

EMIL

de la...

DIN PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

BIBLIOTECA PEDAGOGICĂ No. 9

J. J. ROUSSEAU

2010

EMIL

SAU

DESPRE EDUCAȚIUNE

TRADUCERE DE

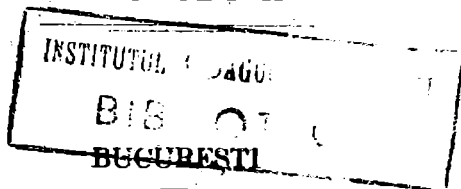
GHEORGHE ADAMESCU

PROFESOR LA Liceul „Sf. Sava”

ȘI LA ȘCOALA NORMALĂ A „SOC. PENTRU ÎNV. POPORULUI”

EDITAȚIA 3-a

VOLUMUL I—II

TIPOGRAFIA „JOCKEY-CLUB” ION C. VĂCĂRESCU

No. 4, STRADA UMBREI, No. 4

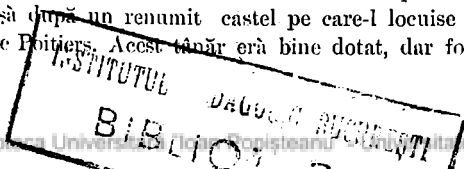
1916

PREFAȚA AUTORULUI

I. Am început culegerea aceasta de reflexiuni și de observațiuni, care se înfățișează fără ordine și cam fără legatură, cu gândul de a face plăcere unei bune și serioase mame de familie¹. Dintru 'ntâiu aveam de gând să fac un memoriu de câteva pagine; când m'am apucat însă de lucru, subiectul m'a prin fără voia mea și memoriul plănuit a ajuns să presimțite un fel de carte, prea mare de sigur pentru cât se cuprinde în ea, dar prea mică pentru materia pe care o tratează. Am stat multă vreme la îndoeală dacă trebuie s'o publice, căci am simțit adesea, în vremea când lucram, că nu e destul să fi scris câteva broșuri pentru ca să știi alcătui o carte. După ce m'am silit zadarnic multă vreme

¹ E vorba de d-na de Chenonceaux. Asupra acestui fapt Sall-würk dă lămuririle următoare:

Rousseau era cam de 30 de ani când îl introduse prietenul său Francueil în casa sa părintească. Tatăl acestuia, fermierul general Dupin, se căsătorise a doua oară cu d-șoara Louiza de Fontaine. Din această căsătorie se născu Jacob Dupin de Chenonceaux, numit așa după un renumit castel pe care-l locuise odată vestita Diana de Poitiers. Acest tânăr era bine dotat, dar foarte ușuratic. La 14

s'o îmbunătăţesc, am socotit că e mai bine s'o dau aşă, căci am gândit că e necesar să chemăm băgarea de seamă a publicului asupra lucrurilor acestora; iar dacă ideile mele se vor găsi rele, aş fi bucuros ca ele să îndemne pe alţii a afla altele mai bune. Măcar cu atât de m'aş alege, aş zice că n'am pierdut vremea de geaba. Când un om care trăeşte retras¹ dă cititorilor scrisul său fără să aibă susţinători, fără măcar să ştie ce crede lumea şi ce zile despre el, nu e nici o primejdie că ideile lui — dacă ar fi greşite — vor fi primite de public fără o cercetare serioasă.

2. Nu voiu vorbi despre însemnătatea unei creşteri bune, nu voiu căută să dovedesc că creşterea ce se dă azi e rea; asemenea lucruri le-au spus alţii înaintea mea şi nu-mi place să-mi umplu capul cu cele ştiute de toată lumea. Voiu face numai o singură observaţie: că din vremuri foarte depărtate toată lumea stigă împotriva obiceiului vechiu, dar nimeni nu pune înainte altul mai bun. Literatura

---

ani (1742) trecu examenul de bacalaureat; atunci mama sa îl încredinţă lui Rousseau (Despre aceasta vorbeşte în cartea II 171 şi urm.). La 23 ani tânărul se căsătorî cu fiica contelui Rochefort de Pontville. Din această căsătorie se născu un fiu Claudiu Dupin de Rochefort. În vederea creşterii acestuia scrisese Rousseau o serie de îndicaţii cari fură dezvoltate în cartea de faţă. Se poate zice că Rousseau s'a ocupat cu chestiile pedagogice cu vre-o 20 de ani înainte de a scrie această carte.

¹ Zice așa, pentrucă, în adevăr, în vremea când a scris pe «Emil» începuse să caute viaţa singuratică.

și știința din veacul nostru caută mai mult să dărâme decât să clădească. E lesne să vorbești ca un om învățat când ții de rău pe alții, dar altfel vine când ai să arăți ce e de făcut, și aceasta nu le place filozofilor celor adânci. S'au scris multe cărți cari au de scop — așa se zice, cel puțin — folosul obștesc, dar toți uită folosul cel mai de căpetenie: meșteșugul de a pregăti oameni.

Subiectul cu care mă îndeletnicesc eu eră tot nou după cartea lui Locke¹ și tare mi-e teamă că o să fie nou și după cartea mea.

3. Nu cunoaștem de loc copilăria: din ce în ce ne rătăcim mai tare urmând ideile greșite răspândite în public. Cei mai înțelepți se preocupă de ce le pasă vârstnicilor să știe, fără să ție socoteală de ce sunt în stare să învețe copiii. Ei caută în copil pe om și nu se gândesc la ce este el înainte de a fi om. Eu tocmai cu această întrebare m'am străduit, având în vedere să pot aduce un folos cu observațiile mele, chiar dacă metoda mea ar fi himerică și falsă. Poate să fie rău ce propun eu să se facă, dar cred că am nimerit bine subiectul ce trebuie

¹ E vorba de scrierea «*Cugetări asupra educației copiilor*» 1721. Din aceasta Rousseau a împrumutat multe idei în cartea de față.

În notele dela diferite paragrafe se vor face apropierea necesare. Citatele de cari mă voiu servi, vor fi unele după traducerea franceză a lui Coste (Paris 1821), altele după traducerea românească a lui G. Coșbuc, apărută în aceeași bibliotecă a Casei școalelor ca și lucrarea de față.

studiat. Incepeți dar să vă studiați mai bine școlarii, căci de sigur nu-i cunoașteți de loc. Dacă citiți cartea aceasta în vederea acestui scop, cred că aveți să folosiți ceva.

4. De sigur că cititorul se va simți încurcat mai ales de partea care s'ar numi sistematică și care nu este alta decât mersul naturii. Fără îndoială că asupra acestei părți voi fi și atacat... și poate cu dreptate. Îți va veni să crezi mai mult că citești vedeniile unui visător, decât un tractat de educație¹. Ce să fac? Nu spun ideile altora, ci pe ale mele. Nu văz lucrurile ca oamenii ceilalți: mi s'a făcut de mult învinuirea aceasta. Dar pot eu să-mi pun alți ochi și să am alte idei? Nu. Pot numai un lucru: să nu prea stărnesc asupra felului meu de judecată, să nu mă socotesc singur învățat în lume... și aceasta o fac. E adevărat că iau câteodată tonul afirmativ, dar nu pentruca să impun cititorului, ci numai pentru ca să-i vorbesc după cum cuget. De ce aș da formă de îndoială? Spun întocmai ce se petrece în gândul meu.

5. Arătând cu toată libertatea socotința mea, nu cer să fie numai decât crezută și de aceea totdeauna spun motivele mele pentru ca să poată oricine cântări și judecă. De altă parte însă, dacă nu mă încapățânez în apărarea ideilor mele, mă socotesc dator

---

¹ Sallwürk notează că Pestalozzi a zis în adevăr că «Emil» este o carte de risă.

să le fac cunoscute, pentrucă maximele acestea asupra cărora nu am aceeași părere că alții, nu sunt lucruri indiferente: este necesar să cunoaștem dacă sunt adevărate sau mincinoase, pentrucă ele pot face fericirea sau nenorocirea omenirii.

6. Imi spuneți mereu: propune lucruri cari se pot realiză. E tot una ca și cum mi-ați spune: propune să se facă ceea ce se face; sau: propune un mic bine care să poată trăi cu răul care există.

Un asemenea proiect, în anume puncte, îl socotesc mai himeric decât proiectele mele, căci amestecul acesta ar strică binele și n'ar tămădui răul. Atunci, mai bine aș face pe de-a 'ntregul cum se obișnuște, în loc să iau obiceiul numai pe jumătate; socotesc că atunci ar fi în om mai puțină contradicțiune, căci el nu poate să urmărească în același timp două scopuri opuse. Să știe tații și mamele că ceea ce *vor* să facă se poate realiză. Pot fi eu răspunzător de voința lor? ¹

7. Când vi se înfățișează un proiect de orice fel, trebuesc deosebite două lucruri: întâiu, dacă proiectul în sine este bun; al doilea, dacă se poate ușor îndeplini.

---

¹ Sallwürk notează că acest paragraf amintește pe *Fénelon*, Educațiunea fetelor -- XIII § I. Iată câteva rânduri din cartea lui Fénelon: «Vă rog să observați cu băgare de seamă că, dacă întreprinzi o lucrare asupra celei mai bune educații de dat copiilor, nu poți să dai reguli imperfecte. Să nu-mi faceți vină dacă eu îndemny spre ceea ce socotesc perfect. Liber este fiecare să meargă, în practică, atât de departe cât va voi».

8. În privința primului punct, e de ajuns ca proiectul judecat în sine să se găsească bun de primit și de pus în practică și să fie potrivit cu natura lucrului. În cazul nostru, de exemplu, educațiunea propusă să se potrivească cu sufletul omenesc.

9. Punctul al doilea se ține de diferite împrejurări ale situațiilor. Aceste împrejurări nu se țin de lucruri, nu sunt necesare; ele pot să se schimbe la nesfârșit. Astfel, cutare fel de educațiune se poate îndeplini în Elveția, dar nu se poate în Franța; alta se poate în clasele de mijloc și nu se poate la cei mari.

Ușurința mai mare sau mai mică a punerii în lucrare ține de mii de împrejurări cari se pot hotărî numai când se aplică metoda în cutare sau cutare țară, în cutare sau cutare împrejurare.

Aceste aplicațiuni particulare, nefiind lucruri esențiale pentru subiectul meu, nu intră în planul ce mi-am făcut. Pot alții, dacă vor, să se ocupe cu acelaș subiect raportându-l la o anumită țară sau la o anumită stare.

Este destul să se poată face ceea ce propun eu, oriunde se nasc oameni; pregătindu-i așa cum propun eu, s'ar face mai bine și pentru ei și pentru ceilalți.

Dacă nu voi putea să mă țin de vorbă, de sigur că voi fi vinovat; dar dacă mă voi ține, atunci vinovați vor fi aceia cari cer dela mine mai mult, fiindcă eu am făgăduit numai atât.

Frontispiciul cărții din 1855

CUPRINSUL

Omul și natura (1—2). Necesitatea educației (3—5). Trei feluri de educație; raportul între ele (6—10). Fixarea scopului educației (11—26). Omul naturii (27—34). Infășurarea copiilor (35—39; 42—43). Alăptarea copiilor; mama și doica (40—41). Datoria mamelor și rolul mamelor în societate (44—52). Prejudecățile societății în această privință (53—54). Răsfățul copiilor (55—61). Rolul tatălui în educație (62—64). Guvernorul; rolul lui, calitățile ce se cer; drepturile și datorile lui (65—93). Insemnătatea sănătății trupesti în educație (94—96). Medicina, medicii și educația (97—103). Igiena (104—105). Lucrul manual și exercițiile fizice (106). Inceputul educației; doica (107—121). Ingrijirea noilor născuți (122—127). Educațiunea primei copilării; senzațiile copiilor; frica; sgo-motul; noțiunea depărtării (128—144). Țipătul; plânsul; iritabilitatea copiilor (145—154). Ideia de bine și de rău (155—160). Maximele fundamentale ale educației (161—165). Libertatea miș-cărilor și vindecarea plânsului (166—171). Înțarcarea și hrana după înțarcare (172—175). Vorbirea; învățul vorbirii (176—192). Carac-terizarea primei copilării până la trei ani (193).

1. Tot ce iese din mâna Ziditorului este bun; totul se strică în mâna omului. Omul silește un pământ să hrănească roadele altuia, un pom să poarte fructele altuia; amestecă și confundă cliemele, elementele, anotimpurile. Își schilodește căinele, calul, slavul. Intoarce totul pe dos, strică tot: îi plac diformitățile și monștrii. Nu e mulțumit cu lucrurile cum le-a făcut natura, nici chiar cu omul, ci vrea să-l deprindă și pe el, cum se învață un cal la coardă; vrea să-l potrivească după gustul său, cum potrivești un pom în grădină.

2. Fără această siluire, ar fi și mai rău: omenirea nu poate să fie cioplită numai pe jumătate. În starea în care sunt lucrurile astăzi, un om lăsat, dela naștere, numai în puterea sa în mijlocul celorlalți, ar fi cel mai schimonosit din toți. Prejudcățile, autoritatea, nevoia, exemplul, toate instituțiile sociale în atmosfera cărora trăim, ar înăbuși într'însul natura și n'ar pune nimic în loc. Ar fi ce se întâmplă cu un pomișor crescut din întâmplare în mijlocul unui drum și care pierе, lovit și aplecat în toate părțile de către trecători.

3. Mă îndrept către tine, mamă prevăzătoare și iubitoare¹, care ai știut să părăsești drumul obișnuit și să păzești pomișorul fraged de izbiturile opiniunilor oamenilor. Ingrijește, udă planta cea tânără până să nu moară: vei fi foarte mulțumită într-o zi de roadele ei. Caută să ridici de timpuriu

¹ Prima educație este, desigur cea mai importantă și această primă educație este, fără îndoială, în mâna femeilor. Dacă Creatorul ar fi voit să fie în mâna bărbaților, desigur că le-ar fi dat lor lapte ca să hrănească copiii. De aceea, să vorbiți mai cu seamă femeilor în tractatele voastre de educație, pe deoparte pentru că ele pot să se ocupe de aceasta și să influențeze mai mult decât bărbații, pe de alta pentru că izbânda le interesează mult mai mult, căci cele mai multe din văduve sunt silite să trăească de pe urma copiilor și atunci simt, în bine sau în rău, efectele educației ce le-au dat. Legile, cari țin socoteală mai mult de averi decât de persoane, fiindcă au de țintă pacea, iar nu virtutea, nu dau destulă autoritate mamei. Și cu toate acestea, starea lor e mai sigură decât a taților, îndatoririle lor sunt mai grele, îngrijirile lor sunt mai de preț pentru buna rânduială a familiei și, în deobște, iubesc mai mult pe copii. Sunt cazuri când poți să ierți pe un fiu care nu se poartă cuvîncios cu tatăl său; dar dacă vreodată, cu orice prilej, s'ar purta astfel cu mamă-sa, care l-a purtat în pântece, l-a hrănit cu laptele ei și ani de zile și-a uitat de sine pentru ca să vadă de el, atunci un asemenea mizerabil ar trebui ucis pe loc fiind nevrednic de a mai vede lumina zilei. Se zice că mamele, răsfată pe copii. În aceasta fac rău, fără îndoială; dar fac mai puțin rău decât voi cari îi stricați. Mama vrea să fie fericit copilul ei și cât mai curând. În aceasta, are dreptate; dar se înșală în privința mijloacelor și trebuie s'o luminezi. Ambițiunea, prevederea greșită a taților, neglijența ori nesimțirea lor, acestea sunt de o sută de ori mai răufăcătoare pentru copii decât iubirea oarbă a mamei. Trebuie însă să fim bine înțeleși asupra cuvântului de *mamă*, lucru care se va vedea în cele ce urmează. (*Nota autorului*). Asupra acestui cuvânt Sallwürk trimite la § 20 din această carte.

o apărare, un zid împrejurul sufletului copilului tău; poate altul să însemneze locul, dar tu singură trebuie să închizi hotarul¹.

4. Plantele se prefac prin cultură; oamenii prin educație. Dacă omul s'ar naște mare și puternic, trupul și puterea lui nu i-ar fi de nici un folos până când nu s'ar învăța să se slujească de ele. Ba acestea i-ar fi chiar stricătoare, pentru că ceilalți nu s'ar gândi să-i dea ajutor² și lăsat în puterea

¹ Scrierea de față a avut mai multe edițiuni chiar în timpul vieții autorului. El n'a schimbat mult textul dela una la alta; dar a adăugat note sau a modificat notele anterioare. În acestea a dat lămuriri pe cari le-a socotit însuși necesare sau a răspuns unor observări critice. Astfel pune el aici nota următoare:

«Mi s'a spus că d. Formey a crezut că eu vreau să vorbesc aici de mama mea și că ar fi scris lucrul într'o carte. Socotese că prin aceasta vrea să răză cineva ori de d. Formey ori de mine».

Se știe, în adevăr, că mama lui Rousseau a murit din facere și că dânsul a fost lipsit de mamă chiar din primele zile ale vieții.

² Acest Formey, despre care vorbește în notă, a fost un scriitor german, de neam francez, dintr'acele familii franceze protestante emigrate în Germania după revocarea edictului de Nantes. Născut în 1711, a murit în 1797. A fost pastor și profesor. A scris mult, dar n'a fost un scriitor de talent. Între alte opere este și o critică adresată scrierii lui Rousseau și intitulată «*Anti-Emil*» (Berlin 1763). Tot acest Formey, după cererea librarului Néaulme din Haga, a făcut o ediție «curățită de toate pasagiile scandaloase» a scrierii lui Rousseau, intitulată «*Emil creștin*». Cartea n'a avut succes de librărie și a rămas cu totul necunoscută. Rousseau însă a fost supărat și în unele note îl acuză pe Formey că a vrut să se facă stăpân pe munca sa.

² Rousseau pune aci nota următoare: Semănând cu ei la exterior și lipsit de cuvânt precum și de ideile ce se pot exprima prin cuvânt, nu va fi în stare să-i facă a înțelege trebuința ce are de ajutorul lor, nici a o manifesta într'un chip oarecare.

lui, ar murî de mizezie, înainte de a-și fi putut înțelege trebuințele. Ne plângem adesea că omul e multă vreme copil, dar uităm că neamul omenesc ar fi pierit, dacă omul n'ar fi început prin copilărie.

5. Ne naștem slabi, avem nevoie de putere; ne naștem lipsiți de toate, avem nevoie de ajutor; ne naștem proști, avem nevoie de judecată. Educația ne dă tot ce ne lipsește la naștere și ceea ce ne va trebui făcându-ne mari.

6. Educația se face sau prin natură, sau prin oameni, sau prin lucruri. Desvoltarea lăuntrică a facultăților și organelor noastre este educațiunea prin natură; priceperea de a întrebuința această desvoltare este educațiunea prin oameni; cunoștințele dobândite prin propria noastră experiență cu obiectele de cari ne apropiem, este educațiunea prin lucruri.

7. Avem asă dar trei feluri de dascăli. Școlarul în care se contrazic diferitele lor lecții este crescut rău și niciodată nu se va înțelege bine cu sine însuși; numai acela în care lecțiile merg în acelaș sens și urmăresc acelaș scop, ajunge la țintă și trăește cum trebuie¹ numai acela este crescut bine².

¹ Adică: cu consecuență.

² Sallwürk aminteste că o asemenea împărțire se găsește în *Plutareh* (Despre educația copiilor, cap. -4); apoi pune în față o altă împărțire a lui Helvetius, pe care o socotește mai exactă: *educația casei*; — *școala*; — *lunca*.

8. Din aceste trei feluri de educațiuni deosebite, educația dată de natură nu stă în puterea noastră; educația dată de lucruri stă numai întru câtva în puterea noastră; stăpâni suntem numai pe educația dată de oameni... Adică ne închipuim că suntem, căci cine poate nădăjdui că va putea să fie stăpân pe vorbele și faptele tuturor cari înconjoară pe un copil?

9. Educația fiind o artă, este aproape peste putință să reușească, de oarece nimeni nu e în stare să-i dea sprijinul necesar întru aceasta: silințele noastre vor putea să ne apropie mai mult sau mai puțin de țel, dar trebuie să ai adevărat noroc ca să poți să-l ajungi¹.

10. Care este țelul? El e indicat de natură, precum am arătat. Dar cele trei educațiuni având nevoie să se sprijine una pe alta pentru a se perfecționa, trebuie ca silințele celor două să fie îndreptate spre aceea asupra căreia nu avem putere. Poate însă că vorba noastră are un înțeles cam vag: să căutăm al hotărî².

---

¹ Despre posibilitatea educației de sine, vorbește Rousseau în Cartea II § 81.

² Sallwürk amintește observația pedagogului Stoy: «Natura ca atare nu este nici odată legișlatoarea îndreptătită pentru scopurile educațiunii; este însă pentru mijloace. Este vorba de a transforma pe omul naturii și prin urmare de a ataca natura cu armele ei proprii fiindcă aceasta se poate face numai după legile naturii». (Enciclopedia, 39).

În această greșită înțelegere el vede izvorul greșelilor ce se găesc în pedagogia lui Rousseau.

11. S'a zis că natura este obișnuința¹. Ce însemnează aceasta? Dar nu sunt și obiceiuri cari se capătă prin silă și cari nu înăbușesc natura? Ca exemplu, spunem că unele plante sunt silite să nu crească în direcțiune verticală și când înjlocul de silă s'a înlăturat, ele își păstrează înclinarea dobândită prin silă; dar seva nu și-a schimbat drumul și, dacă planta mai trăește, ea se face iar verticală.

Așă e și cu înclinările oamenilor. Câtă vreme rămâi în aceeași stare, păstrezi pe acelea cari ți le-a dat obișnuința și cari nu sunt de loc naturale; dar când starea de lucruri se schimbă, obișnuința încetează și viața se întoarce.

Educația este de sigur obișnuință. Nu sunt oameni cari uită și pierd educația și alții cari o păstrează? De ce deosebirea această? Dacă prin natură s'ar înțelege numai obișnuințele conform cu natura, am avea un galimatias², de care ne-am putea lipsi.

12. Ne naștem cu simțire și, chiar dela naștere, obiectele din jurul nostru ne impresionează în

---

¹ Aci pune *Rousseau* nota următoare: D. Formey ne asigură că nu se zice tocmai așă. Mi se pare însă că e spus foarte precis în versul următor, la care îmi propuncam să răspund: «Natura, crede-mă, e numai obișnuința», D. Formey, care nu vrea să facă pe oameni prea mândri, ne dă, cu modestie, măsura inteligenței sale drept măsura inteligenței omenești.—(Versul citat e din piesa *Mahomet* a lui Voltaire, actul al IV, scena I.)

² Galimatias: frază lipsită de înțeles.

diferite chipuri. Când am ajuns să avem conștiința senzațiunilor noastre, atunci începem a căută sau înlătură obiectele cari le produc : întâiu, după cum senzațiunile sunt plăcute sau displăcute; apoi după potrivirea sau nepotrivirea între noi și acele obiecte; în fine, după judecata pe care ne-o facem despre ideia de fericire sau de perfecțiune.

Aceste înclinări se înmulțesc și se întăresc pe măsură ce ne facem mai sensibili și mai luminați, dar ele se strică mai mult sau mai puțin, silite de obișnuințe. Inainte de a se fi stricat, ele sunt ceea ce numesc eu: *natura din noi*.

13. Ar trebui să punem totul în legătură cu aceste înclinări primitive. Lucrul ar fi la putință, dacă cele trei educațiuni ar fi numai *deosebite* între ele; dar ce faci când ele sunt *opuse*? Când în loc de a crește pe om pentru el însuși, îl crești pentru alții? Atunci împăcare nu se poate; ești silit sau să te lupți împotriva naturii, sau să te lupți împotriva instituțiunilor sociale; trebuie să-ți alegi: ori să faci un om ori să faci un cetățean, căci amândouă nu se pot deodată.

14. Orice societate mică și strâns unită, se de-părtează de societatea cea mare. Patriotul urăște pe străini: aceia, fiind numai oameni, nu prețuesc nimic în ochii lui¹.

¹ *Rousseau* pune nota următoare: De aceea războaiele republi-celor sunt mai crude decât ale monarhiilor; dar dacă războiul re-gelui este moderat, pacea lui e groaznică; aș vrea să-i fiu mai bine dușman decât supus.

Fără acest neajuns nu se poate; dar el e puțin lucru: esențialul este să fii bun cu aceia cu cari trăești. Spartanii erau ambițioși, lacomi de bani, nedrepti cu lumea din afară, dar înlăuntrul cetăților domniă dezinteresarea, dreptatea, unirea. Feriți-vă de cosmopoliții cari recomandă în cărți datorii luate de cine știe unde și pe cari nu se înjosesc să le împlinescă față de cei din jurul lor. Cutare filozof are dragoste pentru Tătari, ca să nu fie silit să-și iubească vecinii.

15. Omul cum l-a lăsat natura este un *tot*: o unitate numerică, care are raporturi numai cu sine însuși și cu semenul său. Omul cum l-a făcut societatea este o fracțiune care depinde totdeauna de numitor și valoarea lui stă numai în raport cu întregul, care este corpul social. Cele mai bune instituțiuni sociale vor fi deci acelea cari vor ști mai bine să denatureze pe om, să-i desființeze existența sa absolută pentru ca să-i dea una relativă și să-i transporte *eul* în unitatea comună, astfel ca fiecare individ să se socotească nu o unitate, ci o parte a unității și să simtă numai ca parte din tot.

Un cetățean al Romei nu erà nici Cajus nici Lucius: erà un Roman; de aceea iubià patria numai pentru sine. Regulus se socotià Cartaginean, de oarece devenise proprietatea stăpânilor săi. Fiind strein, el nu vrea să facă parte din senatul Romei

și a trebuit ca un Cartaginean să-i poruncească aceasta. Eră indignat că voiau să-i cruțe vieața. Invinse și se întoarse triumfător, să moară în chinuri. Mi se pare că lucrurile acestea nu prea se potrivesc cu oamenii pe cari îi cunoaștem.

16. Lacedemonianul Pedarete și-a pus candidatura la consiliul celor 300 și a căzut; a fost foarte vesel, pentru că s'a găsit în Sparta 300 de oameni mai vrednici decât el¹. Presupun că această apreciere eră sinceră — și sunt cuvinte ca să socotim așa: iată cetățeanul.

17. O femeie din Sparta aveà cinci fii soldați și așteptă noutăți în timpul unei lupte. Un sclav vine; ea îl întreabă tremurând, ce este: — «Câte și cinci au căzut! — Sclav nemernic, te-am întrebat eu de asta? — Izbânda e a noastră». Mama se duse în templu și mulțumi zeilor. Iată cetățeană².

18. Acela care, în societate, vrea să dea întâietate sentimentelor naturii, nu știe ce vrea. Totdeauna în contradicere cu sine însuși, totdeauna purtat de valuri între înclinările și datoriile sale, nu va fi nici om nici cetățean, nu va fi bun nici pentru el nici pentru ceilalți. Va fi un om din

¹ Sallwürk notează că faptul e povestit de *Plutarch* în biografia lui Lyeurg. În traducerea franceză a lui Dacier în 1724 Amsterdam p. 213 vol. I § 60.

² Și anecdota aceasta e povestită de *Plutarch*.

Nu pot să socotesc nici educațiunea din societate, pentrucă această educațiune, urmărind două țeluri contrarii, nu nimerește nici pe unul; ea poate să facă numai oameni cu două fețe, cari par că rapoartă totul la ceilalți, pe când în realitate rapoartă totul numai la ei singuri. Asemenea demonstrațiuni fiind cunoscute de toată lumea, nu mai pot înșela pe nimeni și sunt numai pierdere de vreme. ✕

25. Din aceste contradicțiuni se naște contradicțiunea pe care o simțim totdeauna în noi. Târâți de o parte de natură, de alta de oameni spre două căi deosebite, siliți să răspundem acestor îndemnuri protivnice, ne pomenim că pornim pe a treia cale, care nu ne duce nici la un capăt nici la celălalt. Așa, purtați când într'o parte, când în alta, în toată viața, ajungem la sfârșitul ei fără să ne fi putut împacă cu noi, fără să fi fost de vreun folos, nici pentru noi, nici pentru ceilalți.

In prima ediție (1762) această notă începe cu cuvintele: «In Academia din Geneva și Universitatea din Paris».

In vremea în care scrie Rousseau, colegiile erau (după dicționarul lui *Buisson*) școli fondate mai ales de jesuiți pentru cultura care ar corespunde azi în parte cu învățământul secundar. In 1762 jesuiții fură expulzați din Franța; totuși organizația lor s'a menținut încă, astfel că în 1791 Lavoisier scria: «Educația publică din mai toată Europa are de scop să nu formeze cetățeni, ci preoți, călugări, teologi». Iar petiția prezentată Convențiunii naționale în 1793 zicea: «Colegiile din Paris păstrează încă barbaria erului mediu».

26. Rămâne educațiunea domestică¹ sau educațiunea naturii. Dar ce va fi pentru ceilalți un om care a crescut numai pentru sine? Dacă scopurile acestor două educațiuni s'ar putea uni într'unul singur, prin înlăturarea contradicțiunilor s'ar înlătură o mare piedică pentru formarea omului. Ca să se poată formă o judecată în privința aceasta, trebuie să vezi pe om format, trebuie să-i fi observat înclinările, să-i fi văzut progresele, să-i fi urmărit mersul, într'o vorbă să cunoști omul naturii.

Cred că cititorii cărții de față vor dobândi câteva cunoștințe din acest domeniu.

27. Ce este de făcut pentru a formă pe acest om rar? Mult, fără îndoială: *să nu lăsăm să se facă nimic* ².

¹ Sallwürk reproduce în notă o observație a lui Campe despre acest punct:

Sub *educație domestică* Rousseau nu înțelege nici *educația în familie*; ci, după cum adaogă însuși, *aceea care are în vedere numai pe individ*, iar nu statul.

«Mai bine ar fi făcut să stabilească întâiu înțelesul acestor cuvinte, ca să alegem pentru fiecare noțiune subordonată o expresie deosebită». (Campe, pedagog german 1746—1818).

² «*Să nu lăsăm să se facă nimic*» sau «*să împiedicăm a se face ceva*». Pasagiul acesta nu e destul de precis și aceasta o observă și Sallwürk. Din pricina aceasta diferiți comentatori au dat explicații deosebite. El citează câteva. Campe crede că trebuie să ȳdauge la cuvintele lui Rousseau «*adică nimic pripit, nimic nereșc, nimic stricător*». Raumer asemenea: «*să se împiedice de a face ceva ce stă în calea dezvoltării firești*». J. Paul (în «*Le- ta*» XXIII) înțelege că e vorba de o educație *curat negativă*.

Rousseau lămurește mai bine gândul său în scrierea de față,

II § 67—68 și 77.

Când vrei să mergi împotriva vântului, mergi pieziș, dar dacă marea e agitată și vrei să stai pe loc, atunci trebuie să arunci ancora. Bagă de seamă, tinere pilot, să nu se desfacă frânghia sau să se desprindă ancora și să nu-ți plece vasul, înainte de a fi prins de veste.

28. Într'o societate rânduie, în care toate locurile sunt fixate, fiecare trebuie să fie crescut pentru locul său. Dacă cineva e pregătit pentru un loc și nu-l ocupă, nu mai e bun de nimic. Educațiunea e folositoare câtă vreme averea se potrivește cu vocațiunea părinților; altfel că e primejdioasă pentru elev, cel puțin prin prejudecățile ce-i dă.

În Egipt, unde fiul trebuie să urmeze îndeletnicirea tatălui, educațiunea are un scop temeinic; dar la noi, unde stările rămân pe când oamenii se schimbă neconținut, nimenea nu poate ști, când crește copilul în vederea unei anumite chemări, dacă nu lucrează împotriva copilului.

29. Față de natură, oamenii sunt toți deopotrivă, toți au o chemare comună: a fi oameni. Cine este crescut bine în vederea acestei chemări va ști să îndeplinească și alte chemări cari sunt în legătură cu aceasta. Nu mă îngrijesc să știu dacă elevul meu se va face soldat ori preot ori om de legi. Înainte de a-l trimite părinții la o ocupațiune, natura îl cheamă la viața omenească. Meseria pe care vreau să-l învăț este: să trăească. Când va plecà dela mine, admit că nu va fi nici

om de legi, nici soldat, nici preot, dar va fi întăiu om: va ști să fie un om și, dacă soarta i-ar schimbă locul, -el va fi totdeauna la locul lui.

*Occupavi te, fortuna, atque cepi; omnesque additus tuos interclusi ut ad me aspirare non posses*¹.

30. Adevărata învățătură pe care trebuie să o avem este cunoștința condițiunii omului. Acela dintre noi care știe să treacă mai lesne prin bihele și prin răul vieții, acela este, după părerea mea, cel mai bine educat; de aci urmează că adevărata educațiune nu stă atât în regule cât în exerciții. *Incepem a învăța chiar când începem a trăi; educațiunea dar începe odată cu existența noastră: primul educator este doica.* Acest cuvânt «educație» are la cei vechi alt înțeles decât cel de azi: înseamnă «hrană»². *Educit obstetricis*, zice Varro; *educat nutritrix; instituit paedagogus; docet magister*³.

Astfel creșterea, educațiunea, instrucțiunea se

¹ Cuvinte ale unui filozof grec, Metrodorus, citate de Cicerone. (*Tusculane*, Cartea V, Cap. 9): «Sunt stăpân pe tine, soartă, și lovirile tale nu mă ating; am închis toate înțrările pe unde ai putea să vi la mine».

² E vorba de cuvântul francez *education* care s'a născut din latinescul *educatio*. Acest din urmă înseamnă «domesticire, prăsilă, educațiune». *Educere*, în contrast cu *educere* este «a educa; educere» înseamnă «a scoate afară, a duce afară».

³ Cuvinte atribuite lui *Terentius Varro* și citate de scriitorul latin *Nonius Marcellus*. Înseamnă: moașa scoate afară pe copil; doica îl hrănește; supraveghetorul îl conduce, îl crește; învățătorul îl instruește. La Romani *paedagogus* era un sclav.

este și moare în robie; când se naște, este cusut în scutece; când moare, este ținut într'un coșciug; câtă vreme păstrează înfățișarea omenească, e legat de lanțurile instituțiilor noastre.

34. Se zice că unele moașe obișnuiesc să îndrepteze cu mâna capul noului născut pentru ca să-i dea o formă mai potrivită, și noi îngăduim aceasta! adică capetele noastre sunt rău făcute, de către A-tot-Ziditorul și trebuie să le potrivească pe dinafară moașele, iar pe dinăuntru filozofii¹. Caraibii sunt măcar pe jumătate mai fericiți decât noi².

35. «Cum a eșit copilul din pântecul mamei, îndată ce vrea să se bucure de libertatea de a-și mișca și întinde membrele, este din nou legat. Il înfașă, îl culcă cu capul țepăn și cu picioarele întinse, cu brațele dealungul corpului; îl înfășoară cu cârpe și cu feșe de tot felul, cari nu-l lasă să se miște. Să fie mulțumit dacă nu-l strânge până să-i împiedece răsuflarea și dacă îl culcă barem pe o parte ca să se poată scurge singură apa ce-i iese din gură, căci nu i-ar fi cu putință să întoarcă capul pentru a înlesni această scurgere»³.

¹ Sallwürk citează o observație rătăcioasă a lui Formey asupra acestui pasagiu: «Ar trebui să presupun că moașa care l-a adus pe d. Rousseau la intrarea sa în lume i-a strâns capul într'un mod de tot ciudat».

² *Caraibii*: popor sălbatec din insulele Antile și de pe coastele vecine ale Americii.

³ Acest alineat e un citat din: *Buffon*, Istoria Naturală, tom. IV, 190.

36. Noul născut are nevoie să întinză și să miște membrele ca să le desmortească, după ce au stat vreme îndelungată strânse ca într'un ghem de ață. Adevărat, e obiceiul să i se întindă membrele, dar nu-l lasă să le miște, ba și pe cap îi pun scufiță; parcă le-ar fi frică să nu se înfățișeze bietul copil ca o ființă vie.

37. Astfel se pune o piedică de neînălăturat pornirii spre creștere a părților lăuntrice ale unui corp. Silințele pe cari zădarnic și le dă copilul îi istovesc puterile sau le întârziază progresul. Eră mai puțin la strâmtoare, mai puțin tescuit când se află în pântecul mamei decât când se află în fașă; nu văz să aibă vreun folos că s'a născut.

38. Dacă ținem membrele copilului în nemișcare și în strânsoare, împiedecăm circulațiunea sângelui și a lichidelor din corp, nu lăsăm pe copil să se întărească, să crească și-i vătămăm constituția. Acolo unde nu se obișnuesc asemenea îngrijiri ciudate, toți oamenii sunt înalți, puternici, bine proporționați¹. Țările în cari copiii sunt înfășați, sunt pline de cocoșați, de șchiopi, de oameni cu picioare strâmbe², de rahitici, de schilozi de toate felurile. Frica de a nu se strâmba corpul prin mișcări libere, face pe om să-l strâmbeze, punându-l la teasc. I-ar țineă bucuros în nemișcare ca să-i împiedece de a-și face vre-un rău.

¹ Vezi nota dela § 125,

² Propriu zis: cu picioarele depărtate prea mult unul de altul dela genunchi (cagneux).

43. Până acum nu ne-am încercat să înfășăm pe cățeluși și pisoi. Au ei vreun neajuns din pricina aceasta? ¹ Copiii sunt mai grei... e adevărat; dar sunt și mai slabi. D'abiă pot să se miște; cum s'ar putea sclulodi? Dacă i-am așeză pe spate, ar muri, ca broasca țestoasă, fără să se poată întoarce.

44. Femeile nu s'au mulțumit însă că nu și-au mai alăptat copiii, au voit să nu mai facă copii: e o urmare foarte naturală. A fi mamă este lucru greu; s'a găsit mijlocul de a scăpă cu totul de aceasta; s'a urmărit a se face un lucru fără folos, pentru ca să se poată repetă mereu și astfel farmecul ce s'a lăsat de natură pentru înmulțirea speciei s'a întors împotriva speciei. Acest obicei, pe lângă alte cauze ale depopulării, ne anunță soarta apropiată a Europei ². Științele, artele, filozofia și morala ei în curând o vor preface într'un pustiu. Va fi populată de fiare; adică nu-și va schimbă prea mult locuitorii.

¹ Am notat că Formey a dat, în «Anti-Emil» o serie de observații critice asupra serierii lui Rousseau. Despre acest pasagiu zice: «O pisică sau o cățea nu este în stare să înfeze: de aceea puii lor n'au nevoie de fașă». Obiecția lui este așa de naivă încât pare a justifica epitetul ce i-a dat Rousseau că e un spirit limitat.

² Sallwürk crede că în acest pasagiu se poate vedea un fel de proocire a lui Rousseau despre revoluție, cel puțin în Franța. Se poate pune alături un alt pasagiu din *Confesiuni* (II, 11, 1761). Traducătorul german observă că acesta e un sentiment general al oamenilor culți pe acea vreme și citează o frază dintr'o scrisoare a Lordului Chesterfield din 1752-53: «Toate câte se pot considera ca premergătoare ale marilor revoluțiuni există acum și se înmulțesc zilnic în-Franța».

45. Am observat câteodată şiretenia unor femei tinere cari se prefac că vor să-şi alăpteze copiii. Ele ştiu să aducă aşă lucrurile, ca alţii să le si-lească a nu face aceasta: pun cu dibăcie pe bărbaţii lor, pe medici şi mai ales pe mame să se împotrivescă. Un soţ care ar cuteză să lase pe nevastă-sa a-şi alăptă copilul ar fi un om pierdut; ar fi socotit ca un asasin care vrea să se scape de nevastă. De aceea soţii prudenţi trebuie să sacrifice dragostea de tată pentru pacea căsniciei. Noroc că la ţară se găsesc femei cari aleargă mai puţin după plăceri. Fericiţi bărbaţii ale căror neveste nu în-trebuinţează pentru alţii timpul câştigat în modul acesta!

46. Nimeni nu se îndoeşte de îndatorirea femeilor; dar se mai discută dacă, după dispreţul ce arată ele pentru aceasta, dacă nu e tot una să fie hrăniţi copii cu laptele mamei sau cu laptele altei femei. Ei socotesc că această chestiune, asupra căreia medicii pot să hotărască, este hotărâtă după dorinţa femeilor; cred şi eu că este mai bine să sugă copilul laptele unei doici sănătoase decât al unei mame bolnave, dacă ar fi cu putinţă să iasă vreo boală nouă din acelaş sânge din care este plămădit copilul.

47. Dar oare să fie vorba aici numai de punctul de vedere fizic? N'are copilul trebuinţă de îngrijirile mamei tot atât cât are trebuinţă de sânul ei? Laptele pe care nu-l poate da mama poate să-l dea altă femeie, poate să-l dea chiar un animal; dar

îngrijirea mamei nu se poate înlocui. Aceea care nutrește un copil strein în locul copilului ei este mamă rea. Cum ar putea să fie doică bună? S'ar putea, dar cu încetul; trebuie ca obișnuința să schimbe natura: un copil rău îngrijit va putea să moară de o sută de ori până când doica să ajungă a avea pentru el dragoste de mamă.

48. Dar tocmai pentru că lucrul se poate întâmpla, se naște un fapt care singur ar fi de ajuns să împiedice pe orice femeie simțitoare a-și da copilul să-l hrănească alta; dreptul mamei se va împărți sau poate se va înstreina. Mama va vedea că copilul ei iubește pe altă femeie tot ca și pe dânsa ori poate mai mult; va simți că dragostea ce-i acordă ei copilul este un hatâr, iar dragostea ce o dă doicei este o datorie; căci e natural să aibă iubire de fiu pentru aceea dela care are îngrijire de mamă.

49. S'a socotit că acest neajuns se poate înlătura inspirând copiilor dispreț pentru doici, socotindu-le ca adevărate servitoare. Când și-au isprăvit slujba, le iei copilul, ori dai drumul doicii; apoi, fiind primită rău, ajunge să nu mai vie să-și vadă copilul pe care l-a crescut. După câțiva ani, copilul n'o mai vede, n'o mai cunoaște. Se înșeală mama care crede că a înlocuit astfel pe doică, înlocuind lipsa ei de grijă prin cruzime. In loc să facă pe copil un fiu iubitor, îl deprinde cu nerecunoștința, îl învață să disprețuiască într'o zi pe aceea care

i-a dat vieța precum a disprețuit pe aceea care i-a dat laptele.

50. Aș insista mai mult asupra acestui punct dacă n'ar fi lucru așa de descurajator să stăruiești zadarnic asupra unor subiecte folositoare. Cu această chestiune sunt legate lucruri mai multe decât își închipuește cineva. Dacă vrei să siliți pe toți să-și facă datoria, începeți cu mamele; vă veți miră de schimbările ce se vor produce. Din această primă stricăciune vin pe rând toate celelalte; ordinea morală se schimbă; naturalul se stinge în suflete; interiorul caselor are o înfățișare mai puțin vie; soții nu se mai simt atrași de înfățișarea atingătoare a unei familii care începe și nici streinii nu-i mai poartă respect; femeia ai cărei copii nu se văd este mai puțin considerată; familia nu mai e statornică; obișnuința nu mai întărește legăturile de sânge; nu mai sunt nici tați, nici mame, nici copii, nici frați, nici surori; d'abiă se cunosc unii pe alții. Cum să se iubească? Fiecare se gândește numai la sine și când casa ajunge o singurătate tristă, e natural să te duci să te înveselești aiurea.

51. Indată ce mamele vor binevoi să-și hrănească copiii, moravurile se vor schimbă singure; sentimentele naturale se vor redeșteptă în suflete; țara se va repopulă: acest punct dintâiu, acest singur punct va reuni totul. Atracțiunea vieții casnice este cel mai bun antidot pentru obiceiurile desmățate. Grijă pentru copii, care se socotește supărătoare,

1a
 devine plăcută; ea face ca tatăl și mama să fie mai necesari unul pentru altul, să fie mai scumpi unul pentru altul; ea strânge mai tare între ei legăturile căsătoriei. Când familia este vie și animată, grijile casnice sunt ocupațiunea cea mai scumpă a femeii și cea mai plăcută petrecere a bărbatului. Astfel, îndreptându-se acest singur abuz, va rezultă îndată o reformă generală; îndată natura își va lua iar toate drepturile. Să se hotărască odată femeile a redeveni mame și îndată bărbații vor redeveni părinți și soți.

52. Vorbe zadarnice! Chiar când plăcerile lumefști plictisesc pe cineva, el nu se întoarce la cele casnice. Femeile au încetat de a fi mame: ele nu vor mai fi, căci nu vor să mai fie. Și chiar dacă ar voi, cu greu ar putea s'o facă: astăzi când obiceiul a hotărît altfel, aceea care s'ar încercă să i se împotrivescă ar avea de luptat cu toate celelalte din jurul ei, strâns unite contra unui exemplu pe care unele nu l-au dat și pe care altele nu vor să-l urmeze.

53. Se găsesc totuși câteodată femei tinere cu o fire bună, cari îndrăsnesc să se opună poruncilor modei și strigătului sexului lor și cari îndeplinesc cu o stăruință virtuoasă această dulce îndatorire pe care natura le-o impune. De-ar da Domnul să se mărească numărul lor, prin mulțumirile ce au acele cari fac astfel! Intemeiat pe încheierile celui mai simplu raționament și pe observațiuni pe cari nu

le-am văzut desmințite, îndrăsnesc a încredința pe aceste vrednice mame că vor avea dragoste puternică și statornică din partea soților lor, o iubire cu adevărat fiască din partea copiilor, vor avea stima și respectul publicului, vor avea faceri fericite fără accidente și fără urmări, vor fi sănătoase și voinice, în fine vor avea mulțumirea că fiicele lor le vor imită într'o zi și că vor fi date ca exemplu fetelor altora.

54. Dacă nu e mamă, nu e copil. Intre ei sunt îndatoriri reciproce; dacă o parte nu le îndeplinește, și cealaltă le va da uitării. Copilul trebuie să-și iubească mama înainte de a ști că e obligat la aceasta. Dacă glasul sângelui nu se întărește prin obișnuință și prin îngrijiri, pieré în cei dintâi ani ai vieții și inima moare, ca să zic astfel, înainte de a se naște. Iată-ne, dela cei dintâi pași afară din natură.

55. Se mai poate ajunge la acelaș trist rezultat și printr'o procedare contrarie: când femeia nu-și uită îndatoririle de mamă, ci face mai mult decât se cuvine. Dacă ea iubește pe copil mai mult decât trebuie, dacă îi mărește și întreține slăbiciunea ca să-l împiedice de a o simți și dacă îl sustrage dela legile naturii depărtând de el o sumă de întâmplări neplăcute, ea, fără să se gândească, în locul neplăcerilor de cari îl ferește deocamdată, îi pregătește pentru viitor întâmplări rele și primejdii; ea nu știe că este o precauțiune barbară să prelungești slăbiciunea copilăriei până la oboseala omului format.

Thetis — ne spune fabula — a îmuiat pe fiul său în apa Styxului pentru că să-l facă invulnerabil¹. Această alegorie este frumoasă și lămurită. Mamele cele rele de cari vorbesc fac altfel : ținând pe copiii lor în moliciune îi pregătesc pentru suferință; le deschid porii la relele de tot felul cari îi vor chinuî când se vor face mari².

¹ Legendele despre copilăria lui Achile sunt foarte numeroase în mitologia greacă. Una din ele spune că mamă-sa Thetis, pentru a-l face să fie *invulnerabil*, l-a luat de călcăiu și l-a îmuiat într'un fluviu din infern. Astfel tot corpul i s'a udat de acea apă afară de călcăiul și din pricina asta, numai când Paris îl rănește la călcăiu, atunci moare.

² În ediția din 1835 (Paris, Furne) aflăm sub acest paragraf nota următoare: Cu un an înainte de a apărea *Emil*, un medic însemnat (Desessarts) a publicat un *Tractat asupra educației fizice a copiilor mici* (Paris 1760), în care a arătat primejdiile înfășării copiilor și a criticat mulțimea precauțiunilor pe cari le iau părinții pentru a-i scuti de oarecari mici dureri; în genere a arătat urmările rele ale unei creșteri moleșite și sedentare. Faptele și observațiile pe cari se întemeiază ele sunt aproape aceleași ca și în *Emil*. Și Buffon scrisese, ceva mai înainte, asupra alăptării de cătră mamă și asupra înfășării tot aceleași idei. În fine se poate zice că eră un sistem de educație bine stabilit; ba s'a scris și o poemă latinească în 1698 (*Pedotrophia*). Dar Buffon a zis: «Toate aceste lucruri le-am spus noi; dar numai d. Rousseau poate să poruncească și să fie ascultat».

Se pare că în epoca în care scria Rousseau pe *Emil* toate spiritele distinse erau preocupate de chestiunea educației primei copilării. Societatea de științe din Harlem (Olanda) propusese pentru această chestiune un premiu, pe care l-a luat un genevez numit Ballexerd. Cartea lui s'a tipărit la Paris sub titlul «*Disertație asupra educației fizice, a copiilor*» în acelaș an în care a apărut *Emil*. Potrivirea de vederi și de principii a făcut pe Rousseau să creadă că i s'a furtat ceva din opera sa și spune chiar acest lucru în *Confesiunile* sale (XI tom. I, pag. 304). Faptul nu l-am verificat, dar potrivirea de idei nu e nevoie să se explice numai decât printr'un plagiat căci și alte cărți de mai înainte cuprind aceleași lucruri

56. Observați natura și urmați drumul pe care îl arată ea. Ea exercitează neconținut pe copii; le întărește temperamentul prin încercări de tot soiul; îi învață de vreme ce este suferința și durerea. Când le iese dinții, au friguri; dureri de pânțece îi fac să aibă spasme; tusea îi înecă; limbricii îi chinuesc; pletora¹ le strică sângele, o sumă de drojdii se amestecă într'însul și le dau erupțiuni primej-dioase

Cei dintâi ani ai copilăriei sunt mai mult boală și primejdie; jumătate din copiii cari se nasc pier înainte de opt ani. Acela însă care a trecut prin aceste încercări a căpătat multă putere și și-a asigurat într'adevăr principiul vieții.

57. Iată regula naturii. De ce voiți să lucrați împotriva ei? Nu vedeți că în loc s'o îndreptați cum credeți, îi distrugeți opera și împedicați rezultatul și grijirilor ei? Voi socotiți că, făcând în afară ceea ce face ea înăuntru, măriți primejdia pentru viață și sănătatea copilului; dimpotrivă, o micșorați. Experiența arată că mor mai mulți copii crescuți delicat decât de ceilalți. Dacă nu siliți puterile lor peste măsură, atunci e mai bine să le întrebuițați decât să le economisiți. Deprindeți-i cu greutatea pe cari vor avea să le întâmpine într'o zi. Întăriți-le corpul ca să poată îndurà deosebirile anotimpurilor, ale climelor, ale elemen-

¹ Pletora: «Supra-abundență a lichidelor, mai ales a sângelui în organism».

telor naturii, foamea, setea, oboseala : înmuiți-i în apa Styxului. Până când trupul nu dobândește anumite deprinderi, poți să-l înveți cum vrei, fără primejdie ; dar când deprinderile s'au statornicit, orice modificare este periculoasă. Un copil primește schimbări pe cari un om nu le poate suferi ; fibrele celui dintâiu, moi și flexibile, se pot îndoii după voie, pe când ale omului, mai întărite, schimbă numai cu silă îndoitura ce-au primit. Prin urmare poți să faci voinic pe un copil fără să-i expui viața și sănătatea și chiar dacă ar fi cu puțință. vreo primejdie, nu trebuie să stai la îndoială. Nu se poate închipui viața omenească fără primejdii ; de aceea e foarte nimerit să le înfrunți într'o epocă a vieții în care sunt mai puțin stricătoare.

58. Copilul se face mai prețios pe măsură ce crește. Pe lângă valoarea persoanei lui se adaugă îngrijirile ce i s'au dat ; dacă e să-și piardă viața. se adaugă pentru el priceperea, simțirea că moare, Să ne gândim deci la viitor când îngrijim a-l păstră sănătos, să-l înarmăm în contra relelor tinereții înainte de a ajunge în această vârstă ; căci dacă prețul vieții crește până în vârsta când ea este de un folos, nu este oare nebunie să ferim pe copil de câteva rele pentru ca să înmulțim pe ale omului vârstnic ? Să fie aceasta o învățătură înțeleaptă ?

59. Soarta omului este să sufere în toate vremurile. Chiar grija de a se conserva este înso-

țită de suferință. Am fi fericiți să cunoaștem în copilărie numai neajunsuri trupești cari sunt mai puțin crude, mai puțin dureroase decât celelalte și cari mult mai rar decât ele ne fac să renunțăm la viață. Cine se omoară pentru durerile gutei? Numai durerile sufletești aduc disperarea. Obişnuim să plângem soarta copiilor; ar trebui s'o plângem pe-a noastră. Relele cele mai mari ni le facem noi singuri.

60. Copilul când se naște, țipă; primii ani și-i petrece plângând. Câte odată îl leagănăm ori îl mângăiem ca să-l potolim; altă dată îl batem ca să tacă. Sau facem ce vrea el sau îl silim să facă ce vrem noi; sau ne supunem noi la caprițile lui sau îl supunem pe el la caprițile noastre; nu se vede cale de mijloc; ori dă porunci ori primește porunci. Astfel, cele dintâi idei ale copilului sunt cele de stăpânire și cele de robie. Înainte de a ști să vorbească, el comandă; înainte de a putea să facă ceva, el ascultă și câte odată e pedepsit înainte de a-și putea cunoaște greșelile sau de a le putea săvârși. Astfel, de timpuriu se strecoară în tânărul lui suflet apucăturile pentru cari mai târziu găsim vinovată natura; astfel, după ce ne-am dat osteneala să-l facem rău, ne plângem că e rău.

61. Copilul trece șase sau șapte ani în acest chip condus de femei, victimă a caprițului său și al lor. După ce l-au învățat una și alta, adică

după ce i-au încărcat memoria cu vorbe pe care nu le poate înțelege sau cu lucruri cari nu-i slujesc la nimic, după ce au înăbușit în el vocea naturii prin pasiunile ce au făcut să se nască într'însul, dau această ființă, artificial pregătită, pe mâna preceptorului, care desăvârșește dezvoltarea acelor germeni artificiali și învață pe copil toate, dar nu-l învață să se cunoască pe sine, să se folosească de persoana sa, să știe trăi și să se facă fericit. În fine, când acest copil, rob și tiran în acelaș timp, plin de știință și lipsit de simț practic, slab și la corp și la suflet, aste aruncat în lume, atunci își arată nepriceperea, mândria și toate viciile; văzându-l, noi deplângem mizeria și perversitatea omenească. Și n'aven dreptate; acesta este omul fantaziei noastre, omul naturii este altfel.

62. Dacă voiți ca el să românească cu forma sa originală, păstrați-i-o de când vine pe lume. Cum s'a născut, purtați grije de el și nu-l părăsiți până nu ajunge om: fără aceasta nu veți izbuti. Precum adevărata doică este mama, adevăratul preceptor este tatăl. Să caute amândoi să-și potrivească și rândul și sistemul sarcinilor lor: din mâinile unuia să treacă copilul în mâinile celuilalt. Un părinte cu bun simț, fie și mărginit, îl va crește mai bine decât cel mai priceput învățător din lume, căci mai lesne devotamentul va înlocui talentul decât ar putea talentul să înlocuiască devotamentul.

63. Dar afacerile, slujba, diferitele obligațiuni?... A! Obligațiunile! Fără îndoială, cea din urmă este obligațiunea de a fi părinte¹. Să nu ne mirăm că bărbatul nu vrea să-și crească copilul, când ne-vastă-sa nu voește să-l hrănească. Nu se poate închipui tablou mai fermecător decât tabloul familiei; dacă lipsește o singură trăsătură, toate celelalte se strică. Când mama nu e destul de sănătoasă ca să fie doică, tatăl este prea ocupat pentru ca să fie preceptor.

Copiii, depărtați, risipiți, prin pensionate, prin mânăstiri, prin gimnazii, vor duce aiurea dragostea

¹ Când citim în *Plutarch*, despre Cato Censorius, cel care a guvernat Roma cu atâta glorie, că și-a îngrijit pe fiul său când eră în leagăn și cu grije așa de mare încât lăsa toate de oparte ca să fie de față când doică — adică mama — îl spală; când citim în *Suetoniu* că August, stăpânitorul lumii, supusă și condusă de el, învăță pe nepoții săi să scrie, să înoate, le da elementele științelor și că-i avea totdeauna lângă el, ne vine să rădem de bieții oameni de atunci, cari se ocupau cu asemenea fleacuri și erau foarte măr-giniți încât nu puteau să vază de treburi importante ca oamenii mari din ziua de azi. (*Nota autorului*). Pasagile la cari face aluzie Rousseau sunt luate din: *Plutarch*, *Viața lui M. Cato* § 41 și din: *Suetoniu*, *Viața lui August* cap. 64.

Ideia se găsește la Locke (Observări Ediția franceză § 71). El zice că e bine să te ferești de a pune în contact pe copii cu servitorii; de aceea: «copiii să stea cât se poate în societatea părinților și a celor ce se ocupă de educația lor. Faceți așa ca ei să găsească plăcere în asemenea societate».

Sallwürk notează că *Basedow*, în cartea sa de metodică, aprobă ideia lui Rousseau, dar observă că nu vom răspunde unei astfel de chemări, «până nu vom înlătură prejudecățile despre necesitatea învățaturii înainte de timp și despre multa știință și până când vom mai vedea autori vechi și dicționare întrebuițate ca primele unelte ale învățământului».

din casa părintească sau, mai bine zis, vor aduce acasă obiceiul de a nu iubi nimic. Frații și surorile d'abia se vor cunoaște. Când se vor adună cu toții la zile mari, vor putea să fie foarte cuviincioși unul cu altul, dar se vor privi ca străini. Îndată ce nu există intimitate între părinți, îndată ce traiul în sânul familiei nu mai constituie plăcerea vieții, e natural ca relele deprinderi să ia locul acestora. Ce om este atât de stupid ca să nu vadă cum se leagă lucrurile unele cu altele?

64. Omul care dă naștere la copii și-i crește, și-a făcut numai o *treime* din îndatorirea de părinte. El trebuie să dea omenirii *oameni*, societății, *oameni sociabili*, statului, *cetățeni*. Vinovat este acela care poate plăti și nu plătește această înțreită datorie; mai vinovat, dacă o plătește numai pe jumătate. Cine nu-și poate îndeplini îndatoririle de părinte, n'are drept să fie părinte. Nici sărăcia, nici ocupația, nici îndatoririle sociale nu pot scuti pe cineva de a-și hrăni și de a-și crește copiii. Să mă crezi cititorule! Acela care are suflet și părăsește asemenea sfinte îndatoriri, va plânge îndelung greșala făcută și lacrimile-i amare nu-l vor mângăia niciodată¹.

¹ Sallwürk observă că la acest pasagiu face Rousseau aluzie în « *Confesiunile* » sale când zice: « Pe când proiectam disertația mea asupra educațiunii, simțiam că uitasem îndatoriri de cari nu mă puteam nimic desface. Remușcarea pentru aceasta mă apăsă așa de greu încât îmi atrase aproape mărturisirea publică a greșelii mele la începutul lui *Emil* ». (Confesiuni Partea II-a Cartea 12). Cu această mărturisire credeă Rousseau că s'a scăpat pentru totdeauna de învinovățire și față de lume.

65. Dar ce face omul bogat, părintele de familie încărcat de treburi și silit — după cum spune — să nu se ocupe de copii? Plătește pe altul ca să îndeplinească această sarcină a lui. Om de nimic! Socotești că poți da, plătind, alt tată copilului tău? Să nu crezi: nu-i vei da nici măcar un stăpân, ci o slugă. Și aceasta va pregăti, ou-rând, o altă slugă¹.

66. Se discută mult despre calitățile unui bun guvernor. Eu aș cere întâiu — și aceasta presupune că există multe altele — să nu fie om care să lucreze pentru bani. Sunt îndeletniciri așa de nobile încât nu le poți face pentru bani fără a deveni prin aceasta nevrednic de a le face: așa este ocupațiunea de soldat, așa este cea de învățător.² Dar cine să-mi crească copilul? — Ți-am spus: tu singur. — Nu pot. — Nu poți? Găsește-ți un prieten: alt mijloc nu văd².

67. Un guvernor? Ce suflet mare! In adevăr ca să formezi un om, trebuie să fii sau un părinte, sau mai mult decât un om. Iată ce însă-

---

¹ Sallwürk pune în legătură acest pasaj cu o anecdotă cunoscută din vechime (Plutarch *Asupra educ. copiilor*, cap. 7): «Pe când îl întrebă (pe Aristippos) cineva, ce onorar pretinde el pentru creșterea fiului său, zise: o mie de drahme. Acesta zise: Pe Heracles! Ce pretenție exagerată! Cu aceasta pot să-mi cumpăr un sclav. — Fie, și vei avea doi, răspunse el: pe fiul tău și pe sclavul pe care l-ai cumpărat».

² Sallwürk citează observația lui Campe care a comentat acest pasagiu, adăugând: «sau fă-ți-l prieten».

cinare încredințezi cu inimă ușoară unor persoane plătite.

67. Cu cât te gândești mai mult, cu atât vezi mai multe greutăți. Ar trebui ca guvernorul să fi fost crescut pentru elev, ca slugile de asemenea să fi fost crescute pentru stăpân, ca toți aceia cari se apropie de copil să aibă în ei impresiile pe cari să le transmită acestuia: ar trebui, din educație în educație, să ajungi cine știe unde. Cum se poate ca un copil să fie crescut bine de o persoană care n'a fost crescută bine?

69. Oare să fie peste putință a se găsi un asemenea om rar? Nu știu. În aceste vremuri de înjosire, nu se poate ști la ce grad de virtute poate ajunge un suflet omenesc. Dar să admitem că această minune se găsește. Cercetând ce arc să facă, vom înțelege ce trebuie să fie. Imi vine însă să zic dela început că dacă un părinte ar înțelege cât prețuește un bun guvernor, s'ar hotărî să se lipsească de el, căci s'ar chinuî mai mult ca să-l caute decât ca să devină el însuși educator. Dacă vrea să-și pregătească un prieten, să-și crească fiul în acest scop; va fi scutit de a-l mai căută aiurea și natura a și făcut jumătate din lucrare.

70. Cinevă, căruia îi cunosc numai rangul, mi-a propus să mă ocup de creșterea fiului său. Negreșit am fost foarte onorat de aceasta; dar socotesc că în loc de a se plânge de refuzul meu, ar trebui să-i pară bine. Dacă aș fi primit propunerea și

n'aş fi reuşit, ar fi fost o educaţie strîcată; dacă aş fi reuşit, ar fi fost şi mai rău: fiul său ar fi renunţat la titlu, n'ar mai fi voit să fie prinţ.

71. Sunt aşà de mult pătruns de greutatea sarcinii unui educator şi mă simt aşà de nedestoinic, încât n'aş primì niciodată, asemenea chemare ori de unde mi s'ar adresà; prietenia chiar ar fi un cuvânt mai mult ca să refuz. Socotesc că, după ce vor citi această carte, puţini vor mai încercà să-mi facă propuneri şi mă rog de aceia cari totuş ar aveà asemenea gând, să nu mai cerce de geaba. Odinioară am încercat deajuns acest meşteşug şi m'am încredinţat că nu sunt făcut pentru el şi situaţia mea de astăzi m'ar împiedecà, chiar dacă m'aş simţi în stare. M'am socotit dator să fac această declaraţie publică pentru cei cari îmi acordă aşà de puţină stimă, încât nu cred în sinceritatea şi temeinicia hotărârii mele¹.

72. Nefiind în stare să îndeplinesc lucrarea mea grea, voi îndrăsnì să încerc măcar pe cea mai

---

¹ *Sallwürk* observă: Nu se poate presupune că lui Rousseau i s'ar fi făcut în acest timp multe propuneri de felul acesta. Hotărârile pe cari voeşte aici să le justifice stau cu adevărat în legătură mai mult cu viaţa sa retrasă. În principiu voeşte Rousseau a zice că puţini oameni vor fi capabili de hotărârea de a tinde la o virtute superioară pe care o pretinde el şi în care voeşte să crească generaţia viitoare.

Însă *Auguis*, editorul operelor lui Rousseau în 1824, zice că i se făcuse propunere de către d. de Mably şi refuzase, de aceea Rousseau nu e în contradicţie cu sine însuşi.

ușoară: că și alți mulți, nu mă voiu apucă însumi de treabă, ci voiu luă condeiu și voiu spune cum se face treaba.

73. Știu că în asemenea încercări, autorul este slobod să construească ce sistem vrea nefiind silit să-l aplice; că dă lesne sfaturi frumoase pe cari nimeni nu le poate urmă; că chiar ceeace s'ar putea realiză rămâne fără întrebuițare, pentrucă nu arată prin exemple cum s'ar putea îndeplini.

74. De aceea m'am hotărât să-mi închipuesc un elev, să presupun că am și vârsta și sănătatea și cunoștințele și toate talentele trebuincioase ca să lucrez la educațiunea lui¹, și pe acest elev să-l conduc din momenrul nașterii până în momentul în care, devenit om, nu va mai aveă nevoie de nimeni ca să-l conducă. Metoda aceasta mi se pare folositoare, căci ea împiedică pe un autor, care are oarecari îndoieli, să se rătăcească în viziuni; căci îndată ce se depărtează de practica obișnuită, poate să-și încerce propunerea asupra elevului său și va simți îndată — sau cititorul va simți în locul lui — dacă urmează progresul copilăriei și calea naturală a sufletului omenesc.

---

¹ Sallwürk aduce aci observația lui Stoy: «Rousseau pune această ipoteză ca principiu, pentru a indică cum trebuie să procedeze o educație absolută adică una nelimitată prin nici o barieră a unor anumite împrejurări». Stoy, pedagog german (1815—1885) care a întemeiat un vestit seminarium pedagogic la Iena, a vorbit despre Rousseau și într'o broșură specială și în vestita sa «*Enciclopedie a pedagogiei*».

75. Iată ce am încercat să fac cu toate greutatele cari mi s'au înfățișat. Ca să nu măresc fără folos cartea, m'am mulțumit să arăt principiile al căror temei trebuie să-l simtă oricine. În privința regulilor cari au nevoie de dovezi, le-am aplicat pe toate la Emil al meu sau la alte exemple și am căutat în cele mai mici amănunte cum se poate pune în practică ceea ce stabilisem; adică, acesta este planul ce mi-am propus să urmez. Cititorul va judecă dacă am izbutit.

76. De aci a urmat că la început am vorbit puțin despre Emil, pentru că primele maxime despre educație, deși împotriva celor stabilite, sunt așa de evidente încât orice om cu judecată trebuie să le admită. Dar pe măsură ce merg mai departe, elevul meu, care a crescut altfel decât ai voștri, nu este un copil obișnuit; de aceea trebuie un regim anume pentru el. Atunci începe a apărea mai des pe scenă și până la sfârșit nu-l pierd nici un moment din vedere până când ajunge să nu mai aibă nici de cum trebuință de mine.

77. Nu vorbesc de calitățile unui bun guvernor; presupunem că le are guvernorul și mă socotesc și pe mine înzestrat cu toate aceste calități. Cine va citi cartea aceasta va vedeă cât de darnic sunt eu mine.

78. Voiu observă numai, în contra părerii comune, că guvernorul unui copil trebuie să fie tânăr, | cât de tânăr poate fi un om cu minte.

Dacă ar fi cu putință, aș vrea să fie și el copil, să fie tovarășul elevului său și să-i dobândească încrederea, având aceleași plăceri ca el. Intre omul matur și copil nu sunt destule lucruri comune pentru ca să se poată întemeia, la o asemenea despărțare, o legătură destul de solidă. Copiii linguesc câte odată pe bătrâni, dar nu-i iubesc niciodată¹.

79. Unii cer ca guvernorul să mai fi educat un copil. E prea mult: un om nu poate face decât o singură educație: dacă ar fi nevoie de două ca să izbutescă, cu ce drept ar îndeplini-o pe cea dintâiu? ²

80. E adevărat că, având mai multă experiență, poți face lucrurile mai bine; dar nu e cu putință să te ocupi de educația unui al doilea copil. Cine a reușit odată să treacă peste toate greutățile și să le fi simțit, nu se mai apucă a doua oară; cine a săvârșit rău prima sa îndatorire nu merită să i se încredințeze a doua.

¹ Petitain observă că Abatele Claudiu Fleury (în cartea sa „despre alegerea și metodele studiilor” 1686) eră de aceeaș părere. Rousseau exprimă în modul său cam exagerat o idee a lui Montaigne, care impune ca educatorul să se puie pe aceeași treaptă cu elevul.

Auguis reproduce pasajul din Fleury (Choix-des études 15):

«Puțina grijă ce-și dă învățătorul de a se pune la nivel cu slăbiciunea elevului, explică de ce mulți elevi au oroare de ceea ce au învățat cu profesori prea bătrâni, ursuzi sau supărăcioși».

² Sallwürk amintește opinia lui Basedow, care zice că Rousseau cu aceasta se rătăcește «în afară de limitele posibilității demne de speranță».

81. Înțeleg că e mare deosebire între a te ocupa de un tânăr în timp de 4 ani și între a te ocupa de el vreme de 25 de ani. Obișnuiți să căutați un guvernor pentru fiul vostru când este format; eu zic să-i căutați înainte chiar de a se naște. Omul d-tale din cinci în cinci ani poate să aibă alt elev; al meu va avea unul singur. Deosebești pe *preceptor* de *guvernor*: altă nebunie! Distingi oare pe *școlar* de *elev*?¹ Copiilor o singură știință se poate predă: datoriile omului. Această știință este *una* și, orice a zis Xenophon despre educația Perșilor, ea nu se poate împărți². De altfel, eu dau numele de *guvernor* mai bine decât *preceptor* celui ce învață această știință, căci e mai puțin vorba de a instrui pe copil și mai mult de a-l conduce. El nu trebuie să dea regule, ci să facă pe copil să le găsească.

82. Dacă trebuie să iei atâtea garanții când e

¹ Sallwürk aduce observația lui Formey că a cere ca *învățătorul* să fie în același timp și *educator* este o pretenție himerică.

² Aluzie la pasagiul următor din Montaigne (*Incercări* cartea I, cap. 24): «In frumoasa educațiune pe care Xenophon o atribuie Perșilor (în *Cyropedia*) găsim că ei învățau pe copiii lor virtuțile cum alte popoare îi învățau științele. Plato zice că fiul cel mai mare care avea succesiunea regală eră astfel crescut: după nașterea sa îl dădea nu femeilor, ci enuncilor care se bucurau pe lângă rege de cea mai înaltă reputație, din cauza virtuții lor. Aceștia aveau sarcina să le facă corpul frumos și sănătos, și după 7 ani, îl puneau la călărie și vânătoare. La 14 ani, îl treceau în grija a patru oameni: celui mai înțelept, celui mai drept, celui mai moderat, celui mai viteaz din țară. Primul îl învăța religia, al doilea îl învăța să fie totdeauna drept, al treilea, să-și stăpânească dorințele, al patrulea, să nu se teamă de nimic.

vorba să alegi un guvernor, dă-i și lui voie să-și aleagă elevul, mai ales când e vorba de un model. Alegerea nu se poate face nici după geniul nici după caracterul copilului: această este ceva care se cunoaște numai la finele lucrării și eu fac alegerea înainte de naștere. Dacă ar fi să aleg, aș alege un spirit comun, așa cum presupun că e elevul meu. Nevoie de educație au numai oamenii *ordinari* și numai educația lor poate sluji de pildă pentru a semenilor lor. Oamenii *extraordinari* se ridică cu orice educație ar avea.

83. Pentru cultură nu este indiferent în ce țară trăesc oamenii: ei sunt ceea ce pot să fie numai în climatele temperate. Este vădit că în climatele extreme sunt multe neajunsuri. Omul nu este ea un arbore, sădit într'un loc ca să rămâie totdeauna acolo, și este evident că acela care pleacă dintr'o extremitate ca să ajungă la extremitatea opusă trebuie să facă de două ori mai mult drum decât acela care pleacă de la mijlocul drumului ca să ajungă la capăt¹.

84. Dacă un locuitor dintr'o țară temperată ar avea să treacă pe rând la amândouă extremitățile, încă ar fi în câștig, căci deși va trebui ca el să se schimbe ca și acela care merge de la o extre-

---

¹ Sallwürk aduce observația lui *Raumer* (pedagog german 1783—1865) care zice că Emil n'ar fi un om *natural absolut*, ci determinat prin *climă, patrie și averc*. Cele dintâiu, e adevărat, sunt determinațiuni naturale; cea din urmă însă e o ficțiune metodică prin care Rousseau își ușurează lucrarea.

mitate la alta, totuș el se depărtează numai pe jumătate dela constituția sa naturală. Un Francez poate să trăească în Guinea¹ și în Laponia²; dar un Negru nu va putea tot așa s'o ducă la Tornea³, nici un Samoied⁴ la Benin⁵. Se pare apoi că organizația creerului este mai puțin desăvârșită la cele două extremități. Nici Negrii nici Laponii n'au simțul Europeanilor. Deci, dacă voesc ca elevul meu să fie un locuitor de pe pământ, îl voi alege dintr'o climă temperată; de exemplu, din Franța mai bine decât de aiurea.

85. La nord oamenii consumă mult pe un pământ nerodnic; la sud, consumă puțin pe un pământ roditor. De aci se naște o nouă deosebire, care-i face pe unii muncitori, pe alții visători. Societatea ne înfățișează într'un acelaș loc aceste două fețe, prin deosebirea între săraci și bogați. Cei dintr'ei trăesc pe un pământ sterp, ceilalți pe un pământ rodnic.

86. Săracul n'are nevoie de educație: starea sa îi impune o anume educație hotărâtă de forța împrejurărilor și n'ar putea să aibă alta⁶. Din

¹ Climă caldă.

² Climă rece.

³ Fluviu în nordul Rusiei.

⁴ Samoiezii, popor necivilizat ce locuiește în partea de nord a Rusiei și mai ales a celei asiatice.

⁵ Golful de Benin: nume dat unei părți din Golful Guineei (Apusul Africii).

⁶ Sallwürk crede că Rousseau ia ideile acestea din Cyropedia lui Xenophon II 3. 13.

potrivă, bogatul primește din pricina condiției lui sociale, o educație care nu e bună nici pentru el nici pentru societate. De altfel, educația naturală trebuie să pregătească pe om pentru a fi în stare să trăească în orice condițiune omenească; e mai puțin rațional să crești pe sărac pentru a fi bogat decât să crești pe bogat pentru a fi sărac, căci dacă comparăm cele două stări, sunt mai mulți oameni cari se ruinează și mai puțini cari se îmbogățesc. Să alegem deci un copil bogat; vom fi siguri cel puțin că am făcut un *om* mai mult, căci săracul se face om prin el însuș.

87. Pentru acelaș cuvânt, nu m'aș supără dacă Emil ar fi și de *neam mare*. Aș aveà o victimă smulsă din ghiara prejudecăților.

88. Emil este orfan¹. N'are nici o importanță să-i trăească tatăl și muma. Fiind însărcinat cu îndatoririle lor, le iau și toate drepturile. Trebuie să-și cinstească părinții, dar să asculte numai de mine. Este prima, sau mai bine zis, singura mea condiție.

89. Trebuie să mai adaug una, care e numai o urmare a celeilalte: că nu vom fi despărțiți unul de altul decât prin învoirea noastră. Această ce-

¹ Sallwürk observă că prin această presupunere depărtează Rousseau pe elevul său din societatea stricată a timpului. Această idee o susține Fichte, care în cuvântările către națiunea germană zice:

«Dacă avem o scânteie de dragoste pentru copii, atunci trebuie să-i depărtăm din cercul nostru pestilencial și să creăm pentru dâșii un loc de viață mai curat».

rință este așa de însemnată încât aş vrea ca elevul și guvernorul să se crează atât de nedespărțiți încât soarta lor să fie una pentru amândoi. Dacă ei pot să vadă, fie și departe, un moment în care se vor despărți, dacă prevăd momentul când vor fi streinii unul de altul, ei devin streini chiar de pe acum, fiecare se gândește să-și întocmească deosebit rostul și amândoi, cu gândul la vremea când nu vor mai fi împreună, rămân împreună numai de nevoie. Școlarul privește pe învățător numai ca un semn și ca un chin al copilăriei; învățătorul privește pe școlar ca o sarcină grea de care ar vrea să scape cât mai repede. ~~Și unul și altul așteaptă momentul când se vor despărți și, fiindcă între ei nu este o dragoste adevărată, unul va fi mai puțin veghetor, altul mai puțin supus.~~

90. Când însă ei știu că vor fi siliți să trăiască împreună, atunci caută să se iubească unul pe altul și chiar prin această grijă ei ajung de se iubesc. Elevului nu-i e rușine să urmeze, fiind copil, pe acela pe care-l va avea prieten când se va face mare; guvernorul pune tot interesul pentru niște îngrijiri de al căror fruct se va bucura și tot meritul pe care-l câștigă astfel elevul său este ca un capital pe care-l depune undeva ca să tragă folos la bătrânețe.

91. Această învoală făcută de mai înainte presupune o facere norocită: copil bine conformat, voinic și sănătos. Un părinte nu poate să-și aleagă

și nici nu trebuie să aibă vre-o preferință în familia pe care i-a dat-o Dumnezeu: toți copiii sunt copiii lui și trebuie să-i îngrijească și să-i iubească pe toți la fel. Vor putea să fie schilozi, vor putea să fie slabi sau voinici, fiecare este un depozit de care trebuie să răspundă înaintea Aceluia care i-a dat, căci căsătoria este nu numai un contract între soți, ci și un contract cu natura.

92. Acela însă care-și *impune* o îndatorire pe care nu i-a dat-o natura, trebuie să-și asigure dinainte mijloacele de a o îndeplini; altfel va fi răspunzător chiar de ceea ce nu va fi putut să facă. Acela care se însărcinează cu un copil infirm și bolnăvicios își schimbă funcțiunea de guvernor în aceea de infirmier și pierde vremea îngrijind o viață nefolositoare în loc să caute a-i mări prețul; se expune ca într'o zi o mamă disperată să-l învinuească de moartea unui fiu, pe care el tocmai îl va fi păstrat mai mult.

93. Nu m'aș ocupa cu un copil bolnăvicios și slăbănog, chiar dacă ar fi să trăească optzeci de ani. Nu vreau să am un elev care să fie nefolositor pentru sine și pentru ceilalți, care are mereu grija de a-și păstra viața și al cărui corp împiedică educația sufletului. Ingrijindu-l mereu zadarnic, ce-aș face alt decât să aduc o îndoită pierdere societății și s'o lipsesc de doi oameni în loc de unul? Să se ocupe altceva de acest infirm; foarte bine, bine face că este milos; dar eu nu am

un asemenea talent, nu mă pricep să învăț cum să trăească pe unul care se gândește numai cum să nu moară.

94. Pentru ca trupul să asculte de suflet trebuie să fie sănătos: un bun servitor trebuie să fie voinic. Știu că necumpătarea atâta pasiunile și că, cu vremea, slăbește corpul; dar abținerea, posturile produc adesea acelaș efect printr'o cauză opusă. Cu cât e mai slab corpul, cu atât e mai poruncitor; cu cât e mai tare, cu atât e mai supus. În corpurile delicate locuesc toate pasiunile simțurilor; acestea se irită în măsura neputinței de a fi satisfăcute.

95. Un corp slab slăbește sufletul¹. De aci stăpânirea medicinei, care este o artă mai primejdioasă pentru oameni decât toate boalele pe cari ea pretinde că le vindecă. În ce mă privește, nu știu de ce boală pot să ne vindece medicii, dar știu că ne dau boale nenorocite: lășitatea, micimea de suflet, credulitatea, frica de moarte. Dacă vindecă corpul, omoară curagiul. Ce ne pasă dacă ei știu să facă să umble niște cadavre? Nouă ne trebuie oameni și din mâinile lor nu ies oameni².

96. Medicina este la modă printre noi și trebuie să fie. Este un fel de petrecere a oamenilor cari

¹ Sallwürk aduce observația lui Formey, care zice că după acest aforism ar fi trebuit ca Rousseau să fi avut un suflet foarte slab.

² Montaigne (Incercări, Cartea II, cap. 37) zice: «Frica de moarte și de durere, lipsa de răbdare, dorința unei rezezi vindecări ne orbesc cu totul».

n'au nimic de lucru și-și întrebuințează vremea ca să se păstreze. Dacă ar fi avut nenorocirea să se nască nemuritori, ar fi fost cei mai vrednici de plâns. O viață care nu se poate perde n'are pentru ei nici un preț. Oamenii aceștia au trebuință de doctori cari să-i amenințe spre a-i linguși și cari să le procure în fiecare zi singura plăcere pe care o pot simți: aceea de a constata că nu mor.

97. N'am de gând să mă ocup aici de zădărniciia medicinei: voiu s'o privesc numai din punct de vedere moral.

Nu pot să mă opresc de a observă că oamenii au asupra-i aceeaș judecată sofistică precum au asupra căutării adevărului. Ei socotesc totdeauna că îngrijind un bolnav îl vindecă și căutând un adevăr îl și găsesc. Ei nu văd că față de câștigul unui bolnav vindecat de medic stă în cumpănă o sută de bolnavi omorâți de el; iar față de folosul unui adevăr descoperit stă neajunsul greșelilor cari se strecoară în acelaș timp. Știința care instruește și medicina care vindecă sunt, neîndoelnic, foarte bune; dar știința care înșală și medicina care omoară sunt rele. Invățați-ne să le deosebim: aci stă toată greutatea. Dacă știm să ne lipsim de adevăr, nu vom fi niciodată înșelați de minciună; dacă ne-am hotărî să nu mai alergăm după o vindecare contra naturii, n'ar mai muri nimeni din mâna medicului.

Ar fi înțelept lucru să ne abținem în aceste

două împrejurări: am câștigat mult. Eu nu zic că medicina nu poate să fie în adevăr folositoare pentru unii oameni, dar susțin că este nenorocită pentru omenire¹.

98. Îmi veți zice — cum se obișnuiește — că greșelile sunt ale medicului, că medicina nu greșește niciodată. Foarte bine; dar să vie ea fără medic, fiindcă atâta vreme cât vor veni împreună, vom avea de o sută de ori mai mult să ne temem de greșelile artistului decât să nădăjduim în ajutorul artei².

99. Această artă mincinoasă, care s'ar potrivi mai bine pentru relele spiritului decât pentru ale corpului, nu e în realitate bună nici pentru unele nici pentru celelalte: în loc să ne vindece de boale, ne face să ne fie frică de ele. Ea nu poate să de-

¹ Sallwürk pune acest pasagiu în legătură cu părerile lui Rousseau asupra valorii culturii pentru omenire. În precuvântarea la *Narcis* (1752) Rousseau zice: «Astăzi trebuie să ne servim de dânsule (arta și știința) ca de un medicament contra răului pe care îl cauzează ele sau ca de acele animale veninoase pe cari trebuie să le strivești pe rana pe care au mușcat-o». În discursul asupra inegalității (Partea I, pag. 40 ed. Bibl. nat.): «In privința boalelor, nu voiu repetă acuzațiile pe cari le aduc medicilor mulți oameni sănătoși; dar cred că nu se poate susține că în țările unde medicina este neglijată viața omenească medie ar fi mai scurtă decât în cele în cari e cultivată cu mare grije».

² Auguis (în ed. din 1824) notează observația lui Bernardin de Saint Pierre (în introducerea scrierii sale, «Arcadia» nota 8). Lui i-ar fi zis într'o zi Rousseau: «Dacă aș face o nouă ediție a operei mele, aș tempera spusele contra medicilor. Nici o carieră nu cere atâta studiu. În orice țară ei sunt cu adevărat cei mai învățați». Vezi și cartea II a acestei scrieri § 24.

părteze moartea, dar ne face s'o simțim cu mult înainte de a veni; ea istovește viața în loc de a o prelungi și, dacă ar reuși s'o prelungească, ar fi în paguba speciei, căci ne depărtează de societate prin îngrijirile la cari ne osândește și de îndatoririle noastre prin frica pe care ne-o produce. Numai cunoștința primejdiilor ne face să ne fie teamă de ele; acela care ar crede că nu poate fi rănit nu s'ar teme de nimic. Când poetul arată că primejdiile nu pot atinge pe Ahile, îi scade meritul vitejiei: orișicine în locul lui ar fi un Abile în aceleași condițiuni¹.

100. Vreți să găsiți oameni cu adevărat curajoși? Căutați-i în locurile unde nu sunt medici, unde oamenii nu cunosc urmările boalei și nu se gândesc la moarte. Omul, după îndemnul naturii, știe să sufere neconținut și moare în pace. Numai medicii cu ordonanțele lor, filozofii cu principiile lor, preoții cu predicile lor îi înjosesc sufletul, și-l fac să nu mai știe a muri².

101. Să mi se dea deci un copil care să n'aibă trebuință de toți acești oameni, căci altfel nu-l primesc. Nu vreau ca alții să-mi strice lucrul meu: vreau să-l cresc eu singur; altfel, nu mă amestec. Înțeleptul Locke, care și-a trecut o parte din viață cu studiul medicinei, recomandă cu stăruință să nu

¹ Știm că Ahile putea fi rănit numai la călcâiu.

² Deși e o parte de adevăr în ce spune el aici, azi nu se poate admite în mod absolut această osândire a medicinei, a filozofiei și a Bisericii.

dăm, niciodată doctorii copiilor, nici ca să preîntâmpinăm boalele, nici pentru ușoare suferințe¹. Voiu merge mai departe și voiu declară că, de vreme ce nu chem niciodată medicul pentru mine, nu-l voiu chemă nici pentru Emil al meu, afară numai când i-ar fi, vădit, viața în primejdie, căci atunci el nu i-ar putea face mai rău decât să-l omoare.

102. Știu că medicul va trage folos din această întârziere. Dacă copilul moare, va zice că l-am chemat prea târziu; dacă scapă, va zice că el l-a scăpat. Fie! Să fie *izbândă* din partea medicului, dar să nu-l chemăm decât la mare nevoie.

103. Fiindcă copilul nu știe să se vindece, să știe a fi bolnav: această artă înlocuește pe cealaltă și adesea reușește mai bine; este arta naturii. Când un animal este bolnav, suferă în tăcere și nu zice nimic, și nu vezi mai multe animale bolnăvicioase decât oameni. Pe câți însă nu i-a omorât nerăbdarea, frica, îngrijorarea și mai ales doctoriile, pe când moartea i-ar fi cruțat și timpul i-ar fi vindecat? Mi se va răspunde că animalele trăesc într'un chip mai apropiat de natură și de aceea sunt supuse la mai puține boale decât noi. Ei bine, eu tocmai în acest chip vreau să cresc pe elevul meu: trebuie deci să găsească și el acelaș folos.

104. Singura parte folositoare a medicinei este

¹ Locke (*Observări asupra educației* § 30) zice că nu trebuie să se dea niciodată copiilor medicamente preventive.

igiena. Iar igiena e mai puțin știință, mai mult virtute. Cumpătarea și munca sunt cei doi adevărați medici ai omului: munca îi dă poftă de mâncare, iar cumpătarea îl împiedică de a abuză de ea.

105. Ca să știi ce regim este mai prielnic vieții și sănătății, trebuie numai să observi popoarele cari sunt mai sănătoase, mai voinice și trăesc mai mult. Dacă, prin aceste observări generale, vei dovedi că medicina nu dă omului o sănătate mai puternică sau o viață mai lungă, atunci medicina nu este folositoare, este chiar stricătoare, fiindcă întrebunțează și timpul și pe oameni și lucrurile în mod zadarnic. Nu numai că trebuie să socotim ca perdut timpul întrebunțat pentru conservarea vieții, dar când acest timp e întrebunțat ca să ne chinuiască, e mai rău decât perdut, e negativ și, ca să socotim bine, trebuie să scădem pe atât din acela care ne mai rămâne de trăit. Un om care trăește 10 ani fără medici, trăește pentru sine și pentru ceilalți mai mult decât unul care trăește 30 de ani, fiind victima lor. Fiindcă am experimentat și pe una și pe alta, mă socotesc mai în drept decât oricare altul să vorbesc așa.

106. Iată pentru ce vreau să am un școlar voinic și sănătos și iată pentru ce vreau să-l păstrez tot așa. Nu voiu stăruî să dovedesc pe larg folosul lucrului manual și al exercițiilor fizice pentru întărirea sănătății și a temperamentului, căci nimeni

nu se îndoeste de aceasta : exemplele de viață lungă le înfățișează mai întotdeauna oamenii cari au făcut mai mult exercițiu fizic, cari au îndurat mai mult oboseala și munca¹. Deasemenea nu voiu da prea multe amănunte despre chipul cum voiu îngrijî de acest lucru. Se va vedeà că ele sunt cuprinse în mod necesar în practica mea, astfel că e destul să-i înțeleagă cinevâ spiritul și nu mai are nevoie de altă explicație.

107. Trebuințele încep odată cu viața. Noul născut are trebuință de doică. Atât mai bine dacă mama se hotărăște să-și îndeplinească datoria; în acest caz i se vor dà instrucțiuni în scris; căci acest folos are și un neajuns și ține pe guvernor puțin mai depărtat de elevul său. Dăr se poate zice că mama, având în vedere interesul copilului și stima pentru acela căruia vrea să-i încredințeze un depozit atât de scump, va urmà părerile învățătorului

¹ *Rousseau* pune nota aceasta : Iată un exemplu găsit în însemnări englezești, pe care nu mă pot oprî de a-l povesti, căci te face să te gândești mult la chestia pe care o discut aci :

«Un oarecare *Patrice Oneil*, născut la 1647, s'a căsătorit în 1760 «pentru a șaptea oară. Acest om a servit în corpur dragonilor în «al 17-lea an al Domniei lui Carol II și în alte corpuri până în «anul 1740. A făcut toate campaniile regelui William și ale Du- «celui de Marlborough. El n'a băut decât bere obișnuită, a mâncat «numai vegetale, iar carne numai când dà vre-o masă pentru fa- «milia sa. Obișnuia să se scoale și să se culce odată cu soarele, «afară numai de grave împiedicări. Acum este de 113 ani, aude «bine, e sănătos și umblă fără baston. Cu toată vârsta sa înaintată, «nu stă de geaba, iar Duminica se duce la biserică cu copiii, ne- «poții și strănepoții săi».

și de sigur că orice va voi să facă, ea va face mai bine decât altă femeie. Dacă avem nevoie de o doică străină, să căutăm întâiu s'o alegem bine.

108. Una din nenorocirile oamenilor bogați este că sunt înșelați în toate ale lor. Cum dar să ne mirăm când vedem că ei judecă rău despre oameni? Bogațiile îi strică și, ca un fel de pedeapsă, ei sufer mai întâiu de defectul singurului instrument cunoscut de dânșii. La ei totul este făcut rău, afară de ceea ce fac singuri și singuri nu fac mai nimic. Au trebuință de doică? Pun pe mamoș s'o aleagă. Ce se întâmplă? Se întâmplă că e aleasă drept cea mai bună aceea care l-a plătit mai bine. De aceea eu nu voi consulta pe mamoș pentru doica lui Emil; voi alege-o singur. Desigur nu voi ști să dau explicațiuni așa de savante ca un medic, dar fără îndoială că voi fi de bună credință și zelul meu mă va înșelă mai puțin decât dorința de câștig a lui¹.

109. Nu se cere cine știe ce filozofie ca să faci această alegere; regulile sunt cunoscute; dar mi se pare că se cade să băgăm tot așa de bine de seamă la vârsta laptelui ca și la calitatea lui. Lap-

¹ Sallwürk observă că aci începe capitolul asupra îngrijirii copiilor. El spune că un extras din acesta s'a publicat pentru cetățenii franceze, în al doilea an al republicii, în urma hotărârii Convențiunii. Basedow se ține în capitolul cărții sale de metodică, unde vorbește de îngrijirea sănătății copiilor, mai mult de Locke; a lucrat însă în realitate după cartea citată de dânșul a lui Zückert din Berlin, care vorbește de regulile dietetice pentru mame.

tele nou este foarte zeros; el trebuie să fie ca o curăţenie, ca să gonească resturile de *meconium*¹ îngroşat ce se găsesc în intestinele copilului nou născut. Puţin, câte puţin, laptele se îngroaşe şi dă copilului o hrană mai solidă, pe măsură ce el creşte şi poate să o mistue. Deci, de sigur, nu de geaba natura a îngrijit ca la partea femească a tuturor animalelor laptele să-şi schimbe tăria potrivit cu vârsta puiului.

110. Ar trebui dar, pentru un copil născut de curând, ca doica să fi născut şi ea de curând. Ştiu că acest lucru are greutate, dar îndată ce cineva părăseşte rostul natural al lucrurilor, toate au greutate dacă vrei să faci ceva bun. Singurul mijloc lesnicios este să faci lucru rău şi acesta este mijlocul care se alege de obicei.

111. Ar trebui ca doica să fie sănătoasă la corp şi la suflet, căci pornirea pasiunilor, ca şi turburarea lichidelor din corp, poate să-i strice laptele. Mai mult: dacă te-ai uită numai la fizic, înseamnă că ai vedea lucrul numai pe jumătate. Laptele poate să fie bun, dar doica să fie rea: un caracter bun este tot atât de esenţial ca un bun temperament. Dacă iei o femeie viţioasă, nu zic că copilul va suga viţurile ei, dar de sigur va suferi din

¹ Am păstrat termenul medical pus de autor. Dicţionarul d-rului Bianu îl defineşte astfel: «materie viscoasă neagră verzuie care se aflună în intestinul fătului la sfârşitul vieţii intra uterine (din pânţecel mamei) şi care este dată afară în puţin timp după naştere».

pricina acestora. Doica e ținută să-i dea, odată cu laptele, și îngrijiri cari cer stăruință, răbdare, blândețe, curățenie. Dacă este mândăcioasă fără stăpânire de sine, laptele se va strică; dacă este nebăgătoare de seamă sau supărăcioasă, ce se va face nenorocitul care e lăsat în voia ei și nu poate nici să se apere, nici să se plângă? Niciodată, în orice lucru, cei răi nu pot face nimic bun.

112. E cu atât mai importantă alegerea doicii, cu cât ținem ca copilul să nu aibă altă guvernantă, precum nu trebuie să aibă alt preceptor decât pe guvernorul său. Așa eră obiceiul celor vechi cari erau mai înțelepți și mai puțin limbuți decât noi. Doicile, după ce dăduse lapte copiilor de acelaș sex cu ele, nu-i mai părăsiau. De aceea vedem în piesele lor de teatru că mai totdeauna confidentele sunt doici. Un copil care trece prin multe mâini nu poate să fie bine crescut. La fiecare schimbare, el face în ascuns comparațiuni, cari micșorează stima sa pentru cel care îl crește și acesta pierde din autoritatea ce are asupra-i. Dacă ajunge să cugete că sunt oameni în vârstă cari n'au mai multă minte decât copiii, autoritatea noastră se pierde și educațiunea este compromisă. Copilul nu trebuie să cunoască alt superior decât pe tatăl și pe mamă-sa sau, în lipsa acestora, pe doică și pe guvernor; ba poate că unul din ei e de prisos, dar nu se poate înlătură această împărțire, și tot ce pot face persoanele cari se ocupă de copil este să se înțeleagă

totdeauna așa de bine ca să nu fie pentru el amândoi decât ca o singură persoană.

113. Trebuie ca doica să trăească ceva mai bine decât acasă la ea, să mănânce mâncări ceva mai hrănitoare, dar să nu-și schimbe cu totul felul de traiu, căci o schimbare deplină și repede, chiar din rău în bine, este totdeauna primejdioasă pentru sănătate și, dacă felul ei obișnuit de viață a ținut-o sănătoasă și voinică, de ce am silî-o să și-l schimbe?

114. Țărăncile mănâncă mai puțină carne și mai multe legume decât orășencele. Acest regim vegetal se pare că e prielnic și pentru ele și pentru copiii lor. Când au să alăpteze copii de orășeni, li se dă supă de vacă cu credință că zeama de carne le dă *chyl*¹ mai bun și produce lapte mai mult. Nu sunt de loc de această părere și știu că experiența arată că copiii hrăniți astfel sunt mai supuși la colici și la limbrici decât ceilalți².

115. Lucrul nu e de mirare, căci substanțele animale (cărnurile) când încep a se strică, au mii și mii de viermi, ceea ce nu se întâmplă cu substanțele vegetale. Laptele, deși se produce în corpul ani-

¹ Păstrez termenul întrebuințat de autor. Chylul este partea hrănitoare din alimente care trece din intestine în vasele chilifere pentru a se absorbi în sânge (Dicționarul Sănătății de *Dr. Bianu*). Prin expresia *chyl mai bun* înțelege autorul că e mai fecund în principii nutritive.

² Producerea limbricilor nu e în legătură cu felul de hrană. «Ei sunt înghițiți în stare de ouă cu apa de băut» (Dicț. *Dr. Bianu*).

malului, este o substanță vegetală¹; analiza lui dovedește aceasta, căci se acrește lesne și nu dă amoniac ca substanțele animale, ci dă, ca plantele, o sare² neutră și concentrată³.

116. Laptele animalelor cari se hrănesc cu ierburi este mai dulce și mai sănătos decât al celor cari se hrănesc cu carne. Fiind format dintr'o substanță la fel, își conservă mai bine natura și e mai puțin supus la stricăciune. Nu cred că un copil, pe care nu l-ai întărcă prea de vreme, căruia i-ai da dela întărcare numai hrană vegetală și a cărui doică se va fi hrănit numai cu legume, nu cred că un asemenea copil va putea să aibă limbrici⁴.

117. Se poate ca din mâncările vegetale să se producă un lapte care se acrește lesne, dar nu cred nicidecum că laptele acru este o hrană rău-făcătoare. Sunt popoare întregi cari n'au altfel de

¹ Femeile mănâncă pâine, legume, lăpturi; asemenea fac cățelele și pisicile; chiar lupoaicele pasc. Astfel sug ele sucuri vegetale pentru laptele lor. Rămâne să se analizeze laptele speciilor cari nu se pot nutri decât cu carne, dacă există asemenea specie, lucru de care mă îndoiesc. (*Nota autorului*).

² Acî cuvântul *sare* este întrebuițat cu înțelesul din chimie: «orice corp format din combinația unui acid cu o bază adică cu un alcaloid sau cu o substanță metalică».

³ Distincțiunea pe care o face acî Rousseau se potrivește în parte, cu starea de azi a științei. Laptele *fermentează* grație unor bacterii speciale și se transformă în *acid lactic*. Carnea suferă *putrefacție*, grație unor microbi speciali (ziși *septogeni*) cari descompun materiile organice în produse din ce în ce mai simple până ce dau amoniac, apă, bioxid de carbon. (Dicționarul *Dr. Bianu*).

⁴ Afirmația aceasta nu s'ar mai putea face azi. Când scria Rousseau, nu se cunoștea rolul apei ca purtătoare a ouălor de limbrici.

lapte și cari o duc foarte bine; iar mulțimea de substanțe cari absorb aciditatea mi se pare curată șarlatanie ¹.

Sunt, adevărat, firi cari nu se împacă cu laptele; dar pentru acestea nici un mijloc de absorbire a acidității nu va fi de folos; iar celelalte îl iau fără să aibă nevoie de asemenea mijloace de îndreptare.

Se tem unii de laptele prins (iaurt). Aceasta este o curată nebunie, pentru că se știe că, în stomac, laptele se închiagă. El devine astfel o hrană destul de solidă pentru copii și pentru puii animalelor: dacă nu s'ar închegă, el nici n'ar fi hrănitor, ci numai ar trece prin corp ². Poți să subțiezi laptele în câte chipuri porțiești, acela care bea lapte mistue brânză: excepțiune nu se află. Dovada cea mai hotărâtoare că stomahul este făcut ca să închege laptele, e faptul că maioua sau chiagul se face cu stomac de vițel.

118. Socotesc prinurmăre că nu trebuie să schimbăm hrana obișnuită a doicii, ci să ne mulțumim a i-o da cu îndestulare și mai bine aleasă în felul ei. Postul nu înfierbântă corpul prin felul lucrurilor de mâncare, ci numai prin mijloacele întrebuintate pentru a le da gust ³.

¹ Substanțele acestea sunt de obicei: bicarbonatul de sodă, boraxul.

² Acel autorul adaugă în notă: Măcar că sucurile cari ne nutresc sunt lichide, ele trebuie să fie scoase din alimente solide. Un muncitor care s'ar hrăni numai cu supă, s'ar prăpădi repede. Mult mai bine ar putea s'o ducă cu laptele, fiindcă acesta se închiagă.

³ Nu e acel vorba de căldura pe care o produce în corp hrana în geheră; ci de faptul că unele mâncări sunt mai iritante, mai înfierbântătoare, mai excitante decât altele.

Schimbați-vă regulile bucătăriei; nu faceți sosuri cu grăsimi (rântaș), nu faceți mâncări prăjite cu unt, cu sare, cu lăpturi; fierbeți legumele în apă și să nu le pregătiți decât după ce se aduc calde pe masă: în aceste condițiuni postul nu numai că nu va irita sângele doicii, dar îi va da lapte din belșug și de cea mai bună calitate¹. S'ar putea oare ca pentru copil să fie mai bună hrana vegetală, iar pentru doică cea animală? Ar fi o contradicție.

119. Aerul influențează asupra constituțiunii copiilor, mai ales în cei dintâi ani ai vieții. El pătrunde, prin toți porii, în pielea delicată și moale, lucrează cu putere asupra acestor corpuri ce d'abiă se nasc și lasă urme cari nu se mai șterg. De aceea nu cred că e bine să iei o țărăncă din satul ei, s'o închizi în oraș într'o odaie pentru ca să crească copilul acasă la tine. Mai bine să respire el aerul cel bun dela țară decât să respire ea aerul rău din oraș. Va trăi cum trăește noua sa mamă,

---

¹ Cei cari ar voi să cunoască mai pe larg foloasele și neajunsurile regimului pitagoric, pot consulta tractatele pe cari d-nii Cocchi și Bianchi, adversarul său, le-au scris asupra acestui subiect. (*Nota autorului*). Acești scriitori citați de Rousseau sunt doi vestiți medici italieni: *Antonio Cocchi* (1695 — 1758) a fost profesor la Pisa; a scris multe cărți, între cari una despre «regimul alimentar pitagoric pentru uzul medicinei» (Florența 1743) (trad. fr. Paris 1762). *Ion Bianchi* (1693—1775) a fost profesor la universitatea din Sienna și a fost vestit prin scrierile sale și prin activitatea sa profesională. Scrierea la care se raportează aici Rousseau este: «*Discurs despre regimul alimentar al lui Pitagora*». Venetia 1752.

va locui în casa ei țărănească și guvernorul îl va urmări acolo.

Cititorul își va aduce aminte că acest guvernor nu e un om plătit: e amicul tatălui. Dar îmi vei zice: Ce e de făcut când nu se găsește un astfel de amic, când nu se poate cu ușurință transporta copilul, când nu se poate pune în practică nimic din ceea ce mă sfătuești? Ți-am spus: fă ceea ce face toată lumea; n'ai trebuință de nici un sfat pentru aceasta.

120. Oamenii nu sunt făcuți să stea înghesuiți ca furnicile în gaura lor, ci să fie risipiți pe pământul pe care trebuie să-l cultive. Cu cât se adună mai mult unii eu alții, cu atât se corup mai mult. Trăind prea numeroși la un loc, se răspândesc negreșit printre ei boale ale trupului și viciuri ale sufletului. Omului îi prieste traiul în turmă mai puțin decât tuturor animalelor. Dacă ai închide la un loc oameni cum închizi oi, ei s'ar prăpădi în foarte scurtă vreme. Răsuflarea omului este omorătoare pentru semenii săi: aceasta e adevărat și în sens propriu și în sens figurat.

121. ~~Orașele sunt pieirea omenirii~~¹. După câteva generații, neamurile se sting sau degenerază; trebuie

¹ Sallwürk amintește că în vremea aceea era foarte răspândită printre orașeni dorința de a trăi la țară. Citează dintr'o scrisoare a lui Pestalozzi către mireasa sa (1767): «Amica mea, mă bucur că găsești adevărat că orașul nu este locul pentru creștere după intențiunile noastre! Hotărât, trebuie coliba mea să fie departe de influența viciului și a mizeriei».

să fie reîmprospătate și totdeauna dela țară se aduce puterea cea nouă. Trimeteți dar pe copiii voștri să se reîmprospăteze — ca să zic așa — singuri și să ia din mijlocul câmpului puterea care se istovește în aerul nesănătos al locurilor prea populate. Femeile însărcinate cari stau la țară se grăbesc de obicei să vie la oraș ca să nască; ar trebui să facă tocmai dimpotrivă, mai ales acelea cari vor să-și lăpteze copiii. Ar aveă mai puțină părere de rău decât cred și, aflându-se într'un loc potrivit cu cerințele speciei lor, plăcerile cari sunt legate de datoriile impuse de natură le-ar desgusta de acelea cari sunt streine de natură.

122. După naștere, e obicei să se spele copilul cu ceva apă caldă amestecată cu puțin vin. Vinul acesta mi se pare că nu e trebuincios. Natura nu produce nimic fermentat; de aceea nu cred că întrebuințarea unui lichid artificial să slujească la viața creaturilor ei.

123. Pentru acelaș cuvânt, încălzirea apei n'o cred trebuincioasă. În adevăr, mulțime de popoare spală pe noii născuți în râuri sau în mare; popoarele noastre însă, moleșite înainte de naștere prin moliciunea părinților, au la naștere o fire stricăță gata și nu trebuie să fie supuse la niște încercări cari ar putea să le-o îndrepteze. Numai puțin câte puțin li se poate redă virtutea primitivă. De aceea urmați la început obiceiul și încet, încet depărtați-vă de el. Spălați des pe copii; faptul

că sunt murdari vă arată trebuința acestui lucru: dacă v'ați mărgini numai să-i ștergeți de murdărie, ați sgârâia numai pielea. Pe măsură însă ce se împuternicesc, întrebuițați apă din ce în ce mai puțin caldă, până când ajungeți să-i spălați — vară, iarnă, — cu apă rece și chiar înghețată. Ca să nu-i primejduiți, trebuie ca împutținarea căldurii să se facă încet, în mod succesiv și pe nesimțite; de aceea vă puteți servi de termometru ca să aveți măsura exactă¹.

124. După ce ați învățat copilul cu baia, să nu i-o mai întrerupeți, căci e bine să se păstreze obiceiul toată viața. Lucrul e bun nu numai pentru curățenia și sănătatea vârstei de care ne ocupăm, dar îl socotesc ca o bună prevedere pentru a da mai multă elasticitate țesuturilor organismului, pentru că să se poată potrivi, fără efort și fără primejdie, cu variațiile de temperatură. De aceea aș voi ca, făcându-se mai mare, copilul să se învețe puțin câte puțin a se scălda câteodată în apă caldă la cel mai mare grad de căldură ce se poate suferi și a se scălda adesea în apă rece, cât de rece se poate găsi. Astfel, după ce s'a obișnuit cineva să

¹ Este aceeaș idee pe care o recomandă *Locke* (Observări asupra educației § 8) când cere să se spele zilnic copiii cu apă rece și chiar picioarele să li se inmoaie în apă rece. El adaugă că «în aceasta și în toate celelalte abateri dela felul vieții noastre obișnuite trebuie să ținem seamă de faptul ca schimbarea să se facă prin treceri încete și neobservate; în modul acesta vom face corpul nostru să suporte totul fără durere și fără pericol».

sufere diferitele temperaturi ale apei, care, fiind un fluid mai dens, ne atinge în mai multe puncte și ne impresionează mai mult, va ajunge să nu mai simtă deosebirea de temperatură ale aerului.

125. Copilul respiră ieșind din învelitoarea sa; nu lăsați să-i puie alte învelitori cari să-l ție mai la strâmtoare decât înainte de naștere. Nu-i puneți scufițe, nici feșe, nici scutece, ci niște cârpe largi și slobode cari să-i lase libere toate membrele și să nu fie nici prea grele ca să-i împiedice aerul de a ajunge până la el¹. Puneți-l într'un leagăn² mare, bine vătuit ca să se poată mișcă în voie și fără primejdie. Când începe să prinză putere, lăsați-l să umble deabușele prin odaie, lăsați-l să-și desvolte, să-și întinză micile-i membre; veți vedeă cum prinde mai multă putere din zi în zi. Comparați-l cu un copil de aceeași vârstă care este bine înfășat: vă veți miră ce deosebire este în creșterea lor³.

¹ *Autorul* zice în notă: În orașe copiii sunt cu adevărat năbușiți, așa de mult se țin închiși și infoliți. Cei ce fac astfel nu știu că aerul rece nu-i vatămă, pe când din potrivă aerul cald îi slăbește, le dă friguri și-i ucide.

² *Autorul* adaugă nota următoare: Zic «leagăn» ca să întrebuițez un cuvânt cunoscut; dar eu sunt convins că copiii n'au niciodată nevoie să fie legănați și că acest obicei le face câte odată chiar rău.

³ Vechii Peruvieni lăsau copiilor brațele libere în scutece largi. Când îi scoteau din scutece, îi puneau într'o gaură făcută în pământ căptușită cu cârpe și adâncă atât ca să intre până la brâu în ea. Astfel ei aveau brațele libere, puteau să-și miște capul și să-și îndoască corpul după voie fără a cădea și fără a se răni.

126. Să ne așteptăm la o mare împotrivire din partea doicilor, căci un copil legat cobză le dă mai puțin de lucru decât unul pe care trebuie să-l păzească neconținut. Apoi și murdăria copilului se simte mai mult într-o învelitoare slobodă: trebuie să-l curețe mai des. În fine, obiceiul este un argument care, în unele țări, nu va putea fi învins niciodată, în nici o categorie socială¹.

127. Nu cățați să convingeți pe doici. Dați po-

Când puteau să păsească, le arătau pe departe tăta ca să-i silească să umble. Copiii negrilor se așează câteodată într'o poziție foarte obositoare ca să sugă: se prind cu picioarele și cu genunchii de corpul mamei, apucă tăta cu mâinele și sug, pe când mama are brațele libere. Ei nu cad, cu toate că mama se mișcă și lucrează, ca de obicei, în vremea aceasta. Copiii aceștia încep să umble din luna a doua, adică încep să se târască pe genunchi și pe mâini. Acest exercițiu le dă ușurința de a alerga astfel ca și cum ar fi pe picioare». (Istoria naturală tom. IV pag. 192). La aceste exemple d. de Buffon ar fi putut să adauge unul din Anglia, unde moda ciudată și barbară a fașei dispăre pe zi ce trece. Vezi și: *La Loubère*, «Călătorie în Siam»; *Lebeau*, «Călătorie în Canada», etc. Aș umplea 20 de pagini de citațiuni, dacă aș avea trebuință să întăresc acestea prin fapte (*Nota autorului*). — *Simon de la Loubère* (1642—1729) a fost un scriitor francez, nu din cei mai însemnați. A fost trimis de Ludovic XV în 1687 în Siam ca să lege relații cu acest stat. A stat acolo trei luni și a scris o carte: *Regatul Siamului* (Paris 1691) pe care o citează cu o mică schimbare Rousseau în nota aceasta. Despre autorul celălalt citat de Rousseau n'am găsit notițe. Nici Sallwürk nu spune nimic. El adaugă însă că citația din Bufon — lucru rar, căci Rousseau nu prea citează pe contemporani — se explică prin faptul că Buffon este singurul om însemnat din cercurile de învățați din Paris cu care Rousseau a mai rămas încă în contact, după ce s'a depărtat de societate.

¹ Sallwürk observă că ael este, în aparență, întrerupt firul chestiunii; îl va relua în § 166.

runcă, observați să se îndeplinească și căutați să le dați toate mijloacele ca să înlesniți îngrijirile pe cari le-ați hotărât. Și oare de ce nu ai lua parte la aceste îngrijiri? Negreșit, când e vorba de cazurile obișnuite, în cari se ține socoteală numai de fizic, totul este ca copilul să trăească și să nu slăbească, altceva nu mai trebuie; dar în cazul nostru, când educațiunea începe odată cu viața, copilul când s'a născut, a devenit școlar, nu al guvernorului, ci al naturii. Guvernorul are numai să învețe dela acest dascăl dintâiu și să înlătore piedicile ce s'ar împotrivi îngrijirilor lui. Guvernorul veghiază asupra copilașului, îl observă, îl urmărește, pândește neadormit cea dintâiu licărire a slabei lui inteligențe, precum musulmanii obișnuesc, când se apropie luna nouă, să pândească momentul ivirii lunii.

128. Ne naștem cu puțința de a învăța, dar nu știm nimic, nu cunoaștem nimic. Sufletul, legat de niște organe imperfecte și numai pe jumătate formate, n'are măcar conștiința propriei sale existențe. Mișcările, țipetele noului născut sunt niște simple efecte mecanice, lipsite de cunoștință și de voință.

129. Să ne închipuim că un copil, născându-se, ar aveà statura și puterea unui om format, ar fi ca Pallas care a ieșit înarmată din creierul lui Jupiter¹. Acest om-copil ar fi un imbecil desăvârșit,

---

¹ Aluzie la legenda mitologiei grecești: Minerva (Pallas Athene) s'a născut deplin formată și înarmată din capul tatălui său Jupiter (sau Zeus).

un automat, o statuă nemișcată și aproape fără simțire. N'ar vedea nimic, n'ar auzi nimic, n'ar cunoaște pe nimeni, n'ar ști să-și întoarcă ochii spre ceea ce are nevoie să vadă. Nu numai că n'ar avea cunoștință de obiectele din afară, dar n'ar ști să le raporteze la organul simțului care trebuie să i le facă cunoscute: n'ar fi colorii în ochii lui, n'ar fi sunete în urechile lui; corpul lui n'ar ști de corpurile pe cari le-ar atinge; nu ar ști nici măcar dacă are corp; contactul mâinilor sale ar fi în creier; toate senzațiunile i s'ar uni într'un singur punct, în acel *sensorium commune*¹; ar avea o singură idee, adică ideea eului la care ar raportă toate senzațiunile și această idee, mai bine zis acest sentiment², ar fi singurul lucru pe care l-ar avea mai mult decât un copil ordinar.

130. Acest om format dintr'odată n'ar ști nici să stea în picioare; i-ar trebui multă vreme ca să învețe a sta în echilibru: poate că nici n'ar încercă. Ați vedea astfel acest corp mare, puternic și vânjos, stând pe loc ca o piatră sau târându-se ca un cățeluș.

131. Ar simți lipsa diferitelor trebuințe fără

¹ Pe vremea când scria Rousseau, se credea că e în creier un punct central în care se reunesc impresiile diferitelor simțuri pentru a forma o percepțiune unică. Acest sediu central se numea cu termenul latin *sensorium commune* întrebuițat de Rousseau. Azi expresia nu mai e în uz.

² Cuvântul *sentiment* are diferite accepțiuni și în vorbirea obișnuită, și în filozofie. Aci înseamnă: «conștiința pe care o are cineva despre realitatea unui lucru».

să le cunoască și fără să cugete la vreun mijloc de a le îndeplini. Nu este nici o legătură de-a dreptul între mușchii stomacului și între mușchii brațelor și ai picioarelor; astfel, chiar dacă ar fi de jūrîmprejur numai lucruri de mâncare, acei mușchi ai stomacului nu l'ar silî să facă un pas ca să se apropie nici să întinză mâna ca să le ia. Corpul și membrele lui fiind dezvoltate pe deplin și neavând nici neliniștea nici mișcarea continuă a copiilor, omul acesta ar putea să moară de foame înainte de a se fi mișcat ca să-și caute hrana. Numai puțin să ne gândim asupra mersului și progresului cunoștințelor noastre, vom fi siliți a recunoaște că aproape astfel a trebuit să fie starea primitivă de ignoranță și de stupiditate în care se află omul înainte de a fi învățat ceva din experiență sau dela semenii săi.

132. Se cunoaște deci, sau se poate cunoaște, cel dintâiu punct dela care pleacă fiecare dintre noi ca să ajungă la gradul comun de inteligență; dar capătul celălalt cine-l cunoaște? Fiecare progresează mai mult sau mai puțin, după geniul său, după gustul său, după trebuințele, talentele, stăruința sa și după prilejurile de înaintare ce întâmpină. N'am auzit până acum niciun filozof ca să îndrăsnească a zice: «Iată hotarul la care poate să ajungă omul și dincolo de care nu poate trece». Nu cunoaștem ce ne dă voie natura să ajungem; nimeni n'a măsurat depărtarea care se poate află între un om și

alt om. Nu există suflet atât de înjosit încât să nu-l fi încălzit vreodată această idee și să nu-și fi zis cu mândrie: «Ce departe am ajuns! Cât de departe aș putea să merg încă! De ce altul să mergă mai departe decât mine?»?

133. O repet: educațiunea omului începe dela naștere; înainte de a vorbi, înainte chiar de a auzi, el se instruește. Înainte de lecțiuni, este experiența; în momentul în care a ajuns să-și cunoască doica, el a învățat ceva. Am rămâne uimiți de cunoștințele celui mai necioplit om, dacă am putea să-i urmărim progresul din momentul nașterii până într'un moment oarecare al vieții. Dacă s'ar împărți toată știința omenească în două părți, una comună tuturor oamenilor, altă particulară învățătorilor, aceasta din urmă ar fi foarte mică față de cealaltă; dar la cunoștințele generale noi nu ne gândim nicidecum, pentru că ele se dobândesc fără să băgăm de seamă și chiar înaintea vârstei în care putem înțelege ceva, pentru că învățătura atrage atențiunea numai prin deosebiri și pentru că — întocmai ca în ecuațiunile algebrice — cantitățile comune nu se socotesc.

134. Chiar și animalele învață multe lucruri. Au simțuri: trebuie să învețe a se sluji de ele; au nevoi: trebuie să învețe a le îndestula. Trebuie să învețe să mănânce, să umble, să sboare. Patrupelele, cari pot să stea în picioare chiar dela naștere nu știu să umble și cei dintâiu pași ai lor sunt

niște încercări nesigure; scatii scăpați din colivie nu știu să sboare, pentrucă n'au sburat niciodată. Ființele însuflețite și cu simțuri trebuie să învețe toate. Dacă plantele ar putea să se miște, ar trebui să aibă simțuri și să dobândeasca cunoștințe; altfel speciile ar pieri curând.

135. Primele senzațiuni ale copiilor sunt curat afective: ei simt numai plăcerea și durerea. Fiindcă nu pot să umble, nici să apuce lucrurile, au trebuință de mult timp până când să se formeze încet, încet senzațiunile reprezentative cari le arată obiectele în afară de persoana lor. Până când însă să se depărteze oarecum de ochii lor aceste obiecte și să li se înfățișeze cu dimensiuni și cu figuri, senzațiunile afective se repetă și ajung să-i pună sub stăpânirea obișnuinței. Observăm astfel că ochii lor se întorc neconținut spre lumină, că, dacă lumina vine dintr'o parte, în acea parte li se îndreptează ochii; de aceea să avem grijă a-i așeză cu fața spre lumină ca să nu se deprinză a se uita cruciș sau strâmb. Deasemenea să-i învățăm de timpuriu cu întunerecul, căci altmintreli plâng și țipă îndată ce nu mai au lumină. Dacă-i hrănim și-i punem să doarmă cu prea multă măsură, ei ajung să simtă nevoia acestora la intervale regulate și curând dorința nu mai e o urmărire a trebuinței, ci a obișnuinței sau, mai bine zicând, obișnuința adaugă o trebuință nouă pe lângă cea dată de natură. Și de asemenea lucru trebuie să ne ferim.

136. Singura obișnuință pe care trebuie s'o dobândească copilul este să nu dobândească niciuna¹. Astfel, să nu-l poarte mai mult pe un braț decât pe altul; să nu-l învețe a da ori a întrebuiță mai mult o mână decât alta; să nu-l învețe a voi să mănânce, să doarmă, să se miște la aceleași ore; să nu-l învețe a avea totdeauna pe cineva lângă el, ci să poată stă singur și ziua și noaptea. Pregătiți-l din vreme pentru a fi liber și a-și întrebuiță forțele; lăsați corpului obișnuința naturală, deprindeți-l să fie totdeauna stăpân pe sine și să-și îndeplinească voința în orice, îndată ce va avea voință².

137. Indată ce copilul începe să deosebească obiectele, să alegem obiectele pe cari să i le arătăm. În mod natural, toate obiectele nouă interesează pe om. Se simte așa de slab încât se teme de orice

¹ Ideia aceasta o găsim în cartea citată («*Observări asupra educației*») a lui Locke (§ 19). Recomandând că nu e bine să deprinzi pe copil să bea (fie și apă) în orice moment zice: «Principala grijă în ce privește educațiunea este asupra obișnuințelor pe cari le sădim în elevi; de aceea nu-l faceți niciodată să se obișnuiască cu un lucru pe care n'ați voi să-l vedeți repetat în toate zilele».

² Locke (*Observări asupra educației* § 35) zice că părinții să nu confunde iubirea lor pentru copii cu neobservarea defectelor. E adevărat că în copilărie nu pot face cine știe ce greșeli grave; dar deprinderile acestea din copilărie au urmări grave mai târziu. Apoi urmează: «Ca să distrug credința greșită a unor asemenea părinți cari nu dojenesc micile străngării ale copiilor zicând că sunt lucruri de nimic, mă voiu mărgini să citez răspunsul înțelept dat de Solon: «faptul e de nimic, dar obișnuința nu e de nimic». Un traducător al lui Locke zice că acest cuvânt n'ar fi al lui Solon, ci al lui Platon. Oricum, autorul englez l-a întrebuițat foarte potrivit.

lucru pe care nu-l cunoaște! obișnuința de a vedea obiecte nouă cari nu-i aduc nici o supărare distruge-teama. Copiilor crescuți în case curate le e frică de păianjeni și rămân cu frica și când se fac mari. N'am văzut niciodată țărani, fie bărbați, fie femei ori copii, cărora să le fie frică de păianjeni.

138. Se cade deci să începem educația copilului până nu vorbește și nu aude, pentrucă numai singura alegere a obiectelor ce i se înfățișează îl poate face sfios sau curagios. Să-l învățăm să vază obiecte nouă, animale urâte, desgustătoare, monstruoase, dar puțin câte puțin și de departe până când se va deprinde și, tot văzând pe alții că umblă cu ele, va ajunge să umble și el cu ele. Dacă în timpul copilăriei va fi văzut fără spaimă broaște, șerpi, raci, atunci va putea să vază, când se mărește, orice animal. Nu există lucru îngrozitor pentru cine vede acel lucru în toate zilele.

139. Toți copiii se tem de măști. Eu arăt la început lui Emil o mască cu o figură plăcută; apoi cineva pune masca aceea pe obraz: încep să râd, toți cei prezenți râd, iar copilul râde și el cu ceilalți. Incet încet, îl învăț cu măști mai puțin plăcute și, în fine, cu figuri urâcioase. Dacă am potrivit bine trecerea, atunci el, în loc să se sperie de cea din urmă mască, va râde ca și de cea dintâiu. După aceasta, nu mai mă tem că l-ar putea cineva speria cu vreo mască.

140. Când, în momentul despărțirii lui Hector

Ilustrație din ediția din 1835 (Paris, Furne)
(§ 139)

de Andromacha, micul Astyanax, speriat de surguciul de pe coiful tatălui său, nu-l recunoaște și țipând aleargă la sânul doicii făcând pe mamă-sa să zâmbească printre lacrimi — ce trebuie să faci ca să-l mântui de această spaimă? Tocmai ceeace face Hector: să pui coiful jos și apoi să mângâi copilul. Liniștindu-se peste câteva minute, s'ar putea merge mai departe: te-ai apropia de coif, te-ai jucă cu penele, ai îndemna pe copil să pună mâna pe ele, în fine, doica și-ăr pune în cap, râzând, coiful... dacă mâna unei femei ar îndrăzni să se atingă de armele lui Hector¹.

141. ~~Vreau să deprind pe Emil cu sgomotul unei arme de foc? Puiu o capsă într'un pistol și trag.~~

Această flacăra vie, trecătoare, un fel de fulger, îi face plăcere; repet lucrul, punând mai multă iarbă; puțin câte puțin, adaug în pistol o încărcătură fără să-i pun dop, apoi una mai mare; în fine îl deprinz cu pușca, cu tunul, cu bubuiturile cele mai teribile.

142. Am observat că rar le e frică copiilor de tunet, afară numai dacă nu e de o forță prea mare și dacă nu le vatămă în adevăr auzul; altfel frica

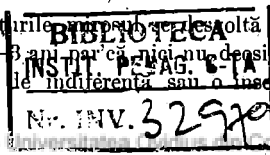
¹ Iliada VI 466 și următ. (de pe traducerea lui Murnu): «Zise și'ndată s'a întins spre fiul său falnicul Hector; dar copilașul, pe brațele doicii cu brăul cel mândru, iute se'ntoarse țipând, de spaimă lovit la vederea tatălui cel cu veștmântul de aramă și creasta din coada lungă de cal, care în vârful de coif fălșăia îngrozitoare. Tată-său rase, văzându-l; asemeni și mama-i cinstită. Coiful luând de pe creștet apoi, strălucitul războinic pusu-l-a repede jos, unde a stat orbitor de sclipire».

le vine numai când învață că tunetul poate răni sau omori câteodată. Când rațiunea începe să-i sperie, faceți ca obișnuința să-i liniștească. Cu o pregătire înceată și gradată, poți face pe om și pe copil să fie totdeauna îndrășnet.

143. La începutul vieții, când nu lucrează încă ținerea-de-minte și închipuirea, copilul este atent numai la cele ce-i impresionează simțurile într'un anume moment. Senzațiunile fiind cel dintâiu material al cunoștințelor lui, dacă i le vom prezenta într'un șir potrivit, îi vom pregăti memoria ca într'o zi să le prezinte inteligenții în aceeaș ordine. Copilul însă este atent numai la senzațiile sale; de aceea la început este de ajuns să-i arăți foarte lămurit legătura între aceste senzațiuni și obiectele cari le produc. El vrea să atingă toate lucrurile, să le învârtască în mână: nu vă împotriviți acestei înclinări, căci ea îi servă ca o învățătură necesară. Astfel învață a simți căldura și frigul, a deosebii un obiect tare de altul moale, unul greu de altul ușor, a-și da seama de mărimea, de figura și de toate însușirile lor sensibile, privind, pipăind¹, ascultând și mai ales comparând vederea cu pipăitul, prețuind cu ochii senzațiunea pe care ar avea-o când ar pune degetele.

144. Numai prin mișcare pricepem ce există

¹ (Nota autorului): Din toate simțurile, mișcările se scoldă mai târziu la copii. Până la vârsta de 2-3 ani par că nici nu deosebesc mirosurile bune sau rele: au un fel de indiferență sau o insensibilitate că și multe animale.

lucruri afară din noi; prin propria noastră mișcare dobândim ideea întinderii. Copilul n'are această idee; de aceea întinde deopotrivă mâna ca să apuce un obiect care e chiar lângă el sau un obiect care e la o sută de pași departe. Incercarea aceasta ți se pare de obicei un semn de stăpânire, o poruncă pe care o dă ca să vie obiectul la el ori ca să te duci tu să-l aduci. Nu e nicidecum așa; este numai că la început el vede aceste obiecte în creierul său, apoi pe ochi și acum le vede la capătul brațelor și își închipue că există depărtare numai atâta cât poate el să ajungă. De aceea căutați să-l preumblați adesea, să-l treceți dintr'un loc într'altul, să-l faceți să simtă schimbarea locului ca să învețe a-și da seama de distanțe. Când va începe să le cunoască, atunci va trebui să schimbați metoda și să-l duceți cum vă place, nu cum îi place lui; căci îndată ce nu mai este înșelat de simțuri, efortările sale au altă cauză. Aveastă schimbare este vrednică de observat și cere explicații.

145. Câtă vreme este nevoie de ajutorul altcuiva ca să-ți satisfaci trebuințele, această nevoie se arată prin semne, de aceea țipă copiii. Ei și plâng mult: e firesc, că toate senzațiile lor sunt afective și, câtă vreme acestea sunt plăcute, ei se bucură în tăcere, dar, îndată ce se fac supărătoare, ei vorbesc în limba lor și cer ajutor. De aceea, cât sunt deștepți, mai că nu stau indiferenți; ori dorm ori au simțurile în acțiune.

146. Toate limbile omenești sunt opere artificiale. S'a cercetat mult dacă a fost o limbă naturală și comună tuturor oamenilor; de sigur este una: este aceea pe care o vorbesc copiii înainte de a ști să vorbească. Vorbirea aceasta nu este articulată, dar este accentuată, sună destul de bine și se poate înțelege. Servindu-ne de limbile noastre, am părăsit-o pe aceasta așa de mult, încât am uitat-o. Să studiem pe copii și lesne o vom învăța din nou cu ei. Profesorii acestei limbi sunt doicile, ele înțeleg tot ce spun copilașii, le răspund, au adevărate convorbiri cu ei, și măcar că întrebunțează și câteva cuvinte, acestea sunt cu totul de prisos, căci copiii nu pricep sensul cuvintelor, ci accentul cu care sunt pronunțate.

147. Pe lângă vorbirea glasului se adaugă vorbirea gestului, care nu e mai puțin energetică. Acest gest se vede nu în mișcarea slabelor lor mânuțe, ci pe figura lor. E de mirare chiar câtă expresie se arată în aceste fizionomii neformate; li se schimbă fața dintr'un moment într'altul cu o repeziciune de neînchipuit. Ai să vezi zâmbetul, dorința, spaima, cum apar și dispar ca niște fulgere: de câte ori te uiți, crezi că e altă figură. De sigur, copiii pot schimbă mușchii feței mai repede decât noi. În schimb, ochii lor spălăciți nu spun mai nimic. Se vede că așa trebuie să fie semnele într'o vârstă în care n'au decât trebuințe trupești: senzațiile se exprimă prin strâmbături; sentimentele prin privire.

148. Cea dintâiu stare a omului fiind nevoie și slăbiciune, el începe întâiu prin vaiet și plânset. Copilul simte nevoi pe care nu le poate îndeștula și cere ajutorul altora prin țipete; dacă-i e foame și sete plânge; dacă-i prea cald sau prea frig, plânge; dacă are nevoie să se miște și e ținut în repaos, plânge; dacă vreă să doarmă și-l mișcăm, plânge. Cu cât e mai puțin în stare de a trece dela o îndeletnicire la alta, cu atât cere mai des să treacă.

Vorbește numai într'un fel, pentrucă are numai un fel de supărare: organele fiindu-i imperfecte, el nu distinge deosebitele lor impresii, orice neajuns este la dânsul o senzație de durere.

149. Din acest plâns, care s'ar puteă socoti puțin vrednic de băgare în seamă, se naște cel dintâiu raport al omului cu firea înconjurătoare. Acesta este cel dintâiu inel din care e format lanțul cel lung al ordinei sociale.

150. Când copilul plânge, știi că nu e mulțumit, că are o nevoie pe care nu și-o poate îndeplinii. Cercetezi care e trebuința, o găsești și o îndeplinești. Când nu găsești sau când n'ai ce face, el plânge mereu, te supără, îl mângâi ca să tacă, îl legeni, îi cânti ca să adoarmă; dacă se încăpățânează, îți pierzi răbdarea, îl ameninți, ba unele doici brutale chiar îl bat câte odată. Curioase lecții primește copilul intrând în viață.

151. Nu voi uita niciodată că am văzut o doică

lovind pe un asemenea copil care o supără cu plânsul. Copilul a tăcut îndată și l-am crezut spăimântat. Imi ziceam: Va fi un suflet slugarnic pe care va trebui să-l iei totdeauna cu răul. Mă înșelam: nenorocitul se înăbușă de furie, pierduse răsuflarea; l-am văzut vânat la față. După câteva clipe au început niște țipete ascuțite: toate semnele necazului, ale furiei, ale disperării de care e capabil un copil de vârsta aceasta, toate se simțiau în țipetele lui. Mi-eră teamă să nu moară, așa eră de agitat. Dacă aș fi avut îndoeală asupra faptului că este sau nu înăscut sentimentul dreptății în om, exemplul acesta m'ar fi convins. Sunt sigur că dacă i-ar fi căzut pe mână un cărbune aprins, l-ar fi supărat mai puțin decât această lovire ușoară, dar dată cu intențiunea hotărâtă de a-l ofensă.

152. Trebuie să avem mare băgare de seamă asupra acestei înclinări a copiilor spre supărare, necaz, furie. Boerhaave¹ socotește că boalele lor sunt mai ales de natură convulsivă, fiindcă ei au capul mai mare în proporție și sistemul nervos mai întins decât adulții și de aceea sunt mai susceptibili de iritație. Depărtați de ei cu cea mai mare băgare de seamă servitorii cari îi necăjesc, cari îi supără, cari îi fac nerăbdători. Aceștia le fac de o sută de ori mai rău decât asprimea aerului sau schimbarea anotimpurilor.

¹ *Herman Boerhaave* (1668—1738) unul din cei mai vestiți medici din veacul XVIII, a fost profesor la Leyda și vestit ca practicant. A scris un mare număr de opere, mai toate în latinește.

Câtă vreme copiii vor întâmpina rezistență numai în lucruri și nu în voința altora, nu vor deveni nici răsvrățiți nici supărăcioși și-și vor păstra mai bine sănătatea. Aceasta este o pricină pentru care copiii din popor, fiind mai liberi și mai neatârnați, sunt în deobște mai rar infirmi, mai rar slăbuți, decât aceia pe cari pretindem că-i creștem mai bine, contrariindu-i necontenit; dar să băgăm de seamă totdeauna deosebirea ce este între a-i ascultă și a nu-i contraria.

153. Cele dintâiu plânsete ale copilului sunt rugăciuni; dacă nu băgăm de seamă, ele se fac porunci: ei încep prin a cere ajutor și sfârșesc prin a porunci. Astfel, din propria lor slăbiciune, vine întâiu sentimentul că ei țin totdeauna de alții, apoi vine ideia de *stăpânire*¹; dar fiindcă această idee se dezvoltă mai mult din pricina noastră decât din pricina nevoilor lor, vom vedea cum ies la lumină efectele morale a căror cauză imediată nu este în natură. De aceea va trebui, chiar dela prima copilărie, să băgăm de seamă care este intenția ascunsă care hotărăște un gest sau un tipăt.

154. Când copilul, silindu-se, întinde mâna spre un obiect fără să spună nimic, el crede că poate

¹ Locke. «Cugetări asupra educației» (§ 106) zice: «Am atras atențiunea asupra faptului că copiii iubesc libertatea și de aceea trebuie să-i lași să facă lucrurile la cari au tragere de inimă, fără să-i silești în vreun chip. A Jaug acum că copiii iubesc ceva și mai mult decât libertatea: este puterea de a fi stăpâni. Această inclinare este izvorul tuturor pornirilor vicioase pe cari le întâlnim la ei în mod obișnuit».

ajunge obiectul, pentru că nu-și dă seama de depărtare, greșește; când însă plânge și țipă întinzând mâna, nu mai greșește în privința depărtării, ci comandă obiectului să se apropie sau nouă să i-l aducem. În primul caz, duceți-l încetinel spre obiect; în al doilea, nici să nu vă arătați că-l înțelegeți. Cu cât va strigă mai tare, cu atât să-l ascultați mai puțin. Se cade să-l învățați din vreme să nu poruncească nici oamenilor, căci nu e stăpânul lor; nici lucrurilor, căci acestea nu-l aud. De aceea, când un copil dorește ceva și vede că vreți să i-l dați e mai bine să-l duceți lângă obiect, decât să aduceți obiectul lângă el: din acest fapt el va trage o încheiere potrivită cu vârsta lui și pe care nu e chip să i-o sugerezi altfel.

155. Abatele Saint Pierre¹ zicea că oamenii sunt niște copii mari; am putea numi pe copiii oameni mici. Aceste propozițiuni, dacă le iei ca aforisme, sunt adevărate; ca principii, au nevoie să fie lămurite. Dar când Hobbes² zice că omul

¹ Abatele Carol Ireneu Castel de St. Pierre (1658 — 1743) era un bărbat renumit prin blândețea caracterului și libertatea vederilor sale. Amic cu Fontenelle, a fost ales membru al Academiei franceze în 1695 fără să fi scris nimic. După ce trecuse de 50 de ani, a început diferite scrieri politice și economice. Sallwürk spune că Rousseau a avut mult timp intenția de a face o ediție prescurtată a operelor acestuia. Indemnul la aceasta i-a primit în casa D-lui Dupiu. Cu pasajul de sus trebuie să se compare Discursul lui Rousseau asupra *inegalității* par. 33 — 35.

² Tomas Hobbes, mare filozof englez (1588 — 1679) recunoaște în chestiile etice și politice că cel mai puternic îndemn sunt pasiunile oamenilor. Lui i se atribuie maxima *omul este lup pentru om*; adică stărea firească a omenirii este starea de luptă.

rău este un copil voinic, spune ceva contradictoriu. Răutatea vine numai din slăbiciune: copilul e rău tocmai fiindcă este slab; faceți-l tare și va fi bun. Acela care ar putea să facă orice, n'ar face rău niciodată. Din toate atributele divinității atotputernice, bunătatea este aceea fără de care nu ne-am putea-o închipui. Toate popoarele cari au crezut în două principii, au socotit totdeauna răul ca inferior binelui, căci altfel ar fi făcut o presupunere absurdă.

156. Namai rațiunea ne învață să cunoaștem binele și răul. Conștiința, care ne îndeamnă să iubim pe cel dintâiu și să urâm pe celălalt, — deși este independentă de rațiune, nu se poate desvoltă fără ea. Înainte de vârsta rațiunii, facem binele și răul fără să ne dăm seama. În acțiunile noastre nu este moralitate, deși poate să fie câteodată în aprecierea acțiunilor altora cu privire la noi. Copilul vrea să miște din loc tot ce vede; sparge, strică orice lucru pe care pune mâna; apucă o pasăre cum ar apucă o piatră și o sugrumă fără să știe ce face.

157. Și pentru ce? Filozofia ne va spune mai întâiu că sunt vițiuni naturale cari îi îndeamnă la aceasta: mândria, spiritul de stăpânire, amorul propriu, răutatea omenească. Ar putea să adauge un lucru: sentimentul slăbiciunii sale va silî pe copil să facă acțiuni de forță, pentru ca să se convingă singur că are forță. Uitați-vă acum la bătrânul neputincios

și schilod, ajuns prin trecerea anilor la o slăbiciune de copil: nu numai că stă nemișcat și liniștit, dar ar voi ca și împrejurul lui toate să fie tot ca el; cea mai mică schimbare îl turbură și-l umple de grijă, ar dori să vadă o liniște deplină în toată lumea. Cum se poate ca aceeași slăbiciune unită cu aceleași porniri să producă în două vârste diferite niște urmări cu totul deosebite? Alta trebuie să fie pricina primitivă. Și această pricină o găsim în starea fizică a celor doi indivizi. Principiul activității se dezvoltă într'unul, se stinge în celalt; unul e pe cale de formațiune, celalt pe cale de distrugere; unul merge spre viață, altul spre moarte. Activitatea câtă mai rămâne la bătrân, se strânge oarecum în lăuntru lui; la copil e mai multă activitate decât trebuie și se reține în afară, lui i se pare că are atâta viață încât poate să învieze tot ce-l înconjoară. Tot una este că strică sau că drege; vorba e să schimbe starea de lucruri și orice schimbare este acțiune. Nu trebuie să zicem că din răutate copilul e mai înclinat să strice; pricina e alta: acțiunea prin care se lucrează ceva este totdeauna înceată, cea care distruge e mai repede și aceasta se potrivește mai mult cu vioiciunea copilului.

157. Creatorul, dând copiilor acest principiu activ, a îngrijit ca el să nu le fie vătămător și le-a dat puțină putere ca să-l pună în practică. Indată însă ce copiii văd că persoanele din jurul lor le pot

servi ca instrumente pe cari ei să le pună în mișcare, le întrebunțează pentru a-și mulțumi înclinările și a-și înlocui propria lor slăbiciune. Astfel devin ei supărători, tirani, poruncitori, răi, nepotoliți și nu din pricina unui spirit natural de stăpânire, ci pentru că se învață așa. Nu e nevoie de o lungă experiență ca să înțelegi că este plăcut să lucrezi cu mâinile altuia și să deschizi numai gura pentru ca să pui în mișcare lumea întreagă.

159. Mărindu-se, copilul dobândește putere, începe să aibă mai puțină teamă, nu mai e așa de neastâmpărat, se deprinde a se închide mai mult în sine însuși. Sufletul și corpul ajung la oarecare echilibru și natura ne cere numai atâta mișcare câtă este necesară pentru conservarea noastră. Dorința de a porunci nu dispăre însă odată cu trebuința care a născut-o; amorul propriu este deșteptat, apoi întărit prin obișnuință. Astfel, în locul trebuinței, vine fantazia; astfel se formează cele dintâiu rădăcini ale prejudecăților și ale vanității.

160. Cunoscând principiul, vedem bine punctul unde părăsim calea naturii. Să cercetăm ce este de făcut ca să rămânem pe această cale.

161. Nu numai că n'au puteri de prisos copiii, dar n'au nici măcar îndestulătoare pentru tot ce le cere natura. *Trebuie deci să-i lăsăm să întrebunțeze toate cele pe cari le-a dat natura și de cari ei nu pot să abuzeze.* Aceasta e prima maximă.

162. *Trebuie să-i ajutăm și să împlinim ce le*

lipsește, fie ca inteligență, fie ca forță, în ce privește trebuințele fizice.

A doua maximă.

163. În ajutorul ce le dăm, să ne mărginim la ceea ce este în adevăr folositor, fără să ținem socoteală de fantazii și dorințe neraționale, căci fantazia, nefiind un lucru natural, nu-i va chinui dacă nu le-o vom fi deșteptat.

A treia maximă.

164. Să studiem cu băgare de seamă vorbirea și semnele lor, pentru ca, profitând de vârsta în care ei nu știu încă să se prefacă, să putem deosebi în cererile lor cari sunt cele ce vin cu adevărat dela natură și cari sunt cele ce vin din caprițiu.

165. ~~Înțelesul acestor reguli este: să dăm copiilor mai multă libertate adevărată și mai puțină deprindere de a porunci, să-i lăsăm mai mult să-și facă singuri trebile decât să ceară să i le facă alții.~~ Astfel se vor deprinde din vreme să-și potrivească dorințele cu puterile și nu vor simți așa de tare lipsa lucrurilor cari nu vor fi în puterea lor de a le dobândi.

166. Iată dar încă un motiv nou și foarte însemnat pentru ca să lăsăm corpul și membrele copilului cu totul libere. Să avem numai grijă să nu fie în primejdie de a cădea și să nu le lăsăm în mână lucruri eu cari s'ar putea răni.

167. Negreșit, un copil care va avea corpul și

brațele libere va plânge mai puțin decât unul care e strâns într'o fașă. Dacă are numai trebuințe naturale, nu va plânge decât atunci când suferă și aceasta e un mare câștig, căci știi anume momentul când are nevoie de ajutor și că nu trebuie să întârzii nici un moment, dacă se poate. Dar dacă nu poți să-i înlături suferința, fii liniștit, nu-l mângâia ca să-l potolești, căci mângâielile nu-i vor potoli durerea, dacă o are ; însă el își va aduce aminte de ce trebuie să facă pentru a fi mângâiat și dacă va reuși odată să te facă să te ocupi de el numai după pofta lui, atunci totul e pierdut: s'a făcut stăpânul tău.

168. Dacă li se stânjenesc mai puțin mișcările, copiii plâng mai puțin. Dacă ești supărat mai puțin de plânsul lor, te vei necăji mai puțin ca să-i faci să tacă. Fiind amenințați sau alințați mai rar, se vor deprinde mai puțin a fi fricoși sau a fi încăpățânați; vor rămâne astfel în starea lor naturală. Lăsând pe copii să plângă, mai rar se întâmplă să aibă hernii (surpături) decât grăbindu-te să-i potolești și dovadă despre aceasta e faptul că copiii cei mai neglijați sunt mai puțin expuși decât ceilalți. Nu vreau să zic că e bine să neglijezi pe copii; din potrivă, e bine să iei înaintea trebuințelor lor și să n'aștepti să țipe ca să le afli. Nu vreau ca îngrijirile ce li se dau să fie rău înțelese. Cum vreți ca copiii să nu plângă, când văd că plânsul lor le servește la atâtea lucruri? Văzând

că tăcerea lor e foarte prețuită de părinți, încep să o economisească. Și plâng mereu și așa de mult încât părinții lor nu mai știu ce să le facă și astfel, plângând fără succes, copiii se istovesc și seucid¹.

169. Dacă un copil care nu e nici legat nici bolnav, și nici nu simte lipsă de vre-un lucru necesar, plânge mult, pricina este sau obișnuința, sau încăpățânarea. Nu natura îl deprinde cu aceasta, ci doica: ea nu are răbdare să lase pe copil să plângă când plânsul nu are o pricină serioasă, ci îi dă numaidecât ceva ca să tacă și uită că, dacă-l faci așa să tacă azi, va plânge mâine mai mult.

170. Singurul chip de a vindeca pe un copil de acest obicei este să nu dai nici o băgare de seamă. Nimeni nu vrea să facă o muncă zadarnică, nici chiar copiii. Ei sunt foarte încăpățânați în cererile lor; dar, dacă aveți stăruință mai mare decât încăpățânarea lor, atunci ei își iau seama și nu vor mai reîncepe. Cu acest chip îi scutim de multe lacrimi și-i învățăm să le verse numai atunci când îi silește durerea.

171. De altfel, când plâng din caprițiu sau din încăpățânare, un mijloc sigur ca să-i potolim este să le arătăm un obiect plăcut și bător la ochi, care să-i facă să uite că aveau de gând să plângă. Multe doici sunt foarte pricepute în această artă,

¹ Rousseau zice: ei se sinucid. Se gândește, observă Sallwürk, numai la pericolul pentru copii de a-și provoca hernii printr'un strigăt peste măsură de tare.

care, condusă înțelepțește este folositoare. Însă trebuie neapărat ca copilul să nu bage de seamă intenția de a-l oprî din plâns; să se bucure, crezând că nu te gândești la el: în privința aceasta doicile sunt neîndemânatece.

172. În deobște copiii sunt întărcați prea de vreme. Ieșirea dinților arată timpul când trebuie să-i întărcăm și această ieșire este de obicei grea și dureroasă. Atunci copilul, printr'o pornire de care nu-și dă seama, duce mereu la gură orice obiect are în mână, cercând să-l mestece. Cei mai mulți cred că-i venim în ajutor, dându-i să se joace cu vreun corp tare, ca fildeşul sau altceva¹. Socotesc că este o greșeală. Frecând de gingii aceste corpuri tari, în loc să le înmuiem, le facem osoase, le întărim și pregătim o plesnitură mai grea și mai dureroasă. Să observăm ce povață dă instinctul. N'ai să vezi niciodată pe căței deprinzându-se să apuce cu dinții lor tineri bucăți de fier, pietre, oase, ci bucăți de lemn, de piele, de cârpă, lucruri moi cari lasă să imprime dintele pe ele.

173. Nu ne mai place să fim simpli în nimic, nici chiar față de copii. Vrem clopoței de argint, de aur, de mărgean, cristaluri bine cioplite, jucării de preț: tot lucruri nefolositoare și primejdioase. Nu trebuiesc asemenea lucruri! Nici clopoței, nici bețișoare de strâns în dinți, ci mici ramuri cu fructe și frunze, o bucată de mac în care se

¹ Vreun obiect cu care se polcesc metalele.

aud sunând semințele, o rădăcină de *lemn dulce*¹, pe care-l poate suga și mestecă; îi vor fi tot așa de plăcute ca și fleacurile cele scumpe și nu vor avea neajunsul de a-l învăța cu luxul chiar dela naștere.

174. S'a constatat că «papă»² nu este o hrană prea sănătoasă. Laptele fiert și făina crudă fac multă *sabură*³ și nu priesc stomahului. În papă făina e mai puțin coaptă decât în pâine și nu e nici dospită; de aceea papara⁴ și orezul cu lapte mi se par mai bune. Dacă vrem numai decât să-i dăm papă, atunci făina să fie mai înainte prăjită puțin. În provincia mea se face din făină prăjită astfel o supă foarte plăcută și foarte sănătoasă. Supa de carne și supa de zarzavat sunt de asemenea o hrană slabă, de care să ne folosim cât mai puțin. Trebuie întâiu ca copiii să învețe a mestecă: cu acest chip vom face să iasă mai lesne dinții. Când încep să înghită, sucurile din gură amestecate cu mâncărurile înlesnesc mistuirea.

175. Le voi da mai întâiu să mestece fructe uscate, coji. Le voi da să se joace cu bucăți de

¹ Așa traduc, după dicționarul botanic al lui Z. Panțu, cuvântul francez *régliſse*.

² Am tradus eu acest cuvânt copilăresc, uzitat la țară, cuvântul francez *bouillie* pe care în dicționarul de Aaron, Poenaru și Hill îl găsec tradus așa: «un fel de mâncare cu lapte și făină ce se dă copiilor mici; colărezi».

³ Cuvântul acesta e explicat astfel în dicționarul lui Aaron: «Suc ce se produce în primele mațe din rea mistuire».

⁴ Am tradus cuvântul francez *panade*: supă de pâine (dicționar citat.)

pâine tare sau pesmeți, în felul celor ce se numesc în Piemont «grissini». Inmuind pâinea aceasta în gură, ar ajunge să înghită puținel, dinții ar ieși și s'ar pomeni înțărcați fără să băgăm de seamă. Țăranii au de obicei stomah foarte bun și nu înțarcă copiii cu mai mult meșteșug.

176. Copiii aud vorbind de când se nasc. Le vorbim înaintea ca ei să înțeleagă ce le spunem, înainte chiar ca ei să poată imita sunetele auzite. Organul lor greoiu se deprinde încet-încet cu imitarea sunetelor și nu este sigur că aceste sunete ajung la urechile lor așa bine deosebite cum le auzim noi. Nu e rău ca doica să înveselească pe copil cu cântece vesele și variate; dar nu-mi place obiceiul de a-l ameți mereu cu o sumă de cuvinte de prisos, din cari el nu înțelege decât tonul cu cari sunt rostite. Aș voi ca primele articulațiuni pe cari le aude el să fie rare, ușoare, distincte, repetate des, și vorbele pe cari le exprimă să fie nume de obiecte sensibile cari să se poată întâiu arăta copilului. Nenorocitul obicei de a întrebuița cuvinte pe cari nu le înțelegem, începe mai de vreme decât ne-am gândi. Școlarul în clasă ascultă palavrele institutorului precum ascultă când eră în fașă trăncănelile doicii. Cu acest chip ajungem să-l învățăm să nu înțeleagă nimic.

177. Multe reflexiuni se nasc când ne gândim la formațiunea vorbirii și la cele dintâiu vorbe ale copiilor. Orice vom zice însă, copiii vor învăța în

acelaş chip să vorbească şi toate discuţiile filozofice nu sunt acî de nici un folos.

178. Mai întîiu ei au, că să zic aşă, o gramatică a vârstei lor şi sintaxa lor are reguli mai generale decât a noastră. Dacă băgăm de seamă, ne vom miră de exactitatea cu care urmează nişte analogii greşite, dacă voiţi, dar foarte regulate, ciudate numai pentrucă sunt prea aspre sau pentrucă auzul nu le admite. Am auzit pe un părinte care ocără pe copilul său fiindcă zicea: «*sunt acolo multe vâci*». Acest copil urmă analogia mai bine decât gramaticii, pentrucă dacă zici *țără-țări, bărcă-bărci, vămă-vămi*, de ce n'ai zice şi *vacă-văci*?¹. Este o pedanterie nesuferită şi o grijă de prisos să îndreptezi pe copii când fac asemenea greşeli în contra uzului limbii, căci se vor îndreptă singuri cu timpul. Vorbiţi totdeauna exact înaintea lor, faceţi aşă ca să le placă să stea de vorbă cu voi mai mult decât cu oricine şi fiţi siguri că, pe nesimţite, vorbirea lor se va îndreptă după a voastră fără să-i fi ţinut vreodată de rău.

179. Un alt abuz, mai important şi care nu e mai puţin lesne de prevenit, este acela că vrem

¹ Negreşit exemplul dat de Rousseau este înlocuit prin unul auzit la copii români. Traducerea aceasta fiind destinată a folosi în primul rând celor ce nu cunosc limba franceză, n'ar fi servit la nimic să se pună o chestie de gramatică franţuzească. Mai pot adăoga încă un exemplu, din observaţie proprie, ca şi cel din text. Participiul verbelor este adesea schimbat de către copii sub influenţa analogiei: *am dregat* (ca *am mîncat*) în loc de *am dres*. Deosebirea categoriilor verbale se formează mai târziu, poate după 7 ani.

să-i facem să vorbească prea de vreme, ca și cum ne-ar fi teamă că n'o să învețe singuri să vorbească ¹. Această grabă nedibace produce un efect tocmai dimpotrivă: vorbesc mai târziu, mai confuz. Pentrucă se dă mare atențiune la tot ce spun, ei nu mai caută să articuleze bine, ci d'abiă deschid gura; din pricina aceasta unii rămân în toată viața lor cu un cusur de pronunțare și cu o vorbire confuză care-i face aproape neînțeleși.

180. Am trăit mult printre țărani și n'am auzit niciodată pe vreunul să pronunțe pe *r* din gât, nici bărbat, nici femeie, nici fată, nici băiat. Din ce pricină? Este făcut altfel gâtulejul țăranilor decât al nostru? Nu, dar sunt deprinși altfel. În fața ferestrei mele este o moviliță pe care se adună să se joace copiii din partea locului. Deși sunt destul de departe de mine, deosebesc foarte bine tot ce spun și adesea am de făcut însemnări folositoare pentru această scriere. În toate zilele urechia mă înșeală în privința vârstei lor; aud glasuri de copii de 10 ani, mă uit și văd copii de trei-patru ani. N'am făcut numai eu experiența aceasta: orășenii cari vin să mă vază și pe cari îi întreb, fac și ei tocmai aceeaș greșeală.

181. Greșeala se explică ușor: până la cincisase ani, copiii din orașe trăesc în odăile lor cu

¹ Sallwürk aduce observația lui Buffon care, din contră, crede, că copiii care învață târziu să vorbească, nu vorbesc niciodată așu de ușor ca ceilalți; aceia care învață de timpuriu a vorbi sunt în stare, înainte de asfârșul al treilea an, să învețe de a citi. Vezi § 189.

o guvernantă și e destul să mormăe ca să fie auziți. Cum au mișcat buzele, îi ascultăm. Le spunem cuvinte pe cari ei le repetă rău și, dându-le mare atențiune, persoanele cari sunt în jurul lor mai mult ghicesc ce vor să spună decât aud ce spun.¹

182: La țară e cu totul altceva. Țăranca nu stă totdeauna lângă copil; astfel el este silit să se deprinză a vorbi lămurit și tare ca să fie auzit. La câmp, copiii, fiind risipiți, depărtați de părinți și de alți copii, se deprind să vorbească de departe și să-și măsoare puterea glasului după depărtarea la care se află acei cărora li se adresează. Așa se învață cu adevărat o bună pronunțare, nu bâlbâind câteva sunete la urechia unei guvernante care ascultă cu băgare de seamă. De aceea, când întrebi pe un copil de țăran, poate că rușinea îl împiedecă de a răspunde, dar ce spune, spune lămurit. Copilul orășanului are nevoie de servitoare, care să tălmăcească ceea ce mormăe între dinți².

183. Mărindu-se, ar trebui să scape de acest

¹ Sallwürk aduse observația lui Formey (Anti Emil p. 53). Acesta neagă că acest abuz s'ar fi răspândit cu adevărat, cel puțin în jurul său; însă el adaugă, glumind, că în tot cazul pentru pariziene n'ar fi un exercițiu prea bun dacă s'ar deprinde să comande un batalion. Aluzie la § 186.

² Sunt și excepții. Adesea, copiii pe cari de abia îi auzi, devin mai târziu foarte gălăgioși. Dar dacă ar fi să mă ocup de toate amănuntele, n'aș mai isprăvi. Cititorul priceput va înțelege că *excesul și lipsa* cari vin din același abuz sunt de o potrivă îndreptate prin metoda mea. Socot că aceste două maxime trebuie să fie nedespărțite: *totdeauna, destul*; — *niciodată, prea mult*. Din prima urmează neapărat a doua. (*Nota autorului*).

cusur băieții în colegii, iar fetele în pensionate; în adevăr, copiii cari au urmat în școli vorbesc mai deslușit decât aceia cari au fost totdeauna crescuți în casa părintească. Dar e un lucru care-i împiedecă de a dobândi o pronunțare așa de lămurită ca a țăranilor: nevoia de a învăța mult pe din afară și de a recită cu glas tare ce au învățat. Invățând lecțiile se obișnuiesc să borborosească, să pronunțe cu neglijență și rău. Recitând, e și mai rău: caută vorbele, târăgănesc și lungesc silabele, căci, dacă memoria slăbește, și limba bâlbâie.

Astfel se contractă sau se păstrează greșelile de pronunțare. Se va vedeà mai departe că Emil al meu nu va avea aceleași cusururi sau nu le va avea din aceleași cauze. ✕

184. Recunosc că poporul și sătenii cad într'altă extremitate: vorbesc totdeauna mai tare decât trebuie; pronunțând foarte exact, au articulațiuni puternice și aspre, au accente prea tari, aleg rău cuvintele ș. a.

185. Dar, întâiu, această greșeală mi se pare mai puțin rea decât cealaltă: cea dintâi lege a vorbirii este a fi auzită, deci cea mai mare greșeală ce poate să facă cineva este să vorbească așa ca să nu fie auzit. A căută să nu pui accent în vorbă, este a căută să iei frazelor grația și energia. Accentul este sufletul vorbirii, îi dă sentiment și adevăr. Accentul minte mai puțin decât vorba; poate din această pricină oamenii bine crescuți se tem de el

așă de mult. Din obiceiul de a spune totul pe acelaș ton, a venit acela de a râde de oameni fără ca ei să bage de seamă. După ce înlătură accentul, obișnuesc unii, mai ales tinerii dela curte, să ia chipuri de pronunțare ridicule, afectate și supuse modei. Această schimonosire a vorbirii și a ținutei face de obicei ca Francezii să fie respingători și neplăcuți celorlalte națiuni. In loc de a pune accent în vorbirea lor, ei pun o modă de pronunțare.

Cu acest chip nu faci pe cineva să te privească cu bunăvoință.

186. Toate aceste mici cusururi de vorbire pe cari ne temem să nu le aibă copiii nu sunt de mare însemnătate, se pot preveni și corige cu mare ușurință. Celelalte însă, cari fac vorbirea surdă, confuză, timidă, cari vin din critica neconținută a tonului, dintr'o alegere prea îngrijită a cuvintelor, acelea nu se îndreptează niciodată. Un om care a învățat să vorbească numai în strade înguste nu va fi auzit în fruntea unui batalion și nu va impune poporului cu ocazia unei răscoale. Învățați pe copii să vorbească întâi cu bărbații, vor ști ei să vorbească pe urmă, dacă vor voi, și cu femeile.

187. Dacă veți crește copiii voștri la țară în mijlocul simplității țărănești, ei nu se vor deprinde cu bâlbâiturile confuze ale copiilor din orașe. Ei nu vor contracta nici tonul nici expresiile sătești sau le vor pierde lesne dacă le vor și deprinde, căci învățătorul lor trăind cu ei dela naștere și din zi

în zi mai apropiat de ei, va preveni sau va șterge prin corecțiunea vorbirii lui greșelile vorbirii țărănești. Emil va vorbi o franțuzească tot așa de curată ca mine, dar o va vorbi mai deslușit și va articula mai bine decât mine.

188. Copilul care vrea să vorbească trebuie să asculte numai cuvintele pe cari le poate înțelege și să spună numai pe acelea pe cari le poate articula. Silințele pe cari și le dă întru aceasta, îl fac să repete aceeași silabă ca și cum s'ar deprinde s'o pronunțe mai bine. Când începe să bâlbâească, nu vă siliți prea mult să ghiciți ce spune. Dacă-l deprindeți să fie ascultat totdeauna, îl deprindeți să poruncească, și copilul nu trebuie să aibă asemenea deprindere. Să ne mulțumim a-i da cu băgare de seamă ce-i trebuie; iar el să se silească a ne face să înțelegem ce mai rămâne. Cu atât mai puțin e trebuință să ne grăbim a-i cere să vorbească: va vorbi el singur pe măsură ce va simți nevoie.

189. E adevărat, se observă că aceia cari încep să vorbească foarte târziu nu vorbesc niciodată așa de deslușit ca ceilalți. Să nu credem însă că, din pricină că au vorbit târziu, organul lor rămâne greoiu, ci tocmai dimpotrivă, pentru că s'au născut cu un organ greoiu, încep să vorbească târziu. Altfel, de ce ar vorbi mai târziu decât ceilalți? Au ei mai puține prilejuri de a vorbi sau sunt siliți la aceasta mai puțin? Dimpotrivă, această întârziere, îndată ce a fost băgată de seamă, produce îngri-

țorare și copilul e îndemnat mai mult să vorbească decât acela care a putut să articuleze mai din vreme. Și această grabă, rău înțeleasă, poate să facă și mai încurcată vorbirea lui, pecând, dacă n'ar fi fost atâta stăruință, el ar fi avut vreme să se perfecționeze.

190. Copiii pe cari îi silim prea mult să vorbească n'au vreme nici să învețe a pronunța bine, nici să înțelege bine ce-i punem să zică. Din potrivă, când îi lăsăm în pace, ei se deprind întâiu cu silabele cele mai ușoare de pronunțat și, dând prin gesturile lor oarecare înțeles acestor silabe, ei ne spun întâiu vorbele lor și pe urmă primesc pe ale noastre. De aci urmează că primesc pe acestea după ce le-au înțeles, căci nefiind siliți să le întrebuițeze, încep să observe ce înțeles le dăm și, când s'au deslușit, atunci le adoptă și ei.

191. Cel mai mare rău ce urmează din grăba cu care facem pe copil să vorbească înainte de vreme, nu e acela că primele noastre vorbiri n'au nici un sens pentru el, ci este că au alt înțeles decât al nostru, fără să băgăm de seamă. Astfel, pe când se pare că ne răspund foarte exact, ei vorbesc fără să ne înțeleagă și fără să-i înțelegem. Din asemenea pricină vine surprinderea produsă câteodată de vorbele lor, cărora le dăm alt înțeles decât cel pe care li-l dau ei. Nebăgarea noastră de seamă la înțelesul adevărat pe care-l dau copiii cuvintelor, este — după părerea mea — cauza

primelor lor greșeli. Aceste greșeli, chiar după ce s'au îndreptat, influențează asupra felului lor de gândire în tot restul vieții. Voiu avea ocaziune în cele ce urmează să lămuresc aceasta prin exemple.

192. Restrângeți deci, pe cât e cu putință, vocabularul copilului. Este un mare neajuns să aibă mai multe cuvinte decât idei, să știe spune lucruri pe care nu le poate cugeta. Cred că una din pricinile pentru care țărani au în genere spiritul mai just decât orășenii, este că dicționarul lor e mai restrâns. Au puține idei, dar le compară foarte bine.

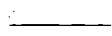
193. Primele progrese ale copilăriei se fac mai toate deodată. Copilul învață să vorbească, să mă-nânce, să umble cam în acelaș timp. Aceasta este, propriu vorbind, prima epocă a vieții. Înainte nu este mai mult decât eră în sânul mamei: n'are nici un sentiment, nici o idee, d'abiă, are simțiri... nu simte nici propria sa existență: *vivit et est vitae nescius ipse suae*¹.

---

¹ Ovidiu, Triste, I, 3 (*Nota autorului*). Pe românește: «Trăește și nu-și dă seama singur de viața sa». Sallwürk observă că în context pasajul are aproape alt înțeles decât cel ce-i dă Rousseau. La Ovid e vorba de acela care e lovit de trăsnet, care mai trăește încă, dar e lipsit de orice sensibilitate.

Traducătorul german aduce observația lui *Raumer*: «Multe din aceste păreri ale lui Rousseau în privința educației în prima copilărie, au găsit cu drept cuvânt aprobare, deși ele au condus din când în când la extravagante, mai ales prin faptul că au voit unii să trateze copii francezi, germani, etc. ca tineri sălbatici, lăsându-i totuș în acelaș mediu de viață. Mici prinți alergau desculți.

CARTEA II-a.

CUPRINSUL

A doua parte a vieții (1). Plânsul și vorbirea (2—3). Deprinderea de a îndura durerile (4—5). Invățul umbletului (6—7). Iubirea de copii (8—1e). Fericirea și nefericirea ; trebuințele și putința de a le satisface (15—29). Adevărata libertate și aplicarea ei la educație ; raportul dintre om și natură (30—37). Excesul de severitate și excesul de indulgență (38—50)). Greșeala de a raționă cu copii prea mici (51—55). Fermitatea în educație (56—57). Emulațiunea ; libertatea ; pedeapsa (58—60). Vițiile ce vin dela natură și cele ce vin de la societate (61—63). Simplitatea în educație (64—65). Educația negativă (66—71). Puterea exemplelor în educație (72). Viața în mijlocul naturii (73). Educația prin fapte, nu prin vorbe (74—80). Noțiuni despre raporturile dintre oameni. Proprietatea (81—92). Primele viții : minciuna (93—100). Ușurința de a făgădui : predica moralei ; dărnicia (101—107). Principii de morală ce se pot da copiilor (108—109). Inteligența copilului în această vârstă nu e primitoare de cunoștințe (110—118). Invățarea limbilor străine (119—123). Geografia (124—125). Istoria (126—132). Invățarea pe din afară. Fabule. Morala fabulelor (133—147). Invățământul citirii (148—151). Iarăși metoda negativă (152—153). Educația corpului condiționează dezvoltarea spiritului (154—161). Educația fără regule și prin libertate (162—169). Caprițiile copilului și îndreptarea lor (170—183). Educația simțurilor (184—186). Dezvoltarea corpului influențează dezvoltarea inteligenței (187—190). Imbrăcămintea copiilor (191—195). Deprinderea cu frigul (196—199). Somnul (200—206). Vindecarea lenei (207—208). Deprinderea cu durerile (209). Vaccinarea (210—212). Sporturi (213—214). Iarăși educația simțurilor. Diferite exerciții. Frica de întuneric (215—220). O întâmplare de acest fel (221—229). Cum se tămăduiește această frică (230—234). Pipăitul (235—239). Văzul. Educația lui. Desemnul. Geometria (240—264). Exerciții complexe (265—269). Auzul (270—271). Vocea ; vorbirea ; cântul (272—280). Gustul ; hrana ; alimentația copiilor (281—289). Alimentația cu carne (290). Pledoaria lui Plutarh pentru regimul vegetarian (291—296). Simplitatea mâncărilor copiilor (297—298). Mirosul (299—302). Simțul comun (303). Deosebirea între copiii crescuți cu cărți și cei crescuți în mijlocul naturii. Cele două tipuri. Ce s'a realizat prin metoda lui Rousseau până la 12 ani (301—325).

Pedagogia lui Rousseau

Această gravură, care a servit ca frontispiciu pentru cartea sa «Emil» amintește câteva din teoriile lui pedagogice: alăptarea copilului de către mamă, desființarea fașei, lucrul manual, viața copiilor în mijlocul naturii în aer liber, etc. Toată lumea aceasta se mișcă în jurul chipului lui Rousseau.

1. Aci este al doilea termen al vieții; aci se isprăvește, propriu vorbind, copilăria, căci vorbele latinești «*infans*» și «*puer*» nu sunt sinonime. Cel dintâiu are un înțeles mai restrâns decât cel de-al doilea: «*infans*» însemnează *care nu poate vorbi*¹. De aceea la scriitorul *Valerius Maximus*² se găsește expresiunea «*puerum infantem*»³. Mă servesc însă de acest cuvânt (francezește *enfant*) după cum este obiceiul în limba franceză, până la vârsta pentru care se dau alte nume⁴.

2. Când copiii încep a vorbi, ei plâng mai puțin. Acesta e un progres natural: în locul unei vorbiri vine altă vorbire. Indată ce pot spune cu vorbe sufer, de ce ar spune cu țipete? afară - numai de împrejurarea când durerea este prea mare și vorba n'o poate exprima. Dacă obișnuesc și de acum înaintea să plângă, vina e a persoanelor cari sunt împrejurul lor. Dacă Emil a putut spune odată «mă

---

¹ *Infans*, de la verbul *fari* (a vorbi) are ca prin înțeles cel notat aci de autor; din acesta se dezvoltă sensul de *copil* cu care îl aflăm în cuvântul francez *enfant*.

² *Valerius Maximus*: istoric latin din timpul împăratului Tiberiu (34—37) după Hr.).

³ «*Copil care nu vorbește încă*». Expresia aceasta se găsește și la alți autori, chiar la Cicerone și la Horatiu din epoca clasică.

⁴ În românește, exprimăm diferitele epoce ale vârstei prin cuvintele: *făt, prunc, copil, adolescent, adult*.

doare», va trebui să aibă dureri prea mari pentru ca să fie silit să plângă¹.

3. Dacă copilul este slăbuț, prea simțitor, și în mod natural se apucă să plângă pentru nimic, eu înlătur pricina țipătului, făcându-l nefolositor și fără urmare. Cât timp plânge, nu mă duc deloc la el; alerg îndată ce a tăcut. În curând își va face obiceiul să mă cheme tăcând sau cel mult printr'un singur strigăt. Copiii judecă cele ce simt, numai efectele simțite ale semnelor. Altă convențiune nu este pentru ei: oricât rău și-ar face un copil, rar se întâmplă să plângă când e singur, afară numai dacă nădăjduște să-l auză cineva.

4. Cade își face un cucuiu la frunte, îi curge sânge din nas, își taie degetele: eu nu mă grăbesc să alerg la el cu înfățișarea speriată, ci stau liniștit cel puțin un timp oarecare scurt. Răul s'a făcut, în mod necesar el trebuie să sufere; graba mea n'ar face alta decât să-l sperie mai mult și să-i mărească sensibilitatea. În fond când te rănești, nu te supără atâta lovitură cât frica. Eu îl voi feri de aceste suferințe, căci de sigur el va judecă despre răul său așa cum va vedeă că judec eu: dacă mă va vedeă alergând cu îngrijorare să-l mângâiu, să-l căinez, se va socoti pierdut; dacă mă va

¹ Sallwürk notează că Locke (§ 111—114) este, în unele puncte, originalul după care s'a luat Rousseau dar nu-l poți recunoaște lesne. Rousseau pune și aci chestiunea din punctul său de vedere care se deosebește esențial de principiul lui Locke de a crește copilul ca «o ființă rațională».

vedeă liniștit, se va liniștî și el și va crede că răul s'a și vindecat, fiindcă nu-l mai simte pentru un moment. La vârsta aceasta ia copilul primele lecții de curaj și, dacă suferă fără teamă dureri ușoare, învață încet. încet să îndure și pe cele mari.

5. Nu numai că nu voiu fi prea băgător de seamă ca Emil să nu se rănească, dar mi-ar părea foarte rău să nu se rănească niciodată și să crească fără a ști ce e durerea. Cel dintâiu lucru pe care trebuie să-l învețe este a suferi, căci de el va avea cea mai mare nevoie. Pare că copiii sunt mici și slabi, numai ca să poată luă, fără prmejdie, asemenea lecțiuni importante. Dacă copilul cade întinzându-se jos, nu-și va frânge piciorul; dacă se lovește cu un băț, nu-și va rupe brațul; dacă apucă un obiect tăios, nu-l va strânge prea mult și nu se va tăia prea adânc. Nu știu vreun copil, lăsat liber, să se fi omorât, să se fi schilodit ori să-și fi făcut un rău mare, afară numai dacă nu este expus fără băgare de seamă pe vreun loc înalt ori prea aproape de foc sau dacă nu sunt pe lângă el unelte primejdioase. Ce să mai zicem de grămădirea a tot felul de lucruri împrejurul copilului, ca să-l înarmeze de sus până jos împotriva durerii, iar când se face mare, rămân tocmai sub stăpânirea ei, fără curaj, fără experiență și se crede mort la cea dintâiu înțepătură și leșină văzând că-i pică cea dintâiu picătură de sânge ?

6. Mania noastră de a-i instrui ca la școală ne

face totdeauna să învățăm pe copii lucruri pe cari ei le-ar învăța mai bine singuri și să uităm ceea ce am putea în adevăr să-i învățăm noi. Se poate ceva mai nerod decât silința ce ne-o dăm ca să-i învățăm să meargă, par'că s'ar fi văzut vreunul care, din pricina neîngrijirii doicii, să se fi făcut mare și să nu știe să umble? Se văd însă destui oameni cari merg rău toată viața, pentru că i-a învățat rău să meargă.

7. Emil nu va avea nici legături la cap, nici coșuri cu roțițe, nici cărucioare, nici bete; sau, cel puțin, îndată ce va începe să știe a pune un picior înaintea altuia, nu va fi sprijinit decât pe locurile împietruite și peste acestea va fi trecut foarte repede ¹. În loc să-l lași să se îmbâcsească în aerul

¹ Aci *autorul* pune nota următoare: «E de răs chipul cum merg oamenii cari au fost ținuți de cordoane când erau mici». Pasagiul acesta al lui Rousseau combate obiceiul, foarte răspândit în Franța,

de a pune la dispoziția copiilor mijloace artificiale prin care să-i învețe a merge. Și la noi părinții urmăresc câteodată acelaș scop,

stricat al unei camere, du-l în fiecare zi într'o livadă. Acolo poate să alerge, să sburde, să cadă de o sută de ori pe zi: cu atât mai bine se va învăța să se scoale mai repede. Mulțumirea de a fi liber plătește multe răni. Elevul meu va avea desvânătăi, dar în schimb va fi totdeauna vesel; pe când ai voștri au mai puține, însă sunt totdeauna contrariați, totdeauna ca legați cu lanțuri, totdeauna triști. Mă îndoesc dacă sunt mai câștigați aceștia.

8. Pe măsură ce cresc puterile copiilor, scade nevoia de a plânge. Putând să facă singuri mai multe lucruri, au mai rar trebuință să ceară ajutorul altora. Odată cu puterea, ei dobândesc și cunoștința de a se servi de ea. Cu această a doua treaptă începe propriu zis viața individului; atunci începe să aibă conștiința de sine. Memoria îl face să simță că este aceeași ființă în toate momentele existenței; el devine cu adevărat *unul, acelaș*, prin urmare capabil de fericire și de nenorocire. Trebuie deci, de acî înainte, să începem a-l socoti ca o ființă morală.

dar nu se întrebuintează toate obiectele pe cari le pomenește acî autorul; de aceea cuvintele nici n'au termeni echivalenți și am recurs la perifraze. Prin «legături la cap» (fr. *bourrelet*) se înțelege un fel de turban sau căciuliță formată sau dintr'o stofă subțire bine vătuită sau din cauciuc. Când copilul cade, această legătură îi protejează capul. «Coșurile cu rotițe» și «cărucioarele» sunt cam acelaș lucru: figura arată forma lor. Prin bete (fr. *lisières*) se înțelege un cordon sau bete cu cari se leagă copiii ca să fie susținuți când merg, să nu cază. Igienistii de azi, deși nu osândesc cu desăvârșire aceste mijloace, dar nu le recomandă prea mult. In ce privește în special căruciorul, spun că în primele timpuri este chiar primejdios, expunând pe copil să cază mai rău decât dacă ar fi lăsat liber.

9. Deși viața omului se socotește după cei ce trăesc mai mult și pentru fiecare vârstă sunt probabilități de traiu potrivite cu ea, totuș nimic nu este mai nesigur decât lungimea vieții omului. Puțini oameni ajung la termenul cel mai depărtat. Cele mai mari primejdii ale vieții sunt la începutul ei : cu cât ai trăit mai puțin, cu atât e mai puțină speranță că vei trăi. Din toți copiii cari se nasc cel mult jumătate ajung la adolescență. Este probabil că elevul nostru nu va ajunge în vârsta adultă.

10. Ce să zicem despre această educațiune barbară care jertfește prezentul pentru un viitor nesigur, care încarcă pe copil cu tot felul de lanțuri și începe prin a-l chinuî ca să-i pregătească în depărtare o pretinsă fericire, de care — e de crezut că nu se va bucură niciodată? Chiar dacă aș socoti că această educațiune are un scop înțelept, cum pot vedeà fără să mă supăr niște bieți nenorociți supuși unui jug de nesuferit, osândiți la muncă necurmată ca oțnașii, fără să fii sigur că atâtea îngrijiri le vor fi vreodată folositoare? Vârsta veseliei trece cu plânsete, cu pedepse, cu amenințări, cu robie. Zicem că pentru binele lui chinuim pe bietul copil și nu vedem că chemăm moartea, care-l va apucà în mijlocul atâtor jalnice pregătiri. Cine știe câți copii se prăpădesc din pricina ciudatei înțelepciuni a unui părinte sau a unui învățator? Fericiți că scapă de cruzimea lor, au un singur câștig din relele pe cari le-au învățat: mor

fără să le pară rău de viață, căci i-au cunoscut numai chinurile.

11. Oamenilor, fiți umani! Aceasta e prima voastră datorie. Fiți umani pentru toate stările, pentru toate vârstele, pentru tot ce nu este străin de om! Ce înțelepciune veți găsi afară de omenire? Iubiți copilăria, ocrotiți-i jocurile, plăcerile, drăgăstoasele ei porniri! Care din noi n'a simțit câteodată părere de rău că a trecut de acea vârstă când aveam totdeauna râsul pe buze și sufletul ne eră totdeauna liniștit? De ce vreți să lipsiți pe acești mici nevinovați de folosința unui timp așa de scurt care fuge și de folosința unui bun așa de prețios, pe care n'ar aveà cum să-l întrebuinteze rău? De ce voiți să umpleți de amărăciune și de durere anii aceștia cei dintâiu cari se scurg așa de repede și cari nu se mai întorc nici pentru ei cum nu se mai întorc nici pentru voi? Părinților, știți voi în ce moment va luà moartea pe copiii voștri? Vă pregătiți strașnice păreri de rău, lipsindu-i de puținele minute pe care le acordă lor natura. Indată ce ei pot să simtă plăcerea de a trăi, faceți-i să se bucure de ea, faceți ca, în orice ceas i-ar chemà Dumnezeu, să nu moară fără să fi gustat viața.

12. Câte glasuri nu vor strigà împotriva-mi! Auz de departe strigătele unei false înțelepciuni care ne aruncă totdeauna afară din noi înșine, care socotește prezentul drept nimic și, urmărind necontent un viitor care fuge cu cât înaintezi, și, silindu-ne să

ne ducem unde nu suntem, ne duce unde nu vom fi niciodată¹.

13. Veți răspunde că acesta este timpul când se îndreptează înclinările rele ale omului; în vârsta copilăriei pedepsele se simt mai puțin și trebuie să le înmulțești acum pentru ca să le înlături în vârsta matură. Cine va spune că toată această întocmire e în mâna voastră și că toate frumoasele învățăminte cu cari încărcați mintea slabă a copilului nu-i vor fi într'o zi rău-făcătoare iar nu folositoare?² Cine vă asigură că-l scutiți de vreun neajuns prin necazurile cu cari-l încărcați acum? De ce-i dați mai multe rele decât acelea ale stării lui, când nu sunteți siguri că relele prezente sunt un câștig pentru viitor? Și cum îmi veți dovedi că relele înclinări de cari voiți să-l scăpați nu sunt tocmai pricinuite de îngrijirile voastre rău înțelese, iar nu de natură? Ce absurdă prevedere! Să faci astăzi nenorocită pe o ființă, cu nădejdea, bine ori rău întemeiată, că o vei face fericită într'o zi! Iar dacă cei cu spirite vulgare, confundă licența cu libertatea și pe copilul pe care-l faci fericit cu copilul pe care-l resfeți, învățați-i să deosebească aceste lucruri.

¹ Montaigne (*«Incercări»* vol. I cap. III) intitulează un capitol cu cuvintele următoare *«Afecțiunile noastre merg afară din noi»* și zice: «Teama, dorința, speranța ne târăsc spre viitor și ne înlătură sentimentul despre ceace este pentruca să ne pierdem vremea cu ceace va fi, când poate noi nu vom mai exista». Și citează apoi o cugetare a filozofului latin Seneca: «Cine se gândeste la viitor e un nenorocit».

² Vezi Locke § 65.

14. Ca să nu alergăm după închipuiri, să nu uităm ce este potrivit cu condițiunea noastră. Omenirea are locul său în ordinea lucrurilor; copilăria are pe al său în ordinea vieții omenești: trebuie să considerăm pe om ca om și pe copil ca copil. Să alegem locul fiecăruia și să-i așezăm acolo, să rânduim pornirile omenești după constituția omenească: iată tot ce putem face pentru binele omului. Restul se ține de pricini străine, cari nu sunt în puterea noastră.

15. Fericirea sau nenorocirea absolută sunt lucruri necunoscute pentru noi. În viață, totul e amestecat. Nu poți avea o simțire cu adevărat pură; nu stăm două momente în aceeaș stare. Afecțiunile sufletului nostru și schimbările trupului nostru sunt într'o neconținută mișcare. Binele și răul sunt lucruri comune pentru toți, dar în măsuri diferite. Cel mai fericit este acela care are mai puține suferințe; cel mai nenorocit este acela care are mai puține plăceri. Un lucru este obștesc: sunt mai multe suferințe decât plăceri¹. Fericirea omului pe pământ este deci numai o stare negativă: trebuie să o măsoare după puținătatea relelor îndurate.

16. Simțind o suferință, ai totdeauna dorința de a te scăpa de ea; simțind o plăcere, ai totdeauna dorința de a te bucura mai mult de ea. A dori un lucru arată lipsa acelui lucru și orice lipsă

¹ Sallwürk notează că Formey (Anti-Emil) zice din contră: toate în toate socotite, există mai mult bine decât rău.

este supărătoare; deci din nepotrivirea dintre dorințele noastre și putința noastră de a le împlini iese nenorocirea noastră. Dacă ar fi o ființă care să aibă putințe egale cu dorințele, aceea ar fi absolut fericită.

17. În ce stă deci înțelepciunea omenească sau drumul spre adevărata fericire? Nu stă în împuținarea dorințelor, căci dacă acestea ar fi mai mici decât putința noastră, o parte din facultățile noastre ar rămâne în nelucrare și nu ne-am folosi de ființa noastră întreagă. Nu stă nici în întinderea facultăților, căci dacă dorințele s'ar mări și ele deopotrivă, am ajunge mai nenorociți. Ea stă în împuținarea excesului dorințelor asupra putinței, în egalizarea perfectă a voinței cu putința. Numai atunci, fiind în acțiune toate forțele, sufletul va rămâne totuși liniștit și omul se va simți bine.

18. Așa a făcut întâiu natura, care face toate cum e mai bine. Ea dă omului întâiu dorințe necesare la conservarea lui și însușiri îndestulătoare ca să și le îndeplinească. Pe celelalte toate le-a așezat ca în rezervă în fundul sufletului lui, ca să se desvolte la trebuință. În această stare primitivă se găsește echilibrul putinței și al dorinței și omul nu e nenorocit. Idată ce facultățile sale virtuale se pun în acțiune, imaginațiunea, cea mai harnică din toate, se deșteaptă și le întrece. Imaginațiunea mărește pentru noi măsura lucrurilor posibile, și în bine și în rău, și prin urmărire atâta și hrănește dorințele cu nădejdea că vor fi îndeplinite. Dar

lucrul pe care-l socotim la îndemână, se depărtează mai iute decât îl putem urmări noi: când credem că l-am ajuns, se schimbă și ni se arată departe. Fiindcă nu vedem calea ce am străbătut, nu o ținem în socoteală; cea care rămâne de străbătut se mărește, se întinde neconținut; astfel omul se istovește fără să ajungă la țintă și, cu cât realizăm mai multe satisfacțiuni ale dorințelor, cu atât fericirea se depărtează de noi ¹.

19. Dimpotrivă, cu cât omul rămâne mai aproape de condițiunea sa naturală, cu atât diferența dintre facultățile și dorințele sale este mai mică și deci e mai puțin departe de fericire. Nu e niciodată mai puțin nenorocit decât atunci când pare lipsit de toate, căci nenorocirea nu stă în lipsa lucrurilor, ci în trebuința pe care o simțim de acele lucruri.

20. Lumea reală are hotare; cea închipuită e fără sfârșit. Fiindcă pe cea dintâiu n'o putem lărgi, să micșorăm pe cealaltă, căci numai din diferența lor se nasc necazurile cari ne fac cu adevărat nenorociți. Dacă înlăturăm puterea, sănătatea și buna părere despre noi înșine, toate bunurile vieții sunt numai în mintea noastră; dacă înlăturăm durerile corporale și muștrările conștiinței, toate relele sunt numai închipuiri. Știu că se va zice că acest principiu e cunoscut; dar aplicarea practică nu este cunoscută și aici e vorba numai de practică.

21. Ce se înțelege când se zice că omul este *slab*?

¹ Vezi mai sus nota despre pasagiul din Montaigne.

Cuvântul de «slăbiciune» e ceva relativ: arată raportul între o ființă oarecare și altceva. Dacă puterile ei întrec trebuințele, fie o insectă, fie un vierme, va fi o ființă tare; dacă trebuințele covârșesc puterile, fie un elefant, un leu, fie un cuceritor, un erou, fie un Zeu, va fi o ființă slabă. Ingerul răsvrătit care nu și-a cunoscut natura, eră mai slab decât un fericit muritor care trăește pașnic după firea sa. Omul e foarte puternic când se mulțumește să fie ceea ce este; e foarte slab, când vrea să se ridice d'asupra omenirii. Să nu vă închipuiți deci că mărim-vă facultățile; vă veți mări puterile; dimpotrivă, le veți micșorà, dacă mândria voastră se întinde mai mult decât ele. Să măsurăm raza sferei noastre și să rămânem în centru ca insecta în mijlocul pânzei sale: vom fi totdeauna mulțumiți cu noi înșine și nu vom avea să ne plângem de slăbiciune, căci n'o vom simți niciodată.

22. Toate animalele au tocmai facultățile necesare pentru a se conserva. Numai omul are și facultăți de prisos. Nu e oare ciudat ca acest prisos să fie pricina nenorocirii sale? În toate țările brațele omului fac mai mult decât trebuie pentru întreținerea lui. Dacă ar fi destul de înțelept și n'ar țineà socoteală de acest prisos, ar avea totdeauna strictul necesar, pentru că n'ar avea niciodată mai mult. Trebuințele mari — ziceà *Favorinus*¹ — se

¹ Favorinus, filozof grec (între anii 90 — 150 după Hristos), care a trăit o mare parte din viața sa la Roma. A fost profesor vestit

nasc din averile mari; adesea cel mai bun mijloc de a dobândi lucrurile cari ne lipsesc este să ne lipsim de cele pe cari le avem, căci muncind pentru a ne mări fericirea, noi o schimbăm în nenorocire. Omul care ar voi numai să trăească, ar trăi fericit, prin urmare ar fi bun, căci n'ar avea nici un folos să fie rău.

23. Dacă am fi nemuritori, am fi niște ființe nenorocite. Desigur este greu să mori, dar este bine să ai nădejde că nu vei trăi totdeauna și că o viață mai bună va pune capăt necazurilor vieții acesteia. Dacă ni s'ar oferî nemurirea pământească, cine ar primî un asemenea trist dar? ¹ Ce mijloc, ce nădejde, ce mângâiere ne-ar rămâne împotriva* rezelor soartei și împotriva nedreptăților oamenilor? Ignorantul, care nu prevede nimic, pune puțin preț pe viață și nu se teme că o va pierde; omul luminat vede că sunt bunuri de un preț mai mare pe cari

---

și a scris cărți multe, dar nu ni s'a păstrat niciuna întreagă, ci numai fragmente pe cari ni le comunică elevul său Aulus Gellius. Pasagiul acesta este în *Noctes atticae* IX. 8. Il reproducem aci: «Omul care posedă multe lucruri are trebuință de multe lucruri și sărăcia mare vine nu din multă lipsă, ci din mare abundență». Fiind cineva bogat, are dorințe noi ca să conserve ceea ce posedă. De aceea omul care are multă avere și vrea să se pună la adăpostul nevoii, să caute a-și micșora averea, nu a și-o mări: cu cât va avea mai puțin, cu atât va avea și trebuințe mai puține. Intr'o zi Favorinus a exprimat această idee în aplausele ascultătorilor: «Cel care vrea să aibă 15 mii de haine, ar putea să dorească a avea și mai multe. Eu când simț nevoia de a dobândi mai mult decât am, taiu o parte din ce am și atunci ceea ce-mi rămâne îmi va fi destul».

¹ Aci autorul notează: «Vorbesc de oamenii cari reflectează în adevăr; nu de orice om».

le pune înaintea acestei vieți. Numai jumătatea de învățătură și falșa înțelepciune, făcându-ne să vedem *numai* până la moarte și nu *dincolo* de ea, fac din moarte răul cel mai mare. Pentru cel înțelept, fatalitatea de a muri este tocmai rațiunea pentru care îndurăm nevoile vieții. Dacă n'am avea siguranța că odată o să sfârșim viața, ar costa prea mult păstrarea ei.

24. Suferințele morale sunt toate păreri ale noastre, afară de una singură: crima; și aceasta e în puterea noastră să n'o facem; suferințele fizice se distrug sau ne distrug. Doctoriile noastre sunt timpul sau moartea; dar suferim cu atât mai mult cu cât știm să suferim mai puțin și sunt mai mari chinurile ca să ne vindecăm de boale decât cele pe cari le-am avea îndurând boalele. Trăește după îndemnul naturii, fi răbdător și gonește pe doctori¹; cu acest chip nu vei scăpa de moarte, dar o vei simți o singură dată, pe când ei fac s'o simți în fiecare zi cu închipuirea ta turburată, iar meșteșugul lor mincinos în loc să-ți prelungească viața, te face să nu te folosești de ea. Voiu întreba totdeauna: ce bine real a făcut oamenilor această artă? E adevărat că ar muri unii dintr'aceia pe cari îi vindecă, dar ar trăi milioanele pe cari ea îi omoară.

¹ Aci Sallwürk pune nota următoare: «Maxima cunoscută a stoicilor: «*să trăim potrivit naturii în genere și îndeosebi celei omenești*, după Diogene Laertiu, Zenon § 89». — Acest Diogen Laertiu este un scriitor grec care a trăit prin sec. III după Hr. și-a lăsat o carte despre viclele filozofilor. Aci se găsesc multe maxime de ale acestora.

Dacă ești om cu socoteală, nu luă bilet la această loterie, unde ai atâția sorti împotriva ta! Suferă, mori sau vindecă-te; dar trăește câte zile îți dă Dumnezeu ¹.

25. În așezămintele omenești este numai nebunie și contradicere. Pe măsură ce viața își pierde din prețul ei, pe aceeaș măsură ne îngrijim mai mult de dânsa. Bătrânilor le pare rău de ea mai mult decât tinerilor și nu vor să piarză pregătirile pe cari le-au făcut pentru ca să se folosească de ea: e foarte crud să mori la șazeci de ani înainte de a fi început să trăești. Se crede că omul are o mare dragoste pentru propria sa conservare: lucrul este adevărat, dar nu băgăm de seamă că această dragoste, așa cum o simțim noi, este în mare parte opera noastră. În mod natural, omul caută să se conserve numai întrucât are în putința sa mijloacele necesare; îndată ce nu le mai are, se liniștește și moare fără să se chinuiască zadarnic. Natura nedă prima lege a resemnării. Sălbatecii, ca și animalele, se luptă foarte puțin împotriva morții și o sufer aproape fără să se plângă. Dacă uiți această lege, rațiunea îți poate formă alta, dar puțini știu s'o găsească și, chiar de au aflat o asemenea resemnare factice, ea nu este niciodată așa de deplină și întreagă cum e cea dintâiu.

26. Prevederea! Prevederea care ne poartă neconținut să privim dincolo de noi și adesea ne face

¹ Aceeași chestiune o tratează și în cartea I § 97. Această osândire a medicinei motivate de cuvinte personale ale autorului, nu se poate susține azi cu argumente serioase.

să ne vedem unde nu vom ajunge niciodată, este adevăratul izvor al tuturor nenorocirilor noastre ¹. Ce nebunie pe o ființă așa de trecătoare ca omul, să privească totdeauna departe într'un viitor care vine foarte rar, și să lase deoparte prezentul, de care e sigur! E o nebunie cu atât mai răufăcătoare cu cât se întărește cu vârsta: bătrânii, fiind totdeauna neîncrezători, prevăzători, sgârșiți, sunt gata să se lipsi azi de un lucru trebuincios dacă pot bănuî că nu-l vor mai avea peste o sută de ani. Astfel ne ținem de tot, ne acățăm de tot: timpurile, locurile, oamenii, lucrurile; tot ce există, tot ce va exista au o însemnătate pentru fiecare din noi: individul nostru nu e decât cea mai mică parte din noi înșine. Fiecare se întinde, ca să zic așa, pe tot pământul și devine sensibil pe toată această mare suprafață. Ne mai putem mira, că relele noastre se înmulțesc în toate punctele unde putem fi supărați? Câți prinți se prăpădesc de ciudă că au pierdut o țară pe care n'au văzut-o niciodată! Câți negustori nu țipă la Paris, fiindcă i-ai lovit în India! ².

¹ Acest pasagiu reamintește iarăși pe Montaigne pe care l-am citat mai sus (la § 12).

² Aci *autorul* reproduce din Montaigne (*«Incerări»*, cartea III cap. 10): «Omul are o mare grijă să-și prelungească ființa sa în toate felurile... Tragem la noi tot: nimeni nu se gândește să fie numai *unu*. Cu cât ne mărim posesiunea, cu atât ne expunem la loviturile soartei. Ar trebui dorințele noastre să fie circumscrise în limita comodităților celor mai apropiate. Orice faptă care nu se conduce după acest principiu este o faptă nenorocită și bolnavă».

27. Oare natura face pe oameni să fie așa de departe de el înșiși? Cere ea ca fiecare să afle dela alții destinul său și uneori să-l afle în urma tuturor, astfel că cutare moare nenorocit sau fericit, fără să fi știut vreodată ceva? Iată un om tânăr, vesel, voinic, sănătos; prezența lui îți inspiră bucurie, ochii lui arată mulțumire și bunăstare: poartă în sine chipul fericirii. Postașul aduce o scrisoare. Omul fericit se uită la ea: e adresată lui, o deschide, o citește. Deodată fața i se schimbă; se îngălbenește, leșină. Când se deșteaptă, plânge, n'are astâmpăr, geme, își smulge părul din cap, face să răsunе văzduhul de țipetele lui, pare lovit de convulsiuni groaznice. Nebunule! Ce rău ți-a făcut hârtia aceasta? Ți-a rupt vreun membru al corpului? Te-a făcut să comiți vreo crimă? În fine, ce a schimbat în tine ca să te văd în starea în care te văd?

28. Dacă scrisoarea s'ar fi rătăcit, dacă un om milos ar fi aruncat-o în foc, mi se pare că ar fi fost o problemă ciudată soarta acestui om fericit și nenorocit în acelaș timp. Veți zice: nenorocirea lui erà reală. Bine, dar el n'o simția. Unde erà ea? Fericirea lui erà numai în mintea lui... înțeleg deci că sănătatea, veselia, buna-stare, mulțumirea

---

În fraza din urmă a lui Rousseau e vorba de întinderea afacerilor comerciale din vremea sa, cari erau încă neînsemnate față de dezvoltarea ce au luat ele după găsirea mijloacelor de comunicație și de transport de cari dispune omenirea civilizată de azi.

spiritului sunt numai niște închipuiri. Existăm deci acolo unde nu suntem. Atunci de ce să ne fie așa tare frică de moarte, dacă rămâne ceeace ne face să trăim? ¹

29. Omule, strânge-ți existența în tine însuți și nu vei mai fi nenorocit. Stai în locul pe care ți l-a fixat natura în șirul ființelor și nimic nu va putea să te scoată de acolo. Nu te răsvrăți în contra legii neînfrânte a necesității și nu căută să-i stai împotriva, prăpădindu-ți puterile pe cari Cerul nu ți le-a dat ca să-ți întinzi sau să-ți prelungești existența, ci numai ca s'o păstrezi cum îi place și cât îi place. Libertatea și puterea ta nu se întind mai departe decât puterile tale naturale: restul este numai sclavie, închipuire, părere. Stăpânirea chiar este o servitute când se ține de opinia lumii, căci ești legat de prejudecățile acelor pe cari îi guvernezi prin prejudecăți. Ca să-i duci cum vrei tu, trebuie să mergi cum vor ei. Dacă ei și-ar schimba modul de gândire, ar trebui și tu de nevoie să-ți schimbi modul de a lucra. Acei cari sunt pe lângă tine, e destul să știe conduce

¹ Autorul adaugă aci în notă un pasagiu din filozoful latin Seneca și altul din francezul Montaigne. Pasagiul din Montaigne e reprodus în nota dela § 12. Pasagiul din Seneca este următorul: «Cea mai mare parte din muritori acuză natura pentru că ne face să ne naștem pentru un timp așa de scurt... Nu e adevărat că avem un timp puțin, ci că pierdem mult... Viața este destul de lungă, dacă fiecare zi e bine întrebuințată (cap. 1). Fiecare se zorește în viață și, obosit de prezent, e chinuit neconținut de gândul viitorului...» (cap. 7).

opiniunile poporului pe care crezi că-l guvernezi sau ale favoriților cari te guvernează sau ale familiei tale sau chiar opiniunile tale proprii, — acești viziri, acești curteni, acești preoți, acești soldați, acești servitori, aceste femei flecare și chiar copii, — de ai aveâ și geniul lui Temistocle, te vor conduce ca pe un copil în mijlocul legiunilor tale ¹. Orice ai face, niciodată autoritatea ta reală nu va merge mai departe decât facultățile tale reale. Îndată ce trebuie să vezi prin ochii altora, trebuie să vrei prin voința lor. Tu zici cu mândrie: popoarele *mele* sunt supușii *mei*. Fie, dar tu ce ești? supusul miniștrilor tăi. Dar miniștrii la rândul lor ce sunt? supușii funcționarilor, ai amantelor lor, slugile slugilor lor. Luați tot, uzurpați tot și pe urmă aruncați bani cu amândouă mâinile, îndreptați tunuri, ridicați spânzurători, pregătiți roți; faceți legi și dați porunci; înmulțiți spionii, soldații, călăii, închisorile, lanțurile! Sărmani omuleți? La ce vă slujesc toate acestea? Nu veți fi nici mai bine serviți, nici mai puțin furați, nici mai puțin în-

¹ Aci *autorul* pune nota următoare: «Temistocle zicea prietenilor săi că copilul său este arbitrul Greciei: «el stăpânește pe mama «sa, mama sa mă stăpânește pe mine, eu stăpânesc pe Atenieni și «Atenienii stăpânesc pe Greci». (Plutarch, Vorbe însemnate ale regilor și generalilor). Imperiile cele mai mari, s'ar descoperi că sunt conduse de oamenii cei mai mititei, dacă te-ai coborî dela suveran, grad cu grad, până la mâna cea din urmă care în secret învârtește toate». — E vorba aci de marele general atenian, care a comandat armata grecească în lupta contra regelui persan Xerxes (525 — 460 în. de Hrs.).

șelați, nici mai deplin stăpâni. Veți zice totdeauna «Voim!» și veți face totdeauna ce vor voi alții¹.

30. Face în adevăr ce vrea numai acela care n'are nevoie pentru aceasta a adăoga brațele altuia la brațele sale; de aci urmează că cel dintâiu din toate bunurile nu este autoritatea, ci libertatea. *Omul cu adevărat liber voește numai ceea ce poate și face ce-i place.* Aceasta este maxima fundamentală. E vorba s'o aplicăm copilăriei și toate regulile educațiunii vor urmă dintr'însa.

31. Societatea a făcut pe om mai slab, nu numai pentrucă i-a ridicat dreptul ce aveă asupra propriilor sale forțe, dar și pentrucă din pricina ei acestea nu-i sunt îndestulătoare. Iată de ce dorințele i se înmulțesc potrivit cu slăbiciunea lui și iată ce face slăbiciunea copilăriei comparată cu vârsta matură. Dacă vârstnicul este o ființă puternică, iar copilul o ființă slabă, pricina nu este că cel dintâiu ar aveă în mod absolut mai multă forță decât cel de al doilea, dar pentrucă unul în mod natural are forța trebuincioasă, pe când celălalt nu o are. Omul va aveă deci mai multe *voințe*, iar copilul mai multe *fantazii*. Prin acest cuvânt

¹ Aci nota lui *Sallwürk*: «Omuleții aceștia meritau totuș mai multă considerație, nu numai pentrucă au putere mare, ci pentrucă e nevoie ca stima ce li se cuvine în societate să nu fie știrbită» (Formey. *Anti-Emile* § 60). Campe și tovarășii săi amintesc că Friedrich Wilhelm I a asvârlit cartea în capul unui preot, care la citirea binecuvântării i-a zis «D-voastră» și că a strigat: «Mișelule, nu ști că și eu, înaintea lui Dumnezeu, sunt un nimic?»

înțeleg toate dorințele cari nu sunt adevărate trebuințe și pe cari nu le poate mulțumi decât cu ajutorul altora.

32. Am arătat pricina acestei stări de slăbiciune. Natura îi vine în ajutor prin dragostea părinților; dar această dragoste poate să fie prea mare, să aibă cusururi, să i se dea o rea întrebuintare. Părinții cari trăesc în mijlocul comunității transportă acolo pe copil înainte de vârstă. Dându-i mai multe trebuințe decât are, ei în loc să-i îndrepte slăbiciunea, i-o măresc. I-o mai măresc cerându-i lucruri pe cari natura nu i le cerea, supuind voinței lor puținele forțe pe cari le are pentru voința lui, schimbând, de o parte sau de alta, în sclavie legătura reciprocă în care îl ține pe copil slăbiciunea, iar pe părinți dragostea lor.

33. Omul înțelept știe să stea la locul său; copilul, care nu și-l cunoaște, nu, poate sta. El găsește, printre noi, o mie de chipuri ca să plece de acolo: cei cari îl conduc trebuie să-l ție pe loc și aceasta nu e lucru ușor. El trebuie să nu fie nici animal, nici om¹, trebuie să fie copil; trebuie să-și cunoască slăbiciunea, dar să nu sufere din pricina ei; trebuie să se țină de ea, dar nu s'o asculte; trebuie să ceară, iar nu să poruncească. El este supus altora numai din cauza nevoilor lui și numai fiindcă aceștia văd mai bine ce-i este folositor, ce poate

¹ Traducătorul german *Sallwürk* amintește cuvintele din Pestalozzi: «Întâi ești copil, om; apoi ucenic al ocupațiunii tale.»

să strice sau să ajute la conservățiunea lui. Nimeni n'are drept, nici chiar tatăl, să poruncească copilului ceea ce nu-i e de nici un folos.

34. Înainte ca prejudecățile și instituțiile omenești să altereze pornirile naturale, fericirea copiilor ca și a oamenilor stă în libertate, dar această libertate la cei dintâiu este mărginită prin slăbiciunea lor. Oricine face ce vrea, este fericit, dacă se mulțumește cu sine însuși : așa se întâmplă cu omul care trăește în stare naturală. Dacă trebuințele sunt mai mari decât forțele, atunci cel care face ceea ce vrea nu e fericit : așa se întâmplă cu copilul în stare naturală. Copiii, chiar în această stare, se bucură numai de o libertate nedesăvârșită care seamănă cu aceea a oamenilor în stare socială. Fiecare din noi, neputând trăi fără altul, ajunge iarăș slab și nenorocit.

Eram făcuți ca să fim *oameni* ; prin legi și prin societate ne-am întors în *copilărie*. Cei bogați, cei mari, regii sunt toți copii, cari văzând că se grăbesc în juru-le să le ușureze suferința, simt o vanitate copilărească și sunt mândri de niște îngrijiri cari nu li s'ar dà, dacă ar fi oameni.

35. Aceste considerațiuni sunt însemnate și servesc să lămurească toate contradicțiunile sistemului social. Sunt două feluri de dependențe : a lucrurilor, care ține de natură ; a oamenilor, care ține de societate. Cea dintâiu, neavând nici o moralitate, nu strică libertății și nu produce viciii ; cea de a doua

fiind dezordonată ¹; le produce pe toate și, prin ele stăpânul și sclavul se strică unul pe altul. Este un mijloc de a îndreptă acest rău în societate: să pui legea în locul omului și să înarmezi voințele în general cu o forță adevărată, superioară oricărei voințe particulare. Dacă legile diferitelor națiuni ar fi ca ale naturii, neînfrânte, neputând să le învingă nici o forță omenească, atunci dependența de oameni ar fi ca cea de lucruri; s'ar reunî astfel, în stat, toate foloasele stării naturale cu ale stării sociale, s'ar unî cu libertatea care menține pe om lipsit de viață, moralitatea care-l ridică la virtute.

36. Țineți pe copil legat numai de lucruri: veți urmă așa ordinea naturală în progresul educației lui. Dorințelor lui nesocotite opuneți numai obstacole fizice sau pedepse cari se nasc chiar din faptele lui și pe cari și le amintește la ocazie. Fără să-i poruncești să nu facă rău, e destul să-l împiedici. Experiența sau neputința să-i ție singure loc de lege. Nimic din cele ce acordați dorințelor sale să nu se acorde pentrucă cere, ci pentrucă are trebuință ². Când face ceva, să nu creadă că se supune; când faceți ceva pentru el, să nu creadă că poruncește. Să-și simtă libertatea și în acțiunile

¹ Acî autorul notează că în «*Principiile de drept politic*» (scrierea a lui Rousseau) s'a demonstrat că nici o voință particulară nu poate să fie ordonată în sistemul social.

² Locke, § 38: «Primul lucru ce trebuie să învățați pe copii, ar fi să-i deprindeți ca niciodată să nu dobândească ceva pentrucă vor, ci pentrucă s'a găsit că este potrivit să li se dea». Comp. § 50.

sale și în ale voastre. Impliniți forța care-i lipsește numai atâta cât are trebuință ca să fie liber, nu ca să poruncească. Primind, cu oarecare umilire, serviciile ce-i faceți, să dorească momentul când nu va mai aveà nevoie de ele și se va simți onorat să se serve singur.

37. Ca să întărească corpul și să-l facă a crește, natura are mijloace pe cari nu trebuie să le împiedicăm niciodată. Nu siliți pe un copil să stea când vrea să umble, nici să umble când vrea să stea pe loc. Când voința copiilor nu este stricată prin greșeala noastră, ei nu voesc nimic de prisos. Trebuie să sară, să alerge, să țipe când au poftă de așa ceva. Toate mișcările sunt trebuințe ale constituțiunii lor care caută să se întărească. Să ne ferim însă de ceea ce doresc fără să poată face singuri și pe care trebuie s'o facă altul în locul lor. Atunci trebuie să deosebim cu băgare de seamă adevărata trebuință, trebuință naturală, de cea de fantazie care începe a se naște, sau de aceea care vine din prisosul vieții, despre care am vorbit¹.

38. Am spus ce este de făcut când un copil plânge ca să-i dea cutare sau cutare lucru. Voiu adăoga numai că, îndată ce poate să ceară cu vorbe ceea ce dorește și se servă de plâns ca să-l dobândească mai iute ori să înlătore refuzul, să nu-i îndepliniți cererea cu nici un preț. Dacă *nevoia* l-a făcut să vorbească, trebuie să știi să îndeplinești

¹ Tot în cartea aceasta la § 22.

îndată ce cere, dar, dacă ascuți cât de puțin de lacrămile lui, îl îndemni să plângă, îl înveți să se îndoască de buna ta voință și să creadă că te hotărăște mai lesne prin supărare decât prin blândețe. Dacă nu te crede bun, va deveni îndată rău; dacă te crede slab, va fi îndată încăpățânat. Trebuie să-i dai dela cel dintâiu semn ceeace nu vrei să-i refuzi. Nu refuză des, dar nu te înduplecă niciodată.

39. Păziți-vă de a da copiilor niște formule de politeță goale de înțeles, cari le servesc ca vorbe magice ca să supună voinței lor tot ce-i înconjoară și să dobândească îndată ce le place. Educația fățarnică a celor bogați îi face poruncitori în mod politicoș, învățându-i cu niște termeni de cari se servesc pentru ca nimeni să nū li se opună. Copiii aceștia n'au nici întonări nici construcțiuni de frază rugătoare: sunt tot aroganți, - ba chiar mai mult, când se roagă decât când poruncesc, fiind mai siguri de a fi ascultați. Se vede că în gura lor «*dacă binevoești*» însemnează «*voesc eu*» și «*te rog*» însemnează «*îți ordon*». Minunată politeță, care îl face numai să schimbe înțelesul cuvintelor și să nu poată vorbi altfel decât poruncind! În ce mă privește, mă tem mai puțin că Emil va fi grosolan decât că va fi arogant; vreau mai bine să se roage, zicând: «*fă cutare lucru*», decât să poruncească, zicând «*te rog*». Nu mă importă cuvântul de care se servă, ci înțelesul pe care i-l dă.

40. Trebuie să ne ferim de prea multă seve-

ritate și de prea multă indulgență. Dacă lăsăm pe copii să sufere, le primejduim sănătatea, viața și-i facem nenorociți în *prezent*. Dacă-i ferim cu prea multă grijă de orice neajuns, *le pregătim* mari nenorociri, îi facem delicați, prea simțitori, îi scoatem din starea de oameni în care vor reintră într'o zi fără voia noastră. Înălăturându-le câteva rele date de natură, le pregătim rele pe cari ea nu le-a dat. Imi veți zice că și eu cad în categoria acelor părinți răi, pe cari îi învinovățiam că sacrifică fericirea copiilor în vederea unui viitor îndepărtat, care poate nu va veni niciodată.

41. Nicidecum, căci libertatea pe care o dau elevului meu îl despăgubește îndestulător de ușoarele neajunsuri la cari îl las a fi expus. Văd niște mici ștregari jucându-se pe zăpadă, vineți, pătrunși de frig și d'abia putând să miște degetele. Stă numai în puterea lor a se duce să se încălzească, dar nu o fac. Dacă ar fi siliți, ar simți de o sută de ori mai mult neplăcerea constrângerii decât simt acum pe a frigului¹. De ce vă plângeți dar? Oare voiu face pe copilul vostru nenorocit, expunându-l numai la supărări pe cari *vrea* să le sufere? Ii fac bine *pentru prezent*, lăsându-l liber; îi fac bine *pentru viitor*, înarmându-l împotriva relelor pe cari va avea să le sufere. Dacă ar avea să aleagă

¹ *Sallwürk* zice că acest pasagiu amintește pe Locke § 46 unde e vorba de faptul că pe copii nu trebuie să-i silești la învățătură prin constrângere.

între a fi elevul meu sau al d-tale, crezi că ar sta la îndoială un singur minut?

42. Vă închipuiți că e cu putință o fericire adevărată în afară de *natura*¹ cuivă? Și oare nu scoți pe om din *natura* sa, când vrei să-l ferești din toate relele speciei sale? Da, susțiu aceasta: ca să cunoască bunurile cele mari, trebuie să cunoască relele cele mici; așa e natura lui. Dacă fizicul merge prea bine, moralul se strică. Omul care n'ar cunoaște durerea n'ar cunoaște nici duioșia compătimirii, nici simțirea delicată a milei; sufletul lui nu ar fi mișcat de nimic; el n'ar fi sociabil, ci ar fi un monstru în mijlocul semenilor săi.

43. Știți care este cel mai sigur mijloc să faceți nenorocit pe copilul vostru? *Să-l obișnuieți a dobândi tot*, căci dorințele sale se vor înmulți neconținut prin ușurința cu care le va putea împlini, și mai curând sau mai târziu vei fi pus în neputință, fără voie, de a-l mulțumi, și acest refuz neobișnuit îi va pricinui mai mare necaz decât chiar lipsa lucrului pe care-l dorește. Intâiu o să-ți ceară bastonul; pe urmă o să vrea ceasornicul; apoi, pasărea care sboară, steaua pe care o vede strălucind: va voi tot ce va vede. Doar Dumnezeu să fii ca să-l poți mulțumi!

¹ Traducătorul german *Sallhourk* explică acest cuvânt al lui Rousseau, zicând că nu e vorba acî de *constituția* fizică a omului, ci de întreaga constituție a omului din toate punctele de vedere, care îl face cu adevărat om.

44. Este o pornire naturală a omului de a socoti ca *al său* tot ce este în puterea sa. În acest înțeles, principiul lui Hobbes¹ este adevărat până la oare care punct; dacă s'ar putea găsi pentru oricare dorință a noastră mijlocul de a o satisface, fiecare din noi s'ar face stăpân pe tot. Deci copilul care vede că e destul să voească un lucru pentru a-l și dobândi, se crede stăpânul universului, privește pe toți oamenii ca robi ai săi, iar când în fine ești nevoit să-i refuzi ceva, el, socotind că la porunca lui totul e cu putință, va luă acest refuz ca un act de nesupunere. Neputând, din pricina vârstei, să raționeze, va luă drept simple pretexte toate motivele ce-i vei da, va vedea peste tot numai reavoință, iar sentimentul acestei părute nedreptăți îi va acri firea, va aiunge să urască pe toată lumea și, fără să fie vreodată mulțumit de o bunăvoință, se va indigna la orice împotrivire.

45. Cum să-mi închipuesc că un copil stăpânit astfel de mânie și ros de pornirile cele mai lesne de ațâțat, va putea fi vreodată fericit? Să fie fericit el? Dar este un *despot*: adică în acelaș timp cel din urmă dintre sclavi și ființa cea mai rea din toate. Am văzut copii crescuți în felul acesta.

¹ E vorba de filozoful englez *Tomas Hobbes* (1588—1679), autorul vestitei cărți de filozofie politică «*Leviathan*» (1651). El înfățișează starea naturală a primei societăți omenești ca o *luptă a tuturor contra tuturor*. Lui i se atribue dictonul latinesc «*Homo bomini lupus*» (omul e lup pentru om). Aceste cuvinte sunt însă luate dintr'o piesă a comicalui latin Plaut și explicate de Hobbes.

Voiau să răstorni casa cu umărul, să le dai cocoșul de pe vârful unui turn, să oprești regimentul din drum ca să poată auzi mai mult tobele — și țipau de-ți luau auzul fără să asculte de nimeni, îndată ce nu li se îndepliniă dorința. Toți cei dimprejur se siliau zadarnic să-i împace: dorințele lor fiind atâțate prin ușurința cu care se îndestulau, ajungeau să ceară lucruri imposibile și găsiu peste tot numai rea voință, numai piedici, suferințe, dureri. Fiind totdeauna gata de ceartă, gata să se înfurie, petreceau zile întregi țipând, plângându-se. Erau acești copii fiindte fericite? Slăbiciunea și aroganța reunite nasc numai nebulie și nenorocire. Un copil răs-gâiat bate masa, altul cere să bată marea cu biciul: vor avea multe de bătut și de biciuit până să fie fericiți! ¹.

46. Dacă aceste idei de stăpânire și de tiranie îi fac nenorociți încă din copilărie, ce va fi când se vor mări și când legăturile cu ceilalți oameni vor începe să se întindă și să se înmulțească? Obișnuiți să vază plecându-se totul înaintea lor, ce surprindere vor avea, intrând în lume, când vor simți că totul le rezistă și se vor găsi zdrobiți de greutatea acestui univers pe care-l socotiau că se mișcă după pofta lor! Indrăzneala lor și copilăreasca lor vanitate le vor atrage numai suferință, dispreț, bat-

¹ *Sullwurk* notează că Formey consideră pe Emil al lui Rousseau, care până la vârsta de 12 ani își exercită numai forțele sale fizice. ca un copil cu adevărat răs-gâiat.

jocură și apoi încercări grele le vor arăta că nu-și cunosc nici starea nici puterile; neputând să facă tot, vor crede că nu pot să facă nimic. Aceste multe piedici neobișnuite îi țin pe loc, acest dispreț îi înjosește; pierde curajul, se fac fricoși, târători și cad cu atât mai jos de adevăratele lor puteri cu cât se ridicase mai sus.

47. Să ne întoarcem la regula naturii. Natura vrea ca copiii să fie iubiți și ajutați; dar vrea ea oare să-i ascultăm și să ne temem de ei? Le-a dat ea înfățișare impunătoare, privire serioasă, glas tare și amenințător ca să se facă temuți? Înțeleg că răgetul unui leu înspăimântă animalele și că ele tremură văzându-i groaznica lui căpățână. Dar dacă voiți un spectacol rușinos, urâcios, vrednic de râs, ia închipuiți-vă un șir de magistrați, cu președintele lor în frunte, în haine de ceremonie, plecați înaintea unui copil în fașă¹ și vorbindu-i în termeni înfloriți pe când el, drept orice răspuns, țipă și lasă să-i curgă balele.

48. Dacă socotim copilăria în ea însăși, se poate închipui în lume o ființă mai slabă, mai nenorocită, mai lăsată în voia celor dimprejur, care să aibă mai multă nevoie de milă, de îngrijire, de ocrotire — ca un copil? Nu ți se pare că de aceea are chip blând și înfățișare atrăgătoare, ca să facă

¹ Aluzie la «delfinul» Franciei. Cu acest cuvânt «delfin» (fr. Dauphin) se numea moștenitorul tronului francez, o numire născută prin sec. XVII.

pe toți cari se apropie de el să se intereseze de slăbiciunea lui și să se grăbească a-i da ajutor? Nu e nimic mai ciudat, mai împotriva ordinei, decât să vezi un copil trufaș și răsvrătit poruncind tuturor dimprejur și luând fără rușins glasul de stăpân față de aceia cari, dacă l-ar părăsi, l-ar lăsa să piară.

49. De altă parte, vede oricine că slăbiciunea primilor ani leagă pe copii așa de mult încât este barbar să-i mai supunem și noi la caprițile noastre și să-i lipsim de o libertate destul de mărginită, de care ei nu pot abuză și a cărei înlăturare nu folosește mai de loc nici nouă nici lor. Dacă nu e nimic mai vrednic de răs decât un copil mândru, nu e nimic mai vrednic de milă decât un copil fricos. Cu vârsta coaptă începe robia societății; de ce să-i apucăm înainte prin robia particulară? Să îngăduim ca un minut al vieții să fie lipsit de acest jug pe care natura nu ni l-a impus și să lăsăm copilăriei libertatea naturală, care o depărtează, cel puțin pentru câtăva vreme, de vițurile¹ ce se dobândesc în robie. Instructorii cei severi ca și părinții supuși copiilor lor să vie deci cu neîntemeiatele lor argumente și, înainte de a-și lauda metoda lor, să învețe odată metoda naturii.

50. Mă întorc la practică. Am mai spus că nu trebuie să dați nimic copilului vostru fiindcă cere,

¹ Rousseau întrebuințează acest cuvânt în înțelesul cel mai general.

ci fiindcă are trebuință; nu trebuie să facă nimic din supunere, ci din nevoie¹. Cuvintele «*ascultare*» și «*poruncă*» vor fi gonite din dicționarul lui, mai mult încă «*datorie*» și «*obligație*»; dar în schimb să se dea loc de frunte cuvintelor «*forță*», «*necesitate*», «*neputință*», «*constrângere*»². Înainte de vârsta rațiunii, copiii nu pot avea idee de ființele morale și de raporturile sociale; trebuie deci să ne ferim pe cât se poate de a întrebuința cuvinte cari exprimă asemenea idei, ca nu cumva să nu apuce copilul a le da un înțeles greșit și mai târziu să nu știm nici să nu putem să-l mai schimbăm. Cea dintâiu idee greșită care intră în mintea lui este sămânță de greșală și de rea deprindere. La acest dintâiu pas trebuie mai ales să fim cu băgare de seamă. Faceți așa ca, atâta vreme cât este impre-

¹ Aci autorul pune nota următoare: «Se înțelege că, precum suferința este câte odată necesitate, tot asemenea plăcerea este câte odată trebuință. Este deci o singură dorință a copiilor pe care nu trebuie s'o satisfacem niciodată: dorința de a se impune. De aceea în toate cererile lor, să băgăm de seamă care este motivul care-i îndeamnă. Pe cât se poate, dați-le ceea ce le produce în adevăr plăcere; refuzați ceea ce cer din caprițiu sau pentru a-și arăta autoritatea. Vezi § 36 de mai sus.

² Traducătorul german Sallwürk aduce la acest pasagiu observațiunea comentatorului Raumer, care zice că în vocabularul copilăresc al lui Rousseau lipsește cuvântul de *iubire*. Adaugă că pentru paragrafele acestea nu le este de tot exactă observațiunea. Se bazează, în această apărare, pe § 55 și 72 din cartea a III-a din cari se vede că Rousseau înțelege că educatorul se poate aștepta cândva și la iubirea copilului, dar mai târziu. Negreșit teoria lui Rousseau este cu totul deosebită de a lui Pestalozzi, care face din iubire — pentru mamă, pentru oameni, pentru Dumnezeu — ideea fundamentală a metodei sale.

sionat numai de lucruri sensibile, toate ideile lui să se oprească la senzațiuni; faceți ca, din toate părțile, să văză în juru-i numai lumea fizică; căci altfel fiți siguri că sau nu vă va ascultă sau își va face despre lumea morală de care îi vorbiți idei fantastice cari nu i se vor șterge toată viața.

51. Maxima de căpetenie a lui Locke eră: *să raționezi cu copiii*¹. Astăzi ea este foarte răspândită, dar succesul ei nu mi se pare tocmai propriu, ca să-i dea tărie și, în ce mă privește, nu știu ceva mai prost decât copiii cu cari ai raționat mereu. Din toate facultățile omului, rațiunea, care este oarecum un compus din toate celelalte, se dezvoltă mai greu și mai târziu decât toate și tocmai de ea să ne servim ca să dezvoltăm pe cele dintâiu! Izbânda desăvârșită a unei bune educațiuni este *să facă un om cu judecată*, și pretindeți să creșteți un copil tocmai prin judecată! Aceasta însemnează să începi cu sfârșitul, să cauți a face din lucru unealta cu care se produce acel lucru. Dacă copiii ar avea judecată, n'ar avea trebuință de educație; dar vorbindu-le din copilărie o limbă pe cari ei n'o înțeleg, îi învățăm a se mulțumi cu vorbe, a controlă tot ce li se spune; a se crede tot așa de înțelepți ca învățătorii lor, a deveni certăreți și răsvrătiți și tot ce voim să dobândim dela ei numai

¹ Trad. germ. Sallwürk găsește că este nedreaptă acuzația ce aduce acel Rousseau lui Locke. În adevăr zice Locke că copilul trebuie tratat ca o *ființă rațională*, dar în alte părți arată că pentru dânsul are mare valoare obișnuința și exemplul.

prin raționament nu putem dobândi decât adăogând motive de poftă, de teamă, de vanitate¹.

52. Iată la ce se pot reduce aproape toate lecțiile de morală cari se fac sau se pot face cu copiii:

Invățătorul. — Nu trebuie să faci aceasta.

Elevul. — Și pentru ce nu trebuie să fac?

Invățătorul. — Pentru că e un lucru rău.

Elevul. — Lucru rău! Ce va să zică «lucru rău»?

Invățătorul. — Ceeace ești oprit să faci.

Elevul. — Ce rău este să fac lucrurile oprite?

Invățătorul. — Te pedepsește fiindcă nu ai ascultat.

Elevul. — Voiu face așa ca să nu se știe.

Invățătorul. — Vei fi urmărit.

Elevul. — Mă voiu ascunde.

Invățătorul. — Vei fi întrebat.

Elevul. — Voiu minți.

Invățătorul. — Nu trebuie să minți niciodată.

Elevul. — De ce să nu minți?

Invățătorul. — Pentru că a minți este lucru rău, etc.

Acesta e cercul din care nu poți ieși. Ieși din el, și copilul nu te va înțelege. Nu sunt oare acestea sfaturi foarte folositoare? Aș fi foarte curios

---

¹ Aci *Sallucurk* zice: Aceasta pare deasemenea să-l privească pe Locke, care voeste să exerciteze o influență însemnată, deși numai mediată, asupra formațiunii lor morale cu «lucruri bune», pe cari le dăm copiilor, dacă sunt cuminți și cu laudă și stimă pe care ei și-o dobândesc prin bună purtare.

să știu ce s'ar putea pune în locul acestui dialog. Chiar Locke ar fi fost desigur foarte încurcat¹.

Copilul nu poate să deosebească binele și răul nici să înțeleagă rațiunea datoriiilor omului.

53. Natura vrea ca copiii să fie întâiu copii și apoi oameni. Dacă voim să răsturnăm această ordine, vom produce roade timpurii cari nu vor fi nici coapte nici cu gust și în curând se vor strică: vom avea învățați tineri și copii bătrâni. Copilăria vede, gândește, simte în mod deosebit; e lucru nesocotit să o silim a face ca noi. Mai bine aș vrea să se ceară copilului să fie înalt peste un metru decât să i se ceară judecată la zece ani. În adevăr, la ce i-ar servi rațiunea la vârsta aceasta? Ea este un frâu al forței și copilul n'are nevoie de asemenea frâu.

54. Incercând să convingeți pe elevii voștri despre datoria de a ascultă, voi adăogați, pe lângă această pretinsă convingere, forța și amenințarea sau, ce e mai rău, lingușirea și făgăduelile. Astfel ei, momiți prin interes sau siliți prin forță, se prefac că sunt convingși prin rațiune. Ei văd foarte bine că supunerea le este folositoare și împotrivirea dăunătoare îndată ce voi băgați de seamă una sau alta; și, fiindcă le cereți totdeauna lucruri cari le sunt neplăcute, și fiindcă totdeauna e silnic să îndeli-

¹ Zice aceasta, pentrucă Locke recomandă adesea să te adresezi la *rațiunea* copiilor și câteodată chiar să-i amesteci în conversația oamenilor mari.

nești voința altora, ei se ascund ca să îndeplinească voința lor, convinși că fac bine dacă nesupunerea nu este cunoscută, și gata să declare că au greșit, dacă sunt descoperiți, de teamă să n'o pătească mai rău.

Rățiunea datoriei nu este pentru vârsta lor; nimeni în lume nu poate reuși să-i facă s'o înțeleagă; însă teama de pedeapsă, speranța iertării, supărarea, încurcătura în privința răspunsului, acestea le scot mărturisirile pe cari le cereți și vă închipuiți că i-ați convins, pe când în realitate numai i-ați necăjit ori i-ați înfricoșat.

55. Ce urmează de aci? Intâiu, impunându-le o datorie pe care ei n'o simt, îi indispuceți împotriva tiraniei voastre și-l faceți să nu vă iubească. Li învățați să ascunză, să înșele, să mintă ca să stoarcă recompense sau să scape de pedepse. În fine, obișnuindu-i să dea totdeauna un motiv aparent în locul motivului secret, le dați singuri mijlocul de a vă înșelă neconștient, vă împiedică de a le cunoaște adevăratul caracter, căci caută a vă ameți și pe voi și pe alții cu vorbe goale. Veți zice că legile, deși obligatorii pentru conștiință, întrebuințează aceeași silă cu oamenii formați. Așa este; dar oamenii ce sunt decât niște copii stricați prin educație? Tocmai de aceasta trebuie să ne ferim. Intrebuințați cu copiii forța, iar cu oamenii rațiunea; aceasta este ordinea naturală; înțeleptul n'are trebuință de legi.

56. Purtați-vă cu elevul după vârstă. Puneți-l întâiu la locul lui și țineți-l așa de bine, ca să nu mai încerce să iasă. Astfel, înainte de a ști ce este înțelepciunea, va practicâ cea mai importantă lecție a ei. Nu-i porunciți niciodată nimic, pentru nici un lueru, absolut nimic. Nu-l lăsați măcar să-și închipue că voi vreți să aveți vreo autoritate asupra lui. Să știe numai că el e slab și voi sunteți puternici; că, prin starea lui și prin a voastră, este cu totul în puterea voastră; să știe, să învețe, să simtă aceasta; să simtă devreme asupra capului său mândru jugul pe care natura îl impune omului, jugul greu al necesității, sub care orice ființă trebuie să se plece; să vază această necesitate în lucruri, niciodată în caprițiul oamenilor¹; frâul care-l ține să fie forța, nu porunca. Nu-l opriți să facă lucrurile pe care nu trebuie să le facă, ci împiedicați-l, fără explicări, fără raționamente². Ceeace-i dați voie să facă, dați-i dela prima lui vorbă, fără cerere, fără rugăciune, mai ales fără condiție. Acorțați cu plăcere, refuzați cu silă; dar toate refuzurile să fie irevocabile; nimica să nu vă schimbe. Vorba *nu*, pe care a-ți zis-o, să fie un zid de bronz

¹ Acî *autorul* pune nota următoare: «Copilul va consideră că e *caprițiu* orice voință contrarie voinței sale și a cărei rațiune de a fi n'o va înțelege. Și se știe că copilul nu înțelege rațiunea nici unui lucru care e împotriva fanteziei lui.

² Sallwürk observă că aceste explicațiuni amintesc pe Locke; dar în mod indiract. Se poate citi § 69 din traducerea românească de Coșbuc (Partea I).

de care să se izbească de cinci, șase ori puterile copilului pentru ca apoi să nu mai încerce a-l răsturnă.

57. Astfel îl veți face răbdător, cu caracter egal ¹, resemnat, pașnic, chiar când nu va dobândi ce voește, căci așa e firea omului: suferi cu răbdare necesitatea lucrurilor, dar nu reaua voință a altuia. Vorba «*nu mai este*» e un răspuns în contra căruia nu s'a răsvrătit niciodată nici un copil, afară numai dacă n'a crezut că e o minciună. Dealtfel, nici nu e drum de mijloc: trebuie sau să nu-i impui nimic, sau să-l silești la cea mai desăvârșită supunere. Educațiunea cea mai rea este să lași pe copil nehotărât între voința lui și a ta și să fie mereu ceartă între el și tine, care să fie stăpân. Aș vrea de o sută de ori mai bine să fie *el* totdeauna.

58. E foarte ciudat că, de când se tot ocupă lumea cu educația copiilor, nu s'a găsit alt instrument mai bun de a-i conduce decât emulațiunea, gelozia, invidia, vanitatea, lăcomia, frica josnică, toate patimile cele mai primejdioase, cele mai pornite pentru a se desvoltă și mai potrivite a corupe sufletul chiar înainte de formarea corpului. Cu fiecare învățatură nouă pe care vrem să le-o vâram în cap le sădim și în inimă un vițiu. Institutorii neso-

¹ Adică un om care se schimbă puțin față de neajunsurile și de mulțumirile vieții, care nu e impresionat prea mult de orice mică schimbare în starea lui, al cărui caracter este deci *egal* în fața diferitelor situații în care se găsește.

·cotiți cred că au îndeplinit o minune dacă fac pe
·copii răi, ca să-i învețe ce este bunătatea, și apoi
·ne spun cu gravitate: «Așă este omul!»¹ Da, așă
·este omul pe care l-ați făcut voi.

59. S'au încercat toate instrumentele, afară de
unul, tocmai singurul care poate reuși: libertatea
bine îndrumată. Nu trebuie să se apuce cinevâ de
·educația unui copil, dacă nu-l poate conduce numai
·după legile posibilului și imposibilului. Sfera unuia
·și altuia este tot așă de necunoscută copilului, se
·poate întinde, se poate restrânge după voie. Il poți
legă, îl poți mișcă din loc, îl poți oprî numai cu
legătura necesității, fără să murmure; îl faci blând
·și mlădios numai prin forța lucrurilor, fără ca vreun
·vițiu să poată prinde rădăcină în el, căci pasiunile
nu se pornesc câtă vreme nu au nici un efect.

60. Nu da elevului tău nici o lecțiune prin simple
·cuvinte: el trebuie să învețe numai prin experiență.
Nu-i da nici un fel de pedeapsă, căci el nu știe
ce este a greși. Nu-l pune niciodată să-ți ceară
iertare, căci el nu te poate ofensă. In acțiunile lui
·nefiind nici un fel de moralitate, el nu poate face
lucruri cari să fie rele din punct de vedere moral
și să merite pedeapsă sau ocară.

61. Văd pe cititor speriat, judecând pe acest copil
·după ai noștri: se înșeală. Strâmtoarea necurmată
·în care vă țineți elevii, le atâță vioiciunea. Cu
·cât sunt siliți a sta mai liniștiți sub ochii voștri,

¹ Comp. Locke § 85.

cu atât sunt mai turburători îndată ce scapă: trebuie să se despăgubească, când pot, de nemișcarea silită în care îi țineti. Doi școlari din oraș vor face mai multă stricăciune într'un sat decât tot tineretul de acolo. Inchideți pe un mic orășan și pe un mic țăran într'o cameră. Cel dintâiu va răsturnă tot, va strică tot până ce celălalt se va fi mișcat din loc. Pentru ce? Pentrucă unul se grăbește să abuzeze de un moment când se află fără nici un stăpân, pe când celălalt, totdeauna sigur de libertatea sa, nu se grăbește nici de a se folosi de ea. Și totuș copiii sătenilor, adesea răsfățați ori necăjiți, sunt încă departe de starea în care voesc eu să fie copiii.

62. Să avem ca maximă nestrămutată că primele mișcări ale naturii sunt totdeauna drepte, căci nu este răutate originară în sufletul omenesc. Nu este un singur viciu despre care să nu poți spune pe unde și cum a pătruns într'însul¹. Singura pasiune naturală a omului este iubirea de sine sau amorul propriu, luat în sens larg. Acest amor propriu adică iubirea de noi, este lucru bun folositor și, dacă n'are un raport necesar cu altul, este indiferent, întrucât îl socotim numai ca produs al naturii; el poate să devină bun sau rău prin întrebuintarea ce-i dăm și prin legăturile ce-i stabilim. Până când

¹ *Sallivark* notează aci: «Merită a se notă că Formey lasă acest pasagiu necriticat; nu așa face Raumer, care dela această părere a lui Rousseau deduce atacul său cel mai însemnat asupra întregii opere de educațiune a acestuia».

să se nască rațiunea, care este călăuza amorului propriu, trebuie ca copilul să nu facă nimic pe motiv că e văzut sau auzit, adică nimic ce se raportează la alții, ci numai ce-i cere natura lui și atunci va face mai bine.

63. Știu că va face câteodată stricăciuni, că se va răni, că va strică o mobilă de preț, dacă i-o stă în cale. El va putea să facă rele fără a face rău, căci acțiunea rea ține de intențiunea de a supăra și asemenea intențiune nu va avea niciodată. Dacă ar avea o singură dată asemenea intenție, totul ar fi pierdut: ar fi răutăcios aproape fără speranță de îndreptare.

64. Cutare lucru este rău în ochii avarului, nu însă și pentru rațiune. Lăsând pe copii cu totul liberi pentru zburdălnicile lor, să se depărteze tot ce ar putea să le facă prea costisitoare și să n'aibă la îndemână lucruri scumpe și cari se strică lesne. În odaia lor să fie mobile solide și grosolane; să nu fie oglinzi, obiecte de porțelană, lucruri de lux. În ce privește pe Emil al meu, pe care-l cresc la țară, odaia lui nu se va deosebi întru nimic de a unui țăran. De ce să i-o împodobesc cu atâta grijă, dacă stă așa de puțin într'însa? Ba mă înșel, o va împodobii el singur, și vom vedea îndată cu ce¹.

65. Dacă, cu toată băgarea de seamă a voastră, copilul a făcut vre-o neorânduială, a stricat vreun

¹ La această chestie revine în paragraf. 256 mai departe.

Tăcru trebuincios, nu-l pedepsiți, căci e neglijența voastră; nu-l osândiți. Să nu-l țineți de rău prin nici un cuvânt; nici să n'aibă bănuială că v'a supărat; faceți așa ca și cum obiectul s'ar fi stricat singur; și socotiți că ați făcut mult, dacă nu puteți să nu ziceți nimic.

66. Să îndrăznesc a spune care e, după mine, cea mai mare, cea mai importantă, cea mai foloșitoare regulă a educațiunii? Este: *nu să câștigi timp, ci să pierzi timp*. Cititorilor vulgari, iertați-mi paradoxele ¹! când reflectezi, ele îți vin fără să vrei. Orice veți zice, vreau mai bine să fiu omul paradoxelor decât omul prejudecăților. Cel mai prielnic interval al vieții omului este dela naștere până la 12 ani. Atunci încolțesc erorile și viciile, fără ca să ai vreun mijloc de a le stârpi; iar când vine vremea să ai mijlocul, rădăcinile sunt așa de adânci încât nu le mai poți smulge. Dacă copiii ar sări deodată dela țâță la vârsta rațiunii, atunci s'ar potrivi educațiunea ce li se dă azi; dar fiind socoteală de progresul natural, au nevoie de una cu totul dimpotrivă. Ar trebui ca sufletul lor

¹ Un paradox după definiția lui Diderot, este o propoziție absurdă în aparență, pentru că este contrară opiniilor primite în general de oameni și care este sau poate să fie adevărată în fond. De aci urmează că nu toate paradoxele rămân totdeauna paradoxe: unele se recunosc mai târziu ca adevăruri. Părerea lui Galileu că *pământul se mișcă* era un paradox pentru lumea care-l osândia la moarte; azi e un adevăr ce nu se mai pune în discuție. Descoperirea lui Harvey că *sângele circulă* ar fi fost considerată ca paradox dacă s'ar fi spus de cineva înainte de cercetările lui.

să nu lucreze de loc până nu se dezvoltă toate facultățile; căci e peste putință ca sufletul lor să vadă făclia ce-i pui înainte, dacă e orb, și să urmeze — în imensa câmpie a ideilor — un drum pe care rațiunea îl însemnează așa de ușurel, încât d'abia l-ar vedeà ochii cei mai buni.

67. Prin urmare, cea dintâiu educație trebuie să fie numai negativă. Ea nu va arătà copilului nici virtutea nici adevărul, ci-i va păzi inima de vițiu și spiritul de eroare. Dacă ați puteà să nu faceți nimic și să nu lăsați nici pe alții să facă ceva, dacă ați puteà să conduceți pe elevul vostru sănătos și voinic până la vârsta de 12 ani, fără să știe deosebi care e dreapta și care e stânga, atunci ochii inteligenții lui s'ar deschide pentru rațiunea din primele lecții ce i-ați da. Neavând prejudecată, neavând deprinderi, nimic într'însul nu va puteà să împiedice rezultatul silințelor voastre. Curând va deveni în mâinile voastre cel mai înțelept dintre oameni și, începând prin a nu face nimic, veți fi făcut o minune a educației¹.

68. Faceți totdeauna contrariu uzului comun și veți face mai totdeauna bine. Fiindcă părinții nu vor să facă din copil un copil, ci un savant, părinții și învățătorii încep prea de timpuriu să dojenească, să certe, să pedepsească, să răsfețe, să amenințe, să fâgăduască, să instruească, să raționeze.

¹ Vezi Cartea I §. 27.

Faceți mai bine: faceți totul cu chibzuință și nu raționați cu elevul vostru, mai ales când e vorba să-l siliți că aprobe ceea ce nu-i place; căci dacă rațiunea intervine totdeauna în lucrurile neplăcute, ajunge să-i fie și ea neplăcută și o discreditați de vreme într'o minte care nu e încă în stare s'o priceapă. Exercați-i corpul, organele, simțurile, forțele, dar lăsați-i spiritul în nelucrare cât mai mult timp se va putea. Păziți-vă de orice sentiment care se naște înainte de judecata care să-l aprecieze. Înălțurați, opriți impresiile streine; nu vă grăbiți să faceți binele ca să împiedecați răul de a naște, căci numai atunci el e bine, când rațiunea îl luminează. Socotiți orice întârziere ca un câștig; e mare câștig să mergi spre țintă fără să pierzi nimic. Lăsați copilăria să se desvolte în copii. În fine, orice lecție ar deveni trebuincioasă, feriți-vă de a o da astăzi, dacă o puteți amâna până mâine fără primejdie.

69. O altă considerație care arată încă folosul acestei metode, este aceea a geniului particular al copilului, pe care trebuie să-l cunoști foarte bine ca să știi ce regim moral i se potrivește. Fiecare spirit are forma sa proprie și trebuie să fie condus potrivit cu aceasta și izbânda tuturor îngrijirilor noastre cere ca să fie condus așa și nu altfel. Dacă ești prudent, studiază multă vreme natura, observă bine pe elevul tău înainte de a-i spune primul cuvânt; lasă întâiu sămânța caracterului său să se

desvolte în deplină libertate, nu-i face nici cea mai mică silnicie, ca să-l poți vedea întreg. Credeți că acest timp de libertate e pierdut pentru el? Dimpotrivă, va fi foarte bine întrebuințat, căci așa veți învăța să nu pierdeți nici un minut într'un timp mai prețios, pe când dacă începeți înainte de a ști ce aveți de făcut, lucrați la întâmplare. Expuși să vă înșelați, veți fi siliți să vă întoarceți mereu înapoi: veți fi mai departe de țintă decât dacă v'ați fi grăbit mai puțin s'o ajungeți. Nu faceți ca sgârcitul care pierde mai mult, fiindcă nū vrea să piarză nimic. Jertfiți în vârsta dintâiu o vreme pe care o veți câștiga mai târziu cu dobândă. Medicul înțelept nu dă nebunește doctorii cum a văzut pe bolnav, ci-i studiază temperamentul înainte de a-i prescrie ceva: începe târziu, dar îl vindecă; pe când medicul prea grăbit îl omoară.

70. Dar unde vom pune pe acest copil ca să-l creștem ca pe o ființă nesimțitoare, ca pe un automat? să-l ducem în lună? într'un ostrov pustiu? să-l depărtăm de toți oamenii? Nu va avea mereu înaintea ochilor înfățișarea și pilda pasiunilor altora? Nu va vedea niciodată copii de o vârstă cu el? Nu va vedea el pe părinți, pe vecini, pe doică, pe guvernantă, pe servitor, pe învățătorul sau chiar, care la urma urmelor nu poate fi un înger?

71. Obiecțiunea este serioasă și puternică. Dar v'am spus eu oare că este lucru ușor o educațiune conformă cu natura? Este vina mea, oamenilor,

dacă ați făcut să fie greu de îndeplinit tot ce este bine? Eu simt greutatea și le spun: poate că sunt așa de mari că nu putem trece peste ele. Dar e lucru sigur că, silindu-te să le înlături, le înlături întrucâtva. Eu arăt ținta pe care trebuie s'o urmărim. Nu zic că putem să ajungem la dânsa, dar zic că cel care se va apropia mai mult, va izbuti mai bine¹.

72. Gândiți-vă că, înainte de a cuteza să cauți a formă un om, trebuie să te fi format tu singur om mai întâiu; trebuie să găsești în tine exemplul pe care să-l dai. Câtă vreme copilul este încă fără cunoștință, ai răgaz să pregătești cele din juru-i pentru ca primele lui priviri să nu întâlnească decât lucruri pe cari se cade să le vadă. Să te faci respectat de toată lumea, să te faci iubit, pentru ca fiecare să caute a-ți face plăcere. Nu vei fi stăpân peste copil până nu vei fi stăpân peste tot ce-l înconjoară și această autoritate nu va fi niciodată îndestulătoare, dacă nu se va întemeia pe stima pe care o naște virtutea. Nu e vorba să-ți golești punga și să arunci bani în dreapta și în stânga: n'am văzut niciodată ca cineva să se facă iubit prin bani. Nu trebuie să fii sgârcit și neînduplecat.

¹ Aici *autorul* reproduce câteva rânduri ale lui Fénelon din tratatul său *despre educația fetelor* (cap. 13): «Când cineva vrea să facă o carte asupra celei mai bune educațiuni să nu dea reguli nedesăvârșite. De sigur că nu va putea să ajungă fiecare în practică așa de departe cât merg gândirile noastre pe hârtie; dar dacă nu poți merge până la perfecțiune, nu e de prisos să o cunoști, al să te forțezi de a o ajunge: e singurul mijloc de a te apropia de dânsa».

nici să te mulțumești a plânge pentru o nenorocire pe care o poți îndulci; dar oricât ți-ai deschide casa de bani fără să-ți deschizi inima, și inima celorlalți va rămâne închisă pentru tine. Trebuie să-ți dai vremea, să-ți dai îngrijirea, afecțiunea, să te dai pe tine însuși; căci oricât ai da bani, se simte că nu ești tu în bani. Uneori semne de interes și de bunăvoință fac mai mult efect și chiar sunt în realitate mai folositoare decât orice dar: câți nenorociți, bolnavi au mai mare trebuință de compătimiri decât de pomană! Câți năpăstuiți, pentru cari protecțiunea servă mai mult decât banii! Impacă pe cei ce se ceartă, împiedică procesele, îndeamnă pe copii la datorie, pe părinți la indulgență; înlesnește căsătorii fericite, împiedică apăsările, întrebuintează, risipește chiar creditul părinților elevului tău în folosul celui slab căruia nu i se dă dreptatea și pe care cel puternic îl îngenunche¹. Declară-te cu glas tare protectorul nenorocitului.

¹ Rousseau a protestat totdeauna contra tiraniei celor puternici. Să se vadă și cartea IV § 495 și cartea V § 282 — 373. În Confesiunile sale, vorbind despre o pedeapsă nedreaptă ce i s'a dat în copilărie, zice (cartea I 1719 — 1723): «Această suferință din pricina violenței și a nedreptății a rămas așa de adânc săpată în sufletul meu încât toate ideile cari sunt în legătură cu ea îmi redeșteaptă prima emoțiune... De aceea sufletul meu se înflăcărează la vederea sau la povestirea oricărei acțiuni nedrepte... ca și cum m'ar privi pe mine. Când citesc cruzimile unui tiran, m'aș duce bucuros să-i înfig cuțitul în piept; dacă ar trebui să mor de o sută de ori pentru aceasta. Adesea am asudat alergând sau aruncând cu piatra într'un cocos, într'o vacă, într'un câine pe care-l vedeam torturând pe alt animal mai mic, numai fiindcă acesta era mi slab decât el».

rociților. Fii drept, uman, binefăcător. Nu te mulțumî să dai de pomană, fii caritabil: purtarea miloasă vindecă mai multe rele decât banii. Iubește pe ceilalți și te vor iubi și ei; servește-te și te vor servi; fii fratele lor și ei vor fi copiii tăi.

73. Iată încă un cuvânt pentru care vreau să cresc pe Emil la țară, departe de ticăloșii de servitori¹, cei din urmă dintre oameni... după stăpânii lor, — departe de obiceiurile urâte ale orașelor pe care lustrul care le acoperă, le face seducătoare și contagioase pentru copii, pe când vițiile țărănești, fără nici o fățarie și grosolane cum sunt, pot mai degrabă să desguste decât să seducă, când cineva n'are un anume interes ca să le imite.

74. În sat, un guvernor va fi mai stăpân pe obiectele pe cari va voi să le înfățișeze copilului; reputațiunea sa, cuvântările sale, exemplul său vor avea o autoritate cum nu pot avea în oraș. Fiind folositor pentru toată lumea, fiecare se va grăbi să-l îndatoreze, se va silî să fie stimat de el, să se arate elevului așa cum voește învățătorul și dacă oamenii nu se tămăduesc de viții, cel puțin se feresc de scandal. Acesta e lucrul de care avem trebuință pentru scopul nostru.

¹ Acî vorbește ironic despre servitori, dar se înțelege că consideră rea influența lor asupra copiilor. Despre această chestie se pronunță în acelaș sens mai toți cei ce s'au ocupat de creșterea copiilor în familiile cu dare de mână. Așa face Locke (în trad. românească de G. Coșbuc, partea I § 29, 38 și 39); Fénelon (Educația fetelor 1681 cap. XIII); Rollin (cartea VI, introducere).

75. Nu mai puneți pe socoteala altora greșelile voastre proprii. Răul pe care-l văd copiii îi strică mai puțin decât acela ce-l învață dela noi. Fiind totdeauna gata de ceartă, gata să faceți morală, totdeauna pedanți¹, dacă chiar îi dați copilului o idee pe care o socotiți bună, îi dați totdeodată douăzeci altele cari nu fac niciun ban. Cu gândul numai la ce se petrece în capul vostru, voi nu observați ce se produce în al lor. Credeți oare că, în puhoiul de vorbe în cari îi înecați neconținut, nu e niciuna pe care s'o înțeleagă fals? Socotiți că ei nu comentează în felul lor explicările voastre date cu atât prisos de vorbe și că nu-și fac un sistem potrivit pentru ei, pe care vi-l vor opune la trebuință?

76. Să ascultați pe micul domnișor căruia i s'a umplut capul cu tot felul de învățăături; lăsați-l să flecărească, să întrebe, să bată câmpii după plac și veți fi mirați de înfățișarea ciudată pe care o iau raționamentele voastre în spiritul lui. Confundă toate, răstoarnă toate, vă face nerăbdători, vă încurcă câteodată cu obiecțiuni neprevăzute; vă silește să tăceți sau să-l faceți pe el să tacă. Și ce poate să creadă despre tăcerea unui om care de obicei vorbește mult? Dacă vreodată iese el învingător și bagă de seamă, s'a sfârșit cu educațiu-

---

¹ Acel cuvântul *pedant* înseamnă «doritor de a arăta în totdeauna știința sa și chiar de a arăta mai mult».

nea; din acel moment nu mai vrea să se instruească, ci caută să vă rămâie cu vorba.

77. Invățătorilor zeloși, fiți simpli, cu măsură, cu băgarede seamă, nu vă grăbiți niciodată să faceți ceva decât pentru a împiedica pe alții să facă. Voiu repetă necontenit: amânați mai bine o instrucțiune bună, de teamă să nu dați una rea. Băgați de seamă să nu fiți pe pământul pe care natura l-a făcut primul paradis al omului, să nu fiți ispititorul, căutând să dați nevinovăției cunoștința binelui și a răului. Neputând să împiedicați pe copil de a se instrui prin exemplele ce-i înfățișează lumea din afară, mărginiți-vă toată stăruința în a face să se imprime aceste exemple în spiritul lui în chipul cel mai potrivit.

78. Pornirile furioase produc efecte mari asupra copilului care este de față, pentru că au niște semne foarte simțite care-l impresionează și-l silesc să bagedeseamă. Mânia mai ales este așa de sgomotoasă în pornirile ei încât e peste putință să n'o văză când este aproape. Să nu întrebați dacă această împrejurare ar fi un prilej pentru un pedagog să ție un discurs frumos. Nu trebuie discursuri frumoase, nimic, nici un cuvânt. Lăsați să vie copilul: mirat de ceace vede, nu va întârziă să vă întrebe. Răspunsul este simplu; el iese chiar din ceace impresionează simțurile lui. Vede o figură înflăcărată, ochi scânteietori, un gest amenințător, aude țipete, semne că corpul nu este în stare

normală. Spuneți-i liniștit, fără prefăcătorie, fără mister: bietul om e bolnav, e apucat de friguri. De aci puteți avea prilejul să-i dați, însă în puține cuvinte, ideie despre boale și urmările lor, fiindcă acesta e un lucru al naturii și este o legătură necesară căreia el trebuie să se socotească supus.

79. Nu credeți că, prin această ideie — care nu e falsă — va dobândi de timpuriu oarecum silă de a se lăsa târât de atâțarea pasiunilor, pe cari le va socoti ca boale? Nu credeți că asemenea noțiune dată la momentul potrivit va produce o urmare tot așa de binefăcătoare ca și cel mai plictisitor discurs de morală? Dar priviți cari sunt pentru viitor urmările acestei noțiuni. Vei avea dreptul, dacă vei fi silit vreodată, să te porți cu un copil îndărătnic cum te porți cu unul bolnav, să-l închizi în odaia lui, să-l pui în pat dacă trebuie, să-l supui unui regim, să-l faci să se sperie singur de vițiile sale născânde, să-l faci să le socotească urâte și de groază și să nu considere vreodată că este o pedeapsă severitatea pe care vei fi poate silit s'o întrebuițezi, pentru ca să le vindeci. Dacă ți se întâmplă ție într'un moment de supărare să părăsești sângele rece și moderațiunea care trebuie să te conducă totdeauna, nu caută să-ți ascunzi greșeala, ci spune-i-o curat, ținându-l de rău într'un mod prietenesc: «Dragul meu, m'ai făcut să sufer!».

80. De altfel, trebuie să bagi de seamă ca toate naivitățile pe cari le poate spune un copil din pricina simplității ideilor cu cari a fost hrănit, să nu fie observate niciodată când este el față, nici spuse așa fel încât să afle el despre dânsule. Un hohot de răs nepotrivit poate să strice munca de 6 luni și să aducă un neajuns care nu se mai poate îndrepta toată viața. Trebuie să repet mereu că pentru a fi stăpân peste un copil trebuie să fii stăpân peste tine însuși. Imi închipuesc pe micul meu Emil între două vecine cari s'au luat la bătaie; se duce la cea mai înfuriată din ele și-i zice cu glas pătruns de milă: «*Doamna mea, ești bolnavă, îmi pare foarte rău*». Fără îndoială, vorba aceasta nu va trece nebagată de seamă de către persoanele de față, poate nici de cele două eroine. Fără să râz, fără să-l cert, fără să-l laud, îl iau de acolo cu voia sau fără voia lui înainte de a-mi înțelege gândul și mă grăbesc să-i atrag luarea aminte asupra altor lucruri care să-l facă să uite repede.

81. Scopul meu nu este să intru în toate amănuntele, ci numai să arăt maximele generale și să dau exemple pentru întâmplările grele. Socotesc imposibil în mijlocul societății să crești un copil până la vârsta de 12 ani fără să-i dai o idee oarecare despre raporturile dintre oameni și despre moralitatea acțiunilor omenești. Trebuie numai să ne silim ca aceste noțiuni să-i devină necesare cât

se poate de târziu și, când nu se vor mai putea înlătură, să le mărginim la o nevoie prezentă, pentru ca să nu se crează el stăpân peste toate și să facă rău altuia fără mustrare de cuget și fără să știe. Sunt caractere blânde și liniștite cu cari poți să mergi departe fără primejdie în prima lor nevoință; dar sunt și firi violente a căror sălbătecie se desvoltă de timpuriu și trebuie să ne grăbim a-i face oameni pentru ca să nu fim siliți să-i punem în lanț.

82. Cele dintâiu datorii ale noastre sunt către noi înșine; sentimentele noastre primitive se concentrează în noi; mișcările noastre naturale se fac mai întâiu pentru conservarea noastră și pentru binele nostru¹. De aceea cel dintâiu sentiment al dreptății nu-l avem din pricina dreptății pe care trebuie s'o dăm altora, ci din pricina aceleia ce ni se cuvine nouă. Iată încă una din contradicțiile educației comune: vorbind mai întâiu copiilor despre datoriile copiilor și niciodată despre drepturile lor, le spunem tocmai contrariu de ce trebuie le spunem ce n'ar trebui să auză și lucruri cari nu-i interesează.

83. Prin urmare, dacă aș aveă să mă ocup de unul din copiii despre care vorbii, mi-aș zice; un

---

¹ Locke (Observări asupra educației, Traduc. Thurot 1821, vol. I § 112) zice: *«primele noastre acțiuni sunt mai mult determinate prin iubirea de sine decât prin rațiune și cugetare; de aceea nu e de mirare că și acțiunile copiilor nu țin socoteală de dreptate...»*

copil nu pune mâna pe persoane¹, ci pe lucruri și curând învață prin experiență să respecte pe cine-l întrece în vârstă și 'n putere, dar lucrurile nu se apără singure. Cea dintâiu idee pe care trebuie să i-o dăm nu este ideea libertății, ci a proprietății și, ca să poată înțelege această idee, trebuie să aibă ceva propriu al lui. Dacă-i vorbești de hai-nele lui, de mobile, de juccării, nu-i spui nimic, pentru că deși se slujește de aceste lucruri, nu știe încă de ce, nici cum a ajuns să le aibă. Să-i spui că le are pentru că i le-a dat, nu e mai bine, fiindcă spre a da ceva trebuie să ai; este deci o proprietate mai veche decât a lui și tocmai principiul proprietății vrei să i-l explici; să lăsăm la o parte că darul este o *convențiune* și copilul nu poate ști ce este o convențiune². Băgați de seamă, cititorilor, vă rog, în acest exemplu și 'n sute și mii altele, cum, vârând în capul copiilor cuvinte

¹ Aci *autorul* pune nota următoare: «Nu trebuie să lași nicio dată ca copilul să se poarte cu oamenii maturi cum s'ar purta cu inferiorii sau chiar cu egalii. Dacă îndrăsnește să dea în cineva, fie în servitor, fie și într'un găde, luați măsuri ca să i se inapezieze loviturile în așa fel ca să nu-i mai vie poftă altădată. Am văzut guvernante fără socoteală cari atâtau pe copil, îl puncau să bată pe alții, primiau și ele lovituri, răsând, fără să se gândească însă că hrănesc pornirile cele mai rele și că acela care vrea să bată când e copil, *va voi să ucidă când va fi mare*».—Nota aceasta, deși în formă se arată exagerată, cuprinde în fond foarte mult adevăr.

² Aci *autorul* pune nota următoare: «De aceea cei mai mulți copii vor să ia înapoi ceea ce au dat și plâng dacă sunt refuzați. Aceasta nu li se mai întâmplă când știu ce va să zică a *da*, dar atunci nu mai dau așa ușor».

cari n'au pentru ei niciun înțeles, socotim totuș că i-am instruit foarte bine.

84. Trebuie deci să ne ducem la originea proprietății, căci de aici trebuie să nască prima idee despre ea. Copilul, trăind la țară, a dobândit câteva noțiuni despre lucrările câmpenești, căci pentru aceasta trebuie numai ochi și vreme, și le va avea. La orice vârstă, dar mai ales la vârsta lui, omul vrea să creeze, să imiteze, să producă, să dea semne de putere și de activitate. E destul să vadă odată cum se sapă o grădină, cum se seamănă, cum cresc legumele, cum se culeg roadele și va voi și el să facă grădinărie.

85. Următor acestor principii, eu nu mă împotrivesc înclinării lui, ci dimpotrivă, o înlesnesc, o împărtășesc și eu, lucrez cu el, nu pentru plăcerea lui, ci pentru a mea, cel puțin așa crede dânsul. Mă fac lucrătorul lui și, până să fie el în stare să se servească de brațele lui, muncesc în locu-i pământul. El va face act de proprietate plantând bob și de sigur că această proprietate e mai sfântă și mai vrednică de respect decât stăpânirea pe care Nunes Balboa o puneă, în numele Regelui Spaniei peste America meridională înfingând stindardul său pe coastele Mării dela Sud¹.

¹ E vorba de un vestit călător spaniol *Vasco Nunex de Balboa* (1475 — 1517) care, făcând parte dintr'o expedițiune spaniolă în nordul Americii de sud, a ajuns la istmul de Panama. De aci a plecat cu o mână de oameni dela golful Darien și a dat de apele oceanului Pacific. In ziua de 28 Septembrie 1513 intră în apă cu

86. Trebuie să vii în fiecare zi să uzi bobul: cu mare bucurie îl vezi crescând. Eu îi măresc bucuria, zicându-i: «Este lucrul tău» și, explicându-i atunci termenul de «lucrul tău», îl fac să înțeleagă că el a pus acolo vreme, muncă, silință, persoana sa în fine; că în acea bucată de pământ este ceva de sine însuș pe care-l poate lua înapoi dela oricine, cum poate să-și tragă brațul dacă cineva l-ar apucă și l-ar țineă fără voia lui.

87. Intr'o zi vine grăbit, cu stropitoare în mână. Ce vedere! Ce durere! toate legumele sunt smulse, tot pământul este răscolit, nici nu se mai cunoaște locul unde se aflau. «Vai! ce s'a făcut munca mea, lucrul meu, dulcele fruct al îngrijirilor și al sudorilor mele? Cine mi-a răpit bunul meu? Cine mi-a luat legumele?» Tânărul lui suflet este mișcat: a suferit trista amărăciune produsă de sentimentul că i s'a făcut nedreptate; lacrimile-i curg gărlă; copilul desnădăjduit umple văzduhul de țipete și de gemete. Luăm parte la durerea, la indignarea lui; întrebăm, ne informăm, facem cercetări. În fine descoperim că grădinarul este vinovatul, îl chemăm ¹.

---

steagul Castiliei în mână îl implântă în nisip declarând că îi în stăpânire pământul și apa în numele regelui Castiliei. Traducătorul german Sallwürk face și aici o apropiere între Rousseau și Locke amintind că Locke deduce dreptul de proprietate din îmbunătățirile pe care omul le aduce *naturii* prin munca sa.

¹ Traducătorul *Sallwürk* notează aici următoarele: «Locke propune un experiment cu totul asemănător, pentru a face pe copii să înțeleagă noțiunea de *al meu* și *al tău*; totuș acel exemplu se bazează pe doctrina că nu este bine a povățui pe cineva, să-și

88. Dar socoteala noastră se strică. Grădinarul, aflând de ce ne plângem, începe el să se plângă mai tare:

— Cum, d-lor, d-voastră mi-ați stricat munca mea? Semănasem acolo pepeni de Malta, a căror sămânță mi se dase ca o comoară și din cari nădăduiam să vă ospătez când se vor fi copt. Când colo, pentru prăpăditul de bob al d-voastră, mi-ați stricat pepenii cari începuse să dea și pe cari nu-i voi putea înlocui niciodată. Mi-ați făcut un neajuns care nu se poate îndrepta și v'ați lipsit și pe d-voastră de plăcerea de a mânca niște pepeni neîntrecuți.

Eu. — Iartă-ne, dragă Robert. Puseși acolo munca ta, silința ta. Văd bine că am făcut greșeala de a-ți strică lucrul; dar vom aduce și-ți vom da alte semințe și nu vom mai lucra pământul până nu vom ști că n'a pus mâna altcineva înaintea noastră.

Robert. — Atuncea, d-lor, puteți să vă odihniți, căci nu mai este pământ fără stăpân. Eu lucrez pământul pe care mi l-a lăsat tatăl meu, fiecare

apropie bunul altuia, fiindcă sunt și mai puternici cari pot să ne ia și ce este al nostru. În tot cazul Rousseau poate să se fi inspirat dela Locke. — Iată pasagiul din Locke (trad. Thurot 1821 vol. I § 112 pag. 307): «Dacă se observă că copiii fac cu voință acte de injustiție, atunci... tatăl sau preceptorul lor trebuie să le ia ceva la care țin mult și pe care copiii îl socotesc ca *al lor* sau să puie pe cineva să-l ia; prin această vor înțelege ce puțin folos au dacă iau în mod injust bunul altuia.. întrucât sunt în lume persoane mai țari decât ei».

face asemenea și tot pământul este astfel stăpânit de multă vreme.

Emil. — Domnule Robert, se vede că se pierde des sămânța de pepeni...

Robert. — Iertați-mă, domnișorule, dar nu se găsesc des domnișori așa de nesocotiți ca dv. Nimeni nu se atinge de grădina vecinului; fiecare respectă munca altora pentru ca să fie sigură și a sa.

Emil. — Dar eu n'am grădină.

Robert. — Ce-mi pasă? Dacă o strici pe a mea, n'am să te mai las să te plimbi printr'însa, căci, vezi, nu vreau să-mi pierz degeaba munca.

Eu. — Nu s'ar putea să facem o învoială cu Robert? Să ne dea, micului meu prieten și mie, un colț din grădină ca să-l cultivăm și să-i dăm în schimb jumătate din ce se va produce.

Robert. — Vi-l dau fără condițiune; dar să știți că am să vă scot din rădăcină bobul, dacă-mi veți mai atinge pepenii.

89. Această încercare de a face pe copil să înțeleagă noțiunile primitive arată cum ideia proprietății se urcă în mod natural la dreptul celui ce a pus întâiu stăpânire prin muncă. E lucru lămurit, hotărât, simplu și totdeauna aproape de mintea copilului. De aci până la dreptul de proprietate și până la chestia schimbului e numai un pas și după el trebuie să ne oprim numai decât¹.

¹ Acî *Sallwark* pune nota ce urmează: În privința schimbului se tratează în cartea III 130. Motivarea proprietății prin muncă per-

90. Se înțelege că explicațiunea pe care am cuprins-o aci în două pagine de scris va fi, în practică, chestiunea unui an întreg; căci, în ce privește ideile morale, niciodată n'o să înaintăm prea încet, niciodată nu putem zice că ne-am așezat cu prea mult temeiu. Tinerilor învățători, gândiți-vă la acest exemplu și aduceți-vă aminte că în orice lucru, lecțiile noastre trebuie să fie mai mult în acțiune decât în discursuri, căci copiii uită lesne ce au spus ei și ce li s'a spus, dar nu ceea ce au făcut și ceea ce li s'a făcut.

91. Asemenea învățătură trebuie să se dea ori mai de vreme ori mai târziu, după cum cere firea liniștită sau neastâmpărată a școlarului; folosul acestei învățături este netăgăduit. Dar, că să nu las la o parte nimic important în lucrurile cele grele, să mai iau un exemplu.

92. Ai un copil neastâmpărat, care strică tot pe ce pune mâna. Nu te supără, ci caută să depărtezi de el ceea ce ar putea să strice. Dacă strică lucrurile cu care se servește el, nu te grăbi să-i dai altele, ci lasă-l să le simtă lipsa. Dacă sparge geamurile din odaia lui, lasă să sufle vântul ziua și noaptea, fără să te îngrijești că va răci, căci e mai bine să aibă un guturaiu decât să fie nebun. Nu te plânge niciodată de supărările ce-ți pricinuește, ci fă să le

---

sonală se vede la Locke. Pentru cunoașterea mai precisă a ideilor lui Rousseau, se poate vedea: «Originea inegalității printre oameni» II, 25.

simtă el mai întâiu. La urmă vei pune geamurile fără să zici nimic. Dacă le sparge iar, schimbă metoda. Spune-i hotărât, dar fără mânie: «Geamurile sunt ale mele; eu am îngrijit să le pun acolo și vreau să le păstrez». Pe urmă îl vei închide la întunec într'o odaie fără ferestre. Când va vedeà acest lucru nou, va țipà mai întâiu, va face gălăgie mare. Nimeni nu-l va ascultà. Indată se va obosi și va schimbà tonul: va plânge, va geme. Atunci un servitor se va duce acolo. Răsvrătitul se va rugà să-i dea drumul. Fără să arate că nu vrea să facă nimic, servitorul îi va răspunde: «*Am și eu geamuri pe cari vreau să le păstrez*» și va plecà. In fine, după ce copilul va fi rămas acolo mai multe ceasuri, deajuns pentru ca să i se urască, îl va îndemnà cineva să-ți propuie o învoeală: să-i dai drumul și el să nu mai spargă geamuri. Va fi foarte mulțumit de aceasta; te va rugà să vii să-l vezi; te vei duce; îți va face propunerea; o vei primi îndată, zicându-i: «Foarte bine te-ai gândit; vom folosì amândoi. De ce nu ți-a venit mai de vreme această idee bună?». Apoi, fără a-i cere nici o nouă afirmare ori făgăduială, îl vei îmbrățisà cu dragoste, îl vei duce îndată în odaia lui, socotind această învoeală ca sfântă și de neschimbat, ca și cum a fi făcut jurământ. Ce idei gândești că va aveà el, după această urmare, despre tăria cuvântului și despre folosul ținerii de cuvânt? De sigur că aș greși,

dacă aş zice că e pe pământ un singur copil — care să nu fie dinainte stricat — care să reziste la această încercare şi să mai spargă vreodată, cu voinţă, un geam ¹. Urmăriţi această înlănţuire. Micul răutăcios, când săpă o groapă ca să-şi semene bobul, nu se gândiă că-şi pregătiă o închisoare în care ştiinţa sa aveă să-l închidă.

93. Iată-ne în lumea morală, acum se deschide poarta către viţiu. Cu convenţiunile şi cu datoriile se nasc înşelăciunea şi minciuna. Indată ce faci ceeace nu trebuie, vrei să ascunzi ceeace nu trebuiă să faci. Indată ce un interes te face să dai o făgădueală, un interes mai mare te poate face să-ţi calci făgădueala. Vorba este să ţi-o calci fără teamă de pedeapsă; iar mijlocul se găseşte numai decăt:

---

¹ Aci *autorul* pune nota următoare: «Dacă cumva copilul nu va aveă statornicită în mintea sa datoria de a se ţineă de cuvânt, simţul său lăuntric îi va impune în curând aceasta ca o lege a conştiinţei, care are să se desvolte, indată ce se vor dobândi cunoştinţele de cari are nevoie. Această convingere nu omul, ci mâna Creatorului ne-o pune în suflet. Inlăturând această lege a convenţiunii, nu mai e nimic cu temei în societatea omenească. Cine crede că n'are folos ţinându-şi făgădueala este ca şi cum n'ar fi promis nimic sau este ca la un joc de minge când ţi se dă înainte mai multe puncte şi poţi să te serveşti de ele în momentul în care îţi vine la socoteală. Acest principiu este de cca mai mare însemnătate şi trebuie să fie bine studiat, căci aici începe omul să fie în contradicţiune cu el însuş». Traducătorul *Sallwork* lămureşte punctul din această notă unde e vorba de joc. Rousseau face aluzie la obiceiul răspândit pe vremea aceea în Franţa la jocul cu mingea de a se acordă de jucătorul cel mai tare celui mai slab un număr de 15 puncte. Cu toate aceste lămuriri, pasagiul lui Rousseau rămâne, în acest punct, puţin clar.

te ascunzi și minți. Fiindcă n'am știut să prevenim vițiul, iată-ne nevoiți al pedepsii. Iată cum mizeriile vieții omului încep cu greșelile lui.

94. Am spus de ajuns, ca să se înțeleagă acest lucru: că nu trebuie să pedepsești niciodată pe copii pentru a-i pedepsi, ci pedeapsa să le vie ca urmare naturală a unei fapte rele săvârșite de ei¹. Astfel nu veți vorbi împotriva minciunii, nu-i veți pedepsi anume pentru că au mințit, ci veți căuta ca urmările rele ale minciunii — de exemplu, a nu fi crezut când spui adevărul, a fi acuzat de o greșală pe care n'ai făcut-o, chiar când te aperi — toate să se grămădească pe capul copiilor când au mințit. Dar să explicăm ce însemnează la copii a minți.

95. Sunt două feluri de minciuni: *de fapt* — care privește trecutul; *de drept* — care privește viitorul. Cea dintâiu este când tăgăduim că am făcut un lucru și în genere când vorbim, cu știință, în contra adevărului lucrurilor. Cealaltă este când făgăduim un lucru pe care avem de gând să nu-l îndeplinim, și în genere când arătăm o intenție contrară celeia pe care o avem în realitate. Aceste două minciuni pot câteodată să contopească într'una²; dar acî eu le privesc în ce au deosebit.

¹ În chestia pedepselor sunt părți ce se apropie de cele spuse de Locke. Se poate citi în trad. lui Coșbuc (Partea I) § 13 și urm.

² Acî *autorul* pune nota următoare: «Cum ar fi, de exemplu, când un vinovat s'ar apăra zicând că este ouest: minte și în fapt și în drept». — Rousseau numește ambele *minciuni*: mensonge de

96. Acel care simte că are nevoie de ajutorul altora și vede bunăvoință din partea lor, n'are nici un interes să-i înșele, ba dimpotrivă... are interes mare să le arate lucrurile cum sunt, ca nu cumva aceia să se înșele în paguba lui. Este deci clar că minciuna de fapt nu e naturală la copii; numai din pricină că-i silim a se supune simt ei nevoia de a minți, pentrucă supunerea fiind supărătoare cauți să te scapi de ea cât poți mai mult și pentru că interesul prezent de a înlătură pedeapsa sau cearta e mai puternic decât interesul depărtat de a spune adevărul. În educația naturală și liberă, de ce te-ar minți copilul? Ce are de ascuns? Nu-l cerți, nu-l pedepsești niciodată, nu ceri nimic dela el. De ce nu ți-ar spune tot ce face cu naivitate, cum spune unui mic camarad? Mărturisirea nu e mai primejdioasă față de tine decât față de el.

97. Minciuna de drept e și mai puțin naturală, pentru că făgăduela de a face sau de a nu face ceva este un act convențional care iese din starea

---

fait, mensonge de droit (după deosebirea juridică: de jure, de facto). O altă deosebire dintre neadevăr și minciună, după distincțiile făcute de Aulus Gellius... între *mentiri* și *mendacium dicere* și care se găsește la Montaigne («Incercări» I cap. IX): «Gramaticii fac o deosebire între a *spune minciună* și a *minți*. A *spune o minciună* este a spune un lucru neadevărat pe care-l crezi adevărat; a *minți* e a spune un lucru în contra conștiinței tale». Mai departe arată relele minciunii: «A minți este un vițiu blestemat. Legăturile dintre oameni se fac prin vorbă... Mi se pare că uneori pedepsim pe copil prea sever pentru unele greșeli neînsemnate... Numai minciuna — și încăpățânarea — mi se pare că trebuie combătută și împiedicată de a se ivi și de a progresă».

de natură și e în afară de libertate. Mai mult, toate îndatoririle ce-și iau copiii sunt nule prin ele însele, căci vederea lor mărginită nu poate să treacă dincolo de prezent și, îndatorindu-se, ei nu știu ce fac. D'abiă poți să zici că copilul *minte* când făgăduiește; căci el cugetând a scăpa dintr'o încurcătură în momentul prezent, orice mijloc care n'are un efect prezent îi este egal. Promițând ceva pentru viitor, el nu promite nimic și imaginația sa încă adormită, nu-l poate face să trăiască în acelaș timp în două momente diferite. Dacă ar fi nevoie să scape azi de bătaie sau ar vrea să dobândească un pachet cu cofeturi și aceasta s'ar putea întâmpla prin făgăduiala că va sări mâine pe fereastră, ar făgădui numaidecât. Iată de ce legile nu se pot aplica la făgăduelile copiilor și când părinții și învățătorii mai severi cer ca ei să se ție de ele, aceasta privește numai acele lucruri pe cari copilul trebuie să le facă chiar dacă n'ar fi promis.

98. Prin urmare, copilul neștiind ce face când făgăduiește să facă ceva, nu putem zice că el a mințit în momentul când a dat făgăduiala. E cu totul altceva când nu se ține de cuvânt, căci este tot un fel de minciună care privește trecutul. El își aduce bine aminte că a făgăduit, dar nu-și dă bine seama să se ție de făgăduială. Nefiind în stare să citească în viitor, el nu poate prevedea urmările faptelor, și când își calcă făgăduiala, el nu face nimic în contra rațiunii vârstei sale.

99. De aci urmează că minciunile copiilor sunt toate opera învățătorilor și că voind cineva să-i învețe a spune adevărul, îi învață 'în realitate a minți. Grăbindu-ne să-i punem la regulă, să-i conducem, să-i instruim, nu găsim niciodată destule mijloace ca să izbutim. Vrem să le dominăm spiritul prin maxime fără temeiu și prin reguli fără rațiune și vrem mai bine să știe lecțiile și să mință decât să fie ignoranți și să spue adevărul¹.

100. Eu care dau elevilor mei numai lecții de practică și care vreau mai bine să fie buni decât învățați, eu nu le zic să spună adevărul, căci mă tem să nu-l falsific, și nu le cer să dea nici o făgăduială pe care s'ar vedeà îndemnați să nu o țină. Dacă în lipsa mea se petrece ceva rău și nu știu cine, e de vină, mă feresc să acuz pe Emil sau să-i zic: «*Tu ai făcut?*»², căci cu aceasta n'aș face altceva decât să-l învăț să tăgăduască. Dacă firea lui m'ar silî să stabilesc oarecare înțelegere cu dânsul, aș chibzui așa ca propunerea să vină

¹ Și Locke se plânge că educațiunea uzitată a copiilor pune germenele pentru multe vicii, și dă exemple. În § 38 (Observații asupra educației trad. Thurot 1821 pag. 75) zice: «Nu există nici un viciu, al cărui gust să nu fi fost inspirat copiilor sau de către părinți, sau de către doică». Se poate citi în trad. Coșbuc în special § 25 (Partea I-a).

² Acel autorul 'pune nota următoare: «Această întrebare e foarte nepotrivită mai ales când copilul e vinovat. Dacă crede că-i știi vina, atunci vede în întrebarea aceasta o cursă pe care i-o întinzi și te va iubi mai puțin. Dacă crede că nu știi, atunci își va zice: de ce să mărturisesc? Iată cum, dintr'o întrebare nesocotită, îi vine pentru prima dată ispita de a minți».

dela dânsul nu dela mine; ca el, dacă s'ar învoi, să aibă totdeauna un interes prezent și bine simțit pentru ca să se țină de vorbă; iar dacă vreodată nu s'ar țineă această minciună să-i aducă neplăceri care să-i arate că vin din ordinea naturală a lucrurilor, iar nu din răzbușnarea dascălului său. Dar fără să am nevoie să ajung la mijloace așa de crude, sunt aproape sigur că Emil va afla foarte târziu ce va să zică a minți și că atunci va fi foarte mirat și nu va înțelege la ce e bună minciuna. E lămurit că cu cât îl fac să atârne mai puțin de voința sau de judecata altora, cu atât împiedec în el orice interes de a minți.

101. Când nu ai grabă să dai învățatură, nu ai grabă nici să ceri dela copil, și poți să-ți potrivești vremea ca să ceri numai când trebuie. Atunci copilul se formează, prin faptul că nu se strică¹. Dar când un preceptor zăpăcit, neștiind cum să se poarte cu copilul, îl silește în tot minutul să făgăduască ba una ba alta, fără deosebire, fără alegere, fără măsură, atunci copilul, obosit, încărcat de toate aceste făgădueli, le nesocotește, le uită, le disprețuește însfârșit și începe să le socotească drept niște formule goale până când ajunge a fi la el un joc să le spună și să le calce. Voești să fie

¹ «Se strică» traducere franc. «se gâte» (germ. verderben) adică nu i se dă o învățatură rea. În teoria lui Rousseau copilul produs numai al naturii, e *bun*, deci el rămâne bun, întrucât nu-i dai nici o învățatură, altfel *se strică*.

în adevăr statornic în cuvântul dat? Cere-i această cu mare băgare de seamă.

102. Amănuntele în cari am intrat cu privire la minciună se potrivesc în multe puncte și cu alte îndatoriri pe cari le impunem copilului în așa fel încât el le urăște, ba nici nu le poate îndeplini. Ni se pare că-i predicăm virtutea și-l facem să iubească vițiile: împiedicându-l să le dobândească, noi singuri le sădim într'însul. Vrând să-l facem pios, îl ducem să se plictisească la biserică; silindu-l neconținut să mormăie rugăciuni, îl facem să se gândească la fericirea de a nu se mai ruga lui Dumnezeu. Ca să-l facem să aibă milă, îl punem pe el să dea de pomană par'că ne-ar fi rușine să facem noi singuri aceasta. Nu se cuvine să dea copilul, ci învățătorul: oricât ți-ar fi de drag elevul, să nu-l lași să aibă el cinstea aceasta; trebuie să înțeleagă că la vârsta sa încă nu e vrednic de ea. Pomana este fapta unui om care înțelege valoarea lucrului dat și nevoia aproapelui său. Copilul, necunoscând nimic din acestea, n'are nici un merit: nu dă de milă, nu face binefacere; ba e chiar rușinat, după exemplul pe care i l-ai dat, și crede că numai copiii trebuie să dea de pomană, iar oamenii mari nu¹.

¹ Scriitoarea franceză d-na Guizot, în epistolele sale asupra educației, zice despre acest pasagiu: «Forța omului nu are chip să măsoare slăbiciunea copilului și, căutând să-l ia după dânsul, rupe firul de care se ține copilul. Rousseau, care are principiul să te faci mic cu copiii, alunecă neconținut, dându-le o consecvență a

103. Observați că punem copilul să dea numai lucruri a căror valoare n'o cunoaște, monete pe cari le are în buzunar anume pentru acest scop. Un copil ar da mai curând o sută de napoleoni decât o prăjitură. Ia puneți pe acest mic risipitor să dea vreun obiect care-i e scump, jucării, cofeturi, prăjituri, și vom vedeà îndată dacă l-ați făcut cu adevărat darnic.

104. Ba mai e încă un obicei: să înapoiezi copilului ceea ce a dat; cu aceasta îl înveți să dea de pomană ceea ce știe bine că i se va întoarce. N'am văzut la copii decât aceste două soiuri de dărnicie: ori dau ceea ce nu le trebuie ori dau ceea ce sunt siguri că vor primi înapoi. Faceți așa, zice Locke, ca să se convingă copilul prin experiență că cu cât ești mai darnic, cu atât folosești mai mult¹. Aceasta însemnează să-l faci numai în aparență darnic, iar în realitate să-l faci avar. El mai zice că prin aceasta copilul va căpătă deprinderea dărnicii. Da; dar a unei dărnicii de cămătar, care dă un ou ca să ia în schimb un bou. Iar când va fi vorba să dea cu adevărat, atunci deprinderea se duce: dacă nu-i mai dai înapoi, nici el nu mai dă.

---

gândirii lor și o urmare foarte logică a ideilor, care nu se potrivește cu slăbiciunea organelor lor». (Scrisoarea IV din «Educația domestică sau scrisori asupra educației». Paris 1826; 2 vol.)

¹ Locke în Observațiile sale asupra educației (Trad. Thurot 1821 § 112 pag. 301) zice: «Faceți ca copiii să se convingă prin experiență că cel mai darnic este cel mai folosit, fără a mai pune la socoteală stima și laudele ce-i vor atrage asemenea purtare».

de a se așeză totdeauna afară din sine. Dacă izbutesc în întreprinderea mea, Emil nu va aveă, de sigur, asemenea dorință. Trebuie deci să ne lipsim de binele aparent, pe care imitația poate să-l producă.

108. Gândiți-vă bine la toate regulele educațiunii voastre și le veți găsi pe toate fără înțeles, mai ales în privința virtuților și a deprinderilor. Singura lecțiune de morală potrivită pentru copil și cea mai importantă pentru orice vârstă este: *să nu faci rău nimănui*. Chiar cerința cealaltă de a face bine, dacă nu este subordonată acesteia, e primejdioasă, falșă, contradictorie. Cine nu face bine cuiva? Toată lumea, cel rău ca și ceilalți; acesta face un fericit pe socoteala a o sută de nenorociți. De aci vin toate nenorocirile noastre. Cele mai sublime virtuți sunt negative; de aceea sunt și cele mai greu de înțeles, pentrucă nu le poți arătă și sunt mai presus de plăcerea, atât de scumpă omului, de a vedeă că poate mulțumi pe cinevă. Cât de mare bine face semenilor săi acela, dacă o fi vreunul, care să nu le facă niciodată rău! Pentru aceasta însă se cere un mare curaj sufletesc și o mare tărie de caracter. Nu discutând asupra acestei maxime, ci numai silindu-te să o pui în practică, înțelegi cât e de greu și cât de mare lucru este să izbutești ¹.

¹ Acî autorul pune o notă luggă: «Principiul *să nu faci rău altuia* atrage după sine o micșorare a legăturilor cu societatea omenească, fiindcă, în stare socială, *binele unuia aduce în mod necesar răul altuia*. Acest raport este în firea lucrurilor și nimic

109. Iată câteva slabe recomandățiuni despre precauțiunile pe cari aş vrea să le observe cel care dă copiilor învățăturile pe cari nu le putem înlătură fără a-i expune să-și facă rău lor înșile sau celorlalți și mai ales să prinză obiceiuri rele, de cari mai târziu cu greu i-am desbără. Să fim însă siguri că trebuința aceasta se va prezenta foarte rar pentru copiii crescuți cum se cuvine, fiindcă nu e cu putință să devie ei nesupuși, răi, mincinoși, lacomi, dacă nu le aruncă nimeni în suflet viciile cari îi fac să fie astfel. De aceea ceea ce spun aici se potrivește mai mult pentru excepțiuni, dar aceste excepțiuni sunt cu atât mai dese cu cât copiii au prilej să treacă dincolo de condiția lor și să ia viciile oamenilor. Cei crescuți în mijlocul lumii au nevoie de învățăminte mai timpurii decât cei crescuți departe de lume. Această educațiune singuratică este mai bună, măcar pentru aceasta: că lasă copilului vreme să se coacă.

110. Mai sunt altfel de excepțiuni: aceia cari,

---

nu poate să-l schimbe. De aci se poate vedea care este mai bun: omul social sau omul singuratic. Un autor ilustru (*Diderot*, în «*Fiul natural*») zice că numai cel rău stă singur; eu zic că numai cel bun stă singur. Dacă propozițiunea mea se pare mai puțin serioasă, e însă mai adevărată și mai temeinică decât cealaltă. Dacă cel rău ar fi singur, ce rău ar face? Numai fiind în societate poate unelti împotriva celorlalți. Dacă ați voi să întoarceți acest argument și pentru omul bun, aş răspunde prin paragraful la care se raportă această notă».

Sallucurk zice că în unele pasagii din piesa lui *Diderot* «*Fiul Natural*», *Rousseau* vede o aluziune răutăcioasă la sine și la viața sa singuratică în «pustnicia» dela d-na d'Epinau.

printr'o fericită fire, se găsesc ridicați peste vârsta lor. Precum sunt oameni cari rămân totdeauna în copilărie, tot asemenea sunt alții cari n'o cunosc și sunt oameni formați aproape dela naștere. Răul este că aceste excepțiuni sunt foarte rare și foarte greu de cunoscut. Fiecare mamă, închipuindu-și că copilul ei *poate* să fie o minune, crede că el *este* de felul acesta. Ba, ele obișnuesc să ia drept semne extraordinare tocmai pe acelea cari arată mersul obișnuit: vioiciunea, glumele, zburdălnicia, naivitatea glumeată, semne caracteristice ale vârstei și cari arată foarte bine că copilul este un copil. Ce e de mirare dacă unul de aceștia, obișnuit să vorbească mult, având voie să spună orice și nefiind împiedicat de respect sau de bună cuviință, spune din întâmplare un lucru foarte bine potrivit? Ar fi de mirare dacă nu s'ar întâmpla așa, cum ar fi de mirare dacă un astrolog¹, cu miile lui de minciuni n'ar izbuti niciodată să ghicească adevărul. Henric al IV-lea² zicea despre astrologi: vor minți atât de mult în cât vor ajunge să spună adevărul. Cine vrea să aibă câteva trăsături de spirit n'are decât să spuie multe prostii. Ție-i Dumnezeu pe oamenii

¹ *Astrologia* este meșteșugul de a ghici viitorul după observarea stelelor și a fenomenelor cerești. Din cea mai îndepărtată antichitate se găsește astrologi la toate popoarele, în timpurile moderne i s'a opus *astronomia*, care este *știința* astralelor și a mișcărilor lor.

² Henric IV, regele Franței dela 1589 până la 1610. Se zice că la nașterea fiului său Ludovic (care avea să domnească sub numele de Ludovic XIII) a cerut să se citească în stele viitorul copilului său.

de salon, cari nu merită prin altceva sărbătorirea de care se bucură!

111. Din gura copiilor pot să iasă cugetările cele mai strălucite, cum pot să aibă în mână diamantele cele mai prețioase fără ca prin aceasta cugetările sau diamantele să le aparțină. La vârsta lor nu poate să existe proprietatea adevărului în niciun înțeles. Pentru copil vorbele acestea nu sunt ce sunt pentru noi, căci el nu le leagă cu aceleași idei. Ideile, pe cât le are, n'au în capul lui nici urmărie nici legătură; gândirea lui nu are nimic hotărât, nimic sigur. Observați bine pe cel pe care-l socotiți minunat: câteodată veți găsi la el o putere deosebită de acțiune, o claritate de spirit uimitoare; mai adesea însă vi se va înfățișa slab, fără putere și par'că învălit în ceață. Acî îți ia înainte; acî rămâne nemișcat. Acum îți vine să zici: «e un geniu»; acum: «e un prost». Dacă ai zice, te-ai înșelă în amândouă cazurile, căci el este un copil; e un puiu de vultur, care într'o clipă se înalță în aer și în clipa următoare ~~cade iar în cuib~~¹.

112. Poartă-te deci cu el după vârsta lui, cu toate aparențele; ferește-te să nu-i sleești puterile

¹ Fénelon, Educația fetelor, Paris 1681, Cap. III § 12, zice cam acelaș lucru: «... Copiii, neștiind încă să cugete și să facă ceva prin ei înșiși, observă tot și vorbesc puțin, *dacă nu i-ai învățat să vorbească mult*. De aceea trebuie să ne ferim, căci făcând haz pe copii, îi stricăm. Se deprind să spună tot ce le trece prin minte și să vorbească despre lucruri la cari nu se pricep. Din această pricină le rămâne pentru restul vieții deprinderea de a face judecări pripite și a spune lucruri despre cari nu au idei clare».

voină să le exercitezi prea mult. Dacă tânăra lui minte se încălzește, dacă vezi că începe să fiarbă, las-o să fiarbă în voie, dar n'o ațâță, ca să nu se risipească; iar când primele isprăvi au ieșit la lumină, ține, oprește pe celelalte până când vine vârsta ca ele să se prefacă în căldură dătătoare de viață și în adevărate forțe. Altfel, vă pierdeți timpul și munca și stricați singuri ce a-ți făcut: după ce v'ați îmbătat fără socoteală de aburii aceștia cari se aprind lesne, veți rămâne cu o drojdie fără nici o tărie.

113. Din copii zăpăciți ies oameni de rând: cred că este observația cea mai obștească și cea mai sigură. E lucru nespun de greu să deosebești în copil prostia adevărată de cea aparentă și înșelătoare care anunță spiritele puternice. Ți se pare deocamdată ciudat ca extremele să aibă semne asemănătoare; dar așa trebuie să fie, căci într'o vârstă în care omul n'are nici o idee propriu zisă, deosebirea între copilul genial și cel prost este că acesta din urmă primește idei false, pe când cel dintâiu, văzându-le că sunt false, nu primește nici una; seamănă deci amândoi într'aceea că unul nu e capabil de nimic pe când celuilalt nu-i vine nimic la socoteală. Putința de a-i deosebî ține de întâmplare, care poate să dea celui din urmă vreo idee potrivită pentru el, pe când cel dintâiu e totdeauna și pretutindeni acelaș. Cato cel jun¹,

¹ La Romani au trăit doi bărbați însemnați cu numele de Cato: unul, zis *cel bătrân* sau *Censorul*, a murit la 142 înainte de

cât eră copil, eră socotit de toți ai casei drept imbecil. Eră tăcut și încăpățânat: această judecată se putea face asupra-i¹. Unchiul său nu l-a cunoscut decât în anticamera lui Sylla². Dacă n'ar fi intrat în această anticameră, poate că ar fi fost socotit imbecil până în vârsta matură; dacă Cezar n'ar fi trăit, poate că totdeauna am fi considerat vizionar pe acelaș Cato, care a înțeles geniul

---

Hristos: altul, zis din *Utica* (fiindcă în acest oraș s'a omorât), a trăit între anii 95 și 46 înainte de Hristos. Aci este vorba de cel din urmă.

¹ Amănuntele acestea sunt luate din *Plutarch* (Viața lui Cato din *Utica*). Se vede des în scrierea prezentă a lui Rousseau aluziuni sau reproduceri din *Plutarch*. Răspândit în Franța prin traducerea lui Amyot (care publică traducerea Viețelor paralele între 1559—1565), el rămase în curs de peste două veacuri o lectură favorită pentru tinerime. Rousseau scrie (în «Visările uruia care se preumblă singur») că *Plutarch* i-a fost prima lectură e copilăriei și-i va fi cea din urmă. Iată propriile cuvinte ale lui *Plutarch* despre Cato: «Se zice că din «copilărie... nu se miră și nu se arătă mișcat de nimic... Eră greu să-l impresionezi atât cât să-l faci să răză și foarte rar se vedeă un zâmbet pe față-i... Când a început să învețe, se arătă greoiu, «pricepea greu și după multă vreme, dar ceeace înțelesese odată îl «păstră foarte bine». (După trad. franceză a lui *Dacier*, Amsterdam «1724 vol. VI»).

² Se știe că Sylla, după ce a învins pe adversarii săi, a pedepsit pe toți aceia pe cari îi credeă că a avut legături cu ei. El a făcut vestitele liste de *proscripțiune*, iar casa sa devenise un adevărat loc de supliciu. *Plutarch* ne spune că Sylla fiind foarte prieten cu tatăl lui Cato, acesta mergea la el des, Avea 14 ani. Acolo vedeă oameni pedepsiți, torturați și uciși. «Văzând capetele celor mai ilustre personaje din Roma, întrebă pe preceptorul său: de ce nu se găsește cineva ca să omoare pe acest om? Pentrucă, îi răspunse acesta, de și-l urăsc toți, mai mulți se tem de el.—Atunci, replică copilul, de ce nu mi-ați dat mie o sabie pentruca, omorând pe acest monstru, să scap patria de el?..»

funest al acestuia și a prevăzut cu mult înainte toate proiectele lui. Acei cari judecă repede pe copii sunt expuși să se înșele lesne. Sunt câteodată mai copii decât copiii. Am văzut un om (abatele de Condillac), care mi-a făcut cinstea de a-mi fi prieten, socotit de familie și de amici, chiar când eră de o vârstă oarecare, drept un spirit mărginit: această minte distinsă se formă în tăcere¹. Deodată s'a arătat filozof și nu mă îndoiesc că postêritatea îi va da un loc de deosebită cinste printre cugetătorii și metafizicii secolului său.

114. Respectați copilăria și nu vă grăbiți s'o judecați nici în bine nici în rău. Lăsați excepțiile să se arate, să-și dea dovezile, să se statornicească și apoi veți întrebuiță pentru ele metode particulare. Lăsați natura să lucreze multă vreme până să vă apucați să lucrați voi, ca nu cumva să-i stricați opera. Veți zice că timpul e prețios și nu trebuie să-l pierdem². Nu vedeți că pierdeți mai mult timp întrebuițându-l în rău, decât nefăcând nimic? fiindcă un copil învățat rău e mai departe de înțelepciune decât unul care n'a fost învățat de loc. Vă speriați văzând că-și trece primii săi ani fără să facă nimic.

¹ Abatele de Condillac (1715—1780), filozof și pedagog francez. A fost preceptorul unui principe și pentru educația lui a lucrat un curs de studii în 16 volume. Cărțile cele mai vestite ale lui sunt: «Incercare asupra originii cunoștințelor omului» și «Tratat despre senzațiuni». Teoria lui filozofică se poate reduce la principiul că toate ideile sunt senzațiuni transformate.

² Acest pasagiu trebuie pus în legătură cu § 66 în care vorbește despre educația negativă.

Cum! nu e *nimic* să fii fericit? Nu e *nimic* că sare, se joacă, aleargă toată ziua? Va fi destul de ocupat în viață! Platon¹, în «Republica» sa, pe care o socotim foarte severă, crește pe copii numai în sărbători, jocuri, cântece, pierdere de vreme: se pare că a făcut tot ce trebuia învățându-i să se bucure. Iar Seneca, vorbind despre vechea tinerime romană zice: «Eră totdeauna în picioare, nu se dedeau lecțiuni pe cari trebuia să le învețe stând jos»². Eră ea oare de mai puțină valoare, ajungând la vârsta matură? De aceea să nu vă fie frică de așa zisa lenevie a copiilor. Ce-ai zice de un om care, pentru a se folosi de întreaga sa viață, n'ar vrea să mai doarmă? Ai zice că e nebun; că nu se folosește de timp, ci-l prăpădește; ca să scape de somn, se duce la moarte. Cugetați că e acelaș lucru în ce spun eu, de vreme ce copilăria e somnul rațiunii.

Aparenta ușurință de a învăța este pricina pier-

¹ Filozoful grec, care a trăit în sec. V înainte de Hristos, autorul vestitului sistem de educație prin care subordonează pe indivizi cu totul statului. Acest sistem se cuprinde în scrierile sale: *Republica* și *Legile*. Sallwürk observă că Rousseau a luat observația din Montaigne («Incerări» I, 25), iar pasagiul în care vorbește Platon despre jocuri este în cartea despre *Legi* I, 12.

² Cuvintele acestea se găsesc în Epistola 88 a lui Seneca. Acelaș lucru în Montaigne (cartea II cap. 21). În cartea I cap. 25 zice: «E de mirare câtă grijă pune Platon în Legile sale pentru veselia și petrecerea tinerimii din statul său; se oprește mult la întrecerile lor, la jocuri, la cântece, la danțuri, la sărituri... Are o mie de reguli pentru exercițiile fizice, pe când la chestia învățaturii se oprește puțin».

derii copiilor. Tocmai această ușurință de a învăța e dovada că nu învață nimic. Creerul lor întins și lucios e ca o oglindă în care vedem obiectele ce le punem dinaintea ei; dar nu pătrunde nimic înăuntru și nu rămâne nimic. Copilul reține cuvintele, iar ideile se reflectă; cei cari-l ascultă le înțeleg, numai el nu le înțelege.

116. Deși memoria și raționamentul sunt două facultăți cu totul deosebite, totuș nu se dezvoltă cu adevărat decât împreună. Înainte de vârsta rațiunii¹ copilul nu primește idei, ci imăgini; între unele și altele e deosebirea aceasta: imaginile sunt ca niște tablouri ale obiectelor sensibile fără legătură unele cu altele, iar ideile sunt noțiuni ale obiectelor și sunt formate prin raporturi. O imagine poate să fie singură când spiritul și-o înfățișează; dar orice idee presupune altele. Ca să ai o imagine, trebuie numai să vezi; ca să ai o idee trebuie să compari. Sensațiunile noastre sunt curat pasive, pe când percepțiunile se nasc dintr'un principiu activ care judecă. Aceasta se va demonstra mai departe².

117. Zic deci că copiii, nefiind în stare să ju-

¹ Rousseau nu precizează aici ce înțelege prin «vârsta rațiunii». S'ar părea că el o așează dela 12 ani înainte. În privința aceasta părerile sunt foarte împărțite. În genere, astăzi se admite vârsta de 7 ani, care e și vârsta de admitere în școală sau vârsta dela care se începe aplicarea obligativității școlare în cele mai multe state europene.

² Adică în cartea III § 166 și urm., unde toată psihologia lui Rousseau este arătată pe scurt. Teoria lui Rousseau asupra cunoștinții, observă Sallwürk, se bazează pe Locke.

dece, nu pot să aibă adevărata memorie. Ei rețin sunete, chipuri, senzații, mai rar idei, și mai rar legături între idei. Dacă-mi veți obiecta că ei învață oarecari elemente de geometrie, socotiți că veți avea o dovadă în contra mea. Tocmai dimpotrivă, veți avea dovadă pentru mine; aceasta arată că ei nu știu să raționeze singuri și nici măcar să reție raționamentele altora. Urmăriți pe acești mici geometri în învățătura lor și veți vedea că au reținut numai impresia exactă a figurii și termenii demonstrațiunii. Indată ce veți face o întrebare nouă, nu vor ști să răspundă. Indată ce veți întoarce figura, nu vor mai înțelege. Toată știința lor este în senzație; nimic n'a ajuns la inteligență. Chiar memoria lor nu e mai dezvoltată decât celelalte facultăți, căci mai totdeauna trebuie să învețe din nou, când se măresc, ideile ale căror cuvinte le-au învățat în copilărie.

118. Cu toate acestea, departe de mine gândul că copiii n'au nici un fel de raționament¹; din

¹ Acî *autorul* pune o lungă notă: «Scriind, am băgat prea des de seamă, că într'o lucrare lungă e greu să dai unui cuvânt totdeauna acelaș înțeles. Nu există o limbă așa de bogată în cât să ne dea toți termenii și toate întorsăturile de fraze de cari pot avea nevoie ideile noastre. Metoda de a defini toți termenii și de a pune mereu definiția în locul definitului e frumoasă, dar nu se poate pune în practică. Definițiile ar putea să fie bune, dacă n'am întrebuințat cuvinte ca să le facem. Ne învărtim deci într'un cerc din care nu putem ieși. Cred totuș că poate să fie cineva clar, în săraca limbă a noastră (cea franceză) nu dând totdeauna acelaș înțeles unui cuvânt, ci făcând ca decâteori întrebuințăm un cuvânt într'o accepțiune oarecare această accepțiune să fie indeajuns de

potrivă văd că raționează foarte bine în chestiile pe cari le cunosc și cari se raportă la interesul lor prezent și sensibil. Noi însă ne înșelăm tocmai asupra cunoștințelor lor, atribuindu-le cunoștințe pe cari nu le au și silindu-i să raționeze asupra lucrurilor pe cari nu le pot înțelege. Ne mai înșelăm încă, voind să-i facem atenți la niște considerații cari nu-i privesc de fel; interesul lor viitor, fericirea de care se vor bucura când vor fi oameni, stima pe care o vor avea ceilalți pentru dâșii când vor fi mari. Asemenea cuvântări, când se adresează unor ființe cari tocmai de prevedere sunt lipsite nu pot să aibă nici un înțeles; și toate studiile cu cari îi chinuim pe acești bieți nenorociți urmăresc asemenea obiecte cu totul străine spiritului lor. Judecați ce atențiune pot să le dea!¹

119. Pedagogii cari ne arată cu mare fală învățăturile pe cari le dau elevilor lor, sunt plătiți ca

---

terminată prin ideile la cari se raportă și fiecare perioadă în care se găsește cuvântul să-i serve oarecum de definiție. Câteodată am zis că copiii nu sunt capabili de raționament, altădată i-am pus să raționeze cu destulă finețe. Nu cred că prin aceasta mă contrazic în idei, dar admit că mă contrazic câteodată în expresiuni.

¹ Acest pasagiu pare îndreptat contra lui Locke, care prezintă lucrurile într'un mod tocmai contrariu. Iată ce zice acesta în scrierea «Idei asupra educațiunii» (în traducerea făcută de G. Coșbuc și publicată de Casa Școalelor. Partea I § 63): «Cu cât îl vei trata mai de vreme ca bărbat, cu atâta va începe în adevăr să și fie bărbat; și dacă din când în când vei stă cu el vorbind chestiuni serioase, vei ridica pe neobservate mintea lui deasupra tuturor obișnuitelor distracțiuni ale tineretei și a acelor ocupațiuni fără de nici o valoare cu cari de obicei își pierd tinerii timpul».

să vorbească astfel, dar se vede, chiar din purtarea lor, că cugetă ca și mine. Ce-i învață ei, la urma urmelor? Vorbe, iarăși vorbe și tot vorbe. Printre diferitele științe cu cari se laudă, se feresc să aleagă pe cele cari ar fi în adevăr folositoare copiilor, fiindcă acestea ar fi *științe ale lucrurilor* și n'ar reuși cu ele; dimpotrivă aleg pe acelea pe cari ți se pare că le știi când știi *vorbele*: heraldica¹, geografia, hronologia², limbile, ș. a., studii străine de om și mai ales de copil, așa de străine încât te miri dacă o singură dată în viață va avea nevoie de ele³.

120. Vă veți miră că socotesc studiul limbilor între cele lipsite de folos; dar să vă aduceți aminte că vorbesc numai de studiile din copilărie și nu cred că, afară de cazuri excepționale, să fi putut vreun copil până la 12 sau 15 ani să învețe în mod serios două limbi.

121. Admit că, dacă studiul limbilor ar fi numai studiul cuvintelor, adică al figurilor și al sunetelor cari exprimă aceste figuri, ar putea să fie potrivit

¹ *Heraldica* este știința *blazoanelor*, a *armărilor* sau *mărcilor* diferitelor familii nobile.

² *Hronologia* este știința datelor istorice. Acî se confundă cu istoria.

³ În secolul XVIII figură în programele școalelor din Franța și din Germania *istoria* cu titlul de *hronologie*. Heraldica eră și ea ca obiect de studiu în unele gimnazii. Locke vorbește de învățământul istoriei în § 184 (Idei asupra educației, trad. Coșbuc Partea II). La noi în primele programe școlare (1838 și urm.) se întrebunțează mai des termenul de *hronologie* decât cel de *istorie*.

pentru copii; dar limbile, schimbând semnele, schimbă și ideile pe cari le reprezintă aceste semne. Mințile se formează după limbi, gândirile se influențează de idiome. Numai rațiunea este comună, pe când spiritul fiecărei limbi are forma sa particulară. Poate ca această diferență să fie, în parte, cauza sau efectele caracterului național. Această bănuială pare a fi întărită prin faptul că la toate națiunile din lume vorbirea se ține după schimbările moravurilor și se păstrează sau se schimbă ca și ele.

122. Din toate aceste forme diferite de vorbire, uzul dă copilului una singură, pe care are s'o păstreze până la vârsta matură. Ca să aibă două, ar trebui să știe compară idei; dar cum să le compare când el d'abiă le poate concepe? Un obiect se poate arăta prin o mie de semne diferite, dar fiecare idee are numai o formă; de aceea copilul nu poate să învețe a vorbi decât o singură limbă. Se va zice că el învață, totuș, mai multe. Nu e adevărat. Am văzut asemenea copii minunați cari credeau că vorbesc cinci sau șase limbi. I-am auzit vorbind nemțește pe rând, cu vorbe latinești, cu vorbe franțuzești, cu vorbe italienești. În adevăr, aveau la dispoziția lor cinci sau șase dicționare, dar vorbeau totdeauna nemțește. Cu alte cuvinte, în asemenea împrejurări veți da copiilor un număr cât de mare de sinonime; veți schimbă cuvintele, nu limba: ei vor ști numai una singură.

123. Pentru a se ascunde această nedestoinicie,

vedem că se dau, de preferință, copiilor limbi moarte; căci nu mai există judecători pe cari să nu-i poți înlătură. Fiindcă întrebuințarea zilnică a acestor limbi s'a pierdut de mult, ne mulțumim să imităm ce se găsește scris în cărți și zicem că le vorbim. Dacă știi grecește și latinește profesorii, judecați cum trebuie să știe elevii! D'abiă au învățat pe dinafară elementele gramaticii, pe cari nu le înțeleg de fel, și-i pun să alcătuiască un discurs franțuzesc cu cuvinte latinești; iar când vor fi mai înaintați, vor avea să cârpească în proză fraze din Cicerone și în versuri fragmente din Virgil¹. Atunci cred că vorbește latinește. Cine ar putea să le spună că nu e așa?

124. În orice studiu voiți, semnele cari reprezintă lucrurile nu sunt nimic fără ideia lucrurilor reprezentate. Cu toate acestea, noi mărginim pe copil la aceste semne fără să-l putem face a înțelege lucrurile pe cari le reprezintă. Socotim că-l învățăm să cunoască pământul, pe când în realitate îl învățăm să cunoască hărți: știe nume de orașe, de țări, de râuri, și crede că ele există numai pe hârtia pe care le arătăm. Mi-aduc aminte că am văzut o geografie care începea așa: «*Ce este lumea?* — *E un glob de carton*»². Aceasta e geografia

¹ Pe vremea când scria Rousseau — și până în anii din urmă — în Franța se obișnuia ca elevii din liceu să facă chiar compuneri în latinește, luând pe Cicerone ca model pentru discursuri și pe Virgiliu pentru versuri.

² *Sallucurk* notează însă că Crouzas filozoful elvețian (1663—1750) zice în *tractatul său despre educația copiilor* (Haga, 1722): «Aș începe cu originalul de pe cari globurile cerului și ale pământului sunt numai copii».

copiilor. Pot afirmă că, după doi ani de asemenea învățătură despre sferă și despre cosmografie, nu va fi în stare nici un copil de zece ani, după regulile ce i s'au dat, să se ducă dela Paris la Saint-Denis ¹.

Mai pot afirmă că nici un copil nu va putea, cu un plan al grădinii tatălui său, să se ducă prin toate colțurile fără a se rătăci. Așa sunt acești învățați cari știu unde e Pekingul, Ispahanul, Mexicul și toate țările de pe pământ!

125. Se zice că e bine să ocupi pe copil cu studii cari cer să aibă numai ochi ². Așa ar fi, dacă ar există vreun studiu pentru care să fie nevoie numai de ochi; dar nu cunosc un asemenea studiu.

126. Printr'o greșeală și mai vrednică de răs, copiii sunt puși să învețe istoria. Ziceți că istoria e potrivită pentru înțelegerea lor, fiind o adunare de fapte. Dar ce înțelegeți prin vorba *fapte*? Credeți că raporturile cari determină faptele istorice sunt așa de ușor de înțeles încât ideile se formează fără greutate în spiritul copiilor? Credeți că adevărata cunoaștere a evenimentelor se poate despărți

¹ Oraș în Franța, departe la 8 kilometri de Paris.

² Pare a fi îndreptată contra lui Locke. El zice (Părerii asupra educațiunii, în trad. de G. Coșbuc pub. de Casa Școalelor, Partea II § 175): «Inceputul trebuie să-l facem cu geografia, pentru că cunoștința formei pământului, a poziției și hotarelor celor patru continente, apoi a regatelor singuratiche și a țărilor, este o simplă deprindere a ochilor și a memoriei; copilul deci le învață cu plăcere și le reține». Locke zicea «patru» continente, pentru că se vede că se știu și se vorbiu puțin despre Australia pe vremea lui, de și existența ei eră cunoscută.

de cunoaşterea pricinilor şi urmărilor, că istoria şi morala se pot cunoaşte una fără alta? Dacă vedeţi în faptele oamenilor numai mişcări externe şi cu totul trupeşti, ce învăţatură scoateţi din istorie? Nimic! Şi acest studiu lipsit de orice interes, vă dă tot aşa de puţină plăcere câtă vă dă şi învăţatură. Dacă voiţi să apreţiaţi faptele prin legăturile lor morale, încercaţi a face pe elevii voştri să înţeleagă aceste legături şi atunci veţi vedea dacă istoria e potrivită pentru vârsta lor¹.

127. Rog pe cititori să-şi amintească mereu că acel care vorbeşte aici nu e nici savant nici filozof, ci un om simplu, prieten al adevărului, un om fără partid, fără sistem, un singuratec care trăeşte puţin cu oamenii şi de aceea are mai puţine prilejuri de a se influenţa de prejudecăţile lor şi mai multă vreme de a judecă asupra celor ce observă când se apropie de ei. Judecăţile mele sunt întemeiate mai mult pe fapte decât pe principii şi de aceea cred că fac lucrurile mai lămurite, dacă vă aduc exemple de acelea pe cari mi le procură observaţiunile.

118. Mă dusesem să petrec câteva zile la ţară, la o vrednică mamă de familie care aveă mare grijă de copiii săi şi de educaţia lor. Intr'o dimineaţă eram de faţă la lecţiile celui mai mare dintre ei. Guvernorul lui, care-l învăţase foarte bine istoria antică, îi vorbì din nou despre Alexandru

¹ Detaliat asupra Istoriei în învăţământ: «cartea IV, 104».

și ajunse la scena cunoscută cu medicul Filip, scenă care a meritat să fie înfățișată într'un tablou¹. Guvernorul, om valoros, făcù mai multe reflexiuni asupra curagiului lui Alexandru; nu mi-au plăcut, dar n'am voit să le combat, de teamă să nu-i micșorez prestigiul în fața elevului. La masă, cum este obiceiul franțuzesc, au căutat să îndemne pe domnișor a vorbi mult. Vioiciunea naturală a vârstei și siguranța că va fi aplaudat, îl făcură să spună o mie de prostii, printre cari totuș străbatea din când în când câte o vorbă reușită ce te făcea să uiți pe celelalte. În sfârșit veni și povestea medicului Filip. Băiatul o povestì lămurit și cu multă îndemânare. După obișnuita răsplată de laude, pe care o cerea mama și pe care o așteptă fiul, am început să discutăm asupra faptului. Cei mai mulți țineau de rău îndrăsneala lui Alexandru; unii, ca și guvernorul, admirau hotărârea și curagiul lui; am înțeles de aici că nici unul din cei de față nu vedeau în ce constă adevărata frumusețe a acestui fapt. După mine, le-am spus, dacă se poate găsi cât de puțin curagiu și cât de puțină hotărâre în acțiunea lui Alexandru, aceasta este numai o ex-

¹ Acì *autorul* dă în notă lămuririle ce urmează: Faptul e povestit de Quintus Curtius (Viața lui Alexandru, cartea III cap. 6). Asemenea și de Montaigne (cartea I, cap. 23): «Alexandru fiind înștiințat printr'o scrisoare a lui Parmenio că Filip, medicul său cel mai iubit, a fost cumpărat cu bani de către Darius ca să-l otrăvească în momentul în care întindea lui Filip scrisoarea că să-l otrăvească, da pe gât băutura pe care acesta i-o pregătise».

travaganță. Atunci toți au fost de aceeaș părere și au zis că este în adevăr o extravaganță. Eram să le răspunz și să mă înfuriu; dar o doamnă, care stă lângă mine și care nu scosese nici un cuvânt, se pleacă la urechea mea și-mi spune încetisor: «Taci, Jean Jacques¹; n'au să te înțeleagă». M'am uitat la dânsa, mirat, și am tăcut.

129. Bănuind, după oarecare semne, că tânărul învățat nu înțelesese nimic din întâmplarea pe care știuse s'o povestească foarte bine, l-am luat de mână după masă, și m'am plimbat prin grădină. Acî am aflat că el admiră mai mult decât toți curagiul lăudat al lui Alexandru. Dar în ce credeți că stă acest curagiu? Numai în faptul că a putut să bea dintr'odată o doctorie așa de rea la gust fără să stea la îndoeală și fără să-și arate cât de pu-

¹ «Jean Jacques» (Ion Iacob): așa eră numele lui de botez. La Francezi se obișnuște, ca și la alte popoare din apus, să se dea copilului la botez mai multe nume. Unii păstrează numai pe unul, alții păstrează două. In actele oficiale se înșiră toate numirile. Salzwirk notează că în Paris îi ziceau *Jean Jacques* spre a-l deosebi de *Jean Baptiste* Rousseau. Se poate vedeà introducerea cărții sale «Rousseau judecător al lui Jean Jacques». El spune că va întrebuința forma dialogică și adaogă: «Mi-am reluat numele meu de familie (Rousseau) pe care publicul a socotit potrivit să mi-l în-lătore». (Ed. completă Auguis. Paris 1324, vol. 20 pag. 6).— Cine eră d-na de care vorbește aci? «Doamna care îmi spuneà acestea nu eră d-na de Luxembourg pe care n'o cunoșteam în acel timp; este o persoană pe care n'am revăzut-o niciodată. Ea însă asigură că are pentru mine o mare stimă, cu care mă onorez». — Această lămurire o dă Rousseau în scrisoarea către d-na Latour din 26 Sept. 1762 (Opere complete ale lui Rousseau ed. Auguis. Paris vol. 24 pag. 11).

tină silă. Bietul copil! Erau mai puțin de cincisprezece zile de când îl silise să bea o doctorie și o luase cu atâta greutate încât îi veniă par'că și acum gustul în gură. Moartea, otrăvirea erau niște senzații neplăcute, iar adevărata otravă eră, pentru el, siminichia. Cu toate acestea trebuie să mărturisim că hotărârea eroului antic făcuse așa de mare impresie asupra inimii sale încât se hotărî ca... la cea dintâiu doctorie ce va aveà să înghiță, să fie un al doilea Alexandru! Fără să-i dau lămuriri cari desigur că erau mai presus decât puterea lui, l-am lăudat pentru nobilele sale porniri și m'am întors răsând singur de înalta înțelepciune a părinților și a învățătorilor cari cred că învață istoria pe copii.

130. E foarte ușor să le punem în gură cuvinte ca *regi, imperii, răsboaie, cuceriri, revoluțiuni, legi*; dar, când va fi vorba să lege de aceste cuvinte niște idei hotărâte, va fi departe de convorbirea cu grădinarul Robert ¹ și de explicațiunile date de el.

131. Unii cititori, nemulțumiți de cuvintele «*Taci, Jean Jacques*»; bănuiesc că vor întrebă ce am găsit eu frumos în fapta lui, Alexandru. Nenoro-ciților! Dacă trebuie să vă spun, puteți să înțelegeți? Alexandru credea în virtute; în această credință își puneà capul său, își puneà viața sa proprie; marele său suflet eră făcut pentru ca să crează.

¹ E vorba de § 88.

Ce frumoasă profesiune de credință este în înghițirea acestei doctorii! N'a fost muritor care să fi făcut alta asemenea. Dacă există vreun Alexandru modern, să mi se arate fapte de acest fel¹.

132. Dacă nu există știința numai de cuvinte, nu există studiu potrivit pentru copii. Dacă ei nu pot să aibă idei adevărate, nu pot să aibă nici adevărată *memorie*, căci nu pot să numesc așa păstrarea numai a senzațiunilor. La ce slujește să le înscrii în minte un catalog de semne cari nu reprezintă nimic pentru ei? Când vor cunoaște lucrurile, nu vor ști și semnele? De ce vrei să-i pui la muncă zadarnică de-a le învăța de două ori? și apoi băgați de seamă că le inspirați o prejudecată primejdioasă: îi învățați să ia drept știință o grămadă de cuvinte cari n'au nici un înțeles pentru ei. Din momentul în care copilul s'a mulțumit cu un cuvânt, din momentul în care a învățat ceva cum i l-a spus altul fără să-i înțeleagă însuși rostul, de atunci judecata sa este pierdută: până când s'o poată repara, va avea multă vreme să strălucească în fața celor proști².

¹ Acî *autorul* reproduce un pasagiu din Montaigne care zice: «Acest principie este cel care a făcut mai multe fapte îndrăznețe; dar nu știu nici un moment din viața sa în care să se vadă mai multă hotărâre și care să fie mai frumos decât acesta».

² Acî *autorul* pune nota următoare: «Cei mai mulți savanți sunt ca acești copii. Intinsa lor educație rezultă mai mult dintr'un număr mare de imagini decât dintr'un număr mare de idei. Datele, numele proprii, locurile, obiectele izolate se rețin prin memoria semnelor și când ne aducem aminte de vreunul din aceste lucruri,

133. Nu! dacă natura dă creerului copilului această mlădiere care-l face propriu pentru a primi orice fel de impresiuni, nu i-o dă pentru ca să săpăm într'însul nume de legi, date, termeni heraldici ori geografici, cuvinte fără nici un înțeles pentru vârsta sa și fără nici un folos pentru vreo vârstă și cu care îi chinuim trista și stearpa lui copilărie; ci i-o dă pentru ca toate ideile pe cari le poate înțelege și cari îi sunt folositoare, toate cele ce se țin de fericirea sa și cari trebuie să-l lumineze într'o zi asupra datorțiilor sale, să se impune de timpuriu în litere neșterse și să-i slujească a-și conduce viața într'un mod potrivit cu ființa și cu facultățile sale.

134. Nu e nevoie să învețe din cărți pentru ca memoria specială a copilului să nu rămâie în nelucrare; tot ce vede, tot ce aude îl impresionează și-și aduce aminte; își însemnează singur faptele și vorbele oamenilor. Fără să-și dea seama, el citește ca într'o carte în lumea ce-l înconjoară și-și îmbogățește neconștient memoria, așteptând ca judecata să poată profita de aceasta. Adevărata artă de a cultiva într'însul această facultate este să știi alege

---

vedem mai totdeauna și pagina cărții în care l-am citit sau figura sub care am văzut cuvântul pentru prima dată. În secolele trecute cam așa eră știința curentă. În secolul nostru e altceva: învățații nu mai studiază, nu mai observă, ci visează și ne dau visele lor drept filozofie înaltă. Ar putea să-mi spuie cineva că și eu visez. Se poate; dar eu spun că visele mele sunt vise, să văză dacă au în ele ceva care să poată folosi oamenilor cari nu dorm».

obiectele, să-i pui neconținut înainte pe acelea pe cari trebuie să le cunoască și să-i ascunzi pe acelea pe cari trebuie să nu le știe. Prin această trebuie să te silești a-i forma un magazin de cunoștințe cari să-i serve pentru educație în timpul tinereții și pentru conducere în toată viața. Această metodă, e adevărat, nu formează copii minunați și nu dă strălucire guvernantelor și preceptorilor; dar formează oameni cu judecată dreaptă, sdraveni, sănătoși la trup și la minte, cari, fără să fi fost admirați în tinerețe, vor fi onorați când vor fi în vârstă.

135. Emil nu va învăța nimic pe dinafară, nici fabule, nici pe ale lui La Fontaine¹, așa naive, așa plăcute cum sunt, căci cuvintele din fabule, nu sunt ele fabulele, precum cuvintele din istorie nu sunt istoria. Cum poate cineva să fie așa de orbit încât să spună că fabulele sunt morala copiilor, fără a se gândi că apologul², deși le face plăcere dar îi înșeală, că, trași în ispită de minciună, nu prind adevărul, și că ceace le face învățătura plăcută îi împiedică de a profita de ea? Fabulele pot să instruiască pe oameni; dar copiilor trebuie să le spui adevărul curat³. Când îl acoperi cu un vâl, ei nu-și mai dau osteneala să-l ridice.

¹ La Fontaine, cel mai mare fabulist francez și, poate, cel mai mare din toate literaturile.

² Prin «apolog» Rousseau înțelege *partea narativă* a fabulei, în deosebire de *morala* ei.

³ Sallwürk observă aci că Rousseau se contrazice cu sine însuși și pune în comparație acest § cu § 88 din aceeași carte.

136. E obiceiul ca toți copiii să învețe fabulele lui La Fontaine, dar nu e nici unul care să le înțeleagă. Dacă le-ar înțelege, ar fi și mai rău, căci morala este așa de amestecată și nepotrivită cu vârsta lor încât îi îndeamnă mai mult la viciu decât la virtute. Imi veți spune că acestea sunt paradexe. Așa să fie, dar să vedem dacă sunt adevăruri.

137. Zic că un copil nu înțelege fabulele pe cari le învață, căci, oricât ne-am silii să le facem simple, învățătura, pe care vrem s'o scoatem din ele, ne silește să amestecăm idei pe cari el nu le poate pricepe și construcțiunea poetică făcându-le mai ușor de ținut minte, le face mai greu de înțeles; câștigăm, adică, plăcerea în paguba clarității. Fără să cităm mulțimea de fabule cari sunt cu totul neînțelese și nefolositoare pentru copii, dar cari se învață fără socoteală împreună cu celelalte, pentru că sunt amestecate la un loc, să ne mărghinim la acelea pe cari autorul pare a le fi scris anume în vederea copiilor.

138. Nu cunosc din toată culegerea de fabule a lui La Fontaine decât cinci sau șase în cari strălucește naivitatea copilărească. Din aceste cinci sau șase, iau ca exemplu pe cea dintâiu ¹, a cărei morală

---

¹ E a doua, nu întâia din Cartea I a fabulelor lui La Fontaine. — Intrebuintarea fabulelor în învățământul tinerimii se datorește celor vechi. Sallwürk, în nota sa, însemnează, (după Compayré, Histoire des doctrines pédagogiques) părerile câtorva filozofi și pedagogi în privința fabulelor. Locke (Idei asupra educației,

se înțelege la orice vârstă,—pe care copiii o pricep mai bine, pe care o învață cu mai multă plăcere,—pe care, în fine, autorul a pus-o în fruntea cărții. Dacă urmărim scopul de a fi înțeleși de copii, de a le plăcea și de a-i instrui, această fabulă este desigur capo d'opera sa. Ingăduiți-mi să o urmăresc și să o cercetez în câteva cuvinte.

139. *Corbul și Vulpea, fabulă*¹.

Meșterul Corb pe un arbore acățat...

Meșterul! Ce însemnează cuvântul acesta? Și ce însemnează în expresia de aci? Ce este un *corb*? Ce va să zică *un arbore acățat*? Nu se zice: *pe un arbore acățat*, ci: *acățat pe un arbore*. Iată dar că trebuie să-i vorbești despre inversiunile din poezie, să-i spui ce e proză și ce e vers.

trad. Coșbuc, Partea II § 189 No. 3) zice: «Fabulele lui Esop, aproape singura carte potrivită pentru copii pe care o cunosc eu...», dar el o recomandă pentru formarea stilului și e vorba aci, natural, de o traducțiune engleză a acestor fabule. Basedow cu Filantropiștii țin fabulele în mare cinste. În ce privește în special fabula aceasta (Corbul și Vulpea) observă Formey că analiza lui Rousseau e prea detaliată și presupune la copil întrebări pe cari acesta nu le va face.

¹ E foarte discutabil cum trebuie traduse aceste paragrafe. Traducțiunea italiană (Ed. Sonzogno) traduce fiecare vers după care urmează comentariile lui Rousseau. Traducțiunea germană a lui Sallwürk pune versul în franțuzește și în paranteză traducerea germană; iar în notă pune o prelucrare poetică germană a fabulei lui la Fontaine. Altă traducere germană a lui K. Reimer urmează aceeaș procedare ca Italianul. Pe aceasta o socotesc și eu mai bună, căci cei ce știu franțuzește nu vor avea nevoie să citească traducerea mea

...*Țineà în cioc o bucată de brânză...*

Ce fel de brânză? De Elveția, de Olanda, de Brie? Dacă copilul n'a văzut corb, ce folos are să-i vorbești despre el? Dacă a văzut, cum, să-și închipuiască un corb cu brânză în cioc? Să facem totdeauna imagini după natură¹.

Meșterul vulpoi, atras de miros...

Încă un *meșter*! Acî mai merge, fiindcă e foarte meșteră vulpea în toate șireteniile meșteșugului său. Trebuie însă să spui ce e o vulpe și să deosebești natura ei de caracterul convențional ce i s'a dat în fabule².

Atras de mirosul brânzei! Brânza aceasta, pe care o țineà corbul stînd cocoțat pe copac, trebuie să fi avut un miros foarte tare ca să-l simță vulpea de unde erà în vreo pădure sau în vizunie. Ciudat chip de a vă deprinde elevul cu spiritul de critică, mulțumită căruia trebuie să nu se ia după aparențe și să deosibească adevărul de minciună în povestirile altuia!

¹ Sallwürk prătă că Cramer ia apărarea poetului contra lui Rousseau, zicând că ar puteà corbul să ia în cioc brânză de capră sau din Hartz. Se poate să fie și în Franța vreo asemenea brânză.

² În textul lui Rousseau urmează aci un pasagiu care nu se poate traduce, fiindcă e vorba de cuvîntul *alléché*, care se întrebuintează numai în poezie și pentru care n'am găsit un asemenea echivalent în românește. Și autorul zice: Copilul te va întrebà: de ce se vorbește altfel «în poezie»? Ce-i vei răspunde?

Ii vorbì cam astfel:

Ii vorbì! Va să zică vulpile vorbesc? Și vorbesc aceeaș limbă ca corbii? O învățător înțelept, bagă bine de seamă! Gândește-te bine la răspunsul ce ai să dai; are mai mare importanță decât crezi.

A! Bună ziua, domnule Corb!

Domnule! Acest cuvânt va începe să fie luat în bătaie de joc de copil, înainte de a ști că este un cuvânt de cinste¹.

Ce frumos ești! cât îmi pari de plăcut!

Umplutură! Expresie umflată fără de folos! Copilul, văzând cum se spune acelaș lucru cu alte cuvinte, va începe să vorbească și el deslănat. Dacă vrei să spui că acest pleonasm², este un artificiu al autorului, că vulpea vorbește așa înadins pentru ca să pară că spune mai multe laude spunând mai multe cuvinte, această scuză e bună pentru mine, dar nu pentru elevul meu.

¹ Aci e un pasagiu care nu se poate traduce, fiind vorba de o modificare pe care o fac unii în text pronunțând: «du corbeau» în loc de «le corbeau», adică transformând numele obișnuit în nume de familie nobilă.

² *Pleonasmul* este o greșală de stil prin care se spune aceeaș idee prin alte cuvinte fără a fi nevoie de aceasta. La fabulist nu e greșală și Rousseau însuși în alineatul acesta explică lucrul foarte bine.

Fără să minț, dacă glasul dumitale...

Fără să minț! Va să zică uneori omul minte?

Ce va gândi copilul când îi vei spune că vulpea zice «*fără să minț*» tocmai fiindcă minte?

...S'ar potrivi cu penele...

*S'ar potrivi*¹. Ce însemnează asta? Puneți pe copil să compare calități atât de deosebite ca *vocea* și *penele*, și veți vedea dacă vă înțelege!

Ai fi fenixul locuitorilor acestei păduri.

Fenixul! Ce este un fenix?² Iată-ne deodată în antichitatea plină de minciuni, aproape în mitologie!

Locuitorii acestei păduri! Ce cuvântare figurată! Lingușitorul își înobilează vorbirea, îi dă mai multă demnitate pentru a o face mai ispititoare. Înțelege-va copilul această fineță? știe măcar, poate să știe ce este un stil nobil și un stil vulgar?

*La aceste cuvinte, corbul nu-și mai încap
în piele de bucurie.*

Trebue să fi avut cineva asemenea simțiri vii

¹ Rousseau a schimbat puțin textul lui La Fontaine. Acesta zice «*se rapporte*»: e *în raport*, e *tot așa de frumoasă vocea precum sunt frumoase penele*.

² Creațiune a mitologiei grece: pasăre care renăște din propria ei cenușă.

pentru ca să înțeleagă această expresiune proverbială («a nu-și încăpea în piele»).

Și ca să-și arate vocea cea frumoasă...

Nu uitați că, pentru a înțelege versul acesta și toată fabula, copilul trebuie să știe ce este vocea frumoasă a corbului.

Cască ciocul, prada-i cade...

Ce vers minunat! Armonia este chiar o imagine. Văd deschis un cioc mare urât, aud cum cade brânza printre frunzele copacului; dar aceste frumuseți sunt pierdute pentru copii.

Vulpea o înhață și zice: Bunul meu domn!

Iată dar bunătatea asemănată cu prostia! De sigur că cei cari instruesc astfel copiii nu-și pierd timpul.

Află că lingușitorul...

„E o maximă generală; nu e pentru noi.

Trăește pe socoteala celui care l-ascultă.

Nici un copil de zece ani n'a putut să înțeleagă vreodată versul acesta.

Învățătura prețuește negreșit cât o bucată de brânză.

Aceasta se înțelege și cugetarea e bună. Totuș se vor găsi poate copii cari să nu poată compara învățătura cu brânza! Va trebui deci să le explici că aici e vorba de o glumă. Câtă fință pentru copii!

Corbul rușinat și încurcat...

Alt pleonasm; dar acesta nu are nici o scuză.

Jură, dar cam târziu, că n'o să mai fie păcălit.

Jură! Care va fi învățătorul așa de prost încât să explice copiilor ce e un jurământ?

140. Iată multe amănunte... nu așa de multe totuș câte ar trebui pentru ca să analizezi toate ideile acestei fabule și să le reduci la ideile simple și elementare din cari e compusă fiecare din ele. Dar cine crede că e nevoie de atâta analiză pentru a face pe tineri să înțeleagă? Nimeni din noi nu e așa de filozof ca să știe a se pune în locul unui copil. Să trecem acum la morală.

141. Vă întreb dacă puteți învăța pe copiii de șase ani că există oameni cari lingușesc și cari mint pentru a trage folos? Ai putea cel mult să le arăți că sunt răutăcioși cari râd de copii și-și bat joc, în ascuns, de proasta lor vanitate; dar amestecul brânzei strică tot, fiindcă vor învăța mai bine cum să o facă să cază din ciocul altuia decât cum s'o ție în ciocul lor. Aici e un al doilea paradox al meu și nu e cel mai puțin important.

142. Observați pe copiii cari învață fabule și veți vedeà că, îndată ce sunt în stare a face vreo aplicație, o fac mai totdeauna împotriva intențiunii autorului și că în loc să fie cu hăgare de seamă la defectul de care vreți să-i vindecați ori să-i feriți, sunt porniți mai mult să iubească vitiul prin care te folosești de defectele altora. În fabula precedentă copiii râd de corb, dar toți au simpatie pentru vulpe; în fabula care urmează credeți că le dați exemplu greerele, dar ei vor alege furnica¹. Nu le place să se umilească; de aceea vor luà totdeauna rolul cel frumos: este o alegere făcută din amor propriu și este o alegere foarte naturală. Și în acest caz, ce urâtă lecție! Un copil avar și rău la inimă care ar ști ce i se cere și ce refuză, ar fi cel mai groznic din toți monștrii. Dar furnica face și mai rău, fiindcă ea te învață să iei în răs când refuzi pe cineva.

143. În toate fabulele în cari, cum se întâmplă de obicei, leul e cel mai strălucit dintre actori, copilul se face leu și, când are să facă vreo împărțeală, se ia după modelul său și pune mâna

¹ E vorba de fabula *Greerele și furnica*. Această e prima din colecția lui La Fontaine. S'a tradus în românește de mai mulți autori. Dăm aci versiunea lui Al. Donici :

Greerul în desfătare,
Trecând vâra în cântare;
Deodată se trezește
Că afară viscolește,
Iar el de mâncat nu are:
La vecina sa furnică
Alergând, cu lacrimi pică
Și se roagă să-l ajute,
Cu hrană să-l împrumute

Că de foame să nu moară
Numai pân'la primăvară.
Furnica l-a ascultat,
Dar așa l-a întrebat :
«Vara când eu adunam,
«Tu ce făceai?» — «Eu, cântam
«În potrecere cu toți»
«— Ai cântat? Inai pare bine ;
«Acum joacă, dacă poți».

pe tot¹. Când însă musca învinge pe leu², atunci

¹ E vorba de fabula «Jinică, capra și oaia în tovărășie cu leul» (Cartea I, fabula 6-a). A tradus-o românește G. Asachi:

Capra, oaia și o juncă	«Suntem patru la 'mpărțeală»
Cu un leu foarte cumplit	Pe vânat apoi împarte
Care domniă într'o luncă	Făcându-și dintăiu o parte
Intre ei s'au învoit	Zicând: «Asta mie o ieu
În companie dineoară	«Pentru că mă chiamă leu.
De a face vânătoare	«Partea a doua se cuvine
Și precum li so' cuvine	«După drept celui mai taro
Să se 'mpartă între sine,	«Și-asta cred c'o știți prea bine!»
Capra 'n cursa ce a'tîns	«Partea a treia o ridic,
Pe un corb întâiu a prins	«Pentru că sunt mai voinic.
Și al ei vânat îndată	«Iar cu partea do po urmă
Către soții săi arată	«Socoteala ni se curmă
Atunci leul împărat,	«Și cel ce-o vrea să so 'ntindă
Stând pe brânci a numărat	«Îl sugrum și-l fac meriudă».
Zicând: «De știu socoteală,	

² E vorba de fabula «Leul și musca» (Cartea II, fabula 9-a). N'ară avut la îndemână o redacție românească a vreunuia din fabuliștii noștri. Dăm deci o traducere în proză pentru cei ce n'ar cunoaște cuprinsul acestei fabule:

— «Fugi de aci, insectă prăpădită, gunoiu al pământului!»

Așa zicoh leul într'o zi

Musculiței.

Aceasta în răspunse cu îndrăsneală:

«Crezi tu că titlul tău do rege

«Mă înspăimântă ori mă îngrijește?

«Un bou o mai puternic decât tine

«Și tot îl port cum îmi place».

Cum zise,

Dece semnalul și alarma de războiu.

Întăiu, sboară ceva mai departe

Și apoi se repede la gâtul

Leului și-l inebucște.

Fiara spumegă, îi ard ochii de necaz,

Urlă. Omenirea care aude 'mprejur se ascunde do frică.

Accasiă spaimă universală

Esto pricinuită do mușculiță.

O prăpădită de muscă îl atacă în o sută do locuri;

Aci e pe spinare, aci e po bot,

Aci în fundul nasului.

Leul turbenză do mânie.

Dușmanul său nevăzut izbândește și râdo când vede

Că fiara înfuriată își prăpădește ghiarelo și dinții ca să scape:

Și că so sfârșie singură;

Că-și bato spinarea în toate părțile cu coada;

Că, în fino, leul cade sdrobot de obosenă.

Insecta se retrage victoriosă,

Aloargă pesto tot să-și trâmbițozo fapta;

Dar dă pesto pânza unui painjen și-și găsește sfârșitul.

e altă chestie; atunci copilul nu mai e leu, este muscă. Așă va învăța ca într'o zi să ucidă cu înțepături ascunse pe aceia pe cari nu ar îndrăzni să-i atace în față.

144. In fabula cu lupul slab și cu câinele gras¹,

¹ Fabula «Lupul și câinele», (cartea I-a, fabula 5-a). N'am aflat o redacție în versuri în principalii nostri fabuliști. Pentru cei ce n'ar cunoaște-o, dăm aci traducerea :

Un lup oră pielea și osul :

Așă bine păziau câinii !

Intr'o zi se întâlnește cu un dulău voinic și frumos,

Gras, cu părul lucios.

Meșterul lup l'ar fi atacat bucuros

Și l-ar fi făcut bucăți,

Dacă n'ar fi avut nevoie să se ia la trântă

Și afurisitul se părea în stare să se apere.

Lupul deci se apropie umilit

Și îi laudă :

Voinicia și grăsimea,

— «Ai putea foarte bine, domnul meu,

«Să fii tot așă do gras ca mine, răspunse câinele.

«Părăsește păduroa,

«Unde ai tovarăși păcătoși,

«Ticăloși, lipsiți do toate,

«Cari nu știu alta decât să moară de foame.

«Voi n'aveți nimic sigur, nici măcar o imbucătură.

«Trebuie să luați tot prin luptă.

«Vino cu mine și vei avea o soartă mai bună».

Lupul întrebă : «Ce trebuie să fac?»

— «Mai nimic, răspunse câinele. Să gonești pe oamenii

«Cu băț în mână și pe cerșetori ;

«Să lingusești pe cei din casă, să te iei bine cu stăpânul ;

«In schimb ca plată

«Vei avea

«Mâncările cele mai bune,

«Oase de pui, de porumbei

«Și vei fi mângâiat».

Lupul își vedeă fericirea asigurată

Și-i veniă să plângă do bucurie.

Mergând așă, vedeă gâtul câinelui jupuit,

— «Ce e asta?» — «Nimic». — «Cum, nimic?»

— «Poate că s'arda cu care sunt legat

«Mi-a făcut acensta».

«Legat ! exclamă lupul. Cum, nu alergi

«Unde vrei?» — «Nu totdeauna ; dar ce e cu asta?»

— «Cum : ce e ? Mă lipsesc de prânzurile d-tale

«Și n'aș vrea nici o comoară cu prețul acesta».

Zicând așă o luă la fugă peste câmpi.

în loc să găsească copilul o lecție de moderațiune, găsește una de neînfrânare. Nu voi uita niciodată o fetiță pe care am văzut-o plângând din pricina acestei fabule. Nu se putea ști pricina. În sfârșit am aflat-o. Bietului copil i se urâse cu lanțul, își simțea gâtul ros, plângea că nu e lup¹.

145. Așa dar morala primei fabule este pentru copil învățătura celei mai urâte lingușiri; a celei de a doua e o lecție de răutate; a celei de a treia e o lecție de nedreptate; a celei de a patra e o lecție de batjocură și a celei de a cincea e o lecție de independență. Aceasta din urmă, dacă pentru elevul meu e de prisos, nu e potrivită nici pentru ai voștri. Când dați sfaturi cari se contrazic între ele, ce rezultat credeți că veți avea? Dar poate că tocmai morala aceasta pe care o aduc ca argument împotriva fabulelor ne dă motivul pentru care ele trebuiesc păstrate. Alta e morala vorbelor și alta e morala faptelor din societate și aceste două morale nu seamănă nicidecum. Cea dintâiu se găsește în catehism, unde și rămâne; cealaltă este pentru copii în fabulele lui La Fontaine și pentru mame în poveștile lui². Cu acelaș autor ne îndestulăm peste tot.

¹ Sallwürk, în nota sa zice: «Corancez povestește că Rousseau vorbind de viața sa sărăcăcioasă a răspuns: într'adevăr sunt sărac, dar n'am grumazul ros». — *Corancez* a fost un publicist francez (mort 1810), care a cunoscut de aproape pe Rousseau și a scris despre raporturile sale cu dânsul (1798).

² Aluziune la povestirile lui La Fontaine, cari sunt licențioase, în genul nuvelor lui Boccacio (Decameronul).

146. Să ne învoim, Domnule de la Fontaine. In ce mă privește, vă făgăduesc să aleg scrierile d-voastră, să le citesc cu dragoste, să mă instruesc din fabulele d-voastră, căci sper că nu mă voiu înșelă asupra scopului lor; dar îngăduiți ca pe elevul meu să nu-l las să studieze nici una din ele până când nu-mi veți fi dovedit că e bine să învețe lucruri din cari să nu înțeleagă nici un sfert, până când nu-mi veți fi înlăturat teama că din cele ce va pricepe va alege ce e rău și în loc să se corecteze după pățania celui înșelat, se va luă după înșelător.

147. Înălăturând astfel toate îndatoririle copiilor, înlătur instrumentele celei mai mari nenorociri a lor: cărțile. ~~Citirea este chinul copilăriei și singura ocupație pe care știm să le-o dăm Emil d'abia la 12 ani~~ va ști ce este o carte. Se va zice că trebuie să știe a citi. Așa este: să știe a citi atunci când citirea îi este folositoare; până atunci ea nu-i slujește la altceva decât să-l necăjească.

148. Dacă nu trebuie să ceri nimic copiilor prin silă, urraează că ei nu trebuie să învețe nici un lucru dacă nu-i pricep folosul actual și prezent, fie o plăcere, fie o trebuință. Altfel, ce motiv ar avea ca să-l învețe? Arta de a vorbi cu cei absenți și de a-i auzi, arta de a comunica în depărtare fără intermediar sentimentele, voința și dorințele noastre, este o artă al cărei folos poate fi înțeles la orice vârstă. Prin ce minune s'a întâmplat că această

artă atât de folositoare și de plăcută a devenit un chin pentru copii? Pentrucă-i silim să se ocupe fără voia lor și pentrucă o întrebuițăm la lucruri pe cari ei nu le pricep. Copilul nu e doritor să perfecționeze instrumentul cu care îl chinuești; dar faceți ca acest instrument să serve unei plăceri și îndată se va ocupa de el fără voia voastră.

149. Se consideră o chestie mare aflarea celor mai bune mijloace pentru a predă citirea; se inventează jocuri de litere și cartoane¹. Odaia copilului se face un atelier de tipografie. Locke zice să-l înveți să citească prin cuiburi¹. Ce invenție minunată! Îți face milă! Eu cred că un mijloc mai sigur decât toate și pe care îl uităm totdeauna este: dorința de a învăța. Faceți pe copil să aibă această dorință și lăsați de-o parte jocurile de litere și cuburile: orice metodă va fi bună.

150. Interesul prezent: iată mobilul cel mai

---

¹ Probabil (așa crede și Sallwürk) Rousseau face aluziune la sistemul lui Dumas, care a inventat așa zisul «biurou tipografic», pe care l-a explicat în scrierea sa «Biblioteca copiilor» (1773). Rollin (după dicționarul pedag. al lui Buisson) descrie astfel biuroul lui Dumas: E o masă mai mult lungă decât lată pe care se așează o serie de căsuțe în cari stau cartonașe pe cari sunt tipărite litere. Copilul, voind să scrie un cuvânt, scoate din diferite căsuțe diferitele litere de cari are nevoie ca să-l compună. El face tocmai ca tipograful când culege litere pentru a formă cuvinte. De aci și numirea ce i s'a dat.

¹ Locke (Idei asupra educației. Partea II § 148 trad. Ceșbuc) zice: «Putem lua și cubi și jucării pe cari ar fi tipărite litere ca să învețe copiii alfabetul jucându-se și se pot găsi și alte feluri de jocuri prin cari să le facem dintr'acest învățământ o petrecere».

puternic, singurul care te duce sigur și departe. Emil primește câteodată dela tatăl său, dela mama sa, dela rude, dela prieteni bilete prin cari îl învită la masă, să se plimbe pe câmp sau pe apă, să meargă împreună la o serbare publică. Aceste bilete sunt scurte, lămurite, bine scrise. Trebuie să caute pe cineva care să i le citească și câteodată nu găsește tocmai când trebuie sau persoana la care se adresează are tot așa puțină bunăvoință cât îi arătase Emil ieri. Astfel ocaziunea, momentul potrivit trece. În fine îi citește cineva biletul, dar prilejul a trecut. A! dacă ar ști să citească singur! Mai primește și altele... Și ce scurte sunt! Ce interesante! Ar încercă să le descifreze, dar câteodată găsește ajutor, câteodată nu. Cu multă silință deslușește jumătatea unui bilet: trebuie să meargă mâine să mănânce o prăjitură, nu știe unde nici cu cine.¹ Vă închipuiți câtă silință va pune ca să citească restul. Nu cred ca Emil să mai aibă nevoie de jocuri de litere. Să mai vorbesc acum de scriere? Nu, căci mi-e rușine să-mi pierd vremea cu nimicuri într'un tractat de educație.

151. Voiu adăoga un singur cuvânt care e ca și o maximă: de obicei obții cu mai multă siguranță și foarte repede ceea ce nu ești grăbit să dobândești. Sunt aproape sigur că Emil va ști să

¹ Acî *Sallwürk* pune nota următoare: «I s'a făcut vină lui Rousseau că întrebuințează mâncarea ca cel dintâiu mijloc de educație. (Formey pag. 85). Acî reproșul ar fi nedrept, căci prăjitura este întrebuințată numai ca exemplu».

citească înainte de zece ani tocmai, fiindcă nu știu să știe înainte de cincisprezece. Dar așa vrea mai bine să nu știe niciodată să citească decât să plătească această știință cu pierderea tocmai a îmbolțului care o va face folositoare. La ce i-ar servi să știe citi, dacă va fi totdeauna desgustat de citire? *Id. imprimis cavere oportebit, ne studia, qui amare nondum potest, oderit, et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos reformidet*¹.

152. Cu cât insist mai mult asupra metodei mele de inacțiune², cu atât văd că obiecțiunile se înmulțesc. «Dacă elevul nu învață nimic dela tine, va învăța dela alții; dacă nu știi să pui înainte adevărul, va învăța minciuni; prejudecățile pe cari te temi să nu i le dai le va primi dela ceeace-l înconjoară, le va primi prin toate simțurile sale și sau îi vor corupe rațiunea înainte de a se fi format sau spiritul său înțepenit printr'o lungă nelucrare, va fi absorbit de materie. Nefiind obișnuit să cugete în copilărie, copilul nu va avea nici în restul vieții această facultate».

153. Mi se pare că așa putea să răspund lesne la aceasta, dar de ce tot mereu răspunsuri? Dacă metoda mea răspunde singură la obiecțiuni, atunci

¹ Pasagiu din Quintilian I, 1. Pe românește: «Inainte de toate trebuie să ne ferim ca acel care nu poate să iubească încă studiile, să nu le urască și să nu se sperie și după primii ani de amărăciunea gustată odată».

² Vezi cartea I § 27.

e bună; dacă nu răspunde, atunci nu e bună de nimic. Dar urmez.

154. Dacă ai în vedere planul ce am început să-l schițez și urmezi alte reguli decât cele primite de toată lumea; dacă în loc de a goni departe spiritul elevului tău, în loc de a-l rătăci neconținut în alte ținuturi, în alte clime, în alte secole, la extremitățile pământului și chiar în cer, dacă în loc de a face așa, te vei silii să-l ții totdeauna băgător de seamă la persoana sa și la tot ce-l înconjoară imediat, atunci vei vedea că are percepțiune, memorie și chiar raționament: așa e ordinea naturală. Pe măsură ce ființa sensibilă devine activă, dobândește o judecată proporțională cu forțele sale. Numai cu partea de forțe care prisosește peste cele necesare pentru conservarea sa, se desvoltă în el facultatea speculativă care poate întrebuița acest exces de forțe la alte trebuințe. Vrei deci să cultivi inteligența elevului tău? Cultivă-i forțele pe care ea are să le conducă. Exerciță-i neconținut corpul; fă-l robust și sănătos pentru a-l face înțelept și cu judecată: să lucreze, să alerge, să țipe, să fie totdeauna în mișcare, să fie om prin forță și va fi și prin inteligență.

155. E adevărat că prin această metodă l-ai tâmpii dacă l-ai conduce totdeauna și i-ai zice: du-te, vino, stăi, fă cutare lucru, nu face pe celalt. Dacă brațele îi sunt conduse de capul altuia, nu mai are ce să facă cu al lui. Dar adu-ți aminte de în-

voeala noastră: dacă ești un pedant, nu e nevoie să-mi citești cartea.

156. E o greșeală vrednică de plâns să crezi că exercițiul corpului poate face rău lucrării spiritului. Aceste două acțiuni trebuie să fie totdeauna în bună înțelegere și una trebuie să conducă continuu pe cealaltă.

157. Sunt două categorii de oameni cari își exercită continuu corpul și desigur nu se gândesc nicidecum să-și cultive spiritul: sunt țărani și sălbatecii. Cei dintâi sunt neciopliți, grosolani, neîndemânateci; iar ceilalți, cunoscuți prin ascuțimea simțurilor, sunt cunoscuți și prin subtilitatea spiritului lor: în genere nu e nimeni mai greoiu decât un țaran și nimeni mai fin decât un sălbatec. De unde vine această deosebire? Pricina e că țaranul a făcut totdeauna ce i s'a poruncit și ce a văzut făcând pe tată-său și ce a făcut el însuși din tinerețe; de aceea se ține de rutină și în viața sa aproape automatică, ocupat neconținut de aceleași lucrări, obișnuința și supunerea îi țin loc de rațiune.

158. Cu sălbatecul este cu totul altceva. Neavând nici un fel de legătură, nici un fel de muncă impusă, neascultând pe nimeni, neavând altă lege decât voința sa, e silit să raționeze la fiecare act al vieții: nu face o mișcare, un pas, fără ca mai înainte să-și fi dat seama de urmări. Astfel, pe măsură ce se exercită corpul, se luminează și spiritul;

forța și rațiunea cresc deodată și se dezvoltă una prin alta.

159. Mă adresez preceptorului învățat și-l întreb: care din cei doi elevi ai noștri seamănă cu sălba-tecul și care cu țăranul? Al tău, supus neconținut autorității care mereu îl învață, ascultă numai de vorbă, nu mănâncă atunci când îi e foame, nu râde când e vesel, nu plânge când e trist, nu dă o mână când trebuie să dea alta¹, își mișcă picioarele numai așa cum a fost învățat; în curând n'o să îndrăsească să respire decât după regulile tale. Cum vrei să se mai gândească el la ceva, când te gândești tu la tot în locul lui? Fiind sigur de prevederea ta ce nevoie mai are să fie și el prevăzător? Văzând că ți-ai luat sarcina să-i păstrezi viața și sănătatea, simte că nu mai are să se îngrijească de aceasta și judecata sa se bazează pe a ta. Face, fără să se gândească, ceea ce nu i-ai interzis, sigur că face fără nici o primejdie. De ce s'ar deprinde să prevadă ploaia? Știe că te uiți pe cer în locul lui. Ce nevoie să-și puie regulă în plimbare? Știe că n'ai să lași să treacă ceasul mesei. Când nu-l oprești de a mânca, mănâncă; când îl oprești, nu mai mănâncă; n'ascultă îndemnul stomacului, ci pe al tău. Dacă îi moleșești corpul prin nelucrare, nu-i vei face înțeligența mai mlădioasă. Din contră, vei face să piardă încrederea în rațiunea sa, silindu-l să între-

¹ Aluzie la obiceiul ce au mulți copii de a da mâna stângă în locul dreptei.

buințeze puțină care o are pentru lucrări ce i se par cu totul inutile. Neputând să vadă niciodată la ce-i servește, va socoti că nu-i servește la nimic. Dacă va raționa rău, știe că altceva nu i se poate întâmpla decât să fie certat și e așa de des certat încât nici nu se mai gândește la aceasta: un pericol așa de obișnuit nu-l mai înspăimântă.

160. Cu toate acestea găsiți că are spirit; și are, în adevăr, ca să vorbească cu femeile în felul de care am pomenit¹; dar dacă va fi trebuință să-și expună persoana sa, să ia o hotărâre într'o ocazie grea, l-ați vedeà de o sută de ori mai stupid și mai prost decât fiul unui om de rând.

161. Elevul meu sau mai bine zis elevul naturii, care s'a deprins de timpuriu să-și facă singur treburile pe cât e cu putință, nu obișnuște să ceară ajutorul altora nici să le arate cât este de învățat. În schimb, el judecă, prevede, raționează despre tot ce se leagă deaproape cu el. Nu flecărește, ci lucrează; nu știe nici un cuvânt din ce se face în lume, dar știe bine să facă ce-i vine la socoteală. Fiind mereu în mișcare, e silit să observe o sumă de lucruri, să cunoască multe urmări ale lucrurilor. De timpuriu el dobândește multă experiență, căci ia lecții dela natură nu dela oameni și învață cu atât mai bine cu cât nu vede nicăeri intenția de a-l învăța. Astfel corpul lui se exercitează odată

¹ Cartea I § 186.

cu spiritul. Lucrând totdeauna după gândul său, nu după al altuia, neconținut unește două operațiuni: cu cât se face mai puternic și mai robust, cu atât devine mai chibzuit și cu bună judecată! Acesta este mijlocul prin care putem să avem într'ozii ceea ce socotește peste putință și pe care l-au avut mai toți oamenii mari: puterea corpului și a sufletului, rațiunea unui înțelept și vigoarea unui atlet.

162. Tinere institutor, îți recomand aci o artă grea: să conduci fără regule și să faci tot fără să faci nimic. E adevărat că această artă nu e pentru vremea în care trăești, că cu ea nu vei putea să arăți cât de strălucite îți sunt talentele, nici nu vei face pe părinți să le prețuească; dar e singurul mijloc pentru ca să reușești. Nu vei ajunge niciodată să formezi înțelepți, dacă nu vei face întâiu haimanale¹. Așa eră educația spartană: în loc de a-i pune să-și stoarcă ochii pe cărți, ei începeau să-și învețe a-și fură mâncarea. Prin aceasta, erau oare Spartanii grosolani când se făceau mari? Cine nu cunoaște istețimea și hazul glumelor lor? Făcuți par'că

¹ Tinerimea pariziană de atunci nu-i plăcea de loc lui Rousseau: «Pe timpul meu, zice în scrisoarea către d'Alembert (Opere complete. Ed. Auguis, Paris 1825 vol. II pag. 178—179) nu eră lumea așa de fină... Asudând, fără respirație, ruși, veniau acasă tinerii cari erau adevărați derbedei... Acești derbedei au devenit bărbați cari erau gata a servi patria cu tot zelul și a-și vărsa sângele pentru ea. Dea Domnul să putem zice și noi acelaș lucru de tinerii noștri cocoșași; bine ar fi dacă ei cari voesc să fie bărbați la 15 ani n'ar rămânea copii la 30 de ani».

pentru a fi numai învingători, ei zdrobiau pe inimici în toate felurile de războiu și flecarii Atenieni se temeau tot atât de cuvintele lor cât se temeau de loviturile lor.

163. În cazul celei mai îngrijite educațiuni învățătorul poruncește și crede că conduce pe copil; în realitate el este condus. Copilul se servește de ceea ce îi cere lui pentru ca să dobândească dela tine ce vrea el, să știe totdeauna că pentru o oră de hărnicie să ia în schimb opt zile de îngăduință. La fiecare moment trebuie să te învoiești cu el. Aceste învoeli, pe care le propui cum vrei tu și pe cari le execută cum vrea el, folosesc totdeauna fantaziei lui, mai ales când ai nepriceperea să pui ca o condiție un lucru pe care e sigur că-l va dobândi, chiar dacă nu îndeplinește ceea ce i s'a cerut în schimb. De obicei mai mult citește copilul în spiritul învățătorului decât acesta în sufletul copilului. Și așa trebuie să fie, căci toată istețimea pe care copilul lăsat în voia lui ar fi întrebuințat-o pentru ca să-și conserve persoana, o întrebuințează acum pentru a-și scăpa libertatea naturală din lanțurile tiranului; în schimb, acesta, neavând niciun interes așa de imediat ca să cunoască pe copii, găsește câteodată că e mai bine să-l lase cu lenea sau cu vanitatea lui.

164. Luați drumul opus: lăsați pe elev să creadă că el este stăpân și fiți voi în realitate¹. Nu e

¹ La acest pasagiu reproduce *Sallwürk* următoarele din cartea d-nei Guizot despre *Educațiune*: «Ar fi bine ca ocupațiunea copiilor s'o așezăm astfel ca ei să creadă că lucrează după voința lor, pe când ei lucrează în realitate după voința noastră».

supunere mai perfectă decât aceea care păstrează aparența libertății: cu aceasta robești însăși voința. Bietul copil, care nu știe nimic, nu poate nimic, nu cunoaște nimic, oare nu stă cu totul în puterea ta? Nu ești stăpân, în ceea ce îl privește, pe tot ce-l înconjoară? Nu-ți stă în mână să-i îndreptezi înclinările cum îți place? Munca lui, jocurile lui, plăcerile, supărările, totul în fine nu-ți stă în mână fără ca el să știe? Negreșit, el să facă ce voește, dar trebuie să vrea ceea ce vrei tu să facă; un pas să nu facă fără să-l fi prevăzut; o vorbă să nu scoată din gură fără s'o știi ce va fi.

165. Atunci va putea să se ocupe cu exercițiile fizice cerute de vârsta sa fără să-și tâmpească spiritul; atunci nu-l veți vedea ascuțindu-și spiritul pentru a se scăpa de o dominațiune supărătoare, ci ocupându-se numai să scoată din tot ce-l înconjoară cât mai mult folos pentru buna sa stare actuală; atunci vă veți mira cum a găsit invențiuni iscusite ca să se facă stăpân pe lucrurile pe cari le poate ajunge și pentru a se bucura în adevăr de lucruri fără ajutorul celorlalți.

166. Lăsându-l astfel stăpân pe voința lui, nu-i veți îmboldi caprițiile. Făcând totdeauna ce i se potrivește, va ajunge să facă ceea ce trebuie și cu toate că copilul va fi în continuă mișcare, veți vedea, când va fi vorba de interesul său prezent și sensibil, cât de capabil este să-și desvolte ra-

țiunea mai bine și mai potrivit decât dacă s'ar fi ocupat cu studii de cugetare.

167. Astfel văzând că nu ești obișnuit să-i pui mereu piedeci, nu se va feri de tine, nu-ți va ascunde nimic, nu te va înșelă, nu te va minți. Fără teamă, se va arăta așa cum este; vei putea să-l studiezi în bună voie și să potrivești în juru-i lecțiile ce vrei să-i dai, fără să știe că primește vreo lecție.

168. Nu va căută să-ți urmărească obiceiurile și nu va simți plăcere să-ți descopere vreo greșală. Acest neajuns pe care îl previu, este foarte însemnat. Una din primele griji ale copiilor este să afle partea slabă a celor cari se ocupă de educația lor. Această înclinare duce la răutate, dar nu vine din răutate, iese din nevoia de a se scăpa de o autoritate care-i supără. Apăsați de un jug pus de alții, caută a se scăpa de el și găsesc mijloace în defectele pe cari le descoper la dascălii lor. Mai e un rău, că prind de aci obiceiul de a observa defectele oamenilor și de a simți plăcere să le caute. Desigur că este aci un izvor de viții care nu va exista în sufletul lui Emil: neavând nici un interes să-mi găsească defecte, nu le va căută și nu va fi îndemnat să caute nici la alții.

169. Aceste lucruri par grele, fiindcă nu suntem deprinși cu ele; dar în fond nu trebuie să fie așa. Presupunem că ai pregătirea necesară pentru a exercită meseria ce ți-ai ales, că cunoști mersul

natural al inimii omenеști, că știi să studiezi omul și individul, că știi dinainte cum se va înlădiă voința elevului în fața tuturor obiectelor interesante pentru vârsta sa pe cari i le vei trece pe dinaintea ochilor. Având deci toate instrumentele și știind cum să le întrebuintezi, nu urmează că ești stăpân pe operațiune?

170. Vei zice că copilul e caprițios; dar te înșeli. Caprițiile copiilor nu sunt opera naturii, ci a unei discipline rele: ori că s'au supus poruncilor, ori că au poruncit. Am spus de o sută de ori că nu trebuie nici una nici alta. Elevul d-tale va avea numai caprițiile pe cari i le vei fi dat; e drept să suferi greșelile d-tale. Dar, vei zice, cum să îndepărtez răul? Se poate, dar cu urmare mai bună și cu multă răbdare.

-171. Mă însărcinasem, pentru câteva săptămâni, ca educator al unui copil obișnuit nu numai să facă ce vrea, dar să impue și celorlalți a face ce vrea el, adică plin de toanе¹. Din prima zi, ca să

¹ E vorba acі de fiul d-nei Dupin (de Chenonceaux). Faptul îl povestește, cu nume proprii Rousseau în *Confesiunile* sale (Cartea VII anul 1742). Pasagiul este următorul: «D-na Dupin m'a rugat «să supraveghez în timp de opt sau zecе zile pe fiul său, care din «pricina schimbării guvernorului, trebuia să rămâie singur în această «vreme. Am petrecut aceste opt zile într'un chin... căci bietul băiat «avea chiar de atunci apucăturile rele cari l-au împins, mai târziu, «la fapte rușinoase... Cât am fost lângă el, n'am izbutit la alta «decât să-l împiedic atunci de a face rău altuia sau chiar sieși». Sallwürk reamintește, după Taine, că acest tânăr Chenonceaux a cheltuit într'o noapte 700.000 de livre. Formey, care nu cunoștea încă Confesiunile, acuză pe Rousseau că a născocit cu totul faptele cuprinse în paragraful acesta și în cel următor, despre acest copil răsgâiat.

puie la încercare bună-voința mea, a voit să se scoale la miezul nopții. Pe când mi-era somnul mai dulce, sare din pat, își ia halatul și mă strigă. Mă scol, aprinz candela: atâta vrea. După un sfert de ceas îl birue somnul și se culcă mulțumit de ce făcuse. Peste două zile a făcut acelaș lucrú cu aceeaș izbândă și fără să vază din parte-mi cel mai mic semn de supărare. Când a venit să mă sărute ca să se culce din nou, i-am zis: «Dragul meu, foarte bine, dar să nu mai faci așa». Aceste cuvinte i-au deșteptat curiozitatea și chiar a doua zi a voit să vază cum aș putea să nu fac ce vrea el, s'a sculat la aceeaș oră și m'a strigat. L'am întrebat ce vrea. Mi-a spus că nu putea să doarmă. «*Atât mai rău!*» am răspuns și am stat liniștit. Mi-a zis să aprinz candela. «*De ce!*». Acest ton laconic a început să-l supere. S'a sculat și s'a dus pe dibuite să ia amnarul și se făcea că scapără. Nu puteam să-mi țiu răsul auzind cum se lovia peste degete. In fine, convins că nu va izbuti, îmi aduse amnarul. I-am răspuns că n'aveam ce face cu el și m'am întors pe cealaltă parte. Atunci a început să alerge ca un nebun prin odaie, strigând, cântând, făcând zgomot, lovindu-se de masă și de scaune, însă cu băgare de seamă ca să nu-l doară tare, deși țipă cât putea, cu gând să mă neliniștească. De geaba toate. Atunci am văzut că nu-i place de loc liniștea mea, căci s'ar fi așteptat ori să-i țiu un discurs frumos, ori să mă supăr.

172. Totuși hotărât să-mi învingă răbdarea prin încăpățănare, și-a urmat gălăgia cu atâta succes, încât simțiam că fierb de mânie și, presimțind că aș putea să stric totul printr'o supărare nepotrivită, mi-am schimbat hotărârea; mă scol fără să zic un cuvânt; caut amnarul, dar nu-l găsesc; i-l cer, mi-l dă cu bucurie că în sfârșit m'a învins. Scapăr, aprind candela și iau de mână pe domnișorul meu, îl duc frumușel într'o odaie vecină cu obloanele lăsate, unde n'avea ce să strice¹. Il las acolo pe întuneric și închid ușa cu cheia și mă duc de mă culc, fără să-i spun nici un cuvânt. Să nu mă întrebați dacă n'a fost scandal; mă așteptam, și de aceea nu m'a impresionat. În fine sgomotul se potolește; ascult, aud cum se așează să se culce, mă liniștesc. A doua zi intru în odaie, îl găsesc pe un pat dormind un somn adânc, de care avea mare nevoie, fiind zdrobit de oboseală.

173. Afacerea nu s'a sfârșit aci. Mama a aflat că copilul nu doarme în patul lui mai toată noaptea. Prin aceasta totul fu pierdut. Văzând că are ocazie să-și răzbune, se prefăcù bolnav, fără să pre-

¹ D-na Guizot în «Educațiunea în familie» (Scrisori, Paris 1826, Tom. I pag. 164) critică această măsură a lui Rousseau. Zice că propunerea lui Rousseau ca «copilul să vaxă în pedeapsă o urmare a greșelii sale nu o răzbunare a educatorului, pare bună la prima vedere și este bună în teorie: dar exemplul pe care-l dă aci nu e potrivit. Cum se va convinge copilul că greșeala sa i-a adus închiderea în odaia întunecoasă și că nu este o răzbunare a educatorului care vrea să-l facă a suferi? Pedeapsa vine în acest caz, pentru copil, dela educator, nu dela lucruri».

vază că nu va câștiga nimic. Au chemat doctorul. Din nenorocire pentru mamă, doctorul acesta eră glumeț și-i plăcea să râză de frica ei, sperînd-o. Imi zise totuș la ureche: «Lasă pe mine; îți făgăduesc că copilul se va vindecă pentru cîtva timp de fantazia de a fi bolnav». In adevăr, a fost ținut în odaie, pus la dietă și dat pe mîna spițerului. Mi-eră milă și de biata mamă, pe care toți dimprejur o înșelau afară de mine și tocmai pe mine a început să mă urască, fiindcă n'o înșelam.

174. După ce m'a ținut de rău cu severitate, mi-a spus că fiul ei are o sănătate gingașă, că e singurul moștenitor, în familie, că trebuie să-l păstrăm cu orice preț și că dorința ei este să nu-l expui nicidecum. Aceeași părere aveam și eu, dar ea înțelegea să mă supun lui în toate. Văzui că trebuie să vorbesc cu mama ca și cu copilul: «Doamnă, îi zic cu răceală, nu știu cum se crește un moștenitor și nici nu vreau să învăț; hotărâți cum voiți». Aveau însă nevoie de mine pentru cîtva timp; de aceea tatăl potolî totul, mama scrisse preceptorului să se întoarcă mai curînd, iar copilul, văzînd că nu câștigă nimic turburîndu-mi somnul și fiind bolnav, s'a hotărât în fine să doarmă și el și să fie sănătos.

175. Nu-și poate închipui cineva la cîte capriții de felul acesta nu supuneă pe bietul său guvernor; căci educația se făcea sub ochii mamei, care nu admitea ca să se refuze ceva copilului. La orice

ceas ar fi voit să iasă, trebuiă să fie gata ca să-l conducă... mai bine: *ca să-l urmeze*. Băgă de seamă să aleagă tocmai momentul când guvernorul său eră mai ocupat. A voit să facă și cu mine tot așa și să-și răzbune ziua pentru somnul ce eră nevoit să-mi îngădue noaptea. Făceam cu dragă inimă tot ce vrea el și căutam anume să văză că simt plăcere să-i fac gusturile. Când însă m'am decis să-l vindec de fantazia lui, am făcut altfel.

176. A trebuit întâiu să-l fac să înțeleagă că greșește și aceasta n'a fost greu. Știind că copiii se gândesc numai la prezent, a fost lesne să fiu mai prevăzător decât el. Am avut grijă să-i pui la îndemână o ocupație care știam că-i place foarte mult și când îl văzui că este prins cu totul de îndeletnicirea sa, îi propusei să mergem la plimbare. M'a refuzat; am insistat, dar nu m'a ascultat; a trebuit la urmă să renunț, iar el a băgat bine de seamă acest semn de supunere din parte-mi.

177. A doua zi eră rândul meu. Pregătisem lucrurile așa ca să n'aihă ce face și să i se urască; pe când eu dimpotrivă mă arătam că sunt foarte ocupat. Aceasta eră de ajuns ca să-l hotărască. A și venit să mă ia dela lucru ca să-l conduc numai decât la plimbare. Am refuzat; s'a încăpățânat. «Nu, i-am zis; făcând ce vrei, m'ai învățat și pe mine să fac ce vreau; nu vreau să merg. — Atunci, îmi răspunse el repede, voi ieși singur. — Cum poftesti». Și m'am așezat la lucru.

178. Se îmbracă, cam îngrijat, văzând că-l las în pace și nu mă îmbrac și eu. Gata de plecare, vine să-și ia bună ziua; îi dau și eu bună ziua. Incearcă să mă sperie, spunându-mi pe unde o să se ducă; ai fi crezut că pleacă la capătul pământului. Fără să m'arăt impresionat îi urez drum bun. Il văz și mai încurcat: cu toate acestea se face că nu-i pasă și, când să iasă, chiamă pe servitor cu dânsul. Servitorul cu care eram învoit, răspunde că n'are vreme și că este ocupat cu niște lucruri pe cari i le-am dat eu și că de mine trebuie să asculte mai mult decât de el. Deodată l-am văzut cu totul zăpăcit. Cum să-l lase pe el să iasă singur, el care se crede că este ființa cea mai importantă și care crede că cerul și pământul au interes să nu i se întâmple ceva?

În acest timp, începe să-și simtă slăbiciunea, el înțelege că se va găsi singur în mijlocul oamenilor cari nu-l cunosc și vede dinainte că i se va putea întâmpla ceva; dar îl susține încăpățânarea. Coboară scara încet și fără nici un curagiu. Ajunge în fine în stradă gândindu-se dacă i se va întâmpla vreun neajuns, am să fiu eu răspunzător.

179. Aceasta așteptam și eu. Totul eră pregătit dinainte; și fiindcă eră vorba de un fel de scenă în public, mă învoisem cu tatăl lui. Abià făcuse câțiva pași, și auzi în dreapta și în stânga fel de fel de vorbe pe socoteala lui. «Vecine, domnul cel frumos! unde merge el așa singur? are să se piarză;

am să-l rog să intre la noi. — Vecină, caută-ți treaba, nu vezi d-ta că este un ștregar pe care tată-său l-a gonit de acasă pentru că nu făcea nici o treabă? nu trebuie să ai grije de ștregari; lasă-l să se ducă unde va voi.—Ei bine, Dumnezeu să-i ajute! aș fi mânănită dacă i s'ar întâmpla vre-o nenorocire».

Puțin mai departe, se întâlnește cu niște hai-manale cam de vârsta lui cari îl plictisesc și-și râd de el. Cu cât merge mai înainte cu atât se găsește mai încurcat. Singur și fără protecție, i se pare că este jucăria tuturor și bagă de seamă, cu multă mirare, că funda de pe umăr și găteala sa aurită nu-l fac să fie respectat.

180. In acest timp, unul din prietenii mei, pe care el nu-l cunoștea, pe care-l rugasem să-l supravegheze și care-l urmăria pas cu pas fără ca el să bage de seamă, se apropie de dânsul la momentul potrivit. Acest rol, care seamănă cu al lui Sbrigani din «Pourceaugnac»¹, cerea un om deștept

¹ E vorba aci de una din comediile mai puțin bune și mai puțin cunoscute ale marelui scriitor francez Molière: «*D-nul Pourceaugnac*». Faptele se petrec la Paris. Un bătrân voește să-și mărite fata după un provincial bogat. Aceasta nu vrea, fiindcă iubește pe un tânăr parizian. Pentru ca să împiedice căsătoria, tânărul iubit de fată se înțelege cu un napolitan numit Sbrigani, un om fără meserie și care făcea toate meseriile. Acesta tocmește mai mulți desmățați să se ție de provincial (care e d. de Pourceaugnac), să răză de el pe stradă, etc., iar Sbrigani să intervină și să-l scape din mâna lor pentru a deveni astfel prieten cu dânsul. Mulțumită acestei împrejurări, se țes o sumă de intrigi menite să împiedice căsătoria proiectată.

și fu foarte îndeplinit. Fără ca să intimideze și să înspăimânte pe copil, sperîindu-l prea tare, îl făcù să înțeleagă așa de bine nesocotința faptei sale, încât în mai puțin de o jumătate de oră mi-l aduse înapoi supus, rușinat și fără curagiu de a se uită la mine.

181. Și ca sfârșit al neizbândeii sale, tocmai când el intră, tatăl său se scoborà să iasă și-l întălni pe scară. Fu nevoit să spuie de unde vine și pentru ce nu eram cu el¹. Bietul copil ar fi voit să intre în pământ. Fără să piarză multă vreme cu vreo lungă muștrare, tatăl-său îi vorbi mai sever decăt m'asteptam: «Când vei voi să ieși singur, vei fi liber s'o faci; dar, fiindcă nu vreau să am un pungaș în casă, când aceasta ți se va întămplă, ai grijă să nu te mai întorci».

182. Eu îl primii fără supărare și fără bătaie de joc, dar cu seriozitate; și de frică să nu bănuie că tot ce se întămplase eră pus la cale, nu mai mersei la plimbare cu el în ziua aceea. A doua zi observai cu bucurie că eră par'că triumfător când treceà cu mine pe dinaintea oamenilor cari în ajun răsese de el când îl văzuse singur. Se înțelege că nu m'a mai amenințat că pleacă fără mine.

183. Cu aceste mijloace și cu altele asemănă-

---

¹ Aci *autorul* pune nota următoare: «In acest caz poți cere copilului să spună adevărul, fiindcă el știe că nu-l poate ascunde și că, dacă ar încercă să mință, ar fi dat numai decăt de gol.»

toare acestora, ajunsei în puținul timp cât fusei pe lângă dânsul să-l fac să se supuie la tot ce vroiam fără a-i porunci nimic, fără a-l oprî dela ceva, fără muștrare, fără nicio îndemnare spre bine, fără să-l plictisesc cu povețe zadarnice. De aceea când vorbiam eră mulțumit; dar de tăcerea mea i-eră frică, simțiă că este ceva care nu merge bine, și așa totdeauna învățătura veniă singură. Dar să revenim.

184. Aceste exerciții neconținute îndrumate numai de natură, nu numai că întăresc corpul și nu obolesc mințea; ci, din contră, ele formează în noi singurul fel de judecată pe care poate s'o aibă copilăria și care e cea mai necesară în toate vârstele. Aceste exerciții ne învață a cunoaște bine întrebuințarea forțelor noastre, legăturile dintre corpul nostru și corpurile înconjurătoare, întrebuințarea instrumentelor naturale cari ne sunt la îndemână și cari se potrivesc cu organele noastre. Se poate prostie mai mare decât aceea de a crește un copil într'o odaie și totdeauna sub ochii mamei sale și care, neștiind ce este greutatea și rezistența, vrea să smulgă un pom mare sau să ridice o stâncă? Prima dată când am ieșit din Geneva, am vrut să urmăresc un cal în galop și am aruncat cu pietre în muntele Salève, care eră la vreo două leghe¹ departe: batjocorit de toți copiii din sat,

¹ S'ar puteă gândi cineva sau la leghea franțuzească sau la cea elvețiană. În Franța însă măsura aceasta n'aveă unitate, variă între trei mii și cinci mii de metri. În Elveția eră peste opt mii de metri. — Muntele Salève este așezat în Franța pe teritoriul departamentului Savoia de sus.

eram socotit de ei ca un adevărat idiot. Pe când noi așteptăm să învățăm la 18 ani, în clasa de filozofie¹, ce este pârghia, nu e nici un țaran care la doisprezece ani să nu știe să se folosească de pârghie mai bine ca cel dintâiu mecanic dela Academie². Lecțiile pe cari școlarii le iau între ei în curtea școlii le sunt de o sută de ori mai folositoare decât tot ce li se va spune vreodată în clasă.

185. Să vedem ce face o pisică intrând pentru întâia dată într'o odaie: cercetează, se uită, miroase, nu stă nici un minut liniștită până ce nu a cercetat și nu cunoaște tot. Așa face și copilul când începe să umble și când intră, ca să zic așa, în spațiul lumii. Deosebirea este că, pe lângă vedere, pe care o are și pisica și copilul, copilul se ajută și de mâini pentru a observa, iar pisica se ajută cu mirosul fin pe care i l-a dat natura. Această pornire naturală, după cum e bine sau rău cultivată, face pe copil iscusit sau greoiu, ager sau încetinel, zăpăcit sau băgător de seamă:

186. Primele mișcări firești ale omului fiind deci făcute în scop de a se măsură cu ceace-l înconjoară și de a căută în fiecare obiect calitățile sensibile cari se raportă la el, cel dintâiu studiu

¹ În organizarea liceului francez, fiecare din clasele superioare purtă numele principalului obiect de studiu; se zicea *clasa de matematică*, *clasa de filozofie*, etc. În această clasă de filozofie, în care elevii ajungeau cam la 18 ani, cum zice autorul, se învăța întâia oară fizica.

² Aci prin «academie» se înțelege o școală înaltă de studii speciale.

pe care-l face este un fel de fizică experimentală cu privire la propria-i conservare și dela aceasta el este depărtat prin studii speculative ¹ înainte de a-și fi dat seama de locui său în lume. Câtă vreme organele-i delicate și flexibile pot să se potrivească cu corpurile asupra cărora au să lucreze, câtă vreme simțurile sale curate nu au iluziuni, putem foarte bine să deprindem și pe unele și pe celelalte cu funcțiunile ce au să le îndeplinească și astfel copilul va putea cunoaște raporturile sensibile dintre el și lucruri. / Fiindcă tot ce ajunge la inteligența omului intră prin simțuri, omul trebuie să aibă întâiu o rațiune sensitivă ², care servă de bază rațiunii intelectuale. / Cei dintâiu profesori de filozofie sunt picioarele, mâinile, ochii ³. Dacă pui cărți în locul acestora, înveți să te servi de rațiunea altuia, înveți să crezi mult și să nu știi niciodată nimic.

187. *Ca să înveți un meșteșug, trebuie să începi cumpărându-ți instrumentele, și ca să te slujești cu folos de instrumentele acestea, trebuie să le faci destul de trainice ca să nu se strice prin întrebuințare. Ca să învățăm a cugeta, trebuie deci să ne exercităm membrele, simțurile, organele, cari sunt uneltele inteligenței noastre și, ca să ne slu-

¹ Studii numai teoretice.

² Vezi mai departe § 303.

³ *Sallwurk* pune nota următoare: «Rousseau propune aici doctrinele fundamentale ale psihologiei lui Locke, după care sufletul percepe noțiunile cele simple numai prin simțuri și crează altele noi prin legătura și comparațiunea ideilor astfel câștigate».

jim cât mai bine de aceste unelte, trebuie ca corpul care ni le pune la îndemână să fie voinic și sănătos. Astfel nu numai că adevărata rațiune a omului nu se formează fără legătură cu corpul, dar tocmai constituțiunea bună a corpului face lucrările spiritului mai ușoare și mai sigure.

188. Arătând la ce se cade să întrebuițăm vremea atât de lungă de nelucrare a copilăriei, întru în amănunte cari se vor părea de răs. Se va zice că acestea sunt lecții în glumă pe cari le respinge chiar critica mea și cari se mărginesc a învăța lucruri pe cari n'are nimeni nevoie să le învețe. De ce să pierzi vremea cu niște cunoștințe cari vin singure și nu cer nici silințe, nici griji? E vreun copil de doisprezece ani care să nu știe tot ce vrei să înveți pe al d-tale? Ba, el știe pe deasupra și ce l-au învățat dascălii săi.

189. Vă înșelați, domnilor; eu învăț pe școlarul meu o artă grea care cere vreme îndelungată și pe care ai voștri n'o știu; artă de a fi ignorant, *căci știința aceluia care crede că știe numai ceeace știe se reduce la prea puțin lucru.* D-ta le dai știința; foarte bine, dar eu mă ocup de instrumentul cu care se dobândește știința. Se zice că într'o zi Venețienii arătau, cu mare ceremonie, tezaurul dela San Marco ¹ unui ambasador al Spaniei. Acesta, în loc de alt compliment, se uită sub

---

¹ Cea mai vestită biserică din Veneția. Acî e vorba de vremea pe când Veneția trăia ca stat independent.

mese și le zise: *Quoi non c'è la radice*¹? Când întâlnesc un preceptor care vrea să se laude cu știința școlarului său, îmi vine să-i spun tot așa.

190. Cei care au cugetat asupra modului de traiu al celor vechi zic că vigoarea corpului și a sufletului care îi deosebește, în primul rând de cei moderni, se datorește exercițiilor gimnastice. Montaigne vorbește în așa fel despre acest lucru, încât ne arată că aveă o convingere adâncă; el chiar revine asupra-i neconținut și în o sumă de chipuri. Vorbind de educația unui copil, el zice că pentru a-i întări sufletul trebuie să-i întărești mușchii; deprinzându-l cu munca, îl deprinzi cu durerea; trebuie să-l expui la exerciții severe ca să-l pregătești pentru scrântituri, pentru colici și pentru toate suferințele de acest fel². Înțeleptul Locke³, bunul Rollin⁴, învățatul Fleury⁵, pedantul de

¹ Cuvinte italienești, cari însemnează: «Unde e oare rădăcina lui».

² Montaigne în «Incercările» sale, vol. I, are un capitol (XIX) intitulat: «*A fi filozof este a învăța să mori*».

³ Despre Locke s'a vorbit de multe ori în multe note. Vezi § 2 din *Prefața autorului*.

⁴ «Bunul Rollin» este numele care se dă obișnuit în Franța acestui pedagog. Născut în 1661, fiu al unui cuțitar și destinat și el pentru această meserie, fu luat de un călugăr și dat la o școală secundară din Paris. Apoi învătă teologia, dar nu se făcù preot, ci profesor. Funcționă întâiu la colegiul regal din Paris, iar mai târziu fu rector al universității din acest oraș. Viața sa a fost un model de devotament pentru bunul mers al școlii. Principala sa operă este o mare lucrare în opt părți (1726 — 1728) intitulată «*Tractat despre studii*», în care cercetează rostul diferitelor studii din învățământul secundar și superior.

⁵ Abatele Claude Fleury, bărbat foarte învățat, fost profesor al

Crouzas¹, cari se deosebesc între dânsii în toate celelalte chestiuni, se potrivesc toți în acest singur punct: că trebuie să exercitezi mult corpul copiilor². Aceasta e regula lor cea mai înțeleaptă;

Ducelui de Burgundia, a publicat între altele, în 1686 o carte intitulată «*Tractat despre alegerea și metoda studiilor*». Critică mult organizația școlară din timpul său și propune o direcțiune mai practică.

¹ Jean Pierre de Crouzas (1663—1750), pedagog elvețian; a învățat în țara sa și a călătorit mult. A fost profesor la Academia din Lausanne. A publicat la Haga în 1772 în două volume un «*Tractat asupra educației copiilor*» dedicat prințesei de Walles. Câtăva vreme a fost profesor și în Olanda.

² Iată pasagiile cele mai importante din autorii citați la cari se referă Rousseau în paragraful acesta:

Principiul lui Locke în privința educației fizice este coprins în § 3 (trad. Coșbuc) al cărții sale despre Educație: «După cum *tăria trupului stă cu deosebire în putința de a suportă greutatea, tot așa și tăria sufletului*».

Rollin nu are un capitol special despre educația fizică, dar vorbește adesea despre «exercițiile potrivite pentru formarea corpului pe cari nu trebuie să te neglijezi» (cartea citată ed. Crévier, Paris 1859 vol. I Cartea I).

Fleury, în cartea citată (pg. 96) zice, între altele:

«Aș voi ca în primii ani ai copilăriei să se inspire copilului sobrietatea, pe cât îi permite vârsta, să nu-i facem să ajuneze, dar să nu le dăm să mănânce cât vor...

«Ca să fii sănătos, trebuie să-ți fie trupul curat, să respri aer curat, să bei apă bună...

«Ceeace dă forță servește sănătății; dar nu te fortifici dacă mănânci și bei mult, cum crede vulgul, ci dacă muncești și faci exerciții și apoi te nutrești și te odihnești potrivit cu acestea.»

De Crouzas, în volumul II al cărții citate (pg. 431) zice:

«Nici corpul nici spiritul omului nu pot să reziste la muncă fără întrerupere. Trebuie să dai copiilor toată odihna de care au trebuință... Somnul e necesar pentru sănătatea copiilor... Exercițiile corporale au multe foloase: întăresc corpul și-i dau agerime și grație... Copiii să învețe să danseze». Recomandă exersarea armelor, călăria, jocul, preumblarea, vânătoarea.

de aceea este și va fi totdeauna cea mai nebăgată în seamă. Am vorbit deajuns despre importanța chestiunii și, fiindcă nu pot să dau nici argumente mai puternice nici reguli mai înțelepte decât cele ce se găsesc în cartea lui Locke, mă mărginesc a trimite pe cititor la aceasta, după ce-mi voi lua libertatea să adaug câteva observațiuni la ale lui.

191. Membrele unui corp care crește trebuie să fie lăsate a se mișca liber în haine; nimic să nu stânjenească mișcările lor: haina să nu fie tocmai pe corp, să nu fie lipită; să n'aibă prea multe șireturi cari să strângă corpul. Imbrăcămintea franțuzească¹, supărătoare și nesănătoasă pentru vârstnici, e primejdioasă mai ales pentru copii. Lichidele din corp, strânse la un loc, oprite în circulația lor, se strică stând nemișcate, mai ales dacă ei duc viață sedentară și inactivă. Așa se produce scorbutul², o boală care se răspândește pe toată ziua printre noi și pe care cei vechi mai că n'o cunoșteau pentrucă felul lor de a se îmbrăca și de a trăi îi feriă de aceasta. Haina de husar³ în loc să în-

¹ E vorba aci de imbrăcămintea luxoasă a nobililor din Franța din secolul XVIII.

² Aci Rousseau comite greșeală în privința boalei care ar rezulta din purtarea hainelor strâmte. *Scorbutul* are cu totul altă cauză: rezultă dintr'o hrană insuficientă sau mărginită la conserve și se vede mai ales în răsboaie și între soldații de pe vapoarele cari rătăcesc ori sunt silite să stea mult departe de porturi și nu se pot aprovizionă (Enciclopedia franceză: Dicționarul sănătății de Dr. Bianu).

³ Sallwürk notează că hainele de husari erau la modă pentru copii pe timpul lui Rousseau.

lătore acest neajuns îl mărește și, dacă scapă pe copil de câteva baiere, îi strânge tot corpul. Cel mai bun lucru este să-i lași cu rochiță¹ cât se poate mai multă vreme; apoi să le faci o hăinuță foarte largă și să nu-i strângi la mijloc, fiindcă prin aceasta le deformezi mijlocul. Cusururile lor trupești și sufletești vin mai toate din aceeași pricină: că voim să-i facem oameni înainte de vreme.

192. Sunt colori vesele și colori triste: copiilor le plac cele dintâiu și le șade și mai bine cu ele. Nu știu de ce nu am țineă socoteală, de niște înclinări firești? Când vedem însă că ei aleg o stofă pentrucă e mai bogată, să fim siguri că-i stăpânește luxul și gusturile modei și aceasta desigur că nu pornește dela ei. Nu-și închipue cineva câtă înrâurire are asupra educației alegerea hainelor și motivele alegerii. Nu numai că unele mame rătăcite făgăduesc copiilor gățeli ca răsplată, dar s'au văzut chiar guvernori fără socoteală cari amenință pe elevii lor că au să-i îmbrace ca pedeapsă cu haine groase și simple. «Dacă nu înveți mai bine, dacă nu-ți îngrijești mai bine lucrurile, o să te îmbrac ca băiatul acela de țaran». Este ca și cum i-ai zice: «Află că omul prețuește numai prin haine, că valoarea stă tocmui în hainele ce porți». Și mai e nevoie să ne mirăm că lecțiuni așa de înțelepte

---

¹ Cred că acesta este cuvântul care traduce mai bine fr. *jaquette* (ca haină de copii).

folosesc tinerilor și că ei pun preț pe găteală și judecă pe om numai după înfățișare?

193. Dacă aș avea să îngrijesc de un asemenea copil răsfățat, aș face ca hainele cele mai bogate să fie cele mai smpărătoare, l-aș face să fie mereu strâmtorat, mereu căsnit, să se simțā legat în o mie de feluri; aș face ca libertatea și veselia să fugā dinaintea mărăției sale: dacā ar avea să se amestece în jocurile altor copii îmbrācați mai simplu, aș face ca jocul să înceteze și să se strice pe datā. L-aș necājī, în fine, l'aș sāturā în așā fel de luxul sāu, l-aș face sclavul hainei sale aurite, încāt aceasta să fie nenorocirea vieții și sā-i fie mai puțin fricā de o groaznicā închisoare decāt de frumusețea gāteli sale. Cātā vreme n'am făcut pe copil sclavul prejudecăților noastre, prima lui dorințā va fi libertatea și neatārnarea; haina cea mai prețuitā va fi cea mai simplā, cea mai comodā, care-l stānjenește mai puțin.

194. Altfel se ține corpul cānd faci exerciții, altfel cānd te odihnești. Odihnindu-te, lichidele din corp se mișcā egal și uniform¹ și ne apārā de schimbările aerului. Fācānd exerciții, trecem neconținut dela agitație la odihnā și dela cāldurā la frig și așā *ne deprindem* cu aceste schimbări. De aci urmeazā cā oamenii sedentari și cari nu prea ies din casā trebuie sā fie totdeauna îmbrācați cālduros

¹ Autorul scrie de pe cunoștințele științifice ale timpului. Azi s'er puteā spune numai cā mișcarea activeazā circulația sāngelui.

ca să ție corpul într'o temperatură uniformă, cam aceeaș în toate ceasurile zilei. Din potrivă, cei cari umblă pe soare, pe vânt, pe ploaië, cari se mișcă mult și-și petrec timpul mai mult în aer liber, trebuie să fie totdeauna îmbrăcați ușor ca să se depzinză cu schimbările aerului, cu toate gradele de temperatură, fără să fie supărați. Aș sfătui și pe unii și pe alții să nu-și schimbe hainele după anotimpuri. Așă face Emil al meu: prin aceasta nu înțeleg să poarte vara hainele de iarnă, ca oamenii sedentari, ci să poarte iarna hainele de vară ca muncitorii. Acesta a fost obiceiul cavalerului Newton în toată viața lui și a trăit optzeci de ani ¹.

195. Nu e bine să-și acopere capul în nici un timp al anului. Vechii Egipteni umblau totdeauna cu capul gol, Perșii și-l acoperiau cu căciulă ² și acum poartă niște turbane groase, cari, după cum spune Chardin ³, sunt cerute de aerul locului. Am observat într'altă parte ⁴ deosebirea pe care o arată

¹ Sallwürk. în notă, raportează acest pasagiu la o însemnare a lui Locke (§ V. Observații asupra educației, trad. Thurot pag. 9) că în Anglia sunt mulți oameni, cari, fără să se simtă rău, poartă iarna și vara aceleași haine. Apoi completează prin adăogirea pe care traducătorul francez Coste o face la pasagiul lui Locke «așă făcând Syr Newton, după cum ni-a povestit el însuș cu câțiva ani înainte de a muri». În traducerea română din care am luat celelalte citate din Locke pasagiul acesta nu se află.

² Prin acest cuvânt am tradus fr. *tiare*.

³ Chardin (1643 — 1713) giuvaergiu, apoi voiajor științific și în chestii de stat. A scris un voiaj în Persia pe care l-a citit Rousseau..

⁴ În «*Scrisoarea către d'Alembert despre spectacole*»...

Herodot ¹ între capetele Perşilor şi ale Egiptenilor, văzute pe un câmp de luptă. Trebuie ca oasele capului să fie tari, bine formate, iar nu fragile şi poroase, căci trebuie să apere creierul nu numai de răni, dar şi de guturaiuri, de răceli şi de efectele aerului; de aceea deprindeţi pe copiii voştri să umble vara şi iarna, ziua şi noaptea, cu capul gol. Iar dacă voiţi să le ţineţi capul curat şi să nu se jumulească părul, să le puneţi pe cap noaptea o scufiţă subţire şi ţesută ca o reţea, cum poartă Bascii ².

Ştiu că cele mai multe mame, convinse mai mult de observaţia lui Chardin decât de argumentele mele, vor crede că se găseşte peste tot aerul din Persia; eu însă, care mi-am ales ca elev un european, nu vreau să-l fac un asiatic.

196. În general, punem pe copii mai multe haine decât le trebuie, şi mai ales în prima copilărie. Ar fi mai bine să-i obişnuim cu frigul decât cu căldura. Un frig puternic nu-i supără dacă s'au deprins de timpuriu; dar ţesătura pielii, încă fragedă şi moale, înlesnind prea mult transpiraţia, îi expune prin căldura prea mare, la o slăbire ce nu se

¹ Montaigne («Incerări» I, 35) citează o observaţie a lui Herodot (din Istoriile lui III, 12) că, după o bătălie între Egipteni şi Perşi, s'a constatat că dintre cei morţi Egiptenii aveau ţeasta capului mult mai tare, pentru că se poartă din copilărie cu capul gol pe când Perşii au capul acoperit cu fesuri şi cu turbane.

² Bascii sunt un popor care locuieşte în ţinuturile muntoase la hotarul apusan dintre Franţa şi Spania. Originea lor nu e bine stabilită. Vorbesc o limbă proprie şi păstrează obiceiuri din vechime.

poate înlătură. De aceea se observă că mor mai mulți copii în August decât în toate lunile anului. De altfel, pare hotărât, comparând popoarele din nord cu cele din sud, că omul se face mai puternic răbdând frigul mare decât căldura mare. Trebuie însă, pe măsură ce crește copilul și i se întăresc fibrele, să-l deprindeți puțin câte puțin să înfrunte razele soarelui. Pornind încet, încet, i-ați deprinde cu focul zonei arzătoare¹.

197. Locke, printre învățăturile sănătoase și bărbătești ce ne dă, are și contradicții pe cari nu le-ai așteptă dela unul care judecă așa de bine. Acelaș om care cere ca copiii să se scalde vara în apă înghețată, nu-i lasă să bea apă rece când sunt încălziiți, nici să se culce pe pământ umed².

Dar de vreme ce zice că copiii să-și ude încălțăminte în orice timp, n'au să și-o ude și când le va fi cald? Nu se poate face în privința corpului în raport cu picioarele aceleași inducțiuni cari se fac în privința picioarelor în raport cu

¹ Pentru comparație, se pot citi din Locke (în traducerea de G. Coșbuc) § 8 și 15 (Partea I).

² Acî nota *autorului*: «Ca și cum băieții de țărani își aleg loc bine uscat ca să șeară ori ca să se culce și n'am auzit nici odată că umezeala a făcut rău unuia din ei. Dacă te-ai lua după doctori, ar trebui să crezi că sălbatecii sunt prăpădiți de reumatism». — Locke (asupra educației § 18) preținde că copiii dacă sunt asudați să mănânce o bucată de pâine chiar dacă nu le e foame. — Montaigne asemenea zice: «Acî nu există nici o scûpare: cine dorțește să formeze un adevărat bărbat, acela n'are voie, fără îndoială, să-l cruce în tinerețe și trebuie adesea să calce regulele artei medicale. Rece și cald să bea copiii, etc.»

măinile și în privința corpului în raport cu obrazul? Dacă vrei ca omul să fie numai obraz, de ce mă critici când vreau să fiu numai picioare? ¹

198. El cere, ca să împiedeci pe copiii de a bea când le e cald, să-i înveți să mănânce mai înainte o bucată de pâine. E foarte ciudat să dai copilului să mănânce când i-e sete; mai bine i-ai da să bea când i-e foame. N'am să mă conving niciodată că nevoile acestea primitive sunt așa lipsite de rost încât să nu le poți îndeplini fără a te expune să mori. Dacă ar fi așa, neamul omănesc s'ar fi distrus de o sută de ori înainte de a fi învățat cum să se păstreze. ²

199. Vreau ca Emil să bea de câte ori îi va fi sete; vreau să i se dea apă curată fără nici o pregătire, nici măcar s'o desmortească puțin în

¹ Aluziune la Locke (asupra educației § VI. Tom. I, trad. Turot 1821): «Numai obișnuința întărește și face pe copil să reziste la frig. Se povestește asupra acestui subiect un răspuns foarte nemerit pe care l-a dat odată un filozof scit (Anaharsis) unui Atenian. Atenianul se miră văzându-l că umblă gol pe zăpadă, atunci celălalt îi spune: dar tu cum suferi ca obrazul tău să fie expus la frigul iernii? — Obrazul e deprins cu asta, răspunse ateniianul. — Inchipuește-ți atunci, replică Scitul, că eu sunt numai obraz». Montaigne o povestește și el («Încercări», 35): «Cineva întrebă pe un cerșetor, care eră numai în cămașă în miezul iernii cum poate să rabde de frig. — D-ta, zice acesta, ai fața descoperită. Ei bine, eu sunt tot numai față». — In § VIII recomandă ca copiii să facă zilnic baie rece la picioare și zice: «Cred că dacă un om ar fi deprins din copilărie să umble cu picioarele goale și cu mâinile în mănuși, s'ar află în aceeaș primejdie de a răci când și-ar pune mâinile în apă ca și cei cari nu vor să-și pună picioarele în apă».

deosebesc între ele tot așa precum se deosebesc dădaca, preceptorul, profesorul¹. Aceste deosebiri sunt însă rău înțelese și acel copil va fi bine condus care va avea un singur conducător.

31. Trebuie dar să privim lucrurile dintr'un punct de vedere general, să considerăm pe elevul nostru ca pe om în de obște, expus tuturor întâmplărilor vieții omenesti. Dacă oamenii născuți într'un anume ținut, ar rămâne legați de pământul lor, dacă acolo ar fi un singur anotimp, dacă fiecare ar rămâne ținut în starea și în situațiunea sa și nu s'ar scimbă nici odată, atunci practica stabilită ar fi bună la ceva: copilul rămânând totdeauna în situațiunea pentru care a fost pregătit, nu ar fi expus la neajunsurile altei situațiuni. Dar dacă ții socoteală de schimbările lucrurilor omenesti, de spiritul îngrijorat și fără de astâmpăr, al acestui veac, care la fiecare generație răstoarnă totul, atunci se poate închipui metodă mai neînțeleasă decât aceea de a crește pe un copil ca și cum n'ar avea să iasă nici odată din odaia lui și ar rămâne totdeauna cu aceiași oameni împrejur?

---

¹ Rousseau se influențează de cuvintele latine; *educat, instituit, docet* și dă sensul lor prin: *education, institution, instruction*. În traducerile germane pe care le-am consultat am aflat: *Aufziehen, Unterweisen, Unterrichten* (Sallwürk) sau: *Aufziehen, Erziehen, Unterrichten* (H. Gebirg). Am socotit deci că nu pot mai bine da pe românește decât prin: *vreștere* (adică îngrijirea materială pentru creșterea copilului); *educațiune* (adică conducerea morală a copilului) și *instrucțiune* (învățătura propriu zisă, dobândire de cunoștințe).

Să faci nenorocitul un sigur pas afară, să se scoboare cu o singură treaptă, și va fi pierdută. Cu acest chip el este învățat a simți durerea în loc să fie învățat a o îndura.

32. Fiecare se gândește să-și păstreze copilul. Nu e destul atât; trebuie să-l învețe să se păstreze singur când va fi om, să suporte loviturile soartei, să reziste la îndestulare și la lipsă, să trăească, dacă va fi nevoie, între ghețurile Islandei sau pe stâncile fierbinți ale Maltei. De geaba veii îngrijii să nu moară; va trebui totuși să moară și chiar dacă moartea lui n'ar fi pricinuită din îngrijirile tale, tot ar fi rău înțelese aceste îngrijiri. Nu este atâta vorba de a-l împiedeca să moară; e vorba să-l faci să trăească.

A trăi nu este a respira, ci a se mișca, a lucra, a întrebuința organele, simțurile, facultățile, într'o vorbă toate părțile ființei noastre cari ne încredințează că existăm. Nu acela care numără mai mulți ani a trăit mai mult, ci acela care a simțit mai mult viața. Cutare a fost îngropat la o sută de ani, dar a murit de la naștere. Mai bine s'ar fi înmormântat tânăr, dacă măcar până atunci ar fi trăit în adevăr.

33. Înțelepciunea noastră stă în prejudecăți¹; deprinderile noastre sunt toate numai supunere, silă și constrângere. Omul societății² se naște, tră-

¹ Prejudecăți (prejudiții, prejudețe): idei de mai înainte formate asupra unor chestiuni sau asupra unor stări de lucruri: idei cari circulă și se adoptă fără a fi verificate și fără a reflecta asupra lor.

² Adică: omul civilizată, care trăiește într'o societate organizată.

miezul iernii, chiar când el ar fi lac de nădușeală. O singură grijă recomand: să se deosebească dacă apa e de bună calitate. Dacă e apă de râu, dați-i-o îndată așa cum o luați; dacă e apă de izvor, lăsați-o câtva timp să se aerisească înainte de a o bea. Vara, apa de râuri e caldă; cea de izvoare nu e tot așa, nefiind în contact cu aerul. Trebuie deci să așteptăm să aibă aceeaș temperatură ca atmosfera. Iarna, din contră, apa de izvor este în această privință mai puțin primejdioasă decât apa de râu. Dar nu e firesc și nici obișnuit să fii iarna tare transpirat, mai ales în aer liber; căci aerul rece atingând neconținut pielea, trimite sudoarea înăuntru și împiedică porii de a se deschide și de a-i lăsa loc să treacă. Eu nu pretind ca Emil să facă exerciții iarna lângă sobă, ci afară, la câmp, între ghețuri. Dacă nu se încălzește făcând și aruncând gogoloașe de zăpadă, să-l lăsăm să bea când îi e sete, să urmeze cu exercițiile după ce a băut și nu ne vom teme de nici o întâmplare rea. Dacă, prin vreun alt exercițiu, asudă și-i e sete, să bea rece chiar atunci. Aveți numai grijă să meargă ceva mai departe și încetișor până să găsească apa. Fiind frig, va fi destul de răcorit ajungând acolo, ca să poată bea fără nici o primejdie. Luați însă măsurile acestea fără ca el să bage de seamă. Vreau mai bine să fie câteodată bolnav, decât să-l văd cu prea mare grijă de sănătatea lui.

200. Copiii trebuie să doarmă mult, fiindcă se mișcă mult. Somnul este corectivul exercițiului; se vede că ei au trebuință de amândouă. Timpul de odihnă este noaptea: așa a lăsat natura. S'a observat totdeauna că somnul e mai liniștit și mai dulce cât timp e soarele sub orizont, căci aerul încălzit de razele soarelui nu păstrează simțurile noastre într'o liniște așa de mare. De aceea cel mai bun obicei este să te culci și să te scoli cu soarele. De aci urmează că în clima noastră omul și toate animalele au trebuință să doarmă mai mult iarna decât vara. Viața socială însă nu e destul de simplă, destul de naturală, destul de lipsită de întâmplări neașteptate, de accidente, ca să poți obișnuți pe om cu această uniformitate încât s'o socotească necesară. Fără îndoială trebuie să te supui regulilor; dar cea dintâiu regulă este să le poți înfrânge fără primejdie când e nevoie. De aceea nu moleși fără socoteală, pe elevul tău printr'un somn liniștit neîntrerupt niciodată. Întâiu, supune-l, fără grijă, la legea naturii; dar nu uită că, trăind între noi, el trebuie să fie mai presus de această lege; să se poată deci culcă târziu și sculă de dimineață, să poată fi deșteptat brusc, să poată petrece noaptea în picioare fără prea multă greutate. Dacă începi de vreme, dacă mergi încet și gradat, deprinzi pe cineva cu lucruri cari l-ar prăpădi dacă l-ai supune la ele când este om format.

201. Întâi să înveți pe copil a dormi în condiții rele; cu acest chip nu i se va mai părea nici un pat rău. În deobște, viața aspră, dacă o schimbăm în obicei, îți înmulțește senzațiile plăcute, pe când viața moleșită îți prepară multe senzații neplăcute. Cei crescuți prea delicat, nu pot dormi decât pe puf, pe când cei deprinși să se culce pe scândură se pot odihni oriunde; nu există pat tare pentru omul care adoarme când se culcă.

202. Un pat moale în care te acoperi cu o plapomă cu puf¹ topește și disolvă, ca să zic așa, corpul. Rinichii ținute la căldură prea mare se irită. De aci rezultă adesea piatră² și alte neajunsuri, constituția se face delicată și aceasta aduce multe urmări rele³.

203. Patul cel mai bun este cel care dă un somn mai bun. Un asemenea pat preparăm, Emil și cu mine, în fiecare zi. N'avem trebuință să se aducă robi din Persia ca să ne facă patul; săpând pământul ne pregătim salteaua.

¹ Francezii obișnuiesc să se învălească cu o pernă mare ca o plapomă umplută cu puf; e foarte ușoară și ține foarte cald. Neavând echivalent în românește, am tradus fr. *édredon* prin circumlocuțiunea de mai sus.

² Se numește *piatră* (medicii zic: *calcul*) «orice concrețiune formată accidental în corpul animalelor». Cele mai obișnuite sunt cele produse în ficat, în rinichi sau bătăca udului. Nu *patul* moale poate fi considerat ca pricină, ci viața sedentară în genere.

³ Acî *Sallvoürk* pune nota următoare: «Asemenea și Locke recomandă a face patul în diferite feluri: a pune capul când mai sus când mai jos, pentru a nu lăsa ca obișnuința să devie prea puternică și din aceasta să avem supărări în cazul când nu vom putea dormi într'un pat ca al nostru». (Trad. franc. § 23).

305. Știm din experiență că pe câtă vreme un copil este sănătos, poți să-l pui să doarmă sau să stea deștept, după voie.

Când copilul e în pat și vorba lui supără pe guvernantă, ea îi zice: «*Dormi*». E ca și cum i-ai zice «*Fii sănătos*» când e bolnav. Cel mai bun mijloc de a-l face să doarmă e de a-l face să i se urască. Vorbiți atât de mult ca el să fie silit să tacă și va adormi curând. Sunt bune la ceva și discursurile; e ca și cum l-ai legăna. Dacă însă întrebuințați acest narcotic¹ seara, feriți-vă de a-l întrebuința și ziua.

205. Câteodată voiu sculă din somn pe Emil, nu atât ca să se obișnuască a nu dormi prea mult, ci mai mult ca să se deprinză cu toate, să se deprinză chiar a fi deșteptat repede din somn². Mai mult, aș socoti că nu mă pricep în meseria mea, dacă n'aș ști să-l silesc a se deștepta singur și a se sculă din pat când voesc eu, fără însă ca el să bage de seamă și fără să-i spun vreun cuvânt.

206. Dacă nu doarme destul, îl prevestesc că dimineața va fi pentru el foarte plictisitoare și atunci va socoti că va fi cu atât mai câștigat cu cât va fi dat mai mult timp somnului. Dacă din contră, văd că doarme mult, îi făgăduesc că va avea ceva pe gustul său îndată ce se va deștepta.

¹ Substanță adormitoare. Acel e zis în ironie.

² Locke (Observări asupra educației, trad. Coste, ed. Thurot 1824 § 22 pg. 46 tom. I) zice că e bine ca copiii să se scoale de dimineață și să se culce de vreme.

Daca vreau să se scoale la un ceas hotărât, îi zic: «Măine la șeșe plecăm la pescuit sau la o preuinblare în cutare loc; vrei să mergi?» Se învoește și mă roagă să-l deștept. Promit sau nu, după trebuință. Dacă se deșteaptă prea târziu, vede că am plecat. Cu acest chip sunt sigur că se va deprinde să se deștepte singur.

207. De altfel, dacă s'ar întâmplă, lucru rar, ca vreun copil să fie înclinat a se da prea mult lenei, nu trebuie să-i îngăduim această înclinare, care l-ar amorti cu totul, ci să căutăm mijloace care să-l deștepte. Se înțelege bine că nu-i vorba să-l facem să lucreze prin silă, ci să-l atragem prin vreo poftă care să-i dea îndemn. Această poftă, aleasă bine, ne conduce deodată la două scopuri¹.

208. Cred că cu puțină dibăcie poți face pe copil să-i placă orice, ba chiar să se prăpădească după acel lucru, fără să faci apel la vanitate, la pizmă ori la dorința de a întrece pe alții. Pentru aceasta ajunge vioiciunea lor și spiritul lor de imitație și mai ales veselia lor naturală, instrumentul cel mai sigur, dar de care n'a știut să se folosească nici un preceptor. Când se joacă și când sunt bine încredințați că este numai joc, ei sufăr, fără să se plângă și chiar râzând, dureri pe cari altfel nu le-ar suferi fără să verse râuri de lacrimi. Nemâncarea

¹ Locke § 43 (în traducerea de Coșbuc citată de atâtea ori) zice: «Nimic din cele ce au de învățat să nu li se pară copiilor o povară și să nu li se impuie copiilor ca o muncă».

prelungită, loviturile, arsura, ostenelele de tot felul, sunt petrecerile tinerilor sălbateci: aceasta arată că chiar durerea poate fi pregătită așa ca să nu-i simți amărăciunea. E însă adevărat că nu toți dascălii știu să pregătească acest fel de mâncare și că poate nu toți școlarii îl mănâncă fără desgust. Iată-mă însă fără să bag de seamă, rătăcit în excepții.

209. Excepție nu este însă în privința acestor lucruri: că omul este supus durerii, boalelor ome-nești, accidentelor, primejdiilor de moarte, morții. Cu cât vei deprinde pe copil cu aceste idei, cu atât îl vei vindeca de sensibilitatea supărătoare care face suferința mai mare prin lipsa de răbdare. Cu cât va fi mai deprins cu suferințele cari pot să-l lovească, cu atât acestea vor fi lipsite, cum ar fi zis Montaigne, de ascuțitura particulară pe care o au lucrurile necunoscute¹, cu atât sufletul său va fi mai tare și mai puțin simțitor la lovituri, iar corpul său va fi ca înveșmântat cu o za de care se vor lovi toate atacurile ce i se vor da. Chiar apropierea de moarte, întru cât nu e moarte, nu o va simți, nu *va muri*, ca să zic așa, ci va fi mort sau viu și nimic mai mult. Despre el acelaș Montaigne ar putea spune ce a zis despre un rege al Marocului²: că nimeni n'a trăit așa de mult în

¹ Expresie atribuită lui Montaigne.

² Montaigne în Cartea II cap. 21, dă mai multe exemple de dispreț pentru moarte. Vorbește și de un sultan din Fez (Maroc), care, fiind pe patul morții, a învins pe Portugezi în mod strălucit (1578). El duceau cu patul în diferite puncte ale taberei ca să conducă singur lupta. Așa și-a dat sufletul.

moarte. Statornicia și tăria sunt, ca și celelalte virtuți, învățături cari se dobândesc în copilărie; dar nu e destul să învățăm pe copii numele lor, ci trebuie să le simtă, fără a-și da seama de ele.

210. Dar fiindcă e vorba de moarte, să ne întrebăm: cum ne vom purta cu elevul nostru cu privire la primejdia vărsatului? Il vom vaccina în primii ani ori vom aștepta ca să-l ia în mod natural? În primul chip, care e mai obișnuit, îl asigurăm pentru vârsta mai prețioasă primejduindu-l în aceea în care e de mai puțin preț, dacă se poate numi primejdie o vaccinare bine făcută ¹.

211. Al doilea chip e mai conform cu principiile noastre generale: să lăsăm natura să lucreze singură, căci ea singură are grijă de toate și se dă la o parte îndată ce omul vrea să se amestice.

Omul elev al naturii ² este în totdeauna pregătit; lăsați să fie inoculat de învățătorul său ³, căci acela va alege momentul potrivit mai bine decât noi.

212. Nu trebuie să conchideți de aci că aș găsi rea vaccinarea; căci raționamentul pe baza căruia scutesc de ea pe elevul meu nu s'ar potrivì nici

¹ Vaccinarea e legată de numele Englezului Jenner, a cărui experiență hotărâtoare s'a făcut în anul 1796; acesta însă a întrebuințat vaccin animal. Înainte se făcea vaccinarea cu puroiu luat dela oameni bolnavi. La acest metod primitiv se raportează desigur Rousseau cu critica sa.

² Rousseau zice numai: *Omul naturii*; dar sensul este cel dat de expresia noastră.

³ Adică: *de natură*.

de cum pentru elevii voștri. Educația voastră îi pregătește să nu scape de vărsat când se vor îmbolnăvi; dacă ați lăsa să vie el când va voi întâmplarea, e probabil că ei ar pieri. Observ că în diferite țări oamenii se opun la vaccinare cu atât mai mult cu cât ea devine mai necesară, și motivul se înțelege lesne¹. De aceea eu nu dau importanță mare acestei chestiuni pentru Emil al meu. Va fi vaccinat sau nu, după timp, loc, împrejurări: aceasta e indiferent pentru el. Dacă îi dăm vărsatul, vom avea puțința să prevedem și să-i cunoaștem boala dinainte: aceasta e ceva; dacă îl va lua în mod natural, vom fi izbutit a-l scăpa de medic; aceasta e și mai mult.

213. O educație exclusivă, care tinde numai să deosebească de norod pe acei cari o primesc, alege învățăturile cele mai costisitoare în locul celor mai obișnuite și cari, tocmai prin aceasta, sunt și cele mai folositoare. Astfel, tinerii cu educație îngrijită învață să călărească, fiindcă acest exercițiu cere multe parale; nu învață însă să înoate, pentrucă nu costă nimic și pentrucă orice ucenic poate să știe înotă oricât de bine. Cu toate acestea, chiar fără să fi luat lecții speciale, poate oricine să în-

¹ Sallwürk aduce comentariul lui Cramer: că oamenii vor să aibă mai puțini copii și de aceea nu-i vaccinează; de aceea numește pe Rousseau «filozof sarcastic». Interpretarea proprie a lui Sallwürk este alta: oamenii devenind mai debili și mai temători de boală, vaccinarea li se pare primejdioasă din pricina turburării or cari se produc în corpul copilului cu acest prilej.

calece pe cal, se ține mai bine ori mai rău și-și face treaba la nevoie; în apă însă, dacă nu înnoți, te înnece și nu poți înnotă, dacă n'ai învățat. În fine, se poate zice că nu-și va vedeà nimeni viața în primejdie dacă nu va ști să încalece, pe când nimeni nu e sigur că va scăpa de un pericol la care e expus adesea. Emil va trebui să fie deprins a se mișcă în apă ca și pe uscat. De ce nu poate și *trăi* în toate elementele? Dacă ar puteà omul să sboare, aș face din Emil un vultur; aș face o salamandră, dacă s'ar puteà deprinde omul cu dogoarea focului.

214. Mulți se tem că copiii s'ar înneceà dacă ar învăța să înnoate. Eu zic că ar fi tot greșeala voastră dacă s'ar înneceà învățând ori fără să fi învățat înnotul. Numai vanitatea ne face temerari¹; nu suntem temerari când nu ne vede nimeni. Emil nu va fi așa, chiar dacă l-ar vedeà universul întreg. Exercițiul nu cere numaidecât să te pui în primejdie; de aceea poate copilul ca într'un canal din parcul casei să învețe a trece în not. Hellespontul². Eu zic că copilul trebuie să se învețe și cu primejdia, ca să învețe a nu se teme de ea: aceasta e o parte esențială a uceniciei de care vorbiam adineauri. De altfel, fiind totdeauna cu băgare de seamă ca să potrivesc pericolul cu pu-

¹ Am întrebuițat neologismul în locul cuvântului vechiu *in-drăsneț*, fiind mai potrivit ideii.

² Adică să învețe a înnotă cu siguranță într'o apă cât de mare. *Hellespontul* e numele din antichitate al strâmtoării Dardanelelor.

terile lui și să-l împart cu el, nu mă voiu teme de nici o imprudență, de vreme ce îmi voiu regulă grija conservării lui după grija conservării mele.

215. Un copil e mai mic decât un om: n'are nici puterea nici rațiunea lui; dar vede și aude aproape tot așa de bine ca și el; gustul îi este tot așa de simțitor, fără să simtă aceeaș mulțumire trupească. Primele facultăți cari se formează și se perfecționează în noi sunt simțurile. Ele ar trebui cultivate mai întâiu și tocmai pe ele le dăm uitării.

216. Ați exercită simțurile nu însemnează numai a le întrebuința; trebuie a învăța să judeci bine printr'însele; trebuie a învăța, ca să zic așa, să simți; căci omul pipăe, vede, aude cum a învățat.

217. E un exercițiu natural și cu totul mecanic, care face corpul robust, fără să fie nevoie de judecată. E foarte bine să înoți, să alergi, să sări, să învârtești sfârleaza¹, să arunci cu pietre; dar avem noi numai brațe și picioare? Nu mai avem și ochi și urechi? Aceste organe nu sunt de nici un folos pentru celelalte? Prin urmare nu vă deprindeți numai forțele, ci exercitați-vă toate simțurile cari le conduc. Scoateți din fiecare dintre ele tot folosul pe care-l puteți trage; apoi verificați impresia unuia prin impresia celuilalt. Măsurați, socotiți, cântăriți, comparați. Intrebuințați-vă puterea numai după ce

¹ «A învârti sfârleaza» traduce imperfect expresia: «foueter un sabot». Se înțelege o jucărie de forță conică în jos și cilindrică în sus, care se pune în mișcare cu mâna sau învârtind-o prin sfoara unui biciu.

v'ați dat seama de rezistența ce vi se opune; socotiți înainte efectul ce-l veți produce prin mijloacele ce voiți să întrebuințați. Deprindeți pe copil să nu facă efortări neîndestulătoare sau nefolositoare. Dacă-l deprindeți să prevadă urmarea tuturor mișcărilor sale și să-și îndrepteze greșelile prin experiență, desigur că cu cât se va mișca mai mult cu atât va și judeca mai mult.

218. E vorba să dea la o parte un corp greu? Dacă va întrebuința o pârghie prea lungă, va face risipă de mișcare; dacă o va lua prea scurtă, nu va avea destulă putere; experiența îl va învăța să aleagă tocmai bățul care trebuie. Această înțelepciune nu este deci mai presus de vârsta sa. Are să ducă ceva greu? Dacă vrea să ia o greutate atât de mare cât poate s'o ducă și să nu mai încerce una pe care n'o poate ridica, atunci va fi silit să socotească greutatea din ochi. Dacă știe să compare cantități de aceeași materie și de diferite mărimi, pune-l să aleagă între două mărimi egale a două materii diferite; va trebui să compare greutatea lor specifică¹. Am dat de un tânăr foarte instruit, care n'a voit să creadă, până n'a văzut, că o găleată plină cu talași de lemn de stejar e mai ușoară decât aceeași găleată plină cu apă.

219. Nu suntem deopotrivă stăpâni pe întrebuințarea tuturor simțurilor noastre. Este unul,

¹ Greutatea specifică sau densitatea specifică este raportul între masa și volumul unui corp: $D = \frac{M}{V}$

pipăitul, a cărui acțiune nu se suspendă de loc cât suntem deștepți: este răspândit pe întreaga suprafață a corpului nostru, ca o pază neîntreruptă împotriva a tot ce ar putea să-l supere. Printr'însul cu voie ori fără voie, dobândim mai repede experiență, din cauza acestui exercițiu continuu și prin urmare n'avem prea multă trebuință a-i da o educație particulară. Vedem însă că orbii au pipăitul mai dezvoltat decât al nostru, fiindcă neputând să se îndrepteze după ochi, sunt siliți să facă cu ajutorul acestui simț judecăți pe cari noi le facem cu ajutorul văzului. De ce dar nu ne-am deprinde să umblăm ca ei pe întuneric, să cunoaștem corpurile după pipăit, să ne dăm seama de obiectele din jurul nostru, să facem, într'o vorbă, noaptea și fără lumină, ceea ce fac ei ziua fără ochi? Cât timp luminează soarele, noi le suntem superiori; la întuneric, ei ne pot sluji de conducători. Suntem orbi jumătate din viața noastră, cu această deosebire că adevărații orbi știu să se conducă totdeauna, pe când noi nu îndrăsnim să facem un pas pe întuneric. Mi se va răspunde că nu e nevoie, căci avem lumânări. Ce? Tot mașini? Cine-ți garantează că poți să le ai ori unde la trebuință? În ce mă privește, vreau mai bine ca Emil să aibă ochi în vârful degetelor decât în prăvălia unui negustor de lumânări.

220. Dacă te-ar închide cineva într'o casă în mijlocul nopții, să bați din palme și vei deosebi,

după răsunetul locului, dacă spațiul e mare sau mic, dacă ești în mijloc sau în colț. Când ești la o jumătate de pas de zid, aerul, mai puțin liber fiind împins înapoi de rezistența zidului, îți dă altă senzație în obraz. Nu schimbă locul, dar întoarce-te succesiv în toate părțile. Dacă e o ușă deschisă, vei simți un ușor curent de aer. Dacă ești pe o corabie, vei înțelege, după modul cum te lovește aerul în obraz, nu numai în ce direcție mergi, dar și dacă apa te duce repede sau încet. Aceste observații și altele asemenea se pot face numai noaptea. Oricâtă atenție le-am da ziua, am fi ajutați sau distrați de cele ce vedem și nu le-am pătrunde destul de bine. În tot ce am spus nu e vorba de pipăitul cu mâna sau cu bastonul. Cât de multe cunoștințe vizuale poți să ai prin pipăire, fără să pipăi nimic!

221. Să se joace mult noaptea. Acest lucru e mai important decât s'ar părea. Noaptea înspăimântă, în mod firesc, pe om și uneori și animalele ¹. Rațiunea, cunoștințele, spiritul, curajul, toate reușesc să scape numai pe puțini oameni de această teamă. Am văzut oameni cari raționează foarte bine, spirite lipsite de prejudecăți, filozofi, militari foarte curagioși ziua, cari tremură noaptea, ca femeile, când se mișcă o frunză. Frica aceasta se atribue basmelor ce am auzit dela doici; dar nu

¹ Aci *autorul* notează: «Această spaimă e foarte manifestă în timpul eclipselor de soare».

este așa, ci ea are o pricină naturală. Care? Aceeaș care face pe surzi neîncrezători și pe oamenii din popor superstițioși, adică necunoașterea lucrurilor cari ne înconjoară și a celor ce se întâmplă în jurul nostru¹. Fiind învățat să privesc obiec-

¹ Aci *autorul* pune o foarte lungă notă: «Mai este o cauză bine explicată de un filozof, a cărui carte o citez ades și de ale cărui vederi profunde mă interesez și mai adesea: «Dacă, din pricina unor împrejurări particulare, nu putem să apreciem bine depărtațca și deosebirea obiectelor numai după mărimea unghiului sau a imaginii care se formează în ochii noștri, ne înșelăm asupra mărimii lor. Am observat cu toții, călătorind noaptea, că luăm un mărăcine apropiat drept un arbore mare care ar fi departe sau un arbore mare depărtat îl luăm drept un mărăcine de care am fi aproape. De asemenea dacă nu deosebești forma obiectelor și nu poți, prin urmare, după formă să-ți faci ideie de distanță, atunci iarăș te înșeli: o muscă trecând foarte aproape de ochii noștri va fi socotită drept o pasăre care ar fi foarte departe de noi. Un cal care stă pe loc într'un câmp pascănd, ni se va părea mare cât un miel până nu vom fi siguri că e cal; dar imediat ce ne vom convinge că e cal, ni se va părea că are mărimea calului. De câte ori se află cineva noaptea în locuri necunoscute, unde nu poate aprecia depărtarea și nu poate recunoaște forma obiectelor, din cauza întunericii, în fiecare moment se poate înșela în judecata ce face asupra obiectelor pe cari le vede. De aci vine frica pe care o simt mai toți oamenii în întuneric. Pe aceasta se întemeiază spusese oamenilor cari au văzut stafii și chipuri uriașe și înspăimântătoare. Le răspunzi că aceste chipuri erau în închipuirea lor, dar se poate ca ele să fi fost în adevăr în ochii lor și ei să fi văzut în adevăr ceea ce spun că au văzut. E natural ca, de câte ori nu poți aprecia un obiect decât prin unghiul care se formează în ochi, acest obiect necunoscut să se mărească și să crească cu cât va fi mai aproape. Dacă s'a părut privitorului, care nu-l poate cunoaște și nu poate judeca la ce depărtare e, dacă s'a părut că e nalt de câteva palme când eră la o depărtare de 20 sau 30 de pași, i se va părea înalt de mai mulți stânjeni când va ajunge la câțiva pași de el. Acest lucru îl va miră și-l va înspăimânta până când

tele de departe și să prevăd ce impresie îmi vor face, e natural ca atunci când nu văd nimic din ce mă înconjoară, să bănuiesc că sunt mii de ființe, mii de mișcări cari pot să-mi facă rău și de cari nu mă pot păzi. Oricât aș ști că sunt în siguranță în locul în care mă găsesec, nu sunt niciodată așa de sigur ca atunci când văd; de aceea am totdeauna un motiv de teamă pe care nu-l aveam ziua. Știu în adevăr că un corp strein nu poate să se apropie de al meu fără să se anunțe prin vreun sgomot; de aceea urechia îmi este continuu ațintită. La cel mai mic sgomot a cărui cauză n'o pot înțelege, interesul conservării mele mă face bănuitor, mă ține în așteptare și mă înspăimântă.

«va ajunge să puie mâna pe el sau să-și dea bine seama ce este. «In momentul în care va recunoaște ce este, obiectul care i se «parea uriaș, se va micșora deodată și va avea mărimea sa reală. «Dacă însă ar fugi s'au n'ar îndrăzni să se apropie, desigur că n'ar «avea altă idee despre acest obiect decât imaginea ce i se formase «în ochi și va putea să spună că a văzut în adevăr o figură uriașă «sau îngrozitoare prin mărime și prin formă. Credința greșită în «stafii este deci naturală și aceste aparențe nu sunt, cum cred filozofii, numai efecte ale imaginației». (*Istoria naturală*, tom. VI pag. 22). In text am arătat cum, în mare parte, sunt efecte ale imaginației; dar din explicația ce aflăm în acest pasagiu se vede că trebuie să ne obișnuim să umblăm noaptea pentru ca să deosebim aparențele pe cari, la întuneric, ni le produc în ochi diferitele obiecte din pricina asemănării formelor și deosebirii distanțelor. Când aerul este încă destul de luminat ca să putem deosebi conturile obiectelor, fiind între ele cu atât mai multe părți de aer cu cât distanța e mai mare, vom vedeă conturile slăbite în măsura depărtării obiectelor de noi. Cunoscând aceasta, ajungem prin deprindere să ne ferim de eroarea pe care o explică aici de Buffon. Oricum am explică însă lucrurile, metoda mea este totdeauna bună și este dovedită prin experiență».

222. N'aud nimic? Tot nu sunt liniștit, fiindcă și fără sgomot poate să fiu surprins. Trebuie să văd cu mintea lucrurile cum erau înainte, cum vor fi fiind încă, adică să văd ceea ce nu văd. Fiind astfel silit să-mi pun în mișcare imaginația, în curând n'o mai pot stăpâni și ceea ce făcusem ca să mă liniștesc servă acum ca să mă îngrijoreze mai mult. Dacă aud sgomot, aud hoți; dacă n'aud nimic, văd fantome; silința ce-mi dau ca să mă conserv îmi dă numai pricini de teamă. Rațiunea vrea să mă liniștească, dar instinctul e mai puternic și-mi vorbește altfel. De ce să te gândești că n'ai să te temi de nimic, când nu ai nimic de făcut? ¹

223. Pricina acestui rău ne arată și îndreptarea lui. În general obișnuința omoară imaginația; lucrurile nouă însă o deșteaptă. În privința celor pe cari le vedem în toate zilele, nu lucrează imaginația, ci memoria și de aci axiomul *ab assuetis non fit passio* ², căci pasiunile se aprind numai la focul imaginației. De aceea nu e bine să raționați cu acela căruia i-e frică noaptea; faceți-l să stea

¹ Sallwürk explică astfel pasagiul acesta; dacă nu ai nici un motiv de a te teme, fantazia ta rămâne liniștită; acuma însă este excitată, deci este ceva de care trebuie să te temi. Ca să-și justifice această explicație, el citează un pasagiu din scrisoarea lui Rousseau către *Belloy* în care spune că a rămas până la vârsta înaintată cu teama de o figură ascunsă după o pânză, de și altfel nu se temea de nimic nici noaptea. Pasagiul citat de Sallwürk se găsește în scrisoarea din 1770 (Opere complete ed. Auguis. Paris 1825, vol. 27, pg. 195).

² Lucruri obișnuite nu produc nici o pasiune.

la întuneric și fiți siguri că toate argumentele filozofice nu vor folosi cât aceasta. Tinichigiii umblă pe acoperiș fără să ametească, iar acei cari sunt obișnuiți să umble prin întuneric nu au teamă nici-odată.

224. De aci se vede încă un folos al jocurilor de noapte. Ca să reușească însă, recomand cât mai multă veselie. Nu e nimic mai trist decât întunericul; nu vă țineți copilul închis în temniță. Să râză când intră în întuneric, să râză iar când e să iasă; iar cât timp stă, ideia jocului pe care-l părăsește și a aceluia pe care-l va reîncepe să-i gonească închipuirile fantastice pe cari ar putea să le aibă.

225. E un moment în viață, după trecerea căruia acel care mergea înainte dă înapoi. Simt că am trecut de acest moment. Incep ca să zic așa, un drum nou. Vârsta matură, al cărei gol încep să-l simț, îmi readuce în minte dulcele timp al copilăriei. Îmbătrânind, devin copil și-mi aduc aminte mai cu plăcere de ce am făcut la 10 ani decât la 30 de ani. Iertăți-mă, cititorilor, dacă-mi iau câteodată exemplele chiar din viața mea, căci ca să pot scrie bine cartea aceasta trebuie s'o scriu cu plăcere.

226. Eram la țară în gazdă la un pastor¹ nu-

---

¹ Preot protestant.

mit d. Lambercier¹. Aveam de tovarăș un văr mai bogat decât mine, care se știă că va moșteni o avere mare, pe când eu, departe de tata, eram socotit ca un biet orfan. Vărul meu Bernard eră foarte fricos, mai ales noaptea. Râdeam așa de mult de el încât d. Lambercier, sătul de laudele mele, voi să-mi pue euragiul la încercare. Intr'o seară de toamnă, foarte întunecoasă, îmi dete cheia bisericii și-mi zise să mă duc să caut în amvon biblia pe care o lăsase acolo. Ca să mă ambiționeze, îmi spuse și câteva cuvinte, așa încât mjeră peste puțină să dau înapoi.

227. Plecai fără lumânare; dacă aș fi avut, poate că eră și mai rău. Trebuiă să trec prin cimitir. Am trecut cu curagiu, fiindcă nu mi-a fost niciodată frică noaptea câtă vreme mă simțiam în aer liber.

228. Deschizând ușa, mi s'a părut să vin din boltă niște sgomote ca niște glasuri; am simțit că mi se cam sdruncină hotărîrea mea romană. După ce deschid bine ușa, dau să intru, dar d'abiă fac câțiva pași și mă opresc. Intunericul adânc ce

---

¹ Rousseau eră atunci sub îngrijirea unchiului său Bernard, fiindcă tatăl său fusese nevoit să se exileze. Lucrul acesta il spune, în *Confesiuni* (Cartea I 1719—1723): «Tatăl meu a avut o ceartă cu un domn Gautier, căpitan în Franța. Acest Gautier, obraznic și laș, văzând că-i curge sânge diu nas, acuză pe tatăl meu că «a scos sabia și l-a rănit. A fost vorba să-l închidă, dar tatăl meu «pretindea că trebuie și acuzatorul său să fie închis pentru aceeași «vină. Această cerere nu i-a fost admisă și de aceea a voit mai «bine să se expatrieze pentru restul vieții».

domniã în golul cel mare al bisericii, mă înspăimântă, simt că mi se ridică părul pe cap; mă dau înapoi, ies și o iau la fugă tremurând. În curtea bisericii găsesc un câine, *Sultan*, care, gudurându-se pe lângă mine, mă mai liniștește. Rușinat, mă întorc, după ce încercasem, în zadar, să iau cu mine și pe *Sultan*. Trec repede pragul și intru în biserică. Deodată mă cuprinde din nou frica, dar așa de grozav încât m'am zăpăcit și, măcar că știam bine că amvonul e la dreapta, nu știu cum mă întorc, că-l caut tot la stânga; mă încurc printre bănci, nu-mi mai dau seama unde mă aflu și neputând găsi nici amvonul nici ușa, mă cupriude o teamă pe care n'o pot exprima. În fine zăresc ușa, izbutesc să ies afară și mă depărtez, ca și la prima dată, hotărît să intru singur numai ziua.

229. Mă întorc acasă. Când să intru, aud pe d. Lamercier râzând cu hohot. Socotesc că râde de mine și rușinat nu îndrăsnesc să deschid ușa. În acest timp aud pe domnișoara Lamercier întrebând de mine și spunând servitoarei să ia un felinar; iar d. Lamercier se gătiã să vie să mă caute, însoțit de curajosul meu văr, căruia i s'ar fi atribuit apoi toată onoarea acestei expedițiuni. Deodată frica dinainte mi-a trecut și am simțit acum frică de a nu mi se descoperi fuga. Alerg într'un suflet la biserică; fără să mă încure, fără să pipăiu prea mult, ajung la amvon, mă urc, iau

biblia și mă cobor; în câteva sărituri ies afară din biserică, uitând să închid ușa; ajung în odaie; răsuflând greu, puiu biblia pe masă, speriat, dar foarte bucuros că scăpasem de ajutorul ce-mi era destinat.

230. Mă veți întreba dacă povestesc această întâmplare ca un model de urmat și ca un exemplu de veselie pe care o cer la asemenea exerciții. Nu; dar o dau ca să dovedesc că, dacă cineva este înspăimântat de întunecul nopții, prin nimic nu se poate liniști mai bine, decât auzind într'o odaie vecină pe mai mulți cari rād și stau de vorbă liniștiți. Aș dori deci ca, în loc să-ți petreci singur cu eleyul tau, să aduni seara mai mulți copii veseli; apoi să trimiți afară, nu numai câte unu, ci mai mulți împreună și să nu rămâie niciodată unul singur de tot sau să te încredințezi dinainte dacă n'ar simți o frică prea mare.

231. Nu cunosc nimic așa de folositor și de plăcut ca aceste jocuri, numai să fie organizate cu pricepere. Aș face într'o sală mare un fel de labirint¹ cu mese, cu fotolii, cu scaune, cu paravane. În încurcăturile nepătrunse ale acestui labirint, aș așeză, printre opt sau zece cutii cu păcăleli, și o cutie la fel, însă plină cu cofeturi; aș spune în mod precis dar scurt în ce loc se găsește cutia cea bună; aș da informații îndestulă-

¹ *Labirint* e luat în înțelesul primitiv din limba greacă: clădire cu săli multe prin cari nu poți merge fără a te rătăci.

39. Cum voiți ca o asemenea constrângere haină să nu influențeze firea și temperamentul lor? Cea dintâiu simțire a copilului este o simțire de durere și de silă; cum vrea să se miște, întâlnește piedici. Mai nenorocit decât ocașul pus în fiare, se silește zădarnic, se supără, țipă. Ziceți că glasul copilului se arată întâiu prin plâns. Firește; de vreme ce dela naștere îl necăjiți. Cel dintâiu dar ce-i faceți sunt lanțuri; cele dintâiu îngrijiri sunt chinuri. Și atunci, dacă numai glasul îi este liber, cum vreți să nu-l întrebuințeze ca să plângă? Se plânge că-i faceți rău. Sunt sigur ca dacă v'ar legă cineva așa ați țipă mai rău decât copilul.

40. De unde vine această deprindere nesocotită? Dintr'un obicei în contra naturii. Când mamele, disprețuind prima lor îndatorire, n'au voit să-și mai alăpteze copii¹, a trebuit să-i încredințeze unor femei plătite și acestea, când s'au văzut mame ale unor copii streini, pentru cari nu aveau nicio pornire naturală, au căutat să-și împuțineze munca. Dacă ar fi lăsat copilul liber, ar fi trebuit să fie neîncetat cu băgare de seamă; pe când dacă l'au împachetat, îl pun într'un colț fără să le pese de țipetele lui. Toată treaba eră să nu se găsească nicio devadă despre neglijența doicei, să nu-și rupă copilul un braț sau un picior, și apoi nu se mai gândiau dacă el ar

¹ Sallwürk notează că Rousseau, pe când ședea la Motiers (Elveția) obișnuia să facă daruri fetelor pe cari le cunoștea, când se măritau, cu condiția ca ele singure să-și alăpteze copii.

putea să moară sau să rămâie infirm pentru toată viața. Se păstrează membrele întregi în paguba corpului și, dacă se întâmplă ceva, doica nu poate să aibă nici o vină.

41. Știu oare aceste bune mame, după ce s'au scăpat de copil și pot să petreacă vesele în oraș, cum o ducă copilul pe care l-au dat în sat să-l crească în fașă? La cea mai mică nevoie, îl atârnă într'un cuiu ca pe o bocceă cu vechituri și stă săr-mănelul răstignit așa, pe când doica își vede de treburile ei fără să se grăbească. Când s'a găsit vreunul în asemenea stare, avea fața vânătă: de vreme ce pieptul era strâns puternic și nu lăsa să circule sângele, acesta se aduna la cap și credeai că este, bietul, foarte liniștit, fiindcă nu avea putere să țipe. Nu știu câte ceasuri poate să stea astfel un copil fără să moară, dar gândesc că nu poate să ție mult. Iată, socotesc, unul din cele mai mari foloase ale înfășării.

42. Se zice că, dacă am lăsa pe copiii liberi, ei ar putea să stea rău și să facă mișcări care ar strică buna conformație a membrilor. Aceasta e una din acele afirmări ale unei false înțelepciuni pe care nici o experiență n'a întărit-o. Din mulțimea de copii ai altor popoare mai cu bun simț decât noi, cari cresc având toată libertatea membrilor nu s'a văzut niciunul rănit sau schilodit: ei nu pot să se miște cu atâta forță ca să-și facă rău și dacă ar lua o poziție rea, durerea i-ar silii îndată să o schimbe.

toare cu cari oamenii mai băgători de seamă decât copiii¹ ar putea s'o deosebească; apoi după ce aş trage la sorţi rândul micilor concurenţi, i-aş trimite unul după altul până când cutia cea bună ar fi găsită, iar găsirea aş face-o destul de grea faţă de iscusinţa lor.

232. Ia vedeţi pe micul Hercule² venind cu o cutie în mână, mândru de expediţia sa. Pune cutia pe masă; o deschidem cu mare ceremonie. Par'că aud râsetele, huiduelile veselei cete când în loc de cofeturile aşteptate, găsesc, aşezate foarte frumos pe muşchiu sau pe vată un gândac, un melc, un cărbune, o ghindă, un nap sau altceva de felul acesta. Altădată într'o odaie spoită de curând, se va pune aproape de zid o jucărie, un mic obiect pe care va trebui să-l aducă cineva fără să atingă zidul. D'abiă va intra cel care va aduce obiectul şi, dacă nu s'a putut ţine de condiţie, se vor observa pete albe pe pălărie, pe vârful pantalonilor, pe poalele hainei, pe mânecă. Cred că am spus de ajuns pentru ca să se înţeleagă spiritul acestor jocuri. Dacă vreţi să vă spun prea mult, atunci nu mă mai citiţi.

233. Un om crescut astfel va avea noaptea, mai multe înlesniri decât ceilalţi. Având picioarele obiş-

¹ Acî autorul pune nota următoare: «Ca să le exercitezi atenţiunea, spune-le în totdeauna numai lucruri pentru înţelesul cărora să aibă un interes simţit şi prezent. Mai alés, să nu fie lungimi nefolositoare, nici cuvinte de prisos. Dar observă să nu fie neînţelese nici echivoce cuvântările tale».

² Acî e zis în glumă. Hercule a fost un vestit erou din antichitatea greacă.

noapte să calce sigur în întuneric și mâinile deprinse să pipăe corpurile dimprejur, va merge fără greutate prin cel mai mare întuneric. Imaginația, deprinsă cu jocurile de noapte din copilărie, nu-și va făurì obiecte înspăimântătoare. Dacă i se va părea că aude râsete, va ști că nu sunt draci, ci râsetele foștilor săi camarazi; dacă își va închipui o adunare de oameni, va ști că nu e un sabat¹, ci camera guvernorului său. Dacă noaptea îi va aduce numai amintiri plăcute, nu va fi îngrozit de ea. În loc să-i fie frică de ea, o va iubi. Va fi vorba de o expediție militară? Va fi gata oricând și singur și cu trupa. Va intră în tabăra lui Saul, o va străbate fără a se rătăci, va merge până la cortul regelui fără a deșteptă pe nimeni și va reveni fără a fi observat². E nevoie să iei caii lui Rhessus?³

¹ Aci prin *sabat* (*sabbat*) se înțelege adunare de vrăjitori cari lucrează după poruncile diavolului.

² Aluzie la un episod din istoria vechiului Testament (I, Impărați, cap. 26, vers 7). Saul urmărind pe David cu ostirea, acesta a intrat într'o noapte în lagărul lui Saul și chiar în cortul regesc, de unde a luat o sulită și o cupă, pe care i le-a arătat a doua zi spre a-i dovedi că ar fi putut să-l omoare.

³ E vorba de un episod din *Iliada*, Cartea VI. Rhessus, principe-trac, se duse în ajutorul Troienilor. Oracolul spusese că dacă caii săi vor putea să bea apă din râul Xantos, Troia va fi scăpată. Grecii trebuiau deci să fure caii. Pentru acest scop Ulise și cu Diomedea au intrat în tabăra lui Rhessus, l-au surprins, l-au ucis, și au dat foc taberei, astfel au putut să fure caii și să-i aducă în lagărul lor. Faptele sunt amintite și în poema latină «Eneida» a lui Virgiliu. Eneas, unul din comandanții Troienilor, pleacă după căderea Troiei, și după mai multe rătăciri ajunge în Cartagina. Aci

Adresează-te cu siguranță unui asemenea tânăr. Printre cei crescuți altfel, vei afla cu greu un Ulise.

234. Am văzut că unii caută prin surprinderi să deprindă pe copii să nu le fie frică noaptea. E o metodă foarte greșită: ea produce tocmai efectul contrariu aceluia pe care-l urmărim, ba chiar face pe copii și mai fricoși. Nici rațiunea, nici obișnuința nu pot înlătură ideia unui pericol prezent pe care nu-l știi nici cum va fi nici cât de mare va fi: ele nu pot înlătură nici teama sperieturilor pe cari le-ai încercat adesea. Totuș vei întrebă: cum să-ți ferești elevul de asemenea întâmplări? Iată sfatul cel mai bun care mi se pare că s'ar putea da în această privință. Voiu spune lui Emil: «Te afli în cazul unei apărări legiuite, căci cel care-ți iese înainte nu-ți dă timp să judeci dacă vrea să-ți facă rău ori să te sperie și, fiindcă s'a pregătit de mai înainte, nu vei putea să scapi nici cu fuga. Deci apucă cu îndrăzneală pe cel care te surprinde noaptea, om sau animal, n'are a face; strânge-l ține-l vârtos; dacă vrea să scape, dă fără să te uiți și, orice ar zice sau ar face, nu da drumul până nu știi bine ce este. Lămurindu-se lucrurile, vei afla

Eneas își arătește de luptele din jurul Troiei (Cartea I. vers. 469 și urm.):

Vede prin lacrimi un cort cu pânza că iarna de albă,
Cortul lui Rhessus, pe care Tididul cel lacom de sânge
Noaptea, la somnul dintâiu, cu multă înjunghere-l prădase:
Roibii, prin flacări, i-aduc din lagăr și nici n'apucară
Bieții să guste din nutrețul din Troia nici apa din Xantos.

(Trad. G. Coșbuc).

poate că n'aveai de ce să te temi, dar acest chip de a te purtă cu cei glumeți îi va face, firește, să se cam astâmpere».

235. Deși pipăitul este simțul pe care-l exercităm mai mult decât pe celelalte, constatările sale rămân totuș mai imperfecte și mai grosolane decât ale celorlalte, fiindcă amestecăm continuu văzul, iar ochiul ajunge la obiect mai înainte decât mâna și de aceea spiritul nostru judecă numai după ochiu. În schimb, constatările pipăitului sunt cele mai sigure tocmai fiindcă sunt cele mai mărginite; ele, neputând să se întindă mai departe decât se pot întinde mâinile, îndreptează zăpăceala celorlalte simțuri cari se aruncă departe asupra unor obiecte pe cari d'abiă le zăresc, pe când pipăitul ceea ce știe știe bine. Adăogați la aceasta că putem, când voim, să unim forța mușchilor cu acțiunea nervilor și astfel printr'o senzație simultană să întărim aprecierea greutateii și a solidității cu a temperaturii, a mărimilor, a figurilor. Pipăitul fiind dintre simțurile noastre, cel care ne arată mai bine impresia ce fac corpurile străine asupra corpului nostru, este deci cel mai întrebuintat și ne dă, fără nici o mijlocire, cunoștința necesară pentru conservarea noastră.

236. Dacă pipăitul exercitat poate să ție locul văzului, de ce nu ar putea să ție, până la oarecare punct, și pe al auzului, întrucât sunetele produc în corpurile sonore niște tremurături cari se pot

constată cu pipăitul? Punând mâna pe un violoncel, putem fără ajutorul ochilor și urechilor să deosebim, numai după cum vibrează și tremură lemnul, dacă sunetul pe care-l dă este grav sau ascuțit, dacă este dat de coarda cea subțire sau de cea groasă.

Exercitându-și cineva simțul acesta cu asemenea diferențe, sunt sigur că cu vremea l-ar perfecționa în așa chip încât ar putea să asculte o arie întreagă cu degetele. Admițând aceasta, e lucru lămurit că s'ar putea vorbi surzilor de muzică, fiindcă tonurile și timpurile, fiind primitive de combinații regulate ca și articulațiile și cuvintele, pot fi considerate ca părți ale cuvântului.

237. Sunt exerciții cari tocesc simțul pipăitului și-l fac mai greu; altele, dimpotrivă, îl ascut și-l fac mai delicat și mai fin. Cele dintâu cer multă mișcare și putere din pricina atingerii continue cu obiecte tari și fac pielea tare, bătătorită și-i micșorează puterea de a simți. Celelalte cer atingeri ușoare și dese, astfel că spiritul, băgând mereu de seamă la impresiuni ce se repetă neconținut, dobândește înlesnirea de a judeca toate schimbările lor. Această diferență se vede foarte lesne în întrebuințarea instrumentelor muzicale: pipăitul tare și strivitor¹ pe care-l cere violoncelul, contrabasul, chiar vioara, face degetele mai flexibile, dar le bătătorește extremitățile. Pipăitul potrivit și netezit al clavirului le face tot flexibile, dar în acelaș timp

¹ Care strivește, bătătorește pielea.

și mai sensibile. Din acest punct de vedere trebuie să preferim clivirul.

238. Trebuie ca pielea să se învețe cu impresiile aerului și să poată suferi schimbările lui, pentru că ea apără corpul. Afară de aceasta, n'aș voi ca mâna, de dată tot mereu cu acelaș fel de lucrări, să se învârtoșeze, nici ca pielea ei, devenită aproape osoasă, să piarză acea putere deosebită prin care ne face să cunoaștem corpurile cu cari se atinge și, după felul acestei atingeri, ne dă câteodată, pe întuneric, diferite feluri de tremurături.

239. De ce elevul meu să aibă totdeauna sub picioare o piele de bou? Ar fi vreun rău dacă propria sa piele i-ar sluji drept talpă¹. Se înțelegelesne că nu e de nici un folos ca pielea din această parte să-i fie delicată, ba poate câteodată să-i strice. Deșteptați la miezul nopții, în toiul iernii, când dușmanul vrea să intre în oraș, Genevezii și-au găsit mai curând puștile decât pantofii. Dacă nici unul din ei n'ar fi știut să umble cu picioarele goale, poate că Geneva ar fi fost luată?²

¹ Adică: dacă ar umbla cu picioarele goale.

² Aluziune la o întâmplare din istoria Genevei. În secolul XVI această mică republică era în luptă cu ducatul Savoiei, care voia să-și întindă stăpânirea peste Geneva. Ea a scăpat de a fi supusă, dar cu mari greutăți și cu multe războaie. Un episod al acestor vremuri turburate este atacul dat de trupele ducelui Carol Emanuel de Savoia contra Genevei în noaptea de 21 spre 22 Decembrie 1602. Lovitura era cu atât mai primejdioasă cu cât era dată fără vre-o declarație de războiu și în mijlocul iernii. Pe atunci Geneva avea ziduri întărite. Peste aceste ziduri se găteau să sară soldații din Savoia, dar păzitorii au dat alarma, Genevezii au sărit din somn, au luat armele și i-au respins.

240. Să pregătim totdeauna pe om împotriva întâmplărilor neprevăzute. Dacă Emil aleargă dimineata, în orice anotimp, cu picioarele goale prin casă, pe scări, prin grădină, eu nu-l cert, ci fac tot ca el, având numai grijă să nu fie sticlă pe unde calcă. Voiu vorbi îndată despre lucrul manual și despre jocurile de acest fel. Acum spun că e bine să învețe pașii cari înlesnesc mișcările corpului și să ia, în orice atitudine, o poziție firească și solidă; să știe să sară în depărtare și în înălțime, să se urce pe un arbore, să sară peste un zid, să-și poată găsi totdeauna echilibrul; toate mișcările și gesturile lui să fie ordonate după legile ponderațiunii înainte ca statica¹ să i le fi explicat. După modul cum își pune piciorul pe pământ și cum își ține corpul pe picioare, să se simtă dacă stă bine sau rău. O ținută sigură e totdeauna grațioasă și atitudinile cele mai hotărâte sunt și cele mai elegante. Dacă aș fi profesor de danț, n'aș face toate maimuțăriile lui Marcel², lucruri bune

¹ *Statica* este o parte a mecanicii care se ocupă de studiul echilibrului corpurilor. Se zice că un corp este în echilibru când toate forțele cari lucrează asupra-i se neutralizează și pare astfel că corpul nu suferă influența nici unei forțe.

² Celebru profesor de danț la Paris. Cunoscând bine lumea în care trăia, se arătă extravagant de șiretenie și dădea artei sale o importanță pe care ceilalți se prefăceau că o găsesc ridicolă, dar în realitate îi arătau cel mai mare respect. Astăzi se vede încă în altă artă tot atât de frivolă, cum un actor face pe grozavul și pe nebunul și izbuteste tot așa de bine. Această metodă e totdeauna sigură în Franța. Talentul adevărat, mai simplu și mai puțin înșelător, nu reușește. Modestia este aici virtutea celor proști. (*Nota*

pentru țara în care le face; ci, în loc de a ocupa pe elevul meu tot cu sărituri, l-aș duce la poalele unei stânci și i-aș arăta ce atitudine trebuie să ia, cum să-și ție corpul și capul, ce mișcări să facă, cum să-și așeze, acî picioarele, acî mâna, pentru a putea să urmeze cu ușurință cărările povârnite, gloduroase, anevoioase și cum să treacă din colț în colț atât la suit cât și la coborât. L-aș face mai bine să se întrecă cu căprioara decât să danțeze ca un baletist dela Operă.

241. Pe când pipăitul concentrează operațiile sale în jurul omului, văzul întinde pe ale sale cât poate mai departe. Din pricina aceasta constatările văzului sunt înșelătoare. Dintr'o ochire omul prinde jumătatea orizontului său. Se poate să nu se înșele el în asemenea mulțime de senzațiuni simultane și de judecăți pe cari le provoacă acestea? De aceea din toate simțurile noastre văzul e cel mai supus greșelii, tocmai fiindcă se întinde mai departe și, apucând cu mult înaintea celorlalte, operațiile sale sunt prea repezi și prea întinse pentru ca să poată fi rectificate de ele. Mai mult, chiar iluziunea

autorului). Sallviürk adaogă că acest Marcel s'a încumetat să formuleze o teorie filozofică, zicând că poate cunoaște după mers și ținută caracterul și naționalitatea unui om. El zice că într'un «menuet» (joc obișnuit în Franța mai ales pe acele vremuri) găsești de toate. Rousseau pare să facă aluzie la o comedie, care pune pe scenă minunățiile lui Marcel. Lumea a fluerat la reprezentație, după ce răsese în deajuns de piesă. Marcel se plânge lui Rousseau asupra modului cum a vorbit despre dânsul; dar acesta răspunde că a răs mai mult de tonul grav cu care-și debită opiniile.

perspectivei ne e necesară ca să ajungem a cunoaște întinderea și a-i compară părțile. Fără aparențe false, n'am vedeà nimic în depărtare; fără gradațiile de mărime și de lumină, n'am puteà aprecia distanțele sau, mai bine zis, n'ar existà distanțe pentru noi. Dacă din doi arbori deopotrivă de mari, unul ar fi așezat la o sută de pași mai departe de noi și l-am vedeà tot așa de mare ca pe unul care ar fi departe numai la zece pași, atunci am socoti că se află unul lângă altul. Dacă am vedeà dimensiunile tuturor obiectelor în adevărata lor măsură, atunci nu ne-am da seama de spațiu și tot ce e înaintea noastră ar fi așezat pe acelaș plan înaintea ochiului nostru.

242. Văzul nu poate judecà mărimea obiectelor și depărtarea lor decât printr'o singură măsură: deschiderea unghiului pe care-l fac cu ochiul nostru. Această deschidere este un efect simplu al unei cauze compuse și de aceea judecata pe care ochiul o provoacă în noi lasă cauzele particulare nedeterminate sau este greșită. În adevăr, cum pot distinge numai cu privirea dacă unghiul sub care văd un obiect mai mic decât altul e mic fiindcă primul obiect este în realitate *mai mic* ori pentru că e *mai depărtat*?

243. Trebuie deci să urmăim aci o metodă contrarie celei precedente. În loc de a ne mulțumi cu o simplă senzațiune, să o repetăm, s'o verificăm prin alta, să controlăm vederea prin pipăit, să ținem

în loc impetuozitatea celui dintâiu simț prin mersul greoiu și regulat al celuilalt. Dacă nu ne obișnuim să facem aceasta, vom avea aprecieri foarte neexacte. Cu o simplă privire nu putem judecă precis nici înălțimile, nici lungimile, nici adâncimile, nici depărtările. Și dovadă că nu e atât vina simțului însuș, ci a lipsei de deprindere, este faptul că inginerii, arpentorii, arhitecții, zidarii, pictorii au în genere un ochiu mult mai sigur decât al nostru și apreciază distanțele cu mai multă justeță, pentru că meseria lor le dă o experiență pe care noi nu căutăm s'o dobândim; ei înlătură nehotărârea unghiului prin aparențele cari o însoțesc și cari determină mai exact pentru dânsii raportul între cele două cauze ale acestui unghiu.

244. E totdeauna ușor să facem pe copii să-și miște corpul fără prea multă sfortare. Sunt o mie de chipuri ca să-i facem să măsoare, să cunoască, să aprecieze distanțele. Iacă un cireș foarte înalt: cum să culegem cireșile? Ne putem sluji de scara hambarului. Iacă un râu lat: cum să-l trecem? Dacă am pune o scândură din curte o să ajungă ea dela un țârm la altul? Am voi să pescuim în șanțurile castelului, stând la fereastră: cât de lungă trebuie să fie undița? Aș vrea să fac un leagăn între acești doi arbori: ne-ar ajunge o frânghie de doi coți? Mi se spune că în casa cealaltă odaia noastră va fi de 25 picioare pătrate¹: crezi că o să ne

¹ *Picioarul patrat* eră o veche măsură de suprafață în Franța, echivală cu 10 decimetri pătrați și jumătate.

fie deajuns: Va fi mai mare decât asta? Ne e tare foame; iată două sate: în care vom ajunge mai curând să mâncăm? etc.¹

245. Erà vorba să se deprinză cu alergatul un copil greoiu și leneș, care nu se apucă de bună voie de un asemenea exercițiu, nici de altul, măcar că erà destinat să fie militar. Nu știu cum îi intrase în cap că un om de rangul său nu trebuie să facă nimic nici să știe nimic și că noblețea trebuie să-i ție loc de brațe, de picioare și de orice fel de merit. Se înțelege că chiar cu meșteșugul lui Chiron² ar fi foarte greu să faci dintr'un asemenea gentilom un Achille iute de picioare³. Greutatea mea erà și mai mare, pentru că nu voiam să-l silesc prin nimic; nici îndemnuri, nici făgădueli, nici amenințări, nimic nu puteam întrebuința; nu voiam să provoc în el nici emulațiunea, nici dorința de a se distinge. Cum dar să-l fac să alerge fără să-i spui nimic? Să alerg eu ar fi fost un mijloc puțin sigur și cu oarecari neajunsuri. De altfel erà vorba ca din acest exercițiu să scot și oarecare învățatură pentru el, să stabilesc un fel de acord între judecata lui și între corpul lui care aveà să urmeze după această

¹ Sallwürk observă că Formey se plânge despre acest repetat îndemn la foame.

² Persoană din mitologia greacă. Chiron erà unul din centauri. Centaurii erau niște ființe jumătate cai, jumătate oameni. El erà foarte iscusit și foarte învățat. Achille, vestitul erou din poezia greacă, a fost elevul acestuia.

³ Achille, cel mai însemnat dintre eroii greci din *Iliada* lui Omer, aveà, între alte însușiri, și aceea de a alerga cu multă ușurință.

judecată. Iată cum am făcut eu în împrejurarea aceasta.

246. Mergând să mă preumblu cu el după masă, luam câte odată în buzunar două prăjituri din acelea cari îi plăceau mult: mâncam fiecare câte una și ne întorceam foarte mulțumiți¹. Intr'o zi băgă de seamă că aveam trei prăjituri. El ar fi mâncat bucuros șease fără să se supere. Se grăbi să mănânce repede pe a sa ca să-mi ceară pe a treia. Îi refuzai zicându-i că aş putea s'o mănânc eu sau că am putea s'o împărțim, dar aş vrea mai bine să o dăm unuia din cei doi băieți de colo care va ști să alerge mai iute. Îi chem, le arăt prăjitura și le spui condițiunea. Atâta așteptau. Puiu prăjitura pe o piatră mare, care trebuiă să fie capătul drumului: hotărâm pe unde să alerge; ne așezăm lângă piatră și, după ce dăm semnalul, amândoi băiețașii pornesc; învingătorul ia prăjitura și o mănâncă fără nici o milă în fața celui învins și în fața privitorilor.

247. Petrecerea aceasta făcea mai mult decât prăjitura; dar la început n'a prins și n'a produs nici un efect. Nu m'am supărat și nici nu m'am grăbit:

¹ Acî *autorul* pune nota următoare: «E vorba de preumblare la câmp. Preumblările în orașe sunt primejdioase pentru copiii de amândouă sexele. Li se dezvoltă vanitatea și dorința de a fi admirați. La Luxembourg, la Tuileries și mai ales la Palais Royal (grădini vestite din Paris pe vremea autorului; cea de a treia nu mai există astăzi) se deprinde tinerimea din Paris să se arate obraznică și increzută și astfel să fie huiduită și urâtă în toată Europa».

educația copiilor este o meserie în care trebuie să știi a pierde timpul pentru a-l putea câștiga. Urmam preumblările noastre. Adesea luam trei prăjituri, câteodată patru și, din când în când, dam una sau chiar două pentru cei ce se luau la întrecere. Premiul nu erà mare, dar cei ce luptau pentru el nu erau ambițioși. Cel care izbutia erà lăudat, sărbătorit; totul se făcea cu mare pompă. Pentru ca să produc mai multă mișcare și să măresc interesul, mării locul de alergat și primii mai mulți concurenți. D'abià intrau în locul de întrecere, și toți trecătorii se opriau să-i privească: chemările, strigătele, aplauzele îi însuflețiau. Câteodată vedeam pe domnișorul meu tresărind, sculându-se în sus strigând când vedeà pe unul că e aproape să ajungă ori că întrece pe altul. Acestea erau pentru el ca niște jocuri olimpice¹.

248. Câteodată concurenții înșelau; se opriau între ei, se trântiau ori își aruncau pietre în drum. Aceasta m'a silit să-i despart și să-i pun să plece din puncte diferite, dar de o potrivă de departe de țintă. Se va vedeà îndată însemnătatea acestei măsuri, căci trebuie să tratez această afacere arătând cele mai mici amănunte.

249. Plictisit să vadă mereu mâncându-se sub ochii săi prăjiturile care îi plăceau așa de mult,

¹ *Jocurile olimpice* erau niște vestite jocuri obișnuite la Grecii cei vechi. Se făceau alergări pe jos și cu trăsurile, lupte între atleți, aruncări cu discul, ș. a.

domnişorul meu bagădeseamă că poate să folosească la ceva o bună alergătură şi, fiindcă vedeă că are şi el două picioare, începù să se încerce în ascuns. Mă făceam că nu văd nimic, dar înţelesei că meşteşugul meu izbutise. Când s'a socotit destul de tare — şi lucrul acesta i l-am citit în gând — se prefăcea că stăruieşte să-i dau prăjitura care rămâneă. Nu vreau, el stăruieşte şi, cu oarecare supărare, îmi zice în fine: «Bine, pune-o pe piatră, fixează drumul ce trebuie făcut şi vom vedeà». — «Cum? îi zic rîzînd, un cavaler ştie să alerge? O să-ţi faci poftă de mâncare şi n'o să ai cu ce să-ţi-o mulţumeşti». Înţepat de gluma mea, se sileşte şi ia premiul, mai ales că fixasem drumul scurt şi înlăturasem pe cel care alergă mai bine. Primul pas erà greu de făcut; de aci încolo, se înţelege că mi-a fost uşor să-l fac a stăruì în deprinderea sa. I s'a dezvoltat lesne gustul pentru acest fel de exerciţiu şi curînd a ajuns să fie sigur de învingere, fără favoare şi cât de lung să fi fost drumul lor.

250. Afară de acest folos am mai dobîndit altul, la care nici nu mă gîndisem. La început, când izbutiă, rar, să ia premiul, îl mîncă totdeauna singur cum făceau şi concurenţii săi. După ce se obişnuì însă cu izbînda, se făcù generos, împărtăşind adesea cu cei învinşi. Am putut astfel să fac o constatare de morală şi am priceput care este adevăratul principiu al generozităţii.

251. Urmând să însemnez punctele de unde aveau să plece deodată diferiți concurenți, am stabilit fără să bage el de seamă, distanțe inegale, astfel că unul având să străbată un drum mai lung de cât altul pentru ca să ajungă în acelaș loc, erà nedreptățit în mod vădit. Deși lăsam pe elevul meu să-și aleagă drumul, el nu știà să se folosească de înlesnirea ce voiam să-i fac. Fără să se uite cât e de mare depărtarea, el alegeà totdeauna drumul cel mai frumos; astfel, știind dinainte cum are să facă, îmi stà în mână să-i dau prăjitura sau nu. Aceasta slujià la mai multe scopuri. Voiam să-l fac să bagedeseamă deosebirea între drumuri; dar, deși erà de obicei foarte moale, erà însă foarte viu când se jucà și aveà așa de mare încredere în mine încât cu foarte multă greutate l-am făcut să observe că îl înșelam. În fine, cu toată zăpăceala lui, am reușit. El m'a ținut de rău. I-am zis: «De ce te plângi? Când dăruesc ceva, nu sunt stăpân' să stabilesc condițiile? Cine te silește să alergi? ți-am făgăduit să fac toate drumurile deopotrivă? și nu erai liber să alegi? Mergi pe cel mai scurt, nu te oprește nimeni. Nu vezi că vreau tocmai să te favorizez și că inegalitatea de care te superi îți vine în ajutor dacă vrei să te folosești de ea?» Erà foarte lămurit: à înțeles, și ca să poată face alegerea a trebuit să se uite cu multă atențiune. Intâiu a fost vorba să numărăm pașii, dar măsura pașilor unui copil se

face încet și cu greșeli, și afară de aceasta, căutam să înmulțesc întrecerile în aceeași zi; astfel, de oarece petrecerea aceasta ajunsese un fel de pasiune, se socotiă mare pagubă să se piardă vreme cu măsurarea drumului în loc de a-l străbate în fugă. Vioiciunea copilărească nu se împacă lesne cu o procedare înceată și au trebuit să se deprinză cu toții să vadă mai bine și să prețuească depărtarea după ochi. Atunci nu mi-a fost greu să dezvolt această deprindere. După câteva luni de încercări și de greșeli îndreptate, a ajuns să-și exerciteze așa de bine vederea într'aceasta, încât dacă îi propuneam să pui o prăjitură pe vreun obiect depărtat, măsură distanța cu privirea tot așa de bine ca și cu lanțul unui geometru.

252. Din toate simțurile, vederea se desparte mai greu de judecățile minții; de aceea trebuie multă vreme ca să te înveți a vedeă. Trebuie multă vreme să compari vederea cu pipăitul pentru ca s'o deprinzi a raportă în mod exact figurile și distanțele: fără pipăit, fără mișcare, cei mai buni ochi din lume nu ne-ar putea da nici o idee despre întindere. Pentru o stridie universul întreg trebuie să fie un punct și, chiar dacă ar avea o minte omenească, tot așa l-ar vedeă. Numai mergând, pipăind, numărând, măsurând dimensiunile, numai așa ajungi a le prețui. Dacă însă ai măsură mereu, simțul, lăsându-se pe seama instrumentului, n'ar dobândi nici o justeță. Nu e bine

nici ca copilul să treacă deodată dela măsură la prețuire; trebuie întâiu, urmând să compare parte cu parte ceea ce nu poate să compare dintr'o dată, să substitue măsurilor precise niște măsuri după aprecierea lui și în loc să măsoare mereu cu mâna să se deprinză a măsură cu ochii. Aș vrea totuș ca primele sale observări să fie verificate prin măsuri reale, pentru ca să-și îndrepteze greșelile și dacă văzul îi dă o aparență falsă, să știe a o îndreptă prin judecată. Măsurile naturale sunt aproape aceleași în toate părțile: pașii omului, lungimea brațelor, înălțimea lui. Când copilul voește a prețui cât este de înalt un cat dintr'o casă, guvernorul său îi poate servi ca termen de comparație; dacă prețuește înălțimea unei clopotnițe, o va compară cu casele; dacă vrea să știe lungimea unui drum, să numere în câte ceasuri îl străbate; însă de un lucru să se știe totdeauna socoteală: toate aceste comparații să le facă el singur, iar nu să le facă altul pentru el.

253. Deprinzându-se cinevă să aprecieze depărtarea și mărimea corpurilor, învață să cunoască și figurile lor și chiar să le imite, căci în fond, această imitație e bazată pe legile perspectivei și nu poți judecă întinderea de departe, dacă nu te conduci, întru câtvă, fără să știi, de aceste legi. Copiii, cari din firea lor sunt imitatori, încearcă toți să desemneze. Aș vrea ca elevul meu să cultive această artă nu atât pentru arta însăș,

cât pentru ca să-și deprinză ochiul și să-și facă mâna flexibilă. Eu nu urmăresc să-l fac să știe cutare ori cutare exercițiu, ci să dobândească perspicacitatea privirii și buna deprindere a corpului care se capătă prin acest exercițiu. De aceea nu-i voi da un profesor de desen, căci acesta l-ar pune să imite niște imitațiuni și să deseneze după desennuri. Nu vreau să aibă alt profesor decât natura, nici alt model decât obiectele¹. Vreau să aibă sub ochi originalul însuș, iar nu hârtia care-l înfățișează; să schițeze o casă de pe o casă, un arbore de pe un arbore, un om de pe un om; astfel se va deprinde să observe bine corpurile și înfățișările lor și nu va lua drept imitațiuni adevărate niște imitațiuni false și convenționale. L-aș oprî chiar de a desena din memorie, adică în lipsa obiectelor, până când, prin observațiuni dese, nu-și imprimă bine în imaginație înfățișările exacte ale lucrurilor, căci mă tem ca nu cumva, punând în locul lucrurilor adevărate niște figuri bizare și fantastice, să piarză cunoștința proporțiilor și gustul frumuseților naturii.

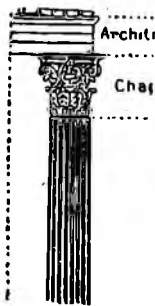
254. Știu bine că, în modul acesta, va mângâli multă vreme fără să facă nimic cumsecade, că târziu va putea să prinză eleganța conturilor și trăsătura ușoară a desennatorilor, că niciodată

¹ Ideia desenului de pe natură aplicată chiar din clasele primare este astăzi admisă în multe țări. În Franța s'a introdus în programul învățământului primar în anul 1909, iar la noi în 1910.

poate nu va deosebi efectele pitorești și nu va avea bun gust; în schimb va dobândi o privire mai justă, o mână mai sigură, o bună cunoaștere a adevăratelor raporturi de mărime și de figură dintre animale, plante și diferitele corpuri din natură, în fine va fi pătruns de jocul perspectivei. Tocmai aceasta am voit să fac, căci intențiunea mea nu este să-l văd că știe imită obiectele, ci că le cunoaște; vreau mai bine să-mi arate cu siguranță o frunză de acant și să desemneze rău un capitel¹.

255. În acest exercițiu, ca și în toate celelalte, nu oblig pe elevul meu să lucreze singur. Ca să-i fac ocupația mai plăcută, o împărtășesc neconținut cu el. Nu vreau să se ia la întrecere cu altcineva decât cu mine și aceasta fără întrerupere și fără

¹ *Acantul* (popor. *pălămidă*) plantă spinoasă, care are frunze foarte frumoase, a inspirat încă din antichitate pe artiști și de

Capitel corintian

Frunză de acant

aci s'a născut ornamentul care formează caracterul principal al capitelului corintian.

primejdie pentru el: ocupațiunile sale vor deveni interesante, dar pizma nu se va naște între noi. Voiu pune mâna pe creion ca și el; la început îl voiu întrebuiță cu aceeaș stângăcie ca și el. Chiar dacă aș fi un Appelles¹, m'aș arătă ca un mângălitor. Voiu începe desemnând un om, cum fac servitorii pe ziduri: o linie pentru fiecare braț, o linie pentru fiecare picior și degete mai groase decât brațul. Târziu vom băgă de seamă, ori unul ori altul, această disproporție: vom observă că piciorul are grosime și această grosime nu e de o potrivă de sus până jos; că brațul are o lungime hotărâtă în raport cu corpul, etc. În sensul acesta, voiu merge alături de el sau îi voiu luă așa de puțin înainte încât îi va fi ușor să mă ajungă și adesea să mă întreacă. Vom aveà vopsele, pensule; vom încercă să imităm culoarea și toată înfățișarea obiectelor ca și conturul lor. Vom coloră desemnuri, vom pictă, vom mângăli; dar în toate mângăliturele noastre vom spionă natura, nu vom face nimic decât sub ochii maestrului².

256. N'aveam cu ce să împodobim odată; acum am găsit³. Pun în ramă desemnurile noastre; pun deasupra sticle frumoase ca să nu le mai atingem și văzând că rămân în starea în care le-am lăsat, să aibă fiecare interes de a și le îngrijî. Le așez

¹ Appelles, vestit pictor din Grecia veche (sec. IV în. de Hr.).

² Aci el înțelege că maestrul e natura. Vszi și § 211. (*Nota lui Sallwürk*).

³ Vezi § 64.

în ordine jur împrejur, fiecare desemn repetat de douăzeci, de treizeci de ori și fiecare exemplar arătând progresul autorului, din momentul în care casa este un simplu patruleter în formă până când fațada, profilul, proporțiile, umbrele sunt date cu cea mai mare exactitate. Această gradațiune ne oferă mereu lucruri interesante pentru noi, ciudate poate pentru alții, și ne servește drept un neîncetat îndemn spre mai bine. Desemnurile cele dintâiu, cele mai grosolane, au rame mai strălucitoare, aurite, cari le dau mai multă importanță; când imitațiunea ajunge mai exactă și desemnul e cu adevărat bine făcut, atunci îi pui un cadru negru foarte simplu; aceste lucrări n'au nevoie de altă podoabă străină și ar fi păcat să răpești din atențiunea ce se cuvine obiectului însuș prin ceea ce-i pui împrejur. Astfel, fiecare dintre noi dorește să aibă onoarea cadrului simplu și când unul vrea să-și arate disprețul pentru un desemn al celuilalt, îl osândește a fi pus în cadru aurit. Poate că într'oză acest lucru va ajunge ca proverb pentru noi și vom admiră cum știu de bine să judece unii oameni așezându-se în asemenea cadru.

257. Am spus că geometria nu e pentru copii; dar e vina noastră. Nu vrem să pricepem că metoda ce ni se potrivește nouă nu li se potrivește lor, că dacă noi ne învoim cu arta de a raționă, lor le place arta numai de a vedea. În loc de a le da metoda noastră, am face mai bine s'o luăm pe a

lor; căci noi învățăm geometria numai prin imaginație și raționament. Enunți propozițiunea și trebuie să imaginezi demonstrația, adică să alegi din propozițiunile știute pe aceea față de care aceasta este o consecvență și din toate consecvențele cari se pot scoate din aceeaș propozițiune să alegi tocmai pe aceea de care e vorba.

258. In acest chip, cel care are raționamentul exact, dacă nu are nici spirit inventiv, trebuie să fie scurt. Și ce urmează de aci? In loc de a ne face să găsim noi demonstrațiunile, ni le dictează; în loc să ne învețe să raționăm, raționează profesorul pentru noi și ne exercitează numai memoria.

259. Desemnați figuri exacte, combinați-le, puneți-le una peste alta, cercetați raporturile dintre ele; veți găsi toată geometria elementară, mergând din observație în observație, fără ca să fie vorba nici de definițiuni nici de probleme, nici de vre-o altă formă de demonstrație decât simpla suprapunere. In ce mă privește, nu am nicidecum de gând să învăț pe Emil geometria, ci el să mi-o arate; voi căutâ raporturile și el le va găsi, căci le voi căutâ în așa fel ca să-l fac să le găsească. De exemplu, în loc să mă servesc de un compas ca să fac un cerc, îl voi face cu un vârf ascuțit legat de o sfoară pe care s'o învârtesc împrejurul unui cuiu. După aceasta, când voi voi să compar razele între dânsese, Emil va râde de mine și mă va face să înțeleg că dacă învârtesc acelaș fir întins nu se pot produce distanțe neegale.

260. Dacă vreau să măsoz un unghi de 60 grade, descriu din vârful unghiului un arc, și un cerc întreg, fiindcă cu copiii nu trebuie să lași nimic subînțeles. Găsesc că porțiunea cercului cuprinsă între cele două laturi ale unghiului este a șasea parte a cercului. După aceasta, descriu din același vârf un cerc mai mare și găsesc că al doilea arc este tot a șasea parte din cercul său. Descriu un al treilea cerc concentric¹ asupra căruia fac aceeași probă și urmez așa cu alte cercuri până când Emil, mirat de prostia mea, îmi spune că fiecare arc, mare sau mic, cuprins între laturile aceluiași unghi va fi totdeauna a șasea parte din cercul său, etc. Ajungem astfel la întrebuintarea raportorului.

261. Pentru a dovedi că unghiurile formate de aceeași parte a unei linii drepte sunt egale cu două unghiuri drepte, se descrie un cerc. Eu, dimpotrivă, fac așa ca Emil să observe aceasta mai întâiu în cerc și apoi îl întreb: «Dacă ai scoate cercul și ai lăsa liniile drepte, unghiurile și-ar schimba mărimea?, etc.».

262. În predarea geometriei, exactitatea figurilor nu e ținută destul în seamă; se fac presupuneri și se pune preț pe demonstrațiune. Pentru noi, dimpotrivă nu va fi niciodată vorba de demonstrațiune. Grijă noastră cea mai mare va fi să tragem linii foarte drepte, foarte

¹ Expresia de *cerc* poate însemna și *suprafața* și *linia* care o închide.

exacte, cu adevărat egale; să facem un patrat perfect; să tragem un cerc cu adevărat rotund. Pentru a verifică exactitatea figurii, o vom examina prin toate proprietățile ei sensibile; aceasta ne va da prilej să descoperim în fiecare zi alte proprietăți necunoscute încă. Vom îndoi cele două semicercuri prin diametru, jumătățile patratului prin diagonală. Vom compară aceste două figuri pentru a vedea la care se potrivesc mai bine contururile și prin urmare care e mai bine făcută. Vom cercetă dacă aceeaș egalitate de împărțire se găsește la paralelograme, la trapeze, etc. Câteodată vom încercă să prevedem succesul unei experiențe înainte de a o face, vom căută motivele, etc.

263. Pentru elevul meu, geometria este meșteșugul de a întrebuiță bine linia și compasul și nu o va confundă cu desemnul, pentru care nu va întrebuiță nici unul din aceste instrumente. Linia și compasul vor fi închise bine și nu i se vor da decât rar și pentru puțin timp, ca să nu se învețe să mâzgălească. Câteodată vom putea să luăm figurile noastre la preumblare și să vorbim de ce am făcut sau de ce vom avea de făcut.

264. Nu voi uită niciodată că am văzut la Turin un tânăr, pe care în copilărie îl învățase raporturile, dintre contururi și dintre suprafețe, dându-i să aleagă în fiecare zi dintre prăjituri cu figuri geometrice pe cele izoperimetrice. Micul mâncăcios își

însușise toată arta lui Arhimedea ca să afle în care prăjituri va avea mai mult de mâncat ¹:

265. Când un copil se joacă cu mingea cu pene ², își exercită ochiul și brațul la exactitate; când lovește o sfârlează, își mărește forța, dar nu învață nimic. Am întrebat adesea de ce nu se dau copiilor aceleași jocuri de adresă ca adulților: mingea ³, ghiuleaua ⁴, biliardul, arcul, instrumente muzicale? Mi s'a răspuns că unele din aceste jocuri sunt mai presus de puterile lor, iar pentru altele nu le sunt încă formate membrele și organele. Aceste argumente le găesc rele: copilul n'are înălțimea bărbatului și cu toate acestea poartă haine ca ale lui. Nu înțeleg să se joace cu bile pe un biliard înalt

¹ In ed. din 1835 figurează aci nota următoare: «Se numesc figuri *ixoperimetrice* acelea ale căror contururi sau circumferențe sunt egale în lungime. Dintre toate cercul, are suprafață mai mare; copilul alegea prăjituri cu formă circulară».

² *Mingea cu pene* traduce printr'o perifrază cuv. fr. *volant*. E,

în realitate, o jumătate de minge de plută, în care sunt înfipite penele, cum arată figura.

³ *Mingea* traduce fr. *paume*. E vorba de un joc practicat în Franța: mingea se aruncă dela o grupă la alta cu rachete sau cu mici ciomege, ca la jocul *oinei*.

⁴ *Ghiuleaua* traduce cuvântul fr. *mail*, care însemnează bățul cu care se lovește ghiuleaua la un anume joc ce se practică la ei.

de un metru¹; nu înțeleg să-și piarză vremea în casele de joc, nici să i se dea în mâna lui mică o rachetă² cu care să asvârle mingea; dar să se joace într'o sală în care s'ar putea păzi ferestrele, să se serve întâiu de niște mingi moi; primele lui rachete să fie de lemn, apoi de piele, apoi de vână de bou, după dezvoltarea ce va luă el.

Preferiți mingea cu pene, pentru că obosește mai puțin și nu e primejdioasă. Tocmai aceste motive nu sunt întemeiate. Jocul acesta este un joc de femei; dar și acestora li se întâmplă să alerge după mingea ori s'o lovească în șor. Pielea lor albă nu e destinată să se învinețească de lovituri și de aceea ele nu vor să fie lovite în obraz. Noi însă, cari suntem făcuți pentru a fi voinici, socotim că putem izbuti într'aceasta fără nici o greutate? Și cum vom fi în stare să ne apărăm la nevoie, dacă n'am fost atacați niciodată? Jocurile în cari poți fi neîn-

¹ Autorul se exprimă prin cuvântul *picior* («trei picioare»). Piciorul eră o veche măsură întrebuințată la Francezi egală cu 33 centimetri.

² *Racheta* este un auxiliar al jocului de mingi introdus dela Englezi la Francezi și apoi și la noi (*Lawn-tennis*). E ca o lopățiță

având partea lată formată dintr'o plasă închisă de un cerc de lemn.

demânatec fără nici un neajuns, se joacă totdeauna cu puțină băgarede seamă: o minge cu pene care cade nu face rău nimănui; dar nimic nu-ți desmortește brațele așa bine ca nevoia de a-ți păzi capul, nimic nu-ți agerește ochiul ca nevoia de a-ți feri ochii. Să alergi dela un capăt al unei săli până la celălalt, să apreciezi sborul unei mingi cât timp e încă în aer, s'o arunci înapoi cu putere și cu siguranță: asemenea jocuri servesc mai puțin omului format și mai mult ca să formeze pe om¹.

266. Mușchii unui copil se zice că sunt prea moi. E adevărat că au mai puțină putere, dar sunt mai flexibili; brațul lui este slab, dar, oricum, este un braț și poți să faci cu el, în marginea puterii lui, tot ceea ce faci cu o altă mașină de acelaș fel. Mâinile copiilor n'au nici o adresă, dar tocmai această vreau eu s'o dobândească. Desigur că un adult care ar fi tot așa de puțin exercitat ca ei ar avea tot așa de puțină adresă. Nu putem cunoaște întrebuintarea organelor noastre decât după ce ne-am servit de ele. Numai o experiență îndelungată ne învață să ne folosim de noi înșine și această experiență este adevărata învățătură despre care nu putem zice niciodată că am început-o prea de vreme.

267. Tot ce se face se poate face. E un lucru foarte obișnuit să vezi copii îndemânateci și des-

¹ Adică sunt mai mult jocuri pentru copii și tineri.

ghețați care au în membrele lor aceeaș agilitate ca un om format. Mai totdeauna prin bâlciuri vezi copii făcând gimnastică, mergând în mâini, sărind, jucând pe frânghie. Ani dearându-l, trupe de copii au atras atențiunea spectatorilor dela *comedia italiană* prin baleturile lor¹. Cine n'a auzit vorbindu-se în Germania și în Italia de trupa de pantomimă a celebrului Nicolini²? Văzut-a cineva că acești copii au mișcări mai puțin dezvoltate, atitudini mai puțin grațioase, auzul mai puțin just, danțul mai puțin ușor decât dănțuitorii formați? Dacă degetele lor sunt groase, scurte, puțin mobile, mâinile lor grăsuțe și puțin făcute pentru a apucă bine ceva, împiedică aceasta pe unii copii a scrie sau a desemnă în vârsta în care alții nu știu încă să ție în mână creionul sau tocul? Parisul întreg își aduce aminte de acea mică engleză care la vârsta de 10 ani făcêa minuni la clavier³. Am văzut pe

¹ *Comedia italiană* eră un Teatru în Paris în acel timp. Încă din sec. XVI începură să vie în Franța trupe de actori italieni cari jucau diferite piese. În sec. XVIII eră la Paris o trupă numeroasă susținută chiar de guvern. Ea a avut o mare strălucire în vreme de peste 60 de ani sub numele de *Comedia italiană*. Din vremea aceea a și rămas numele unei strade din Paris «a Italienilor».

² O trupă de copii, vestită, se vede, pe acea vreme, dar acum uitată.

³ Nu am aflat numele acelei copile. Nici nu ne-ar sluji mult să-l cunoaștem, căci și în timpul nostru se pot găsi asemenea cazuri. Într'una din edițiile sale, Rousseau a adaos o notă în care spune că a văzut și un băiat de 7 ani făcând acelaș lucru. E probabil aluziune la marele muzicant Mozart, care în adevăr în anul 1764 în vârstă de 8 ani a venit la Paris și a dat concerte la curte în Versailles.

fiul unui magistrat, un băiețuș de 8 ani, pe care îl urcă pe masă la sfârșitul prânzului, ca pe o statuie, l-am văzut cântând dintr'o vioară aproape cât el de mare și punând în mirare chiar pe artiști prin execuțiunea sa¹.

268. Acest exemplu și o sută de mii altele mi se par că arată că lipsa de aptitudine a copiilor pentru exercițiile noastre este închipuită și că, dacă ei nu reușesc într'unele, pricina e că nu i-am deprins niciodată.

269. Mi se va zice că recomand în privința corpului o cultură înainte de vreme pe care o critic în ce privește spiritul copiilor. Deosebirea e foarte mare, căci progresul într'una este numai aparent pe când în cealaltă este real. Am arătat că spiritul pe care par copiii că-l au nu-l au în realitate. De altfel, trebuie să ne gândim totdeauna că exercițiile de cari vorbesc sunt și trebuie să fie numai jocuri, adică o îndreptare ușoară și voită a mișcărilor pe cari le cere natura lor; trebuie să fie arta de a varia jocurile lor pentru a le face mai plăcute fără ca vreodată prin silă să le schimbăm în muncă. Cred că nu-i nici un joc din care să

¹ E vorba de *Boisgelou*. În Marea Enciclopedie franceză găsim la numele acesta reprodus pasagiul de acți din *Emil* și ni se spune că, în adevăr, între 1737 și 1806 a trăit în Franța un violonist vestit *Paul Boisgelou*, care a fost un talent timpuriu, care a fost militar și apoi — ocupat cu muzica, publicând tractate teoretice și câteva compoziții. El era fiul lui François de Boisgelou, membru în marele consiliu.

nu se poate scoate vreun fel de învățătură, și chiar dacă nu ș'ar putea, sunt mulțumit dacă ei petrec fără nici un neajuns și dacă timpul trece, căci cine urmărește progresul copiilor nu trebuie să se gândească la prezent, ci la viitor. Din contră dacă îți propui numaidecât să-i înveți un lucru sau altul, oricum ar proceda cineva este peste putință să reușească fără constrângere, fără supărare și fără plictiseală¹.

270. Ceeace am zis despre cele două simțuri a căror întrebuințare este mai deasă și mai însemnată, poate servi de exemplu despre modul de a exercită pe celelalte. Vederea și pipăitul se aplică deopotrivă la corpurile în repaos și la corpurile cari se mișcă; dar numai mișcarea aerului poate să atingă auzul, și această mișcare o fac numai corpurile cari se mișcă; deci dacă totul ar stă în repaos n'am auzi niciodată nimic. De aceea noaptea când noi ne mișcăm numai cât voim și ne putem teme de corpurile cari se mișcă, trebuie să avem urechea deprinsă și să putem judecă, după senzația ce avem, dacă corpul care o produce este mare sau

¹ Ideia de a învăța pe copil fără constrângere o aflăm dela Platon incoace la mulți teoreticieni ai educației. Platon zice, vorbind despre învățatura aritmeticei: «Copiii vor începe *jucându-se* să se exerciteze în mici calcule *amume inventate pentru ei*. Li se va da să împartă între dânsii, sau egal sau neegal, mere ori coroane; li se va da, în exercițiile de joc, locuri cu soț sau fără soț, etc.» Locke are între «Observațiile» sale o secțiune, a XVIII-a, intitulată: «Nu trebuie să silești pe copii să se ocupe cu lucruri pe cari să le învețe».

mic, depărtat sau apropiat, dacă mișcarea lui este violentă sau slabă. Mișcarea aerului poate produce ecouri cari să repete senzațiunea și să ne facă să socotim că corpul care face șgomot sau dă un sunet este în altă parte decât acolo unde este în realitate. Intr'o câmpie sau într'o vale, dacă pui urechea la pământ, auzi glasul oamenilor și pasul cailor cu mult mai de departe decât dacă stai în picioare.

271. Fiindcă am comparat vederea cu pipăitul, e bine să o comparăm și cu auzul, pentru a ști care dintre cele două impresiuni plecând deodată dela acelaș corp va ajunge mai curând la organul său¹. Când vezi focul unui tun, poți încă să te păzești de lovitură, dar când ai auzit zgomotul nu mai ai timp, căci bomba a și sosit. Poți socoti cât e de departe locul unde se produce tunetul după timpul care trece de când ai văzut fulgerul și până când auzi șgomotul tunetului. Faceți pe copil să cunoască toate aceste experiențe. Să le facă singur pe acelea cari-i sunt la îndemână și să le găsească prin inducțiune pe celelalte; dar vreau de o sută de ori mai bine să nu le știe decât să i le spună învățătorul său.

272. Avem un organ care corespunde auzului: este vorbirea; n'avem unul care să corespundă vederii și nu putem exprima colorile ca sunetele. Avem deci un mijloc mai mult pentru a cultivă

¹ Adică la organul cu care percepem acea impresie.

pe cel dintâiu, exercitând organul activ și organul pasiv unul prin altul.

273. Omul are trei feluri de glasuri: glasul vorbirii articulate, glasul cântăreț sau melodios și glasul patetic sau accentuat, care dă expresie pasiunilor și însuflețește cântecul și vorba. Copilul are, ca și omul, aceste trei feluri de glasuri, fără să știe a le potrivi ca el; are și el râsul, țipătul, plânsul, exclamația, gemătul, dar nu știe să amestece inflexiunile acestora cu celelalte două feluri de glasuri. O muzică perfectă este aceea care reunește mai bine aceste trei glasuri. Copiii sunt incapabili de o asemenea muzică și cântecul lor nu e niciodată însuflețit. De asemenea, în glasul vorbirii ei nu au accent: țipă, dar nu accentuează; iar precum cuvântările lor au puțin accent, tot asemenea e puțină energie în vocea lor¹. Elevul nostru va avea vorbirea simplă, pentru că pasiunile sale nu sunt încă deștepte și nu vor amesteca glasul lor cu glasul lui. De aceea nu-i dați să recite roluri de comedie nici de tragedie, nici nu-l învățați să declame. Nu va ști niciodată să dea tonul potrivit unor lucruri pe cari nu le poate înțelege și nu va putea exprima sentimente pe cari nu le-a avut niciodată.

274. Invățați-l să vorbească simplu, clar, și să articuleze bine, să pronunțe exact și fără afecta-

¹ În unele ediții este cuvântul *accent* întrebuințat singur. Salwürk observă că în altele este într'o parte a frazei *accent*, în alta *energie*. Am adoptat această citire, părându-mi-se mai potrivită.

țiune, să cunoască și să urmeze accentul gramatical și prozodia¹, să pună destulă putere ca să fie auzit, dar să nu puie mai multă decât trebuie, defect obișnuit la copiii crescuți în colegii²; să nu fie nimic de prisos.

275. De asemenea, în cânt, faceți să aibă vocea justă, egală, flexibilă, sonoră, urechea sensibilă la măsură și la armonie, dar nimic mai mult. Muzica imitativă și teatrală nu e pentru vârsta lui. N'are vrea să cânte vorbe; dacă ar vrea să cânte, aș căută să-i fac anume cântece, potrivite pentru vârsta lui și simple ca și ideile lui.

276. Se înțelege bine că, devremece m'ami arătat așa de puțin grăbit ca să-l învăț să citească scrisul, nu mă voiu grăbi mai mult ca să-l învăț să citească muzica. Să depărtăm de spiritul lui ceea ce cere o atențiune prea susținută și să nu ne grăbim a-i ocupa spiritul cu semne convenționale. Aceasta, trebuie s'o mărturisesc, prezintă oarecari dificultăți; căci dacă cunoștința notelor se pare că e tot așa de puțin necesară pentru a ști să cânte cum este cunoștința literelor pentru a ști să vorbești, este totuș o deosebire, pentru că vorbind

¹ *Prozodia* este o adunare de reguli cu privire la cantitatea silabelor. Acî pare a însemna regulile versificației.

² Cuvântul *colegii* eră obișnuit în țările franceze spre a numi școlile secundare în genere. Și la noi până la legea din 1864 eră tot acest termen, care s'a înlocuit prin *gimnaziu* și *liceu*. Azi în Franța se întrebuintează numele de *liceu* pentru școlile secundare de băieți întreținute de stat și cel de *colegiu* pentru școlile secundare întreținute de comună, cari sunt inferioare.

noi exprimăm ideile noastre proprii, iar cântând exprimăm numai pe ale altuia. Deci pentru a le exprima trebuie să le citim.

277. Dar, mai întâiu, în loc de a le citi, copilul poate să le auză, și un cântec se prinde mai bine cu urechea decât cu ochiul. Afară de aceasta, ca să știi bine muzica, nu e destul să o exprimi, trebuie să o compui și acestea amândouă trebuiesc învățate împreună, fiindcă altfel n'o știi niciodată bine¹. Deprindeți pe micul vostru cântăreț să facă întâiu fraze bine închegate, bine cadențate; apoi să le lege între ele printr'o modulațiune foarte simplă; în fine să însemneze diferitele lor raporturi printr'o punctuațiune corectă, ceace se face prin alegerea nemerită a cadențelor și a pauzelor². Feriți-vă mai ales de orice cântec ciudat, de patetic și de ceace cere expresiune deosebită. Căutați melodii clare și simple cari să rămâie în tonalitate, și cari să indice așa de lesne armonia încât să i se poată da un acompaniament fără greutate; căci pentru a se formă vocea și urechea, copilul trebuie să cânte numai însoțit de clavecin³.

¹ Sallwürk adaogă că aceasta erà credința răspândită în secolul XVIII. Astăzi, în cursul primar se învață muzica fără cunoștința chiar a notelor; dar se înțelege că e vorba numai de *cânt coral*.

² În dicționarul său muzical, Rousseau explică verbul *a punctua* prin următoarele cuvinte: «a face alternativ lungi și scurte niște note cari în mod natural sunt egale». (la vorba: Pointer).

³ Instrument de muzică cu coarde și cu clape care seamănă cu pianul și care s'a întrebuițat înainte de a se fi construit acest instrument.

278. Pentru a arăta mai bine sunetele, le articulăm pronunțându-le; de aci obiceiul de a solfegia cu anumite silabe¹. Pentru a deosebi treptele gamei, trebuie să dăm nume și acestor trepte și diferiților lor termeni ficși. Din această pricină se dau nume intervalelor și se întrebuințează literele alfabetului ca să se arate clapele clavierului și notele gamei. *C* și *A* arată sunetele ficse invariabile, totdeauna date de aceleași clape. *Do* și *La* sunt altceva. *Do* este totdeauna tonica unui mod major sau medianta unui mod minor. *La* este totdeauna tonica unui mod minor sau a șasea notă a unui mod major. Astfel literele arată termenii neschimbați ai raporturilor din sistemul nostru muzical; iar silabele arată termenii corespunzători ai acelorași raporturi în diverse tonalități. Literele arată clapele clavierului, iar silabele treptele modului. Muzicanții francezi au încurcat aceste deosebiri într'un chip foarte ciudat: au confundat înțelesul silabelor cu înțelesul literelor și, făcând într'un mod inutil să fie două semne pentru clape, n'au mai lăsat pentru coardele tonu-

¹ Rousseau în dicționarul său muzical (la vorba: *solfier*) zice: «A solfia însemnează ca, în acelaș timp în care intonăm sunete, să pronunțăm și silabele gamei cari le corespund. Cu acest exercițiu încep aceia cari învață muzica pentru ca ideia acestor diferite silabe unindu-se în mintea lor cu a intervalelor corespunzătoare, aceste silabe să le ajute a-și aminti intervalele». Mai departe arată că Grecii aveau patru silabe sau patru nume de note (*te, ta, the, tho*); că Guy d'Arezzo (sec. X) a înlocuit acest tetracord printr'un exacord întrebuințând silabele *ut, re, mi, fa, sol, la*. Silaba *si* s'a întrebuințat mult mai târziu, în secolul XVII.

rilor. Pentru ei *do* și *C* sunt tot acelaș lucru, ceea ce nu e adevărat și nu poate să fie, căci atunci la ce ar servi *C*? De aceea felul lor de a solfegia este peste-măsură de greu fără a fi de vreun folos, fără a da spiritului o idee clară, de vreme ce, prin această metodă, silabele *do* și *mi*, de exemplu, pot să însemneze și o terță majoră și una minoră și una mărită sau micșorată. Prin ce fatalitate ciudată, țara în care s'a scris cele mai frumoase cărți despre muzică este tocmai aceea această artă se învață mai greu?

279. Să urmărim cu elevul nostru o procedare mai simplă și mai lămurită, să-i arătăm numai două moduri ale căror raporturi să fie totdeauna aceleași și totdeauna arătate prin aceleași silabe. Și când cântă din gură și când cântă cu un instrument oarecare, să știe să-și stabilească modul său după fiecare din cele 12 tonuri cari îi pot servi ca bază și, fie că modulează în *D*, în *C*, în *G*, etc., finala să fie totdeauna *do* sau *la* după mod. Cu acest chip va înțelege totdeauna ce-i spuneți, raporturile esențiale ale modului pentru a cânta just vor fi totdeauna prezente în mintea sa; execuțiunea va fi mai clară și progresele mai repezi. Nu e nimic mai ciudat decât ceea ce numesc Francezii *a solfegia natural*: prin aceasta depărtezi ideea obiectului pentru a pune în loc una streină care nu face alta decât să te rătăcească. E foarte firesc

să solfegezi prin transpozițiune când modul este transpus¹.

Dar am vorbit prea mult despre muzică. Pre-dați-o cum veți voi, numai să fie totdeauna o distracție.

280. Ne-am lămurit bine despre starea corpurilor streine în raport cu corpul nostru, despre greutatea lor, despre înfățișarea și culoarea, despre soliditatea și mărimea lor, despre depărtarea și temperatura lor, despre repausul și mișcarea lor. Am văzut de cari dintre ele să ne apropiem sau pe cari să le depărtăm; am văzut cum trebuie să învingem rezistența lor sau ce rezistență să le punem împotriva pentru ca să le împiedecăm de a ne face rău; dar nu e destul: corpul nostru propriu slăbește neîncetat, are trebuință să fie neconținut reparat. Deși avem facultatea de a schimbă alte corpuri în substanțe proprii ale corpului nostru, alegerea nu este un lucru indiferent: nu orice lucru este un aliment pentru om; apoi, dintre substanțele cari ar putea să fie, unele sunt potrivite mai mult, altele mai puțin, depe constituțiunea corpului său, depe clima în care trăește, depe temperamentul său particular și depe felul de traiu pe care i-l impune situațiunea sa.

¹ Toată discuția accastă asupra notațiunilor muzicale se explică prin faptul că Rousseau s'a ocupat mult cu muzica și a propus chiar un sistem personal de a scrie notele. Acî chestiunile sunt expuse pe scurt și nu cu destulă claritate, căci el are scrieri speciale în cari le tratează pe larg.

281. Am murì de foame sau ne-am otrăvì dacã, pentru ca sã alegem alimentele cari ni se potrivesc, ar trebui sã așteptãm ca experiența sã ne învețe a le cunoaște și a le alege; dar bunãtatea providenței, care a fãcut ca plãcerea ființelor sensibile sã fie instrumentul conservãrii lor, ne înștiințeazã prin ceea ce este plãcut la gust despre ceea ce se potrivește stomacului nostru. Nu existã pentru om medic mai sigur decãt propria sa poftã de mãn-care și, dacã consideri pe om în starea sa primitivã, sunt sigur cã atunci alimentele pe cari le socotiã mai plãcute erau și cele mai priincioase pentru sãnãtatea lui.

282. Mai mult, Creatorul nu numai cã are grijã sã ne îndeustuleze trebuințele pe cari ni le dã el, dar ni le îndeustuleazã și pe acelea pe cari ni le facem noi singuri și pentru ca dorința sã fie totdeauna lângã trebuința, a fãcut ca gusturile noastre sã se schimbe și sã se prefacã dupã modul nostru de traiu. Cu cât ne depãrtãm mai mult de starea naturalã, cu atãt pierdem din gusturile naturale, sau, mai bine zis, obiceiul se face a doua naturã, pe care o așezãm așã de bine în locul celei d'întãiu încãt nimeni dintre noi nu mai are cunoștința despre aceasta.

283. Urmeazã de aci cã gusturile cele mai naturale trebuie sã fie și cele mai simple, cãci acestea se schimbã, mai lesne, pe cãnd, dupã ce se ascut și se ațãțã prin fantazia noastrã, iau o formã

care nu se mai schimbă. Omul care nu s'a deprins să trăească într'o anumită țară se va învăța fără greutate cu obiceiurile oricărei țări, dar locuitorul unei țări anumite nu poate să trăească în alta.

284. Lucrul acesta mi se pare adevărat pentru toate simțurile și mai ales pentru gustul propriu zis. Cea dintâiu hrană a noastră este laptele și numai treptat ne învățăm cu mâncările cari au gust sărat ori acru; la început ele ne sunt nesuferite. Fructele, legumele, ierburile și în fine oarecare carne friptă fără mirodenii, fără sare, acestea au fost lucrurile de mâncare ale primilor oameni¹. Când un sălbatic bea pentru prima oară vin, se strâmbă și îl aruncă, ba chiar printre noi acela care a trăit până la 20 de ani fără să guste băuturi fermentate nu se mai poate învăța cu ele. Am fi cu toții abștinenți, dacă nu ni s'ar fi dat vin în copilărie. În fine, cu cât gusturile sunt mai simple, cu atât sunt mai universale; te desgustă mai ales bucatele complicate. S'a văzut vre-odată cinevâ căruia să nu-i placă apa sau pâinea? Așă a stabilit natura; așă trebuie să fie regula noastră. Să facem pe copil să-și păstreze gustul primitiv cât se poate mai mult: hrana sa să fie comună și simplă; cerul gurii să-i fie deprins numai cu gusturile slabe și să nu-și facă un gust exclusiv.

¹ Să se vadă «Arcadia» lui Pausanias și bucata tradusă din Plutarh și pusă mai departe. (*Nota autorului*). În Pausanias «Călăuza prin Grecia» despre Arcadia se vorbește în cartea VIII.

285. Nu cercetez aci dacă acest mod de a trăi este mai sănătos sau nu; nu privesc lucrul așa. Mi-ajunge să știu că este mai conform cu natura și că se poate potrivi lesne cu oricare alt mod de traiu.

Greșesc, depe părerea mea, acei cari susțin că trebuie să deprinzi copiii cu mâncări de cari se vor folosi când vor fi mari. De ce hrana să fie aceeași când felul de traiu este așa de deosebit? Un om istovit de muncă, de griji, de sforțări, are nevoie de mâncări întăritoare ca să dea noi puteri creierului; un copil care se joacă mereu și al cărui corp crește are nevoie de hrană îndestulătoare care să-i producă mult chyl¹. Apoi, omul format are situațiunea sa, ocupațiunea sa, casa sa; dar cine știe ce soartă va avea copilul? In orice lucru, să nu-i dăm cevă așa de hotărât încât să-i fie greu să-l schimbe la nevoie. Să nu-l facem să moară de foame în altă țară ori să târască după el totdeauna un bucătar francez, nici să zică vreodată că numai în Franța se poate mânca bine. Iată, între paranteze, o laudă foarte glumeață! In ce mă privește, zic tocmai dimpotrivă că numai Francezii nu știu să mănânce, pentru că le trebuie o artă așa de iscusită pentru ca să facă bucatele lor bune de mâncare.

286. Dintre diferitele noastre senzațiuni, ale gus-

¹ *Chylul* reprezintă una din transformările pe cari le iau alimentele în cursul digestiunii. Este un lichid alb (la om și la carnivore).

tului, de obicei, ne impresionează mai mult. S'ar părea că ne interesăm mai de aproape de substanțele cari vor intra în substanța noastră decât cele ce vor rămânea numai în jurul nostru. Mii de lucruri sunt indiferente pentru pipăit, pentru auz, pentru văz, dar aproape nimic nu este indiferent pentru gust. Apoi, activitatea acestui simț este cu totul fizică și materială: e singurul care nu spune nimic imaginației sau cel puțin în senzațiile lui imaginația intră mai puțin, pe când imitația și imaginația adaugă adesea o parte morală la impresiile celorlalte simțuri. De aceea, în genere, oamenii cu inimă delicată și doritoare de desfătare, cu caracterul pasionat și în adevăr sensibil, cari sunt lesne mișcați prin celelalte simțuri, sunt cu totul liniștiți în ce privește gustul. Dar din această împrejurare, care pare a arăta că gustul este inferior celorlalte și care face să fie oarecum vrednică de dispreț înclinarea spre el, eu trag, dimpotrivă, concluziunea că mijlocul cel mai potrivit pentru a conduce pe copii este mîncarea. E mult mai bine să te adresezi lăcomiei decât vanității lor, pentru că cea dintâiu este o pornire naturală, care se ține de simțuri, pe când cealaltă este opera opiniei, supusă caprițiului oamenilor și la tot felul de abuzuri. Lăcomia este pasiunea copilăriei; nu poate să ție piept înaintea alteia; la cea mai mică concurență, dispăre. Credeți-mă, copilul prea repede va încetă să se gîndească la ce mîncă și când inima îi va fi prea ocu-

pată nu se va mai gândi la cerul gurii. Când va fi mare, mii de sentimente puternice vor înlocui lăcomia și-i vor ațâța vanitatea, căci această din urmă pasiune este singura care profită de celelalte și care la sfârșit le înghite pe toate. Am examinat câteodată pe oamenii cari dau importanță bucatelor bune, cari se gândesc dimineța, cum se deșteaptă, la ce vor mânca peste zi și cari pot să descrie un prânz cu mai multă exactitate decât descrie Polibiu o luptă¹. Am găsit că toți acești pretinși oameni erau niște copii de 40 de ani fără vigoare și fără stăruință, *fruges consumere nati*². Lăcomia este viciul celor cari n'au altul mai nobil. Lacomul are sufletul în cerul gurii; e făcut numai ca să mănânce și, cu desăvârșire incapabil, e la locul său numai la masă și nu știe să judece decât felurile de bucate. Să-l lăsăm, fără părere de rău, cu această ocupațiune; i se potrivește mai bine decât alta și e mai bine și pentru noi și pentru el.

287. Este o temere puțin serioasă să te gândești că lăcomia ar putea să se înrădăcineze în sufletul unui copil capabil de ceva. Copilul se gândește numai la ce mănâncă; adolescentul nu se mai gândește de loc, orice este bun, căci are alte treburi. Cu toate acestea n'aș voi să se întrebui-

¹ Polibiu : istoric grec, care însă a trăit mult la Roma și a scris mult despre istoria Romanilor (210--125 în. de Hr.).

² *Născuți pentru a mânca* (Horațiu, Epistole, Cartea I, Epist. 2-a vers. 27).

teze fără socoteală un mijloc așa de josnic, nici ca cinstea de a face o faptă frumoasă să se plătească cu o bucată bună. Dar nu văd de ce niște exerciții pur corporale n'ar avea o răsplată materială și sensibilă, de vreme ce sunt, sau trebuie să fie, numai jocuri și petreceri nebunatică. Dacă un copil din Majorca¹, văzând un coș într'un pom, îl dă jos cu o lovitură de praștie, nu e drept ca el să se folosească, și un prânz bun să-i pună la loc forța pe care a pierdut-o ca să-l câștige?² Dacă un tânăr Spartan, riscând să dobândească o sută de lovituri de biciu, se strecoară într'o bucătărie și fură o vulpe vie; dacă o duce în haina sa și e sgâriat, mușcat, sângerat; dacă, de rușine, ca să nu fie surprins, suferă să-i sfâșie carnea, fără să clipească, fără să țipe, nu e drept ca el să se folosească în sfârșit de prada sa și să mănânce după ce a fost mâncat?³ O masă bună nu trebuie

¹ Una din insulele Baleare, așezată în Marea Mediterană la răsăritul peninsulei Iberice. Aparține Spaniei.

² Acî *autorul* pune nota următoare: «Sunt multe veacuri de când locuitorii din Majorca au pierdut aceste obiceiuri. Așa eră în vremea când prăștiașii lor erau celebri».

³ Această povestire se găsește în *Plutarch*, (Viața lui Lycurg cap. 18). Acesta zice (depe traducerea lui C. Anistia, Buc. 1857): «Copiii când fură se feriră foarte tare a nu se da pe față, în cât se zice că unul furând odată un puiu de vulpe, apoi înfășurându-l strâns în vestmântul său și, sfâșiindu-se cu dinți și cu gliarele de acea fiară, a răbdat și a preferit să moară ca să nu se dea de fur (hot)». Educația spartană, — cel puțin așa cum o arată Plutarch și alți scriitori din vremea lui, când însă Sparta nu mai eră un stat independent — avea ca principiu să facă pe tineri a su-

să fie niciodată o recompensă; dat de ce n'ar fi câteodată urmarea unor silințe pe cari și le-a dat cineva pentru a și-o procura? Emil nu privește prăjitura pe care am pus-o pe piatră ca răsplată pentru că a alergat bine; știe numai că singurul mijloc de a avea prăjitura este să ajungă înaintea altuia.

288. Acestea nu sunt în contradicere cu maximele pe cari le spuneam adineauri despre simplitatea bucatelor: pentru a atâta pofta de mâncare copiilor nu e vorba să le exciți sensualitatea, ci numai să o satisfaci și aceasta se dobândește cu lucrurile cele mai obișnuite, dacă nu te silești să le rafinezi gustul. Ei au neconținut poftă de mâncare, fiindcă cresc, și aceasta este un condiment sigur care înlocuește pe celelalte. Fructe, lăpturi, vreo pâine ceva mai aleasă și cu deosebire meșteșugul de a le întrebuința cu măsură: iată cu ce poți duce armate de copii până la capătul lumii, fără să le dai gust pentru lucrurile iuți nici să le tocești cerul gurii.

289. O dovadă că nu e ceva firesc ca omul să mănânce carne este indiferența pe care o arată copiii pentru bucatele acestea și faptul că vor mai bine hrană vegetală, lăpturi, prăjituri, fructe. Se cuvine mai ales să nu stricăm acest gust primitiv

portă durerea corporală, foamea și setea, căldura și frigul, fără măcar a murmură. Rousseau, în mai multe locuri, în această scriere, vorbește cu admirație despre această educație. Vezi cartea I § 16.

și să nu facem pe copii mâncători de carne: dacă nu pentru sănătatea lor, măcar pentru caracterul lor, căci, oricum s'ar explica, este sigur că cei cari mănâncă multă carne sunt mai cruzi și mai fără milă decât ceilalți oameni. Această observare se potrivește în toate locurile și în toate timpurile. Barbaria engleză este cunoscută¹; Gaurii² sunt, dimpotrivă oamenii cei mai blânzi. Toți sălbatecii sunt cruzi și la aceasta nu-i îndemână obiceiurile lor, ci numai hrana. Se due la războiu ca la vânătoare și se poartă cu oamenii ca cu urșii. În Anglia măcelarii nu sunt primiți ca martori, nici hirurgii³. Criminalii cei mari, ca să se facă mai aprigi la omor, beau sânge⁴. Omer arată pe Ciclopi, cari

¹ Acî *autorul* pune nota următoare: «Știu că Englezii se laudă cu iubirea lor de oameni și cu firea blândă a nației lor, că se numesc pe limba lor *good natured people* (popor cu fire bună); dar pot să țipe cât vor vrea, nimeni nu va zice ca ei».

² Acî *autorul* pune nota următoare: «Banianii, cari se feresc de carne cu mai multă severitate decât Gaurii, sunt tot așa de blânzi ca și dânșii, dar morala lor fiind mai puțin curată și cultul lor fiind mai puțin rațional, nu sunt așa de cinstiți». — *Baniani* sunt o populație din India apusană; se țin de religia brahmană, însă formează o sectă deosebită. Sunt comercianți abili și stăpânii comerțului din partea locului. Prin *Gauri* înțelege de sigur pe acei locuitori din Persia cari țin încă de religia lui Zoroastru (adoră focul) și pe cari majoritatea locuitorilor îl numesc *Gauri* sau *Guebri* (necredincioși).

³ Acî *autorul* pune nota următoare: «Unul din traducătorii englezi ai acestei cărți a observat greșala mea și a îndreptat-o. Măcelarii și hirurgii sunt admiși ca martori, dar măcelarii nu sunt chemați ca jurați».

⁴ Sallwürk anintește un episod din viața lui Catilina, pe care-l relatează Sallustiu, istoricul roman. În adevăr acesta în scrierea

mâncau carne, ca niște oameni îngrozițori, iar pe Lotofagi ca un popor așa de dulce încât dacă stai cu ei câțva timp îți uii și țara ca să trăiești într'a lor¹.

290. «Mă întrebi, zicea Plutarch², de ce nu mănâcă Pytagora³ carne de viță. Eu te întreb, tocmai dimpotrivă, ce curagiu a avut cel dintâiu om care a pus în gură carne moartă, care a zdrobit cu dinții oasele unui animal pe moarte, care a pus la masă cadavre, și care a înghițit membre, ce cu un minut înainte, behăiau, mugiau, umblau ori vedeau? Cum a putut mâna lui să înfigă cu-

---

sa despre conjurația lui Cătilina zice: «Cătilina, voind să se lege mai bine cu tovarășii săi de crimă, a pus în cupe vin amestecat cu sânge omenesc și a dat să bea la toți cei de față».

¹ *Ciclopii* erau niște ființe închipuite de mitologia greacă. Aveau înfățișare de oameni uriași, dar n'aveau decât un singur ochiu în mijlocul frunții. *Lotofagii* erau un neam de oameni. Și despre unii și despre alții vorbește poetul Omer în *Odisea*. În adevăr, aci se vede că *Odiseu*, plecând după dărâmarea Troei să se ducă în țara sa Ithaca, dă peste multe necazuri și nenorociri. Intre acestea dă și peste o țară fericită, a Lotofagilor. Aci tovarășii săi se simt așa de bine în cât nu vor să mai plece spre casă și el e nevoit să-i părăsească cu sila. Pasagiul pe care l-a avut în vedere Rousseau este următorul (cartea IX vers 94 și urm.): «Popor liniștit, ei dau tovarășilor mei să mănânce din plantele cele dulci cu cari se hrănesc. Indată ce ei gustă din acest fruct dulce ca mieca, nu se mai gândesc la plecare, ei vor să-și petreacă restul vieții în mijlocul acestui neam; au uitat chiar și numele patriei lor».

² Pasagiile ce urmează sunt traduse din opera scriitorului grec Plutarch: *Despre mănucarea de carne* 1—5. Formey le consideră ca o simplă declamație — observă Sallwürk, fiindcă Dumnezeu a lăsat pe pământ o sumă de animale destinate a sluji omului pentru hrana lui.

³ Un mare filozof grec (născut pe la anul 580 înainte de Hristos).

țitul în inima unei ființe simțitoare? Cum a putut să privească un omor? Cum a putut să vadă tăindu-se, jupuindu-se, sfâșiindu-se un biet animal fără apărare? Cum s'a uitat la cărnurile tăiate de curând și din cari pareă că vieața nu s'a stins încă? Cum a răbdat mirosul lor? Cum n'a fost desgustat, scârbit, îngrozit, când a pus mâna pe murdăria rănilor, când a curățit sângele negru și închegat care le acoperiă?

Pielele jupuite se târau pe pământ,
 Cărnurile mugiau în frigare,
 Omul nu le-a putut mânca fără groază,
 Și le-a auzit gemând în pânțelele său.

291. «Iată ce a trebuit să-și închipue și să simtă omul când, pentru întâia dată, călcând porunca firii, și-a pregătit un asemenea prânz, întâia dată când a avut poftă să mănânce un animal viu, întâia dată când a voit să se hrănească cu o vită care pășteă și când a poruncit cum să omoare, cum să taie și cum să frigă oița care cu un minut înainte îi lingeă mâna. Trebuie să ne mirăm de aceia cari au început asemenea prânzuri sălbatice, nu de cei cari se lipsesc de ele. Ba, cei dela început puteau să-și explice barbaria prin scuze pe cari noi nu le avem și tocmai din această pricină suntem de o sută de ori mai barbari decât ei.

292. «O muritori iubiți de zei, ne-ar zice aici «oameni, comparați vremurile și veți vedea cât

«sunteți voi de fericiți și cât eram noi de nenociți! Pământul format, de curând și aerul încărcat cu aburi nu se țineau de anotimpuri. Cursul nesigur al apelor strică țărnicurile în toate părțile. Bălți, lacuri, mocirle adânci acoperiau trei sferturi din suprafața pământului, iar un sfert erà ascuns de păduri și codri nepătrunși. Pământul nu producea roade bune; și n'avam nici o unealtă pentru lucrul pământului; nu știam să lucrăm nimic și pentru cel care nu semănase nu venia vremea secerișului. Astfel fiind, eram totdeauna rupți de foame. Iarna ne hrăniam cu mușchi și cu scoartă de pomi. Câteva rădăcini verzi de pir și de bucrui erau bucate alese; iar când oamenii găseau jir, nuci sau ghindă, dăntuiau de bucurie împrejurul stejarului sau bradului, cântând vreun cântec câmpenesc și ziceau că pământul este doica și mama lor. Aceasta erà singura lor sărbătoare; acestea erau singurele lor jocuri; restul vieții erà durere, suferință, mizerie.

293. «In fine, când pământul uscat și gol nu ne mai dădea nimic, siliți să înfrângem cerințele naturii ca să trăim, mâncărăm pe tovarășii noștri de suferință ca să nu pierim împreună cu ei. Dar pe voi, oameni ai sângiurilor, cine vă silește să uciideți? Vedeți nenumăratele bunuri ce vă înconjoară! Pământul vă dă poame câte voiți. Câmpia și viile vă dau bogății nesfârșite. Animalele multe la număr vă dau lapte pentru hrană.

«și lână pentru îmbrăcăminte. Ce mai vreți? Ce
 «turbare vă silește să faceți atâtea omoruri, când
 «sunteți sătui de bine și când aveți de mâncare
 «mai mult decât vă trebuie! De ce mințiți, zicând
 «că maica voastră nu vă poate hrăni? De ce pă-
 «cătuți împotriva Cererei, care a născocit legi
 «sfinte, și împotriva drăguțului Bachus, mângâie-
 «torul oamenilor? ¹ Ce? Bogatele lor daruri nu
 «ajung pentru păstrarea neamului omenesc? Cum
 «vă lasă inima să amestecați oase cu poamele cele
 «dulci pe mesele voastre și să beți împreună cu
 «laptele sângele animalelor cari vi-l dau? Panterele
 «și leii, pe care le numiți fiare sălbatice, se supun
 «de nevoie pornirii lor și ucid alte animale ca să
 «trăească. Voi sunteți însă de o sută de ori mai
 «sălbateci decât ele, căci, împotriva instinctului pe
 «care vi l-a dat firea, vă dedați la asemenea săl-
 «batece mulțumiri fără nici o trebuință ². Animalele
 «pe cari le mâncați nu sunt dintre cele cari mă-
 «nâncă pe altele. Voi nu mâncați pe fiarele car-
 «nivore, ci le imitați. Pofta voastră vă îndeamnă
 «spre cele nevinovate și blânde, cari nu fac nimănui
 «nici un rău, cari se țin de voi, cari vă slujesc și
 «pe cari le mâncați drept plată pentru slujba lor».

294. «Ucigașule împotriva firii! Dacă zici că ea

¹ *Ceres* eră, în mitologia celor vechi, zeița producțiunii agricole, iar *Bachus* eră zeul vinului.

² Nu este indiscutabil dacă omul prin conformația gurii ar fi menit să fie *numai* vegetarian.

Te-a creat ca să mănânci pe semenii tăi, ființe în carne și în oase, cari simt și trăesc ca și tine, stăpânește-ți oroarea ce-ți inspiră natura față de aceste prânzuri groaznice: ucide singur animalele, adică cu mâna ta, fără satâre, fără cuțite: sfâșie-le cu unghiile cum fac leii și urșii; mușcă din bou și fă-l bucăți; înfige-ți ghiarele în pielea lui; mănâncă mielul de viu, mestecă-i carnea încă sânge-rândă, bea-i sufletul odată cu sângele. Te cutremuri? Nu ai curaj să-ți înfigi dinții în carnea încă vie?

«Om ticălos!

«Intâiu omori animalul și după aceea îl mănânci, ca și cum ai vrea să-l ucizi de două ori. Nu e destul aceasta, nu-ți place carnea moartă, pântecelul tău n'ar putea-o suferi; trebuie s'o schimbi prin foc, s'o fierbi, s'o frigi, s'o pregătești cu miroșuri cari s'o schimbe; ai trebuință de fabricanți de mezeluri, de bucătari, oameni cari să te facă să uiți crima și să îmbrace mortăciunile așa ca gustul tău, înșelat prin aceste prefaceri, să se îmbete de plăcere în fața unor cadavre pe cari altfel nici nu le-ai putea privi cu ochii».

295. Deși această bucată, e streină de subiectul meu, n'am putut rezistă la plăcerea de a o transcrie și cred că puțini cititori vor fi supărați de aceasta.

296. De altfel, orice regim vor urmâ copiii voștri (cu condiție să-i deprindeți numai cu bucate

comune și simple) lăsați-i să mănânce, să alerge și să se joace cât le place și fiți siguri că nu vor mânca niciodată prea mult și nu vor avea indigestiuni. Dacă însă îi țineți flămânzi mai toată vremea, când vor găsi un mijloc ca să scape de supravegherea voastră, vor căuta să câștige ce au pierdut și vor mânca până se vor umfla, până vor crăpa. Pofta noastră de mâncare e fără măsură numai pentrucă voim să-i dăm alte reguli decât ale naturii. Punem totdeauna regula, stabilim ce trebuie, adăogăm, tăiem și toate le facem cu cântarul în mână, dar acest cântar e făcut după închipuirea noastră, nu după voia stomacului. Mă întorc totdeauna la exemplele mele. La țărani, se găsește totdeauna în cămară pâine și poame, iar copiii, ca și oamenii, nu știu ce este indigestiunea.

297. Dacă s'ar întâmpla, cu toate acestea, ca un copil să mănânce prea mult, lucru pe care nu-l cred cu putință, — aplicând metoda mea, e ușor, prin jocuri de gustul său, să-l oprești dela aceasta și ai putea să ajungi să-l lași cu totul nemâncat, fără ca să se gândească. Cum asemenea mijloace sigure și ușoare nu sunt întrebuințate de institutor? Herodot povestește¹ că Lidienii, bântuiți odată de

¹ Herodot in Istoriile sale (Cartea I § 94, trad. română de D. I. Ghică) zice: «Pe timpul Regelui Atis, se iscă o mare foamete în toată Lidia. Câtva timp Lidienii îl petrecură răbdând; pe urmă însă fiindcă nu încetă foametea, deosebite remediiuri fură născocite de către diferite persoane. Atunci s'ar fi desooperit jocurile de zaruri, de arșice și de minge și alte jocuri. Intr'o zi jneau ca să nu ceară de mâncare; a doua zi mâncau, încetând jocurile».

foamete grozavă, născociseră niște jocuri și alte petreceri cu cari își înșelau foamea și petreceau zile întregi fără să se gândească la mâncare¹. Poate că institutorii voștri cei învățați au citit de o sută de ori acest pasagiu, fără să vadă cum ar putea să-l aplice la copii. Imi va zice poate vreunul că nici un copil nu-și va lăsa bucuros mâncarea pentru ca să se ducă să învețe lecția. — Ai dreptate, nu mă gândisem la acest *joc*.

298. Simțul mirosului este pentru gust ceea ce este vederea pentru pipăit: îl previne, îl înștiințează despre modul cum trebuie să-l impresioneze cutare ori cutare substanță și-l face s'o caute sau s'o înlăture, după impresia pe care a primit-o mai dinainte. Am auzit că sălbatecii au mirosul cu totul altfel decât al nostru și judecă cu totul altfel mirosurile bune și cele rele. Cred că trebuie să fie așa. Mirosurile sunt niște senzațiuni slabe; ele impresionează mai mult imaginația decât simțul și ne interesează nu atât prin ele însele, ci prin ceea ce așteptăm după ele². Admițând aceasta, e clar că gusturile unora deosebindu-se de ale altora prin modul de traiu, ei vor aprecia cu totul deosebit și

¹ Aici *autorul* notează: «Istoricii vechi au, în povestirile lor, lucruri pline de învățătură, chiar dacă faptele n'ar fi exacte. Noi însă nu știm să ne folosim de ele; căci critica erudită absoarbe tot; par'că ar fi mai important să fie faptul adevărat decât să tragem din el o învățătură folositoare. Oamenii cuminte trebuie să considere istoria ca o țesătură de fabule a căror morală e potrivită pentru om».

² E vorba aici de raportul între miros și gust.

savoarea și, prin urmare, și mirosul care anunță o savoare oarecare. Un Tătar va mirosi de sigur o ciosvârtă împuțită de cal mort cu aceeași plăcere cu care un vânător de-ai noștri miroase o potârniche pe jumătate stricată¹.

299. Cred că senzațiile noastre fără urmare², cum este să miroși florile dintr'o grădină, nu au nici un preț pentru oamenii cari merg prea mult încât nu le mai place plimbarea și pentru cei cari nu muncesc așa că nu pot să simtă plăcerea odihnei. Cei cari sunt totdeauna flămânzi nu cred să simtă mare plăcere mirosind niște parfumuri cari nu anunță nimic de mâncare.

300. Mirosul este simțul imaginației. Ațâțând nervii, trebuie să ațâțe și creierul; de aceea el înviorază pentru un moment puterile trupesti și cu vremea le sleește. Efectele lui în amor sunt destul de cunoscute. Parfumul dulce al unui cabinet de toaletă nu este o cursă așa de slabă cum și-ar închipui cineva și nu știu dacă trebuie să feliicit sau să plâng pe omul înțelept și puțin sensibil care n'a simțit inima bătându-i când a mirosit florile pe cari iubita sa le poartă la piept.

301. Mirosul nu va fi deci foarte activ în copilărie, când imaginația, însuflețită de puține pasiuni, nu prea provoacă emoțiuni și când nu ai

¹ Se știe că vânatările se mănâncă stătute. Francezii obișnuiesc să păstreze mai multe zile și alte cărnuri.

² Adică: fără urmare practică, după cari nu urmează un act de contact mai intim al corpului nostru cu un obiect.

destulă experiență ca să prevezi cu un simț ceea ce vei constată cu altul. Acest lucru se confirmă cu totul prin observație: e sigur că la cei mai mulți copii acest simț este obtuz și ca amețit. Aceasta nu însemnează că senzațiunea nu este în ei tot așa de fină și poate mai fină decât la oameni; dar ei nu unesc cu această senzațiune nici o idee și nu se impresionează lesne, nu simt plăcere sau neplăcere, nu le produce nici bucurie nici supărare, cum ni se întâmplă nouă. Cred că, fără să părăsesc sistemul meu și fără să cer ajutor anatomiei comparate a celor două sexe, se va găsi lesne motivul pentru care femeile în general se impresionează mai viu de mirosuri decât bărbații.

302. Se zice că sălbatecii din Canada au din tinerețe mirosul așa de dezvoltat încât, măcar că au câini, nu se servesc de ei la vânătoare, ci sunt ei singuri câini. Imi închipuesc, în adevăr, că dacă am crește pe copii ca să-și urmărească mâncarea precum câinele urmărește vânatul, am ajunge poate să le perfecționăm mirosul tot așa de mult. Dar nu văd ce folos mare ar trage din aceasta; poate numai ca să cunoască raportul între miros și gust. Natura a avut grijă să ne silească a înțelege aceste raporturi: a făcut ca acțiunea gustului să fie aproape nedespărțită de a mirosului, punând organele lor unul lângă altul și așezând în gură o comunicațiune imediată între ele, așa că nu putem gusta ceva fără să mirosim. Aș vrea numai ca a-

ceste raporturi naturale să nu fie schimbate pentru a înșelă pe un copil, punând, de exemplu, ceva cu miros plăcut pentru a ascunde gustul rău al unei doctorii, căci nepotrivirea între cele două simțuri este prea mare pentru ca să treacă nebagată în seamă, simțul mai activ absoarbe efectul celuilalt și copilul ia doctoria tot cu atâta desgust. Acest desgust se întinde la toate senzațiile pe care le are în acelaș timp și mai târziu imaginația sa va deșteptă gustul cel rău al doctoriei de câte ori va simți el gustul care însoția doctoria. Astfel, un parfum foarte plăcut este pentru el un miros desgustător. Astfel precauțiunile noastre nesocotite măresc numărul senzațiunilor neplăcute în paguba celor plăcute.

303. Imi rămâne că vorbesc în cărțile următoare despre cultura unui al șaselea simț, numit simț comun, nu atât pentru că este comun la toți oamenii cât pentru că rezultă din întrebuințarea bine regulată a celorlalte simțuri; el ne învață despre natura lucrurilor prin ajutorul tuturor înfățișărilor lor. Acest simț n'are deci un organ particular; stă numai în creeri și senzațiunile sale pur interne se numesc percepțiuni sau idei¹. După numărul acestor

¹ E o deosebire între sensul pe care-l dă Rousseau acestor cuvinte și cel din zilele noastre. În sec. XVII și XVIII cuvântul se aplică la orice fel de cunoștință. Astăzi se înțelege prin *percepțiune*: «cunoașterea lucrurilor și a proceselor cari produc în suflet senzațiuni» (Martig); iar prin *ideie* sau *reprezentare*: «icoana sufletească a lucrurilor pe cari acum nu le mai avem de față» (Martig).

idei se măsoară întinderea cunoștințelor noastre; cu cât sunt mai limpezi, mai lămurite cu atât vom avea un spirit mai just. Arta de a le compara între ele se numește *rațiune omenească*. Ceeace numiam «*rațiune sensitivă sau copilărească*» este formarea de idei simple prin ajutorul mai multor senzațiuni. Ceeace numesc «*rațiune intelectuală sau omenească*» este formarea de idei complexe prin ajutorul mai multor idei.

304. Socotind deci că metoda mea este metoda naturii și că nu m'am înșelat aplicând-o, constat că am adus pe elevul nostru prin ținutul senzațiilor până la hotarele rațiunii copilărești. Cel dintâiu pas pe care-l vom face dincolo trebuie să fie un pas de om. Înainte de a porni însă pe acest nou drum, să aruncăm un minut privirea asupra aceluia pe care l-am străbătut. Fiecare vârstă, fiecare stare a vieții are un fel de perfecțiune, un fel de maturitate proprie a ei. Am auzit vorbindu-se adesea despre un *om* format; să socotim un *copil* format: această vedere va fi mai nouă pentru noi și poate nu va fi mai puțin plăcută.

305. Existența ființelor desăvârșite este așa de săracă și de mărginită încât, când vedem numai ceeace *este*, nu suntem niciodată mișcați. Numai visurile împodobesc obiectele reale. Dacă imaginațiunea nu adaogă farmecul ei, plăcerea pe care o simțim se mărginește la organul pe care-l atinge și inima rămâne rece. Când vezi, toamna, pământul

împodobit cu toate darurile lui îmbelșugate, ochiul admiră această bogăție; dar nu suntem mișcați, e mai mult reflexiune, într'aceasta, decât sentiment. Primăvara, câmpiile sunt aproape goale, nu sunt acoperite cu nimic, pădurile n'au umbră, verdeța d'abiă mijeste ici și colo, și totuș sufletul este mișcat la această priveliște a naturii. Când vezi că firea renaște, par'că renaști și tu, totul ți se pare plăcut în jurul tău: îți simți ochii umezi de lacrimi de bucurie, aceste tovarășe ale voluptății cari însoțesc totdeauna orice sentiment plăcut. Priveliștea culésului de vie, oricât ar fi de însufletit, de viu, de plăcut, o vei vedea totdeauna cu răceală.

306. De ce această deosebire? La vederea primăverii, imaginația adaogă celelalte anotimpuri cari au să urmeze; la mugurii fragezi pe cari-i zărește ochiul ea adaogă flori, fructe, umbră, câteodată chiar misterul pe care frunzișul poate să-l acopere. Ea unește într'un singur moment mai multe momente cari trebuie să se succedă și ne face să vedem nu atât obiectele cum vor fi, ci cum am dorì să fie, pentru că poate să le aleagă. Toamna, dimpotrivă, vezi numai ceea ce este. Dacă vrei să te duci cu gândul la primăvară, iarna te oprește și imaginațiunea pătrunsă de frig, înghiață pe zăpadă și pe promo-roacă.

307. Așà se explică fărmecele pe care-l simți admirând un copil frumos în locul unui om matur chiar desăvârșit. Când ne uităm cu adevărată plă-

cere la un om? Când amintirea faptelor sale ne face să mergem îndărăt în viața lui și-l întinrește, oarecum, în ochii noștri. Dacă suntem siliți să-l considerăm numai cum este sau cum va fi la bătrânețe, orice plăcere dispare la ideea naturii care se înclină spre sfârșit. Nu ne place să vedem un om care se duce repede spre mormânt și imaginea morții face ca totul să fie urât.

308. Când însă îmi închipuesc un copil de 10—12 ani, sănătos, voinic, bine făcut pentru vârsta sa, nu se naște înaintea mea nici o idee neplăcută, fie pentru prezent, fie pentru viitor. Il văd că fierbe, îl văd vioiu, neastâmpărat, fără grijă, fără prevedere silnică pentru viitor, ocupat întreg de starea sa actuală și bucurându-se de o deplinătate de viață care par'că iese afară din el¹. Il văd apoi într'o altă vârstă, exercitându-și simțurile, spiritul, puterile cari se dezvoltă în el din zi în zi și despre cari dă noi probe în fiecare moment. Il văd copil și-mi place; mi-l închipuesc om și-mi place și mai mult. Sângele lui vioiu pare că înviorează și pe al meu; cred că trăesc în viața lui și tinerețea lui mă întinerește.

309. Dar când sună ceasul, ce schimbare! Deodată ochii nu-i mai strălucesc, veselie i se duce: adio bucurie! adio jocuri nebunatice! Un om sever și supărat îl ia de mână și-l duce cu dânsul, zi-

¹ «Viața care pare că iese afară din el» — perifrază care exprimă neologismul: *exuberantă*.

cându-i cu gravitate: *Haide, domnule!* În camera în care intră zăresc cărți. Cărți! Ce mobilă urâtă pentru vârsta lui! Bietul copil se lasă să fie târât, aruncă o privire de regret la tot ce-l înconjoară, tace, și pleacă, cu ochii plini de lacrimi pe cari nu cutează să le verse, cu pieptul plin de suspine pe cari e silit să le înăbușe.

310. «O tu, care n'ai să te temi de așa ceva; tu, pentru care viața nu este supărătoare și plicticoasă; tu care vezi făcându-se ziua fără să fii îngrijorat și înnoptându-se, fără să fii nerăbdător; tu care-ți numeri ceasurile după petreceri; vino, fericitul, vino, dragul meu elev, ca să mă consolezi prin prezența ta de plecarea acestui nenorocit! Vino!...» Vine... Când se apropie, simt o mișcare de bucurie pe care o împărtășește și el. Și-a găsit prietenul, camaradul său, tovarășul său de jocuri. Când mă vede, e sigur că nu va sta mult timp fără să se distreze. Nici unul din noi nu e supus celuilalt, dar ne învoim totdeauna și nu ne găsim cu nimeni mai bine decât împreună.

311. Figura sa, ținuta sa, înfățișarea sa arată siguranța și mulțumirea; sănătatea îi strălucește pe față; mersul său sigur îi dă o înfățișare de forță; pielea obrazului, delicată încă, dar nu spălăcită, nu are moliciunea pielitei femești; aerul și soarele i-au dat semnele onorabile ale sexului său; mușchii, încă rotunzi, încep să arate câteva trăsături ale unei fizionomii în formație; ochii săi, pe cari nu-i

aprinde încă focul sentimentului, au toată seninătatea nativă¹; întristări lungi nu i-au întunecat privirea; lacrimile nu i-au sbârseit obrazii. Priviți în mișcările sale repezi, dar sigure, vioiciunea vârstei, hotărârea independenței, experiența exercițiilor repetate. Are înfățișarea deschisă și liberă, dar nu obraznică nici mândră; privirea sa, care nu a stat pironită pe cărți, nu-i cade pe stomac; n'ai trebuință să-i zici: «sus capul!», căci nici rușinea nici teama nu l-au făcut niciodată să-l lase în jos.

312. Să-l poftim în mijlocul adunării. Examinați-l, domnilor, întrebați-l cu toată încrederea; nu vă temeți nici că va fi supărat, nu vă temeți nici de flecăriia lui, nici de întrebări indiscrete. Să nu credeți că n'are să vă lase în pace, că va cere să se ocupe toată lumea de el și că nu veți mai putea să scăpați de dânsul.

313. Nu v'așteptați nici să vă spuie cuvinte frumoase, să repete ceea ce l-am învățat; așteptați numai adevărul naiv și simplu, fără podoabă, fără pregătire, fără vanitate. Va spune răul ce a făcut sau pe cel pe care-l gândește, tot cu atâta sinceritate ca și binele, și nu-l va preocupă de loc cum veți judecă spusele lui; se va folosi de cuvânt în toată simplitatea lui primitivă².

314. Părinții obișnuesc să prevază numai bine

¹ Din naștere.

² Adică: cuvântul să exprime gândirea *pe de a'ntregul*.

pentru copiii lor, dar apoi le pare rău de grămada de prostii care mai totdeauna vine să dărâme speranțe pe cari le-au întemeiat pe un cuvânt fericit care întâmplător vine copiilor pe limbă. Dacă elevul meu te face rar să ai asemenea speranțe, nu-ți va produce niciodată o asemenea părere de rău, căci nu va spune niciodată o vorbă de prisos și nu va flecări când știe că nu va fi ascultat. Ideile sale sunt mărginite, dar lămurite: dacă nu știe nimic pe dinafară, știe mult prin experiență; dacă citește în carte mai rău ca alt copil, citește mai bine în cartea naturii; el nu are spiritul în limbă, ci în cap; are mai puțină memorie și mai multă judecată; vorbește o singură limbă, dar înțelege ce vorbește; în fine, dacă nu știe să spună așa de bine ca alții, în schimb știe să facă mai bine decât ei.

315. Nu știe ce este rutină, uz, obișnuință. Ceeace a făcut ieri n'are nici o influență pentru ce va face azi¹. Nu urmează niciodată o formulă, nu se va supune autorității nici exemplului și nu lucrează

¹ Aci autorul pune nota următoare: «Obișnuința te stăpânește din pricina lenei și, cu cât te lași, cu atât se mărește lenea. Îți vine mai lesne să faci cum ai mai făcut: mergi mai ușor pe un drum bătut. De aceea bătrânii și oamenii silnici sunt mai mult sclavi ai obișnuinței; ea are mai puțină influență asupra tinerilor și asupra oamenilor iuți. Numai suflete slabe se impacă cu obișnuința și ea le mai slăbește din zi în zi. Copiii să fie obișnuși cu un singur lucru: a se supune necesității lucrurilor; oamenii maturi să aibă o singură obișnuință: a se supune rațiunii. Orice altă obișnuință e un vițiu».

nici nu vorbește altfel decât cum îi vine la socoteală. De aceea nu așteptați dela el cuvântări învățate pe dinafară nici maniere studiate, ci numai expresiunea fidelă a ideilor sale, și o purtare care se naște din propriile sale porniri.

316. Veți găsi că are câteva noțiuni morale cari se raportă la starea sa actuală, dar nici una despre starea relativă a oamenilor. La ce i-ar servi asemenea idei, de vreme ce copilul nu e încă membru activ al societății? Vorbiți-i despre libertate, despre proprietate, chiar despre convențiune: poate să știe. Știe de ce lucrul lui este al lui și de ce lucrul altuia nu este al lui. Afară de acestea, nu mai știe nimic. Dacă-i vorbiți despre datorie, despre supunere, nu va înțelege nimic. Porunciți-i ceva, și nu va pricepe. Spuneți-i însă așa: «Dacă-mi faci plăcerea cutare, îți voi face și eu la ocazie» și îndată se va grăbi să vă satisfacă, fiindcă e totdeauna doritor să-și întindă domeniul său și să dobândească asupra voastră drepturi pe cari le știe inviolabile. Poate că nu va fi supărat să aibă și el un loc între oamenii în vârstă, să însemneze și el ceva; dar dacă are acest gând, atunci a eșit din natură și atunci se vede că nu ți-ai luat dinainte toate măsurile necesare împotriva vanității.

317. Din parte-i, dacă are trebuință de un ajutor, îl va cere dela oricine i-ar ieși în cale: s'ar adresa regelui ca și servitorului său, căci toți oamenii sunt egali în ochii săi. Vedeți: după modul cum cere,

el simte că nimeni nu-i datorează nimic; știe că ceea ce cere i se dă din bunăvoință. Știe de asemenea că umanitatea ne îndeamnă să fim binevoitori. Expresiunile sale sunt simple și laconice. Glasul său, privirea, gestul sunt al unui om care e obișnuit și cu primirea și cu refuzul. Nu e nici umilit și târător ca un sclav, nici poruncitor ca un stăpân; vedem numai încrederea modestă în semenul său, nobilă mulțumire de a fi liber, fiind însă în acelaș timp sensibil și slab, cërând ajutorul unei ființe libere, dar puternice și binefăcătoare. Dacă îi faceți ceea ce vă cere, nu vă va mulțumi, dar va ști că a contractat o datorie. Dacă-l refuzați, nu se va plânge nici decum, nu va insistă; știe că e de prisos. Nu va zice în gând: «M'a refuzat», ci: «Nu se putea face». Și, cum am mai spus, nu se răsvrătește nimeni împotriva necesității.

318. Lăsați-l singur, liber, priviți la el, fără să-i spuneți nimic. Observați ce va face și cum se va purta. Neavând trebuință să-și probeze sieși că este liber, nu va face niciodată nimic nesocotit, ci numai ca un act de stăpânire asupra sa: nu știe că e totdeauna stăpân pe sine? E iute, ușor, bine dispus; toate mișcările lui au vioiciunea vârstei, dar nu e nici una fără un scop. Când vrea să facă ceva, nu va întreprinde niciodată nimic mai presus de puterile sale, căci le-a încercat și le cunoaște bine. Faptele sale sunt totdeauna po-

trivite cu scopurile ce urmărește și rar va face ceva fără să fie sigur de izbândă. Privirea lui va fi atentă și observatoare: nu va întrebă mereu prosteste pe alții despre tot ce vede, ci va cerceta însuș ca să afle ceace vrea să știe, înainte de a întrebă. Dacă se găsește în încurcături neprevăzute, se va turbura mai puțin decât alții; dacă va fi în primejdie, se va înfricoșă de asemenea mai puțin. Devremece imaginațiunea lui este încă inactivă și prin nimic nu i-a fost pusă în lucrare, el vede numai ceace este, prețuește pericolele după cum sunt și-și păstrează totdeauna sângele rece. Necesitatea l-a apăsat prea des pentru ca să se mai revolte în contra ei. Fiindu-i supus dela naștere, s'a învățat cu ea și e totdeauna gata la orice.

319. Pentru el este egal dacă lucrează sau dacă se distrează; nu simte nici o diferență între jocuri și ocupațiuni. În tot ce face, pune un interes care-ți provoacă râsul și o libertate care-ți place și care arată și felul său de gândire și sfera sa de cunoștințe. Este ceva plăcut și încântător să vezi un copil frumos, vioiu și vesel, mulțumit și liniștit, cu înfățișarea deschisă și răsătoare, să-l vezi că face, jucându-se, lucrurile cele mai serioase sau să-l vezi ocupat foarte serios cu distracțiile cele mai neînsemnate.

320. Vreți acum să-l judecați prin comparație? Puneți-l la un loc cu alți copii și lăsați-l acolo. Veți vedea îndată care este cel mai bine format

în adevăr, care se apropie mai bine de perfecțiunea vârstei sale. Printre copiii din oraș, el este cel mai îndemânic, dar și cel mai puternic. Printre copiii dela țară, el e tot așa de puternic ca ei, dar îi întrece în iscusință. În tot ce este potrivit cu vârsta sa, el judecă, raționează, prevede mai bine decât toți. Dacă e vorba de a face ceva, de a alerga, de a sări, de a mișca diferite obiecte din loc, de a ridica greutăți, de a aprecia distanțele, de a inventa jocuri, de a lua premii, ai zice că natura îi stă la poruncă, așa de bine știe să potrivească toate după voința sa. Parcă e făcut să conducă, să guverneze pe egali săi: talentul, experiența îi țin loc de drept și de autoritate. Imbrăcați-l cu orice haină și numiți-l cum veți voi, n'are aface, el va fi întâiu peste tot, va fi pretutindeni conducătorul celorlalți: totdeauna aceștia vor simți superioritatea lui asupra lor; fără să poruncească va fi stăpân, iar ei, fără să creadă că se supun, se vor supune.

321. Ajuns la maturitatea copilăriei, el a trăit ca un copil și nu și-a plătit perfecțiunea, la care a ajuns, micșorându-și fericirea; dimpotrivă, amândouă s'au ajutat între ele. A dobândit toată rațiunea vârstei sale și totuș a fost fericit și liber pe cât i-a îngăduit constituțiunea sa. Dacă secera fatală ar tăia într'insul floarea speranțelor noastre, n'am avea să plângem deodată și viața și moartea lui, nu ne-am mări durerea prin aducerea aminte a durerilor pe cari i le-am pricinuit noi. Vom zice:

S'a bucurat cel puțin de copilărie, nu i-am răpit nimica din ce i-a dat natura.

222. Neajunsul cel mare al acestei educațiuni este că o înțeleg numai oamenii cu vedere clară, pe când cei mulți văd un simplu ștregar într'un copil educat cu atâta grije. Preceptorul se gândește mai mult la interesul său decât la al școlarului; el trebuie să probeze că nu-și pierde vremea și că merită banii ce i se dau. De aceea îl pregătește cu lucruri cari se pot arăta ușor oricând ar voi. Ii pasă mai puțin să-l pregătească cu ceeace-i folosește decât cu ceeace se vede lesne. Fără alege-re, fără critică, încarcă mintea bietului copil cu o sumă de lucruri de prisos. Când copilul e să fie examinat, îl siléște să-și arate toată marfa; o desfășoară frumușel, toată lumea e mulțumită, iar el își strânge bocceaua cu nimicuri și pleacă. Elevul meu nu e așa de bogat, el n'are bocceà s'o deslege, el n'are altceva de arătat decât pe sine însuș. Dar nu e de ajuns să vezi un copil, ca și un om de altfel, într'un singur moment. Unde sunt observatorii cari să poată, dela cea dintâiu ochire, să prinză trăsăturile caracteristice? Există, dar foarte puțini: între o sută de mii de părinți poate că nu vei găsi unul din aceștia.

323. Intrebările prea numeroase plictisesc pe toată lumea și fac silă; cu atât mai mult pe copii. După câteva minute, atențiunea lor e obosită: nu mai ascultă ce-i întreabă examinatorul încapătânat

și răspund la întâmplare. Acest chip de a-i cercetă este zadarnic și pedant. Adesea un singur cuvânt prins ca din sbor zugrăvește simțirea și spiritul lui mai bine decât cine știe ce lungi vorbiri; dar să băgați de seamă că acest cuvânt să nu fie nici auzit dela altcineva nici produs de întâmplare. Trebuie să ai singur multă judecată pentru ca să poți aprecia pe a copilului.

324. Am auzit pe răposatul milord Hylde povestind că un amic al său, întors din Italia după o lipsă de trei ani, a voit să vadă ce progrese făcuse fiu-său, în vârstă de vreo nouă — zece ani. Se duc într'o seară să se preumbe cu guvernorul și cu băiatul pe o câmpie unde niște școlari se jucau cu smeul. Tatăl, în treacăt, întreabă pe băiat: *Unde este smeul a cărui umbră se vede colo?* Fără să stea la îndoială, fără să ridice capul, copilul zise: *Pe drumul cel mare.* În adevăr, adaogă milord Hyde, drumul eră între soare și noi. Tatăl, la acest cuvânt, îmbrățișă pe copil și, terminându-și cu aceasta examenul, nu mai zise nimic. A doua zi, trimise guvernorului un act prin care îi constituia și o pensiuine viageră.¹ pe lângă leafă.

325. Ce om părintele acesta!² Și ce copil!

¹ *Pensiuine viageră* este o sumă care se plătește lunar sau anual (sau la alte termene) unei persoane și asupra căreia moștenitorii n'au drept. Această pensiuine se poate plăti de stat sau de particulari.

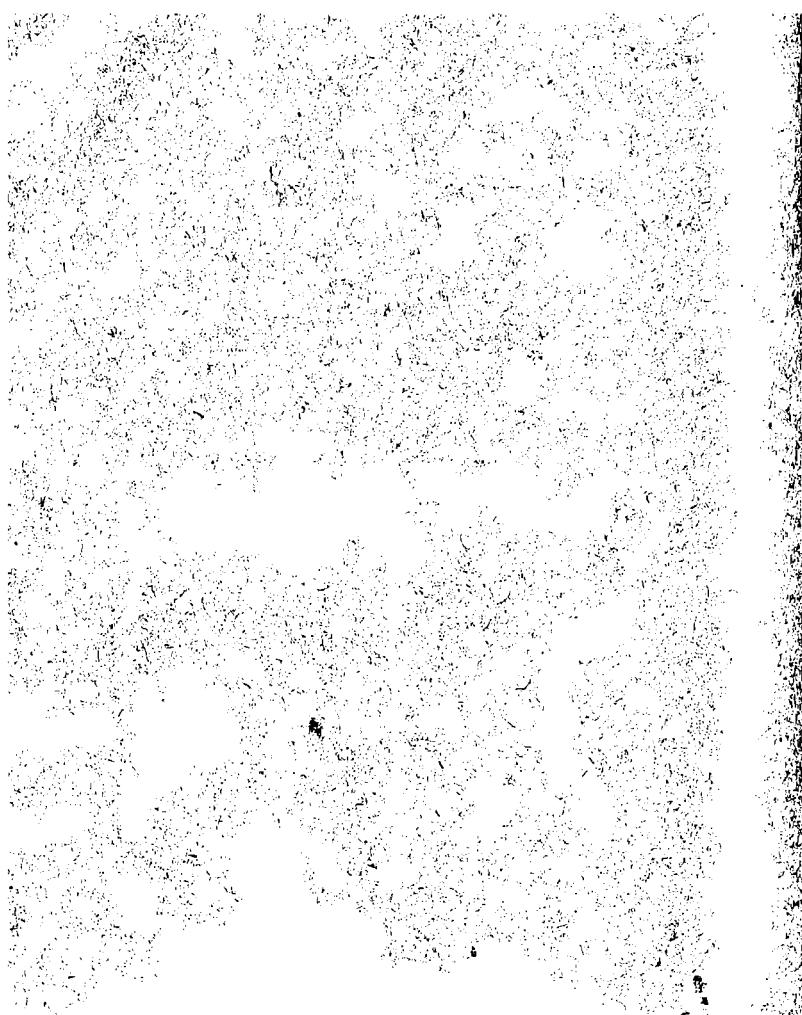
² Sallwürk ne spune în notă că copilul de care e vorba aici eră Contele Ludovic de Gisors, singurul fiu al Mareșalului de Belle Isle [după o scrisoare a lui Rousseau către M-me Latour (26 Sept.

Chestiunea erà tocmai potrivită cu vârsta, răspunsul erà simplu; dar observați ce judecată lămurită la acest copil¹. Astfel, elevul lui Aristotel domestică acel vestit cal pe care nu-l putea încăleca nici un călăreț².

1762)]. Tânărul conte lăudat de Rousseau a fost rănit în bătălia dela Kraefeld (1758) și a murit în urma acestei răni. La aceasta face aluzie Rousseau și în V § 364. Insușirile spiritului și ale caracterului său precum și virtuțile sale militare sunt lăudate de toți contemporanii săi.

¹ Sallwürk dă, după Raumer, caracteristica băiatului de 12 ani, așa cum l-a format Rousseau: «Un băiat sănătăs robust, dibaciu, spiritual, dresat metodic pentru viața pur pământească și pentru independența rece, un caraib franțuzit sau un francez caraibit, fără fantazie, fără poezie, fără iubire, fără Dumnezeu».

² Aluzie la o legendă din viața lui Alexandru cel mare. Copil încă, Alexandru, care fusese instruit de marele filozof grec Aristoteles, a îndrăsnit să încalce pe un cal de care nu îndrăsnia să se apropie nimeni. Acest cal este înfățișat de legendă ca având un corn în frunte. E vestitul *Bucefal*, *Ducipal* din poveștile și cântecelele poporane românești.

CARTEA III-a

CUPRINSUL

Copilul de 12 ani (1—2). Escedentul forțelor copilului față de trebuințele lui; întrebuințarea acestor forțe ca să acumuleze cunoștințe pentru viitor (3—6). Alegerea cunoștințelor: utilitatea (7—10). Curiozitatea (11). Observarea soarelui (12—13). Elevul să fie pus față de realitatea naturii, nu de vorbele cărților (14—15). Invățământul geografiei (16—21). Descoperirea adevărului de către elevi (22). Iarăși observarea soarelui (23—25). Observarea naturii, nu a aparatelor didactice (26—28). Invățământul geografiei (29—31). Scopul învățaturii nu trebuie să fie a da cunoștințe, ci a forma spiritul elevului (32—37). Lecțiuni despre magnetism; partea educativă alături cu instrucțiunea (38—59). Busola (51). Invățământul fizicii; întrebuințarea instrumentelor și a mașinilor; căutarea legilor naturii (52—59). Utilitatea ca criteriu în alegerea cunoștințelor ce trebuie date copiilor (60—69). Elevul să pătrundă toate cunoștințele ce i se dau (70—71). Lecțiunile despre orientare (72—79). Invățământul himiei (80—93). Deșteptarea interesului copilului pentru a urmări raportul dintre cauze și efecte (94—97). «Robinson Crusoe» singura carte ce trebuie dată copilului (98—101). Mestesugurile. Prejudecățile în privința lor. Partea lor educativă (102—114). Raportul între îndeletnicirile omenești; schimbul; moneta (115—121). Luxul (122—126). Folosul exemplelor și rostul metodei întrebuințate (127—130). Nevoile oamenilor și satisfacerea lor în mod natural (131—134). Egalitatea; munca, o datorie socială (135—137). Invățământul lucrului manual și al mesesugurilor. Alegerea unui mesesug (138—147). Inclinațiile și talentele; spiritul de imitație. Greutatea de a cunoaște adevăratele dispoziții ale unui copil (148—150). Meseriile și sexele (151—156). Invățământul unei meserii (157—163). Importanța educativă a meseriilor (164—165). Formațiunea ideilor, a judecăților și a raționamentelor; rolul învățătorului (166—187). Rezumat și caracterizarea educației dintre 12 și 15 ani (188—194).

1. Până în vremea adolescenței viața este plină de slăbiciuni; totuși, în cursul acestei prime părți a vieții, este un moment când forțele au ajuns să întrecă trebuințele și astfel animalul, deși este tot slab, dacă-l considerăm *în mod absolut*, este *relativ* destul de puternic. Neavând încă dezvoltate toate trebuințele sale, puterile îi sunt mai mult decât îndestulătoare pentru câte trebuințe are. Ca om, ar fi foarte slab; ca copil, e foarte puternic.

2. De unde vine slăbiciunea omului? Din nepotrivirea între puterea sa și între dorințele sale¹. Suntem slabi din pricina pasiunilor noastre, fiindcă natura ne-a dat mai puține puteri decât ne-ar trebui pentru ca să le satisfacem. Dacă, prin urmare, îți împuținezi dorințele, îți mărești puterile. Acel care *poate* mai mult decât *dorește*, înseamnă că are putere *de prisos*, este puternic, fără îndoială. Acesta este al treilea stadiu al copilăriei și despre acesta vreau să vorbesc acum. Îl numesc tot *copilărie*, fiindcă nu am un cuvânt mai potrivit, fiindcă această vârstă se apropie de *adolescență* și nu este încă vremea pubertății².

¹ Aceeași chestie în Cartea II § 16 și 21.

² Pubertate: vârstă nubilă. Vezi și § 1 din Cartea II.

3. La 12 sau 13 ani, puterile copilului cresc mai repede decât trebuințele lui. Cea mai violentă, cea mai puternică trebuință nu s'a arătat; organul ei este oarecum nedesăvârșit și așteaptă par'că de la voința lui porunca de a se manifesta. Nu-i pasă mult de schimbarea aerului și a anotimpurilor, căldura corpului său tânăr îi ține loc de haină, pofta de mâncare înlocuiește buna pregătire a bucatelor, căci îi priesc toate mâncările hrănitoare; dacă-i e somn, se culcă pe jos și doarme; găsește oriunde tot ce-i trebuie, căci nu-l chinuiește nici o trebuință pornită din închipuire. Nu-i pasă de ce zice lumea. Dorințele sale nu merg mai departe decât până unde i se întind brațele. Nu numai că este îndes-
tulător pentru sine, dar are puteri mai mari decât îi trebuie; numai în acest timp, în toată viața sa, se va află într'o asemenea situație.

4. Prevăd obiecțiunea ce-mi puteți face. De sigur, nu veți zice că copilul are mai multe trebuințe decât socotesc eu; dar veți tăgădui că are forța pe care i-o atribuiu. Cu aceasta, pierdeți din vedere că eu vorbesc despre *elevul meu*, nu despre acele păpuși mișcătoare cari călătoresc dintr'o odaie într'alta, cari cultivă plante într'un ghiveciu și duc în spinare greutatea de carton. Imi veți spune că un copil nu poate să aibă puterea de a munci ca un bărbat, înainte de vârsta bărbăției; că forța vitală pregătită în anumite vase ale sângelui și răspândită în tot corpul, numai ea poate să dea con-

sistența mușchilor, activitatea și încordarea lor, din care ies adevărate forțe. Faceți filozofie din cabinet, iar eu mă întemeiez pe experiență. Văd la țară băieți cari ară, prășesc, țin coarnele plugului, urcă în căruța un butoiu cu vin, mână caii ca și tatăl lor; i-ai crede bărbați, dacă sunetul glasului lor nu ar arăta că sunt încă copii. Chiar în orașe, sunt lucrători tineri, fierari, lăcătuși, potcovari, pe cari îi vezi tot așa de puternici ca și meșterii și cari ar fi tot așa de pricepuți dacă i-ai fi pregătit mai din vreme. De sigur că este o deosebire între ei, dar susțin că este mai mică decât aceea dintre dorințele înyăpăiate ale omului și dintre trebuințele limitate ale copilului. Și aici vorbesc nu numai de puterile trupești, ci mai ales de puterea minții, care înlocuește pe unele și le îndrumază pe toate.

5. Acest interval în care individul poate mai mult decât dorește, deși nu are forța cea mai mare vorbind în mod absolut, este, cum am zis, timpul celei mai mari forțe relative a lui. Este momentul cel mai prețios al vieții și care vine numai o singură dată; e foarte scurt și cu atât mai scurt cu cât ar trebui să fie întrebuințat mai bine.

6. Ce va face dar individul cu acest prisos de facultăți și de forță, prisos care mai târziu îi va lipsi? ¹. Il va întrebuința în vederea nevoii viito-

¹ *Sallustius* notează aci o frază din Herbart care exprimă aceeași idee: «Tânărul dobândește o creștere de puteri, însă și neliniște. El nu poate lucra nimic și de aceea poetizează».

rului: copilul voinic va face proviziuni pentru omul slab. Aceste economii nu le va pune nici în lăzi cari ar putea să-i fie furate, nici în hambare cari ar putea să se strice; ci va căuta să se facă cu adevărat stăpân pe ele, punându-le în brațele sale, în capul său, într'un cuvânt în ființa sa. Aceasta este dar vremea muncii și a studiilor. Observați că alegerea n'o fac eu după voie, ci o impune însăși natura.

- 7. Inteligența omenească e mărginită. Nu numai că un om nu poate să știe tot, dar nu poate să știe nici puținul pe care-l știu toți oamenii. Orice propozițiune falsă trebuie să aibă o contrarie adevărată; deci numărul adevărilor și al erorilor este nesfârșit. Se impune deci o alegere a lucrurilor cari trebuiesc învățate precum și a timpului în care ar fi mai bine să se învețe. Dintre marele număr de cunoștințe pe cari le putem dobândi, unele sunt false, altele sunt nefolositoare, altele slujesc să hrănească mândria celui ce le posedă. Numai un mic număr dintre ele cari contribuie în adevăr la binele nostru, numai acelea sunt vrednice de cercetările înțeleptului și prin urmare de ale copilului pe care vrem să-l facem înțelept. N'avem zor să cunoaștem tot ce se poate cunoaște, ci numai ce este folositor.

8. Din micul număr de care vorbim, trebuie să mai lăsăm deoparte adevărurile acelea cari cer, pentru priceperea lor, o inteligență cu totul fôr mată

pe acelea cari presupun cunoaşterea raporturilor omului, neînţelese de un copil ¹; în fine pe acelea cari, deşi adevărate în sine, ar putea să îndemne pe unele suflete neexperimentate să-şi facă idei greşite despre alte chestii.

9. Suntem deci închişi într'un cerc strimt cu privire la fiinţa lucrurilor; dar e grozav de mare pentru spiritul unui copil sfera pe care o închide acest cerc. Ce mână îndrăsneată a cutezat să dea la o parte pânza care acopere inteligenţa omească? Zadarnicile noastre învăţături sapă prăpăstii adânci în jurul nefericitului copil. Ascultă tu, care-l vei duce de mână pe aceste poteci primejdioase, care vei da la o parte dinaintea ochilor săi perdeaua sfântă a naturii! fii cu frică, încredinţează-te bine de capul lui şi de al tău, bagădeseamă să nu se învârtască ori unul ori altul ori poate amândouă. Păzeşte-te de atracţiunea înşelătoare a minciunii şi de aburii îmbătători ai mândriei. Adu-ţi aminte, adu-ţi aminte fără încetare că neştiinţa n'a făcut niciodată rău, că numai eroarea e rău-făcătoare şi că nimeni nu se rătăceşte când nu ştie, ci când crede că ştie.

10. Aţi putea să încercaţi şi să măsuraţi dezvoltarea inteligenţei copilului de pe progresele pe cari le face în geometrie. Băgaţi însă de seamă că, îndată ce poate să deosebească ce e folositor de ce nu este, va trebui să aveţi mare meşteşug ca

¹ .Vezi § 192 din aceeaşi Carte şi § 37 din Cartea IV.

să-l puteți îndreptă spre studii speculative¹. Dacă vreți să-l faceți a căută o medie proporțională între două linii, faceți așa ca să aibă trebuință a găsi un patrat egal cu un dreptunghi dat. Dacă ar fi vorba de două medii proporționale, ar trebui întâiu să-l faceți să se intereseze de problema duplicării cubului² ș. a. m. d. Iată cum ne apropiem, în mod gradat, de noțiunile morale cari deosebesc binele de rău. Până aci am cunoscut o singură lege: necesitatea; acum ne uităm la ce este *util*; mai târziu vom ajunge la ce este *potrivit și bine*.

11. Aceeaș pornire însufletește deosebitele facultăți ale omului. După activitatea corpului, care vrea să se desvolte, urmează activitatea minții, care vrea să se instruească. La început copiii sunt numai neastâmpărați; apoi se fac curioși. Această curiozitate bine condusă este mobilul vârstei de care vorbim acum. Să deosebim însă totdeauna înclinările cari vin dela natură de acelea cari vin dela vorba lumii. Este una pornirea de a ști pentru că lumea să te

¹ Teoretic.

² Această problemă azi nu se mai obișnuște în lecțiile de geometrie. Iată, depe «Enciclopedia Franceză», explicarea ei: *Problema duplicării cubului* caută latura unui cub care are volumul îndoit decât al unui cub a cărui latură este dată. Problema aceasta a fost pusă întâia oară în timpul războiului peloponeziac când a bântuit cea grozavă ciumă în Atena. Întrebând oracolul din Delos, acesta a răspuns: «dublați altarul». Altarul era în formă de cub. Legenda spune că atunci Atenienii au dublat dimensiunile lineare ale altarului și ciuma a continuat. Consultat din nou, oracolul a răspuns că trebuia să dubleze *volumul* altarului.

crează învățat; este alta pornirea care naște din curiozitatea firească a omului pentru tot ce-l interesează de aproape sau de departe. Având dorință înăscută de a trăi bine și neputând să îndestuleze cu totul această dorință, omul caută neconștient mijloace noi pentru acest scop. Acesta este primul principiu al curiozității, principiu firesc, care însă se dezvoltă numai pe măsură ce ni se dezvoltă pasiunile și ni se luminează mintea. Inchipuiți-vă un filozof exilat într'o insulă pustie, având instrumente și cărți și fiind sigur că va petrece acolo tot restul vieții sale. Acesta nu se va încurcă să studieze lumea, nici legile atracțiunii, nici calculul diferențial, nu va deschide poate nici o carte în toată viața sa; dar își va cerceta insula până la cel mai îndepărtat colț, oricât de mare ar fi ea. Să depărtăm deci dintre primele noastre studii cunoștințele spre cari nu îndeamnă pe om o înclinare firească și să ne mărginim la acelea pe cari instinctul ne îndreaptă să le căutăm.

12. Insula neamului omenesc este pământul; obiectul cel mai strălucitor pentru ochii noștri este soarele. Indată ce începem a ne depărta de noi înșine, observațiile noastre trebuie să se îndrepteze spre unul și spre calălalt. Filozofia mai tuturor popoarelor sălbatece se ocupă numai cu niște închipuite împărțiri ale pământului și face din soare Dumnezeu.

13. Veți zice poate că am sărit prea departe.

Adineauri ne ocupam numai cu ceea ce ne atinge și ne înconjoară de aproape; iar acum iată-ne deodată străbătând globul pământesc și alergând la extremitățile universului. Acest lucru se datorește progresului forțelor noastre și înclinării spiritului nostru. Fiind în stare de slăbiciune și cu puteri neîndestulătoare, eram cu totul ocupați de grija de a ne păstra și ne mărginiam în noi înșine; fiind acum mai tari și având putere multă, dorința de a ne întinde ființa noastră ne poartă afară din noi și ne face să ne ducem cât se poate mai departe; dar, devremece lumea intelectuală ne este încă necunoscută, cugetarea noastră nu poate merge mai departe decât ochii, și înțelegerea noastră nu poate trece dincolo de spațiul de care își poate da seama.

14. Să ne schimbăm deci senzațiunile în idei, dar să nu sărim deodată dela obiecte sensibile la obiecte intelectuale¹; numai prin cele dintâiu trebuie să ajungem la celelalte. De aceea omul să se conducă totdeauna de simțuri în primele operațiuni ale spiritului. Singura carte să fie lumea, singura învățătură să fie faptele. Copilul care citește nu cugetă, ci numai citește; nu dobândește cunoștiințe, ci învață cuvinte.

15. Dacă faci pe școlarul tău să observe fenomenele naturii, îl vei face curând curios; dar dacă vrei să-i întreții curiozitatea, nu te grăbi să i-o

¹ Pasul următor se vede la § 166. *Sallwurk* observă că în toate chestiile de psihologie Rousseau urmează pe Locke.

mulțumești¹. Apropie-l de chestiuni și lasă-l să răspundă singur. Să-și întemeieze ceea ce știe nu pe ceea ce i-ai spus tu, ci pe ceea ce a înțeles el; să nu *învețe* știința, ci s'o găsească. Dacă faci ca, în spiritul lui, autoritatea să ia locul rațiunii copilul nu va mai raționa și va ajunge jucăria părerilor altora.

16. Vrei să-l înveți geografia și cauți globuri și hărți. Ce de nimicuri! Pentru ce îi dai chipuri pe hârtie? De ce nu începi arătându-i chiar obiectul, ca să știe despre ce-i vorbești?

17. Când vezi un frumos apus de soare, te duci la preumblare într'un loc unde orizontul este bine deschis pentru ca să se vadă soarele apunând. Bagi de seamă obiectele cari ți-arată locul unde se apropie de sfîșit. Adouazi, că să respiri aer curat, te întorci în acelaș loc înainte de răsăritul soarelui. Vezi niște raze subțiri ce-i prevestesc ivirea, apoi roșeața se mărește și limbi de foc aprind tot răsăritul. Multă vreme aștepti să se arate; acuși-acuși ți se pare că-l vezi: în sfârșit... iată-l! Dintr'un punct strălucitor pornește lumina care umple tot spațiul; perdeaua nopții se subțiază din ce în ce până dispăre.

¹ *Sallucurk* amintește că și Locke vorbește despre curiozitate (secțiunea XVI § 121 și urm. trad. fr. din 1821 vol. II): «Trebue să căutăm a desvoltă curiozitatea într'înșii nu numai pentrucă ea ne face să avem speranță bună despre acela care o arată, ci și pentrucă este *un excelent mijloc* pe care natura l-a dat oamenilor pentru ca să gonească ignoranța eu care ei vin pe lume». În paragrafele următoare Locke vorbește despre mijloacele de a o desvoltă.

Omul își dă seama de locul unde se află și-l găsește mai frumos. Verdeța s'a înviorat peste noapte, zorii zilei cari o luminează, razele soarelui, cari o poleesc cu fire de aur, o arată acoperită de picături strălucitoare de rouă în cari se oglindesc colori felurite ca ale curcubeului. Păsările se adună în coruri și slăvesc prin cântecele lor pe părintele firii; nici una nu tace acum, iar ciripitul lor, nu încă destul de puternic, ți se pare mai mângâios decât în celelalte ceasuri ale zilei; înțelegi că toate vietățile s'au deșteptat după un somn întăritor. Aceste împrejurări îți arată frăgezimea naturii și te pătrund până în suflet. Te bucuri de o jumătate de ceas de încântare, de o priveliște așa de măreață, așa de frumoasă, așa de desfătătoare încât chiar omul cel mai nesimțitor s'ar simți cu totul emoționat.

18. Entuziasmat de ceea ce vede, învățătorul spune și copilului, căci crede că va fi impresionat și copilul când va băga de seamă ce simte învățătorul său. Prostie curată! Frumusețea priveliștii din natură stă în mintea omului; ca s'o vezi, trebuie s'o simți. E adevărat că copilul vede lucrurile, dar el nu poate pricepe legăturile cari le unesc, urechea lui nu poate să auză armonia care se ridică din înfrățirea lor. Ca să-și dea seama de impresia complexă care iese deodată din toate senzațiunile acestea, e nevoie de o experiență pe care el n'o are încă, e nevoie de sentimente pe cari el nu le-a încercat. Cum vrei să se bucure de aerul curat al unei di-

minețe de vară dacă n'a străbătut niciodată câmpuri pustii, dacă nu și-a ars tălpile picioarelor pe nisipuri înfierbântate, dacă nu l-a înăbușit niciodată căldura soarelui resfrântă de pe stâncile pleșuve? Cum să-l îmbete mirosul florilor și umezeala picăturilor de rouă și cum să se bucure pășind pe covorul moale și lunecos al pajiștei înverzite? Cum să-i pătrună sufletul cântecele păsărilor dacă-i sunt necunoscute simțirile dragostei? Cum să fie mișcat el de aurora unei zile așa de frumoase, dacă închipuirea lui nu știe să-i înfățișeze plăcerile vrednice de o asemenea zi? În fine, cum să-l impresioneze frumusețea naturii, dacă nu știe cine a împodobit-o cu atâta măiestrie?

19. Nu spune copilului lucruri pe cari nu le poate înțelege: nu-i trebuie descrițiuni, nu-i trebuie elocuență, nu-i trebuie figuri de stil, nu-i trebuie poezie. Nă-i acum vremea să te adresezi la sentimentul lui și la gustul lui artistic. Vorbește lămurit, simplu și rece, va veni curând vremea să vorbești altfel.

20. Dacă e crescut după principiile noastre, dacă e obișnuit să lucreze singur și să se adreseze altuia numai după ce a văzut că nu izbuteste — el, de câte ori vede un obiect nou, îl cercetează multă vreme fără să spună nimic. Ii place să se gândească, iar nu să întrebe. Mulțumește-te să-i înfățișezi lucrurile cu pricepere¹; apoi, când vei vedea că curiozitatea l-a făcut destul de băgător

¹ Vezi Cartea I § 138 și II § 67.

de seamă, pune-i câteva întrebări scurte cari să-i ajute la înțelegerea lucrurilor.

21. În chestiunea de care vorbim, privește bine împreună cu el răsăritul soarelui, apoi atrage-i atențiunea asupra munților și celorlalte obiecte din împrejur; după aceea lasă-l să spuie ce vrea despre toate aceste lucruri și taci câteva minute ca un om care-i dus pe gânduri. Zi-i apoi: «Mă gândesc că aseară soarele a apus acolo și tot acolo a răsărit azi dimineață. Cum se întâmplă aceasta...?». Nu mai adăogă niraic. Dacă te întreabă, nu răspunde, sau vorbește de altceva. Lasă-l singur, cu sine; fără îndoială se va gândi la ceea ce a văzut.

— 22. Pentruca un copil să se deprinză a fi băgător de seamă și pentru ca să fie cu adevărat impresionat de un adevăr pe care îl constată cu simțurile sale, trebuie să treacă vreo câteva zile de nedumerire până când să-l descopere. Dacă nu înțelege bine ceea ce a văzut, trebuie să întorci chestiunea. Dacă nu știe în ce chip trece soarele dela apus la răsărit, știe cel puțin cum trece dela răsărit la apus, căci ochii lui singuri i-o spun. Lămurește deci prima chestiune prin cealaltă; dacă elevul nu este cu totul stupid, fără îndoială va înțelege analogia care este foarte lămurită. Aceasta este prima lecțiune de cosmografie.

23. Procedarea noastră este înceată: trecem de la o idee sensibilă la altă idee sensibilă și căutăm să ne învățăm multă vreme cu una până să trecem

za alta, iar pe elevul nostru nu-l *silim* niciodată să fie băgător de seamă. De aceea dela această primă lecțiune este departe până la cunoașterea mersului soarelui și a formei pământului; dar fiindcă toate mișcările aparente ale corpurilor cerești se țin de acelaș principiu și prima observație conduce la celelalte, va fi nevoie de mai puțină silință — numai de timp mai lung — ca să ajungi dela chestiunea mișcării diurne a pământului până la calculul eclipselor, decât să înțelegi bine ziua și noaptea.

24. Noi vedem că soarele se învârtește împrejurul pământului; deci descrie un cerc și oricare cerc are un centru. Lucrul acesta îl știm de mai înainte¹. Centrul nostru nu se poate însă vedeà, fiindcă este în inima pământului; dar se pot însemna pe suprafața lui două puncte opuse cari să corespundă cu el. Dacă ai înfige o frigare în pământ prin cele trei puncte și ai prelungi-o până în cer de o parte și de alta, ai aveà axa lumii și a mișcării zilnice a soarelui. O sfârlează, care se învârtește pe vârful său, înfățișează cerul învârtindu-se pe axa sa, iar cele două extremități ale sfârlezei sunt cele două poluri. Copilul va fi foarte vesel să cunoască unul din ele. I-l arăt dar la coada ursei mici. Avem deci petrecere pentru noapte; puțin câte puțin el se învață cu stelele, de aici îi vine gust să cunoască planetele și să observe constelațiunile.

25. Am văzut răsăritul soarelui în Iunie², ne

¹ Vezi Cartea II § 259.

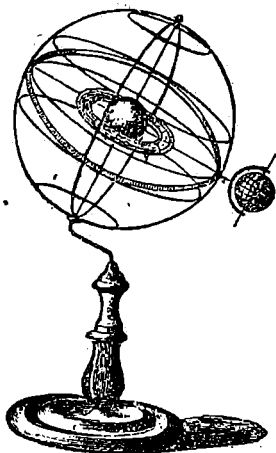
² În text: la *Sf. Ioan*. E vorba de o sărbătoare a catolicilor la 24 Iunie (st. n.)

vom duce să-l vedem la Crăciun sau în altă zi frumoasă de iarnă. Știți că nu suntem leneși și ne facem o plăcere să înfruntăm frigul. Voiu căuta să fac observația a doua în acelaș loc în care am făcut pe cea dintâiu. Știu că va putea să zică cineva: «Aceasta e glumă. Soarele nu mai răsare în acelaș loc. Ai putut să-l vezi odată acolo, dar acum e dincoace... Este deci un răsărit vara și alt răsărit iarna...» Tinere învățător, ai nemerit bine. Exemplele acestea sunt îndestulătoare ca să predai lămurit sfera, luând lumea ca lume și soarele ca soare.

26. In general, nu înlocuiți niciodată un obiect cu un semn, decât atunci când este cu neputință să arătați obiectul; căci semnul atrage băgarea de seamă a copilului și-l face să uite obiectul.

27. *Sfera armilară*¹ mi se pare o mașină rău

¹ Mașină compusă din mai multe cercuri ce înfățișează cercurile

pe cari astronomii și le închipuiesc că sunt pe cer.

făcută și fără proporții. Incurcătura de cercuri și figurile ciudate zugrăvite pe ele, o fac să semene cu un lucru vrăjitoresc care înspăimântă pe copii. Pământul e prea mic, cercurile sunt prea multe; unele sunt de prisos, precum cele două mari cercuri cari taie ecuatorul și zodiacul în patru părți egale și servesc pentru a arăta cele patru anotimpuri. Fiecare cerc este mai larg decât pământul. Grosimea cartonului din care sunt făcute le dă o înfățișare de soliditate și face pe cineva să creadă că ar exista în adevăr, iar când îi spui copilului că aceste cercuri sunt numai închipuite, nu-și mai dă seama de ce vede și nu mai înțelege nimic.

28. Nu știm niciodată să ne punem în locul copiilor; în loc să pătrundem în ideile lor, ne închipuim că ei le au pe ale noastre. Urmărindu-ne mereu propriile noastre raționamente, legând un adevăr de alt adevăr, le îndopăm mintea cu erori și cu lucruri lipsite de judecată.

29. Se discută dacă trebuie să ne servim de analiză sau de sinteză pentru învățătura științelor. Nu e nevoie totdeauna să alegem una din aceste metode. Câteodată poți în aceleași cercetări să desfaci și să strângi la un loc și să conduci astfel pe copil în mod dogmatic când el crede că face numai analiză. Atunci, întrebuițând în acelaș timp ambele metode, ele se vor controla una prin alta. Plecând deodată din două puncte opuse fără să te gândești că faci acelaș drum, te-ai miră, dar ți-ar

face în acelaș timp plăcere să vezi că drumurile se întâlnesc. Aș vrea, de exemplu, să studiez geografia din cele două puncte opuse și să unesc studiul mișcărilor pământului cu măsurarea părților lui, începând cu locul în care ne aflăm. Cu alte vorbe, pe când copilul învață sfera și se ridică astfel în cer, adu-l pe pământ și arată-i întâiu localitatea în care trăește.

30. Cele două puncte de plecare ale geografiei vor fi deci orașul în care locuește și casa dela țară a tatălui său; apoi locurile dintre aceste două, apoi râurile din vecinătate, în fine vederea soarelui și chipul de a se orientă. Acî este punctul unde se întâlnesc drumurile. Pune-l să facă singur harta acestora, o hartă foarte simplă și formată la început numai din două obiecte; iar mai târziu să adauge încet, încet pe celelalte pe măsură ce va putea să-și dea seamă de depărtarea și de poziția lor. Vedeti acum folosul pe care îl are copilul din faptul că noi l-am deprins să măsoare cu ochii ca și cu un compas¹.

31. Va trebui totuș să-l conduci, dar nu prea mult și să nu bagedeseamă. Dacă se înșeală, lasă-l în pace, nu-i îndreptă greșelile, ci așteaptă până va fi în stare să le vază și să le îndrepteze singur; cel mult, folosește-te de vreun prilej priincios ca să-l provoci să le înțeleagă. Dacă n'ar greși niciodată, n'ar putea să învețe așa de bine. De alfel

¹ Vezi Cartea II § 252.

nu e vorba să știe în mod hotărît topografia ținutului, ci să aibă mijlocul de a o putea învăța. Nu e nevoie să aibă hărți în cap, ci să-și dea seama bine de ce reprezintă ele și să aibă o idee lămurită despre chipul cum se fac. Iacă deosebirea între știința elevilor voștri și neștiința elevului meu. Ei știu hărțile, iar el le face. Vom avea alte podoabe pentru odaia lui¹.

32. Aduceți-vă totdeauna aminte că scopul meu nu este să învăț pe copil lucruri multe, ci să fac să pătrundă în creierul său numai idei juste și lămurite. M'aș îngriji puțin chiar dacă n'ar ști nimic, cu condiție să nu se înșele. Adevărurile pe cari caut să i le introduc în spirit au de scop numai să-l ferească de erorile pe cari le-ar învăța în locul lor. Rațiunea și judecata vin încet, pe când prejudecățile alergă cu grămada; de acestea trebuie să-l apărăm. Dacă te ocupi însă de știință pentru știință, te cufunzi într'o mare fără fund, fără țărături și plină de primejdii: nu vei putea să ieși niciodată dintr'însa. Când văd un om doritor de cunoștințe, ademenit de farmecul lor, alergând dela una la alta, fără să se poată opri, mi se pare că văd un copil care adună scoici pe țărmul mării: după ce și-a adunat o grămadă, dă peste altele care îi plac, aruncă din cele vechi, mai ia iarăși vreuna din acestea până când, incurcat de mulțimea lor și ne

¹ Vezi Cartea II § 256.

mai știind ce să aleagă, le aruncă pe toate și pleacă cu mâna goală.

33. În prima copilărie timpul eră lung și toată silința noastră eră să pierdem vremea, temându-ne să n'o întrebuițăm rău. Acum este tocmai dimpotrivă: nu ne ajunge timpul pentru ca să facem tot ce ar fi folositor. Gândește-te că pasiunile se apropie și, cum vor bate la ușă, elevul tău le va da lor toată băgareadeseamă. Vârsta liniștită a inteligenței este așa de scurtă, trece așa de repede, se folosește la așa de multe întrebuițări, încât e curată nebunie să-ți închipuești că va fi îndestulătoare ca să faci pe un copil învățat. Nu e vorba, să-l înveți științele, ci să-l faci să le iubească și să-i dai metode pentru a le învăța când iubirea lui se va desvoltă mai bine. Iată de sigur un principiu temeinic al oricărei bune educațiuni.

34. Acum e momentul să-l înveți încet, încet a-și fixă băgareadeseamă în mod stăruitor asupra unui obiect; dar să nu-l silești niciodată, ci să-l îndemni la aceasta prin plăcerea sau prin dorința de a fi atent. Bagă însă de seamă să nu ajungă la oboseală și la necaz. Fii deci totdeauna cu ochii deschiși și, orice s'ar întâmplă, îndată ce vezi că s'apropie plictiseala, lasă totul baltă; căci important lucru nu este să învețe, ci să nu facă nimic fără voie¹.

¹ Locke § 128 zice că e bine să te încredințezi de spiritul elevului. Pentru aceasta, lasă-l singur, dar pune pe cineva să-l su-

35. Când te întreabă, răspunde-i cât trebuie ca să-i întreții curiozitatea, nu ca să i-o îndestulezi. Când vei vedea, mai cu seamă, că prin întrebările lui nu urmărește să se instruiască, ci bate câmpii cu chestiuni prostești, oprește-te îndată, căci atunci el nu se interesează de lucruri, ci vrea numai să te supere. Interesează-te mai puțin de cuvintele pe cari le spune și mai mult de motivul pentru care le spune. Această grijă, nu prea necesară până acum, este foarte importantă îndată ce copilul începe a raționa.

36. Sunt un șir de adevăruri generale prin cari toate științele se leagă de niște principii comune și se dezvoltă în mod succesiv: iată metoda filozofilor. Aici nu e vorba de aceasta. E alta, cu totul diferită, prin care fiecare obiect în deosebi atrage pe altul și arată pe cel ce trebuie să urmeze. Cei mai mulți oameni urmează această metodă, care întreține atențiunea printr'o curiozitate necurmată; aceasta este și metoda care se potrivește copiilor. Orientându-ne ca să facem hărți, a trebuit să tragem meridianele. Două puncte de intersecție între umbrele egale ale dimineții și ale serii dau un meridian excelent pentru un astronom de treisprezece ani. Aceste meridiane însă se șterg, trebuie timp ca să le tragi: ele te silesc să lucrezi neconținut în acelaș loc; grija aceasta, sila aceasta

---

pravegheze. «Depe modul cum va întrebuința acest timp de libertate, vei vedea dacă este în adevăr de felul lui leneș ori are aversiune pentru cărțile ce i-ai dat să studieze».

l-ar oboși. Am prevăzut aceasta și de aceea voiu întâmpina obiecțiunile.

37. Am intrat iarăș în amănunte lungi și migăloase. Vă aud murmurând, iubiți cititori, dar nu mă înspăimânt: nu vreau să jertfesc, din pricina nerăbdării voastre, partea cea mai folositoare din cartea de față. Hotărâți-vă într'un fel față de lungimile mele, căci eu m'am hătărât față de plângerile voastre.

38. De mai mult timp observasem, elevul meu și cu mine, că sticla, chihlibarul, ceara roșie și alte corpuri, când le freci, trag la ele firișoare de paiu, iar alte corpuri nu le trag. Din întâmplare găsim unul care are o proprietate și mai ciudată: atrage, dela o depărtare mai mare și fără să-l freci, pilituri de fier și alte bucățele mici de metal. Mult timp această însușire ne face să petrecem fără să vedem altceva. În fine, observăm că însușirea aceasta se comunică și fierului dacă îl frecăm cu magnetul într'o anumită direcție. Într'o zi ne ducem la un bâlcu¹. Un scamator puse o răță de ceară

¹ Acel autorul pune nota următoare, care se găsește într'una din edițiile tipărite după aparițiunea cărții lui Formey: «Nu mi-am putut stăpâni râsul când am citit observațiunea fină a D-lui de Formey asupra acestei povestiri: «Șarlatanul de bâlcu, zice dânsul, «care se ia la întrecere cu un copil și-l ține de rău și ține discursuri serioase învățătorului lui este un individ din lumea lui «Emil.» Spiritualul domn de Formey n'a putut să înțeleagă că aseastă mică scenă eră pregătită din nainte și că comedianțul știă ce are să facă. E adevărat că n'am spus aceasta; dar am declarat de multe ori că nu seriu pentru aceia care au nevoie să le spui tot».

într'un basin cu apă și o făcea să vie spre dânsul apropiindu-i de cioc o bucată de pâine. Foarte mirați, n'am zis că este vrăjitor, pentru că nu știam ce va să zică vrăjitor. De câte ori suntem surprinși de fapte ale căror pricini nu le cunoaștem, ne-am obișnuit să nu formulăm nici o judecată, ci să așteptăm până când găsim un prilej ca să ieșim din neștiința noastră.

39. întorcându-ne acasă, vorbim despre rața dela bâlciu și ne punem în gând s'o imităm. Luăm un ac bine magnetizat și-l înfășurăm în ceară albă careia îi dăm, cum ne pricepem mai bine, forma de rață și îngrijim ca să fie așezat așa încât vârful lui să formeze ciocul. Așezăm rața pe apă și apropiem de ciocul ei un belciug de pus chei. Vă închipuiți lesne cât ne-am bucurat când am văzut că rața noastră vine după belciug tocmai cum se ducea rața dela bâlciu după bucățica de pâine. Am lăsat să observăm altădată în ce direcție se oprește rața pe apă când o lași în pace; ne mulțumim deocamdată cu ce am făcut și nu voim mai mult.

40. Chiar în seara aceea ne întoarcem la bâlciu cu pâine pregătită în buzunar și îndată ce scamatorul și-a sfârșit isprava, micul meu savant care de abia se mai stăpâniă, spuse că scamatoria nu e grea și că poate să facă și el tot așa. Il poftește să se ție de cuvânt. Indată scoate din buzunar pâinea în care eră acul magnetizat; o apropie de masă foarte emoționat; tremurând, apropie pâinea;

rața vine și-l urmează, copilul țipă și nu mai poate de bucurie; nu-și mai ține firea când cei de față aplaudă și scot strigăte de veselie. Scamatorul turburat vine la copil și-l îmbrățișează, îl felicită și-l roagă să-i facă cinstea de a veni și a doua zi când se va adună mai multă lume ca să-i admire dibăcia. Micul meu naturalist, mândru, vrea să vorbească, dar îl opresc și îl iau cu mine încărcat de laude.

41. Copilul numără minutele până în ziua următoare cu o neliniște care mă face să răz. Pofteste pe cine întâlnește; ar vrea ca omenirea întreagă să fie de față ca să-i vază izbânda. Nu poate să aștepte ceasul, pleacă mai înainte și sboară la locul de întâlnire. Sala e plină. Sufletul lui tânăr nu-și mai poate stăpâni bucuria. Până să vie rândul raței, se fac alte jocuri și scamatorul caută să uimească pe privitori cu dibăcia sa. Copilul nu vede nimic din toate acestea; n'are astâmpăr, îl trec sudorile, abia mai răsuflă; tot mereu învârtește cu mâna tremurătoare bucata de pâine din buzunar. În sfârșit îi vine rândul. Meșterul anunță aceasta publicului cu ceremonie. Copilul se apropie cam rușinat și scoate bucățica de pâine. Dar lucrurile omenești sunt nestatornice! Rața, care eră așa de domesticită în ajun, astăzi se făcuse sălbatecă: în loc să se înfățișeze cu ciocul, își prezintă coada și fuge; se ferește și de pâine și de mâna care o ține, cu aceeași stăruință cu care în ajun le urmăria. Incearcă de

nenumărate ori; de prisos, lumea îl huiduește. Copilul strigă, zice că-l înșală, că a pus altă rață în locul celeilalte și se prinde că nici scamatorul nu va putea s'o atragă pe aceasta.

42. Scamatorul, fără să zică nici un cuvânt, ia o bucată de pâine, o pune înaintea raței și îndată aceasta vine după pâine. Copilul ia și el bucățica de pâine, dar, în loc să izbutească mai bine, vede că rața își bate joc de el și se învârtește prin basin. Atunci, cu totul rușinat, se depărtează și nu mai îndrăznește să se expună la strigătele celor de față.

43. Scamatorul atunci ia bucățica de pâine pe care o adusese copilul și se slujește de ea ca de a sa proprie. Scoate apoi acul dintr'însa și toată lumea râde de noi; apoi cu aceeaș bucată de pâine, fără ac, atrage rața ca și mai înainte. Pune pe cineva din asistenți să taie o bucățică dintr'o pâine și face acelaș lucru; se slujește apoi de mânășă și de deget, în fine, se duce în mijlocul sălii și, cu vorbirea îndrăsneată, obișnuită oamenilor de acest fel, strigă că rața va ascultă de glasul lui cum a ascultat de gest. În adevăr, vorbește și rața ascultă; îi spune s'o ia la dreapta și rața se duce la dreapta, să vie înapoi și rața vine înapoi, să se învârtească și rața se învârtește; mișcarea se face tot așa de repede cum se dă porunca. Se înțelege că aplauzele repetate cari îl salută sunt adevărate ocări pentru noi. Ne strecurăm deci fără să fim băgați

de seamă și ne închidem în odaia noastră fără să mai alergăm să mai povestim încoace și încolo izbânda noastră, cum ne pusesem în gând.

44. A doua zi de dimineată, bate cineva la ușă. Deschid: e scamătorul. Incepe să se plângă, cu oarecare smerenie, de purtarea noastră. El nu ne făcuse nimic pentru ca noi să ne apucăm să-i facem meșteșugul de răs în fața lumii și să-i luăm pâinea dela gură. Par'că cine știe ce ispravă ar fi a atrage o rață de ceară pentru ca să alerge cineva după această cinste, lăsând pe un om de treabă pieritor de foame. «Zău, d-lor, dacă aș aveă un alt chip de traiu, nu m'aș ține de fleacurile acestea. Trebuie să vă închipuiți că un om care și-a petrecut vieța cu acest prăpădit meșteșug va fi știind mai mult decât d-voastră, care vă îndeletniciți cu el numai câteva minute. Nu v'am arătat dela început cele mai iscusite scamatorii ale mele, pentru că nu e bine să te grăbești și să arăți prostete tot ce știi; am grijă să le păstrez pe cele bune pentru anumite prilejuri și, după cel pe care îl știți, mai am și altele ca să pui la locul lor pe tinerii prea îndrăsneți. Cu toate acestea, d-lor, am să vă arăt cu toată inima secretul care v'a minunat atâta, dar vă rog să nu vă folosiți de el pentru a-mi face rău și să fiți mai moderați altădată».

45. Atunci ne arată mașina. Nu-și poate închipui cineva mirarea noastră: eră un magnet puternic pe care îl ținea un copil sub masă și-l mișcă fără să bage cineva de seamă.

46. Omul nostru își ia mașina și, după ce i-am mulțumit și i-am cerut iertare, vrem să-i dăm ceva, el refuză. «Nu, d-lor, nu sunt destul de mulțumit de d-voastră pentru ca să vă primesc darurile; îmi rămâneți datori fără voia d-voastră, aceasta este singura mea răsbunare. Aflați că poate să fie cineva generos ori în ce stare s'ar afla: eu primesc plată pentru scamatoriile pe cari le fac nu pentru lecțiile pe cari le dau».

47. Când să iasă, îmi vorbește numai mie, dar destul de tare: «Il iert bucuos pe acest copil, căci el a greșit din neștiință, dar d-ta, d-le, care trebuiă să-i cunoști greșeala, de ce l-ai lăsat s'o facă? Fiindcă trăiți împreună și ești cel mai în vârstă, trebuie să-l îngrijești și să-i dai sfaturi; experiența d-tale este autoritatea care trebuie să-l conducă. Când se va face mare și se va găsi vinovat de greșelile din tinerețe, te va învinovăți și pe d-ta, fără îndoială, pentru acelea dela cari nu l-ai împiedecat»¹.

¹ Acî *autorul*, într'o ediție după apariția cărții lui Formey, pune nota următoare: «Puteam să-mi închipuesc eu că vre-un cititor este așa de prost încât să nu priceapă că această dojană este dictată cuvânt cu cuvânt de către guvernor pentru anumite scopuri? a putut cineva să mă crează pe mine așa de stupid în cât să fiu în stare a pune în gura unui șarlatan de bâlciu asemenea cuvinte ca un lucru firesc? Credeam că am dovedit măcar atât de puțin talent încât să mă pricep a pune pe oameni să vorbească după situațiunea lor. Observați și sfârșitul aliniatului următor. Nu se vede de aici că am spus destul pentru oricine, afară de D-nul de Formey?» Sallwürk notează că Formey replică la aceasta că lucrurile i se par neverosimile.

48. Pleacă și ne lasă pe amândoi foarte încurcați. Mă declar vinovat de ușurința mea și făgăduesc băiatului că altă dată mă voiu gândi mai mult la interesul lui și îi voiu deșteptă băgare adeseamă asupra greșelilor înainte de a le face; căci se apropie timpul când raporturile dintre noi trebuie să se schimbe și când în locul blândeții tovarășului trebuie să vie severitatea învățătorului. Această schimbare trebuie să vie gradat; totul trebuie prevăzut și prevăzut foarte dede parte.

49. A doua zi ne ducem iar la bălcu ca să vedem din nou scamatoria al cărei secret îl cunoșteam. Ne înfățișăm cu mare respect în fața scamatorului filozof¹; de abiă îndrăsnim să ne uităm la el; el ne primește cu multă cinste și ne face un loc deosebit, ceace ne umilește și mai mult. Iși face meșteșugurile lui obișnuite, dar stă mai mult la jocul cu rața și se uită la noi des cu oarecare mândrie. Noi știm tot, dar nu zicem nici un cuvânt. Dacă elevul meu ar îndrăsnî numai să deschidă gura, ar trebui să fie zdrobit.

50. Amănunțele acestui exemplu sunt mult mai importante decât s'ar părea cuiva la prima vedere. Câte lecții se pot da cu o singură lecție! Ce chinuitoare urmări poate să aibă cea dintâiu faptă de vanitate! Tinere învățător, silește-te cu multă grijă să prinzi această primă mișcare. Dacă știi să faci să iasă dintr'însa umilire și suferință, fii sigur că

¹ Ii zice în glumă astfel. In text: «scamator-Socrate».

multă vreme nu vei observă o a doua la fel¹. Ce de pregătiri! veți zice. Aveți dreptate, vă răspund. Și toate acestea, ca să facem o busolă prin care să înlocuim meridianul.

51. După ce am învățat astfel că puterea magnetului poate să treacă prin alte corpuri, ne vom grăbi să facem o mașină la fel cu aceea pe care am văzut-o: o masă scobită! un basin puțin adânc; în această scobitură, puțină apă; o rață făcută ceva mai îngrijit. Stând foarte des cu băgarede seamă împrejurul basinului, observăm că rața în repaos stă totdeauna cam în aceeași direcțiune. Urmărind experiența și examinând această direcțiune, găsim că se îndreaptă dela sud spre nord. Mai mult nu ne trebuie: busola noastră este găsită sau este ca și cum ar fi găsită. Am intrat acum în fizică.

52. Pe pământ se află mai multe clime și fiecare climă are temperatură deosebită. Deosebirile între anotimpuri sunt mai simțitoare cu cât te apropii de poli. Toate corpurile se strâng la frig și se dilată la căldură; aceasta se vede mai bine la lichide și se poate măsură bine la lichidele spir-

---

¹ Aci *autorul* pune — nu în prima ediție, bine înțeles — nota următoare: «Această umilire, aceste suferințe fac parte deci din metoda mea nu din a scamatorului. Pentru că D-l de Formey voiă chiar în timpul vieții mele să se facă stăpân pe cartea mea fără altă formă decât să puie numele său în locul numelui meu, trebuia cel puțin să se ostenească, nu zic să o compună, ci să o citească». Să se vază ultimul aliniat al notei dela § 3 Cartea I.

toase: de aci, termometrul. Vântul te izbește în obraz; aerul este deci un corp, un fluid: îl simți, deși nu-l poți vedeà. Puneți în apă un pahar cu gura în jos: veți vedeà că apa nu-l umple, afarà numai dacà nu lăsați aerul să iasă; aerul deci poate să reziste. Dacà înfundați paharul mai mult, apa va pătrunde mai mult, dar nu va umpleà cu de-săvârșire locul gol; aerul deci poate să fie strâns (comprimat) într'o măsură oarecare. Un balon plin cu aer comprimat sare mai bine decât dacà ar fi plin cu altă materie. Fiind lungit în baie, ridică orizontal un braț afarà din apă și vei simți o mare greutate; aerul este deci un corp greu. Punând aerul în comparație cu alte fluide, poți să-i măsoari greutatea; de aci barometrul, sifonul, pușcoçiul (pușca de salon), mașina pneumatică. Toate legile statice și ale hidrostatice se pot aflà prin experiențe tot așa de grosolane. Pentru o cunoștință de acest fel, nu vreau să intru într'un cabinet de fizică experimentală: nu-mi place toată mulțimea aceea de instrumente și de mașini. Infățișarea științifică ucide știința: mașinile acestea sau sperie pe copil sau îi atrag atențiunea mai mult la forma decât la efectele lor.

53. Vreau să ne fabricăm ~~singuri~~ mașinile și vreau să fac ~~întâiu~~ experiența și pe urmă să-mi pregătesc instrumentul; mai mult, vreau, după ce am văzut experiența ca din întâmplare, să inventăm încet-încet instrumentul cu care s'o verificăm. Mai

bine să fie instrumentele mai puțin perfecte și să avem idei mai lămurite de ce trebuie să fie și de operațiile la cari avem să ne slujim cu ele. Pentru prima mea lecțiune de statică, nu caut nici o balanță, ci pun un baston pe spatele unui scaun, îl așez în echilibru și măsoz lungimea celor două părți, atârn de o parte și de alta diferite greutăți, când deopotrivă, când neegale și, trăgându-le într'o parte sau în alta după cât trebuie, constat că echilibrul rezultă dintr'o potrivire între mărimea greutății și lungimea pârghiei. Astfel micul meu fizician va fi în stare să rectifice o balanță înainte de a fi văzut vreuna.

54. Este neîndoelnic că dobândești noțiuni mai lămurite și mai sigure învățând singur lucrurile, decât aflându-le dela altul. Făcând așa, nu te deprinzi a-ți supune judecata fără discuție autorității altuia; apoi te faci mai iscusit să găsești raporturile între lucruri, să legi ideile, să născocești instrumente. Dimpotrivă, când primești lucrurile cum îți se dau, lași spiritul în nelucrare și ești ca un om care, deprins să fie îmbrăcat și încălțat de altul și să umble numai în trăsură, ajunge să-și piarză puterea și deprinderea de a se mai sluji de mâini și de picioare¹. Boileau se laudă că a în-

¹ In ediția din 1835 (Paris, Furne) se reproduce un pasagiu din Montaigne (Incercări V. 25): «Inima noastră nu bate decât după fantazia altuia, supusă și robită autorității. Suntem așa de deprinși să fim legați încât nu ne mai mișcăm liber; vigoarea și libertatea noastră sunt stinse».

vătat pe Racine să potrivească greu rimele ¹. După atâtea metode minunate cari ne fac să învățăm științele cu ușurință, am avea trebuință de unul care să ne facă să le învățăm cu trudă.

55. Folosul de căpetenie al acestor cercetări încete și stăruitoare este că pun și corpul în lucrare, că păstrează mlădierea membrilor, că deprind necontentit pe om să muncească și să facă lucruri folositoare. Toate instrumentele cari s'au născocit pentru a ne ajuta în experiențele noastre, pentru a îndeplini neajunsurile simțurilor noastre, ne fac să le exercităm din ce în ce mai puțin. Grafo-metrul ² ne scutește de a mai prețui mărimea unghiurilor. Odată eram deprinși să măsurăm din ochi cu hotărîre distanțele; acum lanțul le măsoară în locul nostru. Cântarul mă scutește de a prețui cu mâna greutatea pe cari mi le arată el. Cu cât uneltele ajung mai perfecționate, cu atât organele noastre devin mai grosolane și mai neîndemânatece. Adunăm din ce în ce mai multe mașini împrejurul nostru și nu mai găsim în noi înșine.

56. Dacă însă întrebuițăm, pentru a fabrica mașini, iscusința care le ține locul și pătrunderea care ne face să ne putem lipsi de ele, atunci câștigăm fără să pierdem, punem arta lângă natură, spiritul de născocire crește fără să scadă îndemâ-

¹ E vorba de scriitorul francez Boileau, care a scris, între altele, poema didactică «*Arta poetică*».

² Grafometrul e un instrument cu care se măsoară mărimea unghiurilor. El servește la ridicarea planului unui loc oarecare.

narea noastră. Dacă, în loc să ții pe copil toată ziua cu ochii pe carte, îl pun să lucreze într'un atelier, mâinile sale lucrează în folosul spiritului; socotindu-se numai lucrător, se face filozof. Exercițiul acesta are și alte foloase despre cari voiți vorbi mai departe; se va vedeà cum aceste jocuri ale filozofiei înalță pe om la adevărata lui menire.

57. Am zis că cunoștințele curat teoretice nu sunt potrivite pentru copii, chiar când se apropie de adolescență. Căutați însă, fără a face curs sistematic de fizică, să legați experiențele una de alta printr'un fel de deducție pentru ca să le așeze copilul într'o ordine în spiritul său și să și le poată aminti la trebuință. Memoria păstrează cu greu fapte și raționamente izolate, dacă nu poate să le unească între ele.

58. În căutarea legilor naturii, începeți totdeauna prin fenomenele cele mai comune și cari cad mai bine sub simțuri; învățați pe elevul vostru să considere aceste fenomene ca fapte, nu ca pricini. Iau o piatră, și zic că o așez în aer; deschid mâna, piatra cade. Văd că Emil se uită cu băgarede seamă și-l întreb: de ce a căzut piatra?

59. Care copil va rămâneà cu gura căscată la această întrebare? Nici unul, nici chiar Emil! afară numai dacă nu mi-am dat osteneala de a-l pregăti să nu răspundă. Toți vor spune că piatra cade pentru că e grea. Care lucru e greu? Cel care cade. Deci piatra cade, de oarece cade? Aici

micul meu filozof se va găsi foarte încurcat. Asta e prima lui lecție de fizică sistematică; nu știu dacă-i va folosi sau nu în acest scop, dar va fi de sigur o lecție de bun simț.

60. Pe măsură ce se dezvoltă inteligența copilului, alte cuvinte însemnate ne silesc să-i alegem îndeletnicirile. Indată ce ajunge să se cunoască, îndată ce poate să priceapă raporturi cari să-l puie în stare a înțelege ce este potrivit pentru el și ce nu este, atunci va ști să deosebească *munca de petrecere* și să privească aceasta din urmă ca odihnă după cea dintâiu¹. Se va putea de acum ocupa cu obiecte cari au folos real și va putea fi îndemnat să le dea o atențiune mai stăruitoare decât cea pe care o dădea petrecerilor. Nevoia învățată pe om de timpuriu să facă ceea ce-i displace pentru ca să înlătore un rău care i-ar displăcea și mai mult. În acest scop se întrebuițează prevederea și din întrebuițarea bună sau rea a acestei prevederi, vine toată înțelepciunea sau toată mizeria omenească.

61. Tot omul vrea să fie fericit; dar ca să ajungă acolo, ar trebui întâiu să știe ce este fericirea. Pentru omul naturii² fericirea este tot așa de simplă ca și viața lui: e să nu sufere; deci sănătatea libertatea și strictul necesar i-o asigură. Fericirea *omului moral* este altceva, dar acî nu

¹ Sallwürk alături de acest pasagiu § 120, § 46, § 56 din Locke.

² Adică omul crescut de pe ideile lui Rousseau, fără influența societății.

vorbesc despre aceasta. Am zis, și o mai repet, că numai obiectele curat fizice interesează pe copii, mai ales pe aceia în cari nu s'a dezvoltat încă vanitatea cari n'au fost stricați prin otrava aprecierii oamenilor.

62. ~~Când copiii pot să-și prevadă~~ trebuințele înainte de a le simți, ~~inteligenta lor e destul de înaintată: încep a prețui timpul. Veți căuta atunci să-i deprindeți a și-l întrebuința pentru lucruri folositoare, dar folosul să fie potrivit cu vârsta și cu înțelegerea lor. Tot ce se ține de ordinea morală și de obișnuințele sociale, să fie lăsat deocamdată la o parte, pentrucă e mai sus de priceperea lor. Este o absurditate să le ceri a se îndeletnici cu lucruri despre cari le spui, că sunt pentru binele lor, când ei nu știu ce e acest bine, și cu lucruri despre cari îi asiguri că le vor folosi când vor fi mari, pe când astăzi ei nu se interesează nicidecum de acest folos, neputând să-l priceapă.~~

63. Copilul să nu facă nimic după spusa altuia: pentru el este mai bine numai ceea ce simte că e bine. Făcându-l să treacă dincolo de inteligența sa, îți închipuești că ești prevăzător; dimpotrivă, arăți neprevvedere. Pentru ca să-i dai câteva instrumente de puțin preț, de cari poate nu se va sluji nicio dată, îi răpești instrumentul firesc al omului: *bunul simț*; îl deprinzi să se lase totdeauna pe seama altora și să fie jucărie în mâna lor. Vrei să fie ascultător cât e mic? va fi încrezător și lesne în-

șelat când va fi mare. Ii spui mereu că tot ce-l înveți e spre folosul lui, că el nu cunoaște acest folos, că ție nu-ți pasă dacă face sau nu ceea ce ceri, că lucrezi pentru binele lui. Cu aceste frumoase cuvântări, cu cari îl ții liniștit acum, pregătești în realitate succesul altor cuvântări de mai târziu ale vreunui vizionar, ale vreunui care aleargă după piatra filozofală¹, ale vreunui șarlatan sau ipocrit, ale vreunui smintit care-l va prinde în cursă și-l va face tovarășul nebuniei sale.

64. De sigur că omul trebuie să știe multe lucruri al căror folos copilul nu le poate înțelege; dar oare se cuvine și se poate ca un copil să învețe tot ce trebuie să știe un om? Siliți-vă să învățați pe copil tot ce este folositor pentru vârsta lui și veți vedea că toată vremea îi va fi întrebuițată cu folos. De ce voiți, înlăturând studii cari sunt potrivite astăzi pentru el, să-l puneți la cele potrivite cu o vârstă la care nu știți dacă va ajunge? Veți întrebă: «Avea-va vreme să învețe ceea ce trebuie să știe când va veni momentul să se folosească de știința lui?» Nu știu; dar știu că e cu neputință să-l învățați mai de vreme; căci adevărații noștri învățători sunt experiența și simțirea și omul simte ceea ce e potrivit pentru om numai

¹ În evul mediu se înțelegea sub numele de *piatră filozofală* procedarea destinată să transforme arama sau alte metale în aur sau în argint. «*A căută piatră filozofală*» a însemnat mai târziu: «a umbla după lucruri ce nu se pot realiza».

după raporturile în cari s'a găsit față de lucrurile din afară. Copilul știe că e făcut pentru a ajunge *om*; de câte ori poate să aibă o idee despre starea omului, are ocazie să se instruească, dar ideile omului format pe care el nu le poate pricepe, trebuie să fie cu totul necunoscute. Toată cartea mea este o dovadă neconținută a acestui principiu de educație.

65. Indată ce am făcut pe copil să înțeleagă cuvântul *util*, avem un mijloc mai mult pentru a-l conduce, căci cuvântul îl impresionează mult, având numai înțelesul potrivit cu vârsta lui și fiind pus totdeauna în legătură numai cu buna lui stare prezentă. Elevii voștri nu sunt impresionați de acest cuvânt, pentru că n'ați căutat să-i faceți să-l înțeleagă și fiindcă văd că tot alții au grijă de ceea ce le este lor *util*; de aceea ei n'au nevoie să se gândească singuri și nu pricep ce este *utilitatea*.

66. *La ce folosește aceasta?*¹. De acum înainte aceasta va fi vorba sfântă, vorba hotărâtoare între el și mine în toate acțiunile vieții. Va fi întrebarea care va urmări oricare întrebare a lui și prin care voi înfăna mulțimea de întrebări prostești și de prisos cu cari copiii obosesc neconținut pe cei dimprejur, nu atât ca să folosească ceva, ci ca să-și exerciteze un fel de tiranie asupra lor. Dacă însă înveți pe copil că cea mai importantă lecție este să știe numai ceea ce este folositor, el va face în-

¹ Vezi Cartea II § 159.

trebările ca Socrate¹; se va întrebă întâiu pe sine dacă va putea răspunde la întrebarea care știe că i se va pune.

67. Iată ce mijloc puternic îți dau în mână ca să lucrezi asupra elevului tău. El, neștiind rațiunea mai nici unui lucru, va fi silit să tacă oricând vei voi; iar tu, dimpotrivă, te vei folosi de cunoștințele și de experiența ta ca să-i arăți utilitatea tuturor învățăturilor pe cari i le dai. Căci fii sigur că, dacă îi pui lui întrebarea, ți-o va pune și el la rândul său; de aceea la orice lucru îi vei propune de aci înainte, îți va zice: *La ce folosește aceasta?*

68. Aceasta e primejdia de care cu mai multă greutate se va putea feri guvernorul. Dacă copilul îți pune o întrebare și, căutând să scapi de el, îi dai un motiv pe care el nu-l pricepe, atunci vede că te slujești în raționamentele ce faci de ideile tale, nu de ale lui, și va ajunge să creadă că tot ce-î spui este bun pentru vârsta ta, iar nu pentru a lui: își va pierde deci încrederea în tine și totul e pierdut. Dar care învățător își mărturisește greșelile față de elevi și declară că nu știe vre-un lucru? Niciunul nu spune că are vre-o vină. Eu, dimpotrivă, mi-aș pune în spinare și vini pe cari nu le am, când n'aș putea să-l fac a înțelege ce-i spun. Astfel, purtarea mea este totdeauna limpede

¹ Vestitul filozof grec obișnuia în discuțiile sale să pună întrebări prin cari aducea pe adversarul său să se mărturisească însuș învins. Prin întrebări exercită el faimoasa *ironie socratică*.

și nu-i dă nimic de bănuț; cu mărturisirea greșelilor mele, eu voiu aveã mai multã influență asupra spiritului elevului, decât cei cari și le ascund.

69. Prima regulã este ca numai rar să-i spui tu ce trebuie să învețe; de obicei, el să-ți arate dorința, să caute, să găsească, iar tu să-i înlesnești mijloacele de a-și mulțumi dorința, după ce ai știut cu dibăcie să i-o provoci. De aci urmează că întrebările tale trebuie să fie rare, dar bine alese și fiindcă te va întrebã mai mult el pe tine decât tu pe el, vei fi mai expus și vei puteã mai des să-i zici: *La ce-ți folosește să știi ceeace mă întrebi?*

70. Am spus că e mai puțin interesant să învețe cutare sau cutare lucru și mai mult să-și dea seamã bine de ce învață și de folosul ce trage din aceasta; de aceea, când nu-i poți da o lãmurire destul de înțeleasã, nu-i da nici una. Spune-i fãrã ezitare: «Nu-ți pot da un rãspuns bun; m'am înșelat, să lãsãm lucrul acesta». Dacă aceea ce vrei să-l înveți erã în adevãr fãrã rost, nu e nici o pagubã cã ai lãsãt-o; dacã aveã vreun rost, atunci, cu oarecare grijã, vei puteã gãsì curãnd un prilej ca să-i arãți folosul lucrului.

71. Nu-mi plac explicațiile prin cuvinte: tinerii le dau puținã atenție și nu rețin nimic. *Lucruri! lucruri!* Nu cred cã va fi prea mult să mai zic cã noi dãm vorbelor o putere prea mare; educația flecarilor face numai flecari.

72. Sã presupunem cã, pe când învăț cu școlarul meu despre cursul soarelui și despre modul

cum să ne orientăm, mă întrerupe deodată și mă întreabă la ce servesc toate acestea. Ce frumos discurs am să-i ții! despre câte lucruri voi avea prilejul să-l învăț răspunzându-i la întrebare, mai ales dacă mai este și altcineva de față la convorbirea noastră! ¹

73. Ii voi vorbi despre folosul călătoriilor, despre comerț, despre producțiunile particulare ale fiecărei clime, despre moravurile diferitelor popoare, despre însemnătatea schimbării anotimpurilor pentru agricultură, despre întrebuințarea calendarului, despre arta navigațiunii, despre mijlocul de a-ți urma cum trebuie drumul fără să știi unde ești. Politica, istoria naturală, astronomia, chiar morala și dreptul ginților, toate vor intra în explicațiunea mea, astfel încât elevul își va face o idee măreață despre toate aceste științe și va simți o dorință nepotolită de a le învăța. Spunând toate acestea îmi voi îndeplini rolul de adevărat pedant și elevul nu va înțelege nimic. Ar vrea să mă întrebe ca înna-înte: la ce folosește orientarea? dar nu îndrăznește, ca să nu mă supere; socotește mai bine a se preface că a înțeles ceace a fost silit să asculte. Iată cum se face educațiunea cea frumoasă!

74. Emil al meu însă, crescut mai țărănește, și

---

¹ *Autorul* pune aci nota următoare: «Am observat adesea că dând copiilor învățături adânci oamenii se gândesc mai mult la persoanele în vârstă cari sunt de față decât la copii. Știu foarte sigur lucrul acesta, fiindcă l-am observat chiar asupra mea.

căruia i-am dat cu multă greutate o concepțiune solidă, nu va ascultă nimic. Idată ce va observă că nu mai înțelege, va fugi, va alergă prin odaie și mă va lăsa să vorbesc singur. Să căutăm deci o lămurire mai simplă pentru că toată grămădirea de știință pe care o fac nu prețuește, nici un ban pentru el.

75. Tocmai observam pozițiunea pădurii la nord de Montmorency¹ când mă întrerupe prin întrebarea cea supărătoare: «*La ce servește aceasta?*» — Ai dreptate, îi zic, trebuie să mă gândesc pe îndelete și, dacă vom vedea că acest lucru nu e bun la nimic, nu-l vom mai relua, căci avem destule petreceri folositoare». Ne ocupăm apoi de altceva și nu mai vorbim despre geografie toată ziua.

76. A doua zi de dimineață îi propun să facem o preumblare înainte de prânz; e foarte bucuros, căci copiii sunt totdeauna gata să alerge și al meu are picioare bune. Ne ducem în pădure, străbatem livezile, ne rătăcim, nu ne mai dăm seama unde suntem și, când încercăm să ne întoarcem, nu mai știm drumul. Vremea trece, se face cald, ne e foame, ne grăbim, alergăm zadarnic în dreapta și în stânga, dar găsim numai păduri, cariere, câmpii și nici un semn ca să ne arate drumul. Foarte încălziți, foarte oboseți, foarte flămânzi, ne rătăcim mai rău, cu cât alergăm mai mult. În sfârșit, ne așezăm jos ca să

¹ Rousseau ședează la Montmorency când scria cartea aceasta. *Confesiuni* (anul 1759).

ne odihnim și să vedem ce e de făcut. Dacă Emil este crescut ca orice copil, nu stă la vorbă cu mine, ci plânge; el nu știe că suntem lângă Montmorency și că ne desparte numai un mic crâng, dar acest crâng este pentru el o pădure, căci un om de statură sa ar fi acoperit de tufișuri.

77. După câteva minute de tăcere, îngrijat, îi zice:
«Dragă Emil, cum vom scăpa de aici?»

Emil. — (Asudat și plângând cu hohote.) — Nu știu nimic; sunt obosit, mi-e foame, mi-e sete, nu mai pot.

Jean-Jacques. — Crezi că mi-e mai bine decât ție și gândești că n'aș plânge și eu, dacă aș putea să prânzesc cu lacrimile? Nu e vorba să plângem: e vorba să vedem unde suntem. Ia te uită câte ceasuri sunt¹.

Emil. — Sunt 12 și n'am mâncat nimic.

Jean-Jacques. — Adevărat; sunt 12 și n'am mâncat nimic.

Emil. — Trebuie să-ți fie tare foame.

Jean-Jacques. — Și răul e că mâncarea nu va veni aici. Ieri, tocmai pe vremea aceasta, observam din Montmorency pozițiunea pădurii. De ce nu putem acum să observăm din pădure poziția orașului nostru?

Emil. — Așa e; dar ieri vedeam pădurea de acolo; pe când de aici nu vedem orașul.

Jean-Jacques. — Aici e greutate! N'am putea oare să-i găsim poziția fără să-l vedem?

Emil. — Ce drag mi-ești!

¹ Vezi mai departe § 110.

Jean-Jacques. — Ziceam că pădurea este așezată.....

Emil. — La nord de Montmorency.

Jean-Jacques. — Prin urmăre, Montmorency trebuie să fie...

Emil. — La sudul pădurii.

Jean-Jacques. — La ora 12 putem să găsim încotro e nordul.

Emil. — Da, după direcția umbrei.

Jean-Jacques. — Dar sudul?

Emil. — Cum să facem?

Jean-Jacques. — Sudul este tocmai împotriva nordului.

Emil. — Adevărat; să ne uităm la partea opusă umbrei. Iată sudul! Iată sudul! desigur Montmorency este în partea aceasta; să căutăm într'acolo.

Jean-Jacques. — Poate să ai dreptate; să apucăm pe cărară aceasta care trece prin pădurice.

Emil. (Bătând din mâini și strigând de bucurie). Se vede Montmorency! E în fața noastră; se vede întreg. Haide să prânzim! s'alergăm cât mai iute! Astrologia e bună la ceva».

78. Observați că, și dacă nu va spune aceasta, o va gândi; nu-mi pasă, de vreme ce nu o voi zice eu. Fii sigur că nu va uita în toată viața lecția din ziua aceasta; dimpotrivă dacă aș fi stat în odaie și aș fi presupus toată întâmplarea, ar fi uitat cuvintele mele chiar de a doua zi. Pe cât se poate deci să vorbim prin fapte și să ne mulțumim

cu vorbele numai atunci când nu putem face altfel.

79. Nu pot să am atâta dispreț pentru cititor încât să-i dau câte un exemplu pentru fiecare fel de studiu. Indemn însă pe guvernor să măsoare bine ceace are să facă în orice chestiune, după priceperea elevului; căci, o mai repet, nu vine atâta de mare rău din ceace nu înțelege copilul, ci din ceace crede că înțelege.

80. Mi-aduc aminte că vream să pregătesc pentru chimie pe un copil. După ce i-am arătat mai multe precipitațiuni metalice¹, i-am explicat cum se prepară cerneală. Ii spuneam că culoarea neagră vine dintr'un fier foarte fin desprins din *vitriolul de fier* (calaican) și precipitat printr'un lichid alcalin. În mijlocul savantei mele explicațiuni, drăcușorul mă oprește și îmi pune întrebarea știută pe care o învățase dela mine. M'am simțit foarte încurcat.

81. După ce am stat puțin pe gânduri, m'am hotărât. Am trimes s'aducă vin din pivnița stăpânului casei și să cumpere și dela cârciumă vin de 40 de bani. Am luat într'o sticlură o soluție de un hidrat de sodiu sau potasiu (leșie); apoi am pus în două pahare² vin din cele două soiuri și i-am vorbit astfel:

82. «Se obișnuște să se falsifice unele lucruri

¹ *Precipitațiunea* este o acțiune chimică prin care din două lichide se formează o materie solidă care cade la fundul vasului, unde se depune.

² *Autorul* zice în notă: «La orice explicație pe care o dai copilului e bine să faci oarecari pregătiri, căci acestea îl fac să fie mai băgător de seamă».

de mâncare pentru a le face să pară mai bune de cât sunt. Aceste prefaceri înșeală vederea și gustul; dar sunt stricătoare și, măcar că lucrurile se par acum mai frumoase, ele sunt mai rele decât mai înainte.

83. «Mai ales se prefac băuturile și cu deosebire vinul, pentru că înșelăciunea se cunoaște mai greu și dă mai mult câștig înșelătorului.

84. «Prefacerea vinurilor nefierte sau acre se face cu litargă: litargă este o preparațiune de plumb. Plumbul cu diferite acide dă o sare foarte dulce care îndreptează gustul vinului, dar este otrăvitoare pentru cine bea. Înainte de a bea un vin de care nu ești sigur, trebuie să știi dacă este amestecat cu litargă sau nu. Iată cum raționez ca să descoper această.

85. «Vinul nu cuprinde numai *spirt* care arde, cum ai văzut, prin rachiul pe care îl scoți din el; el cuprinde și un *acid*, lucru pe care îl știi, fiindcă faci oțet de vin; mai cuprinde și drojdia care rămâne în fundul vasului.

86. «Acidul se unește cu substanțele metalice prin disolvare și formează o sare compusă: așa este și rugina care este numai fier disolvat (atacat) prin acidul din aer sau din apă; așa este și coceleala, formată din aramă disolvată de oțet.

87. «Dar acelaș acid are mai mult raport cu substanțele alcaline (sodiu, potasiu) decât cu cele metalice și, din pricină că cele dintâiu se amestecă.

în sărurile compuse despre cari am vorbit, acidul părăsește metalul cu care eră unit și se amestecă cu sodiul sau potasiul.

88. «Atunci substanța metalică, scăpată de acidul care o ținea disolvată, se precipită și turbură lichidul.

89. «Dacă unul din aceste vinuri are litargă, acidul său ține litarga disolvată. Dacă torn din lichidul alcalin, acesta silește acidul să se amestece cu el; atunci plumbul ne mai fiind ținut în soluțiune se ivește, turbură lichidul și se lasă apoi la fundul vasului.

90. «Dacă nu e plumb de loc ¹ nici vreun alt metal în vin, hidratul se va amesteca liniștit ² cu acidul; toate substanțele vor rămâne disolvate și nu se va produce nici o precipitațiune».

91. După aceasta, torn din lichidul meu alcalin în cele două pahare. Vinul de acasă rămâne limpede și străveziu; celălalt deodată se turbură și peste un ceas am putut vedeà bine plumbul precipitat în fundul paharului.

¹ *Autorul* pune nota următoare: «Vinurile cari se vând la cărciumari în Paris, deși n'au toate litargă, sunt rar lipsite cu totul de plumb, pentru că, teșgheaua cărciumarilor este acoperită cu acest metal și vinul care se risipește stând peste plumb disolvă totdeauna ceva din el. E ciudat că poliția îngăduie un abuz atât de vădit și atât de primejdios; dar e adevărat că oamenii bogați nu beau asemenea vinuri și deci nu se pot otrăvi». Vezi și Cartea II nota dela § 72.

² *Autorul* pune aci nota următoare: «Acidul vegetal este foarte dulce. Dacă ar fi un acid mineral, amestecul nu s'ar face fără fierbere».

92. «Iată, adăog eu, vinul natural și curat din care poți să bei și iată vinul prefăcut care e otrăvitor. Acest lucru îl afli prin aceleași cunoștințe despre al căror folos mă întrebai adineauri. Cel care știe cum se fabrică cerneala poate să cunoască și vinurile drese».

93. Eram foarte mulțumit de exemplul meu, dar băgaideseamă că copilul nu părea convins. M'am încredințat după câțva timp că făcusem o prostie: las la o parte că un copil de 12 ani nu poate să îmi urmărească toată explicația, dar el nu poate să priceapă nici folosul experienței mele, fiindcă a gustat din amândouă probele de vin și le-a găsit bune pe amândouă și de aceea nu putea să aibă nici o idee de cuvântul *falsificare*, pe care credeam că eu i l-am explicat destul de bine; iar cuvintele «*vătămător pentru sănătate*» și «*otravă*» n'aveau pentru el nici un înțeles. Eră în situația copilului care povestește întâmplarea medicului lui Alexandru cel mare¹: așa se întâmplă cu toți copiii.

94. Nu pot să existe pentru noi raporturi între anumite efecte și cauze, dacă nu vedem legăturile dintre ele; nu poate să existe un bine sau un rău despre care n'avem idei; nu pot să existe trebuințe pe cari nu le-am simțit niciodată. Nu ne vom putea deci niciodată sluji de asemenea lucruri pentru a

¹ Vezi povestea din Cartea II § 126 și urm.

înțelege chestiuni cari sunt în legătură cu ele. La cincisprezece ani vezi *fericirea* unui înțelept cu aceiași ochi cu cari la treizeci vezi *gloria* paradisului. Dacă nu le înțelegi bine, vei lucra puțin ca să le dobândești; chiar dacă le-ai înțelege, tot vei lucra puțin dacă nu le dorești și nu le crezi potrivite pentru tine. Poți face pe copil să *înțeleagă* că ceace-l înveți e folositor: greu este să-l faci a lucra. În zadar rațiunea liniștită îți spune să lauzi sau să defaimi; numai pasiunea te îndeamnă să lucrezi. Și cum să te pasionezi pentru lucruri pentru cari n'ai nici un interes?

95. Nu arată copilului nici un lucru pe care să nu fie capabil de a-l vedea. Omenirea fiindu-i aproape streină și neputând să-l înalți la starea de om, adu pentru el pe om la starea de copil. Poți să te gândești la ce-i va folosi lui în altă vârstă, dar nu-i vorbi decât despre ce-i folosește acum. Apoi, să nu faci niciodată comparație cu alți copii, să nu fie vorba de rivali, de concurenți, nici chiar la întreceri, îndată ce începe să raționeze. Mai bine vreau să nu învețe de loc ceace ar putea învăța numai prin gelozie sau prin vanitate¹. Voiu avea însă grijă să însemnez în fiecare an progresele făcute. Comparându-le cu cele din anii următori, îi voiu zice: «Te-ai făcut mai mare cu atâtea linii

¹ *Sallustius* spune că acest pasagiu e îndreptat contra lui Locke, care consideră ambițiunea ca un puternic mijloc de educație. Vezi și Cartea II §. 245 și urm.

Iată șanțul pe care puteai să-l sări, greutatea pe care puteai s'o duci, depărtarea la care puteai să arunci o piatră, drumul pe care-l străbăteai dintr'odată, etc.; să vedem ce vei face acum». În felul acesta îl îndemn, fără să-l fac gelos pe cineva. Va voi să se întrecă pe sine, ba chiar trebuie; nu văz nici un neajuns să se ia la întrecere cu sine însuși.

96. Urăsc cărțile; ele te învață să vorbești despre ce nu știi. Se zice că Hermes a săpat pe niște coloane elementele științelor ca să-și pună descoperirile sale la adăpost de un potop. Dacă le-ar fi săpat în capetele oamenilor, ele s'ar fi păstrat prin tradițiune. Creerul omenesc bine pregătit este piatra pe care se pot săpa cu cea mai mare siguranță cunoștințele omenesti.

97. Nu s'ar putea găsi mijlocul să se apropie atâtea lecțiuni risipite prin atâtea cărți, să se reunească într'un obiect comun, care să fie ușor de văzut, interesant de urmărit și care să poată stimula pe cineva chiar în vârsta copilărească? Dacă s'ar putea inventa o situațiune în care toate trebuințele firești ale omului să se arate în mod sensibil spiritului copilului, și în care mijloacele pentru îndestularea lor să se desvolte succesiv cu aceeaș ușurință, aceasta ar trebui să fie cea dintâiu hrană a imaginației copilului.

98. O filozof înfocat! văd că imaginația ta s'a și aprins. Nu te dă de osteneală: situațiunea aceasta s'a găsit, s'a descris și — fără să te supăr — mai

bine decât ai fi putut s'o descrii tu, cel puțin cu mai mult adevăr și cu mai multă sinceritate. Dacă avem nevoie neapărată de cărți, este una care, după părerea mea, e cel mai minunat tractat de educație naturală. Aceasta va fi prima carte pe care o va citi Emil al meu; multă vreme ea va fi întreaga lui bibliotecă și va rămâne pentru totdeauna la un loc de cinste. Convorbirile noastre despre științele naturale vor fi numai comentarii ale acestui text. Cu ajutorul lui vom măsura progresele judecății noastre și, cât timp nu ne vom strică gustul, ne va plăcea să-l citim. Care e această minunată carte? O fi Aristotel? O fi Pliniu? O fi Buffon? Nu, este Robinson Crusoe¹.

99. Robinson Crusoe, singur în insula sa, lipsit de ajutorul semenilor săi și de toate mijloacele pe cari le dau meșteșugurile, fiind în stare totuș să trăească, să se păstreze și să-și asigure chiar un fel de bun traiu: iată fapte cari pot interesa orice vârstă și cari în nenumărate chipuri se pot face plăcute copiilor. Iată cum aflăm insula pustie care ne serviă de comparație². E adevărat că această

¹ E vorba de celebra scriere a englezului *Daniel Defoe* (1661—1731), care s'a citit și se citește de toate generațiile de copii din toate țările. *Sallwürk* amintește că, dintre pedagogii moderni, Ziller (1817—1882) a arătat importanța lui «Robioson» pentru educație. În sistemul său pune pentru fiecare clasă ca centru o idee sau o carte. Între acestea în al doilea an figurează *Robinson*.

² Vezi Cartea II § 70.

stare nu e a omului social și e probabil că nu va fi starea lui Emil, dar după aceasta va trebui să judece el celelalte stări. Mijlocul cel mai sigur ca să te ridici d'asupra prejudecăților și să-ți potrivești raționamentele după adevăratele raporturi ale lucrurilor este să te pui în locul unui om izolat și să judeci despre orice cum judecă acest om despre folosul lui personal.

100. Acest roman, curățit de toate lucrurile de prisos, începând dela naufragiul lui Robinson și terminându-se la sosirea vasului care-l ia de acolo, va fi și petrecerea și învățătura lui Emil în epoca despre care vorbim aci. Vreau să fie prins cu totul, să se ocupe numai de castelul său, de caprele, de plantațiunile sale; să învețe cu deamănuntul, nu de pe cărți, ci prin lucruri, tot ce ar trebui să știe în asemenea împrejurare; să creadă că este chiar Robinson, să se vadă îmbrăcat cu piei, cu căciulă mare în cap, cu sabie în mână, cu toată înfățișarea aceea ciudată, chiar cu umbrela, deși nu va avea nevoie de ea. Vreau să-l văz gândindu-se la ce-ar fi de făcut când i-ar lipsi cutare sau cutare lucru; să examineze purtarea eroului său, să caute dacă n'a înlăturat nimic, dacă nu se pot face mai bine unele lucruri; să însemneze cu băgare de seamă greșelile lui și să se folosească pentru a nu face și el tot așa în asemenea caz..... căci fiți siguri că-și va pune în gând să se ducă și el

undeva pentru a face ca Robinson. Este visul acestei vârste fericite când nu cunoști altă fericire decât să ai strictul necesar și libertate.

101. Un om iscusit va ști să întrebuițeze în multe chipuri această nebunie, dacă a știut s'o provoace, pentru a se folosi de ea. Copilul, grăbit să-și adune cele trebuincioase pentru insula sa, va fi mai tare doritor să învețe decât dascălul său să dea lecțiuni. Va dori să știe tot ce este folositor și nu va voi să știe altceva; nu vei mai avea trebuință să-l conduci, ci va trebui numai să-l potolești la nevoie. Să ne grăbim a-l așeză în această insulă, cât timp își găsește aci fericirea, căci se apropie ziua în care, dacă va mai voi să rămâie acolo, nu va mai voi să fie singur, când servitorul negru, de care acuma nu-i pasă, nu-i va fi de ajuns multă vreme¹

102. Punerea în practică a meșteșugurilor naturale pe cari le poate face un singur om, conduce la meșteșugurile industriale, cari au trebuință de mai multe mâini. Pe cele dintâiu pot să le facă singuraticii, chiar sălbaticii, celelalte se nasc numai în societate și o fac astfel trebuincioasă. Câtă vreme omul are numai nevoi trupești, își poate face singur tot ce-i trebuie; dacă vrea și lucruri de prisos, este neapărat trebuincioasă diviziunea muncii,

¹ Aluzie la anume împrejurări din «Robinson». Acesta scăpase viața unui tânăr (pe care-l numi *Văneri*) și-l luă pe lângă sine ca servitor, după ce trăise 25 de ani fără nici un fel de ajutor.

căci, deși un om lucrând singur câștigă numai întreținerea unui om singur, o sută de oameni lucrând împreună vor câștigă întreținerea a două sute. Deci îndată ce unii oameni se odihnesc trebuie ca silințele celor ce muncesc să înlocuească lucrul celor ce stau pe saltea.

103. Grija ta cea mai mare să fie a depărta de mintea școlarului toate noțiunile despre relațiile sociale cari sunt mai presus de înțelegerea lui; iar dacă legătura dintre cunoștințe te silește să-i arăți că oamenii depind unii de alții, atunci nu te ocupă de partea morală, ci îndreaptă-i atențiunea spre industrie și spre meșteșuguri, cari fac ca oamenii să fie folositori unii altora. Du-l dintr'un atelier într'altul, nu-l lăsa însă să se uite la lucrători fără să puie și el mâna; iar când va ieși, să-și dea pe deplin șeama despre tot ce se lucrează sau măcar de tot ce a observat el. Pentru acest scop, lucrează și tu singur și dă-i exemplu; ca să-l faci meșter, fii peste tot ucenic și gândește-te că, muncind un ceas, va învăța mai mult decât ar ascultă explicațiuni o zi întreagă¹.

104. Lumea obișnuiește să prețuească diferitele arte în raport invers cu folosul lor real: le stimăm cu atât mai mult cu cât sunt mai nefolositoare. Așa trebuie să fie. Meșteșugurile cele mai folosite sunt cele cari produc mai puțin, pentru că numărul lucrătorilor se ține de trebuințele oamenilor

¹ Vezi Cartea II § 35.

și produsele cari sunt trebuincioase pentru toată lumea se plătesc cu un preț pe care poate să-l plătească și săracul. Din contră, lucrătorii subțiri, cari nici nu se numesc *lucrători*, ci *artiști*, cari lucrează numai pentru cei ce n'au de lucru și pentru bogați, cer, pentru fleacurile lor, orice preț le place. Apoi, fiindcă meritul acestor lucrări zadarnice stă în opinia lumii, și prețul ține de aceasta, iar ei sunt prețuiți de pe costul obiectelor. Importanța pe care o dau bogații acestor lucruri nu vine din trebuința lor, ci din pricină că săracul nu poate să le plătească. *Nolo habere bona, nisi quibus populus inviderit*¹.

105. Ce vor face elevii noștri, dacă-i lăsați să se ia și ei după această neroadă prejudecată, dacă voi înși-vă îi îndemnați, dacă vă văd, de exemplu, intrând cu mai mult respect în prăvălia unui giuvaergiu decât într'a unui lăcătuș? Cum vor judeca ei adevăratul merit al artelor și adevărata valoare a lucrurilor, când vor vedea pretutindeni că prețul pe care-l dă fantazia este în contradicție cu prețul bazat pe folosul adevărat și că cu cât e mai scump un obiect, cu atât valorează mai puțin? În primul moment când vei lăsa să le intre în cap asemenea idei, nu te mai ocupă de educația lor; căci, orice

---

¹ E o frază din *Petroniu* (scriitor satiric roman care a trăit pe timpul lui Nerone). Pe românește: «Vreau numai bogății de acelea pe cari să le invidieze poporul».

vei face, ei vor fi educați ca - toată lumea și ai pierdut cei 14 ani de muncă.

106. Emil, gândindu-se să-și mobileze insula, va avea cu totul alte idei. Robinson ar fi prețuit mai mult prăvălia unui lăcătuș decât a unuia care vinde găтели femești. Cel dintâiu i s'ar fi părut un om vrednic de cinste, iar celalt un mic șarlatan.

107. «Dar fiul meu are să trăească în lume; are să trăească cu nebunii, iar nu cu înțelepții; trebuie deci să le cunoască nebuniile, devremece prin acestea se conduc oamenii. Poate să fie bine să ai cunoștințe adevărate despre lucruri, dar e și mai bine să cunoști oamenii și judecățile lor, căci, în societatea omenească, instrumentul cel mai însemnat al omului este omul și cel mai înțelept este acela care poate întrebuința mai bine acest instrument. De ce să învețe copiii o rânduială închipuită și cu totul deosebită de aceea pe care o vor găsi așezată și după care vor trebui să-și reguleze purtarea lor? Învățați-i întâiu să fie înțelepți și-i veți învăța pe urmă de ce alții sunt nebuni».

108. Acestea sunt niște maxime înșelătoare; pe ele părinții își întemeiază falșa lor prudență și fac pe copiii lor sclavi ai prejudecăților cu cari trăesc și ei, dar îi fac și jucăria mulțimii nesocotite pe care ar voi s'o facă instrumentul pasiunilor lor. Ca să ajungi să cunoști pe om, trebuie să cunoști multe lucruri mai înainte. Omul este învățătura din urmă a înțeleptului și vrei

să faci din el prima învățătură a copilului? Înainte de a-l învăța despre sentimentele noastre, puneți-l în stare de a le aprecia. Poți zice că cineva cunoaște nebunia, dacă o socotește ca dreaptă judecată? Ești cu adevărat înțelept numai atunci când deosebești ce nu este înțelept. Cum să cunoască copilul pe oameni, dacă el nu e în stare nici să le aprecieze judecățile nici să le cunoască greșelile? E primejdios să știe ce gândesc ei, când copilul nu e în stare să înțeleagă dacă acele gândiri sunt adevărate sau false. Învațați-l întâiu să cunoască ce sunt lucrurile în ele însele și-l veți învăța mai târziu ce sunt ele pentru noi. Numai așa va ști să compare vorba lumii cu adevărul și să se ridice deasupra mulțimii, căci nu însemnează că-ți dai seama de prejudecăți când ți le însușești și nu poți să conduci poporul când ești la fel cu dânsul. Dacă însă vei începe să-i arăți părerile opiniei publice fără să-i dai mijlocul de a le aprecia, fii sigur că, orice vei mai face, el va îmbrățișa pe acestea și nu i le vei mai putea smulge. De aceea, dacă vrei să faci pe un tânăr să judece bine, trebuie să-i formezi judecata lui, nu să-i impui pe a ta.

109. Vedeți că, până acum, eu n'am vorbit elevului meu despre oameni: are prea mult bun simț ca să mă poată înțelege. Relațiile cu semenii săi nu sunt încă destul de bine simțite ca să poată judecă despre alții depe părerea sa. Ca ființă ome-

nească, cunoaște numai pe a sa, ba nici pe aceasta n'o cunoaște încă bine; dar dacă își judecă rar persoana, cel puțin o judecă drept. Nu știe care e locul altora; știe însă locul său și și-l păstrează. Neputând să cunoască legile sociale, l-am legat de legile necesității; până acum este aproape numai o ființă fizică; să urmăim a-l considera tot așa.

110. Măsura lui de judecată despre toate corpurile din natură și despre toate lucrările omului trebuie să fie legătura acestora cu folosul său, cu siguranța și conservarea sa, cu bunul său traiu. De aceea el trebuie să prețuească mult mai mult fierul decât aurul și sticla decât diamantul; de asemenea va da mai multă cinste unui cismar, unui zidar, decât unui Lempereur, Leblanc, sau oricărui giuvaergiu din Europa. Cofetarul este, în ochii săi, un om foarte important și ar da toată academia de științe pentru cel mai mic cofetar din strada «Lombarzilor»¹. Argintarii, gravorii, poleitorii, cei ce fac broderii, sunt, de părerea lui, niște leneși cari își pierd vremea cu jocuri lipsite de orice folos. Nu-i pasă prea mult nici de ceasornicărie. Fericitul meu copil se bucură de timp fără a i se robi; se folosește de el fără să-i cunoască prețul. Nefiindu-i deșteptate pasiunile,

¹ E vorba de o stradă din Paris; «Rue des Lombards» strada Lombarzilor. Eră o stradă pe care se stabilise odinioară, pe vremea lui Ludovic XI, bancheri italieni. Mai târziu de pe la 1640 până la 1800 erau mulți cofetari, așa încât strada eră vestită prin specialitatea aceasta.

el privește cu liniște trecerea timpului și această trecere îi servă ca să-l măsoare la trebuință¹. Presupunând că are ceasornic, precum și făcându-l să plângă², făceam un Emil vulgar, ca să mi se înțeleagă gândirea bine și cu folos, căci în ce privește pe adevăratul Emil, un copil așa de mult deosebit de ceilalți n'ar putea sluji ca exemplu pentru nimic.

111. Mai este o orândueală, și aceea e mai dreaptă; ea prețuește meșteșugurile depe necesitățile cărora sunt supuse și pune în primul rând pe cele mai neatârnaté și în cel din urmă pe cel legat cu mai multe. Această orândueală care procură reflecții serioase asupra societății în deobște, seamănă cu aceea de care vorbirăm mai înainte³, pentru că se găsește răsturnată în stima oamenilor, adică materiile prime se întrebuințează în meseriile disprețuite și cari nu aduc aproape nici un profit, iar pe măsură ce trec din mână în mână, plata lucrătorului se mărește și meșteșugul lui devine mai onorabil. Nu vreau să cercetez dacă industria artelor migăloase cari dau ultima formă materiilor prime, merită mai multă răsplată decât aceea care înfățișează prima muncă prin care ele se fac folositoare omului; zic numai că meșteșugurile de cari avem tre-

¹ Aci *autorul* pune nota următoare: «Când pasiunile noastre caută să orânduiască mersul timpului după voia lor, atunci el nu mai are măsură pentru noi. Ceasornicul înțeleptului este dispoziția egală și pacea sufletului.

² Vezi acciaș carte § 76.

³ Vezi § 110.

buință mai mult și de cari nu ne putem lipsi sunt, fără îndoială, cele cari merită mai multă stimă; de asemenea, acel meșteșug care are nevoie de mai puține altele, trebuie să fie pus înaintea altora, pentru că e mai liber și mai aproape de neatârnare. Acestea sunt adevăratele principii după cari ar trebui să se aprecieze artele și industria; restul este arbitrar și se ține de părerile schimbătoare ale oamenilor.

112. Cel dintâiu și cel mai vrednic de cinste din toate meșteșugurile este agricultura; după ea aş pune fierăria, apoi lemnăria și așa mai departe. Tot așa va judecă și copilul care nu va fi înșelat de prejudecățile obișnuite. Emil va trage din «Robinson» multe învățături prețioase în privința aceasta. Ce va gândi el, văzând că artele se perfecționează numai subdivizându-se și înmulțindu-se la infinit instrumentele de cari au trebuință? Va zice că acești oameni își întrebuintează iscusința într'un mod prostesc; par'că se tem să întrebuinteze la ceva brațele și degetele lor, așa de multe instrumente inventează, ca să n'aibă nevoie de ele. Ca să exerciteze un singur meșteșug, ei se robesc atâtor meșteșuguri pe cari nu le poți număra: pentru fiecare lucrător trebuie un oraș întreg. Camaradul meu și cu mine ne punem toată nădejdea numai în iscusința noastră și ne facem unelte pe cari să le putem purta cu noi ori unde. Toți aceștia cari se mândresc cu talentul lor în Paris, n'ar fi buni

de nimic în insula noastră și ar deveni acolo ucenicii noștri.

113. Nu crede, cititorule, că e vorbă aci numai de exercițiul corporal și de îndemânarea manuală a elevului meu; gândește-te cum îi conduc eu curiozitatea lui copilărească, cum îi dezvolt simțurile, spiritul inventiv și prevederea; vezi ce mințe am să-i formez. Orice va vedea, orice va face, va voi să cunoască tot; cercetând un instrument și trecând la altul, va voi totdeauna să ajungă la cel *dintâiu*; nu va admite nimic prin simplă presupunere; nu va voi să învețe nimic, dacă e nevoie de o cunoștință anterioară pe care n'a primit-o. Când va vedea un șurup, va voi să știe cum s'a scos oțelul din mină. Dacă vede cum se unesc părțile unei lăzi, va voi să știe cum s'a tăiat copacul. Dacă lucrează singur, va cugetă despre fiecare unealtă de care se folosește: dacă n'aș avea-o, cum aș face ca să-mi fac una la fel sau să lucrez fără ea?

114. O greșeală greu de înlăturat în ocupațiile pentru cari învățătorul își pune toată inima este aceasta: el presupune totdeauna că și copilul are acelaș gust ca el și nu bagă de seamă, când îl stăpânește oarecum plăcerea lucrului, că elevul se plictisește și nu îndrăznește să arate. Copilul trebuie să fie întreg ocupat de lucrul său; dar și tu trebuie să fii întreg ocupat de elevul tău, să-l observi, să-l pândești neconținut și, fără să bage de seamă, să știi dinainte ce sentimente va avea și să oprești pe acele pe cari nu trebuie să le aibă, să-l ocupi

în așa fel încât, nu numai să se simtă folositor pentru lucrul de care se ocupă, dar să-i placă a munci, înțelegând bine la ce e bun lucrul lui.

115. Tovărășia meșteșugurilor stă în ajutorul pe care industriile și-l dau în mod reciproc; comerțul stă în schimbul de obiecte; comerțul băncilor stă în schimbul de efecte și de bani. Toate aceste idei se țin una de alta. Noțiunile elementare sunt cunoscute, căci temeliile le-am pus din prima vârstă cu ajutorul grădinarului Robert ¹. Ne rămâne acum să generalizăm aceste idei și să găsim mai multe exemple pentru ca să înțeleagă ce este schimbul în sine: detalii din istoria naturală cari privesc producțiunile particulare ale fiecărei țări, cari privesc artele și științele, cari privesc navigația, cari privesc greutatea mai mari sau mai mici de transport depe depărtare, depe situație, depe apropierea mărilor și a râurilor, etc.

116. Nu poate exista societate fără schimb; nu poate exista schimb fără măsură comună; nu poate fi măsură fără egalitate. Deci orice societate are ca lege fundamentală o oarecare egalitate convențională fie între oameni, fie între lucruri.

117. Egalitatea convențională între oameni, foarte deosebită de egalitatea naturală, face să fie trebuincios dreptul pozitiv ², adică guvern și legi. Cunoștințele politice ale unui copil trebuie să fie lămurite și mărginite: despre guvern să cunoască

¹ Cartea II § 88.

² Dreptul (legile) creat de om în opoziție cu *dreptul natural*.

numai ce se rapoartă la dreptul de proprietate, despre care are de mai înainte oarecare idei.

118. Egalitatea convențională între lucruri a dat naștere monetei, căci moneda este numai un termen de comparație pentru *valoarea* lucrurilor de diferite soiuri și, în acest sens, moneda este adevărata legătură a societății. Orice lucru poate să fie monedă: altădată erau vitele; scoicile sunt și azi la mai multe popoare; ferul a fost monedă în Sparta, pielea a fost în Suedia, aurul și argintul sunt la noi¹.

119. Metalele, fiind mai ușoare de transportat, au fost în deobște alese ca termene de comparație în toate schimburile. Aceste metale s'au transformat în monedă, pentru ca să nu fie nevoie la fiecare schimb să se măsoare ori să se cântărească din nou, căci semnul pus pe monedă este o mărturisire că piesa cu acel semn arată în adevăr greutatea hotărâtă; iar prințul singur are drept să bată monedă, fiindcă singur are drept să ceară ca declarația lui să fie primită de poporul întreg.

120. Rostul acestei născociri, explicat astfel, va fi înțeles și de cel mai prost. E greu să compari repede lucruri deosebite prin felul lor: de exemplu, postav cu grâu; dar când ai găsit o măsură comună, adică moneda, e lesne fabricantului și plu-

¹ Chiar primele ediții ce s'au făcut după moartea lui Rousseau au notat că aci autorul este în eroare. Se vede că pe timpul lui, chestia nu eră bine studiată. E adevărat că în vechime s'au întrebuințat ca monedă diferite obiecte: dar mai târziu numai metale prețioase s'au întrebuințat pentru acest scop.

garului să compare cu această măsură comună valoarea lucrurilor pe cari vor să le schimbe. Dacă o anumită cantitate de postav prețuește o anumită sumă de bani și dacă o cantitate de grâu prețuește și el aceeaș sumă de bani, atunci fabricantul primind grâul în locul postavului, face un schimb cuviincios. Astfel, prin monetă, bunurile de soiuri diferite, se pot compară și măsură împreună.

121. Să nu mergi mai departe și să nu vorbești de efectele morale ale acestei instituții. În orice chestie, să cade să arăți întâiu bine întrebuințarea, înainte de a arătă abuzurile. Dacă ți-ai pune în gând să explici copiilor cum semnele s'au luat în locul lucrurilor, cum din monetă s'au născut toate visurile deșerte ale lumii, cum țările cu bogății de bani trebuie să aibă sărăcie de toate, ai socoti pe copii nu numai filozofi, dar oameni înțelepți și ai voi să-i faci a înțelege ceace chiar puțini filozofi au priceput pe deplin.

122. Poți să îndrepti curiozitatea elevului asupra unui mare număr de obiecte interesante, fără să părăsești raporturile reale și materiale cari sunt pe înțelesul lui și fără să cauți a introduce în mintea lui vreo idee pe care să n'o poată concepe. Meșteșugul învățătorului este să nu stăruească cu observațiile sale asupra lucrurilor mici cari n'au nici o însemnătate, ci să apropie neconținut pe elev de relațiunile cele mari pe cari va trebui să le cunoască într'o zi pentru a-și da seama de

rândueala societății civile. Trebuie să știi a potrivii conversațiile prin cari îl faci să-și treacă timpul, cu felul de a cugeta pe care i l-ai dat. Cutare chestie, care nu va atinge nici pe departe băgarea de seamă a altuia, va preocupă pe Eminil în vreme de șase luni.

123. Ne ducem să prânzim într'o casă bogată; găsim pregătirile unui adevărat banchet, lume multă, mulți servitori, feluri multe, serviciu elegant și fin. Toată această întocmire de plăcere și de sărbătoare are ceva îmbătător care te ametește, când nu ești obișnuit. Prevăd ce va simți tânărul meu elev față de toate acestea. Prânzul se îndelungă, feluri vin după feluri, iar mesenii vorbesc între ei cu mare sgomot. Mă apropiu atunci de urechia lui și-i spun «Prin câte mâini crezi că a trebuit să treacă tot ce vezi pe masă până să ajungă aici?». Cu aceste puține cuvinte îi trezesc în minte nenumărate idei. Deodată i se risipește toată zăpăceala: se gândește, reflectează, socotește, își frământă mintea. Pe când filozofii, înveseliți din pricina vecinilor lor, flecăresc și fac copilării, iată pe acest copil în colțul lui filozofând singur. Mă întrebă, nu vreau să-i răspunz, ci îl amân pentru altădată; își pierde răbdarea, uită să mănânce și să bea și de abia așteaptă să plece dela masă ca să stea de vorbă în liniște. Ce prilej pentru a-și atâta curiozitatea! Ce carte pentru învățătura sa! Având judecata sănătoasă, căci nimic n'a putut să o strice, ce va

gândi el despre lux, când va vedeà că din toate tinuturile lumii s'au luat câte ceva, căci poate milioane de mâini au muncit vreme îndelungată, că poate mii de oameni și-au pierdut viața... și pentru ce?... pentru ca să i se înfățișeze cu atâta ceremonie la ceasul prânzului ceea ce seara va asvârli... afară?

124. Spionează cu grijă ce încheieri ascunse trage în sufletul lui din toate observațiile acestea. Dacă l-ai păzit mai rău decât presupun eu, poate că ar fi îndemnat să reflecteze cu totul în altfel: ar crede că cine știe ce este de capul lui, văzând atâtea silințe pentru ca să-i pregătească masa. Dacă prevezi că va raționa așa, poți lesne să-l împiedici sau să ștergi numai decît impresia ce ar putea s'o aibă. El știe până acum să-și însușească lucrurile numai în mod material și nu poate să judece despre potrivirea sau nepotrivirea lor cu dânsul decît prin raporturi sensibile. Va compară un prânz simplu și țărănesc, pe care l-a pregătit exercițiul, și pe care foamea, libertatea, bucuria l-au gătit foarte bine, cu banchetul acesta atît de măreț, atît de măsurat și va vedeà că toată pompa nu i-a dat nici un folos simțit, că stomacul lui a fost tot așa de mulțumit după masa țaranului ca și după a bancherului, că el n'a cîștigat nimic mai mult delă aceasta decît delă cealaltă.

125. Să ne închipuim ce ar putea să-i zică guvernorul în asemenea caz.. «Adu-ți aminte bine

despre aceste două prânzuri și spune hotărât care ți-a făcut mai multă plăcere, la care ai văzut mai multă bucurie? la care au mâncat mesenii cu mai multă poftă, au băut mai veseli și au râs în adevăr din toată inima? Care a ținut mai mult fără plictiseală și fără a schimbă feluri după feluri? Și gândește-te că pâinea cam neagră, care-ți place așa de mult, este făcută din grâul cules de acel țaran, vinul negru și ordinar, dar sănătos și care ți-a potolit setea, este din strugurii podgoriei lui; pâza de pe masă este din cânepa lui, trasă iarna de nevasta sa, de fetele lui și de servitoare, astfel că nici o mână streină de familie n'a fost părtașă la pregătirea mesei. Moara cea mai apropiată și târgul vecin sunt pentru el hotarele pământului. Intru cât te-ai bucurat mai mult de lucrurile pe cari le-au trimis ținuturile depărtate și mâinile atâtor oameni pentru masa cealaltă? Dacă toate acestea nu te-au făcut să mănânci mai bine, ce ai câștigat din acest belșug? A fost la masă ceva anume pentru tine? Dar dacă ai fi stăpânul casei, toate acestea ar fi fost și mai streine de tine, căci grija de a înfățișă îndestularea tă în ochii altora, te-ar fi făcut să nu te folosești de ele; tu ai fi avut munca și ei plăcerea».

126. Acest discurs poate să fie foarte frumos, dar nu prețuește nimic pentru Emil, căci nu-l poate înțelege și nu e obișnuit să-i spună altul reflecțiunile pe cari trebuie să le facă. Vorbește-i:

deci mai simplu după aceste două prânzuri, spune-i într'o dimineată: «Unde vom prânzi azi? La masa aceea acoperită mai toată de argintării și de lucruri de preț și cu flori de hârtie pe cari ni le dă la sfârșit pe niște oglinzi ¹, în mijlocul femeilor cu malaeofuri ² cari te iau drept păpușă și vor să spui ceea ce nu știi; sau în satul depărtat de aici de două leghe ³, la oamenii aceia de treabă cari ne primesc cu multă bucurie și ne dau smântână așa de bună?» Nu mă îndoiesc de alegerea lui Emil, căci nu este nici flecar, nici mândru, nu-i place să fie stânjenit în mișcările sale și nu-i plac de loc mâncările fine, ci, din contră, îi place să alerge pe câmp, îi plac poamele bune, legumele bune, smântâna bună și oamenii buni ⁴. Mergând pe drum, reflecțiunea vine singură. Văd că mulțimea aceea

¹ Înțeleg, de sigur, tăvi de argint cari reflectează obiectele ca oglinzile.

² De și numele de *malaeof* este impropriu pentru timpul în care a scris Rousseau, totuș e vorba cam de acelaș fel de obiecte: un fel de fuste umflate prin oase de balenă sau prin linii flexibile de metal.

³ Leghe: măsură de lungime cam de 4400 de metri.

⁴ Acî *autorul* pune nota următoare: «Acest gust pentru cele țărănești este un rezultat firesc al educației sale. De altfel neavând înfățișarea obrasnică, nefiind împoțonată cum le place femeilor, este și mai puțin sărbătorit decât alți copii; prin urmare îi place mai puțin să stea în mijlocul lor și nefiind încă în stare să le înțeleagă farmecul, se strică mai puțin de tovărășia lor. M'am ferit să-l învăț să le sărute mâna, să le spună cuvinte de laudă, nici chiar să le dea considerația ce li se cuvine în deosebire de bărbați. Am stabilit să nu-i cer niciodată nimic a cărui rațiune să nu o poată înțelege și nu e nici o rațiune pentru ca un copil să se poarte deosebit cu cele două sexe».

de oameni cari lucrează pentru prânzurile cele mari își pierd vremea de pomană sau nu se gândesc nicidecum la plăcerile noastre.

127. Exemplele mele, bune poate pentru un subiect, vor fi rele pentru multe altele. Dacă le pătrunde cineva spiritul, va putea să le varieze la trebuință; alegerea se face studiind spiritul fiecărui copil, așa cum se vede în diferitele prilejuri ce-i dau pentru a se arăta. Nu va crede nimeni că în trei sau patru ani, cât ține epoca aceasta, am putea să dăm celui mai inteligent copil o idee despre toate artele și despre toate științele, care să fie îndestulătoare pentru a le putea învăța într'o zi singur; dar trecându-i în felul acesta pe dinaintea lui toate obiectele pe cari el trebuie să le cunoască, îi dezvoltăm gustul, talentul și-i înlesnim să facă primii pași spre obiectul la care îl îndeamnă geniul său și noi vedem astfel drumul pe care trebuie să i-l deschidem pentru a-i ajuta pornirea sa firească.

128. Un alt folos al acestei înșirări de cunoștințe mărginite, dar sigure, este că-i arătăm cum sunt legate între ele și-l facem să le dea stima cuvenită, îl ferim de prejudecățile pe cari le au cei mai mulți oameni în privința destoiniciilor firești pe cari le-au cultivat față de cele pe cari le-au lăsat la o parte. Cel care-și dă seama de rânduiala întregului, vede locul fiecărei părți; cel care vede bine o parte și o cunoaște în cele mai mici amă-

nunte poate fi un savant, celalt este un om cu, judecată și vă aduceți aminte că ne-am propus nu atât să dobândim știința, cât să ne formăm judecata.

129. Oricum, să fie, metoda mea nu atârnă de exemplele pe cari le dau. Ea se întemeiază pe puterea facultăților omului la diferite vârste și pe alegerea îndeletnicirilor cari se potrivesc cu aceste facultăți. Cred că s'ar putea găsi lesne o altă metodă cu care să se pară că merge mai bine; dar dacă ea ar fi mai puțin potrivită cu specia, cu vârsta, cu sexul, nu cred că ar avea acelaș succes.

130. Incepând această a doua perioadă a vieții, ne-am folosit de prisosul forțelor noastre față de trebuințe pentru că ieșim afară din noi înșine¹. Ne-am îndreptat spre cer; am măsurat pământul; am căutat legile naturii; cu un cuvânt am străbătut întreaga noastră-insulă; acum ne întoarcem la noi, ne apropiem pe nesimțite de locuința noastră. Fericiți că, intrând, n'am mai găsit pe dușmanul care ne amenință și care se gătește să puie stăpânire pe ea².

131. Ce ne rămâne de făcut după ce am observat tot ce ne înconjoară? Să întoarcem spre folosul nostru tot ce putem stăpâni și să profităm de curiozitate pentru bunul nostru traiu. Până acum ne-am adunat instrumente de toate felurile, fără să știm de care vom avea trebuință. Unele vor fi

¹ Vezi § 1.

² Vezi § 33.

poate fără folos pentru noi, dar vor servi altora; iar, în schimb, vom avea poate noi trebuință de ale lor. Vom câștiga din acest schimb, desigur; dar ca să-l putem face, va trebui să cunoaștem nevoile noastre mutuale, fiecare să știe ce găsește la ceilalți pentru trebuința lui și ce poate să le dea el în schimb. Să presupunem zece oameni cari au fiecare zece feluri de trebuințe. Va trebui ca fiecare, pentru nevoia lui, să se ocupe cu zece feluri de munci, dar, din cauza deosebirilor aptitudinilor, unul va reuși mai bine într'unele, altul într'altele. Ar face toți aceleași lucruri, dar unii poate vor fi buni pentru altele; astfel, toți ar fi rău serviți. Să ne adunăm cei zece oameni la loc și fiecare să lucreze pentru el și pentru ceilalți nouă feluri de lucru care îi place mai mult. Fiecare se va folosi de talentele celorlalți ca și cum le-ar avea el toate. Fiecare se va perfecționa în ocupația lui prin exercițiu continuu și toți zece, având cu toții tot ce le trebuie, vor mai avea și prisos. Iată principiul aparent al tuturor instituțiilor noastre. Nu e locul să examinez aici urmările lui; am făcut aceasta în altă scriere¹.

132. Astfel fiind lucrurile, un om care ar voi să se considere ca ființă izolată și fără nici un fel de legătură, mulțumindu-se cu ce poate face singur, ar fi un adevărat nenorocit, i-ar fi chiar peste putință să trăească, pentrucă ar găsi tot pă-

¹ E vorba de scrierea despre *originea inegalității*.

mântul acoperit de «al meu» și «al tău» și, având numai trupul «al său», din ce și-ar agonisi traiul? Dacă o parte din oameni ies din starea naturală, silesc pe semenii lor să iasă și ei; nimeni nu poate rămâne în această stare fără voința celorlalți și ar ieși, în realitate, din starea naturală cel care ar rămâne fără puțința de a trăi, căci prima lege pe care natura o pune omului este datoria de a se conserva.

133. Astfel se formează, încet-încet, în spiritul copilului ideile despre legăturile sociale, chiar înainte de a fi în adevăr membru activ al societății. Emil vede că, pentru a avea lucrurile de cari se servește el, trebuie să aibă și de acelea de cari se servesc alții, pentru ca să obțină, în schimb, lucrurile cari îi sunt trebuincioase și cari se află în stăpânirea celorlalți. Pot lesne să-l fac să simtă nevoia schimbului și să știe profita.

134. «Excelență trebuie să trăesc», zicea un biet autor satiric unui ministru care îl ținea de rău pentru urâta lui meserie. «Nu văd necesitatea», îi răspunse cu răceală înaltul funcționar¹. Acest răspuns, foarte bun din partea unui ministru, ar fi fost sălbatec și fals în gura altcuiva. Toți oamenii trebuie să trăească. Acest argument, pe care-l spriji-

¹ *Sallwürk* zice că satiricul ar putea să fi fost scriitorul francez abatele Desfontaine; iar funcționarul, contele d'Argenson care era însărcinat atunci cu cenzura statului (1740). Aminteste însă că s'ar putea ca totul să fie o reminiscență din Tertulian (De Idololatria cap. 14).

nește cineva mai mult sau mai puțin după cum are mai multă sau mai puțină iubire de oameni, mi se pare de neînălăturat, când cineva îl dă despre sine. Dintre toate lucrurile urâte pe cari ni le poate înfățișa natura, cel mai urât este moartea; deci ea permite orice aceluia care n'are un alt mijloc pentru a trăi. Principiile pe baza cărora omul virtuos își disprețuește viața și o jertfește pentru datorie sunt foarte depărtate de această simplitate primitivă. Ferice de popoarele la cari poți fi bun fără sfortări și drept fără virtute! Dacă este undeva în lume vre-o țară ticăloasă în care omul trăește numai făcând rău și unde cetățenii sunt șarlatani de nevoie, acolo nu trebuie să spânzuri pe răufăcător, ci pe acela care-l silește să ajungă astfel.

135. Indată ce Emil va ști ce este viața, prima mea grijă va fi să-l învăț cum să și-o păstreze. Până acum n'am deosebit stările sociale, rangurile averile și nu le voi deosebi nici de acum înainte, pentru că omul este același în toate stările, bogatul n'are stomacul mai mare decât săracul și nici nu mistue mai bine decât el, stăpânul n'are brațele mai lungi nici mai puternice decât ale sclavului, cel mare nu este mai mare decât un om din popor, în fine trebuințele firești sunt peste tot aceleași și deci mijloacele de a le dobândi trebuie să fie peste tot deopotrivă. Potrivii educația omului cu omul, iar nu cu ceea ce nu e *omnesc*. Nu vedeți că, dacă vă munciți și-l pregătiți numai pentru o stare, îl

faceți nefolositor pentru oricare alta? Și, dacă soarta vrea, atunci l-ați făcut cu adevărat nenorocit!¹ Ce poate fi ~~mai de rău decât un nobil scăpat, care își păstrează, în sărăcie, prejudecățile obârșiei sale?~~² Ce poate să fie mai umilit decât un bogat calic, care, aducându-și aminte de disprețul ce se arată celor nevoiași, simte că, a ajuns cel din urmă dintre oameni? Unul trăește ca un hoț iscusit, pe socoteala unuia și altuia; celălalt este sluga târtoare care are mereu cuvântul frumos: «trebuie să trăesc».

136. Vă încredeți în rânduiala actuală a societății și nu vă gândiți că ea este supusă la revoluțiuni ce nu se pot înlătura și că nu puteți nici prevedea, nici preveni pe aceea care va atinge pe copiii voștri. Cel mare ajunge mic, cel bogat ajunge sărac, regele ajunge supus. Ce! sunt așa de rare loviturile soartei încât să crezi că vei scăpa de ele? Ne apropiem de o stare critică din veacul revoluțiilor³. Cine-ți poate spune ce vei ajunge atunci?

¹ Vezi Cartea I § 29.

² Unul din editorii cărții de față citează, în legătură cu aceste aprecieri, un fapt caracteristic. În timpul marelui revoluții franceze, mulți nobili, fugiți din Franța, trăiau la Hamburg și trăiau toți muncind și, natural, își câștigă mai bine traiul cel care avea vreun talent sau vreo cunoștință specială. Era între ei și un baron, care nu învățase nimic și neștiind altceva s'a decis să se facă îngrijitor de bolnavi, puneă însă condiție ca toți să-i zică: «Domnule Baron!» Această originalitate mai ales într'un oraș așa de democratic ca Republica liberă a Hamburgului, l-a făcut cunoscut și toată lumea îl chemă și-i plăteu prețuri din ce în ce mai ridicate.

³ Acî pune *autorul* nota următoare: «Cred că monarhiile cele mari nu mai pot să treacă mult timp. Toate au fost strălucitoare și statul care este strălucitor merge spre cădere. Pentru această

Tot ce clădește omul, poate să fie dărâmat de om; statornice sunt numai cele statornicite de natură și natura nu face nici prinți, nici bogați, nici nobili. Ce va face dar, în înjosire, trufașul pe care l-ai crescut numai în vederea măririi? Ce va face, în sărăcie, bogătașul care știe să trăească numai prin aur? Ce va face, lipsit de toate, prostul îngâmfat, care nu știe să se folosească de el însuși și nu poate trăi decât prin ceea ce este străin de el? Ferice de cel ce știe să părăsească singur o situație care-l părăsește și să rămâie om cu toată împotrivirea soartei! Să laude cine pofteste pe acel rege învins care se îngroapă ca un nebun sub ruinele tronului; eu îl disprețesc, căci văd că trăește numai prin coroană și că nu e nimic dacă nu e rege. Cel care pierde coroana și se lipsește de ea, e mai presus de coroană. Din rangul de *rege* care-l poate îndeplini și un laș și un rău și un nebun, el se ridică la starea de *om*, pe care puțini oameni știu s'o păstreze cu adevărat. Atunci învinge soarta, o privește cu dispreț, nu datorește nimănui nimic și când poate să arate că el însuși nu este o nimică, atunci este *ceva*. Da, îmi place de o sută de ori mai bine regele Siracuzei care se face

---

părere am motive mai speciale decât această maximă, dar nu e potrivit să le spun și fiecare le vede prea bine». Ediția din 1835 (Paris Furne) alături acî pasagiul următor din Montaigne («Incercări». Cartea III-a cap. 9): «Azi încotro ne'ntoarcem ochii, vedem că totul se zgudue împrejurul nostru; în toate statele mari fie în cele creștine fie în celelalte pe cari le cunoaștem veți vedea că le amenință prefacerea și ruina».

dăscălaș la Corint și Regele Macedoniei care se face scriitorăș la Roma; îmi plac mai bine aceștia decât nenorocitul Tarquiniu, care nu știe ce să facă pierzându-și domnia, — decât moștenitorul unui stăpân peste trei regate, care ajunge jucăria oricui poate să-și răză de nenorocirea lui, care rățăcește pe la cūrțile domnitorilor, cerând pretutindeni ajutor și primind numai ocară, pentrucă știe numai o singură meserie care numai stă în puterea lui¹.

137. Omul și cetățeanul, ori în ce stare ar fi nu are alt bun de dat societății decât pe sine însuși, căci celelalte bunuri sunt în societate fără voia lui. Când un om e bogat, sau nu se bucură de bogăția lui sau se bucură și publicul. În primul caz, fură dela ceilalți ceea ce nu-i folosește nici lui; în al doilea nu le dă nimic. Astfel datoria către societate îi rămâne întregă, întrucât plătește numai din averea sa. — Dar, vei zice, tatăl meu a

¹ Exemplele citate în acest pasagiu nu sunt la fel în toate edițiunile. Neavând a face comparații de texte, m'am mulțumit cu redacția din ed. Furne (Paris 1835) de pe care am tradus pasagiul. Vom explica deci pe cele din textul nostru. Nu am aflat numele regelui Siracuzei despre care se vorbește. *Regele* Macedoniei este în realitate *fiul* unui rege, al lui *Perseu*, ultimul rege al Macedoniei care a fost învins de Paul Emiliu și ucis apoi în închisoare. Așa ne spune Plutarch în «Viața lui Paul Emiliu», (§ 59). — Nu știu asemenea cine este acest Tarquiniu. — «Moștenitorul unui stăpân peste trei regate» este principele Carol Eduard, nepot al lui Iacob II, regele Angliei, detronat în 1688. El a trăit mult timp în Franța, dar a fost gonit de aci. Pe vremea când scria Rousseau ajunsese într'o stare mizerabilă, fiind prăpădit de beție. Notițele acestea se găsesc în unele edițiuni ale scrierii lui «Emil».

servit societatea, câștigând averea». — Fie! A plătit datoria lui, nu pe a ta. Ești dator mai mult față de ceilalți decât dacă te-ai fi născut fără avere, pentru că te-a părținit soarta. Nu e drept ca munca unui om pentru societate să descarce pe altul de datoria lui; căci fiecare fiind întreg al societății plătește *numai pentru sine* și nici un părinte nu poate să transmită copilului dreptul de a fi neferositor pentru semenii săi. Și, după ce zici tu, tocmai acest lucru face tatăl când transmite fiului său averile sale care sunt numai proba și prețul muncii. Cel care mănâncă, în nelucrare, ceea ce n'a câștigat singur, face o hoție. Un rentier pe care statul îl plătește ca să nu facă nimic este, pentru mine, la fel cu tâlharul care fură la drumul mare. Afară din societate, omul care ar trăi singur, n'ar fi dator nimănui cu nimic și ar putea să trăească cum pofteste; în societate însă, unde trăește în mod fatal pe spinarea celorlalți, trebuie să muncească pentru a-și plăti întreținerea. La aceasta nu există excepție. A munci este deci o datorie fără care nu poate exista omul social. Bogat sau sărac, puternic sau slab, oricare cetățean care stă degeaba este un pungaș¹.

138. Dintre toate îndeletnicirile cari pot să asigure traiul omului, aceea care îl apropie mai mult de starea naturală este lucrul manual; din toate stările, cea mai neatârnată față de soartă și față

¹ Vezi Cartea II § 105.

de oameni este a meșteșugarului. Meșteșugarul atârnă numai de munca sa; e liber pe cât e de sclav plugarul, căci acesta se ține de câmpul său, a cărui recoltă este expusă bunului plac al altuia. Dușmanul țării, prințul, un vecin puternic, un proces îi poate lua câmpul; prin acest câmp el poate să sufere felurite neajunsuri, pe când meșteșugarul, îndată ce ar vrea cineva să-l persecute, se gătește lesne de ducă, își ia brațele și se duce. Cu toate acestea, agricultura este cea dintâiu meserie a omului; e cea mai cinstită, cea mai folositoare, deci cea mai nobilă. Eu nu-i spun lui Emil: «Învăță agricultura», căci o știe. E obișnuit cu toate lucrările câmpului, căci a început cu ele, și la ele se întoarce necontenit. Ii zic deci: «Cultivă moștenirea dela părinți. Dar dacă o pierzi sau dacă n'ai, ce faci? Învăță deci un meșteșug».

139. Să învețe fiul meu un meșteșug? Fiul meu meșteșugar! Dar cum poți să te gândești la așa ceva? — Da, doamnă, mă gândesc mai bine decât d-ta! D-ta vrei să-l silești să nu poată fi niciodată altceva decât un lord, un marchiz, un prinț, și poate într'o zi mai puțin decât nimic. Eu vreau să-i dau un rang pe care să nu-l poată pierde niciodată, un rang care să-i facă cinste în orice timp, vreau să-l ridic la starea de *om* și, orice ai zice, va avea mai puțini egali cu el în acest titlu decât în acelea pe cari le va primi dela d-ta.

140. Altă idee se naște din înțelesul unui cu-

vânt separat și alta din înțelesul unei întregi gândiri. Nu știu atât să înveți o meserie ca să știi o meserie, ci ca să învingi prejudecățile cari disprețesc meseriile. Zici că nu vei fi silit niciodată să muncești pentru a trăi. Atât mai rău, atât mai rău pentru tine! Dar n'are a face: nu lucrezi pentru pâine, lucrezi pentru glorie. Coboară-te la starea meșteșugarului pentru a te înălța de-asupra stării tale. Ca să supui soarta și lucrurile, fă-te întâiu neatârnat. Ca să domnești prin opinia publicului, începe prin a domni peste această opinie.

141. Adu-ți aminte că nu-ți cer un talent, ci un meșteșug, un simplu meșteșug, în care lucrezi mai mult cu mâinile decât cu mintea, care nu te duce la avere, dar te face să te poți lipsi de ea. Am văzut la unele familii, destul de înstărite ca să nu se poată teme de lipsă, că părinții sunt așa de prevăzători încât, pe lângă instrucțiunea pe care o dau copiilor, le dau și cunoștințe de acelea cari, la vreo întâmplare, să le dea putința de a trăi. Acești părinți prevăzători cred că au făcut mare lucru, dar nu fac nimic, pentru că mijloacele pe cari cred ei că le pun la îndemâna copiilor se țin tocmai de soartă, pe când ei voesc să-i puie mai presus de ea. Oricât de frumoase talente ar avea vreunul, dacă nu se găsește în împrejurări prielnice, nu se poate folosi și va pieri din lipsă ca și cum n'ar avea.

142. Dacă este vorba de prefăcătorie și de unel-

tiri, atunci mai bine să întrebuințeze aceste mijloace ca să se mențină în starea cea bună în loc de a căuta să câștige pentru ca să se ridice din mizerie iar unde a fost. Dacă cultivi artele al căror succes se ține tocmai de reputația artistului, dacă te pregătești pentru ocupațiuni cari se dobândesc numai prin favoare, ce folos vei avea când, dezgustat de lume, vei disprețui anume aceste mijloace fără cari nu poți izbuti? Ai învățat politica și afacerile principilor: foarte bine; dar ce vei face cu învățătura ta, dacă nu poți să te apropii de miniștri, de femeile dela curte, de înalții funcționari; dacă n'ai meșteșugul să placi și dacă ei nu găsesc în tine pe șiretul care le trebuie? Ești arhitect sau pictor: bine; dar trebuie să-ți faci cunoscut talentul. Crezi că poți numaidecât să-ți pui lucrarea la expoziție? Nu merge așa! trebuie să fii din Academie¹; trebuie chiar să ai sprijin ca să poți dobândi loc într'un colțisor ascuns. Deci, lasă linia și pensula, sue-te într'o trăsură și aleargă din ușă în ușă, căci așa se dobândește celebritatea. Trebuie însă să știi că toate aceste uși strălucite au păzitori sau portari cari înțeleg numai prin semne și cari au urechile în palmă. Vrei să-ți arăți învățătura și să te faci profesor de geografie sau de matematică, sau de limbi, sau de muzică, sau de desemn. Pentru aceasta

¹ Adică să faci parte din gruparea de artiști din cari se aleg comisiile cari decid de admiterea lucrărilor în expoziție.

îți trebuie școlari și prin urmare protectori¹. Vezi că se cere să fii mai mult înșelător decât priceput și că, dacă nu cunoști decât meseria ta, vei fi totdeauna un ignorant.

143. Iată deci că toate aceste mijloace strălucite sunt puțin trainice și ai nevoie de multe altele pentru ca să te folosești de ele. Și apoi ce te vei face în această tristă cădere? Nenorocirile, fără să te învețe, te înjosesc; ești mai mult ca oricând jucăria opiniei publice; cum te vei ridică deci de-asupra prejudecăților cari țin în mână soarta ta? Cum vei disprețui josnicia și viciile, de cari ai nevoie ca să trăiești? Înainte erai supus numai bogățiilor, acum ești supus bogățiilor; n'ai făcut altceva decât să-ți faci robia mai grea și să te încarci cu mizeria. Ai ajuns sărac fără să fii liber: aceasta este cea mai de jos treaptă la care poate să ajungă un om.

144. Dacă înșă, ca să-ți câștigi viața, în loc de a alergă la asemenea cunoștințe înalte destinate a hrăni spiritul, iar nu corpul, ai cere ajutor la nevoie dela munca mâinilor tale, toate greutatele ar dispărea, prefăcătoriile n'ar mai avea nici un folos. Ai putea în orice moment să te slujești de mijloacele pe cari le ai la îndemână. Curăția sufletului și cinstea nu mai sunt piedici în viață. Nu mai ai nevoie să fii mișel și minciuos față de cei mari, mlădios și trădător față de pungași, to-

¹ E vorba acel de executarea profesiei în familie, nu în școală publică. Așu era starea de lucruri pe vremea când scria. Rousseau.

varăș necinstit al celor răi; nu vei trăi din împrumuturi sau din hoție, ceeace este cam acelaș lucru, când n'ai nimic. Nu-ți pasă de opinia celorlalți, n'ai nevoie să curtenești pe nimeni, nici să lingusești pe proști, nici să îndupleci pe ușieri, nici să mituești sau — ce e mai rău — să lauzi pe vreo femeie desfrânată. Nu-ți pasă, atunci, dacă necinstiții conduc afacerile cele mari; ei nu te vor împiedică pe tine, în vieța ta obscură, să fii om cinstit și să ai ce mânca. Intri în cel dintâiu atelier unde se lucrează meseria pe care ai învățat-o: «Mestere, dă-mi de lucru. — Tovarășe, șezi colea și lucrează». Inainte de ceasul prânzului ți-ai și câștigat pâinea. Dacă ești muncitor și cumpătat, în mai puțin de opt zile vei fi câștigat cu ce să trăiești alte opt zile și vei fi trăit liber, sănătos, cinstit, muncitor, drept. Nu însemnează că ți-ai pierdut timpul, câștigând în felul acesta.

145. Vreau neapărat să învețe pe Emil o meserie. Vei zice: «Cel puțin, o meserie onorabilă». Ce va să zică aceasta? Nu este onorabilă orice meserie care folosește publicului? Nu vreau să fie nici cusător de broderii, nici poleitor, nici smălțuitor, ca nobilul lui Locke¹, nu vreau să fie nici muzicant, nici actor, nici autor de

¹ Sallwürk amintește că Locke (Cugetări) vorbește despre chestia aceasta. El zice în § 203 că *un nobil trebuie să învețe o meserie și în § 209 propune pentru un nobil care stă la țară să învețe grădiniăria și lucrul lemnului, dulgheria, tâmplăria sau strungăria.*

cărți¹. Dintre profesiunile de acest fel, poate să aleagă pe care o pofti, eu nu mă amestec întru nimic. Vreau mai bine să fie cismar decât poet; mai bine să lucreze la caldarâm decât să zugrăvească flori pe vase de preț. «Dar, veți zice, dorobanții de la ministere, spionii, călăii, sunt și ei folositori». Stă în mâna guvernului să-i facă să nu mai fie. Dar să-i lăsăm pe aceștia. Mărturisesc că n'am zis bine. Nu e destul să-și aleagă cineva o meserie trebuincioasă; se cere ca ea să nu impuie celor ce o îndeplinesc însușiri sufletești urâte și nepotrivite cu menirea omului. Deci să ne întoarcem la vorba dintâiu: să ne alegem o meserie onorabilă, dar să nu uităm că nu este nimic onorabil fără a fi folositor².

146. Un autor vestit din secolul nostru³, ale cărui cărți sunt pline de proiecte mari și de scopuri mici, făcuse jurământ, ca toți preoții catolici, să nu se căsătorească; dar fiindcă se temeă mai mult decât alții de adulteriu, se zice că s'a decis să aibă totdeauna servitoare frumoase cu cari să repare cât mai bine insulta pe care o adusese speciei sale prin necugetatul său jurământ. Socotiă că e o datorie

¹ Aci pune *autorul* nota următoare: «Imi vei zice: — Dar ești și tu! — Sunt, spre nenorocirea mea, o mărturisesc; și greșelile mele, pe cari cred că le-am plătit îndeajuns, nu pot să îndemne pe alții să greșescă și ei. Eu nu scriu ca să-mi scuzez greșelile, ci numai ca să împiedic pe cetitori de a mă imita».

² Vezi mai înainte § 137.

³ *Abatele de St. Pierre*. Vezi asupra-i nota dela § 155-Cartea I.

a cetățeanului să dea patriei alți cetățeni și, din tributul pe care-l plătiă astfel, înmulțiă clasa meseriașilor. Indată ce copiii aceștia se făceau mărișcri, îi puneă să învețe, o meserie după gustul lor, înlăturând numai profesiunile de trândăvie, pe cele cari se ocupă cu lucruri de nimic și pe cele supuse modei, cum eră cea de peruchier¹, care nu e cu adevărat trebuincioasă și care poate ajunge dintr'un moment într'altul nefolositoare, câtă vreme natura va binevoi să ne dea păr pe cap.

147. Acesta este spiritul care trebuie să ne conducă la alegerea unei meserii pentru Emil; dar noi vom face alegerea, ci el însuși, căci învățăturile pe cari le-a primit l-au deprins să disprețuiască în mod firesc lucrurile nefolositoare și niciodată nu-și va pierde timpul cu lucruri fără valoare, iar valoarea lucrurilor o judecă depe folosul lor real. El își va alege o meserie care ar fi putut să servească lui Robinson în insula lui.

148. Arătând copilului producțiunile naturii și ale artei, ațâțându-i curiozitatea și urmându-l unde îl atrage ea, ai înlesnirea de a-i cercetă gusturile, pornirile, aplecările firești, și de a prinde minutul când se ivește prima scânteie a talentului său, dacă are în adevăr vreunul hotărât. Este însă o greșeală răspândită și de care trebuie să te ferești: se

¹ Pe vremea când trăia și scria Rousseau nobilii obișnuiau să poarte o *perucă* pe deasupra părului. Prevederea lui s'a realizat căci peste puțină vreme moda aceasta a dispărut.

atribue pornirii adevărate ceea ce este numai efectul întâmplării și se consideră că este o adevărată chemare pentru cutare sau cutare artă spiritul de imitație ce se întâlnește și la om și la maimuță și care îl îndeamnă să imite câte vede că se fac, fără a-și da seama dacă sunt bune la ceva. Lumea e plină de meșteșugari și mai ales de artiști, cari n'au nici un talent natural pentru arta cu care se îndeletnicesc, căci au fost îndemnați din copilărie, fie că niște considerațiuni străine i-au împins la aceasta, fie că i-a înșelat o dorință aparentă care ar fi putut să-i îndemne tot așa de bine spre oricare altă artă, dacă ar fi văzut-o pusă în lucrare. Unul aude bătând toba și vrea să fie general; altul vede zidindu-se o casă și zice că se face arhitect. Fiecare este atras de meseria pe care o vede de aproape, dacă o crede respectabilă.

149. Am cunoscut un servitor, care, văzând pe stăpânul său că pictează și desemnează, și-a pus în cap să se facă pictor și desemnator. Indată ce s'a hotărît, a luat creionul și nu l'a părăsit decât pentru pensulă și pe aceasta aveà s'o păstreze toată viața. Fără lecții, fără regule, a început să desemneze tot ce-i ieșea înainte. A dus-o așa trei ani întregi, țintuit de mâzgăliturile sale și nimic afară de slujba sa nu-l întrerupea dela lucru; niciodată nu se descuragia de puținul progres pe care-l făcea din pricina slabelor lui înclinări artistice. L-am văzut în timp de șase luni de vară, pe o căldură nesuferită,

într'o săliță care da la soare și în care te înăbușiai dacă treceai, l-am văzut stând lipit toată ziua pe scaun cu un glob dinainte și desemnând și iar desemnând, începând și iar începând, fără încetare, cu o încăpățănare neînvinsă, până când a putut să arate relieful globului destul de bine ca să fie mulțumit. În fine, ajutat de stăpânul său și condus de un artist, a ajuns să-și lepede livrea și să trăească din pensulă. Până la un punct oarecare, stăruința poate să ție locul talentului; el a ajuns la acest punct și nu va merge mai departe. Statornicia și râvna acestui băiat de treabă sunt vrednice de laudă. Va fi totdeauna stimat pentru sârguința sa, pentru exactitudinea și pentru bunele sale moravuri; dar nu va fi pictor ci numai zugrăv de uși¹. Cine nu s'ar fi înșelat de ardoarea lui și nu l-ar fi luat drept un talent adevărat? Nu e tot una să-ți placă o muncă și să fii făcut pentru ea. Trebuie observări mult mai pătrunzătoare decât își închipue cineva pentru a te convinge de adevăratul talent și de adevăratul gust al unui copil, căci copilul își arată mai mult dorințele decât dispozițiile și ne luăm totdeauna după cele dintâiu, pentru că nu știm să studiem pe celelalte. Aș dorî ca un om priceput să ne dea un tractat al artei de a ob-

¹ Termenul întrebuințat aci e impropriu, dar n'am găsit altul mai precis. Nu e vorba de cel care vopsește ușa, ci de podoaba (de obicei pictată) care se obișnuiește a se așeza deasupra pervazului unei uși.

servă pe copii. Ar fi lucru foarte de preț să cunoaștem această artă; părinții și învățătorii n'au încă elementele ei.

150. Poate însă că dăm aci prea mare importanță alegerii unei meserii. Fiindcă e vorba numai de o muncă manuală, această alegere n'are o importanță deosebită pentru Emil, căci ucenicia lui e făcută mai mult de jumătate prin exercițiile cu cari l-am ocupat până acum. Ce vreți să facă? E pregătit pentru orice: știe să umble cu sapa și cu casmaua, știe să se slujească de strung, de ciocan, de rindea, de pilă; e deprins cu uneltele tuturor meseriilor. E vorba numai să se obișnuiească a întrebuința vreuna din aceste unelte pentru a lucra repede și ușor ca și adevărații lucrători în acea meserie. În aceasta el îi întrece pe toți, pentru că trupul lui este ager, membrele mlădioase și poate fără greutate să ia orice atitudine și să repete fără sforțare tot felul de mișcări. Pe lângă acestea, simțurile le are întregi și bine deprinse; toată mecanica artelor manuale îi este cunoscută. Ii lipsește numai obișnuința ca să poată lucra ca un meșter, iar obișnuința se câștigă numai cu vremea. Cărui meșteșug deci — pe care va trebui să-l alegem — va da destul timp pentru a ajunge desăvârșit? Numai de aceasta este vorba.

151. Dați bărbatului o meserie potrivită pentru sexul său, iar tânărului o meserie potrivită cu vârsta sa. Nu-i place și nu i se potrivește nici o profe-

siune sedentară și casnică. Niciodată un tânăr n'a dorit singur să fie croitor. Trebuie multă iscusință ca să îndemni spre această meserie femeeașcă sexul pentru care nu e făcută¹. Nu poate aceeaș mână să ție și acul și sabia. Dacă aș fi rege, aș da voie numai femeilor și schilozilor siliți a sta la un loc, să se ocupe de croitorie și de lucrările cu acul. Admițând că eunucii² sunt trebuincioși, găsesc că Orientalii sunt nebuni că-i pregătesc ei. De ce nu se mulțumesc cu acei pe cari i-a făcut natura așa, cu acei cărora natura le-a mutilat sufletul, făcându-i lași? Cred că ar avea deajuns și le-ar mai rămâne. Omul slab, plăpând, fricos, e osândit de natură să ducă viață sedentară, să trăească cu femeile și în felul lor. Atât mai bine dacă există vre-o meserie care le este potrivită. Dacă însă e nevoie² numai de cât de adevărați eunuci, atunci să puie în starea aceasta pe bărbații cari își desonorează sexul, îmbrățișând meserii nepotrivite. Gustul lor arată că e o greșeală a naturii; îndreptați greșala într'un fel sau altul și veți face bine.

152. Opresc pe elevul meu dela meserii nesănătoase, dar nu dela cele grele nici dela cele primejdioase. Acestea întăresc deodată puterea și curagiul; sunt potrivite pentru bărbați, femeile nu le cer.

¹ Autorul pune aci nota următoare: «La cei vechi nu existau croitori: hainele bărbaților le lucrau femeile în casă».

² De regulă în țările orientale, unde înflorește poligamia, haremurile au fost păzite de eunuci.

Cum nu le e rușine bărbaților să ia din aceleă pe cari le practică femeile?

*Luctantur paucae, comedunt coliphia paucae.
Vos lanam trahitis, calathisque peracta refertis
Vellera...*¹.

153. În Italia nu se văd femei prin prăvălii. Nu se poate închipui ceva mai trist decât vederea stradelor de acolo pentru cei obișnuiți cu strădele din Franța și din Anglia. Când vedeam pe vânzătorii din prăvăliile de modă că vând femeilor panglici, funde, reziluri, șireturi, mi se părea că aceste podoabe delicate sunt ridicole în niște mâini grosolane făcute să tragă la foale și să bată cu ciocanul. Ziceam că în țara aceasta, femeile, ca să-și răsbune, ar trebui să deschidă ateliere de fabricat săbii. Drept este ca fiecare să fabrice și să vândă armele sexului său. Ca să le cunoști câtă să le întrebuințezi.

154. Tinere, pune mână bărbătească la munca ta. Învață să mânuești barda și ferăstrăul, să ciopești lemne, să te urci pe căpriorii unei case ca să-i pui acoperișul, să întărești vârful cu bârne și cu grinzi; și apoi strigă pe soră-ta să vie să-ți ajute la lucru, cum te chemă ea adineauri să lucrezi la cusătura ei.

¹ Sunt versuri din satiricul latin *Juvenal* (Satire, II, 53). Pe românește: «Puține dintre noi fac exerciții de luptă; puține mănâncă pâinea atletilor. Voi toarceți lână și, după ce ați isprăvit o puneți în coșuri». Vorbește o femeie în contra unor bărbați cari luau meseriile și obiceiurile femești pe acea vreme în Roma.

155. Știu că am spus prea mult pentru iubirii
mei contemporani; dar câteodată mă prinde legă-
tura raționamentelor. Dacă unui om, oricare ar fi,
îi e rușine să-și puie un șorț de piele și să lucreze,
în public, cu rândeaua, atunci îl socotesc ca un
rob al opiniei publice, gata să roșească de binele
ce ar vrea să facă, îndată ce ar râde cineva de
oamenii cinstiți. Totuș să ne plecăm prejudecăților
părinților, întrucât aceasta nu strică judecata co-
piilor. Nu e trebuință să practici toate profesiunile
folositoare ca să le cinstești pe toate; e destul să
nu socotești nici una nevrednică de tine. Când ai
să alegi și nimic nu te silește, de ce nu ți-ai
întrebă gustul, înclinația, comoditatea, ca să te
hotărăști între profesiunile de acelaș rang? Lucrarea
metalelor este foarte folositoare, poate cea mai
folositoare; totuș, afară de cazul când aș avea vreo
considerație particulară, n'aș face pe fiul d-tale
potcovar, lăcătuș, fierar; n'aș vrea să-l văd, în
fierăria lui, cu figura unui ciclop. De asemenea nu
l-aș face zidar, și mai puțin pantofar. De sigur că
trebuie să se găsească oameni pentru toate meseriile,
dar dacă poți să alegi, te gândești la curățenie
și aici nu mai poate fi vorba de opinia lumii,
ci decid numai simțurile noastre. În fine, nu
mi-ar plăcea meseriile acelea stupide, în cari lu-
crătorii, fără nici o pregătire și ca automații, fac
mereu și mereu acelaș fel de muncă: țesătorii, cei
ce fac ciorapi, tăietorii de pietre. De ce să între-

buintezi la aceste meserii oameni inteligenți? Ți trebuie o mașină care să conducă o altă mașină.

156. Luând în seamă toate acestea, aș vrea mai bine ca elevul meu să fie stoler. E lucru curat, e folositor și se poate lucra în casă; pune deajuns corpul în mișcare; cere muncitorului iscusință și pregătire; apoi poate să arate eleganță și gust, prin forma ce se dă obiectelor pe cari le cere folosul practic.

157. Dacă, din întâmplare, elevul tău are spiritul înclinat spre științele speculative, atunci ai putea să-l pui la o meserie potrivită cu aceste înclinări; ar putea, de exemplu, să învețe a face instrumente de matematică, ochelari, telescoape, etc.

158. Când va învăța Emil meseria lui, am să învăț și eu cu el; căci sunt convins că va învăța bine numai ceea ce vom învăța împreună. Ne vom face deci amândoi ucenici și vom cere să fim socotiți nu ca niște domnișori, ci ca adevărați ucenici. Și de ce nu am fi în adevăr așa? Țarul Petre eră lucrător teslar în șantier și toboșar în propria sa oștire. Crezi că acest prinț nu prețuiește cât tine prin nașterea sau prin meritele lui? Înțelege bine că nu spun această vorbă lui Emil, ci d-tale, oricine ai fi.

159. Din nenorocire, nu vom putea petrece toată vremea noastră lângă teșghea. Nu suntem numai ucenici de lucrători, ci și ucenici de oameni; iar ucenicia acestei din urmă meserii este mai grea și

mai îndelungată decât cealaltă. Cum vom face deci? Avea-vom un profesor de rîndeă o oră pe zi, cum avem un profesor de danț? Nu; nu vom fi ucenici, ci discipoli. Ambiția noastră este mai puțin să învățăm propriu vorbind meseria și mai mult să ne înălțăm la starea de lemnar. Sunt deci de părere să mergem cel puțin odată sau de două ori pe săptămână și să stăm o zi întreagă la meșter; să ne sculăm din somn ca și el, să fim la lucru înaintea lui, să mâncăm cu el la masă și să muncim după poruncile lui. După ce vom fi avut cinstea de a prânzi cu familia lui, vom putea să ne întoarcem, dacă voim, să ne culcăm în paturile noastre cele tari¹. În felul acesta înveți mai multe meserii deodată, și exersezi meseriile, fără să părăsești ucenicia cealaltă².

160. Când facem asemenea fapte bune, să fim simpli. Să nu ne arătăm mândri, căutând să combatem mândria, căci dacă îți faci laudă din faptul că ai învins prejudecățile, însemnează să te supui lor. Se zice că în familia sultanilor din Turcia este un vechiu obicei ca padișahul să facă lucrări manuale și fiecare știe că lucrările unui padișah nu pot fi decât capo-d'opere. Se împart, deci, cu cinste aceste capo-d'opere celor mari dela Poartă³ și obiectul e plătit de pe calitatea lucrătorului. Nu

¹ Vezi cartea II § 201 și urm.

² Adică aceea prin care devii om.

³ Adică dela guvernul imperiului otoman.

vreau să critic aci această pretinsă apăsare, căci mi se pare, dimpotrivă, un bine. Silind pe cei mari să împartă cu el ce au jefuit dela popor, prințul va fi silit mai puțin să jefuiască de-adreptul poporul. Este o ușurare trebuincioasă despotismului, fără care acest groaznic guvernământ n'ar putea să trăiască.

161. Răul adevărat al acestui obicei este ideea pe care și-o face bietul om despre meritul său. Ca și regele Midas, el vede că se schimbă în aur tot ce atinge, dar nu bagă de seamă ce urechi îi cresc¹. Pentru ca Emil să rămâie cu urechi mici, să-i ferim mâinile de o asemenea dibăcie: ceea ce face el să se prețuească de pe lucru nu de pe lucrător. Să nu lăsăm să i se judece al său decât în comparație cu ale meșterilor celor buni. Munca lui să o prețuim pentru că merită, nu pentru că este a lui. Când este ceva bine făcut, ziceți: «*E bine făcut cularul lucru*», dar nu întrebați. «*Cine a făcut aceasta?*». Dacă spune singur, cu mulțumire

¹ Aluzie la o legendă pe care o povestește Ovidiu (Metamorfoze, Cartea XI). Când Bacchus a propus regelui Midas să formuleze o dorință, acesta a cerut: ca tot ce va atinge să se prefacă în aur. Ia o piatră de jos, se face o bucată de aur; culege fructe, fructele se fac aur. Nu mai poate de bucurie. Dar vine vremea mesei; iată că bucatele pe cari le atinge se prefac în aur, pe care în zadar se încearcă să-l sfărâme cu dinții. Doborât de sete și de foame, crede că va muri și se roagă de zei să-l ierte. După oarecari încercări zeii îl scapă de această nenorocire. Dar curând el supără odată pe Apolon, zeul muzicii, zicând că e mai frumos cântecul lui Pann decât al lui Apolon. Atunci zeul îl pedepsește ca să-i crească urechi de măgar.

și cu mândrie: «*Eu am făcut*», răspundeți cu răceală: «*tu sau altul, n'are a face, e un lucru făcut bine*».

162. Ascultă-mă, bună mamă, păzește-te mai ales de minciunile ce ți se pregătesc. Dacă fiul tău știe multe lucruri, ferește-te de tot ce știe. Dacă are nenorocirea să fie crescut în Paris și să fie bogat, e pierdut. Cât timp va găsi aici artiști destoinici, va avea toate talentele; iar departe de ei nu va avea nici unul. La Paris bogatul știe tot; numai săracul este ignorant. Capitala aceasta este plină de diletanți și mai ales de diletante, cari lucrează precum d. Guillaume inventă culorile¹. În privința aceasta cunosc trei excepțiuni vrednice de cinste printre bărbați și poate că sunt mai multe, dar printre femei nu știu nici una și cred că nici nu este. În deobște, capeți nume în lumea artelor ca și în a oamenilor de legi: ajungi artist și judecător al artiștilor precum ajungi doctor în drept și magistrat.

163. Dacă ar fi hotărât că e frumos să știi o meserie, copiii voștri ar putea s'o știe fără să în-

¹ Personajiu din farsa *Advocatului Patelin*. Farsa aceasta datează din sec. XV și este prima lucrare dramatică de genul comediei în Franța. Guillaume acesta era un negustor de postav, pe care-l înșelase avocatul Patelin. Având un proces cu un păstor al său, pe care-l apăra avocatul, bietul negustor era așa de zăpăcit încât amestecă în pledoaria sa chestia oilor cu chestia postavului. Aci, Rousseau vrea să înțeleagă: treabă rău făcută, încurcată.

vețe; ar ajunge meșteri ca consilierii din Zurich ¹. Mie nu-mi trebuie asemenea ceremonii pentru Emil, căci nu-mi plac aparențele și caut realitatea. Să nu spună altora ce știe, ci să învețe în tăcere. Să-și facă lucrarea cea desăvârșită, dar să nu ajungă maestru ²; să fie bun lucrător nu prin titlu, ci prin munca sa.

164. Dacă am reușit să fiu înțeles bine până aici, va fi lucru lămurit cum, prin obișnuința exercițiului corporal și prin lucrul manual, dau pe nesimțite elevului meu gustul reflexiunii și al meditației pentru ca să nu în căumpănă lenea care ar putea să nască din indiferența lui față de judecățile oamenilor și din liniștea pasiunilor sale. Trebuie să lucreze ca un sătean și să cugete ca un filozof, ca să nu fie trândav ca un sălbatic. Secretul cel mare al educației este: să facem ca exercițiile corpului și ale spiritului să slujească totdeauna ca odihnă unele pentru altele ³.

165. Să ne păzim însă de a vorbi prea de vreme despre învățătura pe care o cere o minte

¹ Orașul Zurich era încă de pe acel timp renumit pentru meșteșugarii săi și se vede că aci e vorba de un consiliu superior industrial, însă e zis în ironie.

² În organizarea meseriilor din epoca anterioară revoluției franceze erau bresle închise, adică nu putea să exercite nimeni o meserie dacă nu începea ca ucenic pentru a trece la situația de călăf și apoi, după anume examene și reguli, să ajungă maestru. Rousseau vrea să zică aici: să fie elevul său vrednic de a primi titlul de maestru, dar să nu-l caute.

³ Vezi § 60.

mai coaptă. Nu va trece mult timp și Emil, ca lucrător, va băgăde seamă că se află în alte condiții decât ceilalți lucrători, fapt pe care la început d'abia îl bănuise. Va voi poate să mă cerceteze, la rândul său, conform maximelor pe cari i le-am dat și pe cari le înțelege. Primind toate numai dela mine, văzându-se pe el aproape de săraci, va voi să înțeleagă de ce eu sunt așa de departe. Poate că-mi va face, pe neașteptate, întrebări nepotrivite: «Ești bogat, mi-ai spus și văd și eu. Bogatul trebuie să muncească și el pentru societate, de vreme ce este om. D-ta ce faci pentru ea?»¹ Nu știu ce ar răspunde la aceasta un bun educator. Ar fi poate o prostie să-i spui copilului că îngrijești de educația lui. Eu aş scăpa de încurcătură cu ajutorul atelierului. «Tată, dragă Emil o întrebare foarte interesantă. Vei răspunde în locul meu când vei putea să dai pentru tine un răspuns de care să fii mulțumit. Până atunci, îți voi da ție și săracilor tot ce am de prisos și voi căuta să lucrez o masă sau un scaun pe săptămână, ca să nu fiu cu totul nefolositor».

166. Acum ne-am întors la noi înșine. Copilul nostru, care eră gata să nu mai fie copil, a revenit la natura sa. Acum simte mai bine ca oricând nevoia care-l leagă de lucruri. Am început exercitându-i corpul și simțurile; apoi i-am exercitat spiritul și judecata; în fine, am reunit folosința

¹ Vezi cartea II § 105.

membrelor cu a facultăților sale. Am făcut din el o ființă care lucrează și care cugetă; ca să fie om desăvârșit, să-l facem o ființă iubitoare și simțitoare, adică să-i perfecționăm rațiunea prin sentiment. Înainte însă de a intra în acest șir nou de lucruri, să ne aruncăm ochii la acela pe care l-am părăsit și să vedem, cât se poate mai exact, până unde am ajuns¹.

167. Elevul nostru avea întâiu numai senzațiuni, acum are idei; înainte simția numai, acum judecă, fiindcă, din comparațiunea mai multor senzațiuni succesive sau simultane și din judecata pe care o facem asupra ei, se naște un fel de senzațiune mixtă sau complexă pe care o numesc *ideie*².

168. Modul cum se formează ideile dă caracterul particular spiritului omenesc. Spiritul care-și întemeiază formațiunea ideilor pe raporturi reale este un spirit *solid*; cel care se mulțumește cu raporturi aparente, este un spirit *superficial*; cel care vede raporturile cum sunt, este un spirit *just*; cel care le apreciază rău este un spirit *fals*; cel care găsește raporturi închipuite cari nu au nici realitate nici aparență este un *nebun*; cel care nu compară de loc este un *imbecil*. Aptitudinea mai mare sau mai mică de a compară ideile și de a găsi raporturi între ele fac ca unii oameni să aibă o mai mare, alții o mai mică putere de spirit, etc.

¹ Să se compare cu Cartea II § 304.

² Să se vadă Cartea II § 116.

169. *Ideile simple* sunt numai senzațiuni comparate. În senzațiunile simple sunt judecați ca și în senzațiunile complexe; pe acestea le numesc *idei simple*. În senzațiune, judecata este curat pasivă: se afirmă că se simte sau că nu se simte. În percepțiune sau idee, judecata este activă: apropie, compară, hotărăște raporturi pe cari nu le hotărăsc simțurile. Aceasta este toată deosebirea; dar e mare. Natura nu ne înșală niciodată; noi ne înșelăm.

170. Văd că se dă unui copil de opt ani înghețată; duce cu lingurița la gură fără să știe ce este și, simțind răceala, strigă: «*A! mă arde!*». Are o senzație foarte vie și fiindcă nu cunoaște nici una mai vie decât căldura focului, crede că simte pe aceasta. Totuși el se înșală; simțirea frigului îi face rău, dar nu-l arde; iar aceste două senzațiuni nu sunt asemănătoare, căci cine le-a simțit pe amândouă nu le confundă nicidecum. El nu se înșală deci în privința senzațiunii, ci în privința judecății pe care o face.

171. E tot acelaș lucru cu cel care vede întâia oară o oglindă sau o mașină de optică sau intră într'o pivniță adâncă în miezul iernii sau al verii ori înmoaie în apă căldică mâna foarte încălzită sau foarte rece sau care învârtește între două degete încrucișate o mică bilă, etc. Dacă se mulțumește să spuie ce vede, ce simte, judecata sa este numai *pasivă* și nu e cu putință să se înșele. Când

însă judecă faptul după aparență, e *activ*; compară și stabilește prin inducțiune raporturi pe cari nu le vede; atunci se înșală sau poate să se înșele. Ca să-și îndrepteze sau ca să previe greșeala, are nevoie de experiență.

172. Arată noaptea elevului tău niște nouri cari trec între el și lună. Va crede că luna merge în sens contrariu, iar nouri stau pe loc. Va crede așa, din pricina unei inducțiuni grăbite: vede de obicei că obiectele mici se mișcă mai mult decât cele mari și nouri i se par mai mari decât luna a cărei depărtare nu poate s'o prețuească. Fiind într'un vapor care merge pe apă și uitându-se spre țărm de departe, va face greșeala contrarie și va crede că pământul aleargă. Pricina e următoarea: fiindcă el nu se mișcă, i se pare că marea sau râul și tot orizontul formează un tot nemișcat din care i se pare că nu face parte și țărmul pe care îl vede alergând.

173. Când un copil vede pentru prima oară un băț afundat pe jumătate în apă, vede un băț frânt. Senzațiunea e adevărată. Ea ar fi adevărată și dacă nu am ști motivul acestei aparențe. Dacă-l întrebăm deci ce vede, va răspunde: un *băț frânt*. Spune adevărat, căci e sigur că are senzația unui băț frânt. Dacă însă l-ar înșelă judecata, și după ce a afirmat că *vede un băț frânt*, va afirmă că ceea ce vede *este* în adevăr *un băț frânt*, atunci ar spune ceva fals. Pentru ce? Pentru că atunci ar

deveni activ; n'ar mai judecà prin vedere, ci prin inducțiune, afirmând că simte ceea ce nu simte, că adică ceea ce primește dela un simț se confirmă prin altul.

174. Fiindcă toate greșelile noastre vin din judecățile ce facem, se înțelege că dacă n'am aveà nici odată trebuință de a judecà, n'am aveà nici o trebuință de a învăța: nu ne-am puteà înșelà nici odată, am fi mai fericiți cu ignoranța noastră decât cu știința voastră. Nimeni nu tăgădueste că savanții știu multe lucruri adevărate, pe cari ignoranții nu le știu niciodată? Sunt însă din pricina aceasta, savanții mai aproape de adevăr? Dimpotrivă, se deparțează mai mult de el, cu cât merg mai departe în căutarea lui; căci necesitatea de a judecà face progrese mai mari decât luminile pe cari le dobândesc și fiecare adevăr pe care îl învață vine însoțit de o sută de judecăți false. Este cu totul evident că societățile savante din Europa sunt numai școli publice de minciuni și de sigur că vei găsi mai multe greșeli în Academia de științe¹ decât la tot neamul Huronilor².

175. Pentrucă, deci, oamenii cu cât știu mai mult, se înșeală mai mult, singurul mijloc de a te

¹ *Academia de științe* s'a înființat mai târziu decât *Academia franceză*. Decretul poartă data de 1666. Aci se adunau oameni de științe, matematici, naturaliști, geografi, etc., și discutau diferite chestii relative la specialitățile lor. Azi Academia aceasta face parte din *Institutul Francei*.

² *Huroni*: poporație sălbatică din America de Nord, pe care au întâlnit-o mai întâi Francezii când au debarcat în Canada.

feri de eroare este ignoranța. Nu judecați și nu vă veți înșelă niciodată. Aceasta este lecția dată de natură și de rațiune. Afară de un mic număr de raporturi imediate și foarte simțite pe cari le au lucrurile la noi, tot restul ne este cu totul indiferent. Un sălbatec n'ar face un pas pentru a merge să vadă cea mai frumoasă mașină și toate minunile electricității. *Ce-mi pasă?* acesta este cuvântul cel mai obișnuit al ignorantului și cel mai potrivit pentru înțelept.

176. Din nenorocire însă nu mai merge cu acest cuvânt. Ne pasă de toate lucrurile, de vreme ce suntem legați de toate lucrurile, și curiozitatea ni se mărește potrivit cu nevoile noastre. Iată de ce socotesc că filozoful are mare curiozitate, iar sălbaticul n'are de loc. Aceasta din urmă n'are trebuință de nimeni; celălalt are trebuință de toată lumea și mai ales de admiratori.

177. Mi se va zice că ies din natură. Nu cred. Ea își alege mijloacele și regulile după trebuință, nu după opinia lumii. Trebuințele se schimbă cu situația oamenilor. E mare deosebire între omul naturii care trăește în stare naturală și omul naturii care trăește în stare socială. Emil nu este un sălbatec pe care să-l gonești în pustii, ci un sălbatec făcut să trăească în orașe. Trebuie să știe să-și câștige viața aci, să se folosească de locuitorii lor și să trăească, dacă nu ca ei, cel puțin cu ei.

178. În mijlocul atâtor raporturi noi de cari îi

va depinde viața, va trebui, fără voie chiar, să judece; să-l învățăm deci să judece bine.

179. Cel mai bun mijloc de a învăța să judecăm bine este acela care caută să simplifice cât mai mult experiențele noastre și, de s'ar putea, chiar să ne scutească de ele, fără să ne expunem a greși. De aci urmează că, după ce multă vreme am verificat constatările unui simț prin ale altuia, trebuie să învățăm a verifica constatările fiecărui simț prin el însuși, fără a cere ajutorul altuia. Astfel, fiecare senzațiune se va face pentru noi o idee și această idee va fi totdeauna conformă cu adevărul. Acesta este câștigul cu care m'am silit să umplu această a treia vârstă a vieții omenesti¹.

180. Acest mod de a proceda cere o răbdare și o băgarede seamă ce se găsește la puțini învățați, dar fără ea niciodată școlarul nu va învăța să judece. Dacă, de exemplu, când școlarul se înșeală asupra înfățișării bățului rupt, dacă l-ai pune să scoată bățul din apă, poate l-ai scoate din greșeala lui; te întreb însă: ce l-ai învățat cu aceasta? numai ceea ce ar fi învățat el singur peste puțin. Nu trebuie să faci așa. Nu e vorba atât să-i faci cunoscut un adevăr, ci mai mult să-i arăți cum trebuie să facă pentru a putea să descopere totdeauna adevărul. Ca să-l înveți mai bine, nu trebuie să-l scoți prea curând din greșeală. Să ne luăm ca exemple Emil și cu mine:

¹ Adică între 12 și 15 ani.

181. Intâiu, la chestiunea a doua din cele două presupuse de mine, orice copil crescut în mod obișnuit va răspunde în mod afirmativ, «De sigur — va zice — e un băț rupt». Mă îndoiesc că Emil mi-ar da asemenea răspuns. El nu simte nevoia nici să fie nici să se arate savant; deci nu se va grăbi să judece, căci e obișnuit să judece de pe evidență și în cazul acesta nu vede evidența. Pe de altă parte, el știe că judecățile noastre bazate pe aparență sunt supuse la greșeli, cel puțin de perspectivă.

182. El mai știe din experiență că întrebările mele chiar și cele mai neînsemnate urmăresc un scop pe care nu-l vede niciodată; de aceea e obișnuit să nu răspundă fără socotință, ci, din potrivă, stă la îndoială și le examinează cu băgarede seamă și cu mare grijă înainte de a răspunde. Niciodată nu-mi dă un răspuns de care să nu fie mulțumit el însuși și nu se mulțumește cu puțin. În fine, nici el nici eu nu umblăm să cunoaștem adevărul lucrurilor, ci numai să ne ferim de greșală. Ne-ar veni mai greu să ne mulțumim cu un motiv care nu e bun, decât să constatăm că nu găsim nici unul. *Nu știu*: este un cuvânt care ni se potrivește la amândoi și pe care-l repetăm adesea, căci nu ne costă nimic. Dar, ori că-i scapă și lui o asemenea copilărie, ori că se ferește de ea prin vorba așa de bună pentru noi «*nu știu*», eu îi răspund tot la fel: «Să vedem, să cercetăm».

183. Bățul pe care-l înmoiu pe jumătate în apă stă în poziție perpendiculară. Ca să știm dacă e frânt, cum se pare, trebuie să facem multe lucruri înainte de a-l scoate din apă ori de a pune mâna pe el.

1° Intâiu privim primprejur și vedem că frântura se întoarce ca și noi. Deci numai ochii noștri o schimbă și știm că privirile nu mișcă corpurile.

2° Ne fixăm bine privirea pe vârful ce rămâne afară și vedem că bățul nu mai e frânt: vârful ce e aproape de ochiul nostru acopere deplin pe celălalt¹. Oare ochiul nostru a îndreptat bățul?

3° Clătinăm suprafața apei. Vedem că bățul se frânge în mai multe bucăți, se mișcă în zigzag urmând undulațiile apei. Oare mișcarea apei e de ajuns ca să rupă, să înmoaie și să topească bățul?

4° Scurgem apa și vedem că bățul se îndreptează pe măsură ce scade apa. Nu este destul aceasta ca să ne lămurim asupra faptului și să găsim *refracțiunea*? Nu e deci adevărat că ochii *ne înșală*, pentru că numai cu ochii singuri am îndreptat greșelile pe cari le punem în socoteala lor.

184. Să presupunem că copilul e atât de prost încât să nu înțeleagă nimic din aceste experiențe. Atunci vom chema pipăitul în ajutorul vederii. În

¹ Aci *autorul* pune, într-una din edițiile sale, nota următoare: «Am aflat mai târziu contrariul printr'o experiență mai exactă. Refracțiunea lucrează în mod circular și bățul se pare mai gros la vârful care e în apă decât la celalt. Aceasta însă nu scade nimic din puterea raționamentului și consecuența ei așa de justă».

loc să scoți bățul din apă, lasă-l tot așa și pune pe copil să-l pipăie dela un vârf la altul: nu va da peste nici un unghiu, deci bățul nu e frânt:

185. Veți zice poate că aici nu sunt numai judecări, ci raționamente în toată forma. E adevărat, dar nu vedeți că îndată ce spiritul a ajuns până la idei, orice judecată e un raționament? Conștiința oricărei senzațiuni este o propozițiune, o judecată. Deci, îndată ce comparăm o senzație cu alta, raționăm. Artă de a judecă și artă de a raționa sunt cu totul la fel ¹.

186. Emil nu va învăța dioptrica ² ori o va învăța cu ajutorul acestui băț. Nu va disecă insecte; nu va numără petele soarelui, nu va ști ce este un microscop și un telescop. Savanții voștri elevi vor râde de ignoranța lui. Vor fi în dreptul lor; dar eu vreau ca înainte de a se servi de asemenea instrumente, să le inventeze. Și vă gândiți bine că aceasta nu se va întâmplă așa de curând.

187. Acesta este spiritul întregii mele metode în această parte. Dacă copilul învârtește o mică bilă între două degete încrucișate și crede că simte două bile, nu-i vom da voie să se uite până nu va fi convins dinainte că e numai ună ³.

188. Aceste lămuriri vor fi de ajuns, cred, pentru

¹ Vezi Cartea II § 116.

² Dioptrica e o parte din fizică: studiază fenomenele ce prezintă lumina trecând prin mediuri transparente.

³ Vezi mai nainte § 179.

a se vedeà hotărât progresul pe care l-a făcut până aci spiritul elevului meu și drumul pe care l-a urmat. V'ați speriat poate de mulțimea de lucruri pe care i le-am trecut pe dinainte. Vă temeți că i-aș încercâ mîntea cu o sumă prea mare de cunoștințe. Din potrivă; îl învăț mai mult să le ignoreze decât să le știe. Ii arăt drumul științei, plăcut în adevăr, dar lung, nemărginit și greu de străbătut. Il îndreptez să facă primii pași pentru ca să cunoască începutul drumului, dar nu-l las să pornească mai departe.

189. Silit să învețe singur, va face apel la propria sa rațiune, nu la rațiunea altuia; căci dacă nu te supui opiniei publice, nu trebuie să te supui nici autorității, iar cele mai multe din greșelile ce facem vin mai mult din pricina altora decât din pricina noastră. Din acest exercițiu necurmat trebuie să iasă o împuternicire a spiritului la fel cu aceea pe care o dobândește corpul prin muncă și prin oboseală. Un alt folos este că înaintezi numai pe măsura puterilor tale. Spiritul, ca și corpul, duce numai ceea ce poate să ducă. Dacă inteligența se face stăpână pe lucruri până nu le așezăm în memorie, tot ce va scoate ea dintr'însa va fi al ei. Din contră, încercând memoria fără știrea inteligenței, ne expunem să nu scoatem dintr'însa nimic care să fie folosit de inteligență.

190. Emil are cunoștințe puține, dar câte le are sunt cu adevărat ale lui, nu știe nimic pe jumă-

tate. Din câte știe și le știe bine, cel mai important este: că sunt multe pe cari nu le știe și pe cari va putea să le știe odată, că sunt mai multe pe cari le cunosc alții și pe cari el nu le va cunoaște niciodată, în fine că sunt nesfârșit de multe altele pe care nici un om nu le va ști niciodată. Are un spirit universal, nu prin știință, ci prin facultatea de a o dobândi, un spirit deschis, înțelegător, gata la orice și cum zice Montaigne: *dacă nu instruit, cel puțin în stare de a se instrui*¹. Mi-este de ajuns să-și dea seama *la ce folosește* orice lucru pe care-l face și să explice *pentru ce* crede așa tot ce crede. O repet: scopul meu nu este să-i dau știința, ci să-l învăț să o dobândească la nevoie, să o prețuiască precum merită și să iubească adevărul mai mult decât orice. Cu această metodă, mergi încet, dar nu faci niciodată un pas de prisos, și nu ești silit să te întorești înapoi.

191. Emil are numai cunoștințele naturale și curat fizice. Nu cunoaște nici numele din istorie, nici ce este metafizica și morala. Cunoaște raporturile esențiale între om și lucruri, dar nu cunoaște nici un raport moral între om și om. Știe puțin să generalizeze ideile și să facă abstracțiuni. Vede calități comune mai multor corpuri fără să raționeze asupra acestor calități luate deosebit. Cunoaște întinderea abstractă prin ajutorul figurilor din geometrie, cu-

¹ Cuvintele acestea sunt luate din: Montaigne, Incercări, Cartea II, cap. 17.

noaște cantitatea abstractă prin ajutorul semnelor de algebră. Aceste figuri și aceste semne sunt temeiurile abstracțiunilor pe cari se bazează simțurile sale. El nu umblă să cunoască lucrurile prin natura lor, ci prin raporturile cari îl interesează. Judecă lucrurile din afară numai depe raportul ce au cu el, dar judecata lui este exactă și sigură. Nu se amestecă nici fantazia, nici convențiunile sociale. Se ocupă mai mult de ceea ce este folositor și, rămânând totdeauna cu acest mod de apreciere, nu se supune întru nimic opiniunii publice.

192. Emil e muncitor, cumpătat, răbdător, hotărît, curajos. Imaginația sa, care nu se aprinde, nu-i mărește niciodată primejdiile. Se teme de puține rele și știe să sufere cu statornicie, pentru că nu s'a învățat să lupte împotriva soartei. Nu știe încă bine ce este moartea; dar, obișnuit să se supună fără împotrivire legilor firești, când va fi să moară, va muri fără geamăt și fără sbucium: atâta îți dă voie natura să faci în această clipă pe care toți o urăsc. A trăi liber și a prețui puțin lucrurile omenești este mijlocul cel mai bun de a învăța să mori.

193. Cu un cuvânt, Emil este virtuos, întrucât virtutea se rapoartă la el însuși. Ca să aibă și virtuțile sociale, îi lipsește numai cunoașterea raporturilor cari cer aceste virtuți; îi lipsese luminile pe cari spiritul său e gata să le primească.

194. Emil nu se ocupă de alții și-i pare bine că nici alții nu se gândesc la el. Nu cere dela nimeni.

nimic și socotește că nu e dator nimănui nimic. E ca și singur în societatea omenească și se bizue numai pe sine. Și are dreptul să facă așa, căci el este tot ce poate să fie cineva la vârsta lui. Nu i se cunoaște nici o greșeală, afară de acelea cari nu se pot înlătură; n'are nici un viciu, afară de acelea de cari nu se poate păzi nici un om. Corpul îi este sănătos, membrele sprintene, spiritul drept și fără prejudcăți, inima liberă și fără pasiuni. Amorul propriu, prima și cea mai firească din toate pasiunile, d'abia s'a ivit acum. Fără să turbure liniștea nimănui, a trăit mulțumit, fericit și liber, pe cât a îngăduit natura. Credeți că un copil care ajunge astfel la cincisprezece ani, și-a pierdut anii de geaba?!

CARTEA IV-a

CUPRINSUL

Vârsta adolescenței (1—3). Caracterele particulare acestei vârste (4—6). Nașterea pasiunilor (7—8). Pasiunii firești și nefirești (9). Izvorul pasiunilor este iubirea de sine (10—13). Iubirea de sine și amorul propriu (14). Inițierea în cunoștința raporturilor între copil și societate (15—16). Considerațiuni generale despre amorul sexual (17—18). Influența societății asupra sufletului copilului și al tânărului (19). Instinctul sexual în raport cu natura și cu societatea (20—22). Interesul de a se întârziă deșteptarea acestui instinct (23—30). Curiozitatea copiilor în privința aceasta; părerii asupra purtării față de această curiozitate (31—35). Efectele unei educații bine înțeleasă asupra formării sentimentelor (36—42). Prietenia, mila; invidia; cum se formează iubirea pentru neamul omenesc și pornirea spre binefacere; cele trei maxime ale milei (43—63). Metoda educatorului în această privință (64—65). Diferite grade de sensibilitate (66—69). Deosebirea între elevii crescuți în modul obișnuit și cel crescut de Rousseau, la intrarea în societate (70—79). Sințurile și fizionomia (80—81). Principii și exemple pentru educația specială în vârsta critică (82—87). Desvoltarea sentimentului de afecțiune în elev (88—89). Recunoștința și ingratitudea (90—92). Temeiul ordinii morale (93—94). Chestiunea inegalității între oameni (95—97). Educația tânărului pentru a cunoaște pe oameni (98—102). Studiul istoriei; cum trebuie folosit pentru educație (103—125). Educația morală; atitudinea guvernorului față de elev (126—138). Utilitatea fabulelor în această epocă (139—140). Pregătirea pentru viață (141—154). Posibilitatea acestei educații și rezultatele ei în deosebire de educația obișnuită (155—162). Trecerea la noțiuni abstracte. Formarea acestor noțiuni (163—168). Ideea divinității și posibilitatea învățământului religiei pentru copii (169—180). Introducerea la Profesiunea de credință a preotului din Savoia (181—200). Profesiunea de credință a preotului din Savoia (201—356). Vârsta rațiunii și mijloacele potrivite pentru educația în acest timp (357—366). Potolirea impulsivității sexuale (368—383). Observarea societății (384—409). Sofia, idealul viitoareii tovarăse a vieții (410—417). Rezistența în contra rețelilor moravuri ale societății (418—451). Formarea gustului ca bază a judecății estetice și morale (452—469). Bogăția nu este mijlocul cel mai prețios pentru fericirea omului, ci viața simplă și modestă (470—502).

1. Ce repede trecem pe pământ! Cel d'întâiu sfert al vieții se scurge până nu știm să ne folosim de ea: cel din urmă se scurge și el după ce am încetat să ne bucurăm de viață. Întâiu *nu știm* să trăim; în urmă *nu mai putem*; iar în intervalul care desparte aceste două căpătăie nefolositoare, trei sferturi din timp ni-l prind somnul, munca, suferința, sila, necazurile de tot felul. Viața e *scurtă* nu atâta pentru că *ține puțin*, ci pentru că în acest timp mai că nu ne putem bucura de ea. Oricât ar fi de depărtat minutul morții de al nașterii, viața e totdeauna prea scurtă când e rău împlinită.

2. Ne naștem, ca să zic astfel, de două ori: odată pentru a fi, altădată pentru a trăi; întâiu ne naștem pentru specie, a doua oară pentru sex¹. Cei cari socotesc că femeia e un om nedesăvârșit, se înșeală, fără îndoială, dar aparența le dă drept să judece așa. Până la vârsta nubilă nu poți deosebii copiii după sex: au acelaș chip, acelaș obraz, aceeaș pielea, aceeaș voce, seamănă în tot; fetele sunt *copii*, băieții sunt *copii*; cu acelaș cuvânt numești ființe cari se aseamănă așa de mult între ele. Bărbații

---

¹ *Salwürk* zice: «anume ca bărbat sau femeie».

căroră li s'a oprit de timpuriu dezvoltarea de mai târziu a sexului rămân așa toată viața lor, sunt niște copii mari, iar femeile păstrând înfățișarea de copii, par din multe puncte de vedere că nu se mai schimbă și sunt tot copii.

3. Omul în genere însă nu este făcut să rămâie totdeauna copil. Când vine momentul hotărît de natură, copilăria se sfârșește; iar momentul acesta critic, deși foarte scurt, are urmări foarte însemnate.

4. Precum urletul valurilor mării prevestește, cu mult înainte, furtuna, tot așa murmurul pasiunilor ce încep a se ivi vestește această revoluție futu-noasă; o fierbere ascunsă dă de știre că primejdia e aproape. Fîrea copilului se schimbă, se face foarte supărăcios, spiritul îi este neconținut agitat și el nu mai cunoaște aproape nicio disciplină. Nu mai aude glasul care altădată-l ținea liniștit: e înfierbântat ca un leu, nu mai cunoaște pe guvernor, nu mai vrea să fie condus.

5. Alături cu aceste schimbări morale, cari se produc în caracterul lui, sunt și schimbări văzute în figură ¹. Chipul ia par'că o înfățișare hotărîtă; puful rar și moale care i se ivise pe obraji, se mai înnegrește și se întărește. Glasul i se schimbă, mai bine zis îl pierde, căci nu e nici om nici copil și nu poate lua tonul niciunuia din doi. Ochii lui, aceste oglinzi ale sufletului, cari până acum nu exprimau nimic, încep să aibă o expresiune a lor

¹ *Sallwürk* zice că acest § se poate alătura cu § 311 Cartea II

deosebită. Sunt însuflețiți de un foc tânăr, au priviri mai vii cari deși arată încă o sfântă nevino-văție nu mai păstrează prostia copilărească: el simte că poate spune mult cu ochii; începe a ști să-i lase în jos și să se facă roșu; se face simțitor în-nainte de a ști ce simte și are un neastâmpăr fără motiv. Toate acestea pot să vie încetișor și să-ți dea vreme să le observi; se poate însă întâmplă și altfel. Vioiciunea sa poate fi prea neastâmpărată, pornirea sa poate să devie furie, poate ca dintr'un moment într'altul să se supere și să se înduioșeze, poate să plângă fără motiv, poate ca unele lucruri cari încep a-i fi primejdioase să-i aprinză privirea și să facă a-i bate inima mai tare, poate ca, simțind pe mâna sa mâna unei femei, să aibă o tremurătură, poate ca să se turbure sau să se intimi-deze când este lângă ea; când se întâmplă așa, bagă de seamă Ulise, înțeleptule Ulise, burduful pe care-l astupai cu atâta băgare de seamă s'a deschis, vânturile s'au și pornit; nu părăsi cărma niciun minut sau totul este pierdut ¹).

¹ Aluzie la legenda din Odiseea lui Omer, X, 47. Povestște aci Ulise întâmplările sale după războiul troian. Intorcându-se spre casă, au ajuns la insula lui Eol, rege fericit al unui ținut fericit. A stat acolo o lună cu tovarășii săi. Spunându-i uude merge și greutatea de care se teme, Eol îi dăruî un burduf mare, în care închisese toate vânturile rele — căci eră regele vânturilor. — Legă acest burduf de fundul corăbiei. Lăsă slobod numai vântul care trebuî să le mâne vasele spre țara lor. Nouă zile și nouă nopți călătoriră ei astfel minunat. Tovarășii lui Ulise nu știau ce e în burduf; credeau că sunt daruri, aur, argint, ș. a.; ei pândiră când

6. Aici începe a doua naștere despre care am vorbit, aici se începe cu adevărat viața omului și nimic omenesc nu-i mai este străin¹. Până aici grijile noastre au fost jocuri copilărești; de acum încep să aibă o însemnătate adevărată². Această epocă, cu care de obicei se sfârșește educațiunea obișnuită, este epocă în care trebuie să înceapă educația noastră. Ca să expunem bine acest plan nou este însă nevoie să pornim mai de departe³.

7. Pasiunile noastre sunt principalele unelte ale conservării noastre; este deci ridicol și zadarnic să încerci a le distruge; ar fi să controlezi natura și să schimbi făptura lui Dumnezeu. Dacă Dumnezeu ar porunci omului să-și nimicească pasiunile pe cari i le dă, ar vrea și n'ar vrea, s'ar pune în contradicție cu sine însuși Dumnezeu însă, n'a dat niciodată o asemenea poruncă nesocotită; așa ceva nu se găsește scris în sufletul omului și ceeace vrea Dumnezeu să facă omul nu i-l spune prin alt om, i-l spune Însuși, îl scrie în fundul sufletului lui.

8. Acel care ar vrea să împiedice de a se naște pasiunile omului ar fi aproape tot așa de nebun ca acela care ar vrea să le distrugă. Cei cari ar

---

Ulise dormiă, deslegară burduful și... toate vânturile izbucniră. corăbiile lor fură luate de valuri și fură aproape de a se pierle.

¹ Maxima poetului latin Terentiu, din una din cele mai vechi piese ale sale (*Eavtontimoroumenos*): «sunt om și nimic din ce este omenesc nu mi-e străin».

² *Sallwürk* trimite la § 85 din această carte.

³ Continuarea ideilor din acest paragraf, observă *Sallwürk*, se găsește d'abia în § 154.

socoti că așa scop am urmărit în scrierea mea, aceea m'au înțeles de sigur foarte rău¹.

9. Dar dacă este firesc ca omul să aibă pasiuni, se poate oare zice că toate pasiunile pe care le simțim noi și pe care le vedem la alții sunt firești? E adevărat că izvorul lor este firesc, dar s'au revărsat într'însul o mie de râuri străine și s'a făcut un fluviu mare care se umflă neconținut și cu multă greutate mai găsești în el câteva picături din apa țâșnită din stâncă. Pasiunile noastre firești sunt foarte mărginite: pe ele ne întemeiem libertatea, prin ele ne conservăm. Toate pasiunile cari ne robesc și cari ne distrug vin din altă parte: natura nu ni le dă, ci noi ni le însușim în paguba ei.

10. Izvorul pasiunilor noastre, origina și începutul tuturilor celorlalte, singura pasiune care se naște cu omul și nu-l părăsește până la mormânt este in-birea de sine; este o pasiune primitivă, înăscută, mai veche decât oricare alta și toate celelalte sunt, într'o privință, numai modificări ale ei². În acest înțeles, dacă voiți, toate pasiunile sunt firești. Cea

¹ *Sallwürk* alătură acest § cu § 370 relativ la reprimarea impulsunii sexuale.

² La § 10 *Sallwürk* observă că §§ 9 și 10 se aseamănă în diferite puncte cu poema didactică a Englezului Pope (1688—1744) «Despre om». Ca și Rousseau poetul englez numește pasiunile manifestări ale egoizmului; și el le concepe ca niște puteri cari întrețin viața. Poema lui Pope a fost tradusă românește de Costache Conachi sub titlul: «Cercare de voroavă asupra omului»; însă după o traducere franceză. Se găsește publicată în colecția poeziilor lui Conachi: Alcătuirii și tălmăcirii. (Ed. Șaraga Iași).

mai mare parte însă din modificările de cari vorbim sunt produse din pricini streine și fără acestea nici nu s'ar naște. Asemenea modificări nu numai că nu ne sunt folositoare, dar ne sunt stricătoare, ele scimbă chiar punctul de plecare al lor; ele fac pe om să iasă afară din natură și să fie în contradicție cu sine însuși.

11. Iubirea de sine este totdeauna bună și totdeauna îndreptățită. Fiecare om este însărcinat în deosebi cu propria sa conservare; cea dintâia și cea mai însemnată grijă este și trebuie să-i fie să vegheze într'acest scop și cum ar veghea astfel, dacă n'ar simți un interes de căpetenie? -

12. Ca să ne conservăm trebuie deci să ne iubim ¹; trebuie să ne iubim mai presus de toate lucrurile; din această pricină iubim ceea ce ne conservă.

Orice copil se simte legat de doică: așa trebuia să se simtă Romulus față de lupoaică, fiindcă ea îl alaptase. La început această legătură este curat mecanică. Ceea ce ajută la buna stare a unui individ îl atrage; ceea ce strică îl respinge: este un instinct orb în aceasta. Instinctul însă se transformă în sentiment, legătura în dragoste, neplăcerea în ură, când se vede intențiunea de a ne face rău sau de a ne folosi. Nu se pasionează nimeni pentru niște ființe nesimțitoare care urmează numai impulsivitatea ce li se dă, ci numai ființele dela a căror voință așteptăm bine sau rău, numai acelea pe cari le vedem lucrând

¹ *Saltwark* trimite la § 62 Cartea II.

liber pentru noi sau contra noastră, numai ele ne inspiră sentimente asemănătoare cu acelea pe cari ni le arată. Căutăm ceace ne folosește, dar iubim ceace *vrea* să ne folosească; ne ferim de ceace ne face rău, dar urâm ceace *vrea* să ne facă rău.

13. Primul sentiment al copilului este să se iubească pe sine și al doilea, care urmează din cel dintâiu, este să iubească pe aceia cari sunt lângă dânsul, fiindcă din pricina slăbiciunii sale el nu poate să cunoască pe cineva decât după ajutorul și îngrijirile ce primește. La început dragostea pentru doică și pentru dădacă este numai obișnuință. Le dorește, fiindcă are trebuință de ele și fiindcă se simte bine când sunt lângă dânsul. El arată mai mult că le cunoaște decât că are bunăvoința față de ele. Trebuie să treacă multă vreme până să înțeleagă că ele nu numai că-i *sunt* folositoare, dar că *voesc* aceasta; atunci începe să le iubească.

14. Așa dar copilul este în mod firesc pornit să fie binevoitor, pentru că vede că totul în juru-i e gata să-l ajute și observând aceasta el se deprinde să aibă un sentiment de bunăvoință față de semenii săi; dar pe măsură ce își înmulțește relațiile, trebuințele, dependențele active sau pasive, pe aceiași măsură se deșteaptă într'însul sentimentul raporturilor între el și ceilalți și din aceasta iese conștiința datoriilor și a preferințelor. Atunci copilul se face poruncitor, pizmaș, înșelător, răsbunător. Dacă îl silești să asculte, el nu înțelege fo-

josul supunerii ce i se cere, o socotește că vine din caprițiu sau din gândul de a-l necăji și se răsvrătește. Dacă, din potrivă, dorințele îi sunt ascultate, atuncia vede răsvrătire și rea voință îndată ce i se împotrivesc și astfel bate scaunul sau masa, pentrucă nu l-au ascultat. *Iubirea de sine*, mărginită la persoana fiecăruia, se mulțumește dacă se îndeestulează toate trebuințele adevărate; dar *amorul propriu*, întemeindu-se pe comparație între noi și alții, nu e niciodată mulțumit și nici nu se poate să fie, căci acest sentiment ne îndeamnă să punem persoana noastră înaintea altora și cere ca și ceilalți să *ne privească tot așa*, ceea ce este cu neputință. În felul acesta, pasiunile blânde și iubitoare se nasc din iubirea de sine, iar cele vrășmășești și necăjicioase se nasc din amorul propriu ¹. De aceea, omul va fi pe deplin

¹ Cum se vede, Rousseau face o mare deosebire între aceste două expresiuni *iubirea de sine* (amour de soi) și *amorul propriu* (amour-propre), cari în unele dicționare sunt socotite ca echivalente. Deosebirea, bine înțeles, între ele iese din text. În privința traducerii, am întrebuintat în primul caz, o formațiune cu vorbe românești vechi, pe când în al doilea m'am servit de un neologism, care nu se poate înlocui, căci «siniubirea» propusă de *Aaron, Hil și Poenaru* (în dicționarul lor din 1840) nu a dobândit drept de cetate.

Sallwürk face următoarele observațiuni asupra acestui paragraf :

Rousseau dă o definiție a ambelor expresii, care în fond se reduce la constatarea că iubirea de sine (l'amour de soi même) este proprie stării naturale și punctul de plecare al virtuții omenești, pe când amorul propriu (l'amour propre) se ivește de abia în faza socială și pricinuește toate relele. Punctul în care se face tranziția dela una la alta este indicat în § 94.

bun, dacă va avea trebuințe puține și nu se va compara mult cu alții; din potrivă, va fi cu totul rău, dacă va avea multe trebuinți și va ascultă de opinia lumii. De aci se vede lesne cum se pot îndreptă spre bine sau spre rău toate pasiunile copiilor și ale oamenilor. E adevărat însă că ei nu pot trăi totdeauna singuri și deaceea cu greu pot să fie totdeauna buni; iar greutatea se va mări cu cât li se vor înmulți legăturile cu semenii lor. Deaceea primejdiile vieții sociale ne silesc să căutăm cele mai potrivite mijloace pentru a preveni în sufletul omului stricăciunea care se naște odată cu noile sale trebuințe.

15. Studiul cel mai necesar pentru om este cunoașterea raporturilor între sine și ceea ce-l înconjoară. Cât timp își cunoaște numai ființa sa fizică, trebuie să-și studieze raporturile sale cu lucrurile: aceasta este chemarea copilăriei; când în-

---

Mai departe adnotatorul german alătură aceste afirmații ale lui Rousseau cu pasajii din *Blaise Pascal* (filozof francez 1623-1662) și din *Helvetius* (filozof francez 1715-1771).

Pascal caracterizează ambele însușiri în felul următor: Prin păcat omul a pierdut prima sa iubire (aceea către D-zeu) și iubirea de sine a rămas singura în sufletul acesta mare capabil de o iubire infinită, iar această iubire de sine s'a extins și s'a revărsat în golul pe care l-a lăsat iubirea către D-zeu; astfel s'a iubit el numai pe sine singur și toate lucrurile numai pentru dânsul, adică fără margini: aceasta-i originea egoizmului. Helvetius se ridică fățiș contra lui Rousseau căutând să demonstreze că evoluția naturală a omului îl duce spre cruzime. Limba franceză uzuală vede în *amorul propriu* (*l'amour propre*) o degenerare bolnăvicioasă a *iubirii de sine firești* (*l'amour de soi*) și numără printre caracterele sale și vanitatea și infumurarea. Vezi și § 19.

cepe a-și da seama de ființa sa *morală*, trebuie să-și studieze raporturile sale cu oamenii; aceasta este chemarea întregii sale vieți și trebuie să înceapă în momentul la care am ajuns acum.

16. Îndată ce omul are trebuință de o tovarășă, nu mai este o ființă izolată. Acum se nasc toate relațiunile cu specia sa, toate afecțiunile sufletului său. Prima sa pasiune face îndată să se ivească celelalte.

17. Pornirea instinctului e nedeterminată. Natura cere numai atât: *ca un sex să fie atras de celălalt*. Alegerea, preferința, dragostea sunt produse ale cunoștințelor, ale prejudecăților, ale obișnuinței. Trebuie timp și pricepere ca să fim capabili de dragoste: iubești după ce ai judecat, ^{alegi} alegi după ce ai comparat. Judecățile acestea se fac fără să băgăm de seamă, dar ele sunt reale. Orice s'ar spune, oamenii vor cinsti totdeauna dragostea adevărată: cu toate că pornirile ei ne rătăcesc, cu toate că nu înlătură unele însușiri rele ale sufletului, ba chiar le produce, totuș presupune și niște însușiri frumoase, fără de cari omul nu ar putea-o simți. Alegerea pe care o face dragostea și pe care o socotim deobicei protivnică rațiunii, este în realitate produsă de rațiune. Se zice că amorul este orb, fiindcă are ochi mai buni decât noi și fiindcă vede raporturi pe cari noi nu le putem zări. Cel care n'ar avea nici o idee despre merit și despre frumusețe ar socoti pe toate femeile bune și cea care

i-ar ieși întâiu în cale i-ar fi cea mai plăcută. Amorul nu pornește dela natură, ci pune regulă și frâu pornirilor ei: mulțumită lui, un sex nu e atras de alt sex afară de obiectul iubit.

18.¹ Dragostea trebuie să fie împărțită: arătându-ți preferința, vrei să fii și tu preferit. Ca să fii iubit, cată să te faci vrednic de iubire; ca să fii preferit, trebuie să te faci mai vrednic de iubire decât altul, mai vrednic decât oricare altul, cel puțin față de obiectul iubit. Din această pricină, începi să te uiți la semenii tăi, începi să te compari cu ei; astfel se naște întrecerea, rivalitatea, gelozia. Când sufletul e prea încărcat de o simțire, dorește să se destăinuască: din trebuința de a iubi o femeie, se naște îndată trebuința de a avea un amic. Când simți ce dulce este a fi iubit, ai vrea să fii iubit de toată lumea și dacă fiecare vrea să fie preferit, vor fi desigur mulți nemulțumiți. Din dragoste și din prietenie se nasc neînțelegerile, dușmănia, ura. Din mijlocul atâtor pasiuni deosebite, opiniunea publică își înalță un tron nesdruncinat și oamenii, ca niște proști, supuși stăpânirii ei, își întemeiază viața lor proprie numai pe judecățile altora.

¹ *Salvörk* alătură acest § cu discursul lui Rousseau asupra inegalității. Partea II, 17. «Îndată ce oamenii începură a se prețui între ei și li se formă în minte ideia de *considerație*, fiecare pretinse să aibă drept la această considerație. De aci ieșiră primele datorii de purtare enviincioasă, chiar printre sălbateci; de aci nedreptatea deveni insultă, căci socotia cel nedreptățit că persoana este disprețuită».

19. Generalizați aceste idei și veți vedeți cum *amorul* nostru *propriu* ia forma pe care o credem noi firească; cum *iubire de sine*, ne mai fiind un sentiment absolut, devine orgoliu în sufletele mari, vanitate în cele mici și, în toate, se nutrește neconținut în paguba vecinului. Soiul acesta de pasiuni nu are nici o sămânță în sufletul *copiilor* și deci nu se nasc dela sine; numai noi le introducem și dacă ele se întăresc, pricina sunt greșelile noastre. Sufletul *tinerilor* nu se află în aceeași situație. Orice am face, pasiunile de cari vorbim se vor produce fără voia noastră. Se cere deci să schimbăm metoda.

20. Să începem cu câteva reflexiuni asupra stării critice de care ne ocupăm aici. Natura nu face într'un mod cu totul hotărât trecerea dela *copilărie* la *pubertate*; această trecere variază după temperamentul indivizilor și după climatele în cari trăiesc popoarele. Toți știm ce deosebire este în această privință între țările calde și țările reci¹, toți vedem că temperamentele aprinse se formează înaintea celorlalte; dar poate să se înșele cineva asupra cauzelor și să atribue unei porniri fizice ceea ce are o pricină morală: e un abuz foarte obișnuit al filozofiei veacului nostru. Invățăturile naturii sunt târzii și încete; ale oamenilor se dau mai tot-

¹ În Suedia vârsta legală a căsătoriei este 21 ani pentru bărbați și 17 ani pentru femei, pe când în India este 15 ani pentru bărbați și 11 ani pentru femei.

deuna înainte de vreme. În primul caz simțurile deșteaptă imaginația; în al doilea caz imaginația deșteaptă simțurile, le dă o activitate prea timpurie, care enervează și slăbește mai întâiu indivizii și cu vremea chiar specia. O observație mai obștească și mai sigură chiar decât efectul climei este că pubertatea și pornirea sexuală sunt mai timpurii la popoarele instruite și civilizate decât la cele ignorante și barbare¹. Copiii au o iscusință particulară ca să descopere obiceiurile rele, sub învelișul mainuțăriilor buneicuvințe. Curiozitatea lor e ațâțată de vorbirea îngrijită ce li se cere, de lecțiile de bună purtare ce li se dau, de vălul misterios ce li se pune în fața ochilor. Așa cum se

¹ Aci autorul (ed. Amsterdam) reproduce în notă următorul pasagiu din Buffon (*Istoria naturală* IV 238) «In orașe și la oamenii cuprinși, copiii deprinși cu mâncări îndestulătoare și foarte hrănitoare, ajung mai repede în starea aceasta (adică la *pubertate*); la țară și la oamenii săraci copiii sunt mai târzii, fiindcă sunt hrăniți rău și cu economie; le trebuie doi sau trei ani mai mult». Apoi Rousseau adaugă: «Admit *observația*, dar nu *explicația*, pentru că în ținuturile în cari săteanul se hrănește bine și mult, cum este în cantonul Valais (Elveția) și în unele cantoane muntoase din Italia, ca Friul, vârsta pubertății la amândouă sexele este mai târzie decât în orașe, unde, pentru mulțumirea vanității, oamenii mănâncă adesea puțin și cheltuiesc mai mult cu îmbrăcămintea, cum zice și proverbul că pânțelele n'are fereastră. Când mergi în părțile acestea muntoase, te miri văzând băieți mari, voinici ca bărbații, cu glasul subțire și fără păr în barbă, — văzând fete mari, bine formate, cari n'au nici un semn deosebit al sexului lor. Soțotese că deosebirea vine numai din pricina simplității moravurilor care le ține mai multă vreme imaginația liniștită și pașnică și astfel sângele lor începe să fiarbă mai târziu și temperamentul lor nu e așa de timpuriu».

face de obicei, îi *învăţăm* tocmai ceea ce ne prefacem că le ascundem şi aceasta este învăţătura de care se folosesc mai bine decât de toate celelalte.

21. Observaţi faptele şi veţi înţelege până la ce punct metoda aceasta prostească iuţeşte opera naturii şi sdruncinează temperamentul. Aceasta este una din pricinile de căpetenie cari aduc degenerarea neamurilor din oraşe. Tinerii, sleiţi de timpuriu, rămân scurţi, slabi, rău făcuţi, îmbătrânesc în loc să crească, întocmai precum viţa căreia îi ceri să dea roade primăvara tânjeşte şi moare înainte de toamnă.

22. Dacă ai trăit printre oameni neciopliţi şi simpli, vei înţelege cum nevinovăţia copiilor este mult prelungită printr'o fericită ignoranţă. E o privelişte de râs, dar mişcătoare în acelaş timp, să vezi tineri de amândouă sexele, în floarea vârstei şi a frumuseţii, cum urmează cu jocurile naive ale copilăriei şi arată chiar prin familiaritatea acestor jocuri curăţenia sufletului lor. Când în sfârşit această tinereţe ajunge la vârsta căsătoriei, amândoi soţii îşi dau unul altuia primele simţiri de dragoste şi astfel ţin mai mult unul la altul; iar cărduri de copii sănătoşi şi voinici sunt chezaşia acestei uniri neprihănite şi rodul curăţiei din tinereţe.

23. Dacă este adevărat că vârsta în care omul are conştiinţă de sexul său se schimbă prin educaţie şi prin înrăurirea naturii, atunci desigur că poţi să o grăbeşti ori s'o întârziezi după cum vei

crește copiii. Asemenea, dacă e adevărat că corpul câștigă nu pierde din tărie pe măsură ce mergi mai încet ori mai iute în această privință, desigur că eu cât te vei sili să întârziezi mai mult momentul critic, cu atât tânărul va dobândi mai multă tărie și putere. Vorbesc acî numai de urmările curat fizice; mai târziu veți vedeà că nu ne mărginim numai la aceasta.

24. De acî scot cu încheierea cu privire la întrebarea așa de mult dezbătută dacă e mai bine să luminezi pe copii de timpuriu asupra acestei chestiuni sau să-i dai răspunsuri neadevărate ¹. Cred că nu trebuie să faci nici una nici alta. Intâiu, curiozitatea lor nu se deșteaptă în această privință dacă nu e provocată. Faceți deci așa ca să nu le-o provocați. Apoi, dacă nu ești numaidecât *silit* să răspunzi la o întrebare nu ai zor să înșeli pe acela care te întreabă: mai bine să-i poruncești să tacă decât să-i spui o minciună. Dacă l-ai obișnuit prin lucruri fără importanță să asculte de asemenea porunci, nu se va mirà nici acum. În fine, dacă te-ai hotărît să răspunzi, răspunde simplu, fără să te

¹ *Sallwürk* arată în notă că moralistul german Basedow (1723—1790) a tratat pe larg punctul acesta în a sa «Opera elementară» (Dessau 1774 I p. 193 u.) și e de părere că: «O minte tânără, care nu caută să se lămurească la timp în anumiți ani asupra unui lucru, care trebuie să devină atât de însemnat pentru setea de a ști, sădită în om de D-zeu, trebuie să fi devenit inactivă, servilă și credulă în modul cel mai nechibzuit, prin educația și instrucția cea mai neroadă» ș. a. Basedow a căutat să pună în practică multe din ideile lui Rousseau.

arăți încurcat, fără să dai vre-o importanță deosebită, fără să zâmbești. E mai puțin primejdios să îndestulezi curiozitatea copilului decât s'o atâți.

25. Răspunsurile voastre să fie totdeauna serioase, scurte, hotărâte și să nu stați la îndoială. N'am nevoie să mai spun că trebuie să fie adevărate. Dacă e primejdios pentru copii să spună minciuni oamenilor în vârstă, e și mai primejdios pentru vârstnici să spună minciuni copiilor. E destul ca elevul să se încredințeze o singură dată că profesorul l-a mințit, pentru ca să se prăpădească tot rodul educațiunii.

26. Poate că s'ar potrive mai bine pentru copii o neștiință absolută asupra unor anumite chestiuni; dar dacă e peste putință să le ascunzi toată vremea, e mai bine să afle de timpuriu. Trebuie sau să nu le deștepți curiozitatea în nici un chip sau să le-o mulțumești înainte de vârsta în care descoperirea ar provoca primejdii. Purtarea ta față de elev în această privință trebuie să ție socoteală mai ales de împrejurările particulare în care se află el, de lumea care-l înconjoară, de prilejurile ce crezi că ar putea să aibă, etc. Important e să nu lași nimic la voia întâmplării și, dacă nu ești sigur că-i vei putea ascunde deosebirea între sexe până la 16 ani, spune-i-o înainte de 10.

27. Nu-mi place să vorbești copiilor într'o limbă prea căutată, nici să ocoliți unele cuvinte ferindu-vă de a spune lucrurilor pe nume. Bunele moravuri

sunt, în această privință, simple, și numai imaginația murdărită de vițiu silește urechia să fie delicată și ne obligă să ne rafinăm neconținut expresiunile. Vorbele grosolane nu au nici un fel de urmare; trebuie să gonești numai ideile lascive ¹.

28. Deși rușinea este firească la om, copiii nu sunt din fire rușinoși. Rușinea vine numai odată cu conștiința răului. Cum vreți ca copiii, cari nu-l cunosc și nu trebuie să-l cunoască, să aibă sentimentul care urmează din această cunoștință? Dându-le lecțiuni de rușine și de onestitate, îi înveți că sunt lucruri rușinoase și neonestе și le deștepți în ascuns dorința de a le cunoaște. Mai curând sau mai târziu ajung să și-o mulțumească și prima scânteie care le atinge imaginația grăbește aprinderea simțurilor. Cine roșește este vinovat; adevărata inocență nu se rușinează de nimic.

29. Copiii n'au aceleași dorințe ca oamenii formați, dar fiind supuși ca și ei la murdărie, care supără simțurile, pot primi aceleași lecții de bună creștere. Urmați natura. Ea a așezat în acelaș loc organele plăcerilor ascunse și ale nevoilor desgustătoare; prin aceasta ne silește să le dăm aceeași îngrijire la diferite vârste, odată printr'o pricină, altădată prin alta; omul prin modestie, copilul prin curățenie.

30. Cunosc numai un singur mijloc pentru a se păstră nevinovăția copiilor: toți cei ce-i înconjoară

¹ Cari îndeamnă la desfrânare. Am fost silit a păstră neologismul.

să respecte și să iubească nevinovăția. Altfel, simlința pe care ți-o dai de a te observă față de ei, se desminte mai curând sau mai târziu. Un zâmbet, o clipire din ochi, un gest scăpat fără voie, spun tocmai ceea ce vrei să nu le spui; e destul să te vază că le ascunzi ceva pentru ca prin aceasta să-l și învețe. Vorbirea politicoasă, pe care o întrebuintează între ei oamenii binecreștuți și presupune științe pe cari copiii nu le au și nu trebuie să le aibă, este cu totul nepotrivită pentru copii. Când vrei cu adevărat să cinștești simplitatea lor, vei întrebuintă cuvintele cari le sunt potrivite. Inocenței îi place oarecare naivitate de vorbire: acesta este tonul care depărtează pe copil de o curiozitate primejdioasă. Vorbindu-i cu simplitate despre toate, nu va bănuî niciodată că-ți mai rămâne ceva de spus. Legând de cuvintele grosolane ideile desgustătoare ce li se potrivesc, înnăbușim cea dintâiu înflăcărare a imaginației: nu-l oprești să pronunțe aceste cuvinte nici să aibă aceste idei, dar îl faci, fără să bage de seamă, să-i fie scârbă de a le reamintî. Această libertate naivă scapă de multe încurcături pe aceia cari, cu toată sinceritatea, spun totdeauna ceea ce trebuie să spună și spun așa cum simt.

31. *Cum se fac copiii?* E o întrebare pe care și-o pun copiii în mod firesc și răspunsul nesocotit sau prudent ce se dă are uneori urmări hotărâtoare pentru deprinderile și pentru sănătatea lor în res-

tul vieții.¹ Mijlocul cel mai simplu prin care o mamă poate să scape de o asemenea întrebare fără a spune o minciună, este să-i dea copilului poruncă să tacă. Ar fi bine așa, dacă l-ar fi deprins de timpuriu cu asemenea porunci în chestiuni fără însemnătate și dacă el n'ar bănuî că i se ascunde ceva. Dar rar mama se mărginește la aceasta. «*Aceasta o știu oamenii însurați, îi va zice ea; băieții nici nu trebuie să fie așa de curioși*». Cu aceasta mama a scăpat din încurcătură; dar să știe că băiatul va fi supărat de disprețul ce i se arată și nu va avea astâmpăr până nu va afla și el taina oamenilor însurați, și o va afla...

32. Să-mi dați voie să vă spun un răspuns cu totul deosebit pe care l-am auzit la această întrebare și care m'a mirat foarte mult fiindcă eră dat de o femeie foarte modestă și în vorbă și în deprinderi. Această femeie, însă, știă, la nevoie, să disprețuească și critica și batjocura, dacă socotiă că e spre binele copilului ei. Nu de mult băiatul urinasă o pietricică și simțise dureri mari, pe cari le uitase curând. «*Mamă, zise micul svăpăiat, cum se*

¹ Acî *Sallwürk* notează următoarele:

Campe (scriitor german 1746-1818) zice relativ la acest pasaj: Întrebarea de unde vin copiii? este ce-i drept firească la toți copiii, însă dacă li se răspunde scurt și just cu privire la esențial, curiozitatea lor ararori obicinuește să meargă mai departe. Ei sunt pe deplin satisfăcuți cu un răspuns vag. Curiozitatea lor se oprește asupra modului de naștere numai atunci când observă că se caută să li se ascundă ceva. Locke cere în asemenea împrejurări să li se spună că-i un lucru care nu se cuvine să fie știut de ei.

*fac copiii? Dragul meu, răspuse mama fără să stea la gânduri, femeile îi scot din corpul lor cum scot udul și au niște dureri cari adesea le costă viața*¹. Pot să răză nebunii, pot să se scandalizeze proștii; dar cei cuminți să judece bine dacă se poate găsi un răspuns mai înțelept și mai potrivit.

33. Intâiu, ideia unei trebuințe naturale și cunoscută de copil îl silește să nu se mai gândească la vre-o operațiune misterioasă. Apoi ideia suferinței și a morții adaogă ceva trist și nu mai îndeamnă imaginația să rătăcească, nici curiozitatea să scormonească; spiritul copilului se îndreaptă spre urmările nașterii nu spre cauzele ei. Dacă totuș copilului nu-i e silă și mai întreabă, el va află slăbiciunile naturii omenеști, lucruri desgustătoare și va aveà înainte imaginea unor grele suferințe. In niște convorbiri conduse în felul acesta nu va fi prilej să se producă dorințe îngrijitoare și totuș vedeți că adevărul n'a fost schimbat întru nimic și n'a fost trebuință să înșeli pe elev în loc de a-l instrui.

34. Copiii voștri citesc: din citirile lor dobândesc cunoștințe pe cari altfel nu le-ar aveà. Dacă

¹ Acì *Sallwürk* notează următoarele:

Campe face o contrapropunere: să se lase copiii să privească cum nasc animalele puii și să li se spună pe urmă: «tot astfel ies copiii din trupul mamei lor unde D-zeu îi zămislește cum a creat cătăre vițel sau mânz în corpul vacii sau al iepci». Doamna de Genlis (*Adele et Theod.* II p. 335) e de părere că adevărul trebuie spus numai «aproximativ». D-na Campan ajunge la aceeaș părere ca și Rousseau.

sunt studiosi, imaginația lor se aprinde și se ascute în tăcerea odăii de lucru. Dacă merg în lume, aud o vorbire ciudată și văd fapte cari îi impresionează. Fiindcă au fost convinși că sunt oameni, ei se întreabă cum s'ar potrivî cu ei tot ce fac oamenii în prezența lor. E firese ca faptele altora să le slujească de model, când judecățile altora le-au servit de legi. Servitori, cari stau la porunca lor și cari, prin urmare, au interes să le fie pe plac, îi răsfată prin lucruri protivnice bunelor moravuri; guvernante vesele le spun, la patru ani, lucruri pe cari nici cea mai obraznică din ele n'ar îndrăsnî să le spună la 15 ani. În curând ele uită ce au spus; dar copiii nu uită ce au auzit, Convorbirile prea libere pregătesc obiceiurile desfrânate. Lacheul hoț face pe copil stricat: secretul unuia servă de garanție pentru secretul celuilalt.

35. Copilul crescut potrivit cu vârsta lui este singur. Nu cunoaște alte legături decât cele făcute prin obișnuință: iubește pe sora sa cum își iubește ceasornicul, pe prieten ca pe cățelul său ¹. Nu se socotește că e de un sex; femeia și bărbatul îi sunt deopotrivă de streini; nu vede în ceeace fac sau spun ei nimic care să aibă vre-o legătură cu dânsul și nici nu dă vre-o băgare de seamă. Nici vorbele nici exemplele lor nu-l interesează, nefiind pentru el. Prin această metodă copilul nu dobândește, în mod viclean, o cunoștință greșită, ci rămâne în ne-

¹ *Sallwürk* trimite la § 17 din aceeaș carte.

cunoștință de unele lucruri ale naturii. Vine însă timpul când natura însăși se hotărăște să lumineze mintea elevului și numai atunci ea îl pune în stare să se folosească fără primejdie de lecțiile ce-i dă. Acesta este principiul; eu nu mă preocup de regulile; iar mijloacele pe cari le propun pentru alte lucruri pot servi de exemple și pentru această.

36. Dacă voiți să pună rânduială în formarea pasiunilor, măriți câmpul lor de dezvoltare pentru ca să se potrivească pe măsură ce se nasc. Astfel nu le mai rânduiește omul, ci natura însăși, iar tu ai grijă numai s'o lași să lucreze cum trebuie. Dacă elevul tău ar fi singur, n'ai avea nici o grijă; dar tot ce-l înconjoară îi înflăcărează închipuirea. Puhoiul prejudecăților îl târăște cu sine; pentru ca să-l oprești, trebuie să-l împingi în sens contrariu. Trebuie ca sentimentul să ție în loc imaginația, iar rațiunea să înlătore poruncile opiniei curente. Izvorul tuturor pasiunilor este sensibilitatea; iar imaginația hotărăște drumul lor. Orice ființă care simte că are legături cu altele e nemulțumită când aceste legături se strică și când găsește sau crede că găsește unele mai potrivite cu natura sa. Numai greșelile de închipuire transformă în vicii pasiunile tuturor ființelor cu existență limitată, ba chiar pe ale îngerilor, dacă ar fi având și ei; căci ar trebui să cunoști natura tuturor ființelor, ca să-ți dai seama de raporturile ce se potrivesc mai bine cu acea natură¹.

¹ Frazele acestea din urmă nu sunt destul de clare.

37. Iată pe scurt toată înțelepciunea omenească în privința pasiunilor: 1) a înțelege adevăratele raporturi ale omului în specie și în individ, 2) a-și rânduî toate pornirile sufletești după aceste raporturi.

38. Dar poate omul să-și rânduiească afecțiunile sale după cutare sau cutare raport? Fără îndoială, dacă poate să-și îndrepteze imaginația asupra unui anume obiect sau să-i dea o anumită deprindere. Dar aici nu e vorba de ce poate face omul asupra propriei sale persoane, ci de chipul cum putem influența noi asupra elevului nostru prin împrejurările în cari îl așezăm¹. Arătând mijloacele prin cari îl putem păstră în rânduieala naturii, arătăm îndeajuns și cum poate să iasă din această rânduieală².

39. Intrucât sensibilitatea sa rămâne mărginită la propria sa persoană, faptele copilului nu au în ele nimic moral. Numai când această sensibilitate se întinde în afară, numai atunci simte și apoi înțelege ce e bine și ce e rău, adică devine *om* cu adevărat și parte integrantă a speciei sale. Asupra acestui punct trebuie dar să ne fixăm băgarea noastră de seamă.

40. Lucrul e greu de făcut, fiindcă trebuie să înălăturăm exemplele ce ne vin înainte și să căutăm pe acelea în cari dezvoltările succesive se fac după rânduieala naturii.

¹ Vezi nota la I § 27.

² Adică: neurmând cele ce se indică de natură.

41. Un copil cioplit și lustruit, un copil civilizat, care așteaptă numai să aibă putere pentru a pune în lucrare învățăturile ce a dobândit înainte de vreme, un asemenea copil nu se înșeală niciodată în privința momentului în care i-a venit puterea ce-i lipsiă. El însă nu așteaptă acest moment, ci îl grăbește; își pune sângele în fierbere înainte de vreme și știe bine care va fi obiectul dorințelor sale, cu mult înainte de a le simți. Nu natura îl silește pe el, ci el silește natura; aducându-l la vârsta de om, ea nu are ce să-l mai învețe, căci el eră om *prin ideile* sale înainte de a fi *în realitate*.

42. Adevăratul mers al naturii este mai treptat și mai încet. Sângele se încălzește încet, încet; încet, încet se întocmesc puterile vitale ¹ și se formează temperamentul. Lucrătorul înțelept are grijă să-și perfecționeze uneltele înainte de a le întrebuința. Inainte de a simți vre-o dorință, se simte o mare îngrijorare; dar ești cu totul neștiutor; *dorești* și nu știi *ce* dorești. Sângele fierbe și se irită; pare că viața are un prisos care caută să iasă afară din noi. Ochiul se înflăcărează și privește în juru-i cu interes din ce în ce crescând; începi să simți că nu poți trăi singur: astfel începi să ai înclinări sufletești și devii capabil de dragoste.

---

¹ Puterile vitale traduce cuvântul *les esprits*: puterile vitale deosebite de puterile sufletești (spirituale) și cari, după vechia fiziologie erau niște *sufhuri* cari duceau viața dela creier și dela inimă la diferitele membre ale corpului.

43. În sufletul unui tânăr crescut cu îngrijire se va naște întâiu nu amorul, ci prietenia.¹ Primul act al imaginațiunii sale de curând născute va fi să-l învețe că se găsesc ființe asemenea cu el și *specia* îl va influența înainte de *sex*. Iată încă un folos dacă ții pe adolescent mai mult timp în nevinovăție: când sensibilitatea lui este în formațiune îi introduci în suflet semințele iubirii de oameni. Și acuma este singura epocă a vieții în care silințele de acest fel pot să aibă un adevărat succes.

44. Am văzut totdeauna că tinerii stricați de timpuriu și cari s'au dat la femei și la ticăloșii sunt cruzi și fără inimă. Pornirea temperamentului îi face nerăbdători, răsbunători, furioși; imaginația lor, plină de un singur lucru, nu mai primește altceva. Nu au nici milă, nici generozitate: ar sacrifică și pe părinți și lumea întreagă pentru cea mai neînsemnată din plăcerile lor. Din potrivă, un tânăr crescut într'o fericită nevinovăție este pornit, prin însăși îndemnul naturii, spre pasiunile delicate și duioase. Inima lui miloasă se simte mișcată de suferințele semenilor săi; tresare de bucurie când își revede prietenii, îmbrățișările sale sunt mângâietoare, plânge când vede pe semenul său suferind, se simte rușinat dacă displace altora și plin de părere de rău dacă supără pe cineva. Dacă, totuș, sângele, înflăcărându-i-se, îl face nerăbdător, iritat, înfuriat, vezi îndată în căința sa toată bună-

¹ *Sallwürk* trimete la § 18 din aceeaș carte.

tea lui sufletească. Rana pe care a provocat-o îl face să plângă și să geamă; dacă a vărsat sânge, ar vrea să-l plătească cu sângele său: pornirea lui se stinge, mândria lui se umilește în fața conștiinței greșelii făptuite. Când este el ofensat, o scuză, un singur cuvânt face să i se potolească toată furia: iartă greșelile altuia cu aceeași bunătate sufletească cu care repară pe ale sale. Adolescența nu e vârsta răsbunării și a urii; este a milei, a iertării, a generozității. Da, susțin și nu mă tem să fiu desmîțit: un copil de-o bună condițiune și care și-a păstrat nevinovăția până la 20 de ani, este la vârsta aceasta cel mai generos, cel mai bun, cel mai iubitor și cel mai plăcut dintre oameni. Știu că acest lucru nu vi s'a spus niciodată, căci filozofii noștri, crescuți în corupțiunea colegiilor,¹ n'au de unde să știe aceasta.

45. Slăbiciunea face pe om sociabil; suferințele comune nasc în sufletul nostru iubirea de oameni; acest sentiment ar fi strein de noi, dacă n'am fi oameni. Orice legătură sufletească este produsă de o lipsă: dacă n'am avea nici o nevoie unul de altul, nu ne-am gândi să ne apropiem între noi.² Astfel, din chiar slăbiciunea noastră se naște plăpânda noastră fericire. O ființă cu adevărat fericită

¹ Prin acest termen autorul înțelege școlile publice în genere.

² *Petítain*, unul din editorii cărților lui Rousseau pune aici o notă reproducând din *Cicerone (De natura Deorum I, 44)*: *Omnis in imbecillitate est gratia et caritas*. Pe românește: *Toată mila și iubirea vine din slăbiciunea noastră*.

ar fi o ființă singuratică.¹ Dumnezeu singur cunoaște fericirea absolută; dar cine dintre noi are ideile de această fericire? Dacă o ființă imperfectă ar putea să-și îndeplineze toate trebuințele, s'ar putea *bucura* de ceva? Ar fi singur, ar fi nenorocit. Nu pricep cum cel care nu iubește nimic poate fi fericit.

46. Urmează de aci că noi ne apropiem de semenii noștri nu atâta prin împărtășirea plăcerilor lor, cât mai ales, prin împărtășirea suferințelor lor; în acestea vedem mai bine că natura lor e identică cu a noastră și avem încredințare că și ei se apropie de noi. Trebuințele noastre comune ne unesc prin interes; mizeriile noastre comune ne unesc prin afecțiune. Văzând pe un om fericit, ceilalți simt mai mult invidie decât dragoste; ar fi gata să-l acuze că le ia un drept al lor, iar amorul lor propriu suferă când văd că acel om n'are nici o trebuință de dânșii. Din potrivă, cine nu plânge pe nenorocitul pe care-l vede suferind? Cine n'ar fi gata să-i înlăture toate nevoile, dacă ar fi de ajuns să-și exprime dorința? Mai lesne imaginația ne pune în locul nenorocitului decât în locul celui fericit. Ne simțim mai aproape de una din aceste stări decât de cealaltă. Mila este dulce, căci, punându-ne în locul celui ce suferă, simțim plăcere că nu suferim ca el. Invidia este amară, căci invidiosul nu se poate pune în locul omului fericit,

¹ *Sallvark*: trimete la § 108 din Cartea II.

ci din potrivă îi pare rău că nu poate face aceasta. Unul pare că ne-a scăpat de relele pe cari le îndură el însuși; altul pare că ne răpește. bunurile de cari se bucură.

47. Vrei deci să produci și să întreții în sufletul unui tânăr simțiri frumoase și să-i îndreptezi caracterul spre binefacere și spre bunătate? Caută să nu se desvolte în el mândria, răutatea, invidia prin imaginea înșelătoare a fericirii oamenilor; nu face ca ochii săi să vadă mai întâi ceremoniile curților, luxul palatelor sau spectacolele atrăgătoare,¹ nu-l duce în adunări și în societăți strălucitoare; nu-i arată înfățișarea din afară a societății înalte decât după ce l-ai făcut capabil să-și dea seamă de valoarea ei. Dacă îi arăți lumea până nu cunoaște oamenii, prin aceasta nu-l formezi, ci-l corupi; nu-l înstruești, ci-l înșeli.

48. Dela natură oamenii nu sunt nici regi, nici nobili, nici sfetnici de curte, nici bogați; toți s'au născut goi și săraci, toți sunt supuși mizeriilor vieții, necazurilor, suferințelor, nevoilor, durerilor de tot soiul; în sfârșit toți sunt osândiți la moarte. Acesta este omul; nici un muritor nu este scutit de acestea. Incepeți dar studiul naturii omenești

¹ *Sallucurk* amintește că Rousseau, în scrisoare adresată lui D'Alcembert (despre teatru) vorbește despre aceasta; iar în § 469 din această carte din *Emil*, tânărul este dus la teatru însă numai pentru formarea gustului său; reguli de viață și morală se dau acolo.

prin ceea ce este mai strâns legat de ea, prin ceea ce o constituie mai bine.

49. La 16 ani adolescentul știe ce va să zică a suferi, căci el a suferit, dar nu-și dă seama bine că suferă și alții, căci a vedeà fără a simți nu însemnează a ști, și copilul, neputând să imagineze ce simt ceilalți, nu cunoaște alte suferințe decât pe ale sale. Când însă simțurile încep să se desvolte și-i aprind închipuirea, începe a se vedeà pe sine în ceilalți oameni, a fi mișcat de plângerile lor și a suferi de durerile lor. Acesta este momentul în care priveliștea tristă a omenirii suferitoare trebuie să-i deștepte în suflet cea dintâiu înduioșare a vieții sale.

50. Dacă nu puteți observà lesne la copiii voștri acest moment, cine să fie de vină? Foarte de timpuriu i-ați învățat să se arate simțitori, i-ați învățat vorbirea sentimentului; de aceea vorbind totdeauna pe același ton ei se folosesc în contra voastră de lecțiile ce le-ați dat, astfel că nu mai aveți nici-decum puțința să băgați de seamă când încetează minciuna și când încep să simtă cu adevărat ce spun. Cu Emil al meu se întâmplă altfel. La vârsta la care am ajuns cu el, el n'a avut nici un sentiment, dar n'a spus nici o minciună. Câtă vreme n'a știut ce însemnează a *iubi* el n'a zis nimănui: *te iubesc*. Nu l-a învățat nimeni cum să se înfățișeze lângă tatăl său bolnav, lângă mama sa sau lângă guvernorul său; nu i-a arătat nimeni meș-

teșugul de a se arătã trist când nu este. Nu s'a prefăcut niciodată că plânge moartea cuiva, pentru că nu știe ce însemnează a muri. Insensibilitatea sufletului său se vede și în purtarea sa. Indiferent față de tot, afară de propria-i persoană ca și orice copil, nu se interesează de nimeni, se deosibește însă de ei pentru că nu caută să pară că se interesează și nu este fals ca ei ¹.

51. Emil, care nu s'a prea gândit la ființele simțitoare, va pricepe târziu ce este a suferi și a muri. Plânsetele și țipetele îl vor supără, vederea sângelui îl va face să-și întoarcă privirea; convulsiunile unui animal în agonie îi vor produce un fel de îngrijorare înainte de a ști de unde îi vin aceste simțiri noi. Dacă ar fi rămas prost și sălbatic, nu le-ar simți; dacă ar fi mai instruit, ar cunoaște pricina lor: destule idei i-au trecut prin minte pentru ca să nu rămâie nesimțitor, dar nu destule pentru ca să înțeleagă ce simte.

52. Astfel se naște mila, cel dintâi sentiment relativ ² care mișcă sufletul omului, după rându-eala naturii. Ca să devină simțitor și milos, copilul trebuie să știe că semenii de ai săi sufer ce a suferit și el, că au dureri pe cari le-a avut și el, ba mai au și altele, pe cari dânsul cată să le știe, de vreme ce ar putea să le simțã și el. În adevăr,

¹ *Sallwürk* pune în comparație acest pasagiu cu § 80 din Cartea II.

² *Relativ*, care, adică, se exercită numai în raport, în legătură cu a doua ființă, nu *absolut*.

cum se produce în noi mila, dacă nu transportându-ne în afară din noi și indentificându-ne cu animalul care suferă, cu alte vorbe, părăsind ființa noastră pentru a luă pe a lui? Noi suferim numai întrucât judecăm că suferă el, căci suferim nu în noi, ci în el. De aceea ajunge cineva *simțitor* numai când închipuirea i se însuflețește și poate să-l scoată afară din sine.

53. Ca să produci și să întreții această sensibilitate care se deșteaptă, ca s'o îndrepti ori numai s'o urmezi pe povârnișul ei firesc, n'ai altceva de făcut decât să înfățișezi tânărului priveliști cari să-i pună în mișcare puterea sufletească, să o mărească și să o treacă asupra altora, să-l facă a se pomeni afară din sine; să depărtezi cu grijă pe acelea cari i-o micșorează, i-o concentrează în sine și-i desvoltă egoismul. Cu alte vorbe: provoacă-i bunătatea, omenia, mila, dorința de a ajuta pe alții, toate pasiunile atrăgătoare și dulci cari plac oamenilor; împiedică invidia, pofta, ura, toate pasiunile respingătoare și crude, cari nu numai că ucid sensibilitatea, dar o fac negativă și devin adevărate chinuri pentru acela care le simte.

54. Cred că pot să rezum toate reflexiunile de până aci în două sau trei maxime hotărâte, lămurite și ușor de înțeles.

55. **Prima maximă.** *Nu este omenesc să te socotești în locul celui mai fericit decât tine, ci numai în locul acelor cari sunt mai nenorociți*

decât tine. Dacă se găsesc excepțiuni la această maximă, acelea sunt mai mult aparente decât reale. Nu poți să te pui în locul unuia bogat sau puternic pe lângă care te învârtești; chiar dacă ții cu adevărat la dânsul, nu faci altceva decât să folosești de buna lui situație. Când îl vezi suferind, îl iubești câteodată; dar câtă vreme îi merg bine treburile, nu are prieten adevărat decât pe acel care nu se ia după aparențe și care mai mult îl plânge decât îl invidiază.¹

56. Unele stări sociale îți fac impresia-că dau oamenilor fericirea; așa este viața câmpenească²: Farmecul ce simți văzând pe acești oameni fericiți nu este otrăvit de invidie; ei te interesează cu adevărat. De ce oare? Pentrucă simți că-ți stă în putere să te cobori la starea lor de pace și de nevinovăție și să te bucuri de aceeaș tihnă ca ei. Ți se pare plăcut să trăești ca ei, pentrucă e destul să vrei ca să poți. Ești mulțumit totdeauna să-ți dai seama de puterile ce ai și să le apreciezi, chiar dacă nu vrei să te folosești de ele.

57. Da acî urmează că, dacă vrei să faci pe un tânăr să aibă sentimente umane, nu-l pune să admire soarta strălucită a unora dintre oameni, ci arată-i părțile triste ale vieții omenești. Infricoșându-se de ele, va căută, printr'o urmare firească, să-și

¹ *Sallherk* alătură, pentru comparație, cu acest paragraf. § 474 din aceeaș carte.

² Despre viața câmpenească vorbește în această carte la § 402 și urm.

facă drum spre fericire, fără să se ție pe urmele cuiva.

58. **Adoua maximă.** *Plângem numai acele suferințe ale altuia pe cari socotim că am putea să le avem și noi.*

Virgiliu zice în Eneida: «*Non ignara mali, miseris succurrere disco*»¹. Nu cunosc nimic așa de frumos, așa de adânc, așa de mișcător ca acest vers.

59. De ce regii n'au milă de supușii lor? Pentru că cred că nu vor fi niciodată oameni. Pentru ce bogații sunt așa de severi cu cei săraci? Pentru că nu se tem că vor ajunge și ei săraci. De ce nobilimea disprețuește așa de mult poporul? Pentru că un nobil nu va fi niciodată moșic. De ce Turcii sunt de obicei mai omenoși, mai primitori decât noi? Pentru că guvernul lor este cu totul samavolnicesc și astfel gloria și averea particularilor fiind totdeauna nesigură și schimbătoare, ei nu privesc înjosirea și sărăcia ca o stare cu totul streină. de ei,² fiecare poate să ajungă mâine ceea ce este azi cel pe care-l ajută. Reflexiunea aceasta o întâlnim neconținut în romanele orientale; ea le dă un caracter înduioșetor cu totul deosebit de morala noastră lipsită de îndurare.

¹ Eneida I, vers 630. Pe românește: «*Cunoscând răul, învăț să ajut pe nenorociți*». Coșbuc traduce astfel acest vers: «*Știu ce-i amiarul și eu; am milă de oamenii ce sufer*».

² Mi se pare că aceasta s'a cam schimbat acum: stările au devenit mai fixe și de aceea oamenii devin mai neîndurători. (Nota autorului în ed. Amsterdam).

60. Nu deprinde deci pe elevul tău să privească de la înălțimea gloriei sale nevoile celor nenorociți și munca celor săraci; și nu nădăjdui că-l vei învăța să-i fie milă de ei, dacă-i socotește streini cu totul de sine, Fă-l să înțeleagă bine că poate avea și el aceeași soartă ca nenorociții aceștia, că mii și sute de împrejurări neprevăzute și de neînălțurat pot să-l facă într'un minut să dea peste aceleași suferințe ca și ei. Învață-l să nu se bizue nici pe familia sa, nici pe sănătate, nici pe avere; arată-i toate schimbările soartei; dă-i totdeauna exemple, lesne de găsit, de oameni cari au fost mai sus de cât el și au căzut mai jos decât nenorociții aceia. Nu vei discuta dacă ei sunt de vină sau nu pentru aceasta, căci elevul tău nu știe încă ce este o asemenea *vină*. Nu schimbă niciodată rândul cunoștințelor și luminează-l numai cu idei pe cari le poate pricepe: nu e nevoie să fie cine știe ce învățat ca să înțeleagă că *ioată știința* emenească nu-i poate spune dacă peste un ceas va fi viu sau mort, dacă peste noapte nu va avea dureri cari să-l facă a scrâșni din dinți, dacă peste un an nu va fi lopătar silnic pe o corabie ce merge spre Alger¹. Mai ales, nu-i spune toate acestea cu indiferența cu care spui catehismul; ci fă-l să vază,

¹ Pe vremea aceea pirații (hoții de mare) erau încă în floare și nu rar auzai că cutare sau cutare personagiu important a fost luat prins de acești îndrăzneți tâlhari. Unul din cuiburile lor cele mai vestite a fost țărnișurile Algeriei. Cunoaștem o captură vestită în sec. XVI: a marelui scriitor spaniol Cervantes, autorul lui Don Quichotte.

să simțā nenorocirile omenēști, fă să i se cutremure închipuirea de primejdiile cari înconjoară pe om în tot minutul, să vază împrejurii prăpastiile, să te auză cum i le descrii, să-l impresionezi într'atāt încāt să se prinză de gātul tău ca să nu cază într'însele. Vei zice că-l faci fricos și fără îndrāsneală. Vom vedea mai târziu; astăzi însă să-i dăm suflet omenesc, căci aceasta urmārim acum.

61. **A treia maximă.** Mila pentru suferința al-
tuia nu se măsoară după cantitatea acestei su-
ferințe, ci după sentimentul pe care socotim că-l
are cel care suferă.

Plāngi pe un nenorocit numai întrucāt se crede el vrednic de plāns. Simțirea fizică a suferințelor noastre ține mult mai puțin decât ni se pare; ea însă prin *memorie* dobāndește continuitate și prin *imaginație* se întinde și în viitor; din această pricină, suferințele omenēști sunt în adevār de plāns. Acī găsesc eu una din cauzele cari ne fac mai nesimțitori față de suferințele animalelor decât de ale oamenilor, deși știm că simțirea durerii este aceeași. Nu ni se pare de plāns calul căruțașului, căci nu credem că, māncând fānul în grajd, cugetă la bātāile ce a primit și la ostenele ce-l așteaptă. Nu ni se pare de plāns mielul care paște, deși știm că peste puțin va fi dat la tăiere, fiindcă credem că el nu știe ce-l așteaptă. Prin acelaș raționament ajungem neîndurători față de soarta oamenilor. Bogații se consolează de răul pe care-l fac

celor săraci, fiindcă-i cred așa de proști încât să nu simțā nimic. În genere, prețul pe care-l pune cineva pe fericirea semenilor săi se vede din importanța pe care le-o dă, căci e natural să ți se parā fără nicio valoare fericirea oamenilor pe cari îi disprețuești, Să nu ne mai mirăm deci când oamenii politici vorbesc cu dispreț de popor și când cei mai mulți filozofi înfățișează pe om ca pe o ființă așa de rea¹.

62. *Poporul* formează cu adevărat neamul omenesc. Ceeace e în afară de popor e așa de puțin important încât nici nu merită să fie luat în seamă. Dacă omul este acelaș în toate stările, de sigur că starea celor mai mulți merită mai mult respect. Pentru cugetător nu există deosebiri sociale, căci el vede aceleași porniri, aceleași simțiri în omul de rând și în omul ilustru; îi deosebește numai vorbirea și dacă se poate găsi vre-o diferență esențială ea este spre paguba celor ce știu să se prefacă. Poporul se arată cum este și nu este vrednic de iubire; dar oamenii din lumea de sus trebuie să se ascunză, căci dacă s'ar arată cum sunt, ar fi îngrozitori.

63. Înțelepții noștri zic că în toate stările sociale este aceeaș cantitate de fericire și de suferință. Maxima lor e nenorocită, dar nici nu cred

¹ E vorba acđ de om ca individ, ca produs al naturii. Ne amintim teoria lui Rousseau că omul e *natural* bun și că numai societatea il corupe.

că este întemeiată. Dacă toți sunt de o potrivă de fericiți, de ce m'aș mai necăji pentru cineva? Să rămâie fiecare cum este: robul să fie chinuit, schi-
lodul să sufere, săracul să piară; nu poate niciunul să câștige nimic dacă și-ar schimbă soarta. Înțelepții noștri enumără nevoile celor bogați și arată cât de trecătoare sunt plăcerile lor. Aceasta e un sofism¹ nerușinat. Nevoile bogatului nu vin *dela starea lui*, ci *dela el însuși*, când abuzează de ea. Chiar dacă ar fi mai nenorocit decât cel din urmă calic, el nu e de plâns, căci relele de cari se vaită, nu sunt decât opera lui și îi stă în mână să devie fericit. D'impotrivă, nevoile săracului vin din afară, i le dă soarta aspră care îl apasă. Nicio obișnuință nu-i poate înlătură simțirea fizică a oboselii, a sleirii puterilor, a foamei; cugetarea cât de adâncă și înțelepciunea cât de mare nu-l scutesc de neajunsurile situației sale. Ce câștigă Epictet dacă prevede că stăpânul său are să-i frângă piciorul²? Il împiedică prin aceasta de a i-l frânge? Ba are, peste suferința însăși și suferința prevederii! Dacă popo-

¹ *Sofism*: raționament fals, făcut cu intenție de a înșelă. Sofiștii erau niște filozofi la Grecii cei vechi. Combătuți de Socrate, ei au fost zugrăviți de elevii lui ca niște fabricanți de erori; de aici înțelesul modern al cuvântului.

² *Epictet*, filozof grece, din primul secol după Hristos, amănuntele lui nu sunt bine cunoscute. Se știe că a fost sclav și apoi s'a liberat. A trăit o parte din viața sa la Roma. Faptul la care face aluziune aci Rousseau este povestit de un biograf. Intr'o zi — pe când eră sclav — stăpânul său s'a apucat să-i sucească piciorul cu un instrument de tortură. «Ai să-l rupi», îi zise Epictet. Și fiind rupt în adevăr, el adaose: «Vezi, ți-am spus că ai să-l rupi!»

rul ar fi atât de înțelept pe cât îl socotim noi stupid, ar putea să fie altfel decât este? Ce ar putea să fie altceva decât ce face acum? Ia studiați pe oamenii de treapta aceasta și veți vedeți că, deși vorbind altfel, au tot atâta pricepere și bun simț ca și voi. Respectați deci neamul nostru omenesc; gândiți-vă că e alcătuit în cea mai mare parte din oameni de rând și că, dacă toți regii și toți filozofii ar dispărea, nici nu s'ar băga de seamă și treburile n'ar merge mai rău. Intr'un cuvânt, învața pe elevul tău să iubească pe toți oamenii și chiar pe aceia cari îi disprețuesc. Fă așa ca el să nu se socotească dintr'o anumită clasă, ci să se poată simți în toate. Vorbește-i despre neamul omenesc cu dragoste, cu milă, niciodată cu dispreț. Omule, nu necinsti pe om!

64. Prin astfel de căi și prin altele asemenea, cu totul deosebite de cele obișnuite, cată să pătrundem în sufletul unui adolescent pentru a-i provoca primele sentimente naturale, pentru a i le cultivă și a-l îndrepta spre semenii săi. Aș mai adăoga că e bine să înlături dela aceste porniri cât vei putea mai mult interesul personal. Mai ales gonește vanitatea, emulațiunea, gloria și în genere sentimentele cari ne silesc să ne comparăm cu alții, căci aceste comparațiuni lasă totdeauna în suflet oarecare amărăciune față de cei ce se iau la întrecere cu noi, chiar dacă o ținem ascunsă în noi înșine. Atunci trebuie ori să te faci că nu vezi ori

să te superi, să fii ori un răutăcios ori un prost; de aceea să ne ferim de această alternativă. Imi veți spune că aceste pasiuni foarte primejdioase se vor ivi mai curând sau mai târziu. Nu zic ba; dar fiecare lucru la vremea lui; zic că nu trebuie să le ajutăm să se ivească.

65. Iată *spiritul* metodei pe care trebuie să și-o impună cineva. Exemplele și amănuntele sunt aci fără folos, căci caracterele sunt foarte deosebite, deosebite aproape la infinit și un exemplu pe care l-aș da s'ar potrivi poate d'abiă la un caz din o sută de mii. Deasemenea, la vârsta aceasta începe pentru pedagogul iscusit, adevărata funcțiune de observator și de filozof și-și pune în aplicare arta de a pătrunde sufletele pe când lucrează spre formarea lor. Câtă vreme tânărul nu se gândește și nu știe încă să se prefacă, poți după o privire ori după un gest al lui, să vezi impresia produsă asupra-i de fiecare obiect ce i se înfățișează. Figura lui trădează toate mișcările sufletului; urmărindu-i-le, ajungi să le prevezi și în fine să le conduci.

66. Se observă de obicei că sângele și rănilile, țipetele și gemetele, înfățișarea operațiunilor dure-roase și tot ce deșteaptă *ideia de suferință* impresionează mai de timpuriu și mai de obște pe oameni. *Ideia de distrugere* nu impresionează atât, fiindcă este mai complexă. Infățișarea morții o avem mai târziu și e mai slabă, fiindcă nu avem experiența morții dobândită prin noi înșine cum o avem

pe a suferinței: trebuie să vezi cadavre ca să-ți închipuești chinurile celor ce mor. Când însă icoana morții s'a format în spiritul tău, atunci socotești că nimic altceva nu este așa de groaznic, fie din pricină că ai dobândit, prin chiar simțurile tale, ideia distrugerii totale; fie din pricină că te-ai convins că orice om trebuie să treacă pe acolo și deci *nici tu* nu vei putea scăpa.

67. Aceste deosebite impresiuni se schimbă și se măresc ori se micșorează după firea fiecărui individ și după deprinderile sale de mai nainte; dar se găsesc la toți oamenii și nu e nimeni care să nu le aibă nicidecum. Afară de acestea, sunt alte impresii mai târzii și mai puțin răspândite cari se găsesc mai ales la oamenii mai simțitori: sunt acelea pe cari ți le produc suferințele morale, durerile lăuntrice, chinurile sufletești și chiar tristețea cuiva. Sunt unii cari se simt mișcați numai când aud țipete și plânsete, iar gemetele lungi și tăcute ale sufletului bântuit de nenorocire nu le provoacă nici un suspin. Pe aceștia, înfățișarea suferinței ascunse, chipul searbăd și brăzdat de dureri, ochiul uscat din care nu mai poate picură o lacrimă nu-i vor face să plângă niciodată. Pentru ei nu înseamnă nimic durerile sufletului, căci, al lor fiind nesimțitor, vor putea să vă arate numai severitate, neîndurare, cruzime. Asemenea oameni pot să fie dreپți și întegri; nu vor fi însă niciodată iertători, generoși, îndurători. Zic

că vor putea fi *drepti*, dacă se poate zice că poate cineva să fie drept când nu e milos.

68. Nu e bine însă să ne grăbim a judeca pe tineri după regulile acestea, mai ales pe aceia cari educați cum trebuie, nu au ideie de suferințele morale pe cari nu le-au simțit, fiindcă — o mai spun odată — te înduioșează numai relele pe cari le cunoști. Păruta lor nesimțire vine din neștiință și veți vedea cum se înduioșează când încep să înțeleagă că sunt în lume mii și mii de dureri pe cari nu le cunoșteau. Emil al meu, dacă în copilărie a fost simplu și a avut bun simț, sunt sigur că, ajuns tânăr, va avea suflet și simțire, căci sentimentele adevărate ies din idei drepte.

69. De ce mai spun aceasta? Cititorii mă vor învinovăți desigur că am uitat hotărârile mele dela început și fericirea statornică pe care o făgăduisem elevului meu. Ce fericire, ce bucurie pentru el să-i arăți nenorociți, muribunzi, să-i înfățișezi priveliștea durerii și a mizeriei? Invățătorul său, care-i pregătiă o educație plăcută, îl învață numai să sufere. Așa vor zice. Ce-mi pasă? Am făgăduit *să-l fac fericit, nu să se pară că este fericit*. Nu sunt eu de vină dacă pe voi vă înșeală aparențele și le socotiți că sunt însăși realitatea.

70. Să luăm doi tineri cari și-au sfârșit prima parte a educației lor și cari intră în viață prin două uși protivnice. Unul se urcă deodată pe Olimp¹⁾ și

¹ Din legendele Grecilor vechi; muntele pe care locuiau zeii.

se găsește în mijlocul celei mai strălucite societăți; merge la Curte, la cei mari, la cei bogați, la femei frumoase. Presupun că e sărbătorit peste tot și nu cercetez cum înrăurește primirea aceasta asupra rațiunii sale; presupun că poate să reziste. Plăcerile trec repede pe dinaintea lui, fiecare zi îi aduce lucruri noi; toate acestea îl interesează în mod deosebit. Il vezi băgător de seamă, grăbit, curios; te impresionează prima lui admirațiune; îl socotești mulțumit. Dar cercetează sufletul lui: crezi că se bucură; eu, cred că suferă.

71. Ce vede dinaintea ochilor? o sumă de lucruri socotite de preț, pe cari nu le cunoșteă, de cari se apropie numai un minut, adică numai atâta cât să-l facă să-i pară rău că nu le are și el. Dacă se preumblă printr'un palat, vei înțelege din curiozitatea sa că se întrebă de ce nu e și casa părintească tot așa. Din întrebările lui înțelegi că el se compară neconținut cu stăpânul casei și, făcând această comparație supărătoare pentru el, vanitatea lui se aprinde și se răsvrătește. Dacă întâlnește un tânăr îmbrăcat mai bine decât el, se gândește cu supărare la zgârcenia părinților săi. Dacă e mai gătit decât altul, vede cu durere că acela îl întrece sau prin nașterea lui sau prin spiritul lui, și toată podoba și-o vede umilită în fața unei haine de rând. Dacă într'o societate este singur sărbătorit, dacă se ridică în vârful picioarelor ca să-l vadă lumea mai bine, atunci toată lumea aceasta se simte pornită

să taie nasul unui tânăr mândru și îngâmfat. Se formează ca un fel de învoeală între unii și alții. Privirile pătrunzătoare ale unui om serios, glumele unui răutăcios ajung îndată până la el și, chiar dacă ar fi disprețuit numai de un singur om, disprețul acesta îi otrăvește bucuria pe care i-o produce aplauzele celorlalți.

72. Dacă i-am înmulți cu belșug plăcerile, dacă am face să i se recunoască meritele; dacă îl presupunem frumos, spiritual, îndatoritor, va fi căutat de femei, dar chemându-l la ele înainte de a fi vremea să le iubească, îl vor face nebun, nu înamorat. Va avea multe prilejuri fericite, dar nu va avea nici înclinare nici pasiune ca să se folosească de ele. Fiindu-i ascultate dorințele chiar înainte de a se naște, va simți oboseala de a fi stânjenit în libertatea sa, se va desgusta de *femeie* și se va sătura înainte de a o cunoaște. Nu o va părăsi, pentru că va ascultă într'aceasta vanitatea. Când însă o dorință adevărată îl va îndemna să se apropie de ea, atunci nu va fi el singur tânăr, nici singur atrăgător, nici singur îndatoritor și iubitele lui nu vor fi modele de statornicie.

73. Nu mai vorbesc de certele, de înșelăciunile, de perfidiile, de părerile de rău de tot soiul cari sunt nedeslipite de o asemenea viață: se știe că experiența lumii te desgustă. Vorbesc numai de necazurile legate de cea dintâiu iluzie.

74. Ce contrast pentru acela care, trăind până

acum între ai familiei și între prieteni și fiind singur înconjurat de toată băgarea lor de seamă, intră deodată în altă lume unde nu însemnează mai nimic! El, care a fost centrul sferei în care a trăit, se va găsi copleșit într'o sferă streină. Va avea să sufere multe înfruntări și multe umiliri până când să-și piarză, printre necunoscuți, credința importanței sale, pe care ai săi i-au hrănit-o neconținut. Fiind copil, totul i se plecă și-i sta la poruncă; fiind tânăr, trebuie să se plece el la toți; iar dacă nu bagă de seamă și păstrează vechile lui deprinderi, se demeticește în curând prin învățături supărătoare. Deprinderea de a dobândi lesne ceea ce dorește îl îndeamnă să dorească multe lucruri și-l face să simtă neconținut lipsa acestora. Încearcă să dobândească tot ceea ce-l măgulește. Ar vrea să aibă toate câte le au alții. Dorind totul, pizmuește pe toți și caută să fie el mai mare peste tot. Vanitatea îl chinuște și dorințele nestăpânite ard tânărul său suflet; ele nasc pizma și ura și alte porniri istovitoare. Intră turburat în vălmășagul lumii și turburat vine în fiecare seară. Nemulțumit de el și de ceilalți, se culcă făcând mii de planuri zadarnice; mii de închipuiri îi turbură somnul și mândria lui îl face să viseze toate bunurile după cari oftează neconținut și pe cari nu le va avea niciodată. Așa este elevul vostru. Să vedem pe al meu.

75. Dacă cea dintâiu privește pe care o întâlnește este ceva trist, cea dintâiu reflexiune asupra-i

este un sentiment de plăcere. Văzând de câte rele este scutit, se simte mai fericit decât se socotea până acum. Ia parte la suferințele semenilor săi, dar o face fiindcă vrea. Pe deoparte îi e milă de suferințele lor, pe de alta îi pare bine că e scutit de ele. Simte în sine un prisos de forțe peste ceea ce îi trebuie și pe cari le poate întrebuiți aiurea. Ca să plângi pe altul, trebuie să-i cunoști durerea, dar să nu o simți și tu. Cine a suferit și cine se teme că va suferi acela compătimizește pe cei ce sufer; dar cine suferă însuși, acela se compătimizește numai pe sine. Toți oamenii sunt supuși mizeriilor vieții; de aceea fiecare dă pentru alții numai simțirea de care nu are, într'un anume moment, trebuință pentru sine însuși. De aceea mila este un sentiment foarte plăcut; iar omul rău la suflet trebuie să fie totdeauna nenorocit, pentru că starea lui sufletească nu-i lasă nici un prisos de simțire pe care să-l dea nevoilor altora.

76. Judecăm fericirea mai mult după aparență și de aceea o bănuim unde nu este, o căutăm unde nu poate să fie. Veselia este un semn îndoios al fericirii. Nu rareori un om vesel este un nenorocit care nu vrea să se arate celorlalți și vrea să se ametească pe sine însuși. Cei cari au râsul pe buze, cari se arată apropiați și, în mijlocul cunoșcuților, se înfățișează cu liniștea cea mai mare, sunt mai totdeauna triști și ursuzi acasă și servitorii plătesc cu suferința lor distracția pe care asemenea stăpâni

o procură în societate. Mulțumirea adevărată nu e nici veselă nici nebunatică: când poți să o simți o prețuești prea mult și vrei să te folosești singur de dânsa, de frică să n'o pierzi. Adevăratul fericit nu vorbește și nu râde; el adună, oarecum, fericirea în sufletul său. Jocurile sgomotoase, bucuria turburătoare ascund adesea plictiseala și desgustul. Melancolia este prietena voluptății: cele mai dulci plăceri sunt însoțite de înduioșare și de lacrimi, iar bucuriile cele mari mai lesne te fac să plângi decât să râzi ¹.

77. La prima vedere, se crede că petrecerile cu cât sunt mai multe și mai variate, cu atât contribuiesc la fericirea omului, iar uniformitatea unei vieți simple se pare foarte plicticoasă. Privind mai mai bine, vezi, tocmai din potrivă, că cea mai dulce mulțumire sufletească este o petrecere moderată care te împinge mai puțin și la dorință și la desgust. Cu cât se înmulțesc plăcerile cu atât se înmulțesc dorințele și de aici vine curiozitatea, nestatornicia; și cu cât plăcerile sunt mai violente, cu atât îți lasă un mare gol în suflet și de aci vine sațiul. Nimenui nu-i e silă de situația sa, dacă nu cunoaște alta mai plăcută. Sălbaticii sunt — dintre toți oamenii — cei

---

¹ *Salluwrk* zice: Această disgresiune conține multe trăsături din tabloul pe care l-a schițat R. în confesiunile referitoare la persoana sa, și într'un pasagiu (II. 7) unde relatează astfel de lucruri despre sine, adaugă: Ori cine ai fi, dacă vrei să cunoști un om, atunci consimte să citești cele două sute trei pagini care urmează: vei ajunge să cunoști perfect pe J. J. Rousseau.

mai puțin curioși și cei mai puțin plictisiți. Pentru ei toate sunt indiferente, căci nu se bucură de lucruri, ei de ei; își petrec viața, nefăcând nimic și nu li se urăște niciodată.

78. Omul care trăiește în societate, totdeauna pune o mască firii sale. Nefiind mai niciodată singur cu sine, este strein de sine și nu se simte bine când e silit să se coboare în sine însuși. Pe el nu-l interesează *cum este*; totul e *cum pare*.

79. Dacă privesc figura tânărului despre care v'am vorbit mai înainte, fără să vreau, văd pe dânsa ceva obraznic, bunătațe silită, care nu place și respinge pe oamenii serioși; din potrivă fizionomia tânărului meu o văd simplă, ea arată mulțumirea și adevărata liniște de suflet, care te face să-l stimiezi, să ai încredere în el, care așteaptă să-i arăți prietenie pentru ca să-ți fie și el prieten din toată inima. Se crede că fizionomia e numai dezvoltarea însușirilor naturale. Eu socotesc că, pe lângă aceasta se influențează pe nesimțite, trăsăturile unui om și de impresiunea repetată și obișnuită a unor stări sufletești. Firește că aceste stări sufletești se arată pe figură când se produc și, dacă se repetă, lasă urme statornice. Astfel înțeleg eu cum fizionomia arată caracterul cuiva și cum poți câte odată să judeci pe cineva după fizionomie, fără ca, pentru aceasta, să fie nevoie de niște explicații misterioase ce presupun cunoștințe pe cări nu le avem.

80. Copilul are numai două simțiri bine hotă-

râde: bucuria și durerea¹; râde sau plânge; stările de mijloc nu sunt pentru el, de aceea trece neconținut de la una din acestea la cealaltă. Din această schimbare neîncetată figura sa nu dobândește nici o impresiune statornică și el nu are o fizionomie propriu zisă. Cu cât înaintează în vârstă și devine mai simțitor, impresiile, fiind mai vii și mai stăruitoare, lasă urme ce se șterg mai greu, și stările obișnuite ale sufletului dau trăsăturilor figurii o potrivire care rămâne cu vremea și nu se mai șterge. Cu toate acestea sunt și oameni cari își schimbă fizionomia la diferite vârste. Am văzut mai mulți de aceștia și am dovedit că toți pe cari i-am putut observa și urmări de aproape își schimbaseră și pașiunile obișnuite. Această singură observație, dacă s'ar confirma², mi-ar părea hotărâtoare și cred că este la locul ei într'un tractat de educație, în care este important lucru să știi să judeci mișcările sufletești de pe semnele exterioare.

81. Nu cred că tânărul meu, care n'a învățat să imiteze niște deprinderi convenționale și nu știe să arate sentimente pe cari nu le are, va fi mai puțin îndatoritor. Cred chiar că nu e vorba aici despre aceasta. Știu că va fi mai iubitor și nu-mi închipuiesc că cel care se iubește numai pe sine

¹ *Salluwerk* amintește Cartea I § 135.

² Am dat înțeles în doelnic acestei propoziții prescurtate, din pricina verbului ce urmează (paraitrait), deși în traducerea germană se găsește: *deren ich sicher bin.*

poate să se prefacă așa încât să devină plăcut cât cel care își face din iubirea pentru alții un nou sentiment de fericire. In ce privește sentimentul în sine, cred că am spus destul pentru ca cititorul înțelegător să se poată desluși asupra acestui punct și pentru ca să arăt că nu m'am contrazis.

82. Reviu deci la metoda mea și zic: Când vine vârsta critică, dați tinerilor privelisti cari să-i potolească, nu să-i atâte; hrăniți imaginația lor născândă prin lucruri cari să le domolească simțurile, iar nu să le aprinză. Depărtați-i de orașele mari, căci acolo luxul și lipsa de modestie a femeilor grăbesc și iau înaintea lecțiilor naturii, acolo totul le pune dinaintea ochilor plăceri pe cari ei vor trebui să le cunoască numai când vor ști să le aleagă. Aduceți-i înapoi în locuințele unde au stat întâiu și unde simplitatea câmpenească împiedică dezvoltarea pasiunilor vârstei. Dacă gustul lor pentru arte îi ține legați de oraș, atunci folosiți-vă tocmă de acest gust ca să împiedecați o lenevie primejdioasă. Alegeți-le cu grijă societatea, ocupațiunile, plăcerile; arătați-le numai tablouri mișcătoare, dar modeste, cari să-i impresioneze fără să-i seducă și cari să le hrănească sensibilitatea fără să le pună în mișcare simțurile. Gândiți-vă însă că în orice lucru trebuie să te ferești de unele excese și că pasiunile nemoderate fac un rău mai mare decât acela pe care vrei să-l înlături. Nu e vorba să faci din elevul tău

un infirmier, un călugăr de spital¹, să-i întristezi neconținut privirile prin înfățișarea durerii și a suferinței, să-l plimbi din infirm în infirm, din spital în spital și dela ghilotină la închisoare²; trebuie ca în fața mizeriilor omenesti să se simtă mișcat, iar nu să se deprindă cu ele până la nesimțire. Când ai multă vreme aceleași priveliști înaintea ochilor, ele nu te mai impresionează. Obișnuița te învață cu toate. N'ai nevoie să-ți închipuești ceea ce vezi, și numai închipuirea te face să simți suferințele străine. De aceea preoții și medicii, văzând mereu oameni cari sufer și mor, ajung de nu mai simt mila.³ Deci elevul tău să cunoască soarta oamenilor și mizeriile semenilor săi, dar să nu fie prea des martur. Un singur lucru bine ales și arătat cum trebuie îi va provoca milă și reflexiune o lună de zile. Nu ceea ce vede, ci amintirea celor văzute îi determină judecata, iar impresiunea trainică pe care o primește dela un lucru nu vine tocmai dela lucrul însuși, ci dela chipul cum știi să-l faci a și-l aduce aminte. Astfel, economisind exemplele, lecțiile,

¹ *Călugăr de spital* traduce pe *frère de la charité*, tagmă călugărească având de scop să îngrijească pe bolnavi.

² *Dela ghilotină*, adică locul unde se executau osândiții. In text este pus numele pieței din Paris unde se făceau acestea (*Place de grève*).

³ Nota lui *Salluruk*: Formey crede că tocmai preoții și medicii i-ar fi fost lui R. mai necesari. Despre medici vezi Cartea I. § 98. In Cartea I § 100 sunt cnumărați preoții, filozofii și medicii ca dușmani ai omenirei. Despre preoți vezi Cartea III § 146.

imaginele, vei izbuti să-i ții simțurile deștepte și să momești natura, urmând propriile-i direcțiuni.

83. Pe măsură ce mintea i se luminează, alegeți idei cari să se raporte la luminile dobândite; pe măsură ce poftele-i se aprind, alegeți tablouri proprii a le potoli. Un militar bătrân, care s'a distins atât prin curajul cât și prin bunele sale purtări, mi-a povestit că în prima lui tinerețe¹ era foarte înclinat spre femei și tatăl său, om deștept, dar foarte cucernic, încercă în fel și chip să-l potolească. Văzând că toate încercările îi sunt zadarnice și că băiatul e aproape să-i scape din mână, îl luă într'o zi, fără să-l înștiințeze, și se duse cu el într'un spital de sifilitici și intră într'o sală unde acești nenorociți ispășiau printr'un tratament groaznic petrecerile cari îi adusese aci.² Văzând această îngrozitoare priveliște care-i revoltă toată ființa, era mai să-i vină leșin. Atunci tatăl său îi zise cu furie: «Du-te, stricatule, du-te de urmează pornirea mizerabilă care te târăște; în curând vei fi foarte fericit să fii primit într'o asemenea sală, unde în prada celor mai teribile dureri, vei silii pe tatăl tău să mulțumească lui D-zeu că te-a luat de pe lume».

¹ Prima tinerețe între 18—25 de ani.

² Nota lui *Sallurk*: citează un pasagiu din scriitorul german Campe: «Și cu am întrebuintat mijlocul acesta la diferiți elevi ai mei și sunt convins că nu există alt mijloc preventiv mai bun pentru tinerime decât acesta». Formey nu face nici o observație asupra acestui pasagiu; cu altă ocazie el spune însă: «Ar fi trist dacă nimeni nu ar putea să aibă darul înfrânării fără să fi văzut un spital pentru sifilitici».

84. Aceste puține cuvinte, unite cu cele ce aveai tânărlul înaintea ochilor, îi produsera o impresie care nu s'a mai șters niciodată. Silit prin cariera sa să-și petreacă tinerețea în diferite garnizoane, a suferit mai bine să râză camarazii săi de dânsul decât să urmeze desfrânările lor. «Am fost și eu om, zice dânsul, am avut și eu slăbiciunile mele; dar, iată, până la vârsta în care mă găsesc, de câte ori văd o prostituată, mă cutremur de groază». Dascăle, vorbe puține; caută numai să-ți alegi bine locul, timpul, persoanele; apoi fă toate lecțiile prin exemple și fii sigur că vei reuși.

85. Modul cum se petrece copilăria n'are o importanță așa de mare,¹ fiindcă răul care se strecoară se poate îndrepta, iar binele poate să vie și mai târziu. Cu totul altfel e *adolescența*,² vârsta în care omul începe cu adevărat să trăiască.³ Vârsta aceasta ține totdeauna mai puțin decât ar fi nevoie pentru cele ce sunt de făcut și de aceea trebuie să-i dăm o atențiune fără răgaz; de aceea stăruiesc pentru a găsi meșteșugul s'o prelungim. Un foarte bun principiu de educație în această privință este să întârziezi *totul* cât se poate mai mult. Caută să

¹ *Sallwürk* zice că Stuve, Campe și Trapp (pedagog german 1745—1818, partizan al teoriilor lui Basedow) cari găsesc în vorbele de mai sus ale lui R. un mare paradox, desigur că nu l-au înțeles bine.

² *Adolescența* nu e cuvântul întrebuințat de autor; el zice: «prima vârstă în care... etc.» Adolescența se socotește de unii între 14 și 21 sau 25 de ani. Il întrebuințează Rouss. în § 88.

³ Vezi § 6.

mergi încet și cu siguranță: fă ca adolescentul să nu devină om când nu mai are nimic de făcut pentru aceasta. Odată cu creșterea corpului, se pregătesc și se formează și sucurile destinate să dea sângelui balsam și fibrelor putere.¹ Dacă le dai altă îndrumare și dacă ceea ce are să serve la perfecționarea unui individ servă la formarea altuia, amândoi vor fi în stare de slăbiciune și opera naturii va fi nedesăvârșită. De aceasta se influențează și spiritul; și funcțiunile lui vor fi slabe și fără vlagă. Niște membre groase și puternice nu fac nici curajul nici geniul și înțeleg că forța sufletească nu poate să fie alături de cea trupească, dacă organele comunicațiunii celor două substanțe sunt rău așezate. Dar oricât de bine ar fi așezate, vor lucra totdeauna slab, dacă purced dintr'un sânge istovit, sărăcit și lipsit de substanța care dă putere și mișcare tuturor șurupurilor mașinei. Se observă îndeobște mai multă tărie sufletească la oamenii a căror tinerețe a fost păzită de corupțiunea prea timpurie decât la cei cari au început destrăbălarea chiar când au început să aibă și puterea de a o face. De aceea popoarele cari au moravuri mai curate întrec de obicei și în bun simț și în curaj pe cele cu moravuri destrăbălate. Acestea din urmă se disting prin

¹ *Salluwork*: După o concepție, care își are originea în anticitate, evoluția fizică se face sub influența unei substanțe pe jumătate spirituală, pe care o numiau *spiritus vitales* (spirite ale vieții); pe când în ceea ce nu-i însuflețit se află numai *spiritus mortuales* (spirite ale morții).

oarecari mici calități de îndemânare pe cari le numim *spirit, iscusință, fineță*; dar numai la cele dintâi se găsesc acele mari și nobile funcțiuni ale înțelepciunii și ale rațiunii cari caracteriză pe *om* și-i fac cinste, îndemnându-l a îndeplinî fapte frumoase, a cultivă virtuțile și a săvârși lucruri cu adevărat folositoare.

86. Învățătorii se plâng că focul acestei vârste face tinerimea protivnică disciplinei. Așă este; dar a cui e vina? Dacă învățătorii au lăsat ca focul să se aprindă în simțuri, nu știu că nu-l mai pot stinge? Predicile lungi și reci ale unui pedant putea-vor să șteargă din spiritul elevului imaginea plăcerilor pe cari mintea a făurit-o? Gonî-vor din sufletul lui dorințele cari îl chinuesc? Potolî-vor flacăra unei porniri a cărei întrebuițare o cunoaște? Ori, din contra, îl vor întărâtă împotriva piedicilor ce stau în calea singurei fericiri despre care are ideie? Ce va vedeă el în porunca aspră ce i se dă, fără a i-o face înțeleasă, dacă nu capriciul și ura unui om care vrea să-l chinuească? Și atunci mai este lucru ciudat când și el la rândul lui se răsvrătește și urăște?

87. Știu bine că, arătându-te îngăduitor, poți să fii mai bine suferit de elev și să-ți păstrezi chiar o aparență de autoritate. Nu prea văd însă la ce folosește autoritatea care se menține numai ațâțând vițiile pe cari ar trebui să le pedepsească. Ar fi ca

un călăreț, care, vrând să potolească un cal înfuriat, l-ar face să sară într'o prăpastie.

88. Acest foc al adolescentului, în loc de a fi o piedică pentru educație, este dimpotrivă un ajutor prin care ea se desfășoară și se desăvârșește; el îți dă putere asupra sufletului unui tânăr când acesta nu se mai simte mai slab decât tine. Te servești de primele lui afecțiuni ca de un frâu pentru a-i conduce toate mișcările: până aci eră liber, acum e supus. Câtă vreme nu iubiă, eră stăpânit de sine însuși și de trebuințele sale; îndată ce iubeste, e stăpânit de pornirile acestei iubiri. Astfel se formează cele d'întăiu legături între el și specia sa. Dacă își îndreptează spre dânsa sensibilitatea sa născândă, să nu crezi că va cuprinde deodată pe toți oamenii sau că cuvântul gen omănesc va avea vre-o însemnare pentru el. Nu, sensibilitatea aceasta se va mărgini întăiu la semenii săi și semenii aceștia nu vor fi dintre necunoscuți, ci dintre aceia cu cari are legături, dintre cei pe cari obișnuința i-a făcut să fie pentru el iubiți sau trebuincioși, dintre cei pe cari îi vede că au acelaș mod de a simți și a gândi ca și el, pe cari îi vede expuși la durerile ce a suferit și el și simțitori la plăcerile gustate și de el, într'o vorbă, dintre cei cari, prin o sumă de potriviri firești, se fac mai lesne iubiți. Numai după ce se va fi cultivat în felurite chipuri, după ce va fi reflectat asupra propriilor sale simțiri și asupra simțirilor altora, numai atunci

va ajunge ca din noțiunile sale individuale să-și formeze ideia abstractă de *omenire* și să adauge la afecțiunile sale particulare pe acelea cari îl identifică cu specia.

89. Ajungând în stare să aibă afecțiune pentru cineva, va putea să prețuească și afecțiunea celorlalți față de dânsul ¹ și va lua în seamă semnele acestei afecțiuni. Vezi ce putere poți dobândi asupra-i? Cu câte lanțuri nu-i poți lega acum inima fără ca el să bage de seamă! Când va putea să se examineze bine, va vedea cât ai făcut pentru el, mai ales când se va compara cu alți tineri de vârstă sa și când pe tine te va compara cu alți guvernori. Zic «când va vedea»; dar nu te apucă să-i spui; dacă-i spui, el nu va mai vedea. Dacă-i ceri supunere în schimbul îngrijirilor ce i-ai dat, va zice că te-ai prefăcut a-i face bine *pe degeaba* și în realitate ți l-ai făcut dator și l-ai legat printr'un contract la care el n'a consimțit. De geaba îi vei spune că ceea ce ceri este tot pentru binele *lui*; faptul este că-l *silești* și-l silești în schimbul unor lucruri ce i le-ai făcut fără ca el să le dorească. Dacă un nenorocit ia banii pe cari se prefac că-i

¹ Afecțiunea poate să nu fie reciprocă, dar prietenia nu. Prietenia e un schimb, un contract, ca oricare altul; dar mai sfânt decât toate. Vorba *prieten* n'are alt corelativ decât pe sine însuș. Orice om care nu e *amicul amicului său* este, desigur, un înșelător; căci nimeni nu poate să obțină prietenia altuia decât numai *dându-i-o pe a sa sau prefăcându-se că i-o dă*. (Nota autorului).

dau și astfel se vede înscris ca soldat fără voia lui¹, zici că e nedreptate; dar nu este și mai nedrept când ceri elevului tău plata îngrijirilor pe cari nu le-a voit?

90. Ingratitudinea ar fi mai rară, dacă n'ar fi așa de multe binefaceri date cu camătă. E un sentiment firesc să-ți placă ceea ce-ți face bine. În sufletul omului nu se găsește ingratitudea, dar se găsește interesul. Sunt mai puțini oameni căror li s'a făcut bine și sunt ingrati și mai mulți binefăcători interesați². Dacă-mi vinzi ceea ce îmi dăruiești și ceri prețul pe urmă, atunci este o înșelăciune. Numai cele ce nu se prețuesc sunt neprețuite. Inima omului primește numai legile pe cari și le face singură: vrând s'o prinzi în lanț, o liberezi; lăsând-o liberă, o prinzi în lanț.

91. Când pescarul lasă undița în apă, peștele vine și-i dă roată fără frică, dar îndată ce s'a prins de cârligelul ascuns în viermușor și simte că undița se ridică, încearcă să fugă. Pescarul e binefăcătorul? Peștele este ingratal? S'a văzut vreodată ca un om, pe care binefăcătorul l-a uitat, să uite pe binefăcătorul său? Din potrivă, vorbește totdeauna cu plăcere și se gândește la el cu duioșie. Dacă află prilej

¹ Pe acele vremuri înrolarea soldaților se făcea în mod cu totul deosebit decât azi, când există serviciu militar obștesc.

² *Salluruk* spune că Formey protestează, în interesul moralei, în contra unor astfel de justificări ale nerecunoștinței. Petitain spune că aceeași idee se găsește la filozoful latin Seneca (*De benef.* Cartea I cap. I).

ca, prin vreun serviciu neașteptat, să-i arate că-și aduce aminte de serviciile primite, își va arăta recunoștința cu o mare mulțumire sufletească. Simte o dulce bucurie să se înfățișeze la ocazie și să zică: «A venit și rândul meu!» Acesta este cu adevărat glasul naturii; niciodată o adevărată binefacere n'a produs un îngrat.

92. Dacă deci recunoștința este un sentiment firesc și dacă nu-i strici efectul prin greșeala ta, fie sigur că elevul tău, începând să-și dea seama, va prețui îngrijirile ce i-ai dat, cu condițiune să nu fi încercat a statornîci, tu singur, prețul; vei dobîndî astfel asupra-i o autoritate pe care nimic n'o va putea distruge. Până când vine vremea să fie om și să te porți cu el astfel, să nu-i vorbești nici odată de cecece ți-e dator, ci de datoria către el însuși. Ca să-l faci supus, lasă-i toată libertatea; ascunde-te, ca să te caute; fă să se nască în sufletu-i nobilul sentiment al recunoștinței, vorbindu-i numai de interesul său. N'am vrut să-i șpui¹ că cecece ai făcut e spre binele lui, până când n'ajunge în stare să te priceapă; căci altfel din cuvîntarea ta va înțelege numai că *tu* atârni de *el* și te va socoti ca un servitor. Acum însă, când începe a simți iubirea, înțelege că un om poate să fie legat de cecece iubește și stăruința ta de a te ocupa neconținut de dânsul n'o mai socotește ca legătura unui sclav, ci ca afecțiunea unui prieten. Și nimic

¹ Sallwürk trimite la § 63 din Cartea III.

nu înrăurește mai puternic sufletul omenesc decât glasul prieteniei adevărate, căci știm că el vorbește numai pentru interesul nostru. Putem crede că un prieten se înșală, dar nu că vrea să ne înșele. Câte odată nu ascultăm de sfaturile lui, dar niciodată nu le disprețuim.

93. Iată-ne în fine în ordinea morală a lucrurilor; am făcut al doilea pas în viața omenească. Dacă ar fi locul aci, aș încercă să arăt cum, din primele mișcări sufletești, se ridică primele glasuri ale conștiinței și cum din sentimentul iubirii și al urii se nasc primele noțiuni de bine și de rău; aș arată că dreptatea și bunătatea nu sunt numai niște cuvinte abstracte, niște creațiuni ale inteligenței noastre, ci adevărate mișcări ale sufletului luminaț de rațiune, că sunt numai un progres al sentimentelor noastre primitive; aș arată că numai prin rațiune, în afară de conștiință, nu se poate stabili nici o lege naturală, că dreptul naturii este o himeră, dacă nu se întemeiază pe o trebuință firească a sufletului omenesc.¹ Zic însă că aici

¹ Acel autorul pune nota ce urmează:

Maxima «*ceceace vrei să-ți faci fie oamenii, fă și tu lor asemenea*» se întemeiază numai pe conștiință și pe sentiment, căci unde este rațiunea precisă ca să mă port, fiind eu, ca și cum aș fi un altul, mai ales dacă sunt sigur că nu mă voiu găsi niciodată în acelaș caz? și cine îmi spune că dacă aș urma eu cu credință această maximă aș face s'o urmeze și ceilalți oameni față de mine? Cel rău se folosește de corectitudinea celui drept și de propria sa necorectitudine. Toți oamenii să fie dreپți, afară de el. Mărturisipi că această invoală nu folosește prea mult oamenilor de treabă.

n'am să fac un tratat de metafizică¹ sau de morală, nici vreun studiu de nici un fel; mă mărginesc să arăt rîndul și progresul sentimentelor și cunoștințelor noastre despre propria-ne constituție. Alții vor demonstra poate ceace eu numai indic aici.

94. Emil al meu pînă acum s'a privit numai pe sine. Prima privire pe care o îndreaptă spre semenii săi îl îndeamnă să se compare cu ei și, firește, sentimentul care se naște în sufletul lui este de a fi el în cel dintâiu loc. Acum e momentul când *iubirea de sine* se transformă în *amor propriu* și când încep a se naște toate pasiunile cari se țin de el. Pentru a ști însă hotărât dacă pasiunile cari îi vor stăpîni caracterul vor fi umane și blînde sau crude și răufăcătoare, dacă vor îndemna la bucurie și la milă sau la invidie și pizmă, trebuie să știi ce loc va socoti el că are printre oameni și ce fel de piedici va socoti el că are să învingă pentru a ajunge la locul pe care vrea să-l ocupe.

95. Ca să-l îndrumezi în aceasta, după ce i-ai

Dacă însă puterea sufletului meu mă identifică cu aproapele meu și ajung să mă simt oarecum *in el*, atunci dacă vreau ca el să nu sufere, pricina e că nu vreau să sufer eu. Mă interesez de el din iubirea pentru mine însumi și motivul maximei se găsește în însăși natura, care-mi inspiră dorința de a fi bine ori în ce loc *m'aș știu* că exist. De aici conchid că preceptele *legii naturale* nu sunt întemeiate numai pe rațiune, ci au o bază mai solidă și mai sigură. Iubirea de oameni derivată din iubirea de sine este principiul dreptății omenești. Prescurtarea întregii morale este dată în evanghelie prin prescurtarea legii.

¹ *Metafizica*: cunoștința primelor cauze și a primelor principii.

făcut cunoscuți pe oameni prin părțile lor comune, trebuie acum să-i arăți deosebiriile dintre ei. Acî vine chestiunea inegalității naturale și civile și înfățișarea ordinii sociale.

96. Trebuie să studiezi societatea prin oameni și pe oameni prin societate; cei cari ar studia separat politica și morala n'ar înțelege niciodată nimic din nici una din ele. Cercetând întâiu raporturile primitive, vedem cum influențează ele sufletește pe oameni și ce pasiuni nasc de aci; se vede, în schimb, prin progresul pasiunilor, că aceste legături se înmulțesc și devin mai strânse. Nu atât puterea brațelor face pe oameni liberi, ci mai mult moderațiunea sufletelor¹. Cine dorește puține lucruri ține la puțini oameni, dar oamenii fiind deprinși a lua deșartelor lor dorințe drept trebuințe fizice, cei ce au socotit pe acestea din urmă drept fundamente ale societății omenești, au luat efectele drept cauze și s'au rătăcit cu totul în raționamentul lor.

97. În starea naturală există o egalitate de fapt² reală și care nu se poate distruge, pentrucă

¹ *Sallucurk* trimite pentru compar. la § 2 cartea III.

² *Sallucurk* zice în notă: Toate acestea sunt cuprinse în: *Tra-tatul ăsupre originea inegalității între oameni*. Nu e posibil a se cită toate pasagiile paralele. De aceea vom arăta numai ideia fundamentală a scrierei. Omul este un animal mai bogat organizat, deosebindu-se însă de acesta prin putința de a se perfecționa (perfectibilitate). Aceasta îl scoate pe om afară din starea naturală a egalității astfel încât străbate o serie de stări, cari în cele din urmă îl conduc la o egalitate artificială, constând în starea de sclavie a tuturor sub un singur stăpân, care însă poartă deja în sine ger-

este peste putință ca, în starea aceasta, numai deosebirea dintre om și om să fie așa de mare încât să facă pe unul atârnător de celălalt. În *starea socială* există o egalitate *de drept* himerică și deșartă, pentrucă mijloacele destinate la păstrarea ei servesc tocmai ca să o distrugă și pentrucă forța publică prin care cel tare apasă pe cel slab rupe echilibrul așezat de natură între ei¹. Din această *primă contradicere* ies toate celelalte contradicere între aparență și realitate pe cari le observăm în societățile organizate. Totdeauna *mulțimea* va fi jertfită unui *mic număr* și interesul *particular* va trece înaintea interesului *obștesc*. Totdeauna aceste înșelătoare cuvinte *dreptate și supunere* vor fi uneltele vieței și armele nedreptății. De acî urmează că deosebitele *categoria sociale*, cari zic că sunt folositoare celorlalte, folosesc numai lor și păgubesc pe celelalte. De acî putem vedeă câtă considerație li se datorește după adevărata justiție și după rațiune. E de văzut numai dacă locul pe care și l-au

---

menul turburării, pentrucă la rândul său întâmplarea îl răstoarnă și pe acesta. Acele stări de neegalitate, cari trebuiesc străbătute în mod succesiv sunt: recunoașterea posesiunii (sărac și bogat), introducerea autorității (puternic și slab), degenerare în despotism (stăpân și sclav).

¹ Legile din toate țările favorizează totdeauna pe cel puternic împotriva celui slab, pe cel ce are împotriva celui ce n'are nimic: acest neajuns nu se poate înlătură și nu există excepție. (Nota autorului ed. Amsterdam). Sallwürk trimite pentru comparație cu această notă la nota lui Rousseau sub cartea I § 3: «Legile, care în totdeauna s'au ocupat prea mult cu bunurile și prea puțin cu persoanele, fiindcă urmăresc pacea și nu virtutea...» și la § 72 cartea II.

ales cei din fiecare categorie este mai folositor pentru fericirea lor; astfel poate ști fiecare cum să judece propria sa soartă. Acesta e studiul de care ne interesăm acum; dar, ca să-l putem face bine, trebuie să începem prin cunoașterea sufletului omenesc.

98. Dacă ar fi vorba să arăți tânărului pe oamenii sub înfățișarea măscii lor, nici n'ar fi nevoie să i-i arăți, căci i-ar vedea pretutindeni și totdeauna. Dar *masca* nu e *omul* și nu trebuie ca aparența să-l înșele; de aceea, zugrăvind-i oamenii, zugrăvește-i cum sunt, nu ca să-i urască, ci ca să-i plângă și să nu dorească a fi le fel cu ei. După părerea mea, acesta este sentimentul cel mai bine înțeles pe care-l poate avea un om față de specia sa.

99. În urmărirea scopului propus, se cade să luăm un drum cu totul opus celui de până acum: să instruiim pe tânăr prin experiența altora, nu prin a sa proprie. Dacă vede că-l înșeală oamenii, va începe să-i urască; dacă însă, respectat de ei, vede că se înșeală între dânsii, va simți milă față de toți. Pythagora¹ zicea că spectacolul lumii seamănă cu spectacolul jocurilor olimpice²: unii au prăvălii și se gândesc numai la câștigul lor; alții își pun în joc persoana lor și aleargă după glorie; alții se

¹ Pythagora: filozof și matematic grec (sec. VI înainte de Hristos). Se cunosc puține lucruri despre viața lui, ba unii susțin că nici n'a existat. Lui i se atribue născocirea tablei de înmulțire.

² Jocurile olimpice se țineau în vechea Grecie din patru în patru ani și adunau la ele locuitori din toate părțile.

mulțumesc să privească jocurile și aceștia nu sunt cei mai răi ¹ 4

100. Aș dori ca societatea tânărului să fie de așa fel încât să aibă ideie bună de acei ce-l înconjoară; dar, pe de altă parte, să cunoască lumea așa de bine încât să privească cu ochi răi tot ce se petrece în lume. Să știe că omul, dela natură, este bun, să-l simtă astfel, să judece pe aproapele său prin sine însuși; dar să vadă cum societatea strică și înrăutățește pe om; să știe că originea viciilor oamenilor stă în prejudițiile lor; să se deprindă a prețui pe individ, dar să disprețuească mulțimea; să vadă că toți oamenii poartă măști aproape asemenea, dar să știe că se găsește chipuri mai frumoase decât măștile cari le acoper.

101. Mărturisesc că această metodă are neajunsuri și că nu e ușor de pus în practică; fiindcă, dacă-l înveți prea de timpuriu să observe pe oameni, dacă îl deprinzi să urmărească de aproape faptele celorlalți, îl faci gură rea, batjocoritor și prea grăbit a formulă judecăți despre oricine. Ba chiar va ajunge să-și facă o plăcere de a da oricărui fapt interpretări rele și a nu găsi binele nici acolo unde el există în realitate. Văzând mereu viciul, se va obișnui cu el și va vedeà pe cei răi fără a se îngrozì, precum se deprinde cineva a privi pe nenorociți fără a-i fi

¹ Acì Petitain notcază că ideea aceasta a lui Pythagora (raportată de Cicerone, Tusculanae V. 3, 9). se găsește și în Montaigne cartea I cap. 25.

milă. Cu vremea, perversitatea obștească îi va folosi nu ca să-i dea lecție, ci ca să-i procure o scuză: va zice că de vreme ce *omul* este așa, el nu trebuie să caute a fi altfel.¹

102. Dacă, din această pricină, ai vrea să-l instruești prin principii și să-i arăți, odată cu natura sufletului omenesc, și cauzele din afară ce ne îndeamnă la vicii, trecându-l astfel deodată dela obiectele sensibile la cele intelectuale, atunci te-ai servi de o metafizică mai presus de priceperea lui, ai cădea în greșeala, de care te-ai ferit cu grijă până acum, de a-i da lecții cari se văd că sunt lecții,² de a pune spiritul, experiența și autoritatea profesorului în locul propriei lui experiențe și în locul rațiunii lui.

103. Ca să înlătur amândouă aceste piedici, ca să-l pun față de sufletul celorlalți oameni fără primădie de a strică pe al lui, mă gândesc să-i arăt pe oameni de departe, în alte timpuri și în alte locuri, astfel ca el să vadă scena, dar să nu poată păși pe ea. Acum e momentul *istoriei*: prin ea va citi în sufletele oamenilor fără lecțiunile filozofiei; prin ea îi va privi ca simplu spectator, fără interes și fără patimă, ca un judecător, nu ca un complice, nici ca un acuzator.³

¹ *Sallcurk* notează că Locke vrea cu orice preț să arate tânărului ce se petrece în lume înainte de a păși el însuși în ea.

² *Sallcurk* explică zicând: Pe când ar trebui experiența să-l învețe, nu vorbește.

³ *Sallcurk* amintește că în pedagogia mai nouă istoria stă cam pe același plan.

104. Ca să cunoști pe oameni, trebuie să-i vezi la lucru. În lume îi auzi vorbind: își dau pe față discursurile, dar își ascund acțiunile; în istorie acestea le sunt desvăluite și-i judeci de pe fapte. Chiar cuvintele lor te ajută ca să-i apreciezi, căci, comparând ce fac cu ce zic, vezi deodată ce *sunt* și ce vor *să pară*; cu cât se prefac mai bine, cu atât se dau mai bine de gol.

105. Din nenorocire, și acest studiu are felurite neajunsuri și poate fi primejdios. E greu să găsești punctul de privire din care să poți judecă pe semenii tăi cu echitate¹. Unul din marile cusururi ale istoriei este că arată pe oameni mai mult cu părțile lor rele decât cu cele bune. Fiind interesantă numai prin revoluțiuni și prin catastrofe, ea nu vorbește despre poporul care crește și propășește în liniște sub un guvernământ pașnic. Istoria începe a vorbi de el numai atunci când, nefiind mulțumit cu sine, se amestecă în trebile vecinilor sau îi lasă pe aceștia să se amestece într'ale lui; ea îl celebrează numai când începe să decline, căci toate istoriile încep unde ar trebui să sfârșească. Cundaștem foarte bine istoria popoarelor cari se distrug, dar ne lipsește a acelor cari se înmulțesc. Fiind ferice și înțelepte, istoria n'are ce să spună despre ele. Chiar în zilele noastre vedem că guvernele cari se poartă mai bine sunt acele despre cari se vor-

¹ *Echitate* e un neologism de care e nevoie să ne servim aci, căci vorba noastră *dreptate* (justiție) cuprinde și ideia *dreptății firești* (echitate) și ideia *dreptății legale* (justiție).

bește mai puțin. Deci noi cunoaștem numai răul, căci binele nu face *epocă*. Numai cei răi sunt celebri, cei buni sunt uitați sau luați în răs. Astfel istoria, ca și filozofia, calomniază neîncetat neamul omenesc.

106. Mai mult, faptele povestite în istorie nici nu sunt icoana adevărată a celor petrecute într-adevăr; ele se prefac după mintea istoricului, se modelează după interesele lui, se colorează după prejudecățile lui. Știe cineva să pună pe cititor în așa punct ca să vadă evenimentul tocmai cum s'a întâmplat? Ignoranța sau parțialitatea modifică totul. Fără să schimbi vreun fapt istoric, numai restrângând sau lărgind împrejurările cari se raportă la el, câte înfățișeri diferite nu poți să-i dai? Uitați-vă la un obiect din diferite puncte de unde-l puteți privi și vi se va părea din fiecare punct altfel, deși s'a schimbat numai ochiul privitorului. Este oare îndestulător pentru respectul adevărului să-mi spui un fapt adevărat, dar să mă faci să-l văd altfel de cât a fost? Poate că uneori un copac mai mult ori mai puțin, o stâncă la dreapta sau la stânga, un vârtej de praf ridicat de vânt au hotărât soarta unei bătălii fără ca nimeni să fi băgat de seamă. Impiedică oare aceasta pe istoric să-ți spună pricina înfrângerii sau izbânzii par'că ar fi fost peste tot? Și ce-mi pasă mie de fapte, dacă nu cunosc rațiunea lor de a fi? și ce lecțiuni pot să scot dintr'un eveniment a cărui pricină adevărată n'o cu-

nosc? Istoricul îmi spune una, dar o inventează; iar critica despre care se face atâta caz, este numai arta de a face conjecturi, arta de a alege între mai multe minciuni pe aceea care pare că seamănă mai bine cu adevărul.

107. Ați citit vreodată «*Cleopatra*» sau «*Cassandra*»¹⁾ sau alte cărți de acest soi? Autorul alege un eveniment cunoscut și, potrivit lui, împodobindu-l după vederile lui, împodobindu-l cu amănunte închipuite de el, cu personaje cari n'au existat niciodată, cu portrete imaginare, grămădește ficțiune după ficțiune pentru a face citirea plăcută. Aceste *romane* se deosebesc puțin de *istoriile* voastre, atâta numai că romancierul dă mai mult drum liber *propriei* sale imaginațiuni, iar istoricul se supune imaginațiunii *altuia*. Aș putea să adaug, dacă voiți, că cel d'întâiu urmărește un obiect moral, bun sau rău, pe când istoricul nu are nicio grijă de aceasta.

108. Se va zice că adevărul faptelor interesează

¹⁾ *Romane* de *Calprenède*, primul în 12 volume, al doilea în 10. *Calprenède* (1609—1663) a fost un nobil francez, care a trăit pe lângă curtea regală și a publicat câteva volume de poezii și mai multe romane. Scrierile lui au avut mult răsunet în cercurile aristocratice din acel timp; dar în veacul următor s'au uitat. Romanele pomenite aci de *Rousseau* au subiecte din istoria antică, dar luate din epoce puțin cunoscute, astfel că se poate da drum liber închipuirii. *Cleopatra*, fiica vestitei regine a Egiptului, iubită de *Juba*, principele Munteniei este eroina celui d'întâiu; dar toată dezvoltarea este făcută în felul romanelor cavaleresti, ce erau încă în modă pe acele vremuri. *Cassandra* este povestea iubirii lui *Oroodate* din *Scitia*, pentru fiica regelui *Persiei* *Darius*. Această princesă în odată, în roman, numele de «*Cassandra*» și de aci titlul cărții.

mai puțin decât adevărul moravurilor și al caracterelor. Dacă sufletul omenesc este bine zugrăvit, nu-ți mai pasă atâta dacă evenimentele sunt redată cu exactitate; căci — se va adăoga — ce ne pasă de întâmplări petrecute acum două mii de ani? Așă ar fi, dacă portretele s'ar face după natură; dar dacă modelele lor se găsesc numai în imaginația istoricului, atunci dăm peste neajunsul de care am voit să fugim și, în locul autorității profesorului, punem autoritatea scriitorilor. Dacă e vorba ca elevul meu să vază numai tablouri născute din închipuire, vreau mai bine ca acelea să fie făcute de mine decât de altul; vor fi, cel puțin, mai bine potrivite față de scopul urmărit.

109. Pentru un tânăr, cei mai răi istorici sunt aceia cări fac multe apretieri. Dă-i fapte, ca să judece el însuși; numai așă se poate deprinde a cunoaște oamenii. Dacă judecata autorului îl conduce mereu, el se deprinde să vadă prin ochii altuia și, când acești ochi lipsesc, el nu mai vede nimic.

110. Las la o parte istoria modernă, nu numai pentru că nu are fizionomie proprie și pentru că oamenii din timpurile noastre seamănă toți între ei, dar și pentru că istoricii noștri, preocupați cu totul de efect, se gândesc numai să facă portrete foarte colorate, dar cari, adesea, nu reprezintă nimic¹. În

¹ Autorul citează în notă câteva nume de istorici: «Așă e Davila, Guicciardini, Strada, Solis, Machiavelli și câteodată chiar

pentru ca să-l citești ¹. Nu zic nimic de Titu Liviu ² căci îi va veni rândul; dar e om politic, retor, adică e tot ce nu se potrivește cu vârsta de care ne ocupăm ³.

112. În genere, istoria are neajunsul că ține socoteală numai de faptele însemnate și văzute cari se pot fixa prin date, prin nume de locuri și de oameni; dar cauzele încete și progresive ale acestor fapte, cari nu se pot numi tot așa de ușor, rămân totdeauna necunoscute. Adesea o bătălie câștigată sau pierdută se dă ca motivarea unei revoluțiuni care, chiar înaintea acestei bătălii, nu se mai putea înlătura. Războiul slujește numai ca să dea pe față evenimente hotărâte de mai nainte prin niște cauze morale pe cari istoricii foarte rar le descoperă.

113. Spiritul filozofic al secolului nostru a îndreptat în această direcțiune silințele mai multor scriitori, dar mă îndoiesc că adevărul a putut să câștige ceva din munca lor. Pe toți îi stăpânește

¹ Herodot este cel dintâiu istoric al Grecilor (484—425 înainte de Hr.). El a lăsat 9 cărți despre istoria vremilor lui și despre popoarele cu cari Grecii erau în contact pe acel timp.

² Titu Liviu este istoricul latin (59 în. de Hr. — 19 după Hr.) care a scris istoria poporului său, intercalând frumoase discursuri pe cari le atribuie diferitelor personaje istorice.

³ *Salluwrk* zice: Aceste aprecieri sunt juste pentru concepția epocii în care trăia Rousseau, azi firește că au încetat de a mai fi. Numai Tucidide ar fi putut să fie judecat mai bine și de către Rousseau; opera lui nu este numai o istorie pragmatică ci și o adevărată istorie de moravuri. Impotriva glorificării eroilor din războaie polemizează și Locke în § 116.

tirania sistemelor și de aceea fiecare caută să vadă lucrurile nu cum sunt, ci cum se potrivesc mai bine cu sistemul său ¹.

114. Pe lângă acestea, vom observă că istoria arată mai mult acțiunile decât oamenii, pentrucă prinde pe oameni numai în anumite momente, oarecum în hainele lor de paradă. Intr'înșa vedem pe omul *public* așa cum s'a *pregătit* el ca să fie văzut. Ea nu-l urmărește în casa lui, în odaia lui, în mijlocul familiei și al amicilor; am putea zice că zugrăvește mai mult haina omului decât persoana lui.

115. Aș vrea mai bine să încep studiul sufletului omenesc, prin citirea vieților diferitelor persoane; căci în acestea omul nu se poate ascunde, istoricul îl urmărește peste tot, nu-i lasă nici un moment de odihnă, nici un colțișor în care să se ferească de ochiul pătrunzător al privitorului: când unul crede că s'a ascuns mai bine, atunci celălalt îl pune într'o lumină mai vie. «Dintre biografii, zice «Montaigne, prefer pe aceia cari se opresc mai mult «la sfaturi decât la evenimente, cari se ocupă de «cele lăuntrice mai mult decât de cele din afară. «De aceea, în orice fel, prețuesc mai mult pe «Plutarch» ².

¹ *Sallucurk* zice: «Siècle de Louis quatorze» al lui Voltaire (1751) ar trebui cu deosebire exceptată de R. dacă această critică nu se refereste la ea. E de remarcă că Formey referitor la acest capitol condamnă operele istorice moderne din aceleași motive ca și Rousseau.

² Montagne, *Incerări (Essais)* II, 10; vezi și I, 25.

116. E adevărat că geniul oamenilor adunați mulți la un loc sau geniul popoarelor se deosebește mult de al individului în particular și n'am cunoaște deajuns sufletul omenesc dacă n'am cercetă și psihologia mulțimii; dar nu e mai puțin adevărat că trebuie să începem prin studiul *omului* pentru a judecă pe *oameni* și cunoașterea deplină a înclinărilor fiecărui individ ar înlesni prevederea efectelor lor combinate într'o grupare, într'un popor.

117. Pentru aceasta trebuie să ne adresăm tot la cei vechi, -pentru motivele pe cari le-am arătat și apoi fiindcă toate amănuntele familiare și ordinare, dar adevărate și caracteristice, sunt gonite din stilul modern și de aceea autorii ne înfățișează pe oameni tot așa de împodobiți în viața lor privată ca și în cea publică. Cuvința, deopotrivă de severă în scris ca și în fapte, permite să spui în public numai ceea ce este permis să faci și fiind siliți autorii să arate pe oameni numai cum se prezintă în lume, noi nu-i putem cunoaște cu adevărat nici din cărți nici de pe teatru. S'ar putea face și preface de o sută de ori biografiile regilor, nu vom putea avea un Suetoniu ¹.

118. Tocmai prin aceste amănunte este prețios Plutarch ². Are un meșteșug, ce nu se poate imită,

¹ Suetoniu, scriitor latin (69—141 după Hr.), autorul biografiilor cunoscute sub titlul «*Viața celor 12 Împărați*».

² Plutarch (50—125 după Hr.) rămâne tot autorul favorit al lui Rousseau, mai ales prin biografiile, din cari scoate neconținut exemple.

de a zugrăvi pe oamenii mari prin lucruri mici și știe să le nemerească așa de bine încât un cuvânt un zâmbet, un gest ajunge ca să caracterizeze pe eroul său ¹. Cu o glumă, Anibal își liniștește armata înspăimântată și o face să meargă răsând în bătaia vestită care l-a făcut stăpân pe Italia ². Agesilau, călare pe un băț, mă face să iubesc pe învingătorul marelui rege ³. Cezar, trecând printr'un sat sărăcăcios și vorbind cu prietenii săi ne dă pe față pe acel iscusit șarlatan care zicea că vrea să fie numai egalul lui Pompeiu ⁴. Alexandru bea o doc-

¹ G. Petitain aduce aici un citat din *Montaigne* (cartea I cap. 25): «Plutarch ne arată numai cu degetul pe undă să mergem și se mulțumește câteodată să dea o lovitură în mijlocul povestirii. Infățișarea unei acțiuni simple din viața unui om sau a unui cuvânt care nu se pare atât de important, face cât un discurs».

² *Sallwark* pune în notă faptul: Unui anume Giskon i se pără numărul Romanilor surprinzător de mare. Hannibal îi obiectă: «Tu n'ai observat un lucru încă și mai remarcabil». «Ce anume?» întrebă acela. «Că între toți aceștia nici unul nu se numește Giskon». Astfel povestește Plutarch în viața lui Fabius Maximus Cap. 15 și adaugă că între eei din jurul lui Annibal se produse un răs general și soldații merseră la luptă cu cea mai mare încredere. Eră în lupta de la Cannae.

³ *Rousseau* pune aici nota următoare: «Numai tinul dintre istoricii noștri, care a imitat pe Tacit, a îndrăsnit să imiteze pe Suetoniu și câte odată să transcrie pe Commines. Aceasta, deși i-a mărit valoarea cărții, i-a adus multe critici». G. Petitain spune că autorul la care face aluzie este *Duclos* (1704—1772) care a scris viața lui Ludovic XI (1745). Faptul la care face aluzie aici Rousseau se găsește în viața lui Agesilau (XXX), rege al Spartei (397 î. de Hr.). Învingătorul regelui Persilor Artaxerxe Mnemon. Iubindu-și foarte mult copiii, se jucă împreună cu ei și într'o zi l-a găsit un prieten mergând călare pe un băț. Surprins, l-a rugat să nu vorbească nimănui de acest lucru până în ziua când va avea și el un copil.

⁴ Aluzie la un fapt ce se găsește în biografia lui Cezar scrisă de Plu-

torie și nu zice nimic¹); e momentul cel mai frumos din viața sa. Aristide scrie pe scoică numele său și justifică astfel porecla ce i se dăduse². Philopoemen, lepădând mantaua, taie lemne în bucătăria gazdei sale³.

Aceasta este adevărata artă de a zugrăvi oamenii: Fizionomia nu se arată în trăsăturile cele mari, nici caracterul în faptele mari, firea se descoperă în lucrurile mărunțele. Afacerile publice sunt sau foarte obișnuite sau din vreme pregătite bine și cuviința modernă permite autorilor să se ocupe numai de acestea.

119. Fără îndoială, d. de Turenne⁴ a fost unul

tareh (Cap. XII). Ducându-se să comande în Spania, trecu printr'un mic orașel al Barbarilor, care avea un mic număr de locuitori. Amicii săi îl întrebară, glumind, dacă în acel orașel or fi lupte politice pentru întâietate. Cezar răspunse foarte serios că ar vrea mai bine să fie primul în acest orașel, decât al doilea în Roma.

¹ Vezi cartea II § 128 și nota sub acel §.

² Aluzie la anecdota cunoscută din viața lui Aristide, povestită de Plutarch în biografia acestuia (Cap. XII). Se știe că Aristide a fost supus ostracismului și gonit pentru câțva timp din Atena. În vremea votului, un cetățean care nu știu să scrie, întâlnește tocmai pe Aristide și-l roagă să scrie numele «Aristide» pe scoică. Aristide îi satisface dorința și arată și acum că merită numele de *Drept*:

³ *Philopoemen*, un mare general grec (253-189 în. de Hr.) care a purtat multe războaie victorioase în viață. Faptul la care face aluzie aici Rousseau e povestit de Plutarch (în viața lui Philopoemen cap. II). Obișnuia să umble îmbrăcat simplu. Aflându-se la Megara, eră găzduit la o familie, care ținea mult să-l îngrijească foarte bine. Intr'o zi întorcându-se acasă, găsește pe stăpâna casei în curte (stăpânul lipsit); aceasta luându-l drept un soldat sau servitor, îl rugă să-i ajute la bucătărie. El primi bucuros și, lepădând mantaua, se apucă să taie lemne. Așa-l găsi stăpânul casei, când sosi și nu mai știu, bietul om, cum să-și ceară iertare.

⁴ *Henri de la Tour d'Auvergne, viconte de Turenne* a fost unul din cei mai de frunte generali ai Franței (1611—1675). Descendent

din oamenii cei mai de frunte ai secolului trecut. Viața lui s'a scris în mod interesant, dându-se amănunte cari ne fac să-l cunoaștem și să-l iubim; dar autorii au fost nevoiți să lase deoparte altele, cari ne-ar fi făcut să-l cunoaștem și să-l iubim și mai mult. Voiu cită unul, pe care-l știu din izvor sigur și pe care Plutarch nu l-ar fi înlăturat, dar Ramsai l-ar fi lăsat afară chiar de l-ar fi știut¹.

120. Intr'o zi foarte călduroasă de vară, viconte-tele de Turenne, cu o bluză de pânză și cu scufie sta la fereastră în sălița camerei sale. Un servitor intră și înșelat de îmbrăcămintea stăpânului, crezù că este un rândaș dela bucătărie, cu care erà prieten. Se apropie încetșor pe la spate și cu o mână nu prea ușoară, îi trânteste o palmă strașnică. Omul, lovit, se întoarce repede. Pe servitor l-apucă tremurul când vede chipul stăpânului. Cade în genuchi și zice desnădăjduit: *Monsenior, credeam că e George...* — *Și dacă ar fi fost George, strigă*

---

dintr'una din cele mai vechi familii nobile ale Franței, fiind al doilea fiu al Ducelui de Bouillon, el a avut o carieră militară din cele mai bogate. Incepând ca simplu soldat în Olanda, a fost primit apoi ca ofițer în armata franceză și a luat parte, apoi a comandat, în neenumărate lupte din cele mai însemnate ale timpului. Bun cu soldații și cu servitorii, aceștia obișnuiau să-i zică «părintele nostru».

¹ *Sallivark* dă o notiță despre acest personaj. E vorba de un membru dintr'o familie scoțiană vestită prin oamenii de valoare pe cari i-a produs: *Ramsay*. Nu se cunosc mai multe despre viața lui. Se știe că a trăit câțeva vreme în Franța, că a scris o istorie a lui Turenne și a murit în 1741 la Saint Germain en Laye în Franța.

Turenne, frecându-se la partea locului, *nu trebuiă să dai așa de tare*. Asemenea lucruri nu îndrăsnii să le spunei, nenorociților! Așa dar fiți ne-firești, fără expresie; înmuiți-vă, împietriți-vă inima în cuviința care se rușinează de toate; faceți-vă vrednici de dispreț silindu-vă a vă păstră demnitatea! Dar tu, tinere, care citești acest fapt și înțelegi că arată o blândețe sufletească chiar în primul moment de supărare, citește și cât de mic se arată acest om mare îndată ce eră vorba de naștere și de nume. Gândește-te că acelaș Turenne arată totdeauna că dă pas înainte nepotului său, ca să facă a se înțelege că acest copil eră capul unei familii domnitoare¹. Apropie aceste fapte contradictorii, iubește natura, disprețuește opinia oamenilor; așa vei cunoaște pe om.

121. Puțină lume înțelege ce înrăurire pot avea citirile conduse astfel asupra spiritului proaspăt al unui tânăr. Plecați, din copilărie, pe cărți, deprinși

---

¹ În Franța — ca și aiurea — titlul principal de nobleță trecă delă tată la băiatul cel mai mare. Henri, viconte de Turenne, dobândește prin căsătorie proprietatea ducatului de Bouillon (și titlul). Aceste drepturi trec la primul născut Frederic Maurice, pe când Henri (eroul nostru) are numai titlul de viconte. Murind Frederic titlurile și drepturile de proprietate trec la fiul său (nepotul eroului nostru) și acesta devine capul familiei sau al casei de Bouillon. Eroul nostru țineă mult la regulile acestea și de aceea dădea în public semnele de respect de care vorbește Rousseau aci, iar pe de altă parte stăruia de a păstră toate proprietățile și toate titlurile de nobleță) să fie făcut episcop în anul 1669, adică la vârsta de 25 de ani.

să citim fără să cugetăm, nu suntem impresionati de ceea ce citim, pentru că purtăm în noi înșine pasiunile și prejudecățile de cari sunt pline istoria și biografiile, și tot ce fac persoanele istorice ne pare natural aflându-ne afară din natură și judecând pe alții după noi. Dar ia închipuiți-vă un tânăr crescut după maximele mele, închipuiți-vă pe Emil al meu, căruia cei 18 ani¹ de grijă statornică i-au păstrat o judecată dreaptă și un suflet sănătos; închipuiți-vă că, la ridicarea cortinei, și-ar aruncă pentru prima dată ochii pe scena lumii sau, mai bine, că ar sta între culise și ar vedea cum actorii își aleg și își îmbracă hainele și că ar număra frânghiile și grinzile cu al căror prestigiu grosolan sunt înșelate privirile spectatorilor. După cea dintâi surprindere, va simți rușine și dispreț pentru neamul omenesc; se va indigna să-l vază cum se înșală singur și cum se înjosește până la niște jocuri copilărești; se va îndureră văzându-și frații cum se sfâșie între ei și cum se prefac în fiare pentru că n'au știut să se mulțumească a fi oameni.²

122. Desigur, date fiind dispozițiunile naturale ale elevului, dacă profesorul alege cu prudență bucățile de citit și dacă știe să-l puie în măsură a găsi învățămintele ce se pot scoate dintr'însele, acest

¹ Să nu uităm că Rousseau presupune că guvernorul a luat în grijă pe elevul său chiar dela naștere.

² Nota lui *Salturuk*: Campe observă că el a constatat aceeași impresiune în cel mai mare grad asupra sufletelor încă nestrucate făcută prin descrierea descoperirii Americii.

exercițiu va fi pertru el un curs de filozofie practică, fără îndoială mai bun și mai bine înțeles de cât toate zadarnicile speculațiuni cu cari se încercă mintea tinerilor în școlile noastre. Când Cineas, după ce a ascultat planurile fantastice ale lui Pyrrhus, îl întreabă ce bine îi va aduce cucerirea lumii de care nu se poate bucura fără necazuri¹, noi socotim că e un cuvânt de spirit fără însemnătate; dar Emil va vedea aci o reflecție foarte înțeleaptă, pe care ar fi făcut-o el mai întâiu și care nu i se vâ șterge niciodată din minte, pentru că nici o prejudecată contrarie nu o va împiedica să se fixeze. Apoi, citind viața acestui nebun, va găsi că toate planurile lui cele mari l-au făcut să ajungă a fi ucis de o femeie; în loc să admire acest pretins eroism, el va vedea în toate întreprinderile acestui mare căpitan, în toate intrigile acestui mare om politic, numai niște pași spre acea nenorocită bucată de țigla care trebuie să puie capăt vieții lui și proiectelor lui printr'o moarte rușinoasă.²

¹ Cineas, elev al lui Demosthene, grec învățat, ministru al regelui Epirului Pyrrhus. Anecdota amintită aci e cunoscută și e povestită de Plutarch (Viața lui Pyrrhus, cap. XVI). E vorba de vestitul rege al Epirului care a pornit cu oastea contra Romanilor și a dobândit victorii, însă nu s'a putut folosi de ele din pricină că pierduse mulți soldați. De aci expresia *Victorie à la Pyrrhus*, adică victorie pe care o plătești prea scump.

² Moartea lui Pyrrhus povestită de Plutarch (Viața lui P. cap. XLV). În timpul unei lupte în orașul Argos, fugind, fu lovit de o lance; se întoarse repede să vadă cine l-a lovit. Eră un tânăr, fiul unei femei care sta, împreună cu altele pe casă și se uită. Femeia văzând că fiul ei va putea fi lovit de călărețul acela (pe care nu-l cunoștea)

123. Dar nu toți cuceritorii au fost omorîți; nu toți uzurpatorii au fost înfrânți în întreprinderile lor; mulți chiar vor părea fericiți, pentru spiritele vulgare. Acela însă care nu se ia după aparențe și judecă fericirea omenească după starea sufletului, acela îi va vedeă nenorociți chiar în izbânda lor, va vedeă cum dorințele și grijile cari îi rod se măresc cu cât e mai mare succesul; îi va vedeă cum aleargă, rupți de oboseală, fără a putea să ajungă vreodată la țintă; îi va vedeă ca pe acei călători nepricepuți cari se sue pentru prima dată pe Alpi și, la fiecare urcuș, cred că-i vor trece, dar când ajung în vârf văd cu descurajare că au un urcuș și mai mare înaintea lor.

124. August, după ce supusese pe concetățenii săi și zdrobise pe toți protivnicii, a stăpânit, în vreme de 40 de ani, cel mai mare imperiu ce a existat vreodată. Această putere nemărginită l-a împiedicat oare de a se da cu capul de păreți și de a face să răsunе palatul de țipetele sale, cerând lui Varus legiunile pierdute? ¹ Chiar dacă ar fi învins pe toți dușmanii, la ce i-ar fi slujit toate triumfurile, când necazuri de toate felurile se iviau neconținut în juru-i, când prietenii cei mai iubiți voiau să-l ucidă și când eră silit să plângă rușinea sau moartea

---

luă o bucată de țiglă de pe acoperiș și o asvârli în capul lui Pyrrhus și-i rupse șira spinării.

¹ Varus general al lui August, a pierit într-o luptă în contra Germanilor, împreună cu trei legiuni. Legenda zice că August, în nopțile sale de insomnie, țipă: «Varus, dă-mi legiunile!».

celor mai apropiați de el? Nenorocitul! a voit să cârmuească lumea și nu și-a putut cârmui casa. Ce a urmat din această nepricepere? A văzut pe nepotul său, pe fiul său adoptiv, pe ginerele său pierind în floarea vârstei; un alt nepot¹ a fost silit să mănânce umplutura saltelei ca să-și mai prelungească nenorocita-i viață cu câteva ceasuri; fiică-să și nepoată-sa, dupăce l-au necinstit cu purtarea lor, muriră: una de lipsă și de foame într'o insulă pustie, alta în închisoare, ucisă de un arcaș². August însuș, însfârșit, cea din urmă rămășiță a nenorocitei sale familii, fu silit de către chiar a lui soție să lase ca moștenitor un monstru³. Iată ce soartă a avut acest stăpân al lumii, a cărui glorie i-au cântat-o poeții și a cărui fericire i-au pizmuit-o urmașii. S'ar putea crede că măcar unul din admiratorii lui ar voi să le aibă, plătindu-le cu acelaș preț?

125. Am luat ca pildă *ambitiia*; dar oricare din pasiunile omenești poate să dea lecțiuni asemănătoare, când vrei să studiezi istoria ca să te cunoști pe tine însuși și ca să te faci înțelept pe socoteala morților. Nu e departe timpul când viața lui An-

¹ În românește *nepot* este și *fiul fratelui* și *fiul fiului*. Aci e vorba de al doilea înțeles (petit fils).

² Pedepsele de cari se vorbește aci au fost poruncite de însuși August din pricina faptelor nepoților și nepoatelor sale.

³ E vorba de *Tiberiu*, al doilea împărat roman, vestit prin cruzimile sale. Eră fiul Liviei, soția lui August.

toniu¹ va da tânărului o învățătură mai apropiată decât a lui August. Emil nu se va recunoaște nici de cum pe sine în obiectele ciudate ce se vor înfățișa privirilor lui în timpul studiilor celor noi; dar va ști din vreme să îndepărteze iluzia pasiunilor, înainte de nașterea lor; și, văzând că în toate timpurile ele au orbit pe oameni, va cunoaște chipul cum l-ar putea orbî și pe el, dacă vreodată s'ar lăsa în prada lor.² Știu că aceste lecțiuni nu sunt bine potrivite pentru el; poate că, la nevoie, vor fi târzii, neîndestulătoare; dar aduceți-vă aminte că nu acestea am voit să le scot din studiul meu³. Incepându-l, aveam alt scop; desigur, dacă acest obiect va fi rău făcut, vina va fi a profesorului.

126. Gândeți-vă că, îndată ce s'a dezvoltat amorul propriu, *eul* apare în tot minutul și niciodată tânărul nu poate observă pe alții fără să se compare cu ei. E interesant deci să știm în ce loc se va așeza printre semenii săi, după ce-i va fi examinat⁴. După chipul cum deprindeți pe tineri să citească istoria, văz că-i puneți în locul tuturor persoanelor din trecut, făcându-i pe rând Cicerone, Traian, Ale-

¹ În întâmplarea cu Cleopatra. Aceasta se va putea utiliza când se va vorbi tânărului despre raporturile sexuale. (Nota autorului).

² În edițiile ulterioare anului 1801 figurează sub acest pasagiu nota următoare care s'a găsit în manuscris: Numai prejudecățile produc în sufletele noastre înflăcărarea pasiunilor. Cine vede numai ceace este și judecă numai ceace cunoaște, nu poate fi târât de pasiuni. Erorile judecății noastre produc furia dorințelor noastre.

³ Vezi § 97 din aceeaș carte.

⁴ Vezi § 94 din aceeaș carte.

xandru, că-i descuragiați când se coboară în ei înșiși, că-i siliți să le pară rău de a fi ceea ce sunt. Recunosc că această metodă are oarecari foloase; pentru Emil al meu lucrul stă altfel: dacă o singură dată, în cursul studiilor sale, ar dori să fie altul decât el însuși, fie chiar Socrat ori Caton¹, aş socoti totul pierdut, căci *acele care începe a se înstreina de sine, ajunge să se uite cu desăvârşire.*

127. Nu filozofii cunosc mai bine pe oameni, căci îi văd numai prin *prejudecățile* filozofiei și nici o îndeletnicire nu dă atâtea prejudecăți. Un sălbatic ne judecă mai sănătos decât un filozof. Acesta își recunoaște viciile, se indignează de ale noastre și-și zice în sine: «*Suntem toți niște răi*»; celălalt ne privește fără emoțiune și zice: «*Sunteți nebuni*». Are dreptate; căci nimeni nu face răul pentru rău. Elevul meu este sălbaticul, cu deosebire că Emil a *cugetat* mai mult, a comparat mai multe idei, a văzut mai deaproape greșelile noastre, de aceea se păzește mai bine de el însuși și judecă numai ce cunoaște.

128. Numai pasiunile noastre ne irită în contra pasiunilor altora. Ura în potriva celor răi e pricinuită de interesele noastre: dacă nu ne-ar face *nouă* rău, am simți pentru dânșii nu ură, ci milă. Răul ce ne face nouă cei răi ne silește să uităm

---

¹ *Socrat* ori *Caton*: adică om foarte învățat sau om foarte virtuos. *Catone* a devenit sinonim cu: om care practică și cere a se practica moralitatea.

răul ce și-l fac loruși. Lesne le-am iertà vițiile, dacă am putea cunoaște cum îi pedepsește propriul lor suflet. Simțim ofensa, dar nu vedem pedeapsa: foloasele sunt văzute, dar răsplata este lăuntrică. Cel care crede că se folosește de fructul vițiilor sale, e tot așa de chinuit ca și cum n'ar fi izbutit; ținta este schimbată, dar îngrijorarea este aceeaș: degeaba își arată triumful și-și ascund *sufletul*, căci purtarea lor îl scoate la lumină, dar, ca să-l vedeți, trebuie ca sufletul vostru să nu fie la fel cu al lor.

129. Pasiunile pe cari le împărtășim ne amăgesc; cele cari ne lovesc interesele ne revoltă și—tocmai printr'o inconsecuență pe care o provoacă ele—criticăm la alții ceea ce am voi să imităm. Aversiu-nea și iluziunea sunt firești când ești silit să suferi din partea altuia răul pe care l-am face și noi dacă am fi în locul lui.

130. Ce ar trebui deci, pentru că să observăm bine pe oameni? Un deosebit interes de a-i cunoaște, o mare imparțialitate pentru a-i judeca, o inimă destul de simțitoare ca să înțelegem toate pasiunile omenești, dar destul de liniștită ca să nu le simțim. *Acum* este cel mai potrivit moment al vieții pentru studiul acesta și acest moment l-am ales pentru Emil: mai înainte, oamenii i-ar fi fost streini, mai târziu, ar fi fost la fel cu ei. El vede jocul opiniei lumii, dar nu e stăpânit de ea; el cunoaște efectul pasiunilor, dar sufletul nu-i e turburat de ele. E om, se interesează de semenii săi; e drept, judecă

pe egalii săi. Firește, dacă-i judecă bine, nu va .oi să fie în locul niciunuia, căci ținta vieții lor chinuite e fixată de prejudecăți pe cari el nu le are și de aceea o socotește că nu există. *El poate să dobândească orice dorește. Nu atârnă de nimeni* căci e îndestulător singur pentru sine și n'are prejudecăți. Are brațe, e sănătos¹ și modest; are trebuințe puține și le poate îndestulă. Crescut în cea mai deplină libertate, cea mai mare nenorocire pe care o poate concepe este robia. El va plânge pe nenorociții regi cari poruncesc tuturor și sunt robii tuturor; va plânge pe falșii înțelepți încătușați de zadarnica lor reputație; va plânge pe bogații martiri ai luxului lor; va plânge pe cei ce-și trec viața în desfătări și se plictisesc neconținut ca să pară că își satisfac plăcerile. Va plânge chiar pe dușmanul ce-i va face rău, căci, în răutatea lui, Emil va vedeà mizeria lui morală. Iși va zice: «Ace som, silindu-se să mă vatăme, și-a înstreinat libertatea, făcând ca soarta lui să atârne de a mea».

131. Încă un pas și ajungem la țintă. *Amorul propriu este un instrument folositor, dar primejdios; adesea el rănește mâna care-l întrebuințează și rar face bine fără a face rău*. Emil, observând locul ce ocupă între oameni și socotindu-se bine așezat, va fi ispitit să atribue rațiunii sale

¹ Cred — zice autorul în notă — că am dreptul să număr sănătatea printre foloasele pe cari i le-a dat educația sa ori, mai bine, printre darurile naturii pe cari educațiunea i le-a conservat.

opera rațiunii tale și să crează că lui singur își datorește fericirea. Își va zice: «Eu sunt înțelept, oamenii sunt nebuni». Plângându-i, îi va disprețui; socotindu-se fericit, se va prețui mai mult; simțindu-se mai fericit decât ei, se va socoti mai *vrednic* de a fi fericit. Aceasta este eroarea de care mă tem mai mult, fiindcă e mai greu de înlăturat. Dacă ar rămâne în starea aceasta, ar arăta că a câștigat prea puțin din toată îngrijirea mea. Dacă ar fi să cedez, nu știu dacă n'aș vrea mai bine să aibă iluzia prejudecăților decât pe a mândriei.

132. Oamenii superiori nu se înșeală asupra valorii lor; o văd, o simt și totuș sunt modești. Cu cât au mai multe calități, cu atât își cunosc mai multe lipsuri. Mai puțin se îngâmfa de superioritatea lor asupra noastră și mai mult îi umilește sentimentul mizeriei lor. Stăpâni pe asemenea prețioase însușiri, bunul lor simț îi împiedică a se lăuda cu un dar pe care nu și l-au dăruit ei. Omul bun poate fi mândru de virtutea sa, pentrucă e a sa; dar omul de spirit de ce să fie mândru? Ce a făcut Racine ca să nu fie Pradon? Ce a făcut Boileau ca să nu fie Cotin? ¹

¹ *J. Racine*, celebrul dramaturg francez (1639—1699), autorul atâtor tragedii vestite și traduse în toate limbile culte.

Pradon poet francez (1632—1698) care a lăsat scrieri de o mică valoare. În vremea vieții lui a avut un moment de celebritate, când, inimicii lui Racine au ajutat să se reprezinte o tragedie *Phèdre* a lui, puțin timp după tragedia lui Racine. Mai târziu a rămas uitat și se citează numai pentru a se aminti faptul că odată a putut să fie pus alături de Racine.

133. Acî este cu totul altceva. Să rămânem însă la starea obișnuită a lucrurilor. N'am presupus nici că elevul meu este un *geniu*, nici că este *limitat*. L-am ales printre spiritele mijlocii, că să arăt ce putere are educațiunea asupra omului. Cazurile *rare* sunt afară din regulă¹. Când deci Emil, ca efect al îngrijirilor mele, găsește că e mai bun decât al celorlalți felul lui de a fi, de a vedeà, de a simți, are firește, dreptate; când însă, din pricina aceasta, crede că are în firea sa ceva superior și că nașterea sa a fost mai fericită decât a altora, atunci greșeste. Trebuie să-l readuc la realitate sau mai bine să previn greșeala, ca nu cumva să nu fie apoi prea târziu pentru a o înlăturà.

134. Toate *nebuniile* unui om care nu e nebun se pot vindecà, afară de *vanitate*; pe aceasta numai experiența o poate îndreptà, dacă admiți că există îndreptare; cel puțin, când e abià născută, o poți împiedicà de a se mări. Nu-ți pierde deci vremea cu raționamente ca să convingi pe adolescent că e om ca toți oamenii și supus aceluiași slăbiciuni. Ori fă-l să o simtă ori n'o va înțelege nici odată. Am acî încă o excepție la regulile date de mine:

Boileau, poet și critic francez (1636—1711), autorul satirelor și *Artei poetice*. El a vorbit în unele pasagii despre *Abatele Ch. Ootin*, poet francez (1604—1682). Aesta a scris mult, dar lucrări de puțină valoare. L-a criticat sever Boileau și prin aceasta a făcut ca publicul să nu-i recunoască nici meritele câte le avea în realitate. Acî autorul îl ia ca tipul scriitorului mediocru.

¹ Sallvurk trimite la Cartea I. § 82.

să expun cu voință, pe elevul meu la toate întâmplările cari îi vor dovedi că nu e mai înțelept decât noi. Întâmplarea cu scamatorul¹ se va repeta în o mie de chipuri: aș lăsa pe lingușitor să-și bată joc de el; dacă niște smintiți l-ar târi în vre-o extravagantă, l-aș lăsa să se primejduească; dacă niște pungăși s'ar pune să joace cu el, l-aș lăsa să fie înșelat²; aș lăsa să-l ametească, să-l jumu-lească, să-l fure și, când, lăsându-l fără nici un ban, ar râde de el, eu le-aș mulțumi față de dânsul pentru lecțiile ce au binevoit să-i dea.

Singurele curse de care l-aș păzi cu toată grija ar fi ale femeilor stricate. Un singur lucru aș face pentru a-i îndulci loviturile: aș împărtăși cu el toate primejdiile la cari l-aș expune și toate afronturile pe cari l-aș lăsa să le primească. Aș îndura totul tăcând, fără să mă plâng, fără să-l țiu de rău,

¹ Cartea III § 38.

² *Nota autorului* (ed. Amsterdam): De altfel elevul nostru va fi puțin expus să cază în această cursă, căci are destule distracții, viața nu-l plictisește și înțelege puțin, rostul banului. Cele două mobile cu cari se conduc copiii fiind interesul și vanitatea, tocmai acestea două servesc mai târziu femeilor stricate și escrocilor ca să puie mâna pe ei. Când vedeți cum li se ațăță lăcomia prin premii și prin recompense, când îi vedeți cum îi aplaudă la 10 ani într'o solemnitate publică la școală, înțelegeți cum la 20 de ani își vor lăsa punga într'un tripou și sănătatea într'un bordel. Aș face prinsoare că premiantul clasei va deveni cel mai jucător și cel mai stricat. Mijloacele cari nu s'au întrebuițat de loc față de copil nu pot să aibă prea mare putere față de tânăr. Aduceți-vă aminte că preocuparea mea statornică este în această lucrare să privesc lucrurile din partea cea mai rea. Caut întâiu să previu vițiul; apoi îl presupun existent pentru ca să-l vindec.

fără să zică vre-o dată un singur cuvânt, și fiți siguri că, păstrând eu neconținut această discrețiune, el va fi mai impresionat de ceea ce a văzut că sufer eu pentru dânsul decât de ceea ce va fi suferit el.

135. Nu mă pot împiedeca de a observa falsa seriozitate a guvernorilor cari voesc, ca niște proști, să se arate înțelepți și pentru aceasta înjosesc pe elevii lor, se prefac a-i socoti tot mereu copii și a căuta să se deosebească de ei în toate câte îi îndemna să facă. În loc să înjosiți astfel tânărul lor curagiu, nu cruțați nimic pentru a le înălța sufletul; faceți-i egalii voștri, pentruca să ajungă a fi egali în adevăr; iar dacă nu pot încă să se ridice până la voi, coboriți-vă la dânsii, fără rușine, fără grijă. Gândiți că cinstea voastră nu mai e *în voi*, ci *în elevul vostru*. Impărtășiți-i greșelile pentruca să-l îndreptați; luați asupra voastră rușinea lui pentruca să-l feriți pe el. Faceți ca acel viteaz Roman, care, văzând că oștirea sa fuge și nu poate s'o țină pe loc, porni și el la fugă în fruntea soldaților, strigând: «*Nu fug, ci urmează pe căpitanul lor*»². A fost oare dezonorat pentru aceasta? Nici decum; jertfindu-și astfel gloria, și-a mărit-o. Conștiința datoriei, frumusețea virtuții ne trag fără voia noastră și răstoarnă nebunele noastre judecăți. Dacă, îndeplinindu-mi slujba lângă Emil,

¹ *Sallicurk* spune că e povestit de Plutarch, *Viata lui Marius* (Fapte însemnate ale Romanilor § 13) citat și de Montaigne (cartea I 41). Petitain zice că acest Roman se numea *Catullus Luctatius*.

aș primî dela cinevâ o palmă, în loc să mă răsbun, m'aș lăudă pretutindeni și nu cred că s'ar găsi în lume un om așa de prost ca să nu mă respecte mai mult¹.

136. Nu urmează de aci ca elevul să creadă că guvernorul său știe tot așa de puține lucruri ca dânsul nici că poate fi lesne înșelat. Asemenea opinie e bună pentru un copil care nu e în stare să observe și să compare și care voind să fie toată lumea la porunca lui, nu se încrede decât în aceia cari știu să fie în adevăr. Un tânăr însă, de vârsta lui Emil și cu judecată ca el, nu mai poate fi atât de prost ca să se înșele și ar fi rău dacă s'ar putea înșelă. Increderea pe care trebuie s'o aibă în guvernorul său e de un *alt* fel: ea se întemeiază pe autoritatea rațiunii, pe superioritatea cunoștințelor, pe ajutoarele pe cari el le poate pricepe și al căror folos îl poate simți. O lungă experiență i-a dovedit că este iubit de guvernorul său, că acest guvernor este om înțelept și luminat, care-i vrea binele și știe cum să i-l procure; trebuie să fie încredințat că e în interesul său să-i asculte sfaturile. Acum, dacă guvernorul s'ar lăsa să fie înșelat ca și elevul, ar pierde dreptul de a fi respectat și de a-i da lecțiuni. Pe de altă parte, și mai puțin se poate admite să bănuască elevul că îndrumătorul său îl lasă înadins să cază în curse, ba chiar îi întinde

¹ Nota autorului ed. Geneva: «M'am înșelat, am descoperit unu: e d. de Formey».

curse. Ce trebuie să facem deci ca să înlăturăm acest îndoit neajuns? Să facem ce este mai firesc și mai bine: să fiu simplu și sincer ca el; să-l înștiințezi de primejdiile ce-l amenință; să i le arăți lămurit ca să le simtă, dar fără exagerare, fără supărare, fără pedanterie și mai ales să nu-i înfățișezi sfaturile tale ca porunci, afară de cazul când aceasta s'ar impune și când tonul poruncitor ar fi singur potrivit. Dacă vezi că după aceasta se încăpățânează și o face foarte des, atunci nu-i mai spune nimic; lasă-l liber, urmează-l, imitează-l cu bună dispoziție, cu toată inima; petrece și tu cu el în toată libertatea, ca și el, dacă e cu putință. Dacă urmările ar ajunge serioase, ești acolo ca să le oprești și în vremea aceasta tânărul, martor al prevederii și al bunătății tale, va fi în acelaș timp mirat de una și mișcat de cealaltă. Toate greșelile lui sunt legături cu cari poți să-l oprești în loc, la trebuință. Artă cea mare a educatorului este să provoace prilejurile și să-și potrivească îndemnurile în așa fel încât să știe din nainte când va cedă și când se va încăpățână tânărul, pentruca să-i pregătească totdeauna în juru-î lecțiuni ale experienței fără a-l expune vreodată la primejdii prea mari.

137. Înștiințează-l de greșelile lui înainte de a le face; după ce a greșit, nu-l ține de rău: prin aceasta numai vei înflăcăra și vei răsvrăti amorul său propriu. O lecțiune care revoltă pe elev nu-i folosește. Nu cunoșce nimic mai nepotrivit decât

acest cuvânt: *iți spuseseam eu de mâi înainte*. Cel mai bun mijloc de a-l face să-și aducă aminte de ce i-ai spus este să te prefaci că ai uitat. Ba chiar, când îl vei vedea rușinat fiindcă nu te-a crezut, micșorează-i binișor umilința prin cuvinte binevoitoare. Desigur că te va iubi mai mult, văzând că te neglijezi pe tine pentru el și, în loc să-l îngenunchi, îl consolezi. Dimpotrivă, dacă vei întâmpina mahnirea lui ținându-l de rău, va începe să te urască și se va hotărî să nu te mai asculte pentru a-ți dovedi că nu prețuește ca tine sfaturile ce-i dai.

138. Felul acesta de a-l mângâia îi va fi o învățătură și mai folositoare, pentru că nu se va feri de ea. Spunându-i — cum cred — că mii de tineri fac aceleași greșeli, îl pui la un loc cu ei, îl îndreptezi, arătându-ne că-l plângi; fiindcă pentru cineva care se prețuește mai mult decât ceilalți oameni este o scuză umilitoare consolația că sunt și alții ca el: este ca și cum ar declara că, în cel mai bun caz, ceilalți nu sunt mai buni decât el.

— 139. Vremea greșelilor este vremea fabulelor, certând pe vinovat sub o mască streină, îl înștrăiești fără să-l ofensezi. Atunci înțelege că apologul¹ nu este o minciună, căci își aplica sieși adevărul ce rezultă dintr'însul. Copilul pe care nimeni nu l-a înșelat lăudându-l, nu înțelege nimic din fabula pe care am examinat-o mai înainte²; dar zăpăcitu

¹ Adică partea narativă a fabulci. Vezi și § 135 din cartea II.

² Vezi cartea II § 139.

care a căzut victima unui lingușitor pricepe de minune că corbul erà un prost. Astfel, el scoate dintr'un fapt o maximă, și experiența, pe care ar fi uitat-o repede, se întipărește, prin ajutorul fabulei în mintea sa. Orice cunoștiință morală se poate dobândi prin experiența altuia sau prin a sa propria. Când experiența ar fi primejdioasă, n'o va face însuși, ci va căută lecția în istorie. Când încercarea este fără urmări, e bine ca tânărul să se expună; apoi, prin ajutorul apologului, se pot scoate maximele din cazurile particulare pe care le cunoaște.

140. Nu mă gândesc totuș că maximele acestea trebuie să fie dezvoltate, ba nici chiar enunțate. Nu e nimic mai zadarnic, mai rău înțeles decât mōrala prin care se sfârșesc cea mai mare parte din fabule: par'că această morală nu s'ar cuprinde sau n'ar trebui să reiasă chiar din fabulă în așa fel ca s'o poată pricepe cititorul! De ce, dară, punând la sfârșit această morală, vrei să-i strici plăcerea de a o găsi el însuși? Talentul învățătorului este să facă pe elev să iubească învățatura. Ce s'o iubească, nu trebuie să rămâie spiritul lui așa de pasiv la tot ce-i spui încât să n'aibă nimic de făcut pentru a te înțelege. Trebuie ca amorul propriu al învățătorului să nu sugrume niciodată pe al elevului; trebuie ca acesta să poată zice: pricep, pătrund, lucrez, mă instruesc. Una din pricinile cari fac nesuferit pe Pantalón al comediei italiene este silința ce-și dă de a tălmăci pentru spectatori fleacurile pe cari

ei le înțeleg pe deplin ¹. Nu vreau că guvernorul să fie Pantaloni, nici să fie un *autor*. Trebuie totdeauna să te faci înțeles, dar nu trebuie să spui totdeauna tot: cel care spune tot spune puțin, căci la urmă nu mai e ascultat. Ce însemnează acele patru versuri pe cari La Fontaine le adaugă la fabula cu broasca aceea care se umflă? ² I-e teamă că n'a fost înțeles? Are nevoie, acest pictor mare, să scrie numele sub obiectele pe cari le zugrăvește? În loc de a generaliza prin aceasta morala sa, o particularizează, o restrânge oarecum la exemplele citate și te împiedică de a o aplica și altora. Aș dori ca, înainte de a pune în mâna unui tânăr fabulele acestui autor fără păreche, să se șteargă toate con-

¹ *Pantaloni*, tip din comedia populară italiană. E un bătrân sgârcit, murdar și flecar.

² La Fontaine I, 3. Iată această fabulă în traducerea lui G. Asachi.

BROASCA ȘI BOUL

Broasca mică cât un ou,	Ș-apoi zice: «sorioară,
A văzut păscând un bou,	Nu's ca boul bunăoară?...»
Și mirându-se prea tare	Dar aceasta i-a zis: <i>ba!</i>
De-o făptură atât de mare,	Broasca urmând a se-umflă,
Cugetă c'ar fi noroc	Zis-a iar: «Ia vezi, lelică?»
Ș'a familiei lăuda, dacă	— «Soro-ți spun că ești tot mică!»
Ar putea să se prefacă	— «Oare acuma l-am ajuns?...»
Din mic mare dobitoc!	— «Încă nu, i s'a răspuns».
Deci d'ambitție s'aprinde,	Broasca atunci s'a mai umflat
Mereu s'unflă, se întinde.	Foarte așa. . . . cât a crăpat.

Cele patru versuri sunt :

Lumea e plină de oameni ce nu sunt mai înțelepți decât broasca :

Toți burghezii vor să aibă case ca nobilii cei mari ;

Orice prințitor are ambasadori ;

Orice marchiz vrea să aibă pagi.

Observația lui Rousseau e foarte justă în ce privește aceste versuri.

cluziunile prin cari se silește a aplică aceea ce a spus mai înainte pe cât de lămurit pe atât de plăcut. Dacă elevul tău înțelege fabula numai cu ajutorul explicației, fii sigur că n'o va înțelege nici cu ea.

141. Ar mai trebui încă să așezăm aceste fabule într'o rânduială mai didactică și mai conformă cu progresele sentimentelor și cunoștințelor tânărului adolescent. Poate să fie ceva mai puțin rațional de cât să urmezi întocmai ordinea din carte fără să ții socoteală de trebuință sau de ocazie? Intâiu *Corbul*, apoi *Greerele*,¹⁾ apoi *Broasca*, apoi *Cei doi catări*² etc. Imi stau pe inimă Cei doi catări, fiindcă îmi aduc aminte că am văzut un copil pe care îl

¹ Formey observase că Rousseau a greșit și de aceea în edițiunea din Geneva ca și în cele ulterioare el recunoaște în *notă* greșala, însă în text lasă tot așa. Aceasta o face, cum observă Petitain, spre a scoate în evidență copilăria observației lui Formey.

² Iată, în traducerea lui Asachi, fabula *Cei doi catări*.

Doi catări călătoreau
Și'n desagii lor duceau:
Unul ceapă de câmpie,
Altul bani de Visterie.
Cest din urmă îngâmfat
Că-i de aur încărcat
Chiar de șelile-i apasă,
Nu vrea sarcina s'o lase.
Mândru calcă parcă-i leu,
Și suna un zurgălău,
Când deodată din tufari,
Ese o ceată de tâlhari.
Toți la cel catăr dau bustă
Ce ducea de aur sumă,
De urechi îl prind de coamă,
Incât bietul, gemând foarte,
Zice: Oare asta-i soarta

Care mi s'a juriuit,
Pe ăst drum când m'a pornit?
Al meu soț ce cară ceapa,
Fericit de daună scapă,
Dar eu făr' de-ajutor
În bătae — aleu — mor!
Iar catărul celălalt
Zis-a: vere! totdeauna
Pe copacul mai înalt
Darmă repede furtuna;
De-ai fi șerb la un cepar.
Iar nu casă de dinar,
La os teafăr și la piele
N'ai păți aceste rele.
Când eu în săracul traiu
Voiu să pasc în pace scaiu.

pregăteau pentru finanțe și pe care îl amățiau cu cariera pe care aveã s'o îmbrățișeze, l-am văzut citind această fabulă, învățând-o, recitând-o și iarăș recitând-o de o sută de ori fără să scoată vreodată cea mai mică obiecție împotriva meseriei căreia erã destinat. Nu numai că n'am văzut niciodată vreun copil care să facă vre-o aplicație serioasă a fabulelor pe cari le învățã, dar n'am văzut niciodată pe cinevã care să caute a-i pune să facã o asemenea aplicație. Pretextul acestui studiu este învățătura moralã; dar adevăratul scop al mamei și al copilului este numai să atragã asupra lui atențiunea societății în timpul cât el recită fabulele; de aceea le și uitã el pe toate când se face mare, când, adică, ~~nu~~ mai e vorba să le recite, ci să se folosească de ele. Incãodată: numai *oamenii*¹ se pot instrui citind fabule și acuma este timpul ca să înceapã și Emil.

142. Arăt de departe, căci nici eu nu vreau să spun totul,² căile cari ne împiedică de a găsi pe cea bună, pentruca astfel să învățãm a ne feri de ele. Cred că urmând pe cea însemnatã de mine elevul vostru va dobândi cunoștințe despre oameni și despre sine însuși cu cel mai mic preț posibil; că îl veți puteã face să privească jocul norocului fără a pizmuì pe cei aleși și să fie mulțumit de el însuși fără a se crede mai înțelept decât ceilalți.

¹ Adică: nu copiii.

² Vezi § 140.

Ai început făcându-l actor, pentruca să-l faci spectator; acum trebuie să închei tot așa, căci din sală vezi obiectele cum par, iar de pe scenă le vezi cum sunt. Ca să îmbrățișezi cu privirea *totul*, trebuie să te așezi mai departe; ca să vezi *amănuntele* trebuie să te apropii. Dar în ce fel un tânăr va intra în afacerile lumii? ce drept are el să fie inițiat în aceste taine întunecoase? Interesele vârstei sale se mărginesc la glume vesele; el nu are altceva decât pe sine însuși: e ca și cum n'ar avea nimic. Omul este marfa cea mai proastă și, printre importanțele noastre drepturi de proprietate, acela asupra persoanei noastre e cel mai mic din toate.

143. În vârsta când se poate dezvoltă cea mai mare activitate, tinerii sunt mărginiți la studii cu totul teoretice, apoi, fără cea mai mică experiență, sunt aruncați deodată în lume și în afaceri. Cred că, prin aceasta, se nesocotește și rațiunea și natura; de aceea nu mă mir că așa de puțini oameni știu cum să se poarte. Pe temeiul cărei ciudate judecăți, *suntem puși să învățăm atâtea lucruri nefolositoare, pe când arta de a lucra nu se ține în socoteală?* Pretind că ne formează pentru societate și ne instruesc ca și cum fiecare dintre noi ar avea să-și petreacă viața cugetând singur în odăița lui sau vorbind despre chestiuni felurite cu oameni indiferenți. Credeți că învățați pe copiii voștri să trăiască, dacă-i învățați câteva întorsături ale corpului și câteva formule de cuvinte cari nu

însemnează nimic. Și eu am învățat pe Emil al meu să trăească, învățându-l să trăească cu el însuși; ba mai mult, l-am învățat să știe a-și câștiga pâinea. Dar aceasta nu e destul. Ca să trăești în lume, trebuie să știi să te înțelegi cu oamenii, trebuie să cunoști instrumentele cu cari îi poți stăpâni; trebuie să socotești acțiunea și reacțiunea interesului particular în societatea civilă și să prevezi așa de bine întâmplările încât numai rar să fii înșelat în întreprinderile tale sau cel puțin să-ți iei totdeauna garanțiile cele mai bune pentru a izbuti. Legile nu dau voie tinerilor să-și vază de afacerile lor și să dispună de averea lor. Aceste precauțiuni însă nu le slujesc la nimic, dacă nu dobândesc nici un fel de experiență, până la vârstă legiuită. Prin așteptarea aceasta ei nu câștigă nimic și la 25 de ani sunt tot așa de nepregătiți ca la 15. Fără îndoială, trebuie să împiedici pe un tânăr orbit de ignoranță sau târât de patimi, să-și facă rău; dar la orice vârstă este permis să fii binefăcător; la orice vârstă poți să protejezi, supravegheat de un om înțelept, pe nenorociții care au nevoie numai de sprijinul tău.

144. Doicile, mamele, ajung de iubesc pe copii din pricina îngrijirii ce le-o dau. Practica virtuților sociale sădește în fundul sufletului iubirea de oameni: făcând binele, devii bun; nu știu alt mijloc mai sigur. Pune pe elevul tău să săvârșească toate acțiunile bune ce-i sunt la îndemână: să se intereseze totdeauna de cei săraci; să-i ajute nu numai cu

bani, dar și cu fapte; să-i protejeze, să-i servească, să le închine persoana și timpul său; să le facă treburile; nu va putea să aibă în viață o sarcină mai nobilă decât aceasta. Astfel, cei apăsați, pe cari nimeni nu i-ar fi ascultat, vor dobândi dreptate când el o va căuta cu acea stăruință neînfrântă pe care ți-o dă practicarea virtuții, când va intra, cam cu sila, în casele celor mari și celor bogați, când se va duce — de va fi nevoie — până la picioarele tronului, pentru a face să se audă glasul nenorociților cărora mizeria le închide toate porțile și cari nu îndrăsnesc nici măcar a se plânge, de teamă să nu fie pedepsiți pentru relele ce au suferit.

145. Dar face-vom din Emil un cavaler rătăcitor, un îndreptător de nedreptăți, un paladin? ¹ Se va duce oare să se amestece în afacerile publice, să se prezinte ca un înțelept care să ceară respectul legilor dela cei puternici, dela magistrați, dela principe, să fie solicitator la judecătorie și avocat la tribunale? Nu pot răspunde nimic. Numele glumețe și ridicole nu schimbă nicidecum natura lucrurilor. Va face tot ce știe că este folositor și bun. Nu va face nimic mai mult și știe că nu poate să fie, din parte-i, folositor și bun ceeace nu se potrivește cu vârsta sa. Știe că prima sa ~~datorie este față de~~ sine însuși; că tinerii trebuie să se ferească pe ei

¹ *Paladini* se numiau cavalerii cari însoțiau pe Carol cel Mare, apoi s'a dat acest nume și altor cavaleri ce se făceau vestiți sau umblau după isprăvi vitejești.

înșiși, să fie cu băgare de seamă în purtarea lor, respectuoși față cu cei mai vârstnici, rezervați în vorbă, modești în lucrurile indiferente, dar îndrumați în a face binele și curagioși în a spune adevărul. Așa erau acei Romani vestiți cari, înainte de a fi primiți în slujbele publice, își petreceau tinerețea urmărind crimele, apărând pe nevinovați, fără alt interes decât acela de a se instrui servind justiția și susținând bunele moravuri.

146. Lui Emil nu-i place nici sgomotul nici certurile, nici între oameni ¹, ba nici între animale.

¹ Acî o lungă notă a autorului. *Dar dacă cineva îi caută ceartă, cum să se poarte? Răspund că nu va avea niciodată ceartă, că nu va ajunge niciodată să aibă. Dar, se va zice însă, cine poate să fie totdeauna scutit de o palmă sau de o desmînțire din partea unui brutal, unui bețiv sau a unui pungaș îndrăzneț care, pentru a-și face plăcerea să omore pe cineva, începe prin a-l dezonoară? Aceasta e altceva. Nu trebuie ca onoarea și viața cetățenilor să fie expusă bunului plac al unui brutal, al unui bețiv, al unui pungaș îndrăzneț și nu se poate cineva feri de o asemenea întâmplare cum nu se poate feri să nu-i cază o cărămidă în cap. Când suferi o palmă sau o desmînțire, suferi urmări sociale pe cari nu le poate preveni nici o înțelepciune și ofensa n'o poate răsbună nici un tribunal. Neîndestularea legilor în această privință îi dă toată libertatea; este singur magistrat și judecător între el și cel ce l-a insultat; el singur interpretează și aplică legea naturii; trebuie să-și facă dreptate și nu poate fi pe pământ un guvern așa de lipsit de judecată încât să-l pedepsească în asemenea-caz. Nu zic că trebuie să se bată în duel: aceasta este o *extravaganță*; zic că trebuie să-și facă dreptate și că singur are să hotărască. Dacă aș fi rege ori prinț, n'aș face atâtea ordonanțe în contra duelului, dar afirm că n'ar fi niciodată nici palme nici desmînțiri în statele mele și aceasta printr'un mijloc foarte simplu, fără să se amestece tribunalele. Oricum, Emil știe, în asemenea caz, dreptatea pe care și-o datorește siesi și exemplul pe care trebuie să-l dea pentru siguranța oamenilor de onoare. Nu*

Niciodată el n'a zgândărit doi câini ca să se bată, niciodată n'a asmuțit un câine să alerge după pisică. Acest spirit pașnic este un efect al educației sale care nu i-a atârnat amorul propriu și nu l-a făcut un *încrezut*; de aceea el nu caută plăceri în apăsarea și în nenorocirea altora. Suferă când vede suferința. Aceasta e un sentiment firesc. Inima unui tânăr se împietrește și simte plăcere la suferința unei ființe simțitoare, numai atunci când vanitatea lui îl face să se considere ca fiind lipsit de suferințe asemănătoare, din pricina înțelepciunii ori din pricina superiorității sale. Cel care a fost ferit de asemenea pornire a spiritului nu va putea să cază în vițiu ce decurge de aici. Emil iubește deci pacea. Imaginea fericirii îl încântă și, când poate ajuta să se producă, are un motiv mai mult de bucurie. N'am presupus că, văzând oameni nenorociți, va simți pentru ei numai mila aceea stearpă și răutăcioasă care se mulțumește a *plânge* relele pe cari le-ar putea *vindeca*. Binefacerea sa activă îi dă curând lumini pe cari nu le-ar fi putut dobândi de ar fi avut o inimă mai împietrită sau le-ar fi dobândit mult mai târziu. Dacă vede ceartă între camarazii

---

stă în puterea nici a celui mai hotărât om de a împiedeca pe cineva să-l insulte, dar îi stă în putere să-l împiedece de a se lăuda multă vreme că l-a insultat.

G. Petitain spune că nota aceasta a dat naștere la multe critici nedrepte la adresa lui Rousseau. Adaogă apoi că Rousseau lămurește ideia dintî'însa în scrisoarea către *Abatele M.* dela 14 Martie 1770. Vezi scrisoarea către D'Alembert 1758.

săi, încearcă să-i împăce; dacă vede oameni triști, se interesează de pricina întristării lor; dacă vede că doi oameni se urăsc, vrea să știe cauza dușmăniei lor; dacă vede pe un om apăsător gemând de nedreptățile celui puternic și celui bogat, caută să descopere sub ce uneltiri se ascund nedreptățile acestea; și, interesându-se de toți acești nenorociți, nu-i sunt indiferente mijloacele prin cari li s'ar putea curmă suferințele. Ce trebuie deci să facem noi pentruca să ne folosim de pornirile acestea într'un mod potrivit cu vârsta sa? Trebuie să punem rânduială în eforturile și cunoștințele sale și să întrebuițăm zelul său pentruca să le mărim.

147. Nu obosesc repetând: puneți toate lecțiunile tinerilor mai bine în acțiuni decât în discursuri; să nu ~~învețe~~ din cărți nici un lucru pe care îl pot învăța din experiență. E o întreprindere cu totul extravagantă să-i înveți a vorbi fără subiect adevărat; să crezi că-i poți face să simtă, pe băncile școlii, energia vorbirii pasionate și toată puterea artei de a convinge, când n'ai interes să convingi pe nimeni. Toate regulile retoricii se par vorbe goale pentru cine n'are nevoie să le întrebuițeze în folosul său. Ce-i pasă unui școlar să știe cum a făcut Anibal pentruca să hotărască pe soldații săi a trece Alpii? ¹ Dacă, în locul acestor cuvântări mărețe, i-ai spunc cum să facă pentru a decide pe director să-i dea

¹ Trecerea Alpilor a fost una din operațiile militare cele mai vestite ale anticității.

vacanță, fii sigur că va fi mai băgător de seamă la regulile tale.

148. Dacă ar fi să învăț retorica pe un tânăr în care s'au dezvoltat toate pasiunile, i-aș prezintă neconținut obiecte proprii a-i atâta pasiunile și aș căuta împreună cu el în ce chip trebuie să vorbească oamenilor pentru a-i hotărî să-i îndeplinească dorințele. Emil au meu însă nu se găsește într-o situație așa de bună pentru arta oratoriei: mărginit aproape la strictul necesar pentru a trăi, el are mai puțin trebuință de alții decât au alții trebuință de el și, neavând să le ceară nimic pentru sine, lucrurile despre cari vrea să-i convingă nu-l privesc deaproape, pentru că să-l miște într'un mod deosebit. De aci urmează că în genere el trebuie să aibă o vorbire simplă și cu puține figuri. El vorbește de obicei în termeni proprii și atât cât trebuie pentru a fi înțeles. Intrebuințează puține maxime, pentru că nu a învățat să și generalizeze ideile; întrebuințează puține figuri, pentru că rar este pasionat.

149. Cu toate acestea, el nu este cu totul flegmatic și rece; nici vârsta, nici moravurile, nici gusturile sale nu i-o îngăduie: în focul adolescenței, suflul dătător de viață reținut și distilat în sângele său, transportă în tânăra sa inimă o căldură care îi strălucește în privire, care se simte în cuvinte și care se vede în acțiunile lui. Vorbirea sa

începe să aibă accent și câteodată vehemență.¹ Sentimentul nobil care îl inspiră îi dă putere și îl înalță: pătruns de o adevărată iubire de oameni, el comunică, vorbind, mișcările sufletului său. Sinceritatea sa generoasă are ceva mai încântător decât elocvența meșteșugită a altora, sau, mai bine zis, el singur este cu adevărat elocvent, fiindcă e dăruitul să arate ce simte pentruca să comunice aceasta celor cari îl ascultă.

150. Cu cât mă gândesc mai mult cu atât văd că punând binefacerea în acțiune și scoțând din izbânzile sau înfrângerile noastre reflecțiuni asupra cauzelor, mai toate cunoștințele folositoare se pot cultiva în spiritul unui tânăr și pe lângă știința adevărată pe care o poate dobândi în colegii,² va câștiga încă o știință mai importantă, care este aplicarea acestor cunoștințe la trebuințele vieții. Nu e cu putință ca, interesându-se de aproape de semenii săi, să nu învețe de timpuriu a-i cunoaște, a le prețui acțiunile, gusturile, plăcerile și a judecă în genere după adevărata valoare lucrurile cari ajută sau împiedică fericirea oamenilor, mai mult decât acei care nu se interesează de nimeni și nu fac nici odată nimic pentru altul. Cei cari se ocupă numai de afacerile lor devin prea porniți pentru a putea să judece lucrurile într'un mod solid. Deprinși să privească totul din punctul lor de vedere și socio-

¹ Vezi Cartea II, § 273.

² Despre Colegii vezi nota dela § 274 Cartea II.

tind ideea de bine și de rău după interesul lor personal, își umplu mintea cu o sumă de prejudecăți vrednice de răs și îndată ce un lucru le-a adus un cât de mic neajuns, văd că tot universul s'a întors cu josul în sus.

151. Făcând să treacă amorul propriu asupra celorlalte ființe, îl schimbăm în virtute și în orice suflet omenesc se găsește rădăcina acestei virtuți. Cu cât obiectul îngrijirilor noastre ține mai puțin de noi, cu atât mai puțin se va amesteca interesul personal. Generalizând acest interes, el se face mai echitabil și dragostea pentru omenire este, în realitate, dragostea pentru dreptate. Voim, deci, ca Emil să iubească adevărul, voim să-l cunoască? In afaceri, să-l depărtăm totdeauna de sine însuși. Cu cât își va închină preocupările pentru fericirea altora, cu atât ele vor fi mai luminate și mai înțelepte, cu atât va ști mai bine să deosebească binele de rău. Să nu îngăduim însă niciodată să prefere orbește pe o persoană în locul alteia pentru simpatii sau pentru prevențiuni neîntemeiate. Și de ce ar vătăma pe unul ca să ajute pe altul? Nu-i pasă dacă îi cade cuiva mai multă fericire; el vrea numai să contribuie la o cât mai deplină fericire a tuturor: acesta este primul interes al înțeleptului, după interesul personal, căci fiecare e o parte din specia sa, nu o parte din alt individ.

152. Pentruca mila să nu ajungă slăbiciune, trebuie s'o generalizăm și s'o întindem asupra între-

gului neam omenesc. In acest caz, nu o vom practica decât dacă se potrivește cu dreptatea, căci, din toate virtuțile, aceea care contribuie mai mult la binele comun al omenirii este dreptatea. Ți spune rațiunea, îți spune iubirea de tine însuși că trebuie să-ți fie milă de neamul nostru mai mult decât de aproapele nostru; iar mila pentru cei răi este o cruzime față de oameni.

153. De altfel, trebuie să vă aduceți aminte că toate aceste mijloace, prin cari arunc — ca să zic astfel — pe elev afară din sine însuși, au totdeauna un raport direct cu el, nu numai pentru că-i produc o bucurie lăuntrică, ci și pentru că, fiind binefăcător pentru alții, munca aceasta poartă în ea învățătura ei.

154. Întâiu am arătat mijloacele; acum arăt efectele. Puțin câte puțin, vederi largi i se înfățișează înaintea minții lui; sentimente sublime înăbușesc în sufletu-i sămânța pasiunilor mici. O judecată limpede, un raționament drept se formează într'însul prin pornirile lui bine călăuzite, prin experiența care concentrează dorințele unui suflet mare în hotarele strimte ale posibilului și care face ca omul superior, neputând să ridice pe alții până la sine, știe să se aplece până la ei. Adevăratele principii ale dreptății, adevăratele modele ale frumosului, toate raporturile morale dintre ființe, toate ideile de ordine se sapă adânc în mintea lui, vede locul fiecărui lucru și pricina care-l depărtează de

acel loc; vede ce poate să producă binele și ce-l poate împiedica. Fără să fi suferit pasiunile omenesti, cunoaște mișcările lor și iluziile pe cari le produc.

155. Atras de forța lucrurilor, merg mereu înainte, fără să impun judecata mea judecării cititorilor. De mult, ei mă văd în țara himerelor; eu îi văd totdeauna în țara prejudecăților. De și mă depărtez așa de mult de opiniunile vulgare, le am neconținut prezente în minte: le examinez, meditez asupra lor, nu pentru a le urmă nici pentru a fugi de ele, ci pentru a le cântări cu cântarul rațiunii¹. Decâteori ea îmi poruncește să le înlătur, știu din experiență că cititorii nu mă vor imita; știu că, obișnuiți să creadă că e *cu putință* numai ce văd, vor socoti pe tânărul pe care-l înfățișez eu, ca o ființă închipuită și fantastică, pentru că se deosebește de cei cu cari îl compară. Ei uită că și trebuie să se deosebească, fiindcă a fost crescut cu totul în alt fel, a avut cu totul alte sentimente, și-a dobândit învățătura cu totul în alt chip și ar fi deci cu mult mai de mirare să semene cu ei decât să fie așa cum mi-l închipuesc eu. Acest tânăr nu este omul omului, ci omul naturii². Desigur trebuie să fie cu totul strein pentru dânșii.

¹ Vezi § 159 și cartea II § 132.

² Sallwürk citează părerea lui Raumer (II p. 258): «Pedagogul se re-trage din ce în ce. Emil o creație a naturii se schimbă într'un misantrop revoluționar, e Rousseau în persoană sub numele lui Emil».

156. Incepând această scriere, nu înfățișam nimic pe care să nu-l poată vedeă toată lumea la fel cu mine; pentrucă plecăm cu toții din acelaș punct: nașterea omului; cu cât înaintăm însă, eu pentru a cultivà natura, voi pentru a o stricà, cu atât ne depărtăm unii de alții. Elevul meu, la șese ani, se deosebià puțin de ai voștri, pe cari n'avuseseseti încă vreme să-i desfigurați. Acum nu mai au nimic asemănător, și vârsta omului format, de care se apropie, trebuie să-l arate într'o formă cu totul deosebită, dacă toată munca mea nu s'a perdut zadarnic. Cantitatea câștigurilor e poate egală deoparte și de alta; dar lucrurile câștigate nu seamănă nicidecum. Vă mirați că găsiți la unu niște sentimente înalte din cari nu aflați nici sămânță la ceilalți; dar socotiți că aceștia sunt toți filozofi și teologi, pe când Emil nu știe nici măcar ce este filozofia și nici n'a auzit vorbindu-se de Dumnezeu.

157. Dacă deci mi-ar spune cinevâ că nu există nimic din ce presupun eu, că tinerii nu sunt așa, că au cutare sau cutare pasiune, că fac așa și pe dincolò; ar fi ca și cum ai zice că nici un păr nu poate să crească înalt, fiindcă în grădinile voastre sunt numai peri pitici.

158. Rog pe acești judecători așa de dispuși a censurâ, să ție socoteală că știu tot așa de bine ca dânșii cecece spun ei, că, probabil, am reflectat mai mult timp decât ei și, neavând nici un interes să-mi

impun părerea, am dreptul să cer ca să aibă răbdare a cercetă în ce mă înșel. Să examineze bine constituția omului, să urmărească primele desvoltări ale sufletului în cutare sau cutare împrejurare, ca să vadă cât poate să se deosebească un individ de altul prin puterea educațiunii; apoi să compare educațiunea mea cu urmările pe cari i le presupun și să spuie unde am raționat rău. În acest caz n'aș avea nimic de răspuns.

159. Ceeace mă face să-mi spun părerile cu hotărîre și cred că e o scuză pentru aceasta, este faptul că în loc să urmăresc un sistem,¹ raționez cât se poate mai puțin și mă încred numai în observație. Nu mă întemeiez pe ce mi-am închipuit, ci pe ceea ce am văzut. E adevărat că experiențele mele nu le-am închis între zidurile unui oraș nici la un singur fel de oameni; ci am comparat atâtea categorii sociale și atâtea popoare câte am putut să vad și să observ în timpul vieții mele; apoi am dat la o parte, ca lucru artificial, tot ceea ce se găsiă la un popor și nu se găsiă la altul, tot ce se întâlniă la o stare socială și nu se întâlniă la alta și am socotit că aparține netăgăduit *omului*, ceea ce eră comun tuturor, la orice vârstă, în orice stare și la orice națiune.

160. Urmăriți acum din copilărie, după această metodă, pe un tânăr, care nu va fi primit o formă particulară și va ține socoteală cât mai puțin de

¹ Vezi § 155.

autoritate și de opinie și gândiți cu care va semăna mai mult: cu elevul meu sau cu ai voștri? Iată, pare-mi-se, chestiunea pe care trebuie s'o rezolviți pentru a ști dacă m'am rătăcit.

161. Cu greu începe omul să cugete; dar, odată ce a început, nu mai încetează. Cine a cugetat va cugeta totdeauna; iar inteligența, deprinsă odată să reflecteze, nu poate să mai stea în nelucrare. S'ar putea crede, prin urmare, că fac prea mult sau prea puțin, că spiritul omenesc, în mod firesc, nu se deschide așa de repede și că dupăce i-am dat înlesniri pe cari nu le are, îl țin prea mult timp închis într'un cerc de idei, din care, în realitate, ar fi ieșit.

162. Țineți însă socoteală întâiu că, voind să formeze pe «omul naturii», n'am înțeles să fac un sălbatic și să-l arunc în fundul pădurilor. Am voit numai ca el, prins de vârtejul social, să nu se lase târât nici de pasiuni nici de opinia oamenilor, să vază cu ochii lui, să simtă cu inima lui, să nu-l guverneze nici o autoritate, afară de propria sa rațiune. În această situație, firește, mulțimea de obiecte care-l impresionează, sentimentele repetate pe cari le simte, diferitele mijloace pentru a-și îndeplini trebuințele lui reale, toate acestea trebuie să-i dea multe idei pe cari nu le-ar fi avut niciodată sau le-ar fi dobândit mai încet. Progresul firesc a fost iuțit, nu răsturnat. Omul care rămâne stupid în pădure devine om cu rațiune și cu bun simț, în oraș, dacă va sta acî ca simplu privitor. Nimic nu

înțelepțește mai mult decât nebuniile pe cari le vezi fără să iei parte la ele; ba chiar cel ce ia parte la ele se poate instrui, cu condiție să nu se lase înșelat și să le judece cum trebuie.

— 163. Gândiți-vă deasemenea că, mărginiți de facultățile noastre la lucrurile sensibile, nu avem dispoziții pentru noțiunile abstracte ale filozofiei și pentru ideile curat intelectuale. Ca să ajungem la ele trebuie sau să ne desprindem de trupul de care suntem legați așa de puternic sau să mergem din obiect în obiect într'un mod gradat și încet sau în fine să trecem repede, să facem ca un pas de uriaș, de care copilăria nu este capabilă și pentru care chiar omul format are nevoie de multe trepte făcute anume pentru el. Cea dintâiu idee abstractă este prima din aceste trepte; dar nu prea văz cum se lucrează pentru construirea ei.

164. Ființa neînțeleasă care cuprinde totul, care mișcă lumea și formează tot sistemul *ființelor* nici nu se vede cu ochii, nici nu se pipăie cu mâinile, nu se constată cu niciunul din simțuri: opera se arată, dar lucrătorul se ascunde. Nu e puțin lucru să-ți dai seama însfârșit că această Ființă există; dar când am ajuns aici, când ne întrebăm: *cine e? unde e?* spiritul nostru se turbură, se rătăcește și nu știm ce să mai gândim.¹

165. Locke vrea să începem prin studiul spiri-

¹ Vezi § 252.

telor și să trecem apoi la al corpurilor.¹ Această metodă e a superstiției, a prejudecăților, a erorii; nu e a rațiunii, nici chiar a naturii bine rânduite; este ea și cum ai țineă ochii închiși ca să te deprinzi a vedeă. Trebuie să fi studiat multă vreme corpurile pentruca să-ți faci o adevărată idee despre ele și să bănuiești că există. Ordinea contrarie servește la stabilirea materialismului.

106) Primele noastre cunoștințe sunt dobândite prin simțuri; de aceea avem la început ideie numai despre ființele corporale și sensibile². Cuvântul *spirit* n'are nici un înțeles pentru cine n'a filozofat. Pentru popor și pentru copii, un *spirit* este tot un *corp*. Nu creează imaginația lor spirite cari țipă, vorbesc bat, fac sgomot? Și veți mărturisii că niște spirite cari au brațe și limbă seamănă mult cu corpurile. Iată de ce toate popoarele din lume, fără a exceptă pe Evrei, și-au făcut zei cu corpuri. Chiar noi, cu termenii de «Spirit», «Trinitate», «Persoane», suntem, în mare parte, adevărați antropomorfiști³.

¹ În *Idei asupra educațiunii* (trad. de G. Coșbuc). § 190 zice, «Filozofia naturală este cunoașterea cauzelor elementare, a însușirilor și acțiunii lucrurilor în sine; de aceea socot că ea cuprinde două părți: una care se ocupă cu spiritele, cu ființa și proprietățile lor; alta cu corpurile. Cea dintâiu, după socotința mea, *trebuie să premeargă studiului corpurilor și al materiei.*

² *Sensibile*: cari se pot constata prin simțurile noastre.

³ Aci Petitain pune nota următoare: Dela ἄνθρωπος (om) și μορφή (formă). Acest nume a fost dat vechilor ereticii, cari, luând ad litteram ce se scrie despre Dumnezeu în Sfânta Scriptură, pretindeau că El are, în realitate, o formă omenească.

Adevărat, ne învață să spunem că Dumnezeu este pretutindeni, dar credem că și aerul este pretutindeni, cel puțin în atmosfera noastră; iar cuvântul «spirit» la origine are înțelesul de «suflare» și de «vânt». După ce ai învățat pe oameni să spuie cuvinte fără să le înțeleagă, e ușor să-i faci să spuie tot ce poțtești.

167. Sentimentul ¹ acțiunii noastre față de alte corpuri a trebuit să facă pe oameni mai întâiu a crede că în acelaș fel se pornește și acțiunea altor corpuri față de noi. De aceea omul a început să însuflețească toate ființele a căror acțiune o simția. Văzând că e mai slab decât multe din aceste ființe, de vreme ce nu cunoștea marginile puterii lor, a ajuns să socotească această putere *fără margini* și a făcut din ea *zei* dându-le un corp. În timpurile primitive, oamenii, speriați de tot, n'au văzut nimic *mort* în natură. Ideia de *materie* s'a format tot așa de încet în mintea lor ca și cea de *spirit*, pentru că primă idee este în ea însăși o abstracțiune. De aceea au umplut universul cu zei sensibili. Stelele, vânturile, munții, apele, arborii, orașele, chiar casele, tot are sufletul său, zeul său, viața sa. Idolii lui Laban ², Spiritele divine ale sălbaticilor ³, fetișii ⁴ Ne-

¹ Simțirea.

² În Vechiul Testament, Cartea Facerii cap. 31 § 19 (Ediția sinodului nostru 1914) se vorbește despre niște *idoli* ai lui Laban, obiecte mici, cari se puteau transporta cu înlesnire.

³ E vorba de idolii locuitorilor primitivi ai Americii de Nord.

⁴ Se numesc *fetiși* diferite obiecte la cari se închină sălbaticii.

grilor, toate operele naturii și ale oamenilor au fost primile divinități; politeismul ¹ a fost prima religione omenească și idolatria primul cult. Au putut ajunge să recunoască un singur Dumnezeu numai generalizând din ce în ce mai mult ideile lor pentru a se ridica la *cauza primă*, pentru a reuni sistemul total al ființelor într'o singură idee și a da un înțeles vorbei «*substanță*», care, în fond, este cea mai mare din abstracțiuni ². Orice copil care crede în Dumnezeu este deci, în mod necesar, idolatru sau cel puțin antropomorfist; iar dacă vreodată imaginațiunea a văzut pe D-zeu, inteligența noastră foarte rar îl poate concepe. Iacă tocmai eroarea la care ne duce ordinea lui Locke.

168. Ajungând, nu știu cum, la ideia abstractă a substanței, se vede că, pentru a admite o substanță unică, ar trebui să presupunem că ea are calități incompatibile, cari se exclud între ele precum este *gândirea* și *întinderea*, din cari una este prin esență divizibilă și alta exclude orice divizibilitate. Se înțelege de altfel că gândirea sau, dacă voiți, simțirea, este o însușire primitivă și inseparabilă a substanței de care ține; acelaș lucru se poate

¹ *Politeism* se numește credința în mai mulți Dumnezei. Grecii și Romanii cei vechi, de exemplu, erau politeiști.

² Definiția *substanței* a fost dată de diferiți filozofi și este diferit formulată. Definiția curentă este: *ceea ce există, independent de orice însușire*. Firește, aci e vorba de înțelesul filozofic; căci în vorbirea curentă are alt înțeles: se zice că bronzul e compus din trei substanțe, că substanța sulfului e galbenă, etc. (Grande Encyclopedie).

aspune și despre întindere față de substanța sa. De aci conchidem că ființele cari pierd una din aceste însușiri, pierd substanța careia aparține însușirea; prin urmare moartea este numai o separațiune a substanțelor, iar ființele în cari aceste două însușiri sunt reunite sunt compuse din cele două substanțe cărora aparțin aceste două însușiri.

169. Socotiți acum ce depărtare mai rămâne între noțiunea celor două substanțe și noțiunea naturii divine, între ideia neînțeleasă a acțiunii sufletului asupra corpului și ideia acțiunii lui D-zeu asupra tuturor ființelor. Ideile de *creațiune*, de *nimicire*, de *ubiquitate*¹, de *veșnicie*, de *atotputernicie*, de *attribute divine*, toate aceste idei, pe cari puțini oameni le văd cât de confuze și cât de obscure sunt și cari pentru popor n-au nimic obscur pentru că el nu înțelege nimic, — cum se vor prezentă ele cu toată forța, adică cu toată obscuritatea, unor minți tinere ocupate deabiă cu primele operațiuni ale simțurilor și cari concep numai ceea ce pipăe? În zadar prăpăstiile infinitului se deschid împrejurul nostru: un copil nu se poate înspăimânta de aceasta; ochii săi slabi nu pot să le măsoare adâncimea. Pentru copii totul este infinit, ei nu știu să puie hotare la nimic; nu, pentrucă măsurătoarea merge prea departe, ci pentrucă înțelegerea lor este scurtă. Am observat chiar că ei pun infinitul mai adesea dincoace decât dincolo de dimensiunile pe

¹ *Ubiquitate*: însușire de a fi pretutindeni în acelaș moment.

cari le vor cunoaște mai târziu. Un spațiu imens va fi socotit mai mult după picioarele lor decât după ochii lor; se va întinde nu mai departe decât vor putea să vadă, ci mai departe decât vor putea să meargă. Dacă le vorbești despre puterea lui D-zeu, îl vor socoti aproape așa de puternic ca tatăl lor. Cunoștințele lor fiindu-le măsura posibilității pentru orișice, socotesc lucrul ce le spui totdeauna mai mic decât ce știu ei. Astfel sunt judecățile firești ale ignoranței și ale spiritului slab. Ajax s'ar fi temut să se măsoare cu Achile, dar provoacă la luptă pe Jupiter, pentru că cunoaște pe Achile și nu cunoaște pe Jupiter¹. Un țăran elvețian care se crede cel mai bogat dintre oameni și căruia se siliă cineva să-i explice că este un rege, întrebă cu mândrie dacă voarele ar putea să aibă 100 de vaci la pășune.

170. Prevăd că mulți dintre cititori vor fi mirați că am urmărit prima vârstă a copilului fără a-i vorbi de religie. La cincisprezece ani nu știă dacă are suflet și poate că nici la optsprezece ani nu e încă timpul s'o știe, căci, dacă o învață mai naite decât trebuie, e în primejdie să n'o știe niciodată.²

¹ *Ajax* și *Achile*: eroi din poemele Omerice. *Jupiter*: zeul cel mai mare.

² Sallwark citează din Confesiuni I, 2: «Dacă am spus să nu se vorbească copiilor despre religie, dacă voim să aibă cândva o religie și că sânt în neputință de a cunoaște pe D-zeu chiar în felul nostru, am format această părere din observațiile mele și nu din propria mea

171. Dacă aş avea să zugrăvesc stupiditatea supărătoare, aş face un pedant învăţând catechismul pe copii; dacă aş vrea să înnebunesc pe un copil, l-aş pune să explice ce spune în cătachismul său. Mi se va obiecta că cea mai mare parte din dogmele creştinismului sunt mistere şi, dacă am aşteptă ca spiritul omenesc să fie capabil a le înţelege, n'am aşteptă ca copilul să fie om, ci ca omul să nu mai existe. Aş răspunde întâiu că sunt mistere pe cari omul nu numai că nu le poate concepe, dar nu le poate nici crede, şi nu văd ce câştigi dacă pui pe copii să le înveţe, afară numai dacă nu vrei să-i înveţi de timpuriu să minţă. Mai mult, zic că, pentru a admite misterele, trebuie să *înţelegi* că ele sunt de *neînţeles*; dar copiii nu sunt capabili de această concepţiune. În vârsta în care totul este mister, nu există mistere propriu zise.

172. *Crede în Dumnezeu şi te vei mântui.* Această dogmă rău înţeleasă este principiul intoleranţei celei mai crude şi pricina acelor zadarnice instrucţiuni, cari dau o lovitură de moarte raţiunii omenesti şi o învaţă a se mulţumi cu vorbe. Fireşte, trebuie să faci totul ca să fii vrednic de mântuirea veşnică; dar ca s'o dobândeşti e destul să repeţi nişte *vorbe* şi atunci de ce nu am populă cerul cu gaiţe şi cu mierloi în loc de copii?

---

experienţă: ştiam că aceasta nu poate servi de argument pentru oameni. Să se găsească un J. J. R. de şase ani şi să vorbească cu cel de şapte ani despre D-zeu; garantez, că prin aceasta nu se riscă nimic».

173. *Obligațiunea* de a crede presupune *posibilitatea* de a crede. Filozoful care nu crede este greșit, pentru că întrebuințează rău rațiunea pe care a cultivat-o și pentru că este în stare să priceapă adevărurile pe cari le înlătură. Dar copilul care profesează religiunea creștină ce crede? Ceeace înțelege — și înțelege atât de puțin ce-l înveți *să spuie*, încât, dacă l-ai învăța contrariul, l-ar primi tot așa de bucuros. Credința copiilor și a multor oameni este o chestie de geografie. Ii vei *răsplăti* pentru că s'au născut la Roma iar nu la Meca? ¹ Unuia îi spune că Mahomet este profetul lui Dumnezeu și repetă că Mahomet este profetul lui Dumnezeu; altuia îi spune că Mahomet este un șarlatan și repetă că Mahomet este un șarlatan. Fiecare din ei ar afirmă ceeace afirmă celălalt, dacă ar fi puși unul în locul altuia, Poți plecà dela două dispozițiuni atât de asemănătoare, ca să trimiți pe unul în Raiu și pe altul în Iad? ² Când un copil zice

¹ E vorba de răsplata în *viața viitoare*.

² Sallwürk adaugă aci: In interesul continuităței istorice, fie-n permis să cităm din al 3-lea fragment din Wolfenbittel (editat de Lessing la 1777, scris însă cu mult mai înainte) următoarele pasagii: «Mai întâi copiii până la 10 ani sunt cu desăvârșire lipsiți de aptitudinea fie de a pricepe o revelație, fie de a judeca temcinic asupra ei... Când copiii devin adolescenți, fiecare este instruit în primele elemente de religie, după voința părinților săi de către profesori sau chiar de părinți... de aceea și experiența o confirmă că fiecare copil crede că a învățat adevărata revelație și adevăratul sens al ei, ei urmează pe părinții lor pe drumul care duce spre fericire tot cu atâta încredere ca și pe un drum bine bătut, care duce spre un castel de plăcere. «Să se compare mai departe Nathan III, 7 al lui.

că crede în Dumnezeu, în realitate crede în Stan sau în Bran, cari i-au spus că e ceva care se numește Dumnezeu; crede în felul lui Euripide:

*O Jupiter! tu căruia îți cunosc în realitate
[numai numele!]¹*

174. Zicem că nici un copil mort înainte de vârsta rațiunii nu va fi lipsit de fericirea cercască; catolicii cred același lucru despre toți copiii cari s'au botezat, deși n'au auzit niciodată vorbindu-se de Dumnezeu. Sunt deci cazuri când poți să fii *mântuit*, fără să crezi în Dumnezeu: aceasta se întâmplă în *copilărie* sau în *nebunie*, când spiritul omenesc este incapabil să judece pentru a recunoaște Divinitatea. Diferența între voi și între mine este că voi pretindeți că copiii au această judecată la șapte ani, iar eu zic că n'o au nici la cincisprezece. Dacă am dreptate sau nu, nu este un articol de *credință*, ci o simplă observație de *istorie naturală*.

175. Pe temeiul aceluiaș principiu, un om ajuns la bătrânețe fără să creadă în Dumnezeu nu va fi

---

Lessing. Recensentii sunt de părere, ca J. J. R. prin discuțiile sale din cartea aceasta a modificat «numele de liber cugetător, prin care în genere eră pus cineva în aceeaș clasă cu desfrânații și seclerații, într'un nume vrednic de toată cinstea». Și pasagiul acesta ca și cel arătat mai sus (§ 265) anticipează o cugetare din «Confesiunea preotului din Savoia».

¹ *Plutarch*, Tractat despre Amor, tradus de Amyot. Așa începea tragedia Menalipp, dar strigătele poporului din Atena au silit pe Euripide să schimbe acest început (*Nota autorului*). Sallwürk îndreptează titlul piesei: «Melanipp înțeleptul» (frag. trag. graec. 483)

pentru aceasta lipsit de viața veșnică, dacă n'a fost orb cu voință și zic că nu totdeauna orbirea aceasta e *cu voință*. Recunoașteți că dacă o boală lipsește pe cei slabi de mințe de facultățile spiritului, nu le ia însușirea de oameni, prin urmare nici dreptul la binefacerile Creatorului lor. De ce nu recunoașteți acelaș lucru pentru aceia cari, depărtați din copilărie de orice societate, ar fi dus o viață cu totul sălbatică, lipsiți de luminile pe cari le dobândește cineva numai în legătură cu oamenii?¹. Este neîndoelnic că un asemenea sălbatic se găsește în neputință a-și înălța mințea până la cunoașterea adevăratului Dumnezeu. Rațiunea ne spune că omul poate fi pedepsit numai pentru greșelile pe cari le face cu voință, iar ignoranța pe care n'o poate înlătură nu poate să-i fie socotită drept crimă. De aci urmează că, față de Dreptatea cea veșnică, orice om *care ar crede* dacă i s'ar fi dat luminile trebuincioase e socotit că *crede* și că numai acei necredincioși se vor pedepsi cari își vor fi închis sufletul în fața adevărului.

176. Să ne păzim de a propovedui adevărul către aceia cari nu sunt în stare să-l înțeleagă, căci atunci vom pune în locul lui eroarea. Mai bine să nu ai nicio idee despre divinitate decât să ai idei

¹ *Nota autorului* în edițiunea din Amsterdam :

Pentru chestia stării naturale a spiritului omenesc și pentru înțelegerea progreselor sale, vezi Partea I din «Discursul asupra înegalității».

josnice, fantastice, injurioase, nedemne de Ea; e mai puțin rău să nu o cunoaștem decât s'o necinstim. Aș vrea mai bine, zice bunul Plutarch¹ să se creadă că n'a existat în lume un Plutarch decât să se spună că Plutarch este nedrept, invidios, gelos și așa de tiran încât cere mai mult decât da. putința de a se face².

177. Răul cel mare al imaginilor schimonosite ale Divinității, cari se formează în spiritul copiilor este că ele rămân pentru toată viața și, când au ajuns oameni, nu mai pot concepe alt Dumnezeu decât cel din copilărie. Am văzut în Elveția o bună și credincioasă mamă de familie, care eră atât de convinsă de această maximă încât n'a voit să învețe pe fiul său religia în copilărie temându-se ca nu cumva el să se mulțumească cu această instrucție grosolană și să nu mai caute a-și formă alta mai bună. Acest copil auziă vorbindu-se de D-zeu numai cu reculegere și cu respect, iar, când vrea să vorbească, el eră oprit, socotindu-se că subiectul este prea înalt și prea mare pentru el. Această rezervă îi ațâță curiozitatea și amorul său propriu așteptă momentul să cunoască acest mister pe care i-l ascundeau cu mare grijă. Cu cât îi vorbeiau mai puțin de D-zeu, cu cât îl opriau de a vorbi el însuși, cu atât el se ocupă mai mult de D-zeu: acest copil îl vedeă pretutindeni. In privința aces-

¹ Tractat despre superstiție § 27 (Nota lui Sallwürk).

² Vezi § 252.

tei purtări misterioase atât de exagerate aş avea o teamă: să nu se 'nfierbânte prea tare închipuirea tânărului şi să nu i se strice mintea astfel încât să ajungă un fanatic în loc de a fi numai credincios.

178. Asemenea lucru nu e primejdie să se întâmple lui Emil al meu, căci el e obișnuit să nu bage de seamă nimic din ce este mai presus de inteligența sa și ascultă cu cea mai mare indiferență lucrurile pe cari nu le înțelege. Sunt atâtea lucruri despre cari s'a deprins să zică: «aceasta nu mă privește», încât unul mai mult nu-l supără deloc; iar când începe a se interesă de aceste mari chestiuni, nu e pricina că a auzit vorbindu-se de ele, ci progresul natural al cunoștințelor sale îi îndreptează cercetările în acea direcțiune.

179. Am văzut ce drum urmează spiritul omenească, în lumina sa, ca să se apropie de aceste mistere; recunosc bucuros, că în sânul societății actuale nu poate să ajungă la ele decât într'o vârstă înaintată¹. Dar în societatea actuală sunt cauze inevitabile cari înlesnesc progresul pasiunilor; dacă nu s'ar înlesni în acelaș fel și progresul cunoștințelor cari servesc la înfrânarea acestor pasiuni, atunci am ieși în adevăr din ordinea naturală și echilibrul ar fi rupt. Când nu ești stăpân să ții în loc dezvoltarea prea repede într'o direcție, trebuie să conduci cu aceeași repeziciune dezvoltarea în alte direcții corespunzătoare; în acest fel, ordi-

¹ Vezi § 175.

nea nu va fi schimbată și ceea ce trebuie să meargă împreună nu va merge separat; iar omul, întreg în toate momentele vieții, nu va ajunge într'*un* punct cu una din facultăți și într'*altul* cu altele.

180. Văd că se ridică acî o mare greutate; dar greutatea este mare fiindcă nu ține de lucruri, ci de micimea sufletească a aceloră cari n'au curajul s'o înlătore. Să începem cel puțin, îndrăsnind a face o propunere. Copilul trebuie să fie crescut în totdeauna în religia părintelui său: i se dovedește totdeauna foarte bine că această religiune, oricare ar fi ea, este singură adevărată, că toate celelalte sunt împotriva judecății sănătoase și neînțelese. Puterea argumentelor ține în mod absolut, în această privință, de țara în care sunt spuse. Turcul care găsește, la Constantinopol, că creștinismul este ridicol, să se ducă la Paris să vadă cum e considerat acolo mahomedanismul¹. Opinia publică triumfă mai ales în chestiile de religiune. Noi însă, cari pretindem că nu suferim jugul opiniunii, cari nu recunoaștem autoritatea, cari vrem să învățăm pe Emil al nostru numai ce poate să învețe singur în orice țară, — în ce religiune îl vom crește? la ce sectă vom alipî pe omul naturii? răspunsul e foarte simplu, pe cât mi se pare: nu-l vom alipî nici la una nici la alta, ci îl vom pune în stare să-și aleagă pe aceea spre care îl va îndruma cea mai bună folosință a rațiunii sale.

¹ Vezi § 173.

181. *Incedo per ignes
Suppositos cineri doloso*¹.

Oricum, zelul și buna credință mi-au ținut până aci loc de prudență. Sper că acești chezași nu mă vor părăsi la nevoie. Cititorilor, nu vă temeți că voi lua niște precauțiuni nedemne de un amic al adevărului: nu-mi voi uita niciodată deviza, dar este permis să mă îndoiesc câte odată de judecățile mele. În loc de a vă spune ce gândesc eu, vă voi spune ce gândiă un om care prețuiă mai mult decât mine. Garantez adevărul faptelor cari se vor povesti, ele s'au întâmplat în realitate autorului scrierii pe care am s'o copiez: căutați dacă se poate scoate dintr'însa reflexiuni folositoare despre chestiunea de care ne ocupăm. Nu vă propun să luați ca regulă ideia altuia sãu a mea; v'o înfățișez numai ca s'o judecați.

182. «Sunt 30 de ani de atunci. Intr'un oraș din Italia se găsiă un tânăr gonit din țara sa și redus la cea mai neagră mizerie². Se născuse calvinist; dar, din pricina unei ștregării, găsindu-se

¹ Cuvinte, eu o mică schimbare, dintr'o poezie a poetului latin Horatiu (Carmina, Liber II, c. 1 vers. 9). Pe românește: *Merg pe un foc ascuns de o cenușe înșelătoare.*

² Sallwürk zice în notă: Nici nu mai e nevoie să amintim că Rousseau vorbește despre sine. În mod abil știe el mai apoi să treacă în povestire la persoana I. (Vezi nota dela § 193). Abatele Gaime, cu care Rousseau făcuse cunoștință în Turin, este prototipul preotului din Savoia (Confesiuni I, 3. 7). «El eră educator în casa contelui de Mellarède. Tânăr și fără multe legături sociale, însă un bărbat judicios, drept, pătrunzător, unul din cei mai respectați oameni din câți am cunoscut».

fugar în țară streină, fără nici un mijloc de traiu, își schimbă religia ca să aibă o bucată de pâine. În acest oraș eră un institut pentru prozeliți; acolo fu primit și el.

«Dându-i învățături asupra controverselor, i-au produs în minte îndoeli pe cari nu le aveă și a învățat un rău pe care nu-l cunoșteă: a auzit niște dogme noi, a văzut moravuri și mai noi; le-a văzut și eră să cadă victima lor. A vrut să fugă, l-au închis; s'a plâns, l-au pedepsit pentru plângerile sale; lăsat în voia chinuitorilor săi, a văzut că este privit ca un criminal fiindcă nu s'a dat de partea crimei. Cel care știe cât de mult se înflăcărează o inimă tânără fără experiență față de cea dintâiu lovitură a violenței și a nedreptății, acela poate să-și închipuească starea în care se găsiă el. Ii curgeau din ochi lacrimi de turbare, necazul îl năbușiă; își îndreptă rugăciunile la cer și la oameni; povestiă tuturor suferințele sale, dar nimeni nu-l ascultă. Vedeă numai slugi înjosite supuse nemernicului care-l necinstiă sau tovarăși ai aceleiași crime, cari cu toții își băteau joc de rezistența lui și-l îndemnau să facă și el ca dânsii. Ar fi fost pierdut, dacă n'ar fi dat peste un cleric cinstit care veni în institutul acela pentru oarecari afaceri și căruia a putut să-i ceară sfaturi în ascuns. Clericul eră sărac și aveă nevoie de toată lumea; dar cel apăsat aveă și mai mare nevoie de el; de aceea nu s'a dat în lături și i-a în-

lesnit fuga, deși prin aceasta putea să-și facă un dușman primejdios.

183. «Scăpat de vițiu și reîntors în sărăcie, tânărul se sbătește fără izbândă împotriva soartei sale; dar într'un moment crezută că a învins-o. Indată ce norocul îi zâmbi, uită și suferințele de mai înainte și pe protectorul său. În curând a fost pedepsit de această ingraturitudine: toate nădejțile pieriră; deși tinerețea îl susținea, ideile sale zvăpăiate stricau totul; n'avea nici destul talent nici destulă iscusință ca să-și facă cu înlesnire drumul; nu știa să fie nici moderat nici rău și de aceea alergă după atâtea lucruri încât nu ajunse la nimic. Căzut din nou în mizerie, fără pâine, neavând unde să-și plece capul, gata să moară de foame, își aduse aminte de binefăcătorul său.

184. «Se întoarce, îl găsește, e bine primit, căci văzându-l clericul, își aduce aminte că a făcut o faptă bună și o astfel de amintire bucură totdeauna sufletul omului. Prietenul acesta era bun din fire, era milos; necazurile lui îl făceau să înțeleagă totdeauna necazurile altuia și bunul traiu nu-i făcuse sufletul hain; iar înțelepciunea și virtutea luminată îi întărise bunătatea firească. Primește deci pe tânăr, îi caută un adăpost, îl recomandă, împarte cu el avutul său care greu ajungea pentru doi. Mai mult decât aceasta: îl instruește, îl mângâie, îl învață meșteșugul cel greu de a îndura nenorocirea cu răbdare. Oameni cu

prejudecați, v'ați fi gândit vreodată să vedeți un asemenea lucru din partea unui preot, să-l vedeți în Italia? ¹

185. «Acest vrednic cleric erà un preot sărac din Savoia. O întâmplare din tinerețe îl pusese rău cu episcopul său și trecuse munții ca să-și caute rostul pe care nu-l putea găsi în patria sa. Erà om deștept și aveà și oarecare învățătură; figura i-erà interesantă; prin aceasta își găsi protectori cari îi făcură loc la un ministru pentru instrucția băiatului lui. Voià mai bine să fie sărac decât să fie supus și nu știà cum să se poarte cu cei mari. De aceea n'a rămas mult timp în casa ministrului, dar, părăsindu-l, acesta nu i-a refuzat stima sa. Trăind înțelepțește și fiind iubit de toată lumea, gândià că va putea să împace pe episcopul său și va dobândi un mic post în vre-o localitate prin munți ca să-și petreacă acolo zilele ce-i mai va da Dumnezeu. Aceasta erà cea din urmă ambițiune a sa.

186. «O înclinare naturală îl făcèa să se intereseze de tânărul fugar și să-l cerceteze cu băgare de seamă. Văzù că nenorocirea îi zdrobise inima, că rușinea și disprețul îi înfrânsese curagiul, că mândria lui, schimbată în amarnic necaz, îl făcèa să vază în nedreptatea și neîndurarea oamenilor

¹ Adesea vorbește Rousseau în cartea sa cu dispreț despre preoți și în deosebi despre preoții *catolici*. Zice că nu se așteptà să-l găsească în Italia, fiindcă Italienii erau socotiți ca oameni fanatici de preoți. (Pe vremea aceea provincia Savoia ținea de Italia; azi e a Franței).

numai vițiile naturii și hamera virtuții. Văzuse că religiunea servește numai ca mască a interesului personal și rânduiala bisericească drept apărare a ipocriziei; văzuse cum subtilitatea discuțiilor zadarnice puneă Infernul și Paradisul ca premii pentru niște simple jocuri de cuvinte; văzuse că ideia subtilă și primitivă a Dumnezeirii e schimonosită prin închipuirile zăpăcite ale oamenilor; ajunsese astfel la convingerea că, pentru a crede în Dumnezeu, trebuie să renunți la judecata pe care El ți-a dat-o și se deprinsese a privi cu acelaș dispreț și ridicolele noastre închipuiri ca și obiectul acestora. Fără să știe nimic din ceace este, fără să-și închipue nimic despre începutul lucrurilor, el se confundă din ce în ce într'o neștiință stupidă, disprețuind adânc pe toți cei cari socotiau că știu mai mult decât dânsul.

187. «Uitarea religiunii duce la uitarea datoriilor omului. Acest drum eră făcut aproape pe jumătate în sufletul desfrânatului tânăr. Nu eră, cu toate acestea, un copil în adevăr stricat, dar necredința și mizeria îi năbușise încet încet pornirile firești și-l duceau grabnic la ruină, pregătindu-i moravurile unui cerșetor și morala unui ateu.

188. «Nenorocirea nu eră desăvârșită, deși se părea că nu se poate înlătura. Tânărul aveă oarecari cunoștințe și nu eră lipsit de educație; se găsiă în vârsta fericită în care sângele fierbe și începe să încâlzească sufletul, dar nu-l supune furiei simțu-

rilor. Sufletul său erà încă liber. Erà rușinos din fire, aveà un caracter timid: acestea țineau locul unei bune purtări și îi prelungeau epoca în care ții pe elevul tău cu mare grijă. Exemplul rușinos al unei depravări brutale și al unui viciu fără farmec în loc să-i înflăcăreze imaginația, i-o amortise. Multă vreme desgustul îi ținu loc de virtute ca să-și conserve nevinovăția, pe care aveà s'o piarză numai prin niște amăgiri mai încântătoare.

189. «Clericul văzù primejdia, dar și scăparea. Greutățile nu-l făcură să se lase; lucrà cu plăcere. Se hotărî să meargă până la capăt și să readucă victima la virtute, după ce o scăpase de rușine. Incepù de departe a-și îndeplinì planul: frumusețea motivului care-l puneà pe muncă îi întretineà curagiul și-i inspiră mijloacele cele mai vrednice. Ori cât de mică să-i fost izbânda, erà sigur că nu-și pierduse vremea degeaba. *Când vrei să faci numai bine, izbutești totdeauna.*

190. «Știu să câștige dela început încrederea prozelitului, căci nu-i vindeà binefacerile, nu erà indiscret, nu-i țineà predici, ci îi sta totdeauna la dispoziție și se făceà mic ca să fie deopotrivă cu el¹. Erà, pare-și-se, o priveliște destul de interesantă să vezi un om serios devenind camaradul unui ștregar și virtutea apropiindu-se de necuviință ca să poată triumfà mai sigur. Când svânturatul venià

¹ Saltwiterk zice: Tot atâtea principii pe care Rousseau le dezvoltă în Emil; o recapitulare a educației lui Emil, cum observă Formey.

să-i încredințeze nebunele lui taine și-și deschideă inima, preotul l-ascultă, îl făcea să vorbească deschis. Fără să aprobe răul, se interesă de tot ce-i spunea. Niciodată o ceartă nepotrivită nu-i opriă flecăria și nu-i închideă inima; plăcerea cu care se credeă ascultat îl făcea să spună bucuros totul. Astfel își făcû mărturisirea desăvârșită fără să cugete că se spovedește.

191. «După ce i-a studiat bine sentimentele și caracterul, preotul văzû lămurit că tânărul nu erà ignorant pentru vârsta lui, dar uitase tot ce ar fi fost trebuincios să știe și că viața rușinoasă în care îl aruncase soarta înăbușise în el sentimentul adevărat al binelui și al răului. Când îndobitocirea trece de o măsură, ea stinge viața sufletească, iar glasul conștiinței nu mai poate fi auzit de acela care n'are altă grijă decât să mănânce. Ca să păzească pe nenorocitul tânăr de această moarte morală, de care erà așa de aproape, începû să-i deștepte amorul propriu și stima de sine însuși: un viitor mai fericit puteà să-l aștepte dacă-și va întrebuițâ bine talentele. Ii aprindeă în inimă o nobilă însuflețire povestindu-i faptele frumoase ale altora, făcându-l să admire pe cei ce le-au săvârșit, provocând într'însul dorința de a face și el asemenea. Ca să-l desvețe pe nesimțite de viața leneșe și vagabondă, îi dădeă să facă extrase din cărți alese. Se făcea că are nevoie de acele extrase ca să nască în el

nobilul sentiment al recunoștinței ¹. Prin aceste cărți îl instruiă în mod indirect. În acest chip făcând să se nască în el o bună opinie despre sine însuși; începeă să se crează și el bun de ceva și să nu se mai socotească vrednic de dispreț în ochii săi proprii.

192. «Printr'un lucru de nimic veți putea judeca meșteșugul acestui om binefăcător ca să înalțe pe nesimțite sufletul ucenicului său peste josițiile vieții, fără să se arate că se gândește la instrucțiunea lui. Cinstea clericului eră așa de bine cunoscută și simțul dreptății îi eră atât de sigur, încât multe persoane voiau mai bine să dea pomană printr'insul decât prin parolii bogați din orașe. Intr'o zi i se dăduse o sumă ca s'o împartă la săraci; tânărul fu așa de mișel încât îi ceru zicând că și el e sărac. — «Nu, răspunse preotul, suntem frați, ești al meu și nu pot să mă ating de «acest depozit spre folosul meu». Apoi îi dădu din banii săi proprii atât cât îi ceruse. Lecțiuni de așa fel sunt rar pierdute pentru sufletul tinerilor cari nu sunt cu desăvârșire stricați.»

193. Am obosit de a vorbi în persoana a 3-a și cred că e o grijă zadarnică, fiindcă înțelegi bine, dragul meu concetățean, că acel nenorocit fugar eram eu însumi ¹. Mă socotese atât de depărtat de

¹ Făcând să apară în sufletul lui chipul plăcut al unui recunoscător. (*Nota lui Sallwürk*).

¹ Sallwürk zice: Prin această introducere abilă, Rousseau poate să vorbească despre sine la persoana I fără ca cei străini și rău voitori să considere numai decât persoana sa ca subiect al povestirii. Numai

neorându-lele tinereții încât îndrăznesc a le mărturisii și acela care m'a smuls dintr'însele merită să-i cinstesc binefacerile, plătind cu rușinea mea.

194. Un lucru mă izbiă mai mult: vedeam în viața particulară a acestui învățator de care nu eram vrednic, virtutea fără ipocrizie, iubirea de oameni fără slăbiciune, cuvântări scurte și îndreptățite și o purtare totdeauna potrivită cu vorbele lui. Nu-l vedeam niciodată căutând dacă cei ajutați de el se duceau la vecernie¹, dacă se mărturisiau des, dacă postiau în zilele de post, dacă ajunau; nici nu le impunea alte asemenea condițiuni fără cari oamenii bisericeși te-ar lăsa să mori de foame și nu ți-ar da nici o para frântă.

195. Îmbărbătat de aceste observațiuni, nu căutam să-i arăt un zel exagerat ca al noilor convertiți¹ și, deși nu-i ascundeam gândirea mea, vedeam că nu este supărat pentru toate acestea. Aș fi putut câteodată să cred că-mi iartă indiferența pentru cultul pe care l-am îmbrățișat, fiindcă vede că am aceeași indiferență și pentru cultul în care m'am născut și știe că disprețul meu nu vine din spirit de sectă³. Dar ce trebuia să zic când l-auziam câte-

---

Formey face aici obiecția cam aspră (pag. 150): «Domnul R. nu putea să nu-și dea seama că cece se găsește în cartea sa se va pune pe socoteala lui. Trebuia deci s'o mărturisească fără nici un înconjur».

¹ A merge la «vecernie și liturghie» se întrebuițează în Franța în popor pentru îndeplinirea îndatoririlor față de biserică. (*Nota lui Salbeurk*).

² Treceți de curând la altă religie.

³ Adică se vede că nu a rămas în suflet *protestant* și în formă *catolic*, ei are aceeași indiferență față de ambele.

odată că aprobă dogme osândite de biserica romană și că pretuște foarte puțin toate ceremoniile ei? Imi véniã să-l cred protestant ascuns, dacã l-aș fi văzut că nu respectă aceste obiceiuri cărora le dădeã puținã inportanță; dar încredințându-mă că datorile de preot și le face tot așa de bine fără martori ca și în ochii publicului, nu știam cum să mai judec aceste contradicțiuni. Afară de defectul care altădată i-adusese osânda și de care nu se scãpase cu totul, duceã o viață exemplară, moravurile îi erau fără prihană, cuvântările cinștite și bine gândite. Trăind cu el în cea mai mare intimitate, mă deprindeam să-l respect în fiecare zi mai mult. Imi câștigase cu totul inima prin bunãtatea ce-mi arãtase și așteptam cu o îngrijorare curioasă momentul în care voiu puteã să înțeleg pe ce principiu își bazează uniformitatea unei vieți așa de ciudate.

196. Acest moment n'a venit curând. Inainte de a-și deschide inima, el se siliã să facã a rãsãrî în sufletul elevului său semînțele de rațiune și de bunãtate pe cari le semãnase. Lucrul cel mai greu de distrus în mine erã o mizantropie mândrã, un fel de necaz împotriva bogașilor și fericșilor diu toată lumea ca și cum ar fi fost așa în necazul meu și ca și cum fericirea lor ar fi nimicîit pe a mea¹. Nebuneasca vanitate a tîneretii, care se revoltã totdeauna împotriva umilnșei, îmi hrãniã și mai mult această dispozițiune supãrãcioasă; iar a-

¹ Vezi § 46.

morul propriu, pe care Mentorul ¹ meu căută să-l redăștepte în mine, mă făcea mândru și mă îndemnă să socotesc oamenii mai de nimic și adăogă disprețul, pe lângă ura față de ei.

197. El nu combătù de dreptul această mândrie, ci o împiedică să-mi împietrească sufletul și, îndemnându-mă să-mi păstrez stima de mine însumi, căută să o facă mai puțin disprețuitoare pentru ceilalți. Dând la o parte totdeauna aparenta înșelătoare și arătându-mi relele adevărate pe cari ea le acoperă, mă învăță să tânguesc greșelile semenilor mei, să fiu mișcat de suferințele lor și să-i plâng în loc de a-i invidia. Conștiința propriilor sale slăbiciuni îl făcea să-i fie milă de slăbiciunile omenești și de aceea socotiă că peste tot oamenii sunt victimele vițiilor lor proprii sau vițiilor altora: săracii gemând sub jugul bogaților, iar bogații sub jugul prejudecăților. «Crede-mă, zicea el, iluzia noastră «nu ne ascunde suferințele, ci le mărește, căci face «să aibă preț ceace în realitate nu are și ne face «să suferim o mie de lipsuri neadevărate pe cari «nu le-am simți fără ea. Dacă vrei pacea sufletului i «disprețuește tot ce poate s'o turbure; omul care «ține mai mult la viața sa se folosește mai puțin «de ea și cel care aleargă lăcomește după fericire «e totdeauna cel mai nenorocit».

198. — «Ce triste înfățișări! zisei cu amărăciune. «Dacă trebuie să ne lipsim de toate, de ce ne-am

¹ Mentor: conducătorul moral, educator.

«mai născut? iar dacă trebuie să disprețuești însăși
 «fericirea, cine știe să fie fericit? — Eu, răspuse
 «într'o zi preotul cu un glas care mă impresionă.
 «— Fericit, ești? așa fără noroc, așa de sărac, exilat,
 «persecutat, ești fericit? Ce ai făcut pentru ca să
 «poți fi? — Dragul meu copil, fți voiți povestii bu-
 «curos».

199. Atunci îmi spuse că, după ee mi-a primit
 spovedania, vrea să se spovedească și el. — «Voiți
 «înfățișă inimii tale, îmi zise el îmbrățișându-mă,
 «toate sentimentele inimii mele. Mă vei vedea, dacă
 «nu tocmai așa cum sunt, cel puțin așa cum mă
 «văd eu însumi. Când vei afla întreaga mea profe-
 «siune de credință, când vei cunoaște bine starea
 «sufletului meu, vei ști pentru ce mă socotesc fericit
 «și, dacă gândești ca și mine, vei vedea ce ai de
 «făcut ca să fii și tu fericit. Aceste mărturisiri însă
 «nu sunt chestiunea unui moment; trebuie timp pentru
 «ca să-ți expun tot ce cuget asupra soartei omului
 «și asupra prețului vieții. Să alegem un loc și un
 «ceas potrivit pentru ca să vorbim în toată tihna».

200. Mă arătai nerăbdător de a-l asculta. Ca să
 nu întârziem mult, hotărâram să ne întâlnim a doua
 zi dimineața ¹. Eră vară; ne scularăm în revărsatul
 zorilor. Mă conduse afară din oraș pe o măgură
 înaltă, pe la poalele căreia trecea Padul ², curgând

¹ Rousseau nu uită a da, după obiceiul său, o mai mare gravitate și importanța doctrinei sale printr'o expunere însuflețită a detaliilor secundare. (*Nota lui Sallivark*).

² Padul udă Nordul Italiei, câmpia lombardă. Aceasta e o regiune fertilă și frumoasă.

prîntre câmpiile roditoare pe cari le udă cu apele sale. În depărtare mărețul șir al Alpilor încunună priveliștea; cele dintâiu raze ale soarelui atingeau ușor câmpiile; umbrele prelungi ale arborilor, ale colinelor, ale caselor se întindeau pe câmpuri și îmbogățeau cu mii de jocuri de lumină tabloul cel mai încântător pe care poate să-l vadă ochiul omnesc. Ai fi zis că natura înfățișă privirii noastre toată măreția ei, pentru ca să dea un cadru con-vorbirii noastre. Acî, după ce am admirat în tăcere cîtăva vreme această înălțătoare priveliște, omul păcii îmi vorbi astfel:

Profesiunea de credință a preotului din Savoia¹.

201. Dragul meu, să nu aștepti dela mine discursuri savante, nici raționamente profunde. Nu sunt filozof și nici nu mă gândesc să fiu; dar câteodată am bun simț și-mi place totdeauna adevărul. Nu vreau să-ți prezint argumente, nici măcar să încerc a te convinge; mă mulțumesc să-ți expun ceea ce gândesc în toată simplitatea inimii mele. Iți cer numai să o consulți pe a ta în timpul cuvântării mele. Dacă mă înșel, sunt de bună credință; de aceea greșeala mea nu poate să fie socotită ca o crimă: dacă te-ai înșelă și tu, n'ar fi un rău prea mare. Dacă judec drept, rațiunea ne e comună și avem acelaș interes de a o ascultă; de ce n'ai gândi și tu ca mine?

¹ Am întrebuințat vorba *preot* în loc de *vicar*, pe care o avem și noi în românește, pentru că la noi *vicar* se întrebuințează numai în înțelesul de *locțiitor al unui episcop*, pe când în franțuzește însemnează locțiitor al oricărui preot. Partea care începe aci și care arată oarecum teologia lui Rousseau a fost aceea care a indignat mai ales pe episcopul catolic al Parisului, care a osândit (să fie arsă) cartea lui Rousseau. În starea noastră de spirit de astăzi și dată fiind libertatea de cugetare de care ne bucurăm și în țara noastră ca și aiurea, ținând seama apoi că traducerea aceasta este destinată nu pentru copii, ci pentru oameni formați am crezut nimerit să o dau în întregime, cum am dat întreaga lucrare

202. M'am născut sărac și țaran, sortit, prin starea familiei, să fiu muncitor de pământ; au socotit însă că e mai bine să-mi câștig pâinea prin meseria de preot și au găsit chip să-mi înlesnească studiile. De sigur nici părinții mei nici eu nu gândeam să căutăm în studii ce este bun, adevărat și folositor, ci numai ce trebuie să știi pentruca să fii admis. Am învățat ceace voiau ceilalți să spun, am făcut legământul pe care l-au voit ceilalți și am ajuns preot. Am observat însă în curând că, făgăduind să nu fiu om, făgăduisem mai mult decât putem să îndeplinesc¹.

203. Se zice că conștiința este opera prejudecăților; dar experiența mi-a arătat că ea urmează cu îndărătnicie rândueala naturii împotriva tuturor legilor omenești. În zadar suntem opriți dela cutare sau cutare lucru, simțim numai o slabă remușcare pentru ceace ne îngăduie natura și mai puțin încă pentru ceace ne cere ea. Bunul meu copil, ea încă n'a vorbit simțurilor tale: trăește cât vei putea mai mult în această stare fericită, când glasul ei este glasul nevinovăției. Adu-ți aminte că mai mult necinstești natura când îi iei înainte decât atunci când te împotrivești; trebuie să începi învățând cum să rezisti, ca să știi când poți să te supui fără să fii vinovat.

204. Am respectat, din tinerețe, căsătoria ca prima și cea mai sfântă instituție a naturii. Fiindcă îmi ridicasem dreptul de a mă supune ei, hotărâmi să n'o necinstesc. Cu toate studiile și trecerea mea prin școale, dusesem totdeauna o viață uniformă și simplă și păstrasem spiritului meu toată strălucirea

¹ Se știe că preoții catolici fac jurământ de castitate ca și călugării.

celor d'întâi lumini: maximele lumii nu le întune-case și sărăcia mea mă ținea departe de ispitele pe cari le înfățișează sofismele¹ vițiului.

205. Tocmai această hotărîre îmi pricinui pierderea: respectul pentru casa altuia făcea ca greșelile mele să fie văzute. A trebuit să ispășesc greșeala: descoperit, oprit dela slujbă, gonit, am fost mai mult victima scrupulelor decât a neorânduiei mele, și am înțeles, din invinuirile ce le-am auzit cu prilejul caterisirii mele, că adesea dacă faci greșeală mai mare scapi de pedeapsă.

206. Asemenea experiențe duc departe reflexiunea spiritului. Tristele mele observări răsturnau ideile pe cari le aveam despre dreptate, onestitate și toate datoriile omului; în fiecare zi pierdeam câte una din convingerile ce promisem; cele cari îmi rămăneau nu erau îndestulătoare ca să formeze un *tot* puternic și simțiam cum se întunecă puțin câte puțin, în spiritul meu, evidența principiilor. Ajuns astfel să nu mai știu ce să gândesc, mă pomenii în situația în care te găsești tu acum, cu deosebire că necredința mea eră rodul târzielnic al unci vârste mai înaintate și, fiindcă se formase cu mai multă greutate, eră și mai greu de sdrobit.

207. Mă găsim în starea de nesiguranță și de îndoială pe care o cere Descartes pentruca să pornești a căută adevărul². Această stare nu poate să

¹ Sofism: argument înșelător.

² Sallwürk zice că Rousseau se gândește la scrierea lui *Descartes* (filozof francez 1596--1650): Discurs despre metodă (Discours sur la méthode), în care face teoria cunoștinței. El cere ca la început să ne indoim de orice, pentruca în locul cunoștințelor câștigate fără critică, să punem mai târziu altele mai bune sau aceleași, dacă au fost potrivite la nivelul rațiunii. Și Locke se lasă a fi călăuzit la început în meditațiile sale filozofice de Descartes; însă nu urmează speculațiile idealiste ale acestuia. Mai departe —dela § 220 Locke este singura călăuză a lui Rousseau.

ție mult timp, este îngrijitoare și penibilă: numai interesul vițiului sau lenea cugetării ne poate face să stăruim într'însa. Inima nu-mi eră atât de coruptă ca să rămăiu așa, și niciodată nu-ți păstrezi mai bine deprinderea de a reflecta ca atunci când ești mai mulțumit de tine decât de soarta ta.

208. Meditam deci asupra tristei soarte a oamenilor, aruncați pe valurile acestei mări a opiniei publice, fără cârmă, fără busolă, purtați de pasiunile lor furtunoase, iar drept conducător având un pilot fără experiență, care nu cunoaște drumul, care nu știe nici de unde vine nici unde merge. Imi ziceam: Iubesc adevărul, îl caut și nu-l pot afla; să mi-l arate cineva și voiu rămâneă legat de el. De ce oare fuge de sufletul care ar voi să-l adore?

209. Am suferit adesea rele mai mari; dar nici odată n'am dus o viață așa de neconținut nesuferită ca în vremea aceea de turburare și de îngrijorare, când, rătăcind neconținut din îndoeală în îndoeală, vedeam că nu pot scoate din lungile mele meditațiuni decât nesiguranță, obscuritate și contradicțiuni asupra cauzei ființei mele și asupra datoriilor mele.

210. Cum se poate să fie cineva sceptic¹, din sistem și de bună credință? Nu pot înțelege: Acești filozofi sau nu există sau sunt cei mai nenorociți dintre oameni. Îndoeala asupra lucrurilor pe cari *trebuie* să le cunoaștem este o stare prea violentă pentru spiritul omului, de aceea nu poate să ție mult și omul se decide fără voie într'un fel sau într'altul și mai bine vrea să se înșele decât să nu creadă nimic.

¹ Sceptic: care se îndoeste de orice. Filozofii sceptici, despre cari vorbește Rousseau, aveau, față de căutarea adevărului, o atitudine de îndoală, dar nu înlăturau căutarea adevărului.

211. Incurcătura mea eră și mai mare din pricină că Biserica în care mă născusem este hotărâtă în totul și nu permite nici o îndoeală. Dacă înlăturam un singur punct, înlăturam întregul și, neputând să admit o sumă de lucruri absurde, eram silit să resping și pe cele ce nu erau absurde. Când mi se cerea să *cred tot*, nu mai puteam crede nimic și nu mai știam unde să mă opresc.

212. Am consultat pe filozofi, am răsfoit cărțile lor, am cercetat diferitele lor păreri și i-am găsit pe toți mândri, afirmativi, dogmatici chiar când se pretindeau sceptici,¹ zicând că știu tot, dar neputând să dovedească nimic, răsând unii de alții. Acest punct comun tuturor mi s'a părut singurul în care au dreptate. Invingători în atac, sunt toți slabi în apărare. Dacă le cântărești argumentele, vezi că sunt bune numai pentru a distruge. Dacă numeri voturile, fiecare se mulțumește cu al său. Se împacă numai pentru a se certă. Prin urmare, aseultându-i nu puteam să ies din nesiguranța mea.

213. Am ajuns la convingerea că prima cauză a acestei extraordinare diversități de păreri este *insuficiența spiritului omnesc*; iar a doua este *mândria*. Nu putem măsura această mașină imensă, nu-i putem calcula raporturile; nu cunoaștem nici primele legi nici cauza finală a ei; nu ne cunoaștem nici pe noi, nici firea noastră, nici principiul nostru activ. D'abia știm dacă omul este o ființă simplă sau compusă. Mistere nepătrunse ne înconjoară de toate părțile; ele sunt mai presus de simțuri; ca să le pătrundem, credem că avem inteligență, când avem numai imaginație. Prin mijlocul acestei huni

¹ Adică: scepticii, cari se *îndoesc*, făcând din această îndoeală o dogmă, devin *dogmatici*.

imaginare, fiecare își deschide un drum pe care-l crede cel mai bun, dar nici unul nu poate ști dacă va ajunge astfel la scop. Cu toate acestea, voim să cunoaștem și să înțelegem tot. Un singur lucru nu știm: să ignorăm ceea ce nu putem ști. Mai bine luăm o hotărâre la întâmplare, și credem ceea ce nu este, decât să mărturisim că nimeni dintre noi nu poate vedea ceea ce este. Suntem o mică *parte* dintr'un mare *întreg*, ale cărui hotare nu ne sunt cunoscute și al cărui autor le lasă în seama nebunilor noastre discuții; suntem cu toate acestea așa de vanitoși încât voim **să decidem ce este acest întreg în el însuși și ce suntem noi în raport cu dînsul.**

214. Dar dacă filozofii ar fi în stare să descopere adevărul, cine dintre ei s'ar interesă de el! Fiecare știe că sistemul său nu e mai bine întemeiat decât altele; dar îl susține, fiindcă este al său. Nu e nici unul care, aflând ce e adevărat și ce e fals, nu ar păstră miciuna găsită de el în locul adevărului descoperit de altul. Unde e filozoful care n'ar înșelă neamul omenesc, dacă aceasta ar servi gloriei sale? Este vreunul care, în fundul sufletului său, să urmărească altceva decât a se distinge? Mai vrea el ceva, dacă se poate ridica peste restul omenirii și dacă poate întuneca strălucirea concurenților săi? Totul este să cugete altfel decât ceilalți: printre credincioși, este ateu; printre atei, ar fi credincios¹.

215. Prima învățătură ce am scos-o din aceste reflexiuni a fost să-mi mărginesc cercetările la ceea ce mă interesă imediat, să rămân într'o profundă ig-

¹ Poate să fie o aluzie răutăcioasă la Voltaire, cu care a trăit în mare dușmănie.

noranță pentru rest și să nu mă interesez până la îndoială decât de lucruri pe cari trebuie să le știu.

216. Am mai învățat încă un lucru: că filozofii, în loc să mă scape de zadarnicile mele îndoeli, ar înmulți pe cele cari mă chinuiau și n'ar rezolvî niciuna. Mi-am luat deci alt conducător și mi-am zis: să întreb lumina din lăuntru meu. Aceasta mă va rătăci mai puțin decât ei sau, cel puțin, greșeala mea va fi a mea și aș fi mai puțin zăpăcit urmând propriile mele iluzii decât lăsându-mă pradă minciunilor lor.

217. Atunci mi-am readus în minte diferitele păreri pe cari le-am avut rînd pe rînd dela nașterea mea și am văzut că, deși nici una din ele nu eră așă de evidentă pentru a convinge îndată, erau însă verosimile¹, unele mai mult altele mai puțin și astfel rațiunea le aprobă sau le refuză deasemenea pe unele mai mult, pe altele mai puțin. Făcînd această observație, am început să compar între ele toate aceste diferite idei fără să mă împiedic de prejudecăți și am găsit că cea dintâi și cea mai comună eră cea mai simplă și cea mai rațională și că, pentru a fi primită, aveă un cusur: că nu fusese propusă mai la urmă. Inchipuți-vă pe toți filozofii vechi și moderni, după ce au sfârșit toate ciudatele lor sisteme cu *forțe*, cu *noroc*, cu *fatalitate*, cu *necesitate*, cu *atomi*, cu *suflet obștesc*, cu *materie vie*, cu *materialism* de tot felul și, după ei toți, pe ilustrul Clarke² luminătorul lumii, în-

¹ Verosimile: se puteau socoti ca adevărate.

² Samuel Clarke (1675—1729) teolog englez și scriitor de morală. Principala lui scriere, în legătură cu chestiunea de care se vorbește aci, este: «Demonstrațiunea existenței și atributelor lui Dumnezeu, ca răspuns lui Hobbes, lui Spinoza și partizanilor lor» (1705). În acest pasagiu Rousseau înșiră, prin scurte cuvinte, principalele doctrine

chipuiți-vă că ar anunța în sfârșit pe Ființa ființelor și pe stăpânul tuturor lucrurilor. Cu admirație universală și cu aplauzele tuturor ar fi fost primit acest sistem nou, mângâietor, sublim, făcut să înalțe sufletul și să dea virtuții un temei, în acelaș timp izbitor, luminos, simplu și, mi se pare, prezentând spiritului omenesc lucruri neînțelese mai puține decât absurditățile oricărui alt sistem. Imi ziceam că toate sistemele dau naștere și la obiecțiuni ce nu se pot înlătura, pentrucă spiritul omenesc este prea mărginit ca să le poată rezolvî. Prin urmare ele nu sunt o dovadă mai puternică împotriva unui sistem decât împotriva altuia. Dar ce diferență între e probele directe? Nu trebuie să preferim pe acele cari explică totul, când nu prezintă mai multe obiecțiuni decât celelalte?

218. Având deci în mine iubirea adevărului drept orice filozofie, iar în loc de metodă o regulă ușoară și simplă, care mă scutește de zadarnica subtilitate a argumentelor, reiau cercetarea cunoștințelor cari mă interesează, hotărît să admit ca evidente pe toate pe cari, în sinceritatea sufletului meu, nu le voi putea înlătura, să socotesc ca adevărate, pe toate câte vor avea, după părerea mea, o legătură necesară cu cele dintâi și să las pe toate celelalte ca nesigure, fără să le resping sau să le primesc și fără să mă muncesc spre a le lămurî, dacă nu-mi prezintă nici un folos practic.

219. Dar cine sunt eu? ce drept am eu să judec lucrurile? și ce pricinuește judecățile mele? Dacă aceste judecăți sunt silite, târîte de impresiile pe

filozofice cari s'au ocupat cu originea lumii sau cu mersul ei. El se raportează atât la cei vechi cât și cei moderni; nu intră însă în cercetarea lor, arată numai că le nesocotește pe toate.

cari le primesc, mă ostenesc zadarnic cu astfel de cercetări: aceste judecăți nu se vor face deloc sau se vor face singure fără să mă amestec în conducerea lor. Trebuie deci să mă privesc mai întâiu pe mine, pentru ca să cunosc instrumentul de care vreau să mă slujesc și să văd până la ce punct mă pot încrede într'însul.

220. *Exist și am organe prin cari simt aceasta*¹. Iată cel dintâi adevăr care îmi iese înainte și pe care sunt silit a-l admite. Dar am eu oare o conștiință proprie despre existența mea sau o simt numai prin senzațiunile mele? aceasta este cea dintâiu îndoeală, pe care deocamdată mi-e peste putință să o deslușesc: fiind neconținut sub puterea senzațiunilor, sau imediat sau prin memorie, cum pot ști dacă conștiința *eului* este ceva în afară de aceste senzațiuni și dacă poate să fie independentă de ele?

221. Senzațiunile se petrec în mine, de vreme ce prin ele simt că exist; dar nu cunosc cauza lor, pentrucă le simt fără să vreau și nu-mi stă în putere nici să le produc nici să le distrug. Înțeleg deci lămurit că senzațiunea care este *în mine* și cauza sau obiectul ei, care e *afară din mine*, sunt două lucruri deosebite.

222. Astfel, nu numai că exist, dar mai există și altceva, adică obiectele senzațiunilor mele și, chiar dacă aceste obiecte ar fi numai idei, este adevărat că aceste idei sunt în afară din mine.

223. Tot ce simt în afară din mine și care lucrează asupra simțurilor mele zic că se numesc materie și toate porțiunile materiei pe cari le concep ca formând ființe individuale zic că se numesc

¹ Sallwürk: Această restricțiune își are însemnătate pentru punctul de vedere al lui R.

corpuri. Astfel toate certele între idealişti şi materialişti¹ n'au niciun înţeles pentru mine: distincţiunile lor asupra aparentei şi realităţii corpurilor sunt numai închipuiri.

224. Sunt deci tot aşă de sigur de existenţa universului cât sunt sigur de existenţa mea. Reflectez apoi asupra obiectului senzaţiunilor mele şi constat că am în mine facultatea de a le compara; prin aceasta simt că mi s'a dat o putere activă pe care nu ştiam până acum c'o am.

225. *A vedea* este a simţi; *a compara* este a judeca; a judeca şi a simţi nu sunt acelaş lucru². Prin senzaţiune obiectele mi se înfăţişează deosebite, izolate aşa cum se află în natură; prin comparaţiune, le mişc, le trec — ca să zic aşă — dintr'un loc într'altul, le aşez unul peste altul ca să mă pronunţ despre deosebirea sau asemănarea lor şi în deobşte despre toate raporturile lor. După mine facultatea distinctivă a fiinţei active sau inteligente este să poată da un înţeles cuvântului *este*. În fiinţa numai sensibilă zadarnic caut această putere iscusită care compară şi apoi pronunţă, căci nu există în natura ei. O asemenea fiinţă pasivă va simţi fie-

¹ *Idealişti* şi *materialişti*, adică filozofii cari susţin idealismul şi materialismul. În vorbirea obişnuită, cuvintele acestea au alt înţeles decât în cea filozofică. Numim de obicei materialişti pe cari reduc faptele omului la satisfacerea trebuinţelor materiale, la agonişire de averi, etc.; iar idealişti cari îşi regulează faptele depe oarecari principii sau idei. E vorba deci de nişte doctrine morale. În pasajul lui Rousseau se înţeleg teoriile despre originea lumii, unele zicând că totul se reduce la *materie*, că nu există altceva în univers, cecăce numim spirit este în realitate tot o formă a materiei (cum au fost dintre antici Democrit şi Epicur; iar în veacul lui Rousseau Hobbes, Diderot ş. a.); altele zicând că *spiritul* e o substanţă deosebită de corp sau că si dincolo de spirit este *ideia*, adică o abstraţiune streină de orice conştiinţă (cum eră, în vremea lui Rousseau, Descartes).

² Vezi cartea III § 167.

care obiect în parte sau va putea simți că un tot e făcut din două părți, dar, neavând nici o putere să le îndoască una peste cealaltă, nu le va compara niciodată, nu le va judeca¹.

226. Văzând *dintr'odată* două obiecte, nu însemnează că vezi raporturile dintre ele și că judeci în ce se deosebesc; privind mai multe obiecte unele după altele, nu însemnează că le numeri. Pot să am *în acelaș minut* ideia despre un băț mare și un băț mic, fără să le compar, fără să judec că unul e mai mic decât celalt; asemenea pot să privesc mâna întregă fără să număr degetele². Aceste idei comparative *mai mare, mai mic*, precum și numerele *un, doi*, etc. nu sunt desigur senzațiuni, deși spiritul meu le produce numai cu prilejul senzațiilor.

227. Se zice că ființa sensibilă deosebește senzațiunile între ele prin deosebiri ce se găsesc între aceste senzațiuni. Aceasta cere o explicațiune. Când senzațiunile sunt deosebite, ființa sensibilă le distinge prin deosebirile lor; când sunt asemenea, le distinge prin faptul că le simte ca fiind afară una din alta. Altfel, cum ar putea să distingă două obiecte egale într'o senzațiune simultană?³ Ar trebui negreșit să confunde aceste două obiecte și să le ia drept unul singur, mai ales într'un sistem în care se pretinde că senzațiunile reprezentative ale spațiului nu au întindere.

¹ Sallwürk observă că această însumare a sentimentului la operația gândirii corespunde cu principiul conștiinței lui Locke. Aceste desvolta Rousseau aici sunt ideile complexe ale lui Locke.

² D. de La Condamine ne vorbește de un popor care știe să numere numai până la trei. Totuși oamenii cari alcătuiesc acest popor au mâini și deci și-au văzut adesea degetele fără ca, prin aceasta, să le numere (*Nota autorului*). La Condamine (1701—1774), savant francez, care a călătorit mult prin țările sălbatice.

³ Simultan: cari se petrec, există în acelaș timp.

228. Când ai simțit două senzațiuni pe cari vrei să le compari, ai impresia lor, ai simțit fiecare obiect, le-ai simțit pe amândouă, dar prin aceasta n'ai simțit și raportul lor. Dacă judecata acestui raport ar fi numai dela obiect, judecata mea nu m'ar înșelă niciodată, căci nu e niciodată fals că simt ceea ce simt ¹.

229. Atunci de ce mă înșel asupra raportului între cele două bețe, mai ales dacă nu sunt paralele? De ce zic, de exemplu, că bățul cel mic este cât a treia parte din cel mare, când el este cât un sfert? De ce imaginea, care e senzațiunea, nu e conformă cu modelul, care e obiectul? Pentrucă, judecând, sunt activ, pentrucă operațiunea care compară este greșită, iar inteligența mea, care judecă raporturile, amestecă greșelile ei cu adevărurile senzațiunilor cari arată numai obiectele.

230. Adăogați la aceasta o reflexiune, pe care o veți avea desigur când vă veți gândi mai bine: dacă am fi numai pasivi în întrebuintărea simțurilor noastre, n'ar fi între ele nici o comunicare, ne-ar fi peste putință să cunoaștem că corpul pe care-l pipăim și cel pe care-l vedem sunt unul și acelaș. Sau nu am simți niciodată nimic afară din noi sau am avea cinci substanțe sensibile fără nici un mijloc de a le constată identitatea.

231. Puteți numi cum voți această putere a spiritului meu care apropie și compară senzațiunile mele; ziceți-i *atențiune*, *meditațiune*, *reflexiune* sau altfel; adevărul e că ea se găsește în mine și nu în lucruri și numai *cu* o produc, deși o produc numai cu ocazia impresiei ce fac asupra-mi obiec-

¹ Vezi cartea III § 171.

tele. Nu-mi stă în putere să simt ori să nu simt, dar pot să examinez mai mult sau mai puțin ceea ce simt.

232. Așa dar nu sunt numai o ființă *sensibilă* și *pasivă*, dar o ființă *activă și inteligentă* și, orice ar zice filozofia, aș îndrăzni să pretind cinstea de a cugeta. Știu numai că adevărul este în lucruri, nu în spiritul meu care le judecă, și că cu cât pun mai puțin dela mine în judecățile ce fac, cu atât sunt mai sigur că mă apropiu de adevăr. Astfel regula de a mă încredința sentimentului (simțirii) mai mult decât rațiunii este confirmată chiar de rațiune.

233. După ce m'am asigurat, oarecum, de mine însumi, încep să privesc afară din mine și mă văd cu un fel de groază asvârlit, pierdut în acest univers fără margini și înecat în imensitatea ființelor, fără să știu nimic despre ce sunt ele, despre raporturile dintre dănsese și despre raporturile lor cu mine. Le studiez, le observ, și primul obiect cu care pot să le compar sunt eu însumi.

234. Tot ce cade sub simțurile mele este *materie* și, observând însușirile ei cari mă fac s'o simt și cari sunt inseparabile de ea, aflu toate proprietățile esențiale ale materiei. O văd când în mișcare, când în repaos¹, de unde deduc că nici mișcarea nici repaosul nu sunt ceva *esențial* pentru ea; iar mișcarea, fiind *acțiune*, este efectul unei cauze a cărei *lipsă* produce repaosul. Așa dar, când nimic

¹ Nota autorului ediția Amsterdam. Acest repaos este, dacă vrei, numai relativ; dar, fiindcă vedem mișcarea mai mică sau mai mare înțelegem iar unul din cei doi termeni extremi: repaosul; și îl înțelegem așa de clar încât suntem dispuși să considerăm ca absolut repaosul care e numai relativ. De aceea mișcarea nu poate să fie ceva esențial pentru materie, de vreme ce o putem concepe în repaos.

nu lucrează asupra materiei, ea nu se mișcă și, fiindcă *nu de la ea* pornește repaosul sau mișcarea, starea ei *naturală* este să fie *în repaos*.

235. Observ în corpuri două feluri de mișcări: o mișcare *provocată* și alta *spontaneă sau voluntară*. În primul caz, pricina provocatoare este afară din corpul ce se mișcă; în al doilea caz este chiar în el însuși. De aci nu voi conchide că mișcarea unui ceasornic, de exemplu este spontană, căci, dacă nimic strein n'ar atinge roțile, el n'ar voi să-și tragă lanțul. Pentru acelaș cuvânt nu voi socoti că au spontaneitate fluidele, nici chiar focul care produce fluiditatea ¹.

236. Mă vei întrebă dacă mișcările animalelor sunt spontane. Ți voi spune că nu știu nimic; dar socotesc că, după analogie, trebuie să *afirm* aceasta. Mă vei mai întrebă cum știu că sunt mișcări spontane; îți voi răspunde că știu pentrucă *simt*. Vreau să mișc brațul și-l mișc, fără ca această mișcare să aibă altă cauză imediată decât voința mea. În zadar ar vrea cineva să raționeze ca să-mi scoată din minte această convingere care e mai puternică decât orice evidență: tot așa ai putea să-mi dovedești că nu exist ².

237. Dacă n'ar fi nici o spontaneitate în activitatea omului, nici în nimic din câte se petrec pe pământ, ai fi mai nedomirit ca să găsești pricina dintâiu a mișcării. În ce mă privește, sunt așa de

¹ Chimistii socotesc phlogisticul sau focul ca imobil, risipit în diferite corpuri mixte din cari face parte, până când cauze externe îl scot, adună particulele, îl pun în mișcare și-l schimbă în foc. (*Nota autorului*). Cuvântul acesta, puțin întrebuințat, este luat din grecește. Insemnează: *foc*. Cei vechi neputând să explice altfel *arderea*, imaginase un fluid care se află în corpuri și producea arderea.

² Descartes zis: *cogito, ergo sum*. Pe românește: *cuyet, deci exist*.

convins că starea naturală a materiei este să fie în repaos și că n'are prin ea însăși nici o putere de a lucra, încât, dacă văd un corp în mișcare, zic sau că este un corp însuflețit sau că mișcarea i-a fost provocată. Spiritul meu nu poate să creadă că materia neorganică se mișcă de sine sau produce vre-o acțiune.

238. Totuș acest univers care se vede că este materie, materie risipită și moartă¹, care n'are în sine nici unitatea, nici organizarea, nici sentimentul comun al părților unui corp însuflețit, pentru că e sigur că noi, cari suntem părți din această materie, nu ne simțim nicidecum *în tot*. Acest univers este în mișcare și, în mișcările sale repetate, uniforme, supuse la legi statornice, nu se vede nimic din libertatea care iese la iveală în mișcările spontanee ale omului și ale animalelor. Prin urmare lumea nu este un animal mare care se mișcă după voința sa; prin urmare o cauză *streină de ea* produce aceste mișcări. Nu văd această cauză, dar convingerea lăuntrică mă face s'o simt tot așa de bine cum nu pot vedea soarele mișcându-se fără să închipăesc o forță care-l mișcă și cum, dacă zic că pământul se învârtește, mi se pare că simt o mână care-l face să se învârtească.

239. Dacă aș admite niște legi generale, ale căror raporturi esențiale cu materia nu le văd, aș fi oare mai lămurit? Aceste legi nu sunt niște ființe reale, niște substanțe; prin urmare au alt temei, care mi-este necunoscut. Experiența și observațiunea ne

¹ Nota autorului ed. Amsterdam. Mi-am dat toate silințele să concep o moleculă vie, dar n'am izbutit. Ideia despre materie care să simtă fără să aibă simțuri mi se pare de neînțeles și contradictoric. Pentru a primi sau respinge această idee, trebuie întâi s'o înțelegi și mărturisesc că n'am avut această fericire.

fac să cunoaştem legile mişcării; dar aceste legi hotărăsc nişte efecte fără să ne arate cauzele, ele deci nu sunt îndestulătoare ca să explice sistemul lumii şi rostul universului. Descartes făcea cerul şi pământul cu nişte zaruri; dar nu putea să le pornească nici să puie în joc forţa centrifugă decât prin ajutorul unei mişcări de rotaţiune¹. Newton a găsit legea *atracţiunii*; dar atracţiunea singură ar preface repede tot universul într'o massă imobilă, de aceea a trebuit să adauge la aceasta o forţă de *proiecţiune* care sileşte corpurile cereşti a descrie nişte curbe². Să ne spuie Descartes ce lege fizică învârteşte vârtejurile sale; să ne arate Newton mâna care aruncă planetele pe tangenta orbitelor lor.

240. Primele cauze ale mişcării nu sunt în materie; ea primeşte mişcarea şi o comunică, dar n'o produce. Cu cât observ mai mult acţiunea şi reacţiunea forţelor naturii în lucrarea unora asupra altora, cu atâta văd că, mergând dela efecte la alte efecte, trebuie să te urci până la o voinţă care este cauza primă, căci dacă ai presupune cauza peste cauza până la infinit, ar fi tot una ca şi cum n'ai presupune nimic. Cu un cuvânt, orice mişcare ce nu e produsă de alta vine numai dintr'un act spontan, voluntar. Corpurile neînsufleţite lucrează numai prin mişcarea ce li se imprimă şi nu există adevărată acţiune fără voinţă. Iată primul meu principiu. Cred deci că o voinţă mişcă universul.

¹ Despre *Descartes* vezi nota dela § 207. Adăogăm aci că el susţinea că totul în natură este supus unor *legi* neschimbate, căci şi Dumnezeu este neschimbat.

² *Newton*, celebrul matematic şi fizic englez (1642—1726), care a descoperit, între altele, legea atracţiunii universale: toate corpurile din natură se atrag mutual în raport direct cu mărimea lor şi în raport invers cu patratul distanţei.

și însuflețește firea: iată prima mea dogmă sau primul meu articol de credință.

241. Cum poate voința să producă o acțiune fizică și trupească? Nu știu, dar simt în mine că ea o produce. Vreau să fac ceva și fac. Vreau să-mi miște corpul și corpul se mișcă. Nu se poate înțelege însă și nici nu este exemplul ca un corp neînsuflețit și în repaos să se miște de sine și să producă mișcarea. Cunosc voința după actele ei; nu-i cunosc însă natura. Cunosc această voință ca o cauză care poate să dea mișcare, dar nu pot concepe materia ca producătoare de mișcare, căci ar fi să concep un efect fără cauză, ar fi ca și cum n'aș concepe nimic.

242. Precum nu înțeleg în ce fel senzațiunile îmi influențează sufletul, tot așa nu înțeleg cum voința mea îmi mișcă corpul. Nu știu nici de ce unul din aceste mistere s'a părut mai explicabil decât celalt. În ce mă privește, și când sunt pasiv și când sunt activ, nu pot să înțeleg în nici un chip prin ce mijloc se unesc cele două substanțe. E ciudat cum s'a întâmplat ca, plecând dela această imposibilitate de înțelegere, au ajuns unii să confunde cele două substanțe, ca și cum s'ar explica mai ușor niște operațiuni așa de deosebite prin natura lor presupunând că se petrec într'un singur subiect decât în două.

243. E adevărat că dogma pe care am stabilit-o este obscură, dar cel puțin are un înțeles și nu i se opune nici rațiunea nici observațiunea. Se poate zice tot așa despre materialism? E clar că dacă mișcarea ar fi o însușire esențială a materiei, ar fi nedespărțită de ea, ar fi totdeauna în acelaș grad, ar fi aceeaș în fiecare părțică a materiei,

nu s'ar putea transmite, nu s'ar putea mări nici micșora și n'ai putea nici să concepi materia în repaos. Dacă îmi spunei că mișcarea nu este însușire esențială a materiei, ci îi este *necesară*, atunci schimbați numai cuvintele și dacă acestea ar avea ceva mai mult înțeles, ar fi mai ușor să le răspunz. În adevăr, sau mișcarea materiei vine chiar dela materie și atunci este ceva esențial pentru ea; sau, dacă îi vine dintr'o cauză streină, atunci mișcarea este necesară materiei numai atât cât lucrează asupra-i cauza motrice. Ne întoarcem deci la prima dificultate.

244. Ideile generale și abstracte sunt izvorul celor mai mari greșeli ale oamenilor. Niciodată vorbirea metafizicei n'a făcut pe om să descopere vre-un adevăr și a umplut filozofia cu absurdități de cari ți-e rușine îndată ce le desbraci de cuvintele pompoase în cari sunt înfășurate. Spune-mi, dragul meu, dacă, vorbindu-ți despre o *forță oarbă suspendată în toată natura*, poate să-ți dea cineva o idee adevărată. Ei cred că spun ceva prin aceste cuvinte vagi «*forță universală*» «*mișcare necesară*», dar în realitate nu spun nimic¹. Ideia de mișcare este numai ideia trecerii dintr'un loc într'altul și nu e mișcare fără direcțiune, căci o ființă individuală n'ar putea să se miște deodată în toate sensurile. Deci materia în genere *în ce sens* se mișcă ea în mod necesar? Oare materia întregă *ca tot* are o mișcare uniformă sau *ficare atom* are o mișcare proprie? După prima ipoteză, universul întreg ar forma o masă solidă și indivizibilă; după a doua, ar forma un fluid risipit și incoerent, fără să fie cu putință

¹ Vezi § 234.

de a reuni vre-odată două atome. În ce direcție se va face această mișcare comună a întregii materii? În linie dreaptă sau circulară? În sus sau în jos? spre dreapta sau spre stânga? Dacă, din contră, fiecare moleculă a materiei are direcțiunea sa deosebită, cari sunt cauzele cari determină aceste direcțiuni și aceste deosebiri? Dacă fiecare atom sau moleculă a materiei s'ar învârti numai în jurul propriului său centru, nimic nu s'ar schimba niciodată din locul său și n'ar exista mișcare comunicată. Ar trebui apoi ca și această mișcare circulară să fie îndreptată într'un sens sau într'altul. A spune că materia are mișcare în mod abstract este a spune cuvinte cari nu însemnează nimic; iar dacă-i dai o mișcare determinată, atunci presupui o cauză determinătoare. Cu cât admit mai multe forțe particulare, cu atât scot la iveală niște cauze noi cari trebuiesc explicate, fără să gădesc vre-odată o acțiune comună care să le dirigă. Dacă admit că elementele au o activitate lăsată la voia întâmplării, nu numai că nu pot concepe nici un fel de *ordine*, dar nu pot nici măcar să-mi închipuiesc *combateră, lupta* lor; deci haosul universului este tot atât de neînțeles ca și armonia lui. Pricep că mecanismul lumii poate să fie nepătruns de spiritul omenesc; dară îndată ce un om să apucă să-l explice, trebuie să spună lucruri pe cari oamenii le înțeleg.

245. *Faptul că materia se mișcă arată că există o voință; faptul că ea se mișcă după anumite legi imi arată că există o inteligență. Aceasta este al doilea articol de credință al meu. A lucra, a compara, a alege sunt acte ale unei ființe active și cu-*

getătoare; deci această ființă există. Mă veți întrebă: unde o vezi că există? O văd nu numai în cerul care se mișcă, în soarele care ne luminează; o văd nu numai în mine însumi, ci în oaia care paște, în pasărea care zboară, în piatra care cade, în frunza pe care o suflă vântul.

246. Imi dau seama de rânduiala lumii, deși nu-i cunosc menirea, fiindcă, pentru a judeca rânduiala, e de ajuns să compar părțile între ele, să studiez legăturile lor, sprijinul ce-și dau una alteia și să observ cât sunt de bine potrivite. Nu știu de ce există universul, dar pot să văd cum este modificat, pot să înțeleg potrivirea lăuntrică prin care ființele ce-l compun își dau ajutor mutual. Sunt ca un om care ar vedeă pentru prima dată un ceasornic deschis ¹ și care ar putea să admire lucrarea fără să cunoască folosul mașinii și fără să fi văzut cadranul. «Nu știu, va zice el, la ce e bun acest lucru, dar văd că fiecare bucată e făcută pentru celelalte. Admir pe lucrător în amănuntele luerului său și sunt foarte sigur că toate aceste roțițe se învârtesc potrivite numai în vederea unui scop comun pe care nu mi-e cu putință să-l știu».

247. Să comparăm pentru fiecare specie de lucruri sau ființe scopurile particulare, mijloacele și raporturile rânduite în vederea scopurilor; apoi să ascultăm vocea lăuntrică. Ce spirit sănătos poate să înlătore mărturisirea ei? Poate cineva — dacă n'are ideie mai dinainte făcută — să privească orânduirea universului, fără să văză că aceasta presupune o inteligență *supremă*? Câte sofisme trebuie să gră

¹ Adică deschis în partea unde sunt roțițele.

mădești pentru a nu recunoaște armonia ființelor și minunata lucrare a fiecărei părțicele pentru păstrarea celorlalte? Puteți să-mi spuneți cât poftiți că sunt combinații și întâmplări; la ce vă servește să-mi închideți gura, dacă nu-mi puteți forma convingerea? Cum veți înlătura ceea ce simt eu fără voie, și care vă desminte neconținut fără voia mea? Dacă corpurile organizate s'au combinat întâmplător în o mie de chipuri, înainte de a lua niște forme statornice; dacă s'au format întâiu, să zicem, stomacuri fără guri, picioare fără capete, mâini fără brațe, diferite organe imperfecte de multe feluri, cari au pierit din pricină că nu se puteau păstra, de ce nu mai vedem și acum asemenea încercări informe? De ce natura și-a așezat niște legi cărora mai înainte nu se supunea? Firește, recunosc că un lucru se întâmplă când e cu putință să se întâmple și că greutatea evenimentului se compensează prin numărul încercărilor. Cu toate acestea, dacă mi-ar spune cineva că niște litere de tipar, asvârlite la întâmplare, au dat naștere Eneidei¹ așa cum se găsește, nu m'aș mișca din loc ca să verific această minciună². Imi veți spune că uit mulțimea încercărilor.

¹ Encida. poemul latin vestit al lui Virgiliu.

² Sallwark dă asupra acestui pasagiu lămuririle următoare: Cicerone spune relativ la atomiștii din antichitate (De rerum nat. II, 37, 93): «Acel nu m'aș mira dacă cineva și-ar închipui, că anumite corpuri tari și indivizibile sunt puse în mișcare prin puterea gravității și că universul cel atât de perfect și de măreț este format prin întâlnirea întâmplătoare a acestor corpuri. Dacă cineva consideră aceasta ca posibil, nu văd de ce nu ar crede de asemenea, că dacă s'ar asvârlî undeva una peste alta și s'ar risipi pe pământ nenumerat de multe litere de aur sau de vre-o altă materie, ar putea să se alcătuească Analele lui Ennius astfel încât să poată fi citite în ordinea lor succesivă; când, după părerea mea, întâmplarea n'ar putea s'o obțină nici măcar un singur vers». Comparația aceasta a fost adeseori adusă împotriva sistemului materialist. Fenelon vorbește în aceeași înlănțuire de idei despre Iliada. In același sens ca

Dar câte încercări de felul acesta vreți să presupun pentru ca să fie vrednică de crezut combinațiunea? Eu, care văd o singură încercare, aş putea să mă prind că ea nu poate să fie efectul întâmplării. Adăogați la aceasta că combinațiunile întâmplătoare ar da numai produse de acelaş fel cu elementele combinate, că organizația și viața nu pot să rezulte dintr'o mișcare de atomi, precum un chimist, care combină diferite substanțe, nu le poate face să simtă și să cugete în creuzetul său ¹.

248. Am citit pe Nieuwentit ² cu mirare și aproape scandalizat. Cum i-a venit în gând acestui om să facă o carte despre minunile naturii cari arată înțelepciunea creatorului ei? O asemenea carte și de ar fi groasă cât lumea, tot n'ar sfârși chestiunea. Indată ce vrei să intri în amănunte, îți scapă minunea cea mai mare, adică armonia și potrivirea întregului. Spiritul omului se rătăcește studiind nu-

---

mai sus scrie Rousseau într'o scrisoare din 15 Ian. 1769 cu privire la *Pensées philosophiques* a lui Diderot. «Dacă vă va spune cineva, că a văzut cum dintr'o grămadă de litere de tipar aruncate la întâmplare a rezultat Eneida în perfectă exactitate, atunci trebuie să recunoașteți, că nu veți examina această minune, ci veți răspunde foarte liniștit: lucru nu e imposibil, însă nu-l cred». Tot astfel într'o scrisoare către Vernes.

¹ *Creuzetul* e vasul în care se fierb diferitele materii. Urmează nota autorului. Dacă n'ai avea dovadă, n'ai putea să crezi că extravaganța omenească poate să ajungă până la acest punct. *Amatus Lusitanus* afirmă că a văzut, închis într'un borcan, un omuleț mare cât un deget fabricat de Iulius Camilus, ca de un alt Prometeu, prin știința alchimiei. *Paracelsus*, în «*De natura rerum*» spune cum se produc acești omuleți și susține că pigmeii, faunii, satirii și nimfele au fost produși prin ajutorul chimiei. Eu socotesc că, pentru a stabili posibilitatea acestor fapte, trebuie de acum înainte numai să susții că materia organică rezistă puterii focului și moleculele ei se pot conserva vii în cazanul unui reverber. — *Amatus*, de care vorbește Rousseau, a fost un medic portughez. A trăit în sec. XV și se numia cu adevărat Juan Rodrigo. A scris latinește multe cărți. *Paracelsus* a fost un medic și alchimist elvețian (1493—1541).

² Nieuwcutyt, matematic olandez și filozof (1654—1718).

mai *formarea* corpurile vii și organizate; dar hotarul netrecut pus de natură între diferitele specii, ca să nu se confunde, arată până la evidență intențiunile ei. Ea nu s'a mulțumit să stabilească ordinea, ci a luat măsuri sigure ca nimic să nu poată turbura această ordine.

249. Nu există ființă în univers care să nu poată fi socotită, într'o privință oarecare, drept centrul comun al tuturor celorlalte, în jurul căruia sunt toate rânduite, astfel că toate sunt, în mod reciproc scopuri și mijloace, unele față de celelalte. Mîntea se încurcă și se pierde în această infinitate de raporturi, dintre cari nu se află nici unul încurcat și pierdut în mulțimea tuturor. S'au făcut nenumărate presupuneri absurde ca să distrugă această armonie a mecanismului orb al materiei mișcate prin simplă întâmplare ¹. Aceia cari neagă unitatea intențiunii, pusă în evidență prin raporturile dintre toate părțile acestui mare *tot*, își acoperă goliciunea gândirii lor prin abstracțiuni, coordinațiuni, principii generale, termeni emblematici ²; dar orice ar face, îmi este peste putință să concep un sistem de existențe rânduite cu satornicie, fără să concep și o inteligență care pune această rîndueală. Nu-mi stă în putere să cred că materia pasivă și moartă a fost în stare a produce ființe vii și cu simțire, că o fatalitate oarbă a putut produce ființe inteligente, că ceace nu cugetă a putut naște ființe cari cugetă.

250. Cred deci că lumea este cărmuită de o voință puternică și înțeleaptă: văd, sau mai bine zis simt lucrul acesta și-mi este destul ³. Dar această lume

¹ Zice în ironie, repetând cuvintele teoriei pe care o combate.

² Adică termeni ce sunt ca niște simboluri.

³ Vezi § 218.

este ea eternă sau creată cândva? Există un principiu unic al lucrurilor? sunt două sau mai multe? ¹ Și care este natura lor? Nu știu nimic și nu-mi pasă. Pe măsură ce aceste cunoștințe vor deveni interesante pentru mine, mă voiu silii să le dobândesc; până atunci renunț la niște întrebări zădărnice cari pot să influențeze amorul meu propriu, dar n'au nici un folos pentru purtarea mea și sunt mai presus de rațiunea mea.

251. Adu-ți aminte necontentit că eu nu vreau să învăț pe nimeni asupra acestor lucruri, ci spun ceea ce gândesc. Poate să fie materia eternă sau creată, poate să fie sau să nu fie un principiu pasiv, în orice caz este sigur un lucru: că *totul* este *unu* și că desvelește o inteligență *unică*, căci nu văd nimic care să nu fie ordonat în acelaș sistem și să nu contribue la acelaș scop, adică conservarea întregului în ordinea stabilită. Această ființă care voește și poate, această ființă *activă* prin ea însăși această ființă, în sfârșit oricare ar fi, care mișcă universul și rânduiește toate lucrurile, o numesc *Dumnezeu*. Unesc cu acest nume ideile de *inteligență*, *putere*, *voință*, pe cari le-am adunat, și pe cea de *bunătate* care urmează în mod necesar dintr'însele. Nu cunosc însă ființa căreia i-am dat acest nume: ea fuge, parcă, și de simțurile și de inteligența mea. Cu cât gândesc mai mult la ea, mă cufund mai mult în neînțelegere. Știu foarte sigur că ea există și că există de sineși, știu că existența mea este

¹ Nota lui Sallwurk. Arhiepiscopul de Paris (în decretul prin care osândește cartea lui Rousseau) găsește însă o contradicție între presupunerea unei «voințe puternice și înțelepte» și între presupunerea că ar exista mai multe principii. «Pluralitatea zeilor» ripostează el împreună cu Tertulian «este negarea Divinității» (Deus si non unus est, non est. Rom: Dumnezeu, dacă nu e unu, nu există).

subordonată existenței ei și că tot ce cunosc se găsește în acelaș caz. Văd pe D-zeu pretutindeni în operele sale, îl simt în mine, îl văd în jurul meu; dar îndată ce vreau să-l cunosc în el însuși, îndată ce vreau să caut unde e, ce e, din ce substanță este făcut, îmi scapă și mintea mea turburată nu mai vede nimic.

252. Pătruns de neajunsul minții mele, nu voi mai raționa despre natura lui D-zeu dacă nu voi fi silit de sentimentul raporturilor lui cu mine. Asemenea raționamente sunt totdeauna îndrăznețe: un om înțelept purcede cu mare teamă și e sigur că nu e făcut ca să pătrundă aceste lucruri, căci pentru Divinitate nu este necinste dacă nu te gândești deloc la ea, ci este necinste dacă te gândești rău¹.

243. După ce am descoperit atributele acelea prin cari concep existența lui Dumnezeu, mă întorc la mine și caut ce loc ocup în ordinea lucrurilor pe cari el le cârmuește și pe cari le pot cerceta! Prin speția mea, mă găsesc, fără îndoială, în cel dintâiu loc, fiindcă, prin voința mea și prin uneltele ce am în stăpânire pentru a o îndeplini, eu, numai prin impulsivitatea fizică, am putere să lucrez asupra tuturor corpurilor cari mă înconjoară sau să mă apropie ori să mă depărtez cum vreau de acțiunea lor, mai mult decât ar putea oricare din ele să lucreze asupra-mi fără voia mea; iar, prin inteligență, sunt singurul care pot să privesc peste tot. Ce ființă de pe pământ, afară de om, știe să observe pe toate celelalte, să măsoare, să calculeze, să prevadă mișcările lor și efectele acestor mișcări și să unească, oarecum, conștiința existenței

¹ Un cuvânt al lui Ciceroné (De natura deorum I 22). (*Nota lui Sallwürk*).

comune cu a existenței individuale? Este oare ridicol să cuget că totul e făcut pentru mine, dacă sunt singurul care știu să leg totul de mine?

254. Așă dar este adevărat că omul este regele pământului pe care-l ~~locuiește, pentru că el nu~~ numai domesticește animalele, nu numai stăpânește elementele naturii prin industria sa, dar singur pe pământ știe să le stăpânească și-și întinde puterea prin cugetare, chiar asupra stelelor, de cari nu se poate apropia. Arătați-mi un alt animal pe pământ care să știe întrebuința focul și admiră soarele, Cum! pot să observ, să cunosc ființele și raporturile dintre ele, pot să simt ce este ordine, frumusețe, virtute, pot să meditez asupra universului și să ajung cu mintea până la Acela care-l cârmuește; pot să iubesc binele și să-l fac... și vreți să mă compar cu animalele? Suflet josnic, trista ta filozofie te face să semeni cu ele; vrei în zadar să te micșorezi: geniul tău vorbește în potriva principiilor tale, inima ta binefăcătoare îți desminte doctrina, iar abuzul facultăților tale dovedește înălțimea lor, fără voia ta.

254. Eu, neavând să susțin nici un sistem, eu om simplu și care spun adevărul, nefiind târât de furia nici unui partid, neaspirând la cinstea de a fi șef de sectă, fiind mulțumit cu locul pe care mi l-a dat D-zeu, nu văd, după El, ceva mai bun decât specia mea. Dacă aș aveă să-mi aleg locul în rândul ființelor, ce aș puteă alege altceva decât să fiu om?

256. Această reflexiune mai mult mă mândrește decât mă impresionează, căci starea aceasta nu mi-am ales-o eu și nu poate să fie socotită ca un merit pentru o ființă care încă nu există. Văzân-

du-mă astfel ales dintre alte ființe, nu mă pot opri de a mă felicita că îndeplinesc această sarcină onorabilă și de a binecuvânta mâna care m'a așezat aci. Indată ce, pentru prima dată, m'am putut studia, simt că mi se naște în suflet un sentiment de recunoștință și de binecuvântare pentru Creatorul speciei mele și din acest sentiment iese cea dintâi manifestare de mulțumire pentru Divinitatea binefăcătoare. Ador puterea supremă și mă simt mișcat de binefacerile ei. N'am nevoie să mă învețe nimeni acest cult, căci însăși firea mi-l poruncește. Din dragostea de sine, nu urmează în mod natural să cinstești pe cel care te ocrotește și să iubești pe cel care-ți vrea binele?

257. Dacă, acum, privesc la diferitele ranguri și la oamenii cari le ocupă, și vreau să-mi cunosc locul meu ca individ în mijlocul speciei mele, ce sunt eu oare? Tristă înfățișare! Unde este rânduiala pe care o observasem? Priveliștea naturii îmi arată numai armonie și proporțiune; priveliștea neamului omenesc îmi arată numai confuziune și dezordine. Elementele firii sunt bine legate între ele, oamenii sunt în haos. Animalele sunt fericite; numai regele lor este nenorocit. Înțelepciune! unde sunt legile tale? Providență! așa conduci tu lumea? Ființă binefăcătoare! unde-ți este puterea? Pe pământ domnește numai răul.

258. Nu ți-ar veni să crezi, dragul meu, că din aceste triste reflexiuni și din aceste aparente contradicțiuni s'a format în mintea mea ideia sublimă despre suflet, care până acum nu ieșise din cercetările mele. Meditând asupra firii omului, mi s'au înfățișat două principii distincte: dintre ele unul mă înalță spre studiul adevărurilor veșnice, spre

iubirea dreptății și a ~~frumuseții morale~~, în regiunile lumii intelectuale, a cărei contemplare aduce fericirea înțeleptului; altul mă coborâ cu josnicie în mine însumi, mă robiâ stăpânirii simțurilor și pasiunilor cari pornesc din ele și contrariâ prin acestea toată inspirația celuiilalt sentiment. Simțind că sunt târît în colo și încoace de aceste două porniri contrarii, ziceam în mine: «Nu, omul nu este *unul*; vreau și nu vreau, mă simt deodată sclav și liber; văd binele, îl iubesc, și îndeplinesc răul; sunt activ când mi-ascult rațiunea, pasiv când mă las târît de pasiuni; iar, când mă văd înfrânt, chinul meu cel mai mare este că nu am putut rezistâ».

259. Ascultă-mă, tinere, cu încredere, căci voiu fi totdeauna de bunăcredință. Dacă *conștiința* este produsă de prejudecăți, firește că mă înșel și nu există morală vădită, dar, dacă este o pornire firească pentru om să se aleagă pe sine înaintea tuturor și dacă, cu toate acestea, cel dintâiu sentiment al dreptății este înăscut în sufletul omului, atunci cel care crede că omul este o ființă *simplă* să înlătore aceste contradicțiuni și voiu recunoaște că există numai o *substanță*.

260. Observați că, prin cuvântul *substanță* înțeleg în general o ființă înzestrată cu oarecari însușiri primitive și fac abstracție de orice modificări particulare și secundare. Dacă toate însușirile primitive se pot reunî în o aceeaș ființă, nu poți admite decât o singură substanță; dar dacă unele din ele se exclud între dânsese, atunci sunt atâtea substanțe diferite câte excluderi de acest fel se pot face. Asupra acestui lucru te vei mai gândi. În ce mă

privește, n'am nevoie, orice ar zice Locke ¹, să cunosc materia altfel decât ca având întindere și divizibilitate pentru ca să fiu sigur că nu poate cugetă; iar când un filozof va veni să-mi spuie că arborii simt și că stâncile cugetă ², în zadar va încerca să mă încurce cu argumentele lui subtile, eu voi vedea într'însul un sofist de rea credință, care vrea mai bine să acorde simțire pietrelor decât suflet omului ³.

¹ Sallwürk. După părerea lui Locke (In încercare asupra inteligenței omului IV, 3, 6) este imposibil de stabilit dacă atotputernicul a dat câtorva sisteme corporale anume adoptate pentru aceasta, putința de a percepe și gândi sau dacă a dat și sădit în materia astfel conformată o substanță incorporeală cugetătoare. In scrisoarea din 19 Ian. 1769 citată de mai multe ori până acum, Rousseau se exprimă și asupra acestei chestiuni.

² *Nota autorului.* Mi se pare că filozofia modernă în loc să spună că stâncile cugetă, a descoperit că oamenii nu cugetă de loc. Ea recunoaște în natură numai ființe sensibile și socotește că singura deosebire între un om și o piatră este că omul e o ființă sensibilă care are senzațiuni și piatra o ființă sensibilă care n'are senzațiuni. Dacă însă este adevărat că materia întregă simte, unde să așez cu unitatea simțirii sau eul individual? în fiecare moleculă a materiei sau în corpurile formate de agregări de molecule? Fi-va această unitate în lichide ca și în solide, în corpurile mixte ca și în elementele simple? Se zice că în natură sunt numai indivizi. Dar cari sunt acești indivizi? piatra această este un individ sau o agregare de indivizi? este ea o singură ființă sensibilă sau cuprinde atâtea ființe câte grăunțe de nisip? Dacă fiecare atom elementar este o ființă sensibilă, cum pot concepe comunicarea intimă prin care un atom se simte în alt atom, astfel ca eul unuia și a celuilalt să se confunde în unul singur? Se poate ca atracțiunea să fie o lege a naturii încă necunoscută în misterele ei; dar cel puțin concepem că atracțiunea influențând masele de materie poate să fie compatibilă ou întinderea și divizibilitatea. Oare putem concepe în același fel sentimentul? Ființe sensibile au întindere; dar ființa care simte este indivizibilă și una: ea nu se împarte sau este un întreg sau nu este de loc; deci ființa care simte nu este un corp. Nu știu cum înțeleg aceasta materialistii noștri, dar mi se pare că aceleași greutăți cari i-au făcut să înlăture gândirea ar trebui să-i facă a înlătură și simțirea. Și nu văd de ce, după ce au făcut primul pas, de ce nu ar face și pe celălalt. I-ar costa ceva mai mult? și de vreme ce sunt siguri că nu cugetă, cum îndrănesc să afirme că simt. Sallwürk trimite la obs. dela § 307.

³ Sallwürk. Intocmai așa în scrisoarea adresată lui Vernes din 18 Febr. 1758. De aceea trebuie enumerată Profesiunea de credință între cele mai vechi părți principale din Emil.

261. Să ne închipuim un surd care zice că nu există sunete pentru că nu le-a auzit niciodată. Ii arăt un instrument cu coarde și, printr'un alt instrument ascuns, fac să sune coarda la unison. Surdul vede coarda tremurând. Ii spun că sunetul face aceasta.—Nici de cum, răspunde el; cauza tremurăturii coardei este în ea însăși; toate corpurile au această însușire comună de a tremura astfel. Atunci, îi zic din nou: «arată-mi tremurătura aceasta în alte corpuri sau, cel puțin cauza ei în această coardă». — «Nu știu, îmi răspunde iar surdul; dară de vreme ce nu pricep cum tremură această coardă, de ce aș explica lucrul prin *sunetele* D-tale de care n'am nici un fel de ideie? ar însemna să explici un fapt obscur printr'o cauză și mai obscură. Sau fă-mă să simt sunetele d-tale sau zic că ele nu există.»

262. Cu cât adâncesc mai mult această chestiune a cugetării și a naturii spiritului omenesc, cu atât găsesc că raționamentul materialiştilor seamănă cu al surdului. Ei sunt, în adevăr, surzi la glasul lăuntric, care le strigă cu o putere pe care e greu să n'o ții în seamă: «O mașină nu cugetă, nici mișcarea nici figura nu poate produce reflexiunea. În tine e ceva care caută să frângă lanțurile care-l țin legat; prin acel ceva tu nu poți încăpea în întregul spațiu, și universul întreg nu e destul de mare pentru tine; sentimentele tale, dorințele, îngrijorarea ta, chiar mândria ta au alt principiu decât acest corp strimt în care te simți încătușat».

263. Nici o ființă materială nu e activă prin ea însăși și eu sunt activ. Oricât vei voi să discuți, eu simt și această simțire care-mi vorbește este mai puternică decât rațiunea care o combate. Am un corp care poate lucra asupra altora și altele lucrează

asupra-i. Despre aceste acțiuni reciproce nu există îndoială, dar voința mea este neatârnată de simțurile mele. Primesc sau refuz, cad sau înving, dar simt fără îndoială în mine însumi când fac ce am vrut și când mă supun pasiunilor. Am totdeauna puterea de a voi, dar nu am pe aceea de a executa voința. Când mă las târît de ispite, atunci lucrez după impulsivitatea obiectelor din afară. Când mă țin de rău pentru aceasta, ascult numai de voința mea. Sunt sclav prin viciile mele și liber prin remușcărilor mele: sentimentul libertății mele se șterge din mine numai atunci când ajung cu totul decăzut și când împiedic glasul sufletului de a striga împotriva corpului.

264. Despre *voința* știu atât cât îmi spune simțirea propriei mele voințe; iar despre *intelență* nu știu mai mult. Când mă întrebă cineva care e cauza care-mi determină voința, întreb, la rândul meu, care e cauza care-mi determină judecata, căci e clar că aceste două cauze fac *numai una*. Dacă pricepi lesne că omul este activ când judecă, că intelența sa este puterea de a compara și a judeca, se va vedea că libertatea este o putere de acelaș fel sau derivată chiar din cealaltă. Alege ce e bine, precum a judecat ce e adevărat; dacă judecă fals, alege rău. Care e deci cauza care-i determină voința? Este judecata și care e cauza care-i determină judecata? Este facultatea intelenței, este puterea de a judeca: cauza determinantă este în el însuș. Dincolo de aceste lucruri, nu mai înțeleg nimic.

265. Fără îndoială nu sunt liber să nu-mi vreau binele; nu sunt liber să-mi voesc răul; dar libertatea mea stă în aceea că pot să voesc numai

ceea ce îmi este folositor sau ceea ce socotesc astfel, fără ca nimic strein de mine să mă hotărăscă la aceasta. Urmează de aci că nu sunt stăpân pe mine pentrucă nu-mi stă în putere a fi altul de cât sunt.

266. Principiul oricării acțiuni stă în voința unei ființe libere; nu poți trece dincolo de aceasta. Nu vorba *libertate* este fără înțeles, ci vorba *necesitate*. A presupune un act oarecare, un efect care să nu vie dintr'un principiu activ, este a presupune un efect fără cauză, este a cădea într'un cerc vicios. Sau nu există o primă impulsione sau orice primă impulsione n'are cauză anterioară și nu există adevărată voință fără libertate. *Omul e deci liber pe faptele sale și, astfel fiind, este în-suflețit de o substanță immaterială*. Acesta este al treilea articol de credință al meu¹. Din aceste trei vei scoate lesne pe toate celelalte, fără să fie nevoie a le enumăra.

267. Dacă omul e activ și liber, lucrează de sineși; tot ce face el în mod liber nu ține de cele orânduite de Providență și n'o putem face pe ea răspunzătoare de acestea. Ea nu voește răul ce face omul abuzând de libertatea ce i-a dat; dar ea nu-l oprește de a-l face, sau pentrucă răul făcut de o ființă așa de slabă nu prețuește nimic în ochii Ei sau pentrucă nu-l poate împiedeca, fără a-i stânjeni libertatea și a face un rău și mai mare, degradându-i natura. Ea a creat pe om liber pentruca el să facă nu răul, ci binele prin *alegerea* lui. L-a pus în stare a face această alegere întrebuițând bine facultățile cu cari Ea l-a înzestrat; dar i-a mărginit așa de mult forțele, în

¹) Vezi § 240 și § 245.

cât abuzul libertății pe care i-a dat-o nu poate să turbure ordinea generală. Răul făcut de om cade asupra omului și nu schimbă nimic în sistemul lumii, nu împiedică nici specia omenească a se conserva, orice ar face. Dacă te plângi că D-zeu nu oprește pe om dela rău, atunci te plângi că i-a dat o natură superioară, că a pus în faptele lui moralitatea care le înobilează, că i-a dat drept la virtute. Cea mai înaltă satisfacțiune este mulțumirea de noi înșine. Ca să dobândim această mulțumire am fost așezați pe pământ și înzestrați cu libertate, ispitiți de pasiuni și apărați de conștiință. Ce putea să ne facă mai bine chiar Puterea divină? Putea ea să pună o contradicție în natura noastră și să dea răsplata pentru că a făcut bine celui ce nu ar fi putut face rău? Cum! Pentru a împiedeca pe om de a fi rău, trebuie să-l mărginească la instinct și să-l facă animal? Nu, Dumnezeu al sufletului meu, nu mă voi plânge nici odată că m'ai făcut după imaginea ta, ca să pot fi liber, bun și fericit ca tine.

268. Abuzul facultăților noastre ne face nenorociți și răi. Măhnirile, grijile, necazurile ne vin dela noi înșine. Suferința morală este, fără îndoială, opera noastră, iar suferințele fizice n'ar fi nimic fără viciile noastre, cari au făcut să le simțim așa de mult. Natura a orânduit să simțim trebuințele noastre; n'o face ea aceasta în scop de a ne conserva? Durerea trupească nu este un semn că mașina se strică și o înștiințare ca să avem grijă de îndreptarea ei? Moartea..... dar cei răi nu-și otrăvesc viața lor și pe a noastră? Cine ar voi să trăească veșnic? Moartea este o vindecare a relelor pe cari vi le faceți voi singuri, natura a

voit ca suferința să nu vă fie fără sfârșit. Omul care trăește în simplitatea primitivă este supus la puține rele; trăește aproape fără boale, ca și fără pasiuni; el nu prevede, nici nu simte moartea; când o simte, nenorocirile lui îl fac ș'o dorească și atunci nu mai e un rău. Dacă ne-am mulțumî să fim ceeace suntem, nu ne-am plânge de soartă; dar noi alergăm după un bine închipuit și prin aceasta ne facem o mie de rele reale. Cine nu știe să suporte puțină suferință, trebuie să se aștepte a suferi mult. Când ți-ai stricat trupul printr'o viață neregulată, vrei să-l dregi prin remedii: adaogi, pe lângă răul pe care îl simți, pe acele de cari te temi; prevederea morții o face groaznică și o aduce mai repede. Cu cât vrei să fugi mai mult de ea, cu atât o simți mai mult. În timpul vieții, protestăm împotriva naturii, și murim de frica relilor pe cari le-am făcut singuri lucrând împotriva naturii.

269. Omule, nu mai căuta pe urzitorul **răului**, căci acest autor ești tu. Nu există pe lume alte rele decât acelea pe cari le faci sau pe cari le suferi, și amândouă acestea vin dela tine. Răul *obștesc* se găsește numai în dezordine și văd că sistemul lumii are o ordine care nu se desminte nicidecum. Răul individual există numai în simțirea ființei care suferă; iar acest sentiment nu natura l-a dat omului, ci el singur și l-a dat. Durerea se apropie greu de acela care, reflectând puțin, n'are aducere aminte nici prevedere. Dați la oparte nenorocitele progrese ale omnirii, dați la oparte erorile și vițiile voastre, dați la oparte opera omenească și totul va merge bine ¹.

¹ Vezi începutul cărții I.

270. Unde totul merge bine, acolo nu există nedreptate. Dreptatea se ține legată de bunătate; iar bunătatea este efectul necesar al unei puteri fără margini și al iubirii de sine, care este esențială oricărei ființe cu simțire. Cel care poate totul, cuprinde în existența sa, ca să zic așa, existența ființelor. Acțiunile veșnice ale Puterii sunt a produce și a păstră; ea n'are acțiune peste ceea ce nu există: Dumnezeu nu e zeul morților, n'ar putea să fie distrugător și rău fără a-și face rău sieși. Cel care poate totul nu poate voi decât binele¹. Deci Ființa care e bunătatea supremă, pentru că e puterea supremă, trebuie să fie și dreptatea supremă; altfel, s'ar contrazice cu ea însăși, căci iubirea de ordine care o produce se numește *«bunătate»*, iar iubirea de ordine care o conservă se numește *«dreptate»*.

271. Se zice că Dumnezeu nu datorește nimic creaturilor sale. Cred, din contră, că le datorește tot ce le-a făgăduit, creându-i. Dându-le ideia unui bine și făcându-i să simtă trebuința acestui bine, El le-a făgăduit binele acesta. Cu cât mă cobor mai mult în mine însu-mi, cu cât mă examinez mai mult, cu atât citesc mai bine în sufletul meu aceste cuvinte: *Fii drept și vei fi fericit*. Privind însă lucrurile din ziua de azi, nu aflî nimic din toate acestea: cel rău propășește, cel drept e apăsător. De aceea vezi ce indignare ni se produce în suflet când așteptarea noastră nu se îndeplinește! Conștiința se ridică și murmură împotriva autorului ei; îi strigă, gemând: m'ai înșelat.

¹ Nota autorului ed. Amsterdam. Când cei vechi ziceau Zeului suprem *optimus maximus* (cel mai bun, cel mai mare) spuneau un lucru adevărat. Dacă ar fi zis *maximus optimus*, ar fi vorbit mai exact; bunătatea vine din putere: e bua pentru că e mare.

272, Te-am înșelat? O, îndrăznețule! Cine ți-a spus-o? Ți s'a prăpădit oare sufletul? Ce, nu mai ești? O Brutus! O fiul meu! nu-ți mânji nobilitatea viață când ai s'o sfârșești! Nu-ți lăsă nădejdea și slava cu corpul tău pe câmpul dela Philippi! De ce zici că *virtutea nu e nimic*, când te vei bucură de prețul virtuții tale? Gândești că vei muri; nu, vei trăi, și atunci mă voiu ține de toate făgăduelile ce ți-am dat¹.

273. După murmurele muritorilor nerăbdători, ai zice că Dumnezeu trebuie să le dea răsplata înainte de a o fi meritat și că este obligat să le plătească virtutea înainte. Să fim, deci, întâiu buni și pe urmă vom fi fericiți. Să nu cerem premiul înaintea virtuții, nici plata înaintea lucrului. Plutarch² zice că învingătorii la jocurile sacre sunt încoronați nu în arenă, ci după ce au străbătut-o.

274. Dacă sufletul e imaterial, el poate trăi mai mult decât corpul și dacă poate trăi după moartea corpului, Providența e justificată. Dacă n'aș aveă altă dovadă despre imaterialitatea sufletului decât izbânda celui rău și suferința celui drept în lumea aceasta, acest singur lucru mi-ar ridica orice îndoeală. O așa de puternică nepotrivire în armonia universală m'ar silî să caut o explicație. Aș gândi: Cu sfârșitul vieții noastre nu se sfârșește totul, ci totul reintră în ordine. În adevăr, aș fi nedomirit: unde e omul când s'a distrus toată simțirea dintr'însul? Această întrebare însă n'ar fi pentru mine o greutate, odată ce am admis că există două substanțe. Se poate ca, în timpul vieții mele trupești, când nu pot ști nimic

¹ E vorba de *Marcus Brutus*, care a luptat (cu Cassius) contra lui Antoniu la Philippi, și, fiind învins, s'a sinucis.

² In cartea: Nu poți fi fericit după Epicur (*Nota lui Sallwürk*).

fără ajutorul simțurilor să-mi scape tot ceace nă cade sub puterea lor. Când unirea corpului și a sufletului este distrusă, concep că unul poate pieri și celălalt poate rămâne. Dece distrugerea unuia ar aduce după sine distrugerea celuilalt? Din potrivă, fiind așa de deosebite prin natura lor, au fost în stare silită, cât timp au fost unite. Când această unire încetează, fiecare intră în starea sa naturală: substanța activă și vie câștigă toată forța pe care o întrebuintă pentru a pune în mișcare substanța pasivă și moartă. Vai! vițiile mele îmi spun că omul trăește numai pe jumătate cât e viu și că viața sufletului începe după moartea corpului.

275. Dar ce fel este această viață? Oare sufletul este nemuritor prin natura lui? Nu știu. Inteligența mea mărginită nu poate concepe nimic nemărginit; de aceea îmi scapă tot ce se numește *infinit*. Cum aș putea să neg sau să afirm? Ce raționament aș putea face despre un lucru pe care nu-l pot concepe? Cred că sufletul trăește destul în urma corpului, pentru menținerea ordinei; nu știu dacă trăește destul pentru a există totdeauna. Totuș înțeleg cum se izează corpul și se distruge prin împărțirea părților lui; dar nu înțeleg o asemenea distrugere a ființei cugetătoare și, fiindcă nu-mi pot închipui cum moare, bănuiesc că nu moare. Dece mi-ar fi teamă de această bănuială, când ea mă consolează și când nici rațiunea nu o găsește absurdă?

276. Imi simt sufletul, îl cunosc prin cugetare și prin sentiment. Știu că el există, dar nu-i cunosc esența; deci nu pot raționa asupra unor idei pe cari nu le am. Știu bine un lucru, că identitatea *eului* meu se prelungește numai prin memorie și că, pentru a fi în adevăr *acelaș*, trebuie să-mi amintesc că am fost. Pe de altă parte, după

moartea mea, n'aş putea să-mi amintesc ce am fost, fără să-mi amintesc ce am simţit, prin urmare ce am făcut; şi nu mă îndoiesc că această amintire va pricinui într'o zi fericirea celor buni şi chinul celor răi. Aici jos o mie de patimi arzătoare întunecă sentimentul intern şi împiedică mustrarea de cuget. Umilinţele, suferinţele, pe cari le atrage după sine practica virtuţii, nu lasă pe om să guste tot farmecul ei. Când însă, liberaţi de iluziunile pe cari ni le dau corpul şi simţurile noastre, ne vom bucura contemplând Fiinţa cea mai înaltă şi adevărurile cele veşnice cari izvorăsc dintr'însa, când frumuseţea ordinii va atrage toate puterile sufletului nostru, când vom fi ocupaţi numai să punem faţă în faţă ceea ce am făcut cu ceea ce ar fi trebuit să facem, atunci glasul conştiinţei îşi va dobândi toată puterea şi toată stăpânirea sa; atunci voluptatea curată care se naşte din mulţumirea de sineşi şi grozava părere de rău pentru că ne-am înjosit, vor deosebii, prin sentimente nepieritoare, soarta pe care fiecare şi-o va fi pregătit. Nu mă întrebă, dragul meu, dacă vor mai fi acolo şi alte izvoare de fericire şi de chin; nu ştiu. E destul aceasta, pe care mi-o închipuiesc, pentru ca să mă consolez de viaţa aceasta şi să nădăjduiesc într'alta mai bună. Nu zic nicidecum că cei buni vor fi *răsplătiţi*, căci nu poate exista altă răsplată pentru o fiinţă excelentă decât să trăească conform naturii sale; zic însă că vor fi *fericiţi*, căci Creatorul lor, Creatorul Dreptăţii, făcându-i simţitori, nu le-a dat simţirea ca să sufere şi, dacă ei n'au abuzat de libertatea lor cât au fost pe pământ, nu şi-au schimbat menirea prin greşeala lor: dacă au suferit într'o viaţă, vor fi desdăunaţi în alta. Această convingere e întemeiată nu atâta pe meritul omului, cât pe noţiunea bu-

nătății care mi se pare inseparabilă de *esența divină*. Eu acî numai presupun că legile ordinii sunt observate și că D-zeu este constant față de sine însuși¹.

277. Să nu mă întrebi niciodată dacă vor fi veșnice chinurile celor răi sau dacă bunătatea Creatorului poate să-i osândească a se chinuî totdeauna: nu știu nici aceasta și nu am curiozitatea zădărnica de a lămurî niște întrebări inutile. Ce-mi pasă de soarta păstrată celor răi? Soarta lor mă interesează prea puțin. Totuș îmi vine greu să cred că sunt osândiți la o pedeapsă fără sfârșit. Dacă Justiția supremă se răsbună, atunci se răsbună chiar în viața aceasta: voi și greșelile voastre, o națiunilor! sunteți trimișii acestei Justiții. Ea întrebuintează relele pe cari vi le faceți pentruca să pedepsească crimele ce au meritat aceste pedepse. În nesătutele voastre suflete, roase de invidie, de avarie și de ambițiune, în mijlocul înșelătoarei voastre prosperități, pasiunile răsbunătoare pedepsesc crimele voastre. Ce mai e nevoie să caut Iadul în altă viață? el e, chiar de acum, în sufletul celor răi.

278. Acolo unde se sfârșesc trebuințele noastre trecătoare, trebuie să înceteze și patimile și crimele noastre. Cum ar putea niște spirite curate să fie susceptibile de perversitate? Neavând nevoie de nimic, de ce ar fi rele? Lipsite de simțurile noastre grosolane, dacă toată fericirea lor ar sta în contemplarea ființelor, spiritele acestea n'ar putea să voască decât binele; iar cine încetează de a fi rău, poate să fie nenorocit pentru veșnicie? Fără să mă hotărâsc definitiv în privința aceasta, sunt înclinat a crede așa. Ființă prea înaltă, iertătoare

¹ Psalmul 115. Nu pentru noi, nu pentru noi, ci pentru Numele tău, fă-ne D-ne să trăim din nou. (*Nota autorului*).

și bună, oricari ți-ar fi hotărârile, le ador: dacă pedepsești pentru vecie pe cei răi, dau la o parte slaba mea rațiune din fața Dreptății tale; dar, dacă muștrările de cuget ale acestor nenorociți au să se stingă cu vremea, dacă aceeași liniște ne așteaptă într'o zi pe toți deopotrivă, atunci te laud. Cel rău nu e fratele meu? De câteori n'am fost ispitit să fiu și eu ca dânsul? Dacă, scăpat de suferință, pierde și răutatea legată de dânsa, dacă ajunge fericit ca și mine, nu-l pizmuesc: fericirea lui mărește pe a mea.

279. În felul acesta, contemplând pe D-zeu în operele sale și studiindu-l prin acele atribuite ale lui pe cari aveam interes să le cunosc¹, am ajuns să-mi măresc treptat ideia, întâiu imperfectă și mărginită, pe care mi-o făceam despre această Ființă imensă. Dacă însă această idee a devenit mai nobilă și mai mare, ea a devenit și mai puțin potrivită cu rațiunea omenească. Pe cât mă apropiu cu mintea de lumina cea veșnică, pe atât mă orbește strălucirea ei, mă turbură și mă silește să părăsesc toate noțiunile pământești cari mă ajutau să mi-o închipui. Dumnezeu n'are trup și nu simte; inteligența supremă care domnește peste lume nu este lumea însăși: în zadar îmi înalț și-mi obosesc mintea ca să-mi închipuesc esența ei ce nu se poate închipui. Când gândesc că ea dă viață și activitate substanței vii și active care conduce corpurile însuflețite, când aud că sufletul meu este spiritual și D-zeu este spirit, mă îndignez împotriva înjosirii esenței divine. Ca și cum D-zeu și sufletul meu ar fi amândoi de același fel! Ca și cum n'ar fi D-zeu singura ființă absolută, singura cu

¹ Vezi § 218.

adevărat activă, simțitoare, gânditoare și cu voință proprie și dela care avem noi aceștia și gândirea, și simțirea, și activitatea, și voința, și libertatea, și chiar existența! Suntem liberi numai fiindcă El vrea să fim liberi; substanța sa inexplicabilă este față de sufletele noastre ceea ce sunt sufletele noastre față de corpurile noastre. Nu știu dacă El a creat materia, corpurile, spiritele, lumea. Ideia creației mă sdrobește și trece peste puterile mele. O cred într'atât întru cât o pot pricepe; dar știu că a format universul și tot ce există, că a făcut și a rânduit totul. Fără îndoială că D-zeu este etern; dar poate spiritul meu să cuprindă ideia eternității? De ce să mă mulțumesc cu vorbe, fără idei? Pricep un lucru: că El există înaintea lucrurilor, că va exista atâta vreme cât vor exista și ele și că, dacă ar trebui ca totul să se termine într'o zi, El ar rămâne și după aceasta. Este în adevăr obscur și nepriceput ca o ființă, pe care n'o pot concepe, să producă existența altor ființe; dar ca ființa și ne-ființa să se schimbe prin ele însele una într'alta, aceasta este o contradicțiune vădită, o absurditate deslușită.

280. Dumnezeu este inteligent; dar cum e inteligența lui? Omul e inteligent când raționează; dar inteligența supremă n'are trebuință de a raționa: pentru ea nu există nici premise, nici consecuențe, nu există nici măcar propozițiuni. Ea este curat intuitivă: vede deopotrivă tot ce este și tot ce poate să fie; pentru ea toate adevărurile sunt o singură idee, precum toate locurile sunt un singur punct și toate timpurile un singur moment. Puterea omenească lucrează prin mijloace; puterea divină, prin ea însăși. Dumnezeu poate, fiindcă

voește! voința sa-îi dă puterea. Dumnezeu este bun: nimic nu este mai vădit decât aceasta; dar bunătatea omului este iubirea semenilor săi, iar bunătatea lui Dumnezeu este iubirea ordinei, căci prin ordine menține ceea ce există și leagă fiecare parte de întreg. Dumnezeu este drept: sunt conștincioși, și aceasta vine din bunătatea Lui. Nedreptatea oamenilor este opera lor și nu a Lui: dezordinea morală, care, pentru filozofi, e un argument întru Proviđenței, pentru mine, este o demonstrațiune pentru Ea. Inșă dreptatea omului este să dea fiecăruia ce-i aparține; iar dreptatea lui Dumnezeu este să ceară socoteală fiecăruia de ce i-a dat.

281. Dacă descoper succesiv aceste atribute, despre care n'am nici o idee absolută, aceasta o fac printr'o strânsă serie de raționamente, pe cari mi le dă mintea mea; dar le afirm fără să le înțeleg și, în fond, însemnează că nu afirm nimic. Zadarnic îmi zic că Dumnezeu este așa, că o simt, că mi-o pot dovedi, căci, în realitate, nu înțeleg mai bine cum poate să fie Dumnezeu așa.

282. In sfârșit, cu cât merg mai departe în contemplarea esenței sale infinite, cu atât o înțeleg mai puțin; dar ea există și aceasta mi-ajunge: cu cât o înțeleg mai puțin, cu atât o ador mai mult. Mă închin înainte-i și-i zic: «Ființă a ființelor, exist pentrucă tu exiști; meditând asupra-ți neconștincios, mă înalț spre izvorul existenței mele. Cea mai vrednică întrebuițare a rațiunii mele este să dispară înaintea Ta: fericirea spiritului meu, farmecul slăbiciunii mele este să mă simt un nimic în fața mărimii Tale».

283. Din impresiunea ce-mi produc obiectele seu-

sibile și din sentimentul interior care mă face să judec asupra cauzelor după luminile mele firești, am dedus adevărurile principale pe cari țineam să le cunosc; acum rămâne să mă întreb ce maxime trebuie să scot pentru purtarea mea, ce reguli să-mi fixez pentru a-mi împlini chemarea mea pe pământ depe intențiunea Acelui care m'a așezat aci. Urmându-mi neconținut metoda¹, nu scot aceste reguli din principiile unei filozofii înalte, ci le găsesc în fundul sufletului meu, scrise de natură cu litere ce nu se pot șterge. E destul să examinez ce am de gând să fac: tot ce simt că e bine, e bine; tot ce simt că e rău, e rău; conștiința este cel mai bun dintre cazuiști²: numai când stai la tocmeală cu ea, alergi la subtilitățile raționamentului. Cea dintâiu grijă a omului este despre sine însuș; cu toate acestea, de câte ori nu ne spune glasul lăuntric că, făcând binele nostru în paguba altuia, facem rău! Credem că urmăm îndemnul naturii și în realitate ne împotrivism ei: ascultând ce spune simțurilor noastre, disprețuim ce spune inimilor. Ființa activă ascultă, ființa pasivă poruncește. Conștiința este glasul sufletului; pasiunile sunt glasul trupului. E oare de mirare că adesea aceste două glasuri se contrazic? Și atunci pe care să-l asculți? Rațiunea se înșeală foarte adesea; am dobândit de ajuns dreptul de a o refuză, dar conștiința nu ne înșeală niciodată. Aceasta este adevărata călăuză a omului; este pentru suflet ce este instinctul pentru corp³; cine o urmează, urmează natura și nu se

¹ Vezi § 218.

² *Cazuiist*: teolog, care se ocupă cu cercetarea cazurilor de conștiință.

³ *Nota autorului*, ed. Amsterdam. Filozofia modernă, care admite numai ce explică, nu s'a păzit de a admite această obscură

teme că se va rătăci. Acest lucru este important, urmă binefăcătorul meu, văzând că eră să-l întrerup; lasă-mă să mă opresc ceva mai mult pentru a-l desluși.

284. Moralitatea faptelor noastre stă în chipul cum le judecăm noi înșine. Dacă e adevărat că binele e bine, el trebuie să fie așa în sufletele noastre ca și în faptele noastre și cel dintâiu preț al dreptății este să simțim că o practicăm. Dacă bunătatea morală este conformă cu natura noastră, atunci omul nu poate fi sănătos la minte și la trup decât dacă este bun. Dacă e dinpotrivă și dacă omul este din natură rău, el nu poate să înceteze de a fi așa fără a se vătăma, și bunătatea este, într'însul, un vițiu

---

facultate numită *instinct*, care pare a cărmui animalele spre un țel oarecare, fără nici o cunoștință de mai înainte primită. Instinctul, upă unii din cei mai înțelepți filozofi, este numai deprinderea lipsită de reflexiune, dar dobândită prin reflexiune. Din modul cum explică această lucrare, ar urmă că copiii reflectează mai mult decât oamenii: un foarte ciudat paradox care merită a fi cercetat. Fără a intra în discuție, întreb atunci ce nume trebuie să dau furiei cu care câinele meu duce războiu în contra cârțițelor, pe cari nu le mănâncă, răbdării cu care le pândește câte odată ceasuri întregi și iscusinței cu care le prinde, le scoate afară din țărâpă în clipa în care ele scot capul în sus și apoi le omoară și le lasă acolo — fără ca vre-odată cineva să-l fi dresat pentru aceasta și fără să-l învețe că în mormanale acelea sunt cârțițe? Mai întreb — și acest lucru e mai important — de ce, când am amenințat prima dată pe acest câine, s'a culcat pe spate, cu picioarele îndoite, într'o atitudine rugătoare și cât mai potrivită pentru a mă înduioșă? de ce, dacă eu nu m'aș fi înduplecat și l-aș fi lovit, n'ar mai fi păstrat această poziție? Nu cumva câinele meu, d'abia născut de puțină vreme, căpătase idei morale? știa oare ce este iertare și generozitate? Ce cunoștințe dobândise el, pentru ca să caute a mă înduioșă, lăsându-se astfel cu totul la discrețiunea mea? Toți câinii din lume fac cam acelaș lucru în aceleași împrejurări; spun deci un lucru pe care oricine îl poate verifica. Rog pe filozofii cari resping cu dispreț *instinctul* să explice faptele arătate de mine numai prin jocul sensațiunilor și al cunoștințelor ce dobândim prin ajutorul lor; dar să le explice într'un chip care să mulțumescă pe orice om cu judecată dreaptă și atunci nu voi mai avea nimic de zis și nu voi mai vorbi de instinct. Sallwürk zice că ael face aluzie la Buffon (Opere II § 22 obs. 2) citează pe Condillac, *Traité des animaux* (Oeuvres, III, 475) și pe Dilly (A. D.) *L'âme des bêtes* 1680.

contra naturii. Făcut pentru a vătămă pe semenii săi, ca lupul pentru a-și sfâșia prada, un om uman ar fi un animal tot așa de stricat ca și un lup milos, iar virtutea singură ne-ar produce remușcări.

285. O, tinere al meu prieten! să ne coborâm în noi înșine și să cercetăm, fără interes personal, încotro ne îndreaptă pornirile noastre. Ce spectacol ne place mai mult: suferințele sau fericirea altuia? Dintre un act de binefacere și unul de răutate, pe care-l facem mai bucuros și care ne lasă o impresie mai plăcută, după ce l-am săvârșit? Când mergeți la teatrele voastre, de care persoane ale piesei vă interesați mai mult? Vă plac crimele? vărsați lacrimi când cei ce le-au săvârșit își primesc pedeapsa? Zic unii că tot ce este strein de interesul nostru ne este indiferent; dar vedem, dinpotrivă, că blândețea prieteniei și a iubirii de oameni ne mângâie în necazuri, ba chiar când avem bucurii ne-am simți prea siguri, prea nenorociți dacă n'am avea cu cine să le împărțim. Dacă în sufletul omului n'ar fi nimic moral, de unde să-i vie pornirile de admirație pentru faptele eroice și iubirea pentru sufletele mari? Ce legătură are acest entuziasm pentru virtute cu interesul privat? De ce aș vrea mai bine să fiu Caton care-și sfâșie pânțele, decât Cezar care triumfă?¹ Dacă ne scoateți din suflet iubirea pentru frumos, ne luați tot farmecul vieții. Acela în al cărui suflet îngust patimele joshice au năbușit aceste dulci simțiri, acela care, strângându-se în sine, ajunge de se iubește numai pe sine însuș, a cărui inimă înghețată nu mai palpită și nu se

¹ E vorba de *Caton din Utica* (95—46 înainte de Hr.) care a luptat contra lui Cezar și s'a sinucis după bătălia dela Thapsus, în care a fost învins.

mai simte transportat de bucurie, ai cărui ochi nu se umezesc niciodată de o dulce înduioşare, acela nu se mai bucură de nimic, nenorocitul nu mai simte, nu mai trăeşte, e şi mort.

286. Oricare ar fi însă numărul celor răi pe pământ, sunt puţine suflete cadaverice cari să fie cu desăvârşire nesimţitoare la tot ce este drept şi bun, în afară de interesul lor. Îţi place nedreptatea numai întrucât profiţi de ea; în orice altă împrejurare ții partea nevinovatului. Văzând pe drum un act de violență sau de nedreptate, simțim deodată în suflet o pornire de mânie și de indignare și suntem gata să luăm apărarea celui prigonit; dela aceasta ne oprește însă o datorie mai puternică¹ și legile ne iau dreptul de a sprijini nevinovăția. Dinpotrivă, ce admirație și ce iubire ne inspiră orice act de îndurare sau de generozitate pe care-l putem cunoaște! Oricine își zice: Aș fi vrut să fac și eu așa. Desigur ne pasă foarte puțin dacă un om a fost rău sau drept acum două mii de ani; cu toate acestea urmărim cu acelaș interes istoria antică ca și cum lucrurile s'ar petrece în zilele noastre. Ce am eu cu crimele lui Catilina? Mi-e frică să nu fiu victima lui? De ce-mi produce aceeaș oroare, ca și cum ar fi contemporan cu mine? Urâm pe cei răi nu numai pentru că ne fac rău, ci pentru că ~~sunt răi~~. Voim nu numai să fim noi fericiți, dar voim și fericirea altora; iar când această fericire nu atinge pe a noastră, o mărește. În sfârșit, chiar fără să vrei, ți-e milă de nenorociți; când ești martorul suferințelor lor, suferi și tu. Nici cei mai perverși nu pierd cu totul această înclinare, care-i pune

¹ Poate vrea să înțeleagă: teama de a suferi noi în locul celui lovit.

câteodată în contradicție cu ei înșiși. Hoțul care despoaie pe trecători aruncă o haină săracului desbrăcat și cel mai câinos ucigaș sprijinește pe un om ce cade leșinat.

287. Vorbim despre muștrarea cugetului care pedepsește în ascuns crimele ascunse și care adesea le dă chiar pe față. Vai! E cineva care să nu fi auzit niciodată acest glas supărător? Vorbim așa din experiență; și am voi să înnăbușim acest sentiment tiranic care adesea ne chinuiește. Să ascultăm natura și vom vedea că ea domnește cu mare blândețe și că, dacă o ascultăm, ne procură un farmec deosebit când suntem mulțumiți de noi înșine. Cel rău se teme de sine și fuge de sine însuși, e vesel numai când poate să fie afară din sine: privește cu grijă împrejurii și caută neconștient un obiect care să-l înveselească; dacă n'ar avea satira amară, batjocora insultătoare, ar fi totdeauna trist, căci singura sa plăcere este să ia în răs pe alții. Din potrivă, cel drept are mulțumirea în sine; râsul său nu cuprinde batjocoră, ci bucurie; iar izvorul acestei bucurii este lăuntric: e vesel și singur și în mijlocul unei adunări, nu cei dinprejur îi produc bucuria, ci el le-o comunică.

288. Aruncați-vă privirea asupra tuturor popoarelor din lume și cercetați istoria lor: veți vedea o sumă de culte neumane și bizare, o neînchipuit de mare varietate de moravuri și de caractere; dar în mijlocul acestora veți afla pretutindeni aceleași idei de dreptate și de cinste, pretutindeni aceleași principii de morală, pretutindeni aceleași noțiuni despre bine și rău. Păgânismul cel vechiu dete naștere unor zei groaznici cari pe pământ ar fi pedepsiți ca niște criminali și cari înfățișau drept

fericire supremă numai crime faptuite și pasiuni satisfăcute: dar în zadar se coborâ din locașu-i veșnic vițitul înarmat cu o autoritate sfințită, căci instinctul moral îl goniâ din sufletul oamenilor. Celebrând desfrânările lui Jupiter¹ ei admirau curăția trupească a lui Xenocrat²; Lucreția cea castă adorâ pe Venera cea nerușinată³; Romanul cel viteaz aduceâ sacrificii pentru Frică⁴, chemâ în ajutor pe Zeul care și-a mutilat pe tatăl său⁵ și primia moartea din mâna tatălui său fără a crâcni.⁶ Divinitățile cele mai vrednice de dispreț au fost slujite de oamenii cei mai mari. Glasul cel sfânt al Naturii, mai puternic decât al zeilor, impuneâ respect pe pământ și goniâ, oarecum, în cer crima și pe criminali.

289. În fundul sufletelor există un principiu înăscut de dreptate și de virtute, pe temeiul căruia în potriua propriilor noastre maxime judecăm acțiunile noastre și ale celorlalți ca bune sau rele. Acestui principiu îi zic *conștiință*.

290. La auzul acestui cuvânt aud ridicându-se din toate părțile strigătele pretinșilor înțelepți: «Gre-

¹ Sunt multe legende în mitologia greacă și latină, cari arată pe Jupiter luând diferite înfățișări și coborându-se pe pământ ca să înșele pe femei muritoare.

² Lucreția, care a provocat prin moartea ei desființarea regalității vezi § 120 cartea V.

³ Sallwürk zice despre Xenocrat, «Tovarășul cel rece și impasibil al lui Platon (Diog. Laërt, VI, 2 7, 6), pe care nici o Phrynee și Lais nu-l putuseră aprinde. Pentru aceasta Athenienii îi permisă, contra oricărei tradițiuni, să depună mărturie fărăjurământ înaintea judecâții.

⁴ Zeul spaimii (ca să nu le dicteze în luptă). Liv. I, 27, 7.

⁵ Sallwürk explică astfel: Gaea, fiind înfuriată că Uranus aruncat în tartar pe copiii născuți cu ea, dete fiului celui mai tânăr lui Cronos o seceră, cu care necinsti pe tatăl său.

⁶ La Romani tatăl avea dreptul de viață și de moarte asupra copiilor.

șeală din copilărie, prejudecată a educației! zic ei într'un glas. În spiritul omului nu e nimic care nu s'a introdus prin experiență și nu putem judecă despre nici un lucru decât prin ajutorul ideilor de mai nainte primite». Ei fac mai mult: îndrăsnesc să înlătore această înțelegere vădită și universală a tuturor neamurilor, iar contra uniformității izbitoare a judecății oamenilor ei pun cine știe ce exemple obscure și cunoscute numai de ei, găsite prin cine știe ce întuncimi: par'că depravarea unui popor ar putea să desființeze pornirile firești și par'că dacă există monștri nu mai există specia¹. Ce folosește scepticul Montaigne² că se chinuște să desgroape într'un colț al lumii un obicei înpotriiva ideii de dreptate. La ce-i servește că dă călătorilor celor mai supuși bănelii o autoritate pe care o refuză scriitorilor celor mai vestiți? Oare niște deprinderi ciudate de cari nu suntem prea siguri, întemeiate pe niște pricini locale, necunoscute nouă, vor distruge inducțiunea generală scoasă din învoirea tuturor popoarelor, protivnice în toate celelalte și învoite între ele numai asupra acestui punct? O Montaigne! tu care te lauzi cu sinceritatea și cu adevărul, fii sincer și mărturisește adevărul, dacă un filozof poate un asemenea lucru: spune-mi dacă în vreo țară din lume este o crimă să-ți ții cuvântul, să fii iertător, binefăcător, generos, unde

¹ Adică omul așa cum trebuie să fie nu este distrus prin faptul că se găsesc și oameni cu adevărat monștri prin faptele lor.

² Editorul G. Petitain citează în notă cap. 22 cartea I a lui Montaigne și reproduce cuvintele următoare: «Legile conștiinței, despre cari noi zicem că se nasc din natură, se nasc din obiceiuri: fiecare are venerație pentru opiniunile și obiceiurile aprobate și primite în jurul său; nu se poate desbără de ele fără părere de rău și nu le poate aplică fără să le laude».

omul de omenie să fie disprețuit și șarlatanul să fie onorat.

291. Se zice că fiecare contribuie la binele public pentru interesul său personal. Cum, atunci, cel drept contribuie și el, cu paguba sa? Cum se duce cineva la moarte pentru interesul său? Fără îndoială fiecare lucrează pentru binele său; dar, dacă nu pui la socoteală niciodată binele moral, nu vei putea explica prin interesul personal decât faptele celor răi. Și cred că nu vor cercă să meargă mai departe. Ar fi o filozofie prea vrednică de dispreț aceea care n'ar putea să explice faptele virtuozose decât găsindu-le intențiuni josnice și motive fără virtute, care te-ar silî să înjosești pe Socrate și să calomniezi pe Regulus. Dacă asemenea doctrină ar putea să se nască printre noi, glasul naturii și al rațiunii s'ar ridica împotriva ei necontentit și, astfel, nici un partizan al ei n'ar avea scuza că e de bună credință.

292. N'am de gând să intru aci în discuții metafizice cari trec peste puterea mea și a ta și cari, în fond, nu te duc la nici un sfârșit. Ți-am spus de mai înainte că n'vreau să filozofez cu tine, ci să te ajut a-ți întrebă inima. Dacă toți filozofii din lume ți-ar dovedi că mă înșel, dacă însă tu simți că am dreptate, sunt mulțumit.

293. Pentru aceasta însă nu trebuie să deosebim ideile primite, de sentimentele noastre firești; căci, în mod necesar, simțim înainte de a cunoaște. Nu ne învață nimeni să voim binele nostru și să înălțurăm răul, ci avem această voință dela natură; tot asemenea iubirea binelui și ura răului sunt tot așa de firești ca și iubirea de noi înși-ne. Actele conștiinței nu sunt judecări, ci sentimente: deși

toate ideile ne vin din afară, sentimentele cari le aprețiază sunt în lăuntru nostru și numai prin acestea cunoaștem potrivirea sau nepotrivirea care există între noi și lucrurile pe cari trebuie să le căutăm sau să le înlăturăm.

294. A există pentru noi însemnează a simți; sensibilitatea noastră este, de sigur, mai înainte de inteligență, căci am avut sentimente înaintea ideilor. Oricare ar fi cauza existenței noastre, ea ne-a pregătit pentru a ne conserva dându-ne sentimente potrivite cu natura noastră și n'ar putea zice nimeni că nici măcar acestea nu sunt înăscute. În ce privește individul, ele sunt: iubirea de sine, frica de durere, groaza de moarte, dorința de a trăi bine. Pe de altă parte, e neîndoelnic că omul, prin natura sa este sociabil sau cel puțin destinat a deveni sociabil; pentru aceasta, este necesar să aibă înăscute alte sentimente relative la specie. Dacă ții în socoteală numai trebuința fizică, de sigur ea risipește pe oameni, nu-i apropie. Numai din sistemul moral format prin acest dublu raport între sine și semenii săi se naște impulsivitatea conștiinței. A cunoaște *binele* nu este a-l iubi. În om nu este înăscută această cunoștință; îndată însă ce rațiunea i-l arată, conștiința îl îndeamnă să-l iubească; înăscut este sentimentul.

295. Cred deci, dragul meu, că nu e peste putință a explica principiul înăscut al conștiinței prin urmări ale naturii noastre, independent chiar de rațiune. Și chiar dacă ar fi peste putință, n'ar fi necesar, căci acei cari neagă acest principiu admis și recunoscut de tot neamul omenesc nu *dovedesc* neexistența lui, ci numai *afirmă*; de aceea și noi, când afirmăm că există, avem tot atâta temei ca

și dâșii, dar avem pe deasupra mărturisirea lăuntrică și glasul conștiinței care mărturisește pentru ea însăși. Dacă primele lucruri ale judecării ne iau ochii și amestecă între ele obiectele când le privim, să așteptăm ca ochii noștri slabi să se deschidă din nou, să se împuternicească. Indată vom vedea iarăș aceleași obiecte în lumina rațiunii, cum ni le arată mai întâiu natura. Să fim mai simpli și mai puțin mândri: să ne mărginim la primele sentimente pe cari le aflăm în noi înși-ne, căci studiul ne întoarce tot la ele, dacă nu ne-a rătăcit.

296. Conștiință, conștiință! instinct dumnezeesc, glas nemuritor și ceresc! călăuză sigură a omului ignorant și limitat, dar inteligent și liber! judecător fără greșală al binelui și al răului, care faci pe om a semăna lui D-zeu! tu faci perfecțiunea naturii sale și moralitatea faptelor sale; fără ține, simt că nu e nimic în mine care să mă înalțe deasupra animalelor, afară de tristul privilegiu de a mă rătăci din eroare în eroare printr'o inteligență fără regulă și printr'o rațiune fără principiu¹.

297. Slavă Domnului, am scăpat acum de toată această clădire filozofică: putem fi oameni fără a fi savanți; ne mai având a ne istovî viața cu studiul moralei, avem, cu cheltueală mai puțină, o călăuză mai sigură în acest dedal nemărginit al opiniunilor omenești. Nu e însă destul că există această călăuză; mai trebuie s'o recunoști și s'o urmezi. Dacă ea vorbește tuturor inimilor, de ce sunt așa de puține cari o aud? Pentrucă ne vorbește în limba naturii pe care totul din jurul nostru ne-a făcut s'o uităm.

¹ Sallwürk observă: Asemenea pasagii dovedesc că Rousseau ocupă într'adevăr un loc aparte, un loc unic printre filozofii contemporani.

Conștiința este timidă; îi place retragerea și pacea; lumea și sgomotul o sperie; prejudecățile — din cari zic unii că se naște — sunt tocmai dușmanii ei cei mai neîmpăcați; față de ele, ea fuge sau țace; glasul lor sgomotos înneacă pe al ei și-l face să nu fie auzit; fanatismul îndrăznește să o imiteze și să poruncească crime în numele ei. Văzându-se mereu dată la o parte, devine silnică, nu ne mai vorbește, nu ne mai răspunde; iar după ce ai disprețuit-o multă vreme, e tot atât de greu s'o mai chemi cât a fost de greu s'o gonești.

298. De multe ori răceala ce simțiam în mine mă obosiă în cercetările ce făceam. De multe ori tristeța și plictiseala vărsau otrava lor în primele mele meditații și le făceau nesuferite. Sufletul meu sterp urmăria adevărul cu slăbiciune și fără căldură. Ziceam: De ce să mă chinuesc căutând ceea ce nu e? Binele moral este o himeră; afară de plăcerea simțurilor, nu mai e nimic bun. Dacă ai apucat să pierzi gustul plăcerilor sufletești, e neînchipuit de greu să-l dobândești din nou. Firește, e și mai greu să-l dobândești dacă nu l-ai avut niciodată. Dacă ar exista pe pământ un om așa de ticălos încât să nu fi făcut nici un fapt care să-i dea mulțumire de sine și care totuș să fie satisfăcut că a trăit, acela ar fi incapabil să se cunoască vreodată și, neputând simți bunătatea potrivită naturii omenești, ar rămâne rău de nevoie și ar rămâne nenorocit pe vecie. Credeți însă să fie pe tot pământul un singur om așa de decăzut, încât sufletul său să nu fi fost niciodată ispitit a face binele? Această ispită este atât de firească și atât de dulce, încât e peste putință să-i rezisti totdeauna și amintirea plăcerii pe care ți-a produs-o odată, este așa

de pufnică încât îți revine neconținut. Din nenorocire, la început e greu să-ți satisfaci această plăcere. Găsești o sută de motive ca să nu te supui acestei porniri a inimii: o prudență rău înțeleasă o închide în hotărele *eului* omenesc: îți trebuie nenumărate eforturi curagioase ca să ieși din aceste hotare. Plăcerea de a face binele este o răsplată pentru că l-ai făcut și această răsplată se dobândește numai de cel care a meritat-o. Nimic nu e mai vrednic de iubire decât virtutea; dar se cere să o fi iubit pentru că s'o găsești vrednică de a o iubi. Când vrei s'o îmbrățișezi, ea face ca Proteu din fabulă: ¹ îmbracă o mie de forme înfiorătoare și se arată sub cea adevărată a ei numai acelor care nu și-au pierdut curajul.

299. Târît, neconținut, de sentimentele mele firești, cari îmi vorbeau pentru interesul obștesc, și de rațiunea mea, care reducea totul la mine însumi, aș fi fost asvârlit, toată viața mea, când într'o parte când în alta, făcând răul și iubind binele și fiind totdeauna în contradicție cu mine însumi, dacă niște lumini noi nu mi-ar fi luminat sufletul, dacă adevărul, care mi-a fixat părerile, nu ar fi dat un temelie purtării mele și nu m'ar fi împăcat eu mine însumi. Degeaba vor unii să întemeieze virtutea numai pe rațiune; căci ce temelie solidă i se poate da? Ei zic că virtutea este iubirea de ordine. Dar oare această iubire poate — și trebuie — să fie mai presus decât iubirea pentru binele meu personal? Să-mi dea un argument clar și îndestulător ca s'o prefer ². În fond, pretinsul lor *principiu* este un

¹ *Proteu*, divinitate din mitologia greacă, fiu al lui Neptun; avea darul de a lua orice formă și înfățișare, după voie.

² Vezi § 10—12.

simpliciu joc de cuvinte; căci pot foarte bine să zic și eu că viața este iubirea de ordine, în sens contrariu. Pretutândeni unde există sentiment și inteligență, există și oarecare ordine morală. Deosebirea este că *cel bun* respectă ordinea punându-se pe el în raport cu întregul, iar *cel rău* respectă asemenea ordinea, însă raportând întregul la sine. Acest din urmă se socotește a fi centrul tuturor lucrurilor; celălalt își măsoară raza și stă la circumferență. Atunci se găsește ordonat în raport cu un centru comun, care e D-zeu, și în raport cu toate cercurile concentrice cari sunt creaturile Lui. Dacă nu există Divinitate, numai cel rău poate raționa, cel bun este pur și simplu nebun.

300. Îți urez, fătul meu, să simți într'o zi după ce ai înțeles vanitatea opiniilor omenești și după ce ai gustat amărăciunea patimilor, să simți cum ți se ia de pe suflet o mare greutate aflând, în sfârșit, foarte aproape de tine drumul înțelepciunii, răsplata străduințelor din această viață și izvorul fericirii, pe care nu mai nădăjduiai să-l găsești. Toată datoriile impuse de legea naturii, pe cari nedreptățile oamenilor aproape mi le ștersese din inimă, se ivesc iarăș în numele Dreptății eterne, care mi le impune și vede că le îndeplinesc. Mă simt că sunt numai opera și unealta Ființei celei înalte, care vrea binele, care face binele, care va înfăptui binele meu prin potrivirea voinței mele cu a Ei și prin buna întrebuințare a libertății mele; primesc ordinea pe care Ea o întemeiază, sigur că mă voiu folosi într'o zi și eu de această ordine și că-mi voiu afla fericirea, căci nu poate exista mai dulce fericire decât să te simți că faci parte dintr'un sistem în care totul e bine ordonat.

Dacă simt o durere, o îndur cu răbdare, cugetând că e trecătoare și că este a unui corp care nu e al meu. Dacă fac o faptă bună fără martori, știu că o vede cineva și că se va ține socoteală în viața cealaltă de purtarea mea în lumea aceasta. Suferind o nedreptate, zic: Ființa cea dreaptă care stăpânește totul va ști să mă despăgubească. Nevoile corpului meu, suferințele vieții, fac ca ideea morții să nu mai fie așa de groaznică. Când va trebui să părăsesc totul, voi avea mai puține legături cu lumea aceasta pe cari va trebui să le rup.

301. De ce sufletul meu este supus simțurilor și încătușat de acest corp care-l ține strâns, și-i împiedică mișcările? Nu știu nimic. Ce! Am putut eu oare pătrunde decretul lui D-zeu? Pot însă, fără a fi prea îndrăzneț, să formulez câteva conjecturi. Zic: Dacă spiritul omului ar fi rămas liber și curat, ce merit ar avea să iubească și să urmeze ordinea pe care ar găsi-o așezată, când n'ar avea nici un interes s'o turbure? E adevărat că ar fi fericit; dar din fericirea lui ar lipsi gradul cel mai înalt: gloria virtuții și buna mărturisire a lui însuși pentru sine; ar fi ca îngerii, pe când, desigur, omul virtuos va fi mai presus decât ei. Fiind unit cu un corp muritor prin niște legături pe cât de puternice pe atât de neînțelese, sufletul, din pricina grijei de a păstră acest corp, e îndemnat să raporteze totul la sine și să aibă un interes contrariu ordinii generale, pe care el, totuș, este în stare s'o vadă și s'o iubească. Atunci buna întrebuințare a libertății este meritul și recompensa lui; atunci sufletul își prepară o fericire neștirbită, luptându-se împotriva patimilor sale pământești și păstrându-și prima sa voință.

302. Dacă, în starea de înjosire în care ne găsim într'această viață, toate primele noastre porniri sunt legitime, dacă toate viciile vin dela noi înșine, de ce ne plângem că suntem subjugați de ele? De ce găsim vinovat pe Ziditorul tuturor lucrurilor de niște rele pe cari noi singuri ni le facem și de niște dușmani pe cari noi îi înarmăm contra noastră? Să nu stricăm pe om: va fi totdeauna bun fără a se silî să fie, și totdeauna fericit, fără remușcări. Vינוvații cari zic că au fost împinși la crimă sunt tot atât de mincinoși cât sunt de răi. Cum nu văd că slăbiciunea de care se plâng este opera lor proprie? că prima lor stricăciune vine din voința lor? că, cedând cu voie tuturor ispitelor, ajung să le cedeze fără voie și nu mai au nici o putere de a li se împotrivi? Firește, nu mai stă în puterea lor să nu fie slabi și nenorociți, dar a stat în puterea lor să nu ajungă așa. O! ce lesne am rămâne stăpâni pe noi și pe pornirile noastre, chiar în toată viața, dacă am ști, când deprinderile noastre nu sunt încă formate, să ocupăm spiritul cu lucruri pe cari trebuie să le cunoască pentru a putea să aprecieze ceea ce nu cunoaște; dacă am voi, cu sinceritate, să ne luminăm, nu pentru a străluci în ochii altora, ci pentru a fi buni și înțelepți după firea noastră pentru a ne face fericiți, îndeplinindu-ne datoriile. Acest studiu ne pare plicticos și supărător, pentru că ne gândim la el după ce suntem corupți de viciu, după ce am ajuns jucăria pasiunilor noastre. Fixăm aprețierile și stima noastră înainte de a cunoaște binele și răul; apoi, raportându-ne la această măsură falsă, nu mai putem judecă nimic după justa sa valoare.

303. Este o vârstă în care inima omului, încă

liberă, dar arzătoare, îngrijorată, lacomă de fericirea pe care nu o cunoaște, caută această fericire cu o nesiguranță iscoditoare și, înșelată de simțuri, se duce după înfățișarea ei amăgitoare și crede că o găsește acolo unde nu e. Pentru mine aceste iluzii au ținut multă vreme. Vai! prea târziu mi-am dat seama de ele și n'am putut să le smulg cu desăvârșire: vor dăinui cât și acest corp muritor care le-a pricinuit. Atâta numai, că în zadar mă îndreaptă ele unde vor, căci nu mai mă înșală: cunosc cât prețuesc; luându-mă după ele, le disprețuesc și, în loc să văd într'insele obiectul fericirii mele, văd dinpotrivă piedica din pricina căreia nu o pot dobândi. Aștept momentul când, scăpat de legăturile corpului, voi fi *eu* fără contradicție, fără să mă împart în două și voi avea trebuință numai de mine ca să fiu fericit. Așteptându-l, sunt fericit chiar din viața aceasta, pentrucă dau puțină însemnătate tuturor relilor, pentrucă o privesc aproape streină de ființa mea și pentrucă tot binele adevărat pe care îl pot scoate dintr'însa stă numai în puterea mea.

304. Ca să mă ridic din vreme, pe cât e cu putință, la această stare de fericire, de forță și de libertate, caut să mă deprind cu cele mai înnalte contemplațiuni. Cuget la ordinea universului, nu ca s'o explic prin sisteme zadarnice, ci ca s'o admire conțent, ca să mă închin înaintea înțeleptului ziditor pe care îl simți în această ordine. Vorbesc cu el, în toate facultățile mele pătrunde esența lui divină; binefacerile lui mă înduioșează iar darurile lui le binecuvintez; totuși nu mă rog de el. Ce i-aș cere? să schimbe pentru mine mersul lucrurilor? să facă minuni pentru folosul meu? Iubind mai mult decât orice lucru ordinea așezată de în-

telepciunea lui și păstrată prin prevederea lui, cum aş cere ca această ordine să fie turburată pentru mine? Nu; o asemenea dorință îndrăzneată ar merita mai mult să fie pedepsită decât ascultată. Nu-i cer nici puterea de a face bine, căci i-aş cere ceea ce mi-a dat. Nu mi-a dat oare conștiința ca să iubesc binele, rațiunea ca să-l cunosc și libertatea ca să-l aleg? dacă fac rău, n'am nici o scuză: îl fac pentrucă vreau; cerându-i să-mi schimbe voința, i-aş cere ceea ce îmi cere el mie; ar însemnă ca el să facă lucrul meu și eu să primesc plata. De n'aş fi mulțumit de starea mea, ar însemnă că vreau să nu mai fiu om, că vreau altceva decât ce este, că vreau desordinea și răul. D-zeule iertător și bun, izvor al dreptății și al adevărului, încrezându-mă în tine, cea mai mare dorință a inimei mele este să se facă voia ta. Adăogând voia mea la aceasta, fac ce faci tu, consimt la bunătatea ta, mi se pare că mă împărtășesc dinainte de fericirea înaltă care este plata ei.

305. Având, cu dreptul, neîncredere în mine însumi, îi cer un singur lucru sau mai bine zis îl aștept dela dreptatea Lui: să-mi îndrepteze greșeala dacă mă rătăcesc și dacă această greșeală este primejdioasă pentru mine. Sunt de bună credință și spun că nu mă socotesc fără greșeală: părerile pe cari le cred cele mai adevărate sunt poate niște curate minciuni; căci este vre-un om care nu ține la părerile lui? și câți oameni se potrivesc cu alții în toate? iluzia care mă înșală poate să vie dela mine, dar numai El mă poate vindecă de ea. Am făcut ce am putut ca să aflù adevărul; dar izvorul lui este prea sus. Sunt oare de vină când puterile nu m'ajută ca să merg mai departe? atunci adevărul trebuie să se apropie de mine.

306. Bunul preot vorbise cu căldură; eră mișcat ca și mine. Mi se părea că aud pe divinul Orfeu cântând cele dintâiu innuri și învățând pe oameni cultul zeilor. Deși vedeam că aș putea să-i fac o mulțime de obiecțiuni, nu i-am făcut nici una, pentrucă nu erau prea puternice, ci numai ar fi încurcat fără folos și pentru că-l vedeam deplin convins de ce spune. Vorbindu-mi după cum îi dicta conștiința, simțiam că și conștiința mea părea că confirmă spusese lui.

307. «Sentimentele pe cari mi le-ai spus, îi zisei eu, mi se par noui mai mult prin ceea ce mărturisești că nu știi decât prin ceea ce zici că crezi. Văd aci aproape *teismul* sau religiunea naturală, pe care creștinii vor s'o confunde cu ateismul sau cu lipsa de religie care este tocmai doctrina opusă ei¹. Dar în starea actuală a credinței mele văd că trebuie să mă înalț, iar nu să mă cobor pentru a-ți primi părerile și mi se pare greu să rămân tocmai în punctele în cari te găsești, afară numai dacă n'aș

---

¹ Sallwürk aduce aci observația lui Formey, pag. 166: «Nu creștinii sunt aceia cari confundă ambele aceste doctrine, ci preinșii deiști, cari își îndreaptă împotriva maximelor religiumii naturale atacurile cele mai înverșunate și cari dovedesc prin aceasta că nu sunt în fond decât niște atești travestiți».

fi tot atât de înțelept ca d-ta. Ca să fiu cel puțin tot atât de sincer, am să discut cu mine însu-mi. După exemplul ce mi-ai dat, trebuie să mă conducă sentimentul intern și mi-ai spus singur că, dacă ți-ai silit multă vreme să tacă, nu e lucru ușor să-l chemi din nou la vorbă. Păstrez deci cuvântările d-tale în sufletul meu pentru ca să meditez asupra lor. Dacă, după ce mă voi fi gândit bine, mă voi găsi convins ca și d-ta, atunci vei fi cel din urmă apostol al meu și eu îți voi rămâne prozelit până la moarte. Urmază totuși să mă înveți, căci mi-ai spus numai jumătate din ce trebuie să știu. Vorbește-mi despre revelație, despre scripturile sfinte, despre acele dogme obscure în privința cărora din copilărie, sunt cu totul nedeslușit, căci nu pot nici să le concep, nici să le cred și nu știu nici cum să le admit, nici cum să le resping».

308. Da, fătul meu, îmi zise el, îmbrățișându-mă, îți voi spune tot ce gândesc: nu vreau să-mi deschid inima numai pe jumătate. Aveam însă trebuință de dorința pe care o mărturisești, spre a fi îndreptățit să nu mai am nici o rezervă față de tine. Până acî ți-am spus numai ceeace cred că-ți poate fi folositor și despre cari lucruri sunt pe deplin convîns. Cercetarea ce-mi rămîne de făcut e cu totul deosebită: văd numai încercătură, mister, obscuritate; asupra acestor lucruri am numai nesigurantă și neîncredere. Mă hotărăsc, cu frică, să-ți spun mai mult îndoelile decât părerile mele. Dacă ai aveà niște convingeri mai statornice, aș sta la îndoală să ți le spun pe ale mele; dar, în starea în care te găsești, vei aveà folos să cugeți ca mine¹. De altfel cer pentru cuvântările mele numai autoritatea rațiunii, căci nu știu dacă nu greșesc cumvâ. Când discuți e greu să nu iei câte odată tonul afirmativ, dar adu-ți aminte că aici toate afirmările mele sunt numai motive de îndoală. Caută singur adevărul; în ce mă privește, îți făgăduesc numai bună credință.

309. În expunerea mea vezi numai o religie naturală². Ce ciudat este că mai trebuie și alta! Cum

---

¹ Nota autorului. Amsterdam. Iată cred ce ar putea bunul preot să spună astăzi publicului.

² Scrisoarea lui Rousseau către Petit Pierre, Motiers 1763: Adevărul creștinism nu este altceva decât religiea naturală.

aș putea să cunosc această trebuință? În ce aș putea să fiu vinovat dacă slujesc pe D-zeu după lumina pe care o dă El spiritului meu și după sentimentele pe cari le inspiră inimei mele? Ce curăție morală, ce dogmă folositoare omului și de cinste pentru creatorul lui pot scoate dintr'o doctrină pozitivă și n'o pot scoate, fără ea, din buna întrebuintare a facultăților mele? Arătați-mi ce se poate adăoga pe lângă datoriile legii naturale pentru slava lui D-zeu, pentru binele societății și pentru folosul meu propriu; ce virtute se va putea produce dintr'un nou cult, care să nu fie o urmare a cultului meu! cele mai mari idei despre divinitate le avem numai prin rațiune. Priviți înfățișarea naturii, ascultați glasul lăuntric! Nu a spus D-zeu totul ochilor noștri, conștiinței noastre, judecății noastre? Ce ar putea să ne spue mai mult oameni? Revelațiunile lor mai mult degradează pe D-zeu, dându-i pasiuni omenesti. În loc de a lămurî noțiunile despre ființa cea înaltă eu văd că dogmele particulare le încurcă; că le înjosesc în loc să le înobileze, că adaogă niște contradicțiuni absurde pe lângă misterele de nepătruns care o înconjoară, că fac pe om mândru, intolerant, crud; că, în loc de a așeză pacea pe pământ, ele aduc sabia și focul. Mă întreb la ce sunt bune toate acestea și nu știu ce să răspund; văd într'insele numai crimele oamenilor și nenorocirile neamului omenesc.

310. Mi se spune că trebuiă o revelațiune¹ pentru ca să știe oamenii în ce fel vrea D-zeu să i se

¹ *Revelațiune* se numește, în vorbirea teologică, totalitatea semnelor prin cari D-zeu și-a arătat oamenilor voința sa. Acestea sunt Sfânta Scriptură a vechiului și noului Testament. Catolicii adaogă și *tradiția* pe care o păstrează biserica lor.

slujească; se aduce ca probă diversitatea cultelor bizare instituite de ei și nu vede nimeni că tocmai această diversitate vine din fantazia revelațiilor. Indată ce popoarele s'au gândit a face pe D-zeu să vorbească, fiecare l-a făcut să vorbească pe placul său și l-a făcut să spună ce a vrut el. Dacă s'ar fi ascultat numai ce spune D-zeu inimei omului, n'ar fi fost niciodată decât o singură religie pe pământ.

311. Înțeleg că trebuiă un cult uniform; dară eră acest punct așa de important încât să fie nevoie a se face apel la toată puterea divină pentru a-l așeză? să nu confundăm ceremonialul religiei cu religia. D-zeu cere cultul inimei și când acesta este sincer, el e totdeauna la fel. Numai o nebună deșertăciune te face să-ți închipuești că D-zeu se interesează mult de forma hainei preotului, de așezarea cuvintelor pe care le pronunță, de gesturile pe care le face înaintea altarului și de toate plecăciunile lui. E! dragul meu, stai drept în picioare: vei fi totdeauna destul de aproape de pământ. D-zeu vrea să fie adevărat în spirit și în adevăr: aceasta este datoria tuturor religiilor, tuturor oamenilor, tuturor țărilor. In ce privește cultul extern, dacă buna rânduială cere să fie uniform, este numai o chestie de poliție; pentru aceasta nu e nevoie de revelațiune.

312. N'am făcut toate aceste reflexiuni dela început. Purtat de prejudecățile educațiunii și de primejdiosul amor propriu, care duce totdeauna pe om dincolo de sfera sa, nu puteam să-mi înalț slabele mele concepțiuni până la Ființa Supremă și de aceea mă siliam s'o cobor până la mine. Apropiam legăturile nespuse de departe dintre natura mea și a Ei. Voiam niște comunicări mai apropiate, niște învățături mai particulare. Nemulțumit să fac

pe D-zeu la fel cu omul, voiam niște lumini supra-naturale; ca să fiu privilegiat printre semenii mei; voiam un cult exclusiv; voiam ca D-zeu să-mi spuie mie ce n'a mai spus altora sau ce n'au auzit alții ca mine.

313. Socotind punctul în care ajunsesem, ca punctul comun dela care plecau toți credincioșii pentru ca să ajungă la un cult mai luminat, găsim în dogmele religiei naturale elementele oricărei religii. Priviam această diversitate de secte ce domnesc pe pământ și cari se învinovătesc unele pe altele că sunt greșite și mincinoase. Imi ziceam: *care este cea bună?* Fiecare îmi răspunde: *A mea*. Fiecare zice: Numai eu și cu partizanii mei cugetăm drept; toți ceilalți sunt rătăciți.—Și *de unde știți că secta ta este cea bună?*— Pentru că D-zeu a zis¹. Și cine ți-a spus că a zis D-zeu așa? Pas-

¹ Nota *autorului* Amsterdam: «Toți, zice un bun și înțelept preot, spun că țin religia lor și-o cred (toți vorbesc în acelaș chip) nu dela oameni, nu dela vre-o creatură, ci dela Dumnezeu. Vorbind însă drept, fără a lingși și fără a ascunde nimic, nu este așa; religiile sunt făcute de oameni și prin mijloace omenești. Dovadă este întâiu, modul cum s'au privit religiile. În lume și cum se priveș și azi de particulari: națiunea, țara, locul de religie. Ești de religia locului unde te-ai născut și ai crescut. Suntem tăiați împrejur, botezați, israiliți, mahomedani, creștini, înainte de a ști că suntem oameni. Nu ne alegem religia după voia și chibzuința noastră; de aceea, mai târziu viața și moravurile se potrivesc așa de rău cu religia: pricini omenești și de nimic te fac să mergi împotriva regulilor religiei tale. (Charrou, dela *Sagesse* II 5 pag. 257 Bordeaux 1601). După toată aparența, profesiunea de credință făcută cu sinceritate de virtuosul teolog din Condom n'ar fi fost prea deosebită de a preotului din Savoia. (Charron, de care vorbește aci Rousseau, a fost un scriitor francez de teologie (1541—1603), a cărui principală Operă este «Despre înțelepciune» Dela *Sagesse*. El vrea să apropie pe om de D-zeu dându-i mijloace de a se înălța singur la orice virtute de care e susceptibilă natura lui). Nota lui *Petitain*: Înaintea lui Charrou, Montaigne a dezvoltat aceeaș idee și a zis în acelaș sens: «Suntem creștini: în acelaș fel în care suntem Perigordieni și Germani». (Cartea II cap. 12).

torul meu, care știe bine. Pastorul meu mi-a spus că cred așa și așa cred. El mă încredințează că toți cari zic altfel decât el, mint și de aceea nu-i cred.

314. Cum! gândiam eu, adevărul nu este *unu*? Ceeace e adevărat la mine poate să fie fals la tine? Dacă cel ce merge pe drumul bun și cel ce se ră-tăcește au aceeaș metodă, ce merit sau ce greșeală are unul mai mult decât celălalt? Alegerea făcută de ei este efectul întâmplării: ar fi nedrept să le faci o vină dintr'aceasta, ar fi să răsplătești sau să pedepsești pe cineva pentru că s'a născut în cutare sau cutare țară. Cine îndrăznește să spună că Dumnezeu ne judecă astfel, insultă dreptatea Lui.

315. Sau toate religiile sunt bune și plăcute lui D-zeu sau, dacă este una pe care o impune oamenilor și dacă-i pedepsește că nu o cunosc, atunci a trebuit să-i dea niște semne sigure și văzute spre a fi deosebită și cunoscută ca singura adevărată. Aceste semne se află în toate timpurile și în toate locurile, ele sunt deopotrivă simțite de toți oamenii mari și mici, învățați și proști, Europeni, Indieni, Africani, sălbatici. Dacă ar fi pe pământ o religione, fără de care să te osândească la munca veșnică și dacă în vre-o parte oarecare a lumii s'ar găsi un singur muritor de bună credință care să nu fie izbit de evidența ei, Dumnezeuul acestei religii ar fi cel mai nedrept și cel mai crud dintre tirani.

316. Să căutăm deci cu sinceritate adevărul; să nu recunoaștem nici dreptul nașterii, nici autoritatea părinților bisericii¹ sau pastorilor, ci să supunem cercetării conștiinței și a rațiunii tot ce ne-au

¹ *Părinții Bisericii* sunt scriitorii teologi greci și romani cari au scris despre dogmele și organizarea bisericii creștine în primele secole până prin secolul IX și X.

învăţat ei din copilărie. Degeaba îmi strigă: «Să-pune-ţi raţiunea!» căci tot aşă poate să-mi spună şi cel care mă înşală; îmi trebuia raţiune ca să-mi supun raţiunea.

317. Toată teologia pe care o pot dobândi prin mine însu-mi privind universul şi folosindu-mă bine de facultăţile mele, se mărgineşte la ce ţi-am explicat până aci. Ca să ştiu mai mult, trebuie să alerg la mijloace extraordinare. Un asemenea mijloc nu poate să fie autoritatea oamenilor, căci, toţi oamenii fiind de aceeaş specie ca şi mine, tot ce cunoaşte un om în mod natural pot să cunosc şi eu şi orice om se poate înşelă tot aşă de bine ca şi mine. Când cred ce spune, nu cred *fiindcă spune*, ci fiindcă îmi probează. Mărturia oamenilor este în fond, mărturia raţiunii mele şi n'adaogă nimic pe lângă mijloacele naturale pe cari D-zeu mi le-a dat ca să cunosc adevărul.

318. Apostol al adevărului, ce-mi poţi spune pe care eu să nu-l pot judecă? «A vorbit însuşi D-zeu; ascultă revelaţiunea lui!» Aceasta e altă chestie. «D-zeu a vorbit!» iată o vorbă mare, în adevăr. Dar cui a vorbit? «A vorbit oamenilor». Şi de ce n'am auzit eu nimic? «A însărcinat pe alţi oameni să-ţi spună cuvântul său». Înţeleg aşă: nişte oameni îmi vor spune ce a zis D-zeu. Aş fi vrut mai bine să aud chiar pe D-zeu; nu l-ar fi costat mai mult şi eu aş fi scutit de înşelăciune. «Îţi dă cheazăşie arătând împuţernicirea trimişilor săi». Cum? «Prin minuni». Unde sunt minunile? «In cărţi». Cine a făcut aceste cărţi? «Oamenii». Şi cine a văzut minunile? «Oamenii cari mărturisesc». Ce? tot mereu mărturii omeneshi! tot mereu oamenii îmi spun ce au spus alţi oameni! Ce de oameni

între D-zeu și mine! Totuș să vedem, să cercetăm, să comparăm, să verificăm. Dacă D-zeu m'ar fi scutit de toată munca aceasta, oare l-aș fi slujit cu mai puțină tragere de inimă?

319. Vezi, dragul meu, în ce grozavă discuție m'am încurcat; vezi de ce nemărginită erudiție am trebuință ca să mă urc până în cea mai depărtată antichitate și să examinez, să cântăresc, să confruntz profețiile, revelațiunile, faptele, toate monumentele credinții propuse în toate țările lumii, pentru a le putea stabili timpul, locul, autorul, prilejul! Ce justetă de critică îmi trebuie ca să deosibesc piesele autentice de cele prefăcute; ca să compar obiecțiunile cu răspunsurile, traducțiunile cu originalele; ca să judec cu imparțialitate pe martori, bunul simț al lor, cunoștințele lor; ca să știu dacă n'au suprimat, n'au adăogat nimic, dacă n'au schimbat, n'au trecut dintr'un loc într'altul, n'au falsificat ceva; ca să înlătur contradicțiunile cari rămân; ca să judec ce greutate poate să aibă tăcerea adversarilor față de faptele ce se aduc contra lor; ca să știu dacă aceste fapte le-au fost cunoscute, dacă le-au prețuit destul pentru a se hotări să răspundă, dacă au fost cărțile așa de răspândite încât să ajungă și ale noastre la dânșii, dacă am fost îndeajuns de bună credință pentru ca să lăsăm pe ale lor să circule printre noi și ca să lăsăm cele mai puternice obiecțiuni ale lor așa cum le-au formulat!

320. Dupăce se vor cunoaște toate monumentele ce pot fi socotite ca incontestabile, trebuie să trecem la probele despre misiunea autorilor lor; trebuie să știm legile și probabilitățile după cari se întâmplă profețiile pentruca să vedem ce preziceri nu se pot îndeplini fără minuni; să cunoaștem geniul limbilor originale

pentru a înțelege ce este predicțiune în aceste limbi și ce este numai figură oratorică; ce fapte sunt chiar în ordinea naturii și ce fapte nu sunt, pentru a putea să spunem până la ce punct un om încusit poate ameți ochii celor simpli, poate minună chiar pe oamenii luminați; să căutăm cum trebuie să fie o minune și ce autenticitate se cere să aibă, nu numai pentru a fi crezută dar pentru a atrage pedeapsă asupra celui ce se îndoește; să comparăm probele minunilor adevărate și ale celor mincinoase și să găsim regulile sigure pentru a le deosebi; în fine să spunem pentru ce D-zeu, ca să și dovedească cuvântul, a ales niște mijloace cari au și ele mare nevoie de a fi dovedite, ca și cum ar fi răs de credulitatea oamenilor și ar fi înlăturat înadins adevăratele mijloace de a-i convinge.

321. Să presupunem că majestatea divină binevoeste a se înjosi, luând pe un om drept organ al voințelor sale sfinte; este rațional, este drept să ceri ca tot neamul omenesc să asculte de glasul acestui trimis, fără ca rolul lui să fi fost adus la cunoștința obștească? Este oare echitabil să-i dai, drept dovadă pentru a fi crezut, numai câteva semne particulare făcute în fața câtorva inși obscuri și despre cari tot restul omenirii va află numai din auzite? Dacă — în orice parte a lumii — ai lua drept adevărate toate minunile pe cari poporul și oamenii simpli zic că le-au văzut, atunci fiecare sectă ar fi cea bună. Ar fi mai multe minuni decât întâmplări naturale și cea mai mare din toate minunile ar fi că nu se produce nici o minune acolo unde sunt fanatici persecutați. Ordinea neștirbită a naturii arată mai bine mâna care o cârmuește: dacă s'ar întâmplă multe excepții, n'aș ști ce să

mai crez. În ce mă privește, cred prea mult în D-zeu și de aceea nu cred în atâtea minuni pe cari le șocotesc nevrednice de Dânsul.

322. Să presupunem că un om ne-ar vorbi astfel¹: «Muritorilor, vă aduc la cunoștință voința Celui «Prea Înalt; să cunoașteți în mine pe Acela care mă «trimite; poruncesc Soarelui să-și schimbe drumul, «stelelor să se așeze altfel, munților să se turtească, «valurilor să se înalțe, pământului să ia altă înfă-«țișare». Față de aceste minuni, cine nu va recunoaște îndată pe însuș ziditorul naturii? Căci natura nu ascultă de înșelători. Aceștia își fac minunile lor prin mahalale, în pusti, în odăi, acî au un mic număr de privitori dispuși dinainte să-i creadă. Cine va cutezà să-mi spună câți martori oculari trebuie, pentruca o minune să fie vrednică de crezut? Dacă minunile voastre, făcute pentru a vă dovedi doctrina, au nevoie să fie și ele dovedite, atunci la ce servesc? Mai bine nu mai faceți minuni.

323. Rămâne, în fine, cercetarea cea mai interesantă asupra doctrinei anunțate. Cei cari zic că D-zeu face minuni pe pământ pretind că și Diavolul le imită câteodată; de aceea, chiar dacă am avea minuni pe deplin dovedite, n'am fi mai luminați decât înainte. Magii lui Faraon, chiar față de Moise, îndrăzniau să facă aceleași semne pe cari el le făcea după porunca hotărîtă a lui D-zeu; de ce dar, în lipsa lui, n'ar fi pretins, pentru acelaș cuvânt, să aibă aceeaș autoritate? Astfel, dupăce ai dovedit doctrina prin minune, trebuie să dovedești minunea

¹ «Cum să nu creadă cineva, că cel care se exprimă astfel cerc numai minuni, pentru a fi creștini». Pastorală arhiepiscopului din Paris (XVI). Cât despre R. el declară pe față în răspunsul său, că e creștin, firește nu un discipol al preoților, ci un adept al lui Ius Christos. (Nota lui Sallwürk).

prin doctrină¹ ca nu cumva să fie luată opera Diavolului drept opera lui D-zeu. Ce crezi despre această dialelă²?

324. Această doctrină, venind dela D-zeu, trebuie să poarte adevăratul caracter al Divinității. Nu numai că trebuie să ne lumineze ideile confuze pe cari raționamentul le formează în spiritul nostru, dar trebuie să ne propună un cult, o morală și niște maxime potrivite cu atributele pe baza cărora numai îi concepem esența. Dacă ea ne învață numai lucruri absurde și fără rațiune, dacă ne inspiră sentimente de ură pentru semenii noștri și de frică pentru noi, și dacă ne înfățișează numai un D-zeu supărăcios, pizmaș, răsbunător, nedrept, urând pe

¹ Nota lui R. Ed. din Amsterdam. Acest lucru e spus formal în o mie de locuri din Sfânta Scriptură și, între altele, în Deuteronom, cap. XIII, unde se spune că dacă un profet, anunțând niște zei *streini*, și-ar întări cuvântările prin preziceri și și-ar întâmpla ceea ce a prezis el, nu numai că nu-l ții în socoteală, dar acel profet trebuie să fie dat morții. Când, dar, păgânii ucideau pe apostolii cari anunțau un zeu *strein* și probau misiunea lor prin prevestiri și miracole, nu știu ce obiecțiune solidă le-ai face pe care ei să n'o poată întoarce îndată contra noastră. Ce să faci, deci, în asemenea caz? Să te întorci la raționament și să lași deoparte minunile. Eră mai bine nici să nu te fi folosit de ele. Aș zice bunul simț cel mai simplu, care se întunecă numai prin distincțiuni prea subtile. Subtilități în creștinism! Dar atunci Iisus Hristos a greșit când a făgăduit celor simpli împărăția cerurilor; a greșit când și-a început cel mai frumos din discursurile sale ferind pe cei săraci cu duhul, dacă trebuie atât de mult duh pentru ca să-i înțelegi învățătura și să crezi într'însa? Când îmi vei fi dovedit că trebuie să mă supun, lucrul va merge foarte bine; dar ca să-mi dovedești aceasta, trebuie să te cobori la nivelul meu. Măsoară-ți raționamentele după puterea unui sărac cu duhul, altfel nu, te mai cunosc drept adevăratul ucenic al învățătorului tău și zic că ceea ce-mi spui nu este învățătura lui.

² Se numește așa în logică argumentul prin care se arată cercul vicios ce rezultă dintr'un raționament având de scop a probă un lucru nesigur și obscur prin alt lucru cu aceleași defecte, apoi a probă acest al doilea lucru prin cel dintâiu. Dialela eră argumentul favorit al scepticilor sau pyrrhonienilor și cel mai puternic, după părerea lui Bayle, dintre cele pe cari le întrebunțau împotriva dogmaticilor.

oameni, un D-zeu al războaielor și al luptelor, gata totdeauna să distrugă și să arunce trăsnetul, care vorbește totdeauna de chinuri și de pedepse și se laudă că pedepsește chiar pe nevinovați, sufletul meu nu va fi atras spre acest Zeu groaznic și m'aș feri să părăsesc religiunea naturală ca să îmbrățișez pe aceasta, căci vezi bine că ar trebui neapărat să aleg între ele. Aș zice partizanilor acestei secte: Dumnezeuul vostru nu e al nostru. Acela care își alege dela început un singur popor și gonește dela sine tot restul neamului omenesc, acela nu e tatăl comun al oamenilor; acela care osândește la munca veșnică pe cele mai multe din ființele create de el, nu este Dumnezeuul bun și iertător pe care rațiunea mi l-a arătat.

325. În privința dogmelor, rațiunea îmi spune că trebuie să fie clare, luminoase și să te impresioneze prin evidența lor. Dacă religiunea naturală este neîndestulătoare, pricina e că lasă oarecare întuneric printre marile adevăruri pe cari ni le arată. Revelațiunea ar trebui să prezinte spiritului omenesc acele adevăruri într'un mod pipăit, să le pună la nivelul lui, să-l facă să le poată concepe pentru ca să le poată crede. Credința se asigură și se întărește prin inteligență. Cea mai bună din toate religiile este, fără îndoială, cea mai clară; cel care amestecă mistere și contradicțiuni în cultul pe care mi-l predică, acela mă face chiar prin aceasta să stau deoparte. Dumnezeuul pe care îl ador nu este un Dumnezeu al întunerecului; el n'a putut să-mi dea o inteligență și să mă oprească a mă servi de ea. Cine îmi spune să-mi supun raționamentul, acela insultă pe Creatorul acestui raționament. Trimisul

adevărului nu tiranisește rațiunea mea, ci o luminează.

326. Am înlăturat orice autoritate omenească. Fără ea nu pot vedea cum un om poate convinge pe altul predicându-i o doctrină nerațională. Să punem pentru un moment pe acești doi oameni față în față și să vedem ce-și vor putea spune cu vorbirea aprigă obișnuită ambelor părți.

327. «*Inspiratul*. Rațiunea îți spune că totul e mai mare decât partea și eu îți spun, dela Dumnezeu, că partea e mai mare decât totul.

Cel ce raționează. Cine ești d-ta care îndrăznești să spui că D-zeu se contrazice? Pe cine să crez mai bine: pe El, care-mi spun că adevărurile sunt eterne, sau pe d-ta care îmi anunți din partea Lui, o absurditate?

Inspiratul. Pe mine, căci instrucția mea e mai solidă și-ți voi arăta neîndoelnic că El mă trimite.

Cel ce raționează. Cum! Imi vei dovedi că D-zeu te trimite să declari contra Lui? Ce fel de probe îmi vei da pentruca să mă convingi că mai sigur este să vorbească D-zeu prin gura d-tale decât prin inteligența pe care mi-a dat-o?

Inspiratul. Inteligența ce ți-a dat!... Om mic și vanitos! crezi că ești cel dintâiu necredincios pe care-l rătăcește rațiunea coruptă de păcat?...

Cel ce raționează. Omule al lui D-zeu, se poate să nu fii nici d-ta cel dintâiu înșelător care-și dă îndrăzneala drept dovadă a misiunii sale.

Inspiratul. Ce! Filozofii știu să și insulte?

Cel ce raționează. Câteodată, când sfinții le dau pildă.

Inspiratul. O! eu am dreptul să vorbesc, fiindcă viu din partea lui D-zeu.

Cel ce raționează. Ar fi bine să-ți arăți titlurile, înainte de a te folosi de privilegiile d-tale.

Inspiratul. Titlurile mele sunt autentice; pământul și cerul vor face dovadă pentru mine. Te rog urmărește-mi bine raționamentele.

Cel ce raționează. Raționamentele d-tale?... glumești! Dacă mă înveți că rațiunea mea mă înșeală, nu respingi prin aceasta ceea ce ar putea să-mi spuie ea în sprijinul d-tale? cine înlătură rațiunea trebuie să poată convinge fără a se servi de ea. Să presupunem că raționând m'ai fi convins, cum aș ști dacă nu cumva rațiunea mea coruptă de păcat mă face să aprob ceea ce îmi spui? De altfel ce probă, ce demonstrațiune ai putea să întrebunțezi vreodată mai evidentă decât axioma pe care trebuie s'o distrugă? Poate fi de crezut că un bun silogism¹ este o minciună, dacă crezi că partea e mai mare decât totul.

Inspiratul. E mare diferență! probele mele nu se pot răsturnă pentru că sunt supranaturale.

Cel ce raționează. Supranaturale! ce însemnează acest cuvânt? nu-l înțeleg.

Inspiratul. Schimbări în rândurile naturii, proporții, minuni de tot felul.

Cel ce raționează. Minuni! N'am văzut niciodată așa ceva.

Inspiratul. A văzut alții pentru d-ta. Sunt martori cu grămada... popoarele mărturisesc...

Cel ce raționează. Mărturisirea popoarelor este un lucru supranatural?

¹ Silogism: raționament făcut din trei judecăți, din cari a treia este concluzia celorlalte două, cari sunt premise. Forma cea mai regulată a silogismului este să aibă întâiu o premisă majoră și alta minoră. Toți oamenii sunt muritori; A. este om; A. este muritor.

Inspiratul. Nu ; dar când este unanim, nu se poate contesta.

Cel ce raționează. Nu poate fi ceva mai incontestabil decât principiile rațiunii și nu se poate primi o absurditate pe temeiul mărturiei oamenilor. Încă odată: să vedem probe supranaturale, căci mărturia neamului omenesc nu este de așa fel.

Inspiratul. Inimă împietrită ! Indurarea divină nu-ți spune nimic !

Cel ce raționează. Nu e vina mea, căci, după d-ta, se cere să fi și primit îndurarea pentru că să știu s'o cer. Incepi deci a-mi vorbi d-ta în locul ei.

Inspiratul. Tocmai aceasta fac și nu mă ascuți. Dar ce zici despre proorocii ?

Cel ce raționează. Zic întâiu că n'am auzit proorocii precum n'am văzut minuni. Zic mai mult: că nici o proorocie nu poate să aibă autoritate în fața mea.

Inspiratul. Unealtă a Diavolului. Și de ce proorociile n'au autoritate în fața d-tale ?

Cel ce raționează. Iată de ce. Pentru că să aibă autoritate, ar trebui trei lucruri cu neputință de împreunat; adică: să fi fost martor al proorociei și să fiu martor al faptului și să mi se fi demonstrat că faptul acesta n'ar fi putut avea o coincidență întâmplătoare cu proorocia, căci, chiar dacă ar fi mai precisă, mai clară, mai luminoasă decât o axiomă de geometrie, realizarea proorociei, când se întâmplă, nu dovedește nimic pentru cel ce a prevestit, de vreme ce o prezicere făcută la întâmplare nu este imposibil de realizat.

328. Iată deci la ce se reduc pretenziunile d-tale probe supranaturale, minunile și profețiile d-tale:

să crezi toate acestea după spusele altora și să supui autorității oamenilor autoritatea lui D-zeu, care vorbește rațiunii mele. Dacă adevărurile eterne pe cari le concepe mintea mea ar putea suferi vre-o știrbire, n'ar mai exista pentru mine nici un fel de siguranță și, în loc să crez că vorbești în numele lui D-zeu, n'aș mai fi sigur nici măcar de existența lui».

329. Vezi ce multe dificultăți, fătul meu; dar nu sunt numai acestea. Printre atâtea religii diferite cari se exclud și se gonesc unele pe altele, una singură trebuie să fie cea bună, dacă în adevăr este una bună. Ca s'o descoperi, nu e destul să examinezi una, ci e nevoie să cunoști pe toate și, în nici o materie, nu poți osândi pe nimeni fără a-l auzi¹: trebuie să compari obiecțiunile cu probele, trebuie să știi ce opune celorlalte fiecare din acestea și ce se răspunde. Cu cât o idee ni se pare mai bine demonstrată, cu atât mai mult trebuie să cauți pe ce se întemeiază atâți oameni cari n'o socotesc tot astfel. *Trebuie să fie cineva prea simplu ca să creadă că ascultând pe învățații din partidul său poate înțelege argumentele partidului contrariu.* Unde găsești teologi cari să fie de bună credință? unde sunt aceia cari, pentru a combate argumentele adversarilor, nu încep prin a le reduce importanța?

¹ Nota autorului ed. Amsterdam: Plutarch (Contradicțiile fireșilor stoici § 6) zice că stoicii, între alte paradoxuri ciudate, susțin că, într'o judecată contradictorie, este inutil să ascuți ambele părți. Căci, zic ei, cel dintâiu sau a dovedit cece susține sau n'a dovedit; dacă a dovedit, s'a terminat, și partea cealaltă poate fi osândită; dacă n'a dovedit, n'are dreptate și cererea lui trebuie respinsă. Mi se pare că metoda celor ce admit o revelațiune exclusivă seamănă cu metoda acestor stoici. Indată ce ficcare pretinde că numai el are dreptate, sau trebuie să ascuți pe toți spre a putea alege între atâtea probe, sau ești nedrept.

Fiecare strălucește în partidul său; dar cel care în mijlocul alor săi este foarte mândru de argumentele sale, ar face figură foarte proastă cu aceleași argumente față de oameni din alt partid. Vrei să te instruești din cărți? Ce erudițiune trebuie să dobândești! Ce de limbi trebuie să înveți. Câte biblioteci trebuie să răsfoești! Ce grozav de mult trebuie să citești! Cine să mă conducă în alegerea ce ar trebui să fac? Cu greu vei găsi într'o țară cărțile cele mai bune ale partidului contrariu și cu atât mai puțin pe ale tuturor partidelor. Chiar dacă le-ai găsi, ele ar fi îndată combătute. Cel ce nu e de față n'are nîciodată dreptate și niște argumente rele spuse cu îndrăsneală șterg repede pe cele bune spuse cu dispreț. Dar adesea cărțile sunt înșelătoare și dau, cu mai puțină fidelitate decât orice, ideile celui ce scrie. Când ai vrut să judeci credința catolică după cartea lui Bossuet¹ nu te-ai găsit satisfăcut după ce ai trăit în mijlocul nostru. Ai văzut că doctrina cu care se răspunde protestanților nu este aceea care se spune poporului și că opera lui Bossuet nu se potrivește de loc cu instrucțiunea ce se dă în familii copiilor catolici. Ca să poți judecă temeinic o religie nu e destul s'o studiezi în cărțile partizanilor ei, trebuie să te

¹ Cartea la care se raportă aci este: *Expunerea doctrinei bisericii catolice (Exposition de la doctrine de l'eglise catholique)* 1671. Sallwürk adaogă:

Bossuet se ocupa mult cu convertirea protestanților, cece adeseori reușt inteligentului bărbat. Totuș opera citată mai sus fu publicată abia atunci când protestanții afirmară că Bossuet prezintă în scrierea sa biserica creștină catolică altfel de cum se arăta în realitate. Mai târziu Leibnitz intră în corespondență cu Bossuet pentru unificarea confesiunilor creștine. [Bossuet (1627—1704) a fost unul din cei mai însemnați scriitori bisericești din Franța. Vestit ca orator și ca om de litere, el a fost episcop și predicator. Dintre cuvântările sale, cele mai însemnate sunt discursurile funebre].

duci s'o înveți la ei; aceasta e cu totul altceva. Fiecare are tradițiunile sale, înțelesurile, obiceiurile, prejudecățile, cari fac spiritul credinței sale și tocmai pe acestea trebuie să le ții în seamă pentru a putea judecă.

330. Nu sunt popoare mari cari nu tipăresc nici o carte și nu citesc pe ale noastre? Cum vom judecă noi opiniile lor? Cum vor judecă ei pe ale noastre? Noi îi batjocorim, ei ne disprețuesc; iar, dacă sunt ridiculizați de către călătorii dela noi, le-ar trebui numai să călătorească și ei pe la noi ca să ne plătească cu aceeaș monetă. În toate țările se găsesc oameni cu bun simț, oameni de bună credință, oameni cinstiți, prieteni ai adevărului, cari nu așteaptă decât să-i cunoști pentru ca să ți-l arate. Totuș fiecare vede adevărul în cultul său și crede absurde cultele celorlalte națiuni; deci aceste culte streine nu sunt așa de extravagante cum ni se pare nouă sau rațiunea pe care o găsim în al nostru nu dovedește nimic.

331. Avem în Europa trei religii principale¹. Una admite o singură revelație, alta admite două, cealaltă admite trei. Fiecare urăște și blestemă pe celelalte două, le găsește vină că sunt oarbe, că sunt rele, că sunt încăpățanate și mincinoase. Ce oim imparțial va îndrăzni să le judece, fără să cântărească întâiu dovezile lor și fără să le asculte argumentele? Cea care admite o singură revelație e cea mai veche și pare cea mai sigură; cea care admite trei e cea mai nouă și pare cea mai consecventă. Cea care admite două și respinge pe a treia se poate să fie cea mai bună, dar are toate prejudecățile împotriva ei. Inconsecuența ei sare în ochi.

¹ Adică: mozaismul, creștinismul, mahomedanismul.

332. Cărțile sfinte în cari se găsesc cele trei revelațiuni sunt scrise în limbi necunoscute popoarelor cari le urmează. Ovreii nu știu limba ebraică, creștinii nu știu nici ebraica, nici greaca, Turcii și Persanii nu cunosc araba și chiar Arabii moderni nu mai vorbesc limba lui Mohamet. În adevăr foarte simplu e acest mod de a învăța pe oameni, vorbindu-le totdeauna într'o limbă pe care n'o înțeleg de loc! Veți zice că aceste cărți se traduc. Frumos răspuns! Cine mă va asigura că aceste cărți sunt traduse cu fidelitate? Că este măcar cu puțință o astfel de traducere? Și când D-zeu binevoeste să vorbească oamenilor, de ce să aibă nevoie de tâlmăciu?

333. Nu voi admite niciodată că ceea ce trebuie să știe tot omul este închis în cărți și că cel ce nu se poate apropia nici de cărți, nici de oamenii cari le înțeleg, este pedepsit pentru o ignoranță de care nu e vinovat. Mereu cărți! Ce nebunie! Pentru că Europa e plină de cărți, Europeii le socotesc indispensabile, fără să cugete că pe trei sferturi din fața pământului ele nu se cunosc. N'au fost scrise toate cărțile de oameni? De ce ar avea nevoie omul de dâșele pentru a-și cunoaște datoriile? Și ce mijloace avea el de a le cunoaște înainte de a se fi scris aceste cărți? Sau va putea să învețe singur datoriile sale sau este scutit de a le cunoaște.

334. Catolicii noștri fac mare caz de autoritatea Bisericii. Dar la ce le folosește aceasta, dacă au nevoie tot de așa mare mulțime de probe pentru a o stabili, pe cât au alte secte pentru a-și stabili deadreptul doctrina lor? Biserica hotărăște că Biserica are dreptul de a hotărâ. Ce bine e *dovedită*

autoritatea aceasta? Ieșiți de acolo, intrați în toate discuțiile noastre.

335. Cunoașteți mulți creștini cari s'au ostenit să vadă cu băgare de seamă ce spune judaismul împotriva lor! Dacă vreunul a văzut ceva, a văzut în cărțile creștinilor. Bună procedare pentru a învăța argumentele adversarilor, n'am ce zice! Dar cum să facem? Dacă cineva dintre noi ar îndrăsnî să publice cărți în cari s'ar susține pe față judaismul, am pedepsi pe autor, pe editor, pe librar¹. Această poliție e comodă și sigură pentru că are totdeauna dreptate. Ce plăcut este să rămâi în discuție pe oameni cari nu îndrănesc a vorbi!

336. Cei dintre noi cari au prilej să vorbească cu Ovrei nu sînt mai folosiți. Nenorociții, se simt cu totul în puterea noastră; tirania cu care ne purtăm față de dînșii, îi face fricoși. Știu ce puțină importanță are nedreptatea și cruzimea pentru dragostea creștinească. Ce ar îndrăsnî ei să spună fără să se expună a fi acuzați că ne insultă religia? Lăcomia ne face zeloși și sînt prea bogați pentruca să poată avea dreptate. Cei mai învățați, cei mai luminați sînt totdeauna cei mai băgători de seamă. Vei putea să convertești pe vre-un nenorocit, plătit ca să-și calomnieze secta; vei face să vorbească niște prăpădiți de negustori de haine vechi cari vor zice ca

¹ Dintr'o mie de fapte cunoscute, iată unul care n'are nevoie de comentarii. În secolul XVI teologii catolici au osândit la ardere toate cărțile Ebreilor fără deosebire. Ilustrul și învățatul Reuchlin, consultat asupra acestei chestiuni, și-a atras atâtea teribile lovituri cari erau să-l piarză, numai pentrucă fusese de părere că s'ar putea păstră acele cărți cari nu sînt contra creștinismului și cari tratau chestiuni streine de religie. (*Nota autorului*). Reuchlin, profesor catolic german (mort la 1524), cunoscător al limbii grecești și ebraice, eră singurul pe care pe atunci Germania putea să-l opună savanților din Italia. Au rămas dela el multe cărți, tipărite în Germania, despre teologie, gramatică și filozofie. (*Nota editorului*).

vei, ca să te linguşească; vei învinge ignoranţa sau laşitatea; — dar învăţaţii lor vor zâmbi în tăcere faţă de prostiile acestea. Credeţi oare că, în locurile unde ei s'ar simţi în siguranţă, i-aţi învinge tot cu așa mare înlesnire? E sigur că la Sorbona¹ prezicerile despre Mesia se vor raportă la Iisus Christos. La rabinii din Amsterdam² e asemenea sigur că nu vor avea nici o legătură cu El. Nu voi crede niciodată că am înţeles bine părerile Ebreilor până nu vor avea un stat liber, şcoli şi universităţi în cari să poată vorbi şi discuta în toată libertatea. Numai atunci vom putea şti ce au ei de spus.

337. La Constantinopol, Turcii spun argumentele lor; dar noi nu îndrăznim să spunem pe ale noastre. Acolo este rândul nostru să ne înclinăm. Dacă Turcii cer dela noi pentru Mahomet, în care nu credem, acelaş respect pe care-l cerem noi Ovreilor pentru Iisus Christos, în care asemenea nu cred, sunt Turcii în greşeală? Avem noi dreptate? Pe ce principii juste vom rezolvî această chestiune?

338. Două treimi din oamenii de pe pământ nu sunt nici Ovrei, nici Mahometani, nici Creştini şi multe milioane de oameni n'au auzit vorbindu-se niciodată nici de Moise, nici de Iisus Christos, nici de Mahomet. Se zice că nu este aşă, că misionarii noştri merg pretutindeni. E lesne de zis. Dar merg ei în inima Africei unde până azi n'a pătruns niciodată nici un european? Se due ei în Tartaria

¹ Sorbona — unde se găseşte azi instalată facultatea de litere şi de ştiinţe din Paris — era, pe vremea lui Rousseau, o şcoală superioară în care se învăţau literele şi teologia sub supravegherea înaltului cler catolic din Franţa.

² În Amsterdam era, se vede, vreo şcoală superioară pentru rabinii.

mediteranee să se ție călări după hoardele rătăcitoare de cari nu se apropie nici un strein și cari, nu numai că n'au auzit vorbindu-se de Papa, dar abia cunosc pe Marele Lama?⁵ Se duc ei în continentele imense ale Americii, unde națiuni întregi nu știu până acum că popoare din alte lumi au pus piciorul în lumea lor? Se duc ei în Japonia, de unde au fost goniți pentru totdeauna din pricina uneltirilor lor și unde generațiile noi cunosc pe predecesorii lor ca niște intriganți vicleni, veniți cu gând ca prin dragostea lor ipocrită să puie mâna pe putere? Se duc ei în haremul prinților din Asia să propovăduască evanghelia acelor mii de roabe? Ce au făcut femeile din acea parte a lumii pentru ca nici un misionar să nu le poată arăta adevărata credință? Vor merge ele toate în iad pentru că au fost ținute închise?

339. Dar chiar de ar fi adevărat că Evanghelia s'a făcut cunoscută pe tot pământul, ce am câștigă? In ajunul zilei în care un misionar a sosit într'un ținut, a murit de sigur cineva care n'a putut să-l auză. Spuneți-mi ce vom face cu acel cineva? Dacă ar fi în tot universul un singur om căruia nu i s'a adus niciodată la cunoștință învățătura lui Christos, obiecțiunea ar fi tot așa de puternică pentru acest singur om ca și pentru un sfert din neamul omenesc.

340. Când trimișii Evangheliei au vorbit popoarelor depărtate, ce lucruri le-au spus pe cari acestea să le poată admite pe cuvânt și fără a mai fi nevoie de o mai de aproape verificare? Imi vorbești despre un D-zeu născut și mort, acum două mii de ani la celălalt capăt al lumii, într'un orașel oarecare

⁵ *Marele Lama* e șeful suprem al religiei budiste, care numără aproape 500 milioane de credincioși.

și-mi spui că toți cei ce nu vor crede în acest mister vor avea osândă veșnică. Sunt în adevăr lucruri foarte ciudate pe cari nu-mi vine să le cred repede pe cuvântul unui om pe care nu-l cunosc deloc. De ce D-zeul d-tale a făcut să se îndeplinească așa departe de mine întâmplările pe cari voiă să le știu și eu? Este o crimă să ignorezi ceea ce se petrece la antipozi? Cum să ghicesc că a fost pe celălalt emisfer un popor ebru și un oraș Ierusalim? Cu acest chip, ai putea să-mi ceri să știu ce se petrece în lună? Zici că vii să mă înveți. Dar de ce n'ai venit să înveți pe tatăl meu? Și de ce să pedepsești pe bietul bătrân care n'a știut niciodată nimic? Din pricina lenei d-tale să-l pedepsești pe el, care eră bun, binefăcător și căută numai adevărul? Fii de bunăcredință și apoi pune-te în locul meu: pot eu, pe singurul d-tale cuvânt, să cred toate aceste lucruri de necrezut pe cari mi le spui și să împac toate aceste *nedreptăți* cu D-zeul *drept* de care-mi vorbești? Lasă-mă, te rog, să mă duc să văd și eu țara aceea depărtată unde se petrec atâtea minuni neuzite pe aici; să aflu de ce locuitorii acestui Ierusalim s'au purtat cu D-zeu ca cu un tâlhar. Zici că nu l-au recunoscut ca D-zeu. Ce să fac atunci eu care n'am auzit vorbindu-se de dânsul decât dela d-ta? Adaogi că au fost pedepsiți, risipiți, apăsați, robiți și că nici unul din ei nu se mai apropie de orașul acesta. Desigur au meritat aceasta; dar locuitorii de astăzi ce zic ei despre faptul că înaintașii lor au ucis pe D-zeu? Tăgăduiesc și ei, nu recunosc pe D-zeu drept D-zeu. Atunci mai bine lăsați în pace pe copiii celor din vremea aceea.

341. Cum! În acelaș oraș în care D-zeu a murit, nici locuitorii cei vechi nici cei noi nu l-au recu-

noscut și vrei să-l recunosc eu care m'am născut după două mii de ani și la depărtare de două mii de leghe? Nu vezi d-ta că înainte de a crede în această carte pe care o numești *sfântă* și din care nu înțeleg nimic, ar trebui să aflu dela alții, când și de cine a fost făcută, cum s'a păstrat, cum a ajuns până la d-ta; ce argumente aduc, în țara lor aceia cari o resping deși știu ca și d-ta că va trebui să mă duc în Europa, în Asia, în Palestina ca să cercetez totul prin mine însumi. Ar trebui să fiu nebun ca să te ascult înainte de a face toate acestea.

342. Nu numai că mi se pare întemeiată această cuvântare, dar susțin că orice om cu judecată, în asemenea caz, trebuie să vorbească tot așa și să gonească pe misionarul care, înainte de verificarea probelor, vrea să se grăbească a-l instrui și a-l botezâ. Susțin că nu există revelațiune în contra căreia să nu se poată ridică aceleași obiecțiuni sau altele echivalente cu aceeași forță ca și contra creștinismului ori poate chiar cu mai multă. De acî urmează că, dacă e o singură religiune adevărată și dacă orice om e silit să o îmbrățișeze de teama osândeii veșnice, atunci trebuie să-ți petreci viața întreagă studiindu-le pe toate, pătrunzându-le, comparându-le și călătorind prin țările în cari sunt așezate. Nimeni nu e scutit de prima datorie a omului, nimeni n'are drept să se încrează în judecata altora. Muncitorul care trăește numai din munca sa, plugarul care nu știe să citească, fata delicată și timidă, infirmul care d'abiâ se poate sculâ din pat, toți fără excepție trebuie să studieze, să mediteze, să discute, să călătorească, să străbată lumea; nu va mai fi popor așezat și statornic, pământul întreg va fi străbătut numai de pelerini ce se vor

duce, cu mari cheltueli și cu lungi osteneți, să verifice, să compare, să examineze ei înșiși diversele culte ce se practică în diverse țări. Atunci adio meșteșuguri, arte, științe omenești și toate ocupațiile civile! Nu poate să mai fie alt studiu decât al religiei. Numai cel care, cu multă greutate, se va fi bucurat de cea mai bună sănătate, își va fi întrebuintat mai bine timpul și se va fi folosit mai bine de rațiunea sa, dacă va fi și trăit mai mulți ani, numai acela va ști, la bătrânețe, ce să creadă. Va fi un câștig mare dacă va ști, în ajunul morții, ce cult ar fi trebuit să aibă în timpul vieții.

343. Vrei să îndulcești această metodă și să dai cea mai mică parte autorității oamenilor? Indată le-o dai pe toată. Dacă fiul unui creștin face bine că urmează, fără o cercetare adâncă și nepărtinitoare, religia tatălui său, de ce fiul unui Turc ar face rău să urmeze religia tatălui lui? ¹. Desfid pe oricare intolerant să răspundă la aceasta ceva care să mulțumească pe un om cu judecată!

344. Siliți de aceste argumente, unii vor mai bine să facă pe D-zeu nedrept și să pedepsească pe nevinovați pentru păcatul tatălui lor decât să renunțe la dogma lor barbară. Alții scapă, trimitând cu bunăvoință un înger să învețe pe acela care a dus o viață morală, dar a fost cu totul ignorant. Ce frumoasă invenție e acest înger! Nu se mulțumesc să ne supună mașinilor lor, ci silesc chiar pe D-zeu să le întrebuinteze.

345. Iată, fătul meu, la ce absurditate duc mândria și intoleranța, când fiecare vrea să se țină numai de părere sa și să creadă că are dreptate

¹ Vezi § 313.

singur din tot neamul omenesc. Martor mi-e acest D-zeu al păcii, pe care-l ador și pe care ți-l anunț, că toate cercetările mele au fost sincere; văzând însă că ele au rămas și ar rămâne totdeauna fără succes și că mă înfundam într'un ocean fără țăr-muri, m'am întors din drum și mi-am închis cre-dința în noțiunile mele primitive. N'am putut crede niciodată că D-zeu îmi poruncește să fiu așa de învățat, fără de care m'ar pedepsi trimițându-mă în infern. Am închis deci toate cărțile. Este una deschisă tuturor ochilor: cartea naturii. In această mare și sublimă carte învăț să slujesc și să ador pe di-vinul ei autor. Nu poate să fie iertat nimeni că n'a citit într'însa, pentrucă ea vorbește tuturor oame-nilor o limbă pe care toate mințile o înțeleg. Dacă m'aș fi născut într'un ostrov pustiu, dacă n'aș fi văzut alt om afară de mine, dacă n'aș fi învățat ce s'a petrecut în vechime într'un colț al lumii; dacă însă îmi exercitez rațiunea și o cultiv, dacă întrebuintez bine facultățile pe cari mi le-a dat D-zeu, voi învăța singur să-l cunosc, să-l iubesc, să iubesc lucrurile lui, să voesc binele pe care-l voește El și, pentru ca să-i plac, să-mi împlinesc toate datoriile pe pământ. Ce ar putea să mă învețe mai mult toată știința omenească?

346. In privința revelațiunii, dacă aș ști să ra-ționez mai bine ori aș fi mai învățat, poate că i-aș simți adevărul și folosul pentru cei ce au fericirea s'o recunoască; dar dacă găsesc în favoarea ei probe pe cari nu le pot combate, văd și contra ei obiec-țiuni pe cari nu le pot deslăși. Sunt atâtea ar-gumente solide pentru și contra, încât, neștiind încotro să mă hotărâsc, nici n'o admit nici n'o res-ping; resping numai obligațiunea de a o recunoaște

pentru că această pretinsă obligațiune este incompatibilă cu dreptatea lui D-zeu, căci nu numai că n'ar fi înlăturat piedicile pentru mântuirea sufletului, dar le-ar fi înmulțit, le-ar fi făcut chiar de neînlăturat pentru cea mai mare parte a omenirii. Cu observația aceasta rămân asupra punctului acestuia într'o îndoială respectuasă. Nu pot fi așa de îngâmfat încât să cred că nu greșesc: poate că alți oameni au decis ceea ce mie mi se pare nedecis; eu raționez pentru mine și nu pentru ei; nici nu-i blamez nici nu-i imit: judecata lor poate fi mai bună decât a mea, dar nu sunt vinovat dacă nu e la fel cu a mea.

347. Vă mărturisesc că majestatea Scripturii mă pune în mirare, că sfințenia Evangheliei vorbește sufletului meu. Ce mici sunt pe lângă aceasta cărțile filozofilor cu toată fala lor! E cu puțință ca o carte, în acelaș timp așa de adâncă și atât de simplă să fie făcută de oameni? E cu puțință ca acela a cărui viață se istorisește să fie numai un om? Așa este vorbirea unui entuziast sau a unui sectar ambițios? Ce blândețe, ce curățenie în moravuri! Ce grație mișcătoare în învățături! ce înălțime în maxime! ce înțelepciune adâncă în cuvântări! ce prezență de spirit, ce fineță și ce justetă în răspunsuri! ce stăpânire asupra pasiunilor sale! Unde e omul, unde e înțeleptul care știe să muncească, să sufere și să moară fără slăbiciune și fără a se lăuda? Când Platon zugrăvește ¹ pe omul drept închipuit de el, acoperit de toată rușinea crimei și vrednic de toată răsplata pentru virtute, zugrăvește punct cu punct pe Iisus Hristos: asemănarea este

¹ Cartea I din «Republica» sa.

așă de izbitoare încât toți părinții Bisericii au simțit-o și nu e cu putință să te înșeli ¹. Trebuie să fii robit de prejudecăți, să fii orb pentruca să îndrăznești a compară pe fiul lui Sofronisc ² cu fiul Mariei!

Ce depărtare dela unul până la altul! Socrate moare fără dureri, fără rușine și-i e lesne să se susțină până la sfârșit; iar dacă această moarte ușoară nu i-ar fi cinstit viața, te-ai îndoi, cu tot spiritul lui, dacă Socrat a fost altceva decât un Sofist. Se zice că a inventat morala; dar alții înainte de a-l pune în practică și el a spus numai ce au făcut ei, a dat formă de lecții exemplelor lor. Aristide ³ fusese *drept* până nu spusese Socrate ce este *dreptatea*; Leonida ⁴ murise pentru țară înainte de a fi arătat Socrate că e o datorie să-ți iubești țara; Spartanii erau cumpătați până nu lăudase Socrate cumpătarea; înainte de a fi definit el virtutea, Grecia avusese din belșug oameni virtuoși. Dar Iisus unde a găsit el între ai săi acea morală înaltă și curată, pentru care el singur a dat învățături și pildă? ⁵ În mijlocul fanatismului furios a răsunit glasul celei mai înalte înțelepciuni și simplitatea celor mai sfinte virtuți a cinstit pe cel mai nemernic din toate popoarele. Moartea lui Socrate, vorbind în liniște filozofie cu prietenii săi, e cea mai plăcută pe care o poate dorî cineva; a lui

¹ Nota lui Petitain. Această asemănare este rezultatul general al primelor două cărți din tractatul lui Platon despre Republică. Pasagiul cel mai însemnat în privința aceasta este vorbirea pe care o pune în gura adversarului său.

Părinții Bisericii de cari e vorba aici sunt Sf. Justin și Sf. Clement din Alexandria.

² Adică Socrat.

³ Vezi § .

⁴ Vezi § .

⁵ Ed. Amsterdam. În predica de pe munte paralela între morala lui Moise și a sa.

Iisus, dându-și sufletul în chinuri, ocărât, batjocorit, blestemat de un popor întreg, este cea mai înfiorătoare de care se poate teme cineva. Socrate, luând cupa cu otravă binecuvintează pe cel care i-o dă și care plânge; Iisus, în chinuri groaznice, se roagă pentru colăii săi cei neînduplecați. Da, viața și moartea lui Socrate sunt ale unui înțelept; dar viața și moartea lui Iisus sunt ale unui Dumnezeu. Vom zice oare că Evanghelia este înadins plăsmuită? Dragul meu, nu se plăsmuește așa. Faptele lui Socrate, de cari nimeni nu se îndoeste, sunt mai puțin *dovedite* decât ale lui Iisus Hristos. Prin aceasta¹ amâni dificultatea, dar n'o înlături. Ar fi greu să admiți că mai mulți oameni s'au învoit ca să nascocască această carte decât că unul singur a dat subiectul ei. Niște autori evrei n'ar fi putut avea niciodată nici tonul nici morala acesteia și Evanghelia are niște adevăruri așa de mari, așa de izbitoare, așa de inimitabile, încât cel care le-ar fi nascocit, ar fi mai vrednic de admirație decât eroul căruia i s'ar atribui². Cu toate acestea, aceeași Evanghelie e plină de lucruri de necrezut, pe cari rațiunea le refuză și pe cari nu le concepe și nu le admite nici un om cuminte. Ce să faci în mijlocul acestor contradicțiuni? Fătul meu, să fii totdeauna, modest și cu băgare de seamă; să respecti în tăcere ceea ce nu poți nici să refuzi nici să înțelegi și să te pleci înaintea Ființei supreme, care singură știe adevărul.

348. Iată scepticismul la care am rămas, fără

¹ Adică prin afirmarea că Evanghelia este operă pur omenească.

² G. Petitain trimite la o scrisoare a lui Rousseau (corespondența tom. IV) către M. din 1769, în care se găsește o comparație între Iisus și Socrat.

voia mea. Dar nu sufer din pricina lui, pentru că el n'are înrăurire asupra punctelor neapărat necesare practicei și pentru că am o statornică convingere asupra principiilor tuturor datorțiilor mele. Slujesc pe Dumnezeu din toată inima mea simplă. Caut să știu numai ce este în legătură cu purtarea mea. Iar în privința dogmelor cari nu influențează nici faptele nici morala și cu cari se chinuesc atâtea oameni, nu mă neliniștesc nicidecum. Socotesc că toate deosebitele religiuni sunt niște instituțiuni binefăcătoare: ele stabilesc, în fiecare țară, un singur chip de a cinsti pe D-zeu printr'un cult public și își pot găsi explicațiunea în climă, în felul guvernului, în geniul poporului sau într'o altă cauză locală, care face să se aleagă una sau alta, după timpuri și după locuri. Socotesc că toate sunt bune, când prin ele slujești pe D-zeu într'un mod cuviicios. Cultul esențial este cultul inimii. Dumnezeu nu-l înlătură, când este sincer, sub orice formă i s'ar oferî. Chemat în serviciul Bisericii, în religia pe care o profesez, îmi împlinesc cât mai exact datorțiile mele și conștiința m'ar mustră dacă în vreun punct aș lipsi cu voință, dela datoria mea. Știi că, după ce am fost multă vreme înlăturat, am dobândit, prin trecerea d-lui de Mellarède, îngăduința de a sluji, ca să pot aveâ cu ce să trăesc. Altădată făceam slujba cu ușurința pe care o arată cineva când practică multă vreme și foarte des lucrurile cele mai serioase. După ce mi-am făcut alte principii, slujesc cu mai mare respect, mă simt pătruns de măreția Ființei supreme, de prezența ei, de neîndestularea spiritului omenesc, care-și dă așa de puțin seama de urzitorul său. Mă gândesc că-I fac cunoscute dorințele poporului după niște regule

stabilite și de aceea îndeplinesc cu grijă toate orându-
 duelile bisericești: spun cuvintele cu băgare de seamă
 nu las laoparte nici cel mai mic cuvânt, nici cea
 mai mică ceremonie; când mă apropiu de momen-
 tul de a sluji leturghia, mă reculeg pentruca s'o
 fac după toate rânduelile Bisericii și după toată
 mărimea sfintei taine; mă silesc să-mi nimicesc
 rațiunea înaintea inteligenței supreme; mă întreb
 ce sunt eu ca să mă pot măsură cu Puterea cea
 nesfârșită. Pronunț cu respect cuvintele sacramen-
 tale și, în ce mă privește, le dau toată credința.
 Nu știu ce este această taină nepătrunsă; dar nu
 vreau ca în ziua judecății să fiu pedepsit pentrucă
 am necinstit-o în sufletul meu.

349. Având cinstea să port o sarcină sfințită,
 de și mă gălesc în cel din urmă rând al slujito-
 rilor, nu voiu face și nu voiu zice nici odată ni-
 mic care să mă facă nevrednic a-mi împlini înal-
 tele-mi îndatoriri. Voiu propovedui totdeauna oa-
 menilor virtutea, îi voiu îndemna să facă binele și,
 pe cât îmi va sta în putință, le voi da și pildă
 întru aceasta. Nu voiu aveă — poate — putere să-i
 fac să iubească religia, să-i fac să crează cu temei
 dogmele cele folositoare și pe cari tot omul tre-
 bue să le crează; dar să mă ferească D-zeu să-i
 învăț vreodată dogma cea crudă a intoleranței; să-i
 îndemn vreodată a urî pe aproapele lor și să zică
 celorlalți oameni: «Veți fi osândiți! Afară din Bi-
 serică, nu e mântuire!»¹.

¹ Nota autorului: Ed. Amsterdam. Datoria de a urmă și iubi
 religia țării sale nu merge până la dogmele contrare moralei, cum
 este a *intoleranței*. Această groznică dogmă înarmează pe oameni
 unii contra altora și-i face pe toți dușmani ai neamului omenesc.
 Distincțiunea între toleranța civilă și toleranța teologică este copi-
 lărescă și zădarnică: ele nu se pot despărți și nu poți admite pe
 una fără cealaltă. Nici chiar îngerii n'ar putea să trăească în
 pace cu niște oameni pe cari i-ar socoti drept dușmani ai lui D-zeu.

Dacă aş avea un rang mai mult, această rezervă ar putea să-mi aducă neajunsuri; dar sunt prea mic pentruca să-mi fie frică şi nu pot să cad mai jos de cât unde sunt. Orice s'ar întâmplă, nu voi blestemă niciodată dreptatea divină şi nu voi minţi împotriva sfântului duh.

350. Multă vreme am râvnit cinstea de a fi preot; o râvnesc şi acum, dar nu nădăjduesc s'o mai capăt¹. Dragul meu, nu e nimic mai frumos decât a fi preot. Un preot bun este omul bunătăţii precum un magistrat bun este omul dreptăţii. Un preot nu face rău niciodată; dacă nu poate face totdeauna binele el însuşi, îi stă totdeauna în putere să-l ceară dela alţii şi, când impune respect, îl dobândeşte foarte adesea. Dacă aş avea vreodată în munţii noştri o parohie săracă cu oameni de treabă, aş fi fericit, căci mi se pare că aş sluji la fericirea enoriaşilor mei. Nu i-aş îmbogăţi, dar aş împărtăşi sărăcia lor şi aş scoate dintr'însa ruşinea şi dispreţul, cari sunt mai greu de îndurat decât însăşi lipsa. I-aş face să iubească unirea şi egalitatea², cari gonesc adesea mizeria şi totdeauna o fac mai lezne de suferit. Când ar vedeă că eu nu stau mai bine decât ei şi aş fi totuş mulţumit, ar învăţa să se mângâie de soarta lor şi să fie mulţumiţi ca şi mine. În învăţăturile mele m'aş ocupa mai puţin de spiritul Bisericii şi mai mult de spiritul Evangheliei, căci în aceasta dogma este simplă

¹ Am spus în notă la primul § din «Profesiunea de credinţă» că am tradus *locuitor de preot* (vicar) prin *preot*. Nu puteam pune *diacon*, căci e altceva. Situaţia de care vorbeşte aci corespunde la noi cu cea de *paroh*, pe când situaţia în care se găsea vorbitorul ar corespunde cu cea de *preot ajutor*.

² Egalitatea (*Egalité*) Sallwurf traduce prin «fraternitate» (*Brüderlichkeit*), dar nu vedem pentru ce.

și morala înaltă, se văd puține practice religioase și multe opere de binefacere. Înainte de a-i învăța ce trebuie să facă, m'aș silii totdeauna să fac eu mai întâiu, pentru ca să văd bine că tot ce spun aceea și gândesc. Dacă aș avea protestanți în apropiere sau în parohia mea, nu i-aș deosebi de adevărații mei enoriași în tot ce privește dragostea creștină: i-aș îndemna pe toți să se iubească unii pe alții, să se socotească frați, să respecte toate religiunile și să trăiască în pace fiecare într'a sa. Cred că dacă îndemn pe cineva să-și părăsească religia în care s'a născut, este să-l îndemn la rău și prin urmare să fac rău eu însumi. Până când vom putea fi mai luminați, să păzim ordinea publică; în toate țările să respectăm legile și să nu turburăm cultul pe care ele îl prescriu, să nu îndemnăm pe cetățeni la nesupunere, căci nu știm sigur dacă e un bine pentru ei să-și părăsească credințele pentru altele, dar suntem siguri că e un rău să nu te supui legilor.

351. Tinere al meu prieten, ți-am spus profesiunea mea de credință așa cum Dumnezeu o citește în sufletul meu. Ești cel dintâiu căruia i-am spus-o și poate n'o voi mai spune nimănui. Dacă mai rămâne puțină credință adevărată printre oameni, nu e bine să turburi sufletele pașnice, nici să alarmezi credința celor simpli prin probleme pe cari ei nu le pot rezolvi și cari îi neliniștesc fără să-i lumineze. Când însă totul este zguduit, trebuie să păstrezi trunchiul în paguba ramurilor. Conștiințele agitate, nesigure, aproape stinse și în starea în care am văzut pe a ta, au nevoie să fie împuternicite și deșteptate și, ca să le așezi pe temelia adevăru-

rilor veşnice, trebuie să smulgi stâlpii plutitori de cari ele cred că se mai țin.

352. Ești în vârsta critică, în care spiritul do-
rește certitudinea, în care inima își împlinește forma
și caracterul, în vârsta în care se hotărește drumul
vieții întregi, fie spre bine, fie spre rău. Mai târziu,
 materia se întărește și impresiile nu mai sunt adânci.
 Tinere, primește în sufletul tău încă flexibil pecetea
 adevărului. Dacă aș fi mai sigur de mine însumi,
 ți-aș fi vorbit pe un ton dogmatic și hotărît; dar
 sunt un om fără învățătură și supus greșelii. Ce
 putem face? Ți-am deschis inima fără nici o rezervă:
 ți-am dat, ca lucruri sigure cele ce le-am socotit
 sigure, ți-am spus îndoelile mele ca îndoeli, părerile
 mele ca simple păreri; ți-am spus și argumentele
 cari mă fac a mă îndoii și cari mă fac a crede.
 Acum tu vei judecă. Văd că nu te-ai grăbit¹: este
 o precauțiune înțeleaptă și-mi dă o bună părere
 despre tine. Fă, la început, ca conștiința ta să
 voască a se lumina. Fii sincer cu tine însuși. Insu-
 șește-ți din ideile mele pe cele ce te vor fi convins și
 înlătură pe celelalte. Vițiul nu te-a stricat încă în-
 tr'atâta ca să faci o alegere rea. Ți-aș propune să stăm
 de vorbă; dar îndată ce discuți, te încalzești; se
 amestecă vanitatea și încăpățânarea și bunacredință
 dispare. Dragul meu, să nu discuți niciodată, căci
 prin discuție nu te luminezi nici pe tine nici pe
 ceilalți. Pentru mine, îți spun că am meditat mulți
 ani până să mă hotăresc; acum țin la hotărîrea
 mea; conștiința mi-e liniștită și sufletul mulțumit.
 Dacă aș vrea să încep o nouă cercetare a ideilor²
 mele, n'aș putea să am o mai curată iubire pentru

¹ Vezi § 307.

² El zice «sentiments».

adevăr; dar spiritul meu, mai puțin activ, ar fi mai puțin în stare să-l descopere. Voiu rămâne deci cum sunt, de frică să nu mi se schimbe, pe nesimțite, înclinarea spre contemplațiune într'o pasiune leneșă și să nu-mi slăbească îndeplinirea datoriilor, și de frică să nu cad iar în pyrrhonism¹ ca înainte, fără să mai am puterea de a ieși dintr'însul. Mi-am trăit viața mai mult de jumătate; am numai vremea să mă folosesc de ceea ce-mi rămâne și să-mi șterg greșelile prin virtuțile mele. Dacă mă înșel, nu ție cu voință. Acela care poate citi în fundul inimei mele, știe că nu-mi este drag întunerecul. Neavând însă putere ca prin luminile mele proprii să ies dintr'însul, singurul mijloc este o viață curată; căci dacă D-zeu poate să dea copii lui Abraam², apoi orice om are dreptul a nădăjdui că va fi luminat când va deveni vrednic de aceasta³.

353. Dacă reflexiunile mele te vor face să cugeți ca mine, dacă vei avea aceleași idei ca și mine, și aceeași profesiune de credință, iată ce sfat îți dau: Pune-ți viața la adăpost de ispitele mizeriei și ale desnădejdiei, n'o lăsă în mod rușinos la bunul plac al streinilor și nu mai mănca pâinea ticăloasă a pomenii. Intoarce-te în patrie, reia-ți reli-

¹ Pyrrhonism (dela numele lui Pyrrhon filozof grec din sec. IV în. de Chr.) este un *scepticism*, însă nu provizoriu, cum cerea Descartes (vezi § 207), ci definitiv.

² Legenda spune că Abraam a avut un fiu la foarte adânci bătrânețe.

³ Aci Sallwürk pune nota aceasta:

Pasagiul următor își găsește confirmarea prin confesiunile lui R. I, 3, 7.: «De oarece prudenta îi dictă (abatelui savoiam Gaimo) să vorbească ceva mai rezervat nu se exprimă tocmai pe față asupra unor anumite puncte; de altfel principiile, părerile și vederile sale erau aceleași (ca și profesiunea de credință ale preotului de țară) și toate chiar și sfatul de a se reîntoarce în patrie erau așa după cum le-am expus eu pe față».

gia părinților tăi, urmează-o cu toată sinceritatea sufletească și n'o părăsi: e foarte simplă și foarte sfântă; socotesc că, din toate religiile de pe pământ, ea are morala cea mai curată și mulțumeste rațiunea mai bine de cât toate. Nu te gândi la cheltuelile călătoriei; se vor găsi bani. Nu te teme nici de rușinea unei înapoeri umilitoare: trebuie să roșești când faci o greșală, nu când o îndreptezi. La vârsta ta toate se iartă, dar nu mai poți păcătui fără a primi pedeapsă. Când vei voi să-ți ascuți conștiința, nenumărate piedici zadarnice vor fi înlăturate de glasul ei. Vei înțelege că, în nesiguranța în care trăim, este o îngâmfare fără scuză să aibi altă religie decât aceea în care te-ai născut și o înșelătorie să nu practici cu sinceritate religia pe care o ai. Dacă te rătăcești, te lipsești de o scuză puternică în fața judecătorului suprem; căci mai lesne va iertă el greșala în cari ai fost pus decât aceea pe cari ai îndrăsnit s'o alegi singur.

354. Fătu! meu, fă ca sufletul tău să dorească totdeauna să existe un D-zeu și astfel nu te vei îndoii niciodată. Afară de aceasta, ori cum te-ai hotărî, gândește-te că adevăratele datorii ale religiunii nu atârnă de instituțiile omenești; că sufletul drept este adevăratul templu al divinității; că, în orice țară și în orice sectă, legea supremă este să iubești pe D-zeu mai presus de tot și pe aproapele tău ca pe tine însuși; că nici o religiune nu te scutește de datoriile morale; că numai aceste datorii sunt în adevăr esențiale; că cultul intern este cea dintâiu datorie și că fără credință nu există nici o virtute adevărată.

355. Fugi de aceia cari pretind că vor să explice natura și seamănă în sufletele oamenilor doc-

trine descurajatoare; scepticismul lor aparent e mai afirmativ și mai dogmatic de cât tonul hotărât al adversarilor lor. Pretextând cu mândrie că numai ei sunt luminați, că numai ei cunosc adevărul și sunt de bună credință, ne supun fără voie păreriilor lor indiscutabile și pretind să ne înfățișeze ca adevăratele principii ale lucrurilor neînțelesele lor sisteme pe cari le-a construit închipuirea lor. Răsturnând, dărâmând, călcând în picioare tot ce respectă oamenii, ei lipsesc pe cei întristați de cea mai mare mângâiere pentru mizeria lor, pe cei puternici și bogați de singurul frâu al pasiunilor lor; șmulg mustrea conștiinței din inima criminalului și nădejdea din inima virtuosului...și se mai laudă că sunt binefăcătorii neamului omenesc! Ei zic că adevărul nu poate fi niciodată stricător pentru oameni. Cred aceasta ca și ei, și văd aci o puternică probă că învățăturile lor nu sunt adevărate¹.

¹ *Nota autorului.* Cele două tabere se atacă reciproc prin atâtea sofisme încât ar fi o întreprindere nemărginită și îndrăzneată să le observi pe toate; e mult chiar să notezi câteva din ele pe măsură ce le întâlnești.

Un argument foarte obișnuit al partidului filozofist adică al celor ce se *pretind* filosofi este să-și închipuească un popor de *adevărați* filozofi pe care îl opun unui popor de creștini răi; ca și cum ar fi mai ușor să faci un popor de filozofi *adevărați* decât un popor de creștini *adevărați*. Nu știu dacă, *pentru indivizi*, e mai ușor să găsești de unii decât de ceilalți; dar știu bine că, îndată ce e vorba de popoare, trebuie să admiti că vor abuză de filozofia fără religie, precum ai noștri abuzează de religia fără filozofie. Acest lucru mi se pare că ar schimba mult starea chestiunii. Bayle (scriitor francez 1674—1706) a probat că fanatismul este mai periculos de cât ateismul. Este incontestabil acest lucru. Dar el n'a vrut să spună — ceea ce nu e mai puțin adevărat — că fanatismul, deși crud și iubitor de sânge, este totuș o pasiune mare și puternică, că el înalță sufletul omului, îl face a disprețui moartea, îi dă o forță care te minunează și, bine condus, poate să dea naștere celor mai sublime virtuți. În schimb, lipsa de religie, spiritul filozofic și iubitor de discuții leagă sufletele prea mult de viață, le moleșește, le înjosește, concentrează toate pasiunile în interesul personal, în

356. Fii sincer, tinere; iubește adevărul fără mândrie. Nu te rușină de a fi ignorant: prin aceasta nu te vei înșelă nici pe tine, nu vei înșelă nici pe alții. Dacă vreodată talentul tău cultivat te va pune în

mizerabilul *eu* omenesc și sapă, încet și pe nesimțite, temeliiile adevărate ale oricărei societăți; căci ceea ce leagă între ele interesele particulare nu poate cântări niciodată cât ceea ce le desparte.

E adevărat că ateismul nu face să se verse sânge; dar aceasta, nu din iubirea pentru pace, ci din indiferența pentru bine: pretinsului înțelept nu-i pasă de cum merg lucrurile, dacă el poate să stea liniștit în cabinetul său. Principiile sale nuucid oamenii, dar îi împiedică a se naște, distrugând moravurile cari îi înmulțesc, făcându-i să nu-și mai iubească specia și reducând toate afecțiunile lor la un egoism secret, funest și pentru populație și pentru virtute. Indiferența filozofică seamănă cu liniștea dintr'o țară care e supusă despotismului: e liniștea morții, mai distructivă chiar decât războiul.

Astfel, fanatismul, deși efectele sale imediate sunt mai rele decât ale așa zisului spirit filozofic, are urmări mult mai puțin primejdioase. E ușor să scrii în cărți maxime frumoase, dar chestiunea e să știi dacă ele se potrivesc bine cu doctrina și dacă rezultă în adevăr din ea; asupra acestui punct lucrul până astăzi nu e lămurit. Rămâne să mai vedem dacă filozofia, fiind liberă și stăpânitoare, ar putea să poruncească dorinței de glorie, interesului, ambițiunii, micilor pasiuni omenesti și dacă ar practica acea dulce iubire de oameni pe care ne-o laudă când ia pana în mână.

Prin principiile sale, filozofia nu poate să facă nici un bine pe care nu l-ar face mai bine religionea; ba religionea face și altele pe cari filozofia n'ar putea să le facă.

Prin practică, e altceva; dar trebuie să judecăm puțin. E adevărat că nici un om, care are o religie, n'o urmează în cele mai mici puncte ale ei; e asemenea adevărat că cea mai mare parte din oameni sau n'au religie, sau nu urmează de loc pe aceea pe care o au; dar sunt unii cari au o religie și o urmează măcar în parte; este apoi neîndoelnic că motive religioase îi împiedică adesea de a face rău și obțin dela dânsii niște virtuți, niște fapte vrednice de laudă pe cari nu le-ar fi îndeplinit fără aceste motive.

Să zicem că un călugăr tăgăduște că i s'a lăsat ceva în păstrare. Ce urmează de aici? Că a fost un prost cel ce i-a încredințat lucrul. Dacă Pascal ar fi făcut așa ceva, aceasta ar fi arătat că Pascal eră un ipocrit și nimic mai mult. Dar un călugăr!... Oamenii cari speculează religia au în adevăr religie? Crimele cari se comit în cler, ca și aiurea, nu dovedesc că religionea este nefolositoare, ci că sunt puțini oameni cari au religione.

Guvernele moderne datoresc, fără îndoială, creștinismului cea mai puternică autoritate a lor și împuținarea revoluțiunilor; ele insele le-au făcut să fie mai puțin sângeroase: aceasta se dovedește

situație să vorbești oamenilor, vorbește-le numai după conștiința ta, fără să te gândești dacă te vor aplauda. Abuzul științei produce necredință. Orice învățat disprețuește ideile vulgului și fiecare

comparându-le cu guvernele antice. Fiind mai bine cunoscută religia, depărtând fanatismul, ea a dat mai multă blândețe moravurilor creștine. Această schimbare nu se datorește literaturii, căci acolo unde ea a mai fost strălucitoare iubirea de oameni n'a fost mai respectată: dovadă cruzimile Atenienilor, ale Egiptenilor, ale împăraților Romei, ale Chinezilor. Câte binefaceri nu sunt însă datorite Evangheliei! S'au văzut la catolici că s'au îndreptat multe nedreptăți prin spovedanie. La noi, când se apropie vremea împărtășaniei, oamenii se împacă și fac penenți. Jubileul Ebreilor facea pe uzurpători mai puțin lacomi și înlătură multe suferințe. Fraternitatea poruncită de lege uniă toată națiunea; nu se vedeă nici un cerșetor. Nu se văd cerșetori nici la Turci, unde sunt nenumărate instituțiunile pioase. Aceștia sunt, prin religia lor, primitori chiar pentru dușmanii cultului lor.

«Mahomedanii zic, după Chardin, că după ce vor învia toți oamenii ca să meargă la judecata din urmă, toate corpurile vor trece peste un pod numit *Poul Serrho*, așezat peste un foc veșnic. Acesta va fi a treia și ultima cercetare și cu adevărat judecata din urmă, fiindcă acolo se vor despărți cei buni de cei răi... etc.

«Persanii, urmează Chardin, țin mult la acest pod și când vreunul suferă o nedreptate pe care n'o poate repara în nici un fel, ultima sa mângâiere este să spună: *Ei bine, pe D-zeul cel viu, îmi vei plăti îndoiti în ziua din urmă; nu vei trece peste Poul Serrho până nu-mi vei da dreptul meu; mă voi u acăța de haina ta și mă voi arunca la picioarele tale. Am văzut mulți oameni distinși și de toate profesiunile, cari, de teamă să nu li se facă vreun neajuns la trecerea infricșatului pod, și-au cerut iertare celor ce se plâneau împotriva lor. Lucrul mi s'a întâmplat de o sută de ori chiar mie. Oamenii cum se cade cari, din greșală, mă silise să fac lucruri ce n'aș fi voit, veniau la mine după câtăva vreme, când socotiau că mi-a trecut necazul, și-mi ziceau: *Te rog halal becon antchisra*, adică *zi că cutare lucru a fost bun*. Unii mi-au făcut daruri, mi-au adus servicii numai ca să-i iert din toată inima. Cauza acestor fapte este numai credința că nu vor putea trece podul dacă nu vor satisface pe cei năpăstuiți de ei». Tom. VII pg. 50.*

Oare ideia acestui pod care repară nedreptățile, nu împiedică câte odată și facerea lor? Dacă ai înlătură ideia aceasta a Persanilor și i-ai convinge că nu există nici *Poul-Serrho* nici altceva asemănător, care să răsbune pe cei apăsați împotriva asupritorilor lor, nu este așa că aceștia s'ar simți în largul lor și n'ar avea niciodată grija de a împacă pe nenorociți?

Filosofule, legile tale morale sunt foarte frumoase; dar arată-mi, te rog, sancțiunea lor. Nu mai bate câmpii un minut și spune-mi

vrea să aibă pe ale sale. Filozofia îngâmfată duce la ateism, precum credința oarbă duce la fana-
tism. Fugi de aceste extremități; rămâi statornic
 prieten cu adevărul sau cu ceea-ce-ți va părea că
 este adevărat în simplitatea inimii tale și nu-l pă-
 răși niciodată nici din vanitate, nici din slăbiciune.
 Îndrăznește să mărturisești credința în D-zeu în fața
 filozofilor; îndrăznește să predici iubirea de oameni
 în fața celor intoleranți. Poate că vei fi singur în
 partea ta; dar vei găsi în tine însuți o mărturie
 care te va putea scuti de mărturia oamenilor. N'are
 importanță dacă te vor iubi sau te vor urî, dacă
 vor citi sau vor disprețui scrierile tale. Spune ce este
 adevărat, fă ce este bine; aceasta are importanță:
 ca omul să-și îndeplinească datoriile pe pământ și,
numai uitându-se pe sine, poate să lucreze pentru
sine. Dragul meu, interesul personal ne înșală;
 numai speranța celui drept nu înșală niciodată.

hotărât ce pui tu în locul podului *Poul-Serrho*? (Ed. Amsterdam)
 Vezi II § 195 și IV 356.

La această notă a autorului trebuiesc date câteva lămuriri pentru
 cuvinte și nume. Prin partid *filosofist* înțelege pe cei ce se pre-
 tind filozofi, fără a înțelege rostul adevărat al filozofiei. *Bayle* este
 un scriitor francez (1674—1706) care a făcut un dicționar istoric
 și a tractat multe chestii filozofice. Pascal este ilustrul matematic
 și filozof *Blaise Pascal*, (1623—1662). Pentru Chardin vezi nota
 la § 195 Cartea II.

357. Am transcris cele ce preced nu ca o regulă de urmat în materie de religione, ci ca un exemplu pentru chipul cum poți să raționezi cu elevul ca să nu te depărtezi de metoda pe care m'am silit s'o stabilesc. Dacă nu primești nimic pe temeiul autorității oamenilor și prejudecăților țării în care te-ai născut, dacă te întemeiezi numai pe rațiune, luminile ei nu te pot duce mai departe — în educația conform naturii — decât la *religiunea naturală*. Tocmai la aceasta mă mărginesc cu ~~Emil al meu~~. Dacă trebuie să aibă alta, eu nu mai am dreptul de a-l călăuzi, trebuie să aleagă singur.

358. Căutăm a lucra în înțelegere cu natura: ea formează omul fizic, noi ne silim a forma omul moral; dar progresele noastre nu sunt aceleași. Corpul este voinic și tare, pe când sufletul este slab și fără putere și, orice ar putea face meșteșugul omenesc, temperamentul ia totdeauna înaintea rațiunii. Până aci ne-am silit să ținem în loc pe unul și să excităm pe celălalt, pentru ca omul să fie totdeauna unul pe cât este cu putință. Dezvoltând pornirile naturale, am contrabalansat sensibilitatea lui născândă și i-am dat o regulă, cultivându-i rațiunea. Obiectele intelectuale moderau, impresiunea obiectelor sen-

sibile. Mergând cu el până la principiul lucrurilor, l-am luat de sub stăpânirea simțurilor: eră ușor să se ridice dela studiul naturii la căutarea Creatorului ei.

359. Când am ajuns aci, am dobândit noi mijloace de stăpânire față de elevul nostru. Câte mijloace noi avem acum ca să vorbim inimii lui! Numai acum găsește el adevăratul interes de a fi bun, de a face binele departe de ochii oamenilor, de a fi drept, fără să-l silească legile, de a-și îndeplini datoriile, chiar cu paguba vieții sale și de a purta în sufletul său virtutea, nu numai pentru iubirea de ordine, pe care fiecare o pune mai prejos decât iubirea de sine, ci pentru iubirea față de Ziditorul ființei sale¹, iubire care se confundă cu iubiția de sine; astfel se va putea folosi de fericirea trainică pe care liniștea conștiinței și contemplarea acestei Ființe supreme le făgăduesc în viața cealaltă, după ce ne vom fi folosit bine de aceasta. Dacă ieșim de aici, nu văd pentru oameni decât nedreptate, ipocrizie și minciună; interesul personal, care, din pricina concurenței, trece neapărat înaintea tuturor lucrurilor, învață pe fiecare să-și ascundă viciul punând masca virtuții. Toți oamenii ceilalți să facă binele meu în paguba lor; totul să se raporte la mine singur; tot neamul omenesc să moară, dacă trebuie, de chinuri și de mizerii ca să mă scutească pe mine chiar și de un moment de

¹ Vezi § 271—273.

durere sau de foame; iată vorbirea lăuntrică a fiecărui necredincios care raționează. Da, voiu susține acest lucru toată viața mea: cine a zis în sufletul său că nu e D-zeu și vorbește *altfel*, este un mincinos sau un nebun.

360. Știu, cititorule, că, orice aș face, nu vom vedeâ amândoi pe Emil al meu cu aceeaș înfățișare. Tu ți-l închipuești totdeauna la fel cu tinerii voștri, zăpăcit, sburdalnic, ușuratic, alergând din sărbătoare în sărbătoare, din petrecere în petrecere, fără să se fixeze niciodată de nimic. Veți râde văzând că vreau să fac un contemplativ, un filozof, un adevărat teolog dintr'un tânăr înfocat, vioiu, pornit, înflăcărat, în vârsta cea mai înfierbântată a vieții. Veți zice: «Visătorul acesta își urmează «himera; dându-ne un elev după chipul și asemănarea sa, nu se mulțumește să-l formeze, ci îl «crează, îl scöate din creierul său și, socotind că «urmează neconținut natura, se depărtează de ea «la fiecare moment». Eu, comparând pe elevul meu cu elevii voștri, cu mare greutate pot găsi partea lor comună. Hrănit așa de deosebit, e aproape o minune să le semene în ceva. Petrecându-și copilăria în libertate deplină așa cum ai voștri au în tinerețe, el începe să adopte în tinerețe regula la care ați constrâns pe elevii voștri când erau copii. Această regulă este nenorocirea lor, au groază de ea și văd într'însa numai o lungă tiranie a învățătorilor și socotesc că ies din copilărie numai când

pot să asvârle orice fel de jug¹; atunci caută să se despăgubească de lungă constrângere în care au fost ținuți, întocmai cum un osândit, scăpat de lanțuri, își întinde, își mișcă și-și îndoeste membrele. Emil, din potrivă, își face o cinste din faptul că devine om și că se supune jugului rațiunii născându-se. Corpul său, deplin format, nu are trebuință de aceleași mișcări și începe a sta pe loc, pe când spiritul său, d'abiă deșteptat, caută, la rândul-i, să-și ia sborul. Astfel, vârsta rațiunii este pentru ai voștri vârsta desfrâului; pentru al meu vârsta raționamentului.

361. Vreți să știți care din ei doi urmează, într'aceasta, mai bine regula naturii? Observați deosebirea între cei *ce sunt mai depărtați și mai apropiați de natură. Observați pe tinerii săteni și vedeți dacă sunt așa de sburdalnici ca ai voștri.

«In copilăria lor, zice d. Le Beau, vezi pe sălbatici foarte activi și ocupându-se cu tot felul de jocuri cari le pun corpul în mișcare; dar, îndată ce au trecut în adolescență, se liniștesc, devin visători și nu se mai ocupă de cât cu jocuri serioase sau de noroc».²

Emil a fost crescut în toată libertatea ca tinerii

¹ Nota aut. Amsterdam. Nimeni nu disprețuiește copilăria ca aceia cari au ieșit de curând dintr'însa; tot așa în nici o țară rangurile nu sunt păzite cu atâta stăruință ca în acelea în cari inegalitatea nu e prea mare și în cari fiecare se teme a fi confundat cu inferiorul său.

² Aventurile d-lui C. Le Beau. Tome II pg.70. (Nota autorului).

țărani și ca tinerii sălbatici; de aceea înaintând în vârstă, trebuie să se oprească și să se schimbe ca și ei. Deosebirea este că în loc să lucreze numai pentru a se jucă sau pentru a-și procura hrana, el, prin jocurile și lucrările sale, a învățat să cugete. Ajuns deci la acest termen pe drumul acesta, el se găsește pregătit pentru drumul pe care vreau să-l îndreptez acum. Subiectele de reflexiune pe cari i le înfățișez îi atâță curiozitatea, fiindcă sunt frumoase, fiindcă sunt noi pentru el și fiindcă e în stare să le priceapă. Elevii voștri, din potrivă, plictisiți, sătui de lecțiile voastre nesărate, de lungile voastre lecții de morală, de catechismele nesfârșite, cum vreți să nu refuze o asemenea ocupațiune intelectuală pe care le-ați făcut-o tristă prin greoaiele reguli cu cari i-ați încărcat neconținut, prin meditațiile despre urzitorul ființei lor, pe care l-ați înfățișat ca dușmanul plăcerilor lor? Pentru toate acestea ei au numai silă, desgust, plictiseală; constrângerea i-a depărtat de ele. Cum vreți ca acum, când sunt stăpâni pe ei înșiși, să se ocupe cu ele? Ca să le placă, trebuie să fie ceva nou; nu mai vor să audă cele de cari li s'a vorbit când erau copii. În aceeaș dispoziție sufletească se află și elevul meu; de aceea, când se face om, îi vorbesc ca unui om și-i spun numai lucruri noi: tocmai pentru că pe ceilalți îi plictisesc, lui îi sunt pe plac.

362. Iată cum îl fac să câștige timp de două ori, întârziind progresul naturii în folosul rațiunii.

Dar oare am întârziat în realitate acest progres? Nu; ci am oprit numai imaginația de a-l grăbi, am cumpănit prin altfel de lecții lecțiile pe cari tânărul le primește de aiurea înainte de vreme. Pe când îl târăște într'un sens tot torentul învățăturilor noastre, dacă-l atrag în sens contrariu prin alte învățături, mi se pare că nu-l scot din locul lui, ci îl mențin.

363. În sfârșit sosește adevăratul moment al naturii; trebuie să sosească. De vreme ce omul trebuie să moară, trebuie să se reproducă, pentru ca specia să se păstreze și ordinea lumii să fie asigurată. Când vei observa semnele de cari am vorbit și vei presimți prin aceasta momentul critic,¹ părăsește îndată vechiul mod de purtare cu el. Acum îți este ucenic, nu-ți mai e elev. Este om, îți devine prieten; poartă-te deci cu el de acum înainte așa.

364. «Ce, trebuie să-mi lepăd autoritatea tocmai «când am mai mare nevoie de ea? Trebuie să las «pe adult în stăpânirea sa proprie în momentul când «știe mai puțin să se conducă și când poate face cele «mai mari greșeli? Trebuie să renunț la drepturile «mele tocmai când e mai multă nevoie să mă folosesc de ele?» — Drepturile d-tale? Dar cine-ți zice să renunți? D'abiã acum încep ele față de el. Până acum dobândiai totul prin forță sau prin înșelăciune, de oarece autoritatea și simțul datoriei îi erau necunoscute; ca să te asculte, trebuiã sau să-l

¹ Vezi § 5 din cartea aceasta.

silești sau să-l înșeli. Vezi acum cu câte legături noi îți sufletul. Rațiunea, prietenia, recunoștința, o sumă de afecțiuni îți vorbesc cu un glas pe care nu poate să nu-l asculte. Vițiul nu l-a făcut încă să fie surd față de asemenea glas; îl stăpânesc până acum numai pasiunile firești. Cea dintâiu din toate este iubirea de sine¹ și aceasta ți-l dă pe mâna ta; deprinderea ți-l dă și mai mult. Dacă o pornire momentană îl depărtează de tine, părerea de rău ți-l aduce înapoi numaidecât: numai sentimentul care-l leagă de tine e permanent, celelalte trec și se înlocuesc unele pe altele. Nu-l lăsa să fie corupt și va fi totdeauna supus: începe să se răsvrătească numai când s'a și stricat.

365. Mărturisese că, dacă vei înfruntă toate dorințele cari se nasc acum în el și vei socoti drept crime noile trebuințe pe cari le simte, nu te va ascultă multă vreme; firește, însă, că dacă păresești metoda mea, nu pot fi răspunzător de nimic. Adu-ți aminte totdeauna că ești trimisul naturii și nu vei fi niciodată inimicul ei. Dar în ce fel să te porți? Ți se pare că ai de ales între acestea două: ori să-i ascuți înclinațiile lui sau să te împotrivești lor; să-i fii tiran sau complice. Amândouă au urmări așa de primejdioase încât trebuie să stai mult la chibzueală.

367. Cel dintâiu mijloc care se înfățișează pentru a scăpa de această greutate, este să-l însori cât se

¹ Vezi § 14.

poate mai repede; este, firește, scăparea cea mai sigură și cea mai naturală. Mă îndoiesc însă dacă e cea mai bună și cea mai folositoare. Voiu spune mai departe motivele mele; până atunci, zic și eu că trebuie să căsătorești pe tineri când ajung în vârsta nubilă¹. Dar această vârstă vine pentru ei înainte de timp; noi am produs precocitatea; tot noi trebuie să o amânăm până la maturitate.

368. Dacă ar fi să ascuți numai pornirile și să te ții de indicațiunile lor, ar fi lucru foarte ușor; dar sunt atâtea contradicțiuni între drepturile naturii și legile sociale, încât, pentru a le împacă, trebuie neconținut să ocolești și să amâni: trebuie mult meșteșug pentru ca să împiedici pe omul societății de a fi cu totul artificial.

369. Pe temeiul argumentelor ce expusei, socotesc că, prin mijloacele indicate de mine și prin altele asemănătoare, poți să păstrezi, cel puțin până la 20 de ani, ~~ignoranța dorințelor și curătenia simțurilor~~. Dovada de adevărul acestor zise este faptul că la vechii Germani, un tânăr care-și pierde virginitatea înainte acestei vârste, eră dezonorat; iar autorii, cu drept cuvânt, socotesc că stăpânirea de sine din tinerețe a dat acestor popoare vigoarea constituției lor și mulțimea copiilor².

¹ Vezi motivele în § 369 și 370 de mai jos.

² Sallwürk zice că faptele pe cari le afirmă aci Rousseau se găsesc în scrierea lui Cesar despre «Războaiele din Galia». (Comentarii de bello gallico. VI, 21) și în a lui Tacit despre «Germani» (Germania, cap. XX).

370. S'ar putea prelungi și mai mult epoca aceasta și nu sunt multe veacuri de când lucrul eră foarte obișnuit chiar în Franța. Intre alte exemple cunoscute, tatăl lui Montaigne, om pe cât de scrupulos și iubitor de adevăr, pe atât de voinic și cu bună constituție, jură că s'a însurat virgin la 33 de ani, după ce fusese multă vreme în războaiele din Italia¹ și se poate vedeà în scrierile fiului său câtă viçoare și câtă vioiciune păstrase până peste 60 de ani³. Desigur opinia contrarie se întemeiază mai mult pe moravurile și pe prejudecățile noastre de cât pe cunoașterea speciei în genere.

371. Pot deci să înlătur exemplul tinerimii noastre; el nu e o dovadă pentru cel care n'a fost crescut ca ea. Socotind că natura, în această privință, nu are un termen hotărât, pe care să nu-l poți apropià sau depărtà, cred că, fără să calc legile ei, pot presupune că Emil, prin măsurile luate de mine, a rămas până acum în nevinovăția primitivă și văd că această fericită vreme e aproape de sfârșit. Primejdii din ce în ce mai mare îl înconjoară și, orice aș face, la prima ocazie îmi va scăpa din mână și această ocazie nu va întârzià să se ivească: va urmà îndemnul orb al simțurilor și aș pune prinsoare că se va pierde. Am cercetat adânc moravurile omenesti și am văzut ce puternică înrâurire are acest moment dintâiu asupra restului

¹ Războaiele din vremea Regelui Franciei Francisc (1515—1547).

² Sallwürk trimite la: Montaigne, Incercări II, 2.

vieții. Dacă mă prefac și arăt că nu văd nimic, se va folosi de slăbiciunea mea: crezând că mă înșală, mă va disprețui și voi fi complicele pierderii sale. Dacă încerc să-l opresc, nu mai e vreme, nu mă mai ascultă; ajung să-i fiu supărător, urât, nesuferit și nu va întârzi să se scape de mine. Nu e de cât un singur lucru cuminte: să-l fac să-și dea seama șiesi de faptele lui, să-l apăr cel puțin de surprinderile erorii și să-i arăt pe față primejdiile de cari e înconjurat. Până aci îl opriam prin ignoranța lui, acum trebuie să-l opresc prin cunoștințele lui.

372. Aceste învățături noi sunt importante și trebuie să luăm lucrurile de mai înainte. Iată momentul în care îi voi înfățișa, ca să zic astfel, socotețile mele. Îi voi arăta întrebuințarea timpului său și a timpului meu; îi voi declara ce este el și ce sunt eu; ce am făcut și ce a făcut; ce datorii avem unul față de altul, toate legăturile lui morale, toate îndatoririle pe cari le-a contractat față de sine însuși; unde a ajuns cu progresul facultăților sale, ce-i mai rămâne de făcut; ce greutate are de întâmpinat, prin ce mijloace le poate înlătură și în ce chip îi pot fi de ajutor, precum și în ce chip poate de aci înainte să se ajute singur; în fine îi voi spune punctul critic în care se găsește, primejdiile noi cari îl înconjoară și toate motivele serioase cari trebuie să-l îndemne a se observă singur cu băgare de seamă înainte de a ascultă dorințele sale abia născute.

373. Nu uită că față de un adult trebuie să te porți cu totul altfel de cum te-ai purtat față de un copil. Nu sta la îndoială să-i faci cunoscute aceste primejdioase taine pe cari i le-ai ascuns până acum multă vreme cu atâta băgare de seamă. Dacă tot trebuie să le știe odată, se cuvine să le afle, nu dela altul nici prin sine însuși, ci numai de la tine. De vreme ce, de acum înainte, va fi silit să se lupte, e necesar să-și cunoască dușmanul, ca să nu fie surprins de el.

374. Nici un tânăr care știe aceste lucruri, fără să-ți dai seama cum le-a învățat, nu le-a învățat fără pagubă. Această instrucțiune indiscretă nu poate să aibă un scop cinstit; ea mânjește cel puțin imaginația celor cari o primesc și-i predispune la viciile celor cari le-au dat-o. Nu e numai atât. Unii servitori influențează, astfel, spiritul copilului îi câștigă încrederea, îl fac să privească pe guvernorul său ca un om trist și apăsător și subiectul cel mai plăcut al convorbirilor lor tainice este să-l vorbească de rău. Când elevul a ajuns acî învățătorul se poate retrage: el nu-i mai poate face nici un bine.

375. Dar de ce copilul își alege asemenea confidenți? Tocmai din cauza tiraniei educatorilor lui. De ce s'ar ascunde deci, dacă n'ar fi silit să se ascundă? De ce s'ar plânge de ei, dacă n'ar avea motiv să se plângă? În mod firesc, aceștia sunt cei dintâiu confidenți: vezi aceasta de pe graba cu care le spune tot ce gândește și ce crede că a gândit

numai pe jumătate până ce nu le-a spus. Nu uită că, dacă copilul nu se teme că va fi dojenit sau certat de tine, îți va spune totdeauna tot și nimeni nu va îndrăsnî să-i spună ceva pe care să-l ascunză, dacă știe bine că el nu-ți ascunde nimic.

376. Ceea ce mă face și mai mult să mă întemeiez pe metoda aceasta, este faptul că urmându-i efectele cât se poate mai exact, nu văd în viața elevului meu, nici o situațiune care să nu-mi dea o imagine plăcută. Chiar în momentul în care îl târăsc pornirile temperamentului său și când, răsvrătit împotriva mâinii care-l oprește, se sbate și e cât p'aci să-mi scape, chiar atunci eu găsesc în agitațiile și supărările sale, tot simplitatea primitivă. Sufletul său, tot așa de curat ca și trupul său, nu cunoaște nici prefăcătoria nici vițiul; nici certurile nici disprețul nu l-au făcut laș; niciodată teama nu-l îndeamnă să se ascunză. Are toată indiscrețiunea inocenței; e naiv fără grijă; nici nu știe până acum la ce folosește să înșeli pe cineva. Cea mai mică mișcare din sufletul său o citești pe buzele sau în ochii săi și adesea îi cunosc eu sentimentele înaintea lui.

377. Câtă vreme urmează să-mi deschidă astfel liber sufletul său și să-mi spună cu plăcere cece simte, nu mă tem, primejdia este încă departe; dar dacă se face mai sfios, mai rezervat, dacă în convorbirile noastre îl văd pentru prima dată rușinându-se, înțeleg că instinctul se desvoltă, că noțiunea

răului începe a se uni cu acesta nu mai e nici un minut de pierdut, și dacă nu mă grăbesc să-l instruesc, foarte curând se va instrui singur.

378. Poate că unii cititori, chiar împărtășind părerile mele, vor socoti că e vorba de o conversație întâmplătoare cu tânărul și că totul s'a sfârșit. Nu se cărmuește așa sufletul omenesc. Ceeace spui nu însemnează nimic, dacă n'ai pregătit momentul în care trebuie să spui. Înainte de a semăna, trebuie să ari pământul; sămânța virtuții rodește cu greu, e nevoie de pregătiri lungi, ca s'o faci să prindă rădăcină. Dacă predicile sunt lipsite de folos, pricina este că sunt făcute fără nici un fel de alegere și fără socoteală înaintea oricui. Cum își inchipuește cineva că aceeaș predică se va potrivi tuturor ascultătorilor, cari au dispoziții sufletești și minți deosebite și sunt deosebiți prin caracter, prin vârstă, prin sex, prin stare socială și prin opiniuni? Poate că nu sunt nici doi căroră să li se potrivească ceace spui pentru toți; afară de aceasta, afecțiunile noastre sunt așa de puțin statornice, încât poate că nu găsești două momente în viața fiecărui om în cari aceeaș cuvântare să-i producă tocmai acelaș efect. Vedeți acum dacă este vreme să asculte lecțiunile serioase ale înțelepciunii, când simțurile înflăcărare abat din drum inteligența și tiranisesc voința. De aceea nu raționă niciodată cu tinerii, chiar în vârsta rațiunii, dacă nu i-ai pregătit din vreme pentru aceasta. Dacă se pierd atâtea discursuri, gre-

șeala e mai mult a învățătorilor decât a ucenicilor. Pedantul și adevăratul învățător spun aproape aceleași lucruri, dar cel dintâiu le spune orișicând, iar celălalt numai când e sigur de efectul lor ¹.

379. Somnambulul, rătăcind adormit, merge în somn chiar pe marginea unei prăpăștii; ar cădea în ea, dacă l-ai deșteptă dintr'odată. Tot astfel, Emil al meu, în somnul ignoranței, scapă de primejdii pe cari nu le vede; dacă l-aș face să se deștepte tresărind, ar fi pierdut. Intâiu să căutăm a-l depărtă de prăpastie și pe urmă îl vom deșteptă ca să i-o arătăm de departe.

380. Citirea, singurătatea, lipsa de ocupație, viața moleșită și sedentară, societatea femeilor și a tinerilor, iată cărările primejdioase pentru vârsta lui și cari îl duc neconținut pe alături de primejdie. De aceea voiu ocupa simțurile lui prin alte obiecte sensibile, voiu da spiritului său altă îndrumare ca să-l depărtez de aceea spre care începuse să se îndrepte, voiu oprî activitatea imaginației lui neobosite supunându-i corpul la exerciții oboseitoare. Când brațele lucrează mult, imaginația se odihnește; când corpul e prea obosit, inima nu se încălzește. Precauțiunea cea mai grabnică și cea mai ușor de luat este să-l smulgi dela primejdia locului. Il duc departe de orașe, departe de lucrurile cari pot să-l ispitească. Dar nu e destul. În ce pustiu, în ce adăpost sălbatic va scăpa de imaginile cari îl urmăresc?

¹ Locke, *Ideii asupra educației* (trad. G. Coșbuc) § 66.

Nu însemnează nimic să depărtez obiectele primejdioase, dacă nu depărtez și amintirea lor; dacă nu găsec mijlocul de a-i rupe toate legăturile, dacă nu-l desleg chiar de sine însuș, atunci e tot ca și când l-aș lăsa unde se găsiă.

381. Emil știe o meserie, dar meseria aceasta nu ne slujește acum; îi place agricultura și se pricepe, dar agricultura nu ne este de ajuns. Ocupațiunile pe cari le cunoaște devin rutină; trecându-și vremea cu ele, e ca și cum n'ar face nimic; se gândește la altceva, capul și brațele lucrează separat. Trebuie o ocupațiune nouă care să-l intereseze prin noutatea ei, care să-l atragă, care să-i placă, care să-i ceară multă deprindere pentru îndeplinirea ei, o ocupațiune de care să se pasioneze și căreia să i se dea întreg. Singura care mi se pare că îndeplinește toate aceste condițiuni este vânătoarea. Dacă vânătoarea este vreodată o plăcere nevinovată, dacă este vreodată potrivită pentru om, apoi acum e momentul de a ne adresa ei¹. Emil are toate însușirile ca să izbutească: e robust, îndemânat, răbdător, neobosit. Fără îndoială va prinde gust de acest exercițiu; își va pune tot focul tinereței; va pierde, cel puțin pentru câțava vreme, pornirile primejdioase cari se nasc din viața moleșită. Vânătoarea întărește inima ca și trupul, te învață cu sângele și cu cruzimea.

¹ Sallwürk amintește observația la acest pasagiu a lui Formey pag. 181: «Agricultori, tâmplari, vânători. Admirabilă întrebuințare a celor mai buni ani din viață». Rousseau mai vorbește despre vânătoare în § 495 ș. u.

Diana¹ a fost înfățișată ca dușmană amorului și alegoria este foarte dreaptă: moleșeala amorului se naște numai într'un repaos dulce; un exercițiu violent înăbușește sentimentele duioase. În păduri, în câmp, amantul și vânătorul sunt impresionati în mod așa de deosebit încât aceleași obiecte le produc imagini cu totul deosebite². Locurile cu umbră răcoroasă, păduricile, adăposturile cele mângâioase ale celui dintâiu sunt pentru celălalt locuri de hrană ale cerbului, ascunzători ale mistrețului, tu-fișuri unde se tupilează potârnicile sau iepurii. Unde unul aude cimpoiul, cântecul privighetorii și ciripitul păsărelelor, celălalt aude cornul de vânătoare și lătratul câinilor; imaginația unuia iscodește driade și nimfe³, a celuilalt bătoiași, haite de câini și cai. Plimbați-vă pe câmp cu aceste două feluri de oameni: după deosebirea vorbirii lor, veți cunoaște îndată că pământul n'are pentru ei aceeași înfățișare și că mersul ideilor le este tot așa de diferit ca și alegerea plăcerilor.

382. Știu că aceste gusturi se împreună și că omul găsește la urma urmei, vreme pentru toate. Dar plăcerile tinereții nu se pot împărți astfel:

¹ Diana, zeița vânătorii, la cei vechi.

² Sallwürk crede că n'ar fi prea îndrăzneată afirmarea că poezia lui Goethe «Diferite sentimente într'un singur loc», în care apar o fată, un îndrăgostit, și un vânător, ar fi fost inspirată de acest pasagiu.

³ Divinități de ordin secundar, născocite de cei vechi. Driadele și nimfele locuiau prin păduri și aveau sub puterea lor pădurile fântânile, etc.

dă-i o singură ocupațiune care să-i placă și va uita îndată pe toate celelalte. Varietatea dorințelor vine din varietatea cunoștințelor; și cele dintâi plăceri pe care le cunoaște omul sunt, multă vreme, singurele pe cari le caută. Nu vreau ca Emil să-și petreacă toată tinerețea omorând animale și nu pretind că această pasiune sălbatecă este îndreptățită întru tot; mi-e destul să mă slujesc de ea ca să întârziez o pasiune mai primejdioasă, ca să pot fi ascultat cu sânge rece vorbind despre ea și să am vreme a i-o zugrăvi fără a-l excita.

383. Sunt epoce în viața omului cari nu se uită nici odată. Așa este pentru Emil vârsta învățaturii de care vorbesc acum. Ea trebuie să influențeze asupra restului zilelor sale. Să căutăm deci a i-o fixa în memorie așa ca să nu se mai șteargă nici odată. Una din greșelile vremii noastre este că întrebuițăm rațiunea singură, ca și cum oamenii ar fi numai inteligență. Neținând seamă de vorbirea semnelor cari se adresează imaginației, am pierdut cea mai energică dintre vorbiri. Impresiunea cuvântului este totdeauna slabă și mai bine te adresezi inimii prin ochi de cât prin urechi¹

Voind a da raționamentului toată puterea am pus preceptele noastre în cuvinte, dar n'am pus ni-

¹ Horațiu. Arta poetică (v. 180).

Segnius irritant animos demissa per aurem.

Quam quae sunt oculis subiecta fidelibus

(Mai puțin impresionează sufletele cele auzite decât cele ce sunt încredințate ochilor credincioși).

mic în fapte. Rațiunea singură nu e activă; ea oprește câte odată, mai rar excită și niciodată n'a făcut vre un lucru mare. A raționă totdeauna este deprinderea spiritelor slabe, timide. Spiritele puternice vorbesc altfel și astfel conving și îndeamnă la acțiune.

384. Observ că în secolele moderne oamenii au acțiune față de alții numai prin forță și prin interes, pe când cei vechi lucrau mai mult prin convingere¹ prin afecțiunile sufletești, pentru că nu înlăturau vorbirea prin semne. Toate învoelile se făceau cu mare alaiu pentru ca să se socotească mai inviolabile. Înainte de a se fi stabilit forța, zeii erau magistrații neamului omenesc: în fața lor se făceau învoelile, alianțele și se pronunțau făgăduelile; fața pământului eră registrul în care se păstrau arhivele. Stânci, copaci, grămezi de pietre sfințite prin asemenea acte și devenite astfel vrednice de respect pentru oamenii barbari, acestea erau filele registrului deschis neconținut tuturor privirilor. Fântâna jurământului, fântâna vieții și vederii, stejarul bătrân dela Mambré, morile martorului: iată cari erau monumentele grosolane, dar auguste, cari garantau sfințenia învoelilor². Nimeni

¹ Sallwürk observă că asupra artei retorice vorbește pe larg §§ 384—388. Scopul acestei digresiuni se poate vedeà din § 390. În pedagogia filantropismului și în domeniul pedagogic al lui Göthe (Wilhelm Meisner) simbolurile joacă un rol important.

² Salwürk lămurește câteva din aceste numiri ciudate:

Aluzie la Beër-Schäba din vechiul testament (fântâna jurămân-

n'ar fi îndrăsnit să întinză o mână nelegiuită împotriva lor, iar încrederea oamenilor erà mai bine garantată prin acești martori muți de cât este azi prin toate zadarnicele severități ale legilor.

385. Pentru a guvernà, mareața pompă a puterii regale impuneà popoarelor. Diferite semne ale vredniciei, un tron, un sceptru, o mantie de purpură, o coroană, o fășie cu care se încingeà fruntea erau pentru ei lucruri sfinte. Aceste semne respectate făceau să fie vrednic de respect omul pe care-l vedeau împodobit cu ele. Fără soldați, fără amenințări, îndată ce vorbià, erà ascultat. Acuma când pretindem să înlăturăm aceste semne, ce urmări are disprețuirea lor? ¹ Majestatea regală se șterge din

---

tului), Beër-Lachai-Roi (fântâna vieței vederei) s. a. din Genesa. Jurăminte la fântână întâlnim des în vechiul testament; totuși nu toate numele introduse de R. au importanța ce le-o atribue. La cele zise de el, adăogăm: *Mambré*, localitate din Palestina; despre ea se vorbește în vechiul testament la viața lui Abraam.

¹ Clerul roman (catolic) a păstrat cu iscusință aceste semne și, după el, câteva republici, între cari Veneția. Guvernul venețian, deși statul s'a distrus, păstrând înfățișarea vechei sale majestăți se bucură de toată iubirea și de toată adorațiunea poporului. După Papa, împodobit cu *tiara* sa, poate că nu există vreun rege sau alt puternic stăpânitor așa de respectat cât dogele Veneției, care, fără putere, fără autoritate, este însă sfântit prin pompa sa și împodobit sub cornul său ducal cu o pieptănătură de femeie. Această ceremonie a Bucentarului, care face pe proști să rãdă, ar hotări poporațiunea Veneției să-și verse sângele pentru păstrarea tiranicului său guvern. (*Nota autorului. Ed. Amsterdam*). G. Petitain dă lămuririle următoare: Bucentaurul erà un vas mare și foarte frumos, fără catarge și fără pânze. Pe el se urcà, în fiecare an într'o anumită zi, dogele Veneției ca să serbeze ceremonia simbolică a căsătoriei Veneției cu Marea. Această ceremonie a încetat când Veneția a intrat

toate inimile, regii nu mai sunt ascultați decât prin forța regimentelor și respectul supușilor se datorește numai fricei de pedeapsă. Regii nu se mai ostenesc azi să poarte diademe, nici alte semne ale rangului lor, dar trebuie să aibă o sută de mii de brațe totdeauna gata a le îndeplinî poruncile. Se poate ca aceasta să li se pară mai frumos, dar e ușor de văzut că, cu vremea, schimbarea nu va fi spre folosul lor¹.

386. Te minunezi de ce au făcut cei vechi cu elocuența; această elocuență însă nu se arată numai prin discursuri frumoase, bine orânduite, ci a avut totdeauna mai mare efect când oratorul a vorbit mai puțin. Ceeace se spuneă cu mai multă vioiciune nu se exprimă prin cuvinte, ci prin semne; nu eră rostit, ci arătat. Obiectul pus înaintea ochilor sgudue închipuirea, atâta curiozitatea, ține spiritul în așteptare pentru ce se va spune; adesea acest obiect singur a și spus totul. Trasybul și Tarquiniu tăind capetele macilor, Alexandru punând sigiliul pe gura favoritului său, Diogene mergând (umblând) în fața lui Zenon, nu vorbeau mai bine decât dacă ar fi ținut niște lungi cuvântări? Ce vorbe ar fi putut să spună tot așa de bine aceleași idei? Darius, ajungând cu oastea sa în Scitia, primește din partea regelui Sciților o pasăre, o

sub puterea Austriei (1791) și poporul n'a vărsat nici o picătură de sânge pentru a o păstră. Această observație a lui Petitain arată că Rousseau exageră importanța acestor lucruri.

¹ Acî pare că Rousseau profetiză marea revoluție.

broască, un șoarice și cinci săgeți. Solul dă darul adus și pleacă fără să zică un cuvânt¹. În timpurile noastre acest om ar fi fost socotit nebun. Această teribilă cuvântare fu înțeleasă și Darius porni cât putu mai repede spre țara sa². Puneți o scrisoare în locul acestor semne: cu cât va fi mai amenințătoare, cu atât va speria mai puțin; va fi o fanfaronadă, de care Darius și-ar fi bătut joc.

387. Ce mare băgare de seamă aveau Romanii pentru limba semnelor! Haine deosebite după vârstă, după stări sociale; toge, tunice de războiu, pretexte, bulle, laticlave, tribune, lictori, fasce, securi, coroane de aur, de iarbă, de foi, ovațiuni, triumfuri: totul era la ei pregătire pentru ochi, reprezentatie, ceremonii, și totul impresiona inimele cetățenilor³. Se

¹ Povestirea aceasta se găsește la Herodot (Istoriei, Cartea IV § 131 și urm.)

² Sallwürk observă că Rousseau a schimbat întru câțva textul istoricului grec. Acesta spune că Dariu a considerat darurile Sciților ca un semn de supunere (îi dau apa, pământul și aerul), dar un om al său i-a dat altă explicație și atunci a înțeles că darul e o amenințare: dacă nu veți sbura ca pasările, nu veți intra sub pământ ca șoarecii, nu veți intra în apă ca broasca, veți fi uciși de cele 5 săgeți.

³ Dintre toate cele înșirate aci, unele au nevoie a fi deslușite. La Romani, haina principală și caracteristică a cetățeanului era *toga*, un fel de pelerină, în forma unei fâșii dreptunghiulare, care se așeza peste umăr pe corp și se drapă cu multă artă. Copiii nobili purtau o togă având pe margini o bandă de purpură și la gât *bulla*, o sferă de aur. Magistrații purtau o togă *laticlavă*, adică cu largi bande de purpură pe margini. *Tribunal* (de unde vorba modernă) era o tribună sau o platformă largă ce se găsea în sălile de judecată și pe ea se așezau scaunele zise *curule* ale magistraților. *Lictorii* erau niște ofițeri cari însoțiau pe magistrații cei mai

socotiã interes de stat ca poporul sã se adune în cutare loc și nu în altul, sã vazã sau sã nu vazã Capitoliul¹; sã aibã sau sã n'aibã privirea îndreptatã spre Senat; sã discute de preferință în cutare sau cutare zi. Acuzații își schimbau hainele, asemenea și candidații²; rãsboinicii nu-și lãudau faptele, ci-și arãtau rãnilor. La moartea lui Cezar, îmi închipuiesc pe unul din oratorii noștri: s'ar fi servit de toate locurile comune³ pentru a face o descriere pateticã a rãnilor lui, a sãngelui, a cadavrului. Autoniu, de și elocvent, nu spune toate acestea, ci pune sã aducã trupul neînsuflețit al dictatorului. Ce retoricã!

388. Aceastã digresiune mã târãște însã, fãrã sã bag de seamã, departe de subiectul meu, cum s'a mai întâmplat și cu altele, și, pentru cã abaterile mele nu pot fi lungi și iertate, fiind prea dese, reviu la subiect.

389. Nu raționați niciodatã prea teoretic cu ti-

înalți ai statului și purtau pe umãr *fascele*, adicã un mãnunchiu de nuele având în mijloc o *secure*. Când generalii obțineau izbãnzii în lupte erau sãrbãtoriți dupã anume norme; ceremoniile acestea se numiau *ovațiuni*, mai mici, pentru fapte mai puțin importante, sau *triumfuri*, mari de tot, pentru cuceriri de provincii și alte de acest fel. Ovațiile și triumfurile se decretau de Senat.

¹ Se numia *Capitoliu* cetățuia și templul (închinat lui Jupiter) așezate pe unul din cei șapte munți ai Romei.

² Candidații la așgeri pentru diferite funcțiuni.

³ *Locuri comune* însemneazã, în retoricã, izvoarele din cari oratorii își scot argumentele lor. Acì Rousseau dã un înțeles batjocoritor, adicã lucruri obișnuite, cunoscute din cãrți și din diferite euvântãri.

nerii. Dați un corp raționamentului vostru ca să-l faceți sensibil. Treceți vorbirea minții prin inimă pentru ca să fie înțeleasă. O mai repet: argumentele reci pot să determine opiniunile noastre, dar nu faptele noastre; ne fac să *creдем*, iar nu să *lucrăm*. Demonstrezi ceea ce trebuie să gândească cineva, dar nu ceea ce trebuie să facă. Dacă lucrul e adevărat pentru toți oamenii, cu atât mai mult e adevărat pentru tinerii încă stăpâniți de simțurile lor și a căror cugetare e dictată de imaginație.

390. De aceea, chiar după pregătirile de cari am vorbit, nu mă voi duce de odată în odaia lui Emil să-i țin un discurs lung și greoiu asupra subiectului ce voi să-i deslușesc. Voi începe impresionându-i imaginația: voi alege timpul, locul, obiectele cele mai potrivite cu impresia pe care vreau s'o produc; voi chema, ca să zic așa, întreaga natură ca martor la convorbirile noastre. Voi invocă pe Dumnezeu cel veșnic, care a clădit această natură, ca să susțin adevărul spuselor mele, Il voi lua cu judecător între Emil și mine; voi însemna locurile în cari ne vom afla și vom socoti stâncile, pădurile, munții ce ne înconjoară drept monumente ale făgăduelilor mele și ale lui; voi pune în privirea mea, în accent, în gest tot entuziasmul și tot focul de care vreau să-l însuflețesc¹. Atunci îi voi vorbi și mă va asculta; mă voi înduioșa și va fi mișcat. Pătrunzându-mă de sfințenia îndă-

¹ Vezi Cartea II § 17 și IV § 200, 478.

toririlor mele, voi face pe ale lui mai vrednice de respect; puterea raționamentului o voi însufleți cu imagini și cu figuri; nu voi vorbi lung și deșirat cu maxime reci, ci voi căuta să am cu prisosință sentimente covârșitoare; rațiunea mea va fi gravă și sentențioasă, dar inima mea nu va socoti niciodată că a vorbit deajuns. Numai atunci, arătându-i tot ce am făcut pentru el, îi voi înfățișa totul ca făcut pentru mine: în duioasa mea iubire va vedea el rațiunea îngrijirilor ce i-am dat. Ce surprindere, ca agitație pentru el, când voi vorbi deodată cu totul altfel! În loc să-i îngustez sufletul, vorbindu-i mereu de interesul său, îi voi vorbi de aci înainte numai de al meu și-l voi mișca mai mult. Voi aprinde în tânăra lui inimă toate sentimentele de prietenie, de generozitate, de recunoștință, pe cari i le-am sădit în suflet și cari produc atâta plăcere când le îngrijești. El voi strânge la sânul meu vărsând lacrimi de înduioșare. Ii voi zice: «Tu ești binele meu, copilul meu, opera mea; «dela fericirea ta aștept fericirea mea; dacă îmi înșeli «speranțele, îmi furi douăzeci de ani din viață și-mi «pregătești nenorocirea bătrâneții». Așa poți să te faci ascultat de un tânăr și așa se sapă în fundul inimei lui amintirea despre ce i-ai spus.

391. Până aci m'am silit să dau pilde pentru chipul cum guvernorul să-și învețe școlarul în prilejurile grele. Am încercat să fac tot astfel și cu prilejul acesta; dar, după multe încercări, îmi iau

seama, convins că limba franceză e prea «prețioasă»¹ pentru ca să poți pune într'o carte naivitatea primelor învățături despre anumite subiecte.

392. Se zice că limba franceză e cea mai «castă»² dintre limbi; eu o socotesc, din potrivă, cea mai obscenă, căci castitatea unei limbi nu stă în faptul de a înlătură cu grijă toate expresiile necuviincioase, ci stă în a nu le aveă³. În adevăr, ca să le înlături, trebuie să te gândești; și nu e nici o limbă în care să fie mai greu a vorbi *curat* în toate înțelesurile, ca limba franceză. Cititorul, mai meșter să găsească totdeauna înțelesuri obscene decât este autorul să le înlătore, se scandalizează și se rușinează de orice. Ceeace trece prin niște urechi necurate ia cevă din necurăția lor. Din contra, un popor cu bune moravuri are termeni proprii pentru toate lucrurile și acești termeni sunt cuviincioși pentrucă sunt întrebuințați totdeauna în mod cuviincios. Nu se poate închipui o vorbire mai modestă decât a Bibliei, tocmai fiindcă totul e spus acolo cu naivitate. Ca să dispară modestia acestor lucruri, e destul să le traduci în franțuzește. Ceeace trebuie să spun lui Emil al meu va fi numai cinstit și cast pentru urechia lui; dar cititorul, ca să le găsească tot așa, ar trebui să aibă un suflet tot așa de curat ca al lui.

¹ Limbă *prețioasă*: plină cu expresii prea alese, prea îngrijite, căutate.

² *Cast*: cuviincios, curat la suflet și la trup.

³ Vezi Cartea V, § 251.

393. Socotesc chiar că ar fi folositoare, pentru convorbirile morale la cari ne conduce subiectul nostru, câteva reflexiuni despre adevărata curăție a vorbirii și despre Țalsa delicateta a vițului; fiindcă cine învațā limba onestitāții trebuie să învețe și pe a cuviinței și să știe pentru ce aceste două limbi sunt așa de deosebite. Oricum să fie, susțin. că în loc de a împuiā urechile tinerimii înainte de vreme cu maxime zadarnice, de cari rāde ajungānd în vârsta când ar trebui să le audā întâiu, e mai bine să așteptām și să pregātim ceasul când putem fi înțeleși; atunci să i se spunā legile naturii cu tot adevărul lor, să i se arate sanchiunea¹ acestor legi în relele fizice și morale pe cari le sufer cei vinovați de înfrāngerea lor. Vorbindu-i de nepătrunsa tainā a nașterii, să unești, cu ideia *atrachiiunii* pe care Creatorul a dat-o acestui act, să unești ideia *iubirii exclusive* care îi dā farmec, ideia *datoriei de credință*, datoriei de pudoare cari îl înconjoară și cari îl fac mai încāntător în îndeplinirea scopului firesc. Sā înfāțișezi căsātoria nu numai ca tovārășia cea mai dulce, dar ca învoirea cea mai nestrāmutatā și cea mai sfāntā; sā-i spui cu toată puterea toate motiyele cari fac această legăturā vrednică de respect pentru toți oamenii și cari acoper de rușine și de blestem pe oricine îndrāznește sā-i pāteze curăția. Sā-i faci un tablou izbitor și adevărat despre toate grozāviile desfrānării și despre

¹ Sanchiunea: mijlocul, chipul de aplicare a unor legi.

îndobitocirea stupidă la care te duce; să-i arăți povârnișul aproape nebăgat în seamă pe care cea dintâiu greșeală te îndreptează spre toate relele, cari te vor pierde în cele din urmă. Dacă vei face așa, dacă-i vei arăta cu evidență cum se leagă de gustul castității și sănătatea, și puterea, și curajul, și virtuțile, și chiar amorul, și toate adevăratele bunuri ale omului, susțin că în acest chip vei face pe tânăr a dorî și a iubi castitatea și că spiritul său va primi bucuros toate mijloacele ce-i vei înfățișa pentru păstrarea ei; căci cât timp o păstrezi, o respecti; n'o disprețuești decât după ce ai pierdut-o.

394. Nu e adevărat că pornirea spre rău nu se poate stăpâni și că nu ești capabil a învinge câtă vreme nu te-ai deprins să fii învins de ea. Aurelius Victor¹ spune că mai mulți oameni, nebuni de dragoste, plătiră, de bunăvoie, cu viața o noapte a Cleopatrei și că asemenea jertfă nu este imposibilă pentru nebunia patimei. Dar să ne închipuim că omul cel mai înflăcărat și cel mai puțin stăpân pe simțurile lui ar vedeă unealta de ucidere, prin care, peste un sfert de ceas, va pieri cu siguranță în chinuri. Nu numai că acest om, din acel moment, își va învinge ispita, dar îl va costă prea puțin să i se împotrivescă: imagina grozavă care va însoți plăcerea va depărtă această plăcere și, depărtându-se mereu, nu va mai reveni. Numai mo-

¹ Aurelius Victor (istoric latin, sec. IV după Chr.) în cartea ⁸¹⁸ despre bărbații vestiți (De viris illustribus).

liciunea voinței noastre ne face să fim slabi și, din potrivă, ești totdeauna puternic pentru ceea ce vrei cu putere: *Volenti nihil difficile*¹. O! Dacă am urî vițiul cât iubim viața, ne-am oprî tot așa de bucuros dela o crimă plăcută, precum ne oprim de a mânca o mâncare foarte bună în care s'a pus o otravă ucigătoare.

395. Nu vezi că, dacă toate lecțiile pe cari le dai unui tânăr în privința aceasta sunt fără succes, pricina este că nu sunt potrivite cu vârsta lui? Pentru fiecare vârstă raționamentul trebuie să ia forma care să-l facă plăcut. Vorbește-i serios când trebuie; dar ceea ce-i spui să aibă ceva atrăgător care să-l silească a te ascultă. Nu-i combate dorințele cu asprime, nu-i înăbuși imaginația, ci cârmuește-o, ca să nu producă monștri. Vorbește-i despre amor, despre femei, despre plăceri; fă să găsească în convorbirile tale un farmec pentru tânăra lui inimă; nu pierde nici un mijloc care te-ar putea face confidentul lui; numai cu acest titlu, vei fi în adevăr stăpânul lui. Atunci nu te mai teme că se va plictisi stând de vorbă cu tine; te va face să vorbești mai mult decât vrei.

396. Nu mă îndoesc nici un moment că, dacă am știut să iau în privința acestor maxime toate precauțiunile necesare și să vorbesc lui Emil așa cum cere progresul anilor la cari a ajuns, va ajunge el singur la punctul unde vreau să-l conduc, se va

¹ Pe românește: Pentru cel care vooeste, nu e nimic greu.

pune cu grabă sub protecția mea și, impresionat de primejdiile de cari se vede înconjurat, îmi va zice, cu tot focul vârstei: «Amicul meu, protectorul «meu, învățătorul meu! reia-ți autoritatea pe care «vrei s'o părăsești tocmai în momentul când simt «mai mult nevoie de ea. Până acum o aveai din «pricina slăbiciunii mele; de acum o vei avea prin «voința mea și mă voiu supune ei cu mai multă «sfintenție. Apără-mă de toți dușmanii cari mă în- «conjoară și mai ales de aceia pe cari îi port în «mine și cari mă trădează; veghiază asupra operei «d-tale ca să rămâie vrednică de d-ta. Vreau să «mă supun legilor d-tale, în totdeauna; aceasta «este voința mea statornică; dacă vreodată nu te «voiu ascultă, va fi fără voia mea. Dă-mi libertatea, «apărându-mă în contra pasiunilor mele cari mă «tărăsc cu ele, nu mă lăsă să devin robul lor și «silește-mă să fiu însumi stăpânul meu, ascultând «nu de simțuri, ci de rațiune».

397. Când vei fi adus acî pe elevul tău (și dacă lucrul nu se întâmplă, numai tu ești vinovat), păzește-te de a-l ascultă îndată, ca nu cumva să nu i se pară prea severă stăpânirea ta și să nu se socotească îndreptățit a se scăpa de ea, învinuindu-te că l-ai luat prea repede. Acum e vremea rezervei și a seriozității: acest ton îi va impune cu atât mai mult cu cât te va vedeă astfel pentru prima dată ¹.

¹ Sallwürk's Trime la V 338.

Sallwürk's Trime

398. Li vei zice deci: «Tinere, prea te grăbești
 «să dai niște făgădueli greu de ținut. Ar trebui să
 «le cunoști, ca să ai dreptul de a le formulă: nu
 «știi cu ce furie târăsc simțurile pe semenii tăi în
 «prăpastia viciului sub masca plăcerii. Știu foarte
 «bine că n'ai o inimă josnică: nu-ți vei uita nici-
 «odată cuvântul, dar de câte ori n'o să-ți pară rău
 «că l-ai dat! de câte ori nu vei blestemă pe acela
 «care te iubește și care va fi silit, să-ți sfâșâie inima
 «spre a te scăpa de relele ce te amenință! Precum
 «Ulyse, impresionat de cântecul sirenelor, strigă con-
 «ducătorilor săi să-l deslege, tot, astfel, înșelat de
 «amăgirea plăcerilor, vei voi să rupi legăturile cari
 «te vor supăra; mă vei necăji cu plângerile tale,
 «vei zice că, sunt *tiran* tocmai când afecțiunea mea
 «mă va silii să mă ocup mai mult de tine; pre-
 «ocupându-mă numai de a te vedeă fericit, mă voi u
 «pomeni că-mi atrag ura ta. O dragul meu Emil,
 «n'aș suferi niciodată durerea de a-ți fi nesuferit;
 «acest preț ar fi prea mare chiar pentru fericirea
 «ta. Nu vezi, tinere, că, legându-te să mă ascuți,
 «mă silești să te conduc, să mă uit pe mine ca să
 «mă devotez ție, să n'ascult nici plângerile nici
 «murmurele tale, să combat neconținut dorințele
 «tale și ale mele? Imi impui un lanț mai puternic
 «decât al tău. Înainte de a ne legă fiecare, să ne
 «întrebăm puterile: să mai așteptăm ca să avem
 «vreme a ne gândi. Nu uita că cine se hotărăște

«mai greu să făgăduască, acela ține totdeauna cu «mai multă statornicie făgăduela».

399. Ține minte și tu că, cu cât te vei arăta mai greoiu în privința acestei legături, cu atât vei face mai ușoară îndeplinirea ei. E trebuință să simți tânărul că promite mult și că tu promiți și mai mult. Când va veni momentul și când va semna ca să zic astfel, contractul, schimbă tonul, îndulcește cât mai mult stăpânirea pe care o anunțaseși atât de severă. Zi-i așa: «Tinare al meu prieten, «îți lipsește experiența; dar am îngrijit ca să nu-ți «lipsească rațiunea. Ești în stare să vezi pretutindeni motivele purtării mele: va fi nevoie numai «să aștepti, ca să privești lucrurile cu sânge rece. «Intâiu să mă ascuți și pe urmă să-mi ceri socoteala de ce ți-am poruncit așa: voiu fi gata să-ți «explic motivele mele îndată ce vei fi în stare să «mă înțelegi și nu mă voiu teme niciodată a te «face judecător între tine și între mine. Imi făgăduiești să fii supus și eu îți făgăduesc să mă folosesc de această supunere pentru a te face cel mai «fericit dintre oameni; cheazășie pentru aceasta este «starea de care te-ai bucurat până acum. Găsește «pe altul de vârsta ta care să fi avut o viață tot «atât de dulce și nu-ți mai făgăduesc nimic».

400. După ce-mi voiu fi stabilit autoritatea, prima mea grijă va fi să depărtez necesitatea de a mă folosi de dânsa. Nu voiu pierde niciun prilej ca să măresc încrederea lui în mine, ca să mă fac con-

fidentul inimii sale și judecătorul plăcerilor sale. In loc de a combate pornirile vârstei, le voiu în-trebă, pentru ca să fiu stăpân pe ele; mă voiu pot-
trivî după vederile lui, ca să le pot conduce; nu
voiu căută să-i procur o fericire depărtată în pa-
guba prezentului. Nu vreau să fie fericit numai
odată, ci totdeauna, dacă e cu putință.¹

401. Acei cari pretind că conduc înțelepțește pe
tineri pentru a-i păzi de înșelăciunile simțurilor,
caută să le producă silă de amor și ar fi gata să
le socotească o crimă pentru vârsta lor faptul că
se gândesc la el, ca și cum amorul ar fi făcut pen-
tru bătrâni. Toate aceste lecții mîncinoase pe cari
inima le tăgăduște, nu pot să fie convingătoare.
Tânărul, condus de un instinct mai sigur, râde în
ascuns de tristele maxime pe cari se preface că le
ascultă, și așteaptă numai prilejul de a le stabili
zădărnicia. Procederea aceasta este împotriva na-
turii. Urmînd drumul dimpotrivă, eu voiu ajunge
mai sigur la acelaș scop. Nu mă voiu teme de a-i
încălzi dulcele sentiment de care este lacom; i-l
voiu arătă ca fericirea supremă a vieții, pentru că
și este în adevăr. Zugrăvindu-i-l așa, voesc să-i
asculte glasul; făcându-l să înțeleagă farmecul pe
care unirea a două inimi o dă atracțiunii sensuale,
îl voiu desgustă de ștregării; îl voiu face cu-
minte, făcându-l înamorat.

¹ Sallw. zice că acest pasagiu amintește § 18 și § 26 din Car-
tea II.

402. Trebuie să fie cineva foarte mărginit pentru ca să vadă în dorințele născânde ale unui tânăr numai niște piedici pentru învățătura rațiunii. Eu văd tocmai adevăratul mijloc de a ascultă această învățătură. Nu poți stăpâni pasiunile decât prin pasiuni: prin ele însele poți să le înlături tirania și natura îți dă uneltele de cari să te servești pentru țărnuirea acestei tiranii.

403. Emil nu va rămâne totdeauna în singurătate. Fiind membru al societății, trebuie să-și îndeplinească îndatoririle ce i se impun prin aceasta. Având să trăească cu oamenii, trebuie să-i cunoască. Cunoaște omul în general; îi rămâne să cunoască indivizii. Știe ce se petrece în lume; îi rămâne să vadă cum trăești în ea. A venit momentul de a-i arată partea din afară a acestei mari scene, ale cărei ascunzișuri le cunoaște de mai nainte. Nu va avea pentru dânsa admirațiunea stupidă a unui tânăr zăpăcit, ci o va prețui ca un spirit drept și cumpănit. Fără îndoială că pasiunile sale, vor putea să-l înșele. Nu înșeală ele totdeauna pe acela care le ascultă? Dar cel puțin, nu va fi înșelat de pasiunile altora. Dacă le vede, le va privi cu ochiul înțeleptului, fără să fie târât de exemplul lor sau înșelat de prejudecățile lor.

404. Precum e o vârstă potrivită pentru învățătura științelor, tot asemenea e o vârstă în care poți înțelege bine purtarea în lume. Cine o învață prea de timpuriu, o urmează în toată viața fără

alegere, fără reflexiune și fără a ști bine ceea ce face, de și face ceea ce se cuvine. Dar cine o învață înțelegându-i motivele, o urmează cu mai multă pricepere și prin urmare cu mai multă cumpănire și grație. Dați-mi un copil de 12 ani care să nu știe absolut nimic și vi-l dau la 15 ani tot așa de învățat ca și acela pe care îl instruiți din vârsta cea mai fragedă, cu deosebirea că știința elevului vostru va fi numai în memoria lui, pe când a elevului meu va sta în judecata lui. De asemenea, introduceți un tânăr de 20 de ani în lume: bine condus, va fi, într'un an mai cuviincios și va avea o politeță mai cu judecată de cât acela pe care l-ați crescut așa din copilărie; căci cel dintâiu fiind în stare să înțeleagă motivele tuturor regulilor privitoare la vârstă, stare socială, sex, cari constituiesc această rânduială poate să le rezume în câteva principii pe cari să le aplice în cazurile neprevăzute, pe când cel d'al doilea, având numai rutina drept orice normă, va fi încurcat îndată ce-l vei scoate dintr'însa.

405. Domnișoarele franceze sunt toate crescute în mănăstiri până la măritiș. Au ele, din această pricină, vre-o greutate să se deprindă cu noua lor situație? și sunt oare femeile din Paris stângace, încurcate și necunoscătoare de buna purtare în societate, pentru că n'au trăit în ea din raica lor copilărie? Această prejudecată vine dela oamenii din lume cari nu cunosc nimic mai important de

cât această mică știință și își închipuiesc, în mod greșit, că e nevoie să începi cât mai de vreme pentru a o putea pătrunde.

406. E adevărat că nu trebuie nici să aștepti prea mult. Cine și-a petrecut toată tinerețea departe de lumea bună, rămâne pentru tot restul vieții cu o înfățișare încurcată, silită, spune cuvinte nepotrivite, are maniere greoaie și stângace, de cari nu se poate dezbară nici după mai multă obișnuință, ba chiar se face mai ridicol prin silințele ce-și dă de a se schimbă. Fiecare fel de învățatură are vremea sa potrivită pe care trebuie s'o cunoști și primejdiile pe cari trebuie să le înlături. Aceste primejdii sunt și mai mari pentru învățătura de care mă ocup acum; dar nu voi expune pe elevul meu fără a luă toate măsurile ca să-l feresc de ele¹.

407. Dacă metoda mea se rapoartă la toate punctele de vedere ale unui obiect și dacă, înlăturând un neajuns, preîntâmpină pe altul, socotesc atunci că este bună și mă găsesc pe calea cea adevărată. Acest lucru mi se pare că îl văd în expedientul pe care mi-l arată ea acum. Dacă vreau să fiu aspru și sever cu ucenicul meu, voi pierde încrederea lui și în curând se va ascunde de mine. Dacă

¹ Și Locke pune mare preț pe educația socială; însă motivul său este altul; pentru a putea lucra cu chibzuință trebuie să fii apărut contra aparenței înșelătoare a moravurilor sociale și contra ademenirilor vițliului celui atrăgător prin cunoașterea temeinică a condițiilor reale și lăuntrice. (*Nota lui Sallwürk*). Vezi și § 144 din Cartea lui Locke Trad. Coșbuc. (*Partea 2-a*).

vreau să fiu îngăduitor, iertător sau să închiz ochii, atunci la ce îi folosește să fie sub paza mea? Ar fi să-i îndreptătesc viața dezordonată și să-i ușurez conștiința, încercând-o pe a mea. Dacă îl introduc în societate numai cu gândul de a-l instrui, se va instrui mai mult decât vreau eu. Dacă îl ții departe de ea până la sfârșit, ce va fi învățat dela mine? Tot, poate, afară de arta cea mai trebuincioasă omului și cetățeanului, adică arta de a ști să trăiască cu semenii săi. Dacă aceste învățături au un folos prea depărtat, ele nu vor avea aproape nici un folos, căci el se interesează numai de prezent. Dacă mă mulțumesc să-i procur petreceri, ce bine îi fac? Se moleșește și nu se instruește.

408. Nimic din toate acestea. Numai expedientul meu previne totul. «Inima ta, spun eu tânărului, are «trebuință de o tovarășă; să căutăm pe aceea care «ți se potrivește. N'o vom găsi poate lesne, căci «adevăratul merit este totdeauna rar, dar să nu ne «grăbim nici să nu ne descurajăm. Fără îndoială «există una și o vom găsi până la sfârșit sau, cel «puțin, vom găsi pe aceea care se apropie mai «mult de ea».

Cu un proiect atât de atrăgător pentru el, îl introduc în societate. Am nevoie să-i mai spun ceva? nu vedeți că am făcut totul?

409. Zugrăvindu-i iubita pe care i-o destin, vă închipuiți cum mă va ascultă, cum voi ști să-i fac plăcute și scumpe calitățile pe cari trebuie să le iu-

bească și cum voi ști să-i îndreptez sentimentele spre ceea ce trebuie să caute și să le depărtez de ce trebuie să se ferească. Trebuie să fiu cel mai neîndemânatec dintre oameni ca să nu-l fac dinainte pasionat fără să știe pentru cine. Nu face nimic dacă obiectul zugrăvit de mine va fi închipuit; e destul să-l dezguste de cele ce ar putea să-l ispitească, e destul ca el să-i procure totdeauna comparațiuni cari să-l facă să prefere himera sa în locul obiectelor reale pe cari le va avea înaintea ochilor. Căci ce este adevăratul amor în sine, dacă nu himeră, minciună, iluziune¹? Iubești mai mult închipuirea pe care ți-o faci decât obiectul pe care îl reprezintă. Dacă ai vedea ceea ce iubești întocmai cum este, n'ar mai exista iubire pe pământ. Când nu mai iubești, persoana pe care o iubi ai rămâne aceeași ca și mai nainte, dar n'o mai vezi tot așa: vâul prestigiului cade și iubirea dispare. De aceea dându-i un obiect imaginar, sunt stăpân pe comparațiuni și împiedic lesne iluziunea pe care ar putea-o da obiectele reale.

410. Prin aceasta nu vreau să înșel pe tânăr, arătându-i un model de perfecțiune care nu poate să existe; dar voi alege astfel defectele iubitei sale încât să le primească, să-i placă, să serve chiar a

¹ Sallwürk zice că acest pasagiu e la fel cu cel din Cartea V, § 119.

îndreptă pe ale lui. Nu vreau nici să-l mint, înșelându-l că obiectul ce i-am zugrăvit există în realitate, dar, dacă îi place imaginea, va dori curând să-i găsească un original. Dela dorință la presupunere, drumul e ușor: e treaba câtorvâ descripțiunii iscusite, cari, prin niște trăsături mai sensibile, vor da acestui obiect închipuit o mai mare înfățișare de adevăr; aș merge chiar până a-i da un nume. Aș zice râzând: «Să numim *Sofia* pe viitoarea ta «iubită'. *Sofia* este un nume de bun augur¹: dacă «nu-l va purtă aceea pe care o vei alege, ea va «fi cel puțin vrednică să-l poarte; putem să-i facem «cinstea aceasta de mai nainte». După toate aceste amănunte, dacă, fără să afirmi și fără să tăgăduiești, vei căută să ție prefaci cam încurcat, bănuelile lui se vor schimbă în siguranță: va crede că nu vrei să-i spui, soția pe care i-ai ales-o și că o va vedeă la momentul potrivit. Dacă ai ajuns aci și dacă ai ales bine însușirile pe cari trebuie să i le arăți, restul e ușor: poți să-l expui în societate aproape fără primejdie; apără-l numai de simțurile lui, căci inima îi este în siguranță.

¹ Sofia înseamnă înțelepciune, este prin urmare un nume de bun augur; de un și mai bun augur pentru Rousseau, fiindcă eră numele contesei d'Houdetot, adorată de el. Copila ducelui Ludovic Eugeniu de Wurtemberg, care întrețineă o corespondență din Lausanne cu Rousseau asupra unor chestii educative (1763), se numia tot Sophia. Poate că lui Rousseau i-a venit gândul acesta, datorită lui Montaigne, care (în «Incercări», I, 25) prezintă elevului său de asemenea un ideal al iubirii (o eroină a lui Ariosto), asupra căreia ar putea să-și îndrepte simpatia «când va începe să se simtă»- (Nota lui Sallwürk).

411. Dar fie că va personifica sau nu modelul pe care am știut să i-l fac plăcut, acest model, dacă e bine făcut, îl va face să se apropie de tot ce îi seamănă și îl va depărta de tot ce nu îi seamănă, ca și cum ar avea în vedere un obiect real. De aci rezultă un mare câștig pentru a-i păzi inima de primejdiile la cari poate să fie expusă persoana lui, pentru a-i înfrână simțurile prin imaginație, pentru a-l scăpa mai ales de acele femei cari zic că dau educație și fac să fie plătită foarte scump, căci dacă învață pe un tânăr politeța îi distrug toată onestitatea. Sofia este așa de modestă! Cum va privi el pe cele cari îi vor căta pricină? Sofia este așa de simplă? Cum să-i placă lui fumul acestora? E prea mare depărtare dela ideile ce are până la observațiile ce face pentru ca acestea să-i poată fi primejdioase.

412. Toți cei care vorbesc despre educația copiilor urmează aceleași prejudecăți și aceleași maxime pentru că observă rău și reflectează și mai rău. Rătăcirea tineretei nu începe nici din pricina temperamentului nici din pricina simțurilor, ci din pricina opiniunii societății. Dacă ar fi vorba aci despre băieți crescuți în colegii și despre fete crescute în mănăstiri, aș arăta că aceasta este adevărat și pentru ei; căci primele lecțiuni pe cari le primesc și singurele care dau roade sunt lecțiunile vițiului, și nu-i corupe natura, ci exemplul. Dar să lăsăm pe cei din pensioanele colegiilor și ale mănăstiri-

lor cu obiceiurile lor urâte: acestea nu se vor vîndecă niciodată. Eu vorbesc numai de educația în familie. Luați un tânăr crescut înțelepțeste în casa tatălui său în provincie și examinați-l în momentul când sosește la Paris sau când intră în lume. Veți vedea că judecă bine asupra lucrurilor oneste și că voința îi este tot atît de sănătoasă ca și rațiunea; veți afla că disprețuește vițiul și are groază de desfrânare; numai la auzul numelui unei prostituate, vei zări în ochii săi turburarea nevinovăției. Susțin că nu există nici unul de aceștia care să se poată hotărî să intre singur în casele acestor nenorocite, chiar dacă le-ar cunoaște rostul și dacă ar simți trebuință.

413. Priviți din nou pe acelaș tânăr după șase luni și nu-l veți mai recunoaște. Cuvintele-i îndrăznețe, maximele-i disprețuitoare, înfățișarea-i cu totul liberă te-ar face să-l iei drept alt om, dacă glumele sale despre simplitatea lui dela început și rușinea când i-o aduci aminte n'ar arătă că este acelaș și că roșește de aceasta. O, ce bine s'a format într'un timp așa de scurt! De unde vine o schimbare așa de mare și așa de repede? Din progresul temperamentului? N'ar fi făcut oare acelaș progres și în casa părintească? Și de sigur n'ar fi luat acolo nici vorbirea, nici maximele acestea. Din primele plăceri ale simțurilor? Din potrivă. Când începi să le simți, ești temător, îngrijat, fugi de lumină și de sgomot. Primele voluptăți sunt totdeauna miste-

rioase: pudoarea le face mai plăcute și le ascunde; cea dintâi iubită nu te face obraznic, ci timid. Absorbit cu totul de această stare atât de nouă pentru dânsul, tânărul se concentrează în sine ca s'o guste mai mult și tremură totdeauna să n'o piarză. Dacă face gălăgie, nu-i nici voluptos, nici duios: câtă vreme se laudă, n'a profitat.

414. Schimbarea s'a produs numai printr'un alt fel de a gândi. Inima sa este tot aceeaș, dar opiniile lui sunt altele. Sentimentele lui, cari se strică mai încet, vor fi stricate în fine de ele și numai atunci el va fi cu adevărat corupt. De abiã intrat în societate, el primește o a doua educație cu totul protivnică celei dintâi, prin care învață să disprețuească ceea ce cinstiã mai nainte și să cinstească ceea ce disprețuiã; acum privește lecțiunile părinților și învățătorilor lui ca niște cursuri pedante și datoriile pe cari aceștia i le recomandase, ca o morală copilărească pe care trebuie să n'o mai bagi în seamă când te-ai făcut mare. Crede că onoarea îl silește să-și schimbe purtarea; se face obraznic fără dorință și îngâmfat printr'o rușine rău înțeleasă. Râde de moravurile cele bune înainte de a fi prins gust pentru cele rele și se laudă cu desfrânarea fără să știe a fi desfrânat. Nu voiu uitã niciodată mărturisirea unui tânăr ofițer din gardă¹, care nu se putea învoi cu petrecerile zgomotoase ale camarazilor săi, dar nu îndrăzniã să stea deoparte de frică a nu

¹ Garda regală.

fi luat în răs: «Mă deprind cu acestea, zicea el, «cum mă deprind cu tutunul, deși îmi este nesuferit; «deprinderea îmi va aduce și gustul, căci nu trebuie «să fii totdeauna copil».

415. Așà dar pe un tânăr care intră în societate trebuie să-l păzești mai puțin în potriua sensuali-tății și mai mult în potriua vanității; mai lesne se supune pornirilor altuia decât pornirilor sale, și amorul propriu, iar nu dragostea, face mai mulți stricați¹.

416. Așà fiind, întreb dacă se găsește pe tot pământul un tânăr mai bine înarmat decât al meu față de tot ce-i poate atacà moravurile, sentimentele, principiile; dacă e altul mai în stare decât el să se împotrivescă, torentului? Căci e vre-o seducțiune de care să nu se poată apăra? Dacă dorințele îl îndeamnă la apropierea sexuală, nu găsește în aceasta ceea ce caută și preocuparea inimei îl oprește. Dacă simțurile îl atâță și-l zoresc, unde să găsească el ce să le mulțumească? Groaza de adulteriu și de desfrânare îl depărtează deopotrivă și de femeile publice și de cele măritate și stricăciunea tinerilor începe totdeauna prin una din aceste două feluri de femei. O fată de măritat poate fi cochetă, dar nu va fi nerușinată; nu se va arunca în spinarea unui tânăr care ar putea-o lua de soție dacă ar

¹ Acesta este unul dintre puținele pasagii din cuprinsul pedagogic al cărții a 4-a, de care mai ține seama Raumer. (*Nota lui Sallwürk*).

socotî-o detreabă; de altfel, ea va aveà pe cineva s'o supravegheze. Nici Emil, din partea lui, nu va fi lăsat cu totul singur: amândoi vor aveà drept paznici cel puțin teama și rușinea, nedespărțite de primele dorințe; nu vor trece deodată la cele din urmă intimități și nu vor aveà vreme să ajungă acolo treptat, fără oarecari piedici. Ca să facă altfel, ar trebui să fi și luat lecțiuni dela camarazi, să fi învățat dela ei a-și râde de propria sa cuviință și a fi obraznic, imitându-i. Dar nimeni pe lume nu e mai puțin pornit spre imitație decât Emil. Cine se supune mai puțin tonului batjocoritor decât cel care n'are prejudecăți și nu are de ce să se plece prejudecăților altora! Am lucrat 20 de ani ca să-l înarmez în contra batjocoritorilor; ca să-l înșelele vă trebui mai mult de o zi; căci în ochii lui, ridicolul este numai rațiunea proștilor și nimic nu te face mai nepăsător la luarea în răs decât faptul de a te socotî mai presus de opinia societății. În loc de glume, el are nevoie de argumente și, cât va fi în această stare, nu mă tem că niște tineri smintiți mi-l vor răpi, căci am în partea mea conștiința și adevărul. Dacă e vorba să facem parte și prejudecăților, însemnează ceva și acest traiu în comun în vreme de 20 de ani; n'o să-l convingă nimeni că eu l-am plictisit cu lecțiuni zadarnice și pentru cel cu suflet cinstit și sensibil glasul unui amic credincios și încercat va puteà lesne să acopere țipetele a douăzeci de ispititori. Va fi atunci che-

stiunea să-i arăt numai că aceștia îl înșeală și că, prefăcându-se a-l socoti om, în realitate îl iau ca pe un copil; de aceea mă voi arăta totdeauna simplu, dar serios și lămurit în raționamentele mele, ca să simtă că eu îl consider în adevăr ca om. Li voi zice: «Vezi bine că cuvintele mele pornesc «din interesul ce-ți port și care este și interesul «meu; altă pricină nu poate fi. Dar acești tineri «de ce vor să te convingă? pentru că vor să te «înșele: ei nu te iubesc, n'au nici un interes pentru «tine, ba au chiar un necaz ascuns, văzându-te că «ești mai bun decât ei; vor să te coboare până la «dânșii și-ți fac vină că te lași condus de mine, «ca să te conducă ei. Crezi că, făcând această schim- «bare, ai ceva de câștigat? Oare înțelepciunea lor «este așa de superioară și dragostea lor de o zi e «mai puternică decât a mea? Pentru ca glumele lor «să aibă oarecare temei, ar trebui ca autoritatea «lor să fie întemeiată; dar ce experiență au ei «pentru ca maximele lor să fie mai presus decât «ale noastre? În realitate, au imitat și ei pe alți «svăpăiați și vor acum să fie imitați la rândul lor. «Liberându-se de așa zisele prejudecăți ale părin- «ților lor, se fac robi la cele ale camarazilor lor. «Nu știu ce pot să câștige din această; dar văd «că pierd cu siguranță două foloase: afecțiunea «părintească, ale cărei sfaturi nu pot fi decât iubi- «toare și sincere, — și ~~experiența, care te face să~~ «judeci după ce cunoști, căci părinții au fost copii, «dar copiii n'au fost părinți.

417. «Dar crezi că e cel puțin sinceritate în
 «maximele lor nebunești? Nici atâta, dragul meu
 «Emil; se înșeală ca să te înșele; nu se potrivesc
 «cu ei înșiși: inima lor îi desminte neîncetat și
 «adesea chiar gura lor îi contrazice. Cutare râde
 «de tot ce este cinstit și ar fi disperat dacă nevasta
 «lui ar cugeta ca el. Altul va merge cu această
 «nepăsare pentru buna purtare și pentru femeile ce
 «n'au fost ale lui și pentru aceea care e a lui; -dar
 «ia mergeți mai departe, vorbiți-i de mama lui și
 «vedeți dacă va fi bucuros să se declare copil al
 «adulteriului și fiu al unei femei stricate, să poarte
 «pe nedrept numele familiei, să fure averea moște-
 «nitorului natural, în fine, dacă va răbdă să fie
 «socotit bastard¹. Care dintre ei ar voi să arunce
 «asupra fiicei sale necinstea cu care mânjește pe
 «fiica altuia? Nu există nici unul care să nu meargă
 «chiar până la omor, dacă ai adopta față de dânsul,
 «în practică, toate principiile pe cari se silește să
 «ți le dea. In acest chip se arată, în fine, incon-
 «secuența lor și simți că nici unul din ei nu crede
 «ceea ce spune. Iată motivele mele, dragă Emil; ju-
 «decă-le și pe ale lor, dacă au, și compară-le. Dacă
 «aș vrea să mă folosesc și eu ca dânsii, de dis-
 «preț și de batjocoră, ai vedeà că sunt tot atât de
 «ridicoli ca mine și poate mai mult decât mine.

¹ Pe vremea aceea, în Franța, situația de *bastard* sau *copil din flori* era o mare rușine. Multe piese de teatru au tratat subiecte în legătură cu aceasta.

«Dar eu nu mă tem de o cercetare serioasă. Triumful
«celor ce rād ține puțin; adevărul rămâne și răsul
«lor nebunesc dispore».

418. Nu vă închipuiți cum poate să fie Emil
ascultător la 20 de ani. Ce deosebire între gându-
rile noastre! Eu nu-mi închipuesc cum a putut să
fia ascultător la zece ani; căci atunci prin ce-l pu-
team stăpâni? Mi-au trebuit 15 ani de îngrijiri ca
să-mi pregătesc autoritatea de azi. Atunci nu-l edu-
cam, ci-l pregăteam pentru a fi educat. Acum are
destulă educație pentru ca să fie ascultător: recu-
noaște glasul amicitiei și știe să asculte de rațiune.
E adevărat că-i las toată înfățișarea independenței;
dar niciodată n'a fost mai supus ca acum; este,
pentru că vrea să fie. Câtă vreme nu ajunsese stăpân
pe viața lui, eram stăpân pe persoana lui: nu-l pă-
răsiam niciodată. Acum îl las câteodată singur, căci
îl conduc totdeauna. Părăsindu-l, îl îmbrățisez și-i
zic cu ton liniștit: «Emil, te încredințez prietenului
«meu, te dau sufletului tău cinstit; el îmi va răs-
«punde de tine¹».

419. Nu se poate într'un minut corupe niște le-
gături de inimă cari n'au suferit până acum nici o
vătămare, nici nu se pot șterge niște principii cari
s'au scos din cele dintâiu lumini ale rațiunii. Dacă,
în lipsa mea, se produce vre o schimbare, ea nu
va ține niciodată prea mult și el nu va ști să se
ascunză așa de bine de mine ca să nu bag de

¹ Vezi V, § 154.

seamă primejdia înaintea de a se desăvârși, ca să nu mai am vreme a aduce cuvenita îndreptare. Precum nu ajunge cineva depravat deodată, tot asemenea nu învață deodată să se prefacă și, dacă e vreun om nepriceput în acest meșteșug, este Emil, care n'a avut în viață nici un prilej ca să se folosească de el.

420. Prin aceste îngrijiri și prin altele asemenea socotesc că s'a întrarmat așa de bine împotriva înrâurilor streine și în potriva maximelor vulgare, încât aș vrea mai bine să-l văd în mijlocul celei mai stricate societăți din Paris decât singur în odaia sa ori într'un parc, în prada neliniștei vârstei sale. Orice ați zice, din toți dușmanii cari pot să atace pe un tânăr, cel mai primejdios și singurul pe care nu-l poți gonî este el însuși. Acest dușman însă e primejdios numai din greșeala noastră, căci — am spus-o de o mie de ori — numai imaginația deșteaptă simțurile. Trebuința lor, propriu vorbind, nu e o trebuință fizică; nici nu este o trebuință *adevărată*. Dacă n'am vedeà niciodată nici un obiect lasciv¹, dacă nici o idee necuviincioasă nu ne-ar pătrunde în mințe, poate că niciodată n'am simți această pretinsă trebuință și am rămâneà curați, fără ispite, fără silințe, fără merit. Nici nu se știe prin ce turburare surdă se atâță sângele tinerilor prin anumite situațiuni și prin anumite spectacole, fără ca ei să-și poată da seama

¹ Care atâță simțurile.

despre pricina celei dintâiu neliniști, care nu se poate potoli ușor și care nu întârziează de a renaște. În ce mă privește, cu cât reflectez mai mult la această importantă criză și la cauzele ei apropiate și depărtate, cu atâta mă conving mai mult că un tânăr care ar fi fost crescut singuratic într'un pustiu, fără cărți, fără învățătură și fără femei, ar muri virgin la orice vârstă ar ajunge.

421. Acî nu e vorba însă de un sălbatic de acest fel. Crescând un om printre semenii săi și pentru societate, e peste putință, ba nu e nici potrivit, să-l ții totdeauna în această sănătoasă ignoranță și ceea ce e mai rău pentru înțelepciune este să fii învățat pe jumătate. Aducerea aminte a obiectelor cari ne-au impresionat și ideile pe cari le-am dobândit ne urmăresc în retragerea noastră; o populează, fără să vrem, cu imagini mai seducătoare chiar de cât obiectele și fac singurătatea tot așa de funestă pentru cel care le-a dus acolo, pe cât este de folositoare celui care a rămas totdeauna singur.

422. Veghiază deci cu grijă asupra tânărului: el însuș se va putea păzi de toate, dar de el însus trebuie să-l păzești tu. Nu-l lăsa singur nici ziua, nici noaptea, cel puțin culcă-te în aceeaș odaie cu el: să se așeze în pat numai când e zdrobit de somn, să se scoale îndată că s'a deșteptat. Ferește-te de instinct, îndată ce instinctul nu mai e singur stăpân: e bun cât lucrează singur; îți dă de bă-

nuit îndată ce se amestecă cu așezămintele ome-
nești; nu trebuie să-l distrugi, ci să-l rânduiești și
aceasta e poate mai greu de cât a-l distruge. Ar
fi foarte primejdios ca el să învețe pe elevul tău
să-și mulțumească simțurile și să-și afle singur pri-
lejurile de a le satisface: dacă va cunoaște chiar
numai odată acest primejdios înlocuitor, e pierdut.
De atunci va avea totdeauna corpul și inima ener-
vate și va duce până la mormânt triste rezultate
ale acestei obișnuințe, cea mai nenorocită la care
poate fi supus un tânăr. Fără îndoială, în acest
caz, ar fi mai bine...¹ Dacă furia unui temperament
arzător ajunge să nu mai poată fi stăpânită, te
plâng, dragul meu Emil; dar nu voiu sta la îndoială
nici un minut, nu voiu lăsa ca menirea
naturii să fie înlăturată. Dacă e vorba să te supui
unui tiran, mai bine te dau celui de care pot să
te scap: orice s'ar întâmplă, te voiu scăpa mai
lesne de femei de cât de tine însuți.

423. Până la 20 de ani corpul crește și are
trebuință de toată substanța sa: continența până
atunci este firească și dacă nu o păzești, vatami
însăși constituția corpului. Dela 20 de ani conti-
nența este o datorie morală; ea te învață să
stăpâni și a-ți domină poftele. Dar datoriile morale
au modificările, excepțiile și regulile lor. Când slăbi-

¹ Credem, că întregirea acestui pasagiu și executarea punctelor
indicate în acest §, e bine s'o lăsăm pe seama cetitorilor lui Emil.
Rousseau a făcut triste experiențe în toate aceste chestii. (Nota lui
Sallwürk).

ciunea omenească te silește să nu poți înlătură o alternativă, din două rele trebuie să alegi pe cel mai mic; orișicum, e mai bine să faci o greșeală, decât să contractezi un viciu.

424. Aduceți-vă aminte că nu mai vorbesc aci de elevul meu, ci de al vostru. Pasiunile lui, pe cari le-ați lăsat să fiarbă, vă domină; supuneți-vă lor pe față și fără să ascundeți că v'au învins. Dacă știți să-i arătați aceasta cum se cuvine, va fi mai mult rușinat decât mândru și vă veți păstră dreptul de a-l conduce în rătăcirea lui, ca să-l faceți, cel puțin, să se ferească de prăpastie. E de mare interes ca ucenicul să nu facă nimic fără știința și voința învățătorului, fie chiar un lucru rău. E de o mie de ori mai bine ca guvernorul să aprobe o greșeală și să se înșele, decât să fie înșelat de elevul lui și greșeala să se facă fără ca el s'o știe. Cine crede că poate închide ochii la un lucru oarecare, va fi silit îndată să-i închidă la toate; primul abuz îngăduit aduce altul și lanțul nu se mai sfârșește decât cu răsturnarea oricărei rândueli și cu disprețul oricărei legi.

425. O altă greșeală, pe care am mai combătut-o, dar care nu va ieși niciodată din spiritele strimte, este aceea de a luă totdeauna o demnitate magistrală și de a voi să te înfățișezi spiritului elevului tău ca un om perfect. A lucra așa este a avea o metodă pe dos. Ei nu văd că, vrând să-și întărească autoritatea, o distrug, că, pentru a fi ascultat, trebuie

să te pui în locul celui ce ascultă și trebuie să fii om ca să știi vorbii inimii omenești. Toți acești oameni *perfecti* nici nu impresionează nici nu conving; ei cred totdeauna că e lesne să combați niște pasiuni pe cari nu le simți. Dacă vrei să vindeci pe elev de slăbiciunile lui, arată-i slăbiciunile tale. Să vadă în tine aceleași lupte pe cari le simte și el și să învețe a se învinge, după exemplul tău. În acest caz, nu va zice ca alții: «Bătrânii aceștia, de «necaz că nu mai pot fi tineri, vor să trateze pe «tineri ca pe bătrâni și, pentrucă la ei s'a stins «orice dorință, socotesc crime dorințele noastre».

426. Montaigne spune că întrebă într'o zi pe seniorul de Langey de câteori, în timpul negocierilor din Germania, s'a îmbătat pentru serviciul regelui ¹.

Voiu întrebă și eu bucuros pe guvernorul unui anume tânăr de câte ori a intrat într'o casă de cele rele pentru interesul elevului său. De câte ori? Mă înșel. Dacă cea dintâiu vizită n'a tăiat pentru totdeauna pofta desfrânatului de a mai intra, dacă nu iese de acolo căit și rușinat, dacă nu varsă în sânul tău torente de lacrimi, părăsește-l îndată, e un monstru sau tu ești un imbecil, în orice caz nu-i vei mai fi folositor la nimic. Dar să lăsăm aceste expediente extreme, triste pe cât de primejdioase, și cari n'au nici o legătură cu educația noastră.

¹ Petitain arată că acest pasagiu e Cartea I, Cap 25 și adaugă: Montaigne vorbește de acest Langey în mai multe locuri, dar numai acî il numește «senior».

427. Câte precauțiuni sunt necesare pentru un tânăr bine născut, înainte de a-l pune în contact cu moravurile scandaloase ale veacului nostru! Aceste precauțiuni sunt supărătoare, dar sunt neapărat trebuincioase și neglijența asupra acestei chestiuni aduce pierzania tinerimii. Prin dezordinea tinereții degenerază oamenii și ajung ceea ce sunt astăzi. Injosiți și lași chiar în vițiile lor, au suflete mici, pentru că corpurile lor istovite au fost de timpuriu corupte; d'abiă le rămâne destulă viață ca să se mișce. Cugetările lor subtile arată niște spirite de puțină valoare. Nu pot avea nici o simțire mare și nobilă. N'au nici simplitate, nici vigoare: netrebnici în toate și răi mișelește, ei sunt numai lăudăroși, falși, șarlatani; n'au nici măcar destul curaj ca să fie niște hoți iluștri. Așa sunt indivizii cei vrednici de dispreț cari alcătuesc tinerimea desfrânată și fără pic de rușine. Dacă s'ar fi găsit unul singur care ar ști să fie moderat și cumpătat, care ar putea — în mijlocul lor — să-și ferească inima, sângele și moravurile de molima pildelor rele, acela, la 30 de ani, ar sdrobî toate aceste gânganii și ar deveni stăpânul lor cu mai puțină greutate decât a avut ca să se stăpânească pe sine.

428. Oricât de puțin l-ar fi îndreptățit la aceasta pe Emil nașterea sau averea, ar fi fost el acest om, dacă ar fi voit să fie; dar i-ar disprețui prea mult pentru a se coborî să-i supună. Să-l vedem acum în mijlocul lor, intrând în societate, nu

pentru a se impune, ci pentru a o cunoaște și pentru a găsi aci o tovarășă vrednică de el.

429. Din orice neam s'ar trage, în orice societate ar începe să se introducă, debutul său va fi simplu și fără strălucire: ferească-l Dumnezeu să aibă nenorocirea de a străluci într'însa! El n'are calități de acelea cari iau ochii la prima vedere și nici nu vrea să le aibă. Prețuește prea puțin judecățile oamenilor pentru ca să se plece prejudecăților lor și nu dorește să fie stimat înainte de a fi cunoscut. Felul său de a se înfățișa nu este nici modest, nici îngâmfat, este natural și adevărat; nu este nici stânjenit în mișcări nici prefăcut, și, în mijlocul unui cerc de oameni, este ca și cum ar fi singur și fără martori. Va fi oare, din pricina aceasta, mojie, disprețuitor, fără atențiune față de oricine? Din potrivă; dacă, singur, nu privește cu dispreț pe ceilalți oameni, de ce i-ar disprețui trăind cu el? Nu socotește că-i sunt superiori în felul de purtare, pentrucă inima sa nu-i socotește superiori; dar nu le arată indiferență, căci nici nu o are: dacă nu știe formulele politetei, cunoaște datoriile umanității. Nu-i place să vadă suferind pe nimeni: nu va da locul său altuia prin prefăcătorie, dar i-l va cedă bucuros prin bunătate, dacă, văzându-l uitat, socotește că această uitare îl face să sufere; căci tânărul meu mai lesne va stă în picioare de bunăvoie decât să vadă pe altul stând de silă.

430. Deși Emil, în deobște, nu are stimă pentru oameni, nu le va arăta dispreț, pentrucă i-e milă de ei și-i plânge. De vreme ce nu-i poate face să guste adevăratele bunuri, le lasă bunurile opiniunii cu cari ei se mulțumesc, căci se teme ca nu cumva, luându-li-le pe acestea, să-i facă mai nenorociți decât înainte. Nu e deci certăreț și contradicător; dar nu este nici prea îngăduitor și lingușitor. Iși spune părerea fără să combată pe cineva, fiindcă iubește libertatea mai presus de orice și fiindcă sinceritatea este unul din drepturile cele mai frumoase ale libertății.

431. Vorbește puțin, fiindcă nu dorește să se ocupe lumea de el; pentru acelaș motiv, spune numai lucruri folositoare: altfel, ce l-ar îndemna să vorbească? Emil e prea instruit, ca să fie vreodată flecar. Flecăria vine, neapărat, sau din pretențiunea de a face spirit — despre care voiu vorbi mai departe — sau din prețul ce dăm noi fleacurilor, socotind, prosteste, că și ceilalți le prețuesc ca și noi. Cel care cunoaște destule lucruri pentru ca să le apreteze pe toate după valoarea lor, nu vorbește niciodată prea mult, căci își dă seama de atențiunea ce i se poate da și de interesul ce poate să producă cuvintele sale. In genere, oamenii cari știu puțin vorbesc mult și oamenii cari știu mult vorbesc puțin. E firesc ca un ignorant să găsească important tot ce știe și să-l spună la toată lumea. Dar un om, instruit nu-și începe prea lesne repertoriul, căci

ar aveà multe de spus și vede că, după el, ar mai rămâneà și mai multe de spus; de aceea tace.

432. Emil nu vrea să strice deprinderile altora, ba se conformă lesne cu ele, nu spre a se arătã că știe obiceiurile nici spre a se prefăce că e om politic, dar, din potrivă, de teamă să nu fie observat, să nu atragă atenția asupra-i; niciodată nu e mai la largul său de când nu-l bagă nimeni în seamă.

433. Intrând în societate, el nu-i cunoaște de loc deprinderile; nu e însă, din pricina aceasta, timid sau fricos. Dacă se dă la o parte, n'o face fiindcă se găsește încurcat, ci pentrucă, dacă vrei să vezi bine, trebuie să nu fii văzut. Nu-i pasă de ce cred alții despre el și nu se teme de ridicol; de aceea, fiind totdeauna liniștit și cu sânge rece, rușinea rău înțeleasă nu-l turbură. Ori că-l privește cinevã ori nu, el face totdeauna cât poate mai bine- ceea ce face. Fiind totdeauna cu toată atenția ca să observe bine pe alții, el pricepe manierele lor cu o înlesnire pe care nu pot s'o aibă cei cari sunt sclavii opiniunii curente. Se poate zice că el do-bândește mai repede deprinderea în societate, tocmai fiindcă îi pasă puțin de ea.

434. Nu vă înșelați însă asupra siguranței sale și n'o comparați cu a tinerilor voștri plăcuți. El e hotărât, nu îngâmfat; manierele sale sunt libere, nu disprețuitoare: numai sclavii iau câteodată în-fățișare obraznică, cel liber nu este prefăcut. N'am văzut niciodată un om cu sufletul adevărat mândru

care să-și arate mândria în înfățișare. Această afecțiune este mai potrivită cu sufletele josnice și pline de deșertăciune cari pot să impună numai prin aceasta. Citesc într'o carte¹ că un strein se prezintă într'o zi în sala faimosului Marcel² și acesta-l întreabă din ce țară este.

— «Sunt Englez, răspunde streinul. — D-ta Englez! replică dănțuitorul. Să fii d-ta din acea insulă unde cetățenii iau parte la administrația publică și sunt o porțiune din puterea suverană!³. Nu, d-le, fruntea d-tale lăsată în jos, privirea timidă, mersul nesigur mi-anunță numai pe un sclav cu titlul de alegător».

435. Nu știu dacă această judecată arată o cunoaștere adâncă a adevăratului raport între caracterul unui om și exteriorul lui. În ce mă privește, neavând onoarea să fiu profesor de danț, aș fi judecat tocmai din potrivă. Aș fi zis: «Acest Englez

¹ Petitain zice că Rousseau citează din cartea «*Despre spirit*» (De l'Esprit) a filosofului francez Helvetius (1715—1771).

² Vezi cartea II § 240.

³ Ca și cum ar exista cetățeni cari să nu fie membri ai cetății și cari să nu aibă o părțică din autoritatea supremă! Dar Francezii, socotind potrivit să uzurpe acest nume respectabil de «cetățeni», care veniă dela membrii cetăților galice, i-au denaturat înțelesul încât nu mai însemnează nimic. Un om care mi-a scris multe prostii în contra «*Nouei Eloixe*» și-a pus, după semnătură, acest titlu: «*Cetățean din Païmboeuf*» și a crezut că face o glumă excelentă. (Nota autorului ed. Amsterdam). Rousseau avea obiceiul să pună pe coperta cărților alături de numele său și titlul: «*Cetățean din Geneva*».

nu e trăit la Curte; n'am auzit niciodată că cei trăiți la Curte au capul în jos și mersul nesigur; un om timid față de un dănuitor, poate să nu fie nicidecum timid în Camera Comunelor¹. Desigur acest domn Marcel trebuie să-și socotească compatrioții ca Români curați.

436. Când iubești, vrei să fii iubit. Emil iubește pe oameni și vrea să le placă. Cu atât mai mult vrea să placă femeilor: vârsta, moravurile, proiectul lui², toate se unesc ca să-i întrețină această dorință. Zic «moravuri», căci ele au mare rol; oamenii cu bune moravuri sunt adevărații adoratori ai femeilor. Ei nu au ca alții un fel de vorbire galantă și batjocoritoare; ci au o atențiune mai adevărată, mai duioasă și care pornește din inimă. Aș putea să cunosc între o sută de mii de stricați cari se învârtesc în jurul unei femei tinere pe omul cu deprinderi curate și care poruncește naturii sale. Judecați cum trebuie să fie Emil, cu un temperament nou de tot și cu atâtea motive de a-i rezistă! Cred că lângă ele va fi câteodată timid și stângaci; dar desigur această stângăcie nu le va dispăcea și chiar cele mai puțin drăcoase vor avea foarte adesea meșteșugul de a se bucura de ea și chiar de a o mări. De altfel atențiunea sa își va schimba mult forma după împrejurări. Va fi mai modest și

¹ În Anglia parlamentul se compune din două Camere: a *Commonelor* (cu membri aleși) și a *Lorxilor* (cu membri pe viață și cu drept de moștenire).

² Proiectul de a-și afla o soție. Vezi § 408 din această carte.

mai respectuos cu femeile măritate, mai viu și mai duios față de fete, căci nu pierde din vedere scopul cercetărilor sale.¹ și va fi totdeauna cu mai multă băgare de seamă la ceea ce i-l amintește.

437. Nimeni nu va fi mai respectuos pentru toate deosebirile întemeiate pe rândueala naturii și chiar pe rândueala societății; dar cele dintâiu vor fi totdeauna puse înaintea celorlalte și vă respectă mai mult pe un simplu particular mai bătrân decât pe un magistrat de o vârstă cu dânsul. Fiind de regulă printre cei mai tineri în adunările în cari se va găsi, va fi totdeauna unul din cei mai modești, nu prin vanitatea de a părea umil, ci printr'un sentiment firesc și întemeiat pe rațiune. Nu va avea obraznica îndrăzneală a unui tânăr îngâmfat, care, pentru a face să petreacă societatea, vorbește mai tare decât cei înțelepți și taie vorba celor bătrâni. Desigur că purtarea sa nu va justifica răspunsul unui bătrân nobil către Ludovic al XV, care îl întrebă dacă îi place mai mult vremea lui sau vremea de față: «*Sire, mi-am petrecut tinerețea respectând pe bătrâni și trebuie să-mi petrec bătrânețea respectând pe copii*».

438. Având un suflet iubitor și simțitor, dar fiind deprins să nu prețuească nimic după măsura opiniei curente, de și vrea să placă celorlalți, va prețui puțin considerația lor. De aci urmează că

¹ Vezi § 408.

va fi mai mult afectuos decât politicos, că nu va fi mândru nici fudul și că va fi mișcat mai mult de o mângâiere decât o mie de laude. Pentru aceleași motive nu-și va neglija nici manierele nici ținuta; va putea chiar să caute a se găti nu ca să pară om de gust, ci ca să-și facă figura mai plăcută; nu va face apel la «cadru aurit»¹ și nici odată nu-și va mânji îmbrăcămintea printr'un lux strigător.

439. Se vede că toate acestea nu cer din partea mea vreun șir nou de reguli, ci sunt un efect al primei sale educațiuni. Se face un adevărat mister din buna purtare în lume, ca și când în vârsta în care ne deprindem cu aceasta nu am căpătat deprinderile în mod firesc, ca și cum cele dintâiu legi ale acestei bune purtări nu trebuiesc căutate într'o inimă cinstită. Adevărata politeță este să arăți oamenilor bună voință; când o ai, o arăți fără nici o greutate; dar pentru cel care nu o are a trebuit să se găsească meșteșugul de a o imita.

440. «Cel mai nenorocit efect al politeței obișnuite este că te învață arta de a putea să te lipsești de virtuțile pe cari ea le imită. Să ni se inspire prin educație iubirea de omenire și binefacerea, și vom avea politeță; sau nu vom mai avea nevoie de ea.

441. «Dacă n'avem politeță care se anunță prin grație, vom avea pe aceea care arată pe omul

¹ Vezi cartea II § 256.

«cinstit și pe bunul cetățean; nu vom avea nevoie
«să alergăm la falșitate.

442. «In loc să fii meșteșugit ca să plăci, va
«fi de ajuns să fii bun; în loc să fii mincinos ca
«să lauzi slăbiciunile altora, va fi de ajuns să fii
«indulgent.

443. «Cei cu cari te vei purtă astfel, nici nu
«se vor mândri nici nu se vor corupe; vor fi
«numai recunoscători și se vor face mai buni». ¹.

444. Mi se pare că, dacă e o educație care să
producă felul de politeță pe care-l cere aci d. Duclos,
este tocmai aceea al cărei plan l-am arătat până acum.

445. Mărturisesc totuș că, având niște principii
așă de deosebite, Emil nu va fi *ca toată lumea*
și să-l ferească D-zeu de a fi vreodată! dar, dacă
va fi altfel decât ceilalți, nu va fi nici supărător
nici ridicol: se va observă deosebirea, dar ea nu
va incomodă pe nimeni. Emil va fi, dacă voiți, un
strein amabil. La început îi vor iertă ciudățeniile,
zicând: *Se va forma*. Apoi se vor învăță cu ma-
nierele lui și, văzând că nu se schimbă, îl vor
iertă iarăși zicând: *Așă e el*.

446. Nu va fi sărbătorit ca un om plăcut; dar
îl vor iubi fără să știe de ce. Nimeni nu-i va
lăudă spiritul, dar îl vor face bucuros judecător
între oamenii de spirit, căci al lui va fi hotărît și

¹ Din: Duclos, «Considerațiuni despre moravurile veacului nostru». (*Considérations sur les moeurs de ce siècle*). Charles Duclos, moralist francez (1704—1772).

limitat, va avea simțul drept și judecata sănătoasă. Fiindcă nu aleargă niciodată după ideile noi, nu va căuta să arate că are spirit. L-am făcut să înțeleagă că toate ideile mântuitoare și cu adevărat folositoare oamenilor au fost cele dintâiu cunoscute, că ele au format în toată vremea singurele legături ale societății, și că spiritele filozofice ¹ nu se pot distinge decât prin idei primejdioase și nenorocite pentru neamul omenesc. Nu-l impresionează nici decum acest mod de a se face admirat: știe în ce stă fericirea vieții sale și în ce poate contribui la fericirea altora. Sfera cunoștințelor sale nu se întinde decât la ceea ce poate fi folositor. Drumul său este îngust și bine hotărât; nefiind ispitit să iasă dintr'însul, rămâne confundat cu cei cari merg pe el și nu vrea nici să se rătăcească de ei nici să strălucească între dânșii. Emil este un om cu bun simț și nu vrea să fie altceva: oricât ai vrea să-i faci o insultă din acest titlu, el se va simți totdeauna onorat de el.

447. De și dorința de a plăcea îl silește să nu-i fie cu totul indiferentă opinia altora, el va lua din această opiniune numai ceea ce se raportează deadreptul la persoana sa fără să se ocupe de aprețierile arbitrare cari au ca lege numai moda sau prejudecățile. Va avea ambițiune să facă bine tot ce va face, ba chiar să facă mai bine decât altul; la

¹ Totdeauna Rousseau a întrebuințat acest cuvânt cu o nuanță de ironie.

alergări, va voi să fie cel mai ușor; la luptă, cel mai tare; la jocuri, cel mai iscusit. Se va ocupa însă prea puțin de calitățile cari nu sunt lămurite prin ele însele și cari au trebuință să fie constatate prin judecata altuia: de exemplu, să aibă mai mult spirit decât altul, să vorbească mai bine, să fie mai învățat, etc. Și mai puțin încă va lua în seamă pe cele cari nu țin nicidecum de persoană: a fi dintr'o familie mai mare, a fi mai bogat, a avea mai multă trecere, a fi mai considerat, a impune printr'un mai mare lux.

448. Iubind pe oameni ca semeni ai săi, va iubi mai ales pe aceia cu cari se va potrivi mai mult pentru că se va simți bun. Judecând această potrivire după conformitatea gusturilor în chestiunile morale și în tot ce se raportă la un bun caracter, va fi bucuros să se vadă aprobat de ei. El nu-și va zice: «Mă bucur, pentru că mă aprobă», ci: «Mă bucur, pentru că aprobă binele pe care-l fac; mă bucur fiindcă oamenii își fac o cinste din lucrurile pentru cari mă cinstesc; câtă vreme vor judeca tot așa de sănătos, va fi foarte frumos pentru mine să dobândesc stima lor».

449. Studiând pe oameni după purtarea lor în societate cum îi studiază mai nainte după pasiunile lor în istorie, va avea adesea ocazie să reflecteze asupra celor ce mângâie sau supără inima omenească. Iată-l dar că filozofează asupra principiilor gustului; acesta e studiul care i se potrivește mai bine în această epocă.

450. Cu cât cauți mai departe definițiunile gustului, cu atât te rătăcești mai mult. *Gustul* este numai facultatea de a judecă despre ce place sau nu place celor mai mulți. Dacă ieșiți de aci, nu veți mai ști ce este gustul. De aci nu urmează că sunt mai mulți oameni de gust de cât de alt fel; căci, de și cei mai numeroși judecă sănătos despre fiecare obiect, sunt puțini oameni cari să judece ca ei despre toate obiectele; apoi, de și unirea gusturilor celor mai generale face bunul gust, sunt puțini oameni de gust, precum sunt puține persoane frumoase, de și întrunirea trăsăturilor celor mai comune alcătuiește frumusețea.

451. Să se observe că aci nu e vorba de ceea ce-ți place fiindcă ți-este folositor, nici de ceea ce-ți displace fiindcă-ți strică. Gustul privește lucrurile indiferente sau cel mult cu interes de distracție, iar nu cele ce se țin de nevoile noastre: ca să judeci pe acestea, nu e nevoie de gust, ajunge pofta. Iată din ce pricină sunt așa de grele și — pare-se — atât de arbitrare hotărârile propriu zise ale gustului, căci, afară de instinctul care le determină, nu se vede rațiunea acestor hotărâri. Mai trebuie să deosebim legile lui în privința lucrurilor morale și legile în privința lucrurilor fizice. În acestea din urmă principiile gustului par cu totul inexplicabile. Dar trebuie să se observe că e o parte morală în tot ce ține de imitație¹: așa se explică frumuseți

¹ *Nota autorului*: Aceasta s'a dovedit într'o *Incercare asupra originii limbilor*, care se găsește în culegerea scrierilor mele.

cari par fizice și cari, în realitate, nu sunt așa. Voiu adăogă că gustul are regule locale cari se țin de climă, de moravuri, de forma guvernului, de felul învățământului, că multe altele se țin de vârstă, de sex, de caracter și în această privință se zice că *gusturile nu se discută*.

452. E natural ca toți oamenii să aibă gust; dar nu-l au toți în aceeaș măsură și nu se desvoltă la toți până la acelaș grad și la toți se poate schimbă prin diferite cauze. Măsura gustului se ține de sensibilitatea pe care a dobândit-o cineva; iar cultura și forma, de societățile în cari a trăit. In primul rând, trebuie să trăești în societăți numeroase ca să poți face multe comparațiuni. Al doilea, trebuie să fie societăți unde nu se lucrează, ci se petrece, căci în cele de afaceri regula nu e plăcerea, ci interesul. Al treilea, trebuie să nu domnească în aceste societăți prea mare inegalitate, tirania opiniei curente să fie moderată și să stăpânească mai mult voluptatea decât vanitatea, căci, în cazul contrariu, moda înăbușește gustul și nu cauți ceea ce place, ci ceea ce distinge.

453. In cazul din urmă nu mai este adevărat că bunul gust e al celor mai mulți. De ce? Pentrucă obiectul se schimbă. Atunci mulțimea nu mai are o judecată a ei, ci judecă după cei ce-i socotește mai luminați de cât ea; aprobă nu ceea ce e bine, ci ceea ce au aprobat ei. In toate timpurile, faceți ca fiecare om să aibă ideile sale proprii; ceea ce e

mai plăcut prin sine însuși va avea totdeauna pluralitatea voturilor.

454. În lucrările lor, oamenii nu fac nimic frumos decât prin imitație. Toate modelele adevărate ale gustului sunt în natură. Cât ne depărtăm mai mult de acest învățător,¹ cu atât tablourile noastre sunt mai schimonosite. Atunci ne luăm modelele din obiectele cari ne plac și *frumosul de fantazie*, supus caprițului și autorității, este numai ceea ce place acelor cari ne conduc.

455. Cei cari ne conduc sunt artiștii, sunt cei mari și cei bogați; iar ceea ce-i conduce pe ei înșiși este interesul lor sau vanitatea. Aceștia, pentru că să-și arate bogățiile, iar ceilalți, pentru că să profite de ele, născocesc pe întrecute motive noi de cheltueală. Astfel devine stăpânitor luxul cel mare și luxul poruncește să fie plăcut ceea ce este greu și costisitor; atunci ceea ce se pretinde *frumos* nu numai că nu imită natura, dar nu dobândește acest nume decât căutând să i se împotrivescă. Iată cum *luxul* și *răul gust* devin nedespărțite. Pretutindeni unde gustul e risipitor, este fals.

456. Gustul, bun sau rău, își ia forma mai ales în legăturile între cele două sexe; cultivarea sa este o necesitate cerută de scopul acestor legături. Când însă ușurința cu care se ajunge scopul mic-

¹ Adică de natură.

șorează dorința de a plăcea, gustul degenerază; de aceea mi se pare că se explică în mod temeinic pentruce bunul gust ține de bunele moravuri.

457. Consultați gustul femeilor în lucrurile fizice și cari țin de judecata simțurilor; consultați pe al bărbaților în lucrurile morale și cari țin mai mult de inteligență. Când femeile vor fi ceea ce trebuie să fie, se vor mărgini la lucrurile de competența lor și vor judecă totdeauna bine; dar de când ele s'au făcut arbitrii literaturii, de când s'au pus să judece cărțile și să le scrie de zor, nu se mai pricep la nimic. Autorii cari consultă pe aceste *savante* asupra scrierilor lor sunt totdeauna siguri că vor fi rău sfătuiți; oamenii galanți cari le întreabă despre îmbrăcămintea lor sunt totdeauna îmbrăcați ridicol. Voiu avea în curând prilejul să vorbesc despre adevăratele talente ale acestui sex, despre modul cum trebuiesc cultivate și despre lucrurile asupra cărora hotărârile lor trebuie să fie ascultate ¹.

458. Iată considerațiunile elementare cari îmi vor servi ca principii în discuțiile cu Emil al meu în privința unei chestiuni ce nu-i este nicidecum indiferentă în împrejurările în cari se găsește și față de scopul pe care-l urmărește. Dar oare pentru cine poate fi indiferentă această chestiune? Cunoașterea lucrurilor plăcute și neplăcute oamenilor,

¹ In cartea V și în special § 184.

e necesară nu numai celui ce are trebuință de ei, ci chiar aceluia care vrea să le fie folositor: trebuie să le plăci, ca să-i poți servi; iar arta de a scrie nu este nicidecum un studiu zadarnic când o întrebuințezi pentru ca să faci să se asculte adevărul.

459. Dacă aş avea să aleg — pentru a cultivă gustul elevului meu — între țările în cari cultura aceasta e d'abia născută și altele în cari ar fi și degenerat, aş urmă ordinea regresivă, începând călătoria prin aceste din urmă ca s'o sfârșesc prin cele dintâiu. Motivul acestei alegeri este următorul: gustul se corupe printr'o delicateță excesivă care-l face să simtă lucruri pe cari nu le observă comunul muritorilor; această delicateță duce la spiritul de discuție, căci cu cât subtilizezi obiectele cu atât numărul lor crește, iar subtilitatea aceasta face tactul mai delicat și mai puțin uniform. Se formează atunci atâtea gusturi câte capete. Discutând pentru anumite preferențe, apelezi la diferite cunoștințe și la filozofie și astfel înveți a cugetă. Observațiunile fine pot fi făcute numai de oameni foarte deprinși cu lumea, pentrucă ele apar după toate celelalte, iar oamenii puțin obișnuiți cu adunările numeroase își cheltuesc atențiunea observând trăsăturile cele mari. Poate că astăzi în nici un oraș cult din lume nu există un gust general mai rău ca la Paris; totuș, numai în această capitală se cultivă bunul gust și se pare că sunt puține cărți prețuite în Europa ai căror autori să nu se fi

format la Paris. Cei cari își închipuiesc că e destul a citi cărțile ce se fac aici se înșeală: înveți mai mult din convorbirea cu autorii decât din cărțile lor; iar autorii chiar nu sunt aceia dela cari poți să înveți mai mult. Numai spiritul adunărilor desvoltă o minte cugetătoare și o face să aibă vederi cât se poate mai largi. Dacă aveți o scânteie de geniu, duceți-vă să petreceți un an la Paris: veți ajunge curând să fiți ceea ce puteți fi, sau nu veți fi niciodată nimic ¹.

460. Poți să înveți a cugeta și în locurile unde domnește răul gust; dar nu trebuie să cugeți ca aceia cari au acest gust și e greu ca lucrul să nu se întâmple când stai prea mult timp cu ei. Trebuie să-ți perfecționezi instrumentul de judecată prin ajutorul lor, dar să te ferești de a-l întrebuința ca ei. Mă voiu feri deci să lustruesc judecata lui Emil până a o altera și, când va avea tactul așa de fin ca să simtă și să compare diferitele gusturi ale oamenilor, îl voiu îndrepta să-și fixeze gustul său asupra unor obiecte mai simple.

461. Voiu începe chiar de mai departe, ca să-l fac să păstreze un gust curat și sănătos. În mijlocul risipei gălăgioase, voiu căuta să am cu dânsul convorbiri folositoare asupra obiectelor cari îi plac și voiu avea grijă să i le fac și distractive și

¹ Campe citenză pe Mercier (Tableau de Paris), unde se atribuie terenului plin de săruri și atmosferei din Paris efectul de a face pe cineva vioiu, spirituos, vesel și ușuratic. (*Nota lui Sallwürk*).

înductive. Acum este timpul citirii; e timpul potrivit a face analiza unui discurs și a-l face să simtă frumusețile elocuenței și ale dicțiunii. E puțin lucru să înveți mai multe limbi; folosul lor nu e așa de mare precât se crede; dar studiul limbilor duce la studiul gramaticii generale. Trebuie să înveți latinește pentru ca să știi bine franțuzește; trebuie să studiezi și să compari aceste două limbi pentru ca să înțelegi regulile artei de a vorbi.

462. Există oarecare simplitate de gust care-ți merge la inimă și care se găsește numai în scrierile celor vechi. În elocuență, în poezie, în orice fel de literatură, îi vei găsi, ca și în istorie, bogați în fapte și măsuțați în judecarea lor. Autorii noștri, din potrivă, *spun* puțin, dar *vorbesc* mult. Dacă luăm neconținut judecata acestora drept lege, nu vom ajunge să formăm judecata noastră. Diferența dintre cele două gusturi se simte în toate momentele și chiar pe morminte¹. Ale noastre sunt încărcate de elogii; pe ale celor vechi se citiau fapte.

463. *Sta, viator; heroem calcas*².

Dacă aș fi găsit acest epitaf pe un monument vechiu, aș fi ghicit deodată că e modern; căci nimic nu e mai comun în vremea noastră decât eroii, pe când la cei vechi erau rari. În loc să spună că un

¹ Adică în *inscripțiile* de pe morminte.

² *Stai, călătorule; calci peste țărâna unui erou*. Este epitaful generalului german François de Mercy, înmormântat pe câmpul de bătăie dela Nortlingen (Voltaire, Secolul lui Ludovic XIV cap. 3).

om a fost un erou, cei vechi ar fi spus ce a făcut pentru ca să fie erou. Compară cu epitaful acestui erou, pe al afemeiatului Sardanapal:

*Am zidit Tarsus și Anchiiale într'o zi și acum sunt mort*¹.

464. Care din acestea vi se pare că spune mai mult? Stilul nostru lapidar, umflat, este bun numai să înalțe pe pitici. Cei vechi arătau pe oameni în mod firesc și vedeai că erau oameni. Xenophon, vrând să cinstească memoria câtorva luptători uciși prin trădare în retragerea celor zece mii: «*Muriră — zice el — fără nici o vină în războiu ca și în prietenie*» Atât! Dar vedeți cât de încărcat trebuie să fi fost sufletul autorului, făcând elogiul acesta așa de scurt și așa de simplu². Plâng pe cel care nu-l găsește admirabil!

465. Pe o marmură dela Thermopyle se citiau aceste cuvinte:

«Trecătorule, du-te și spune Spartei că am murit aci ca să ascultăm de sfintele ei legi».

¹ Despre acest epitaf ne spune Petitain că este luat din Strabon (geograf grec trad. franceză 4° tom. IV pag. 373), dar acolo e mai lung și are cu totul alt caracter decât acela pe care vrea să i-l dea Rousseau după chipul cum îl infățișează. Epitaful întreg e așa: «*Sardanapal, fiul lui Anacyndaraxes, a făcut să se zidească într'o singură zi orașele Anchiiale și Tarsus. Trecătorule, bea, mănâncă, petrece, căci lot restul nu prețuește nici cât un bobârnac*».

² Xenophon era comandantul celor zece mii de greci cari se retrăgeau după ce combătuse pe Perșii lui Cyru cel tânăr (401 în. de Chr.) El a povestit această expedițiune în scrierea «*Anabasis*». Citatul lui Rousseau se găsește la sfârșitul cărții a 2-a.

Se vede bine că nu Academia de inscripțiuni a compus epitaful acesta¹.

466. Desigur că greșeala mea este dacă elevul meu, care prețuește așa de puțin vorbele, nu bagă de seamă aceste deosebiri și dacă ele nu influențează asupra alegerii lecturilor sale. Prins de elocuența puternică a lui Demosthene, va zice: «E un *orator*»; dar citind pe Cicerone, va zice: «E un *advocat*».

467. In genere, lui Emil îi vor plăcea mai mult scrierile celor vechi decât ale celor din vremea noastră, pentru că cei dintâi sunt mai aproape de natură și mai stăpâni pe geniul lor. Orice au putut zice La Motte și abatele Terrasson, nu se vede la specia umană un adevărat progres al rațiunii; pentru că tot ce se câștigă deoparte se pierde în alta, pentru că toate spiritele pleacă totdeauna din acelaș punct, pentru că întrebunțezi, ca să afli ce au gândit alții, vremea pe care ai folosi-o ca să înveți a gândi tu singur; de aceea avem mai multe cunoștințe dobândite și mai puțină vigoare a minții. Mentea noastră, ca și brațele, se deprinde a face totul cu unelte și nimic prin ea însăși. Fontenelle zice că toată aceasta dispută «despre cei vechi și

¹ Epitaful se găsește în Herodot, cartea VII § 228. Academia de inscripțiuni, întemeiată în 1663, se ocupă de chestiuni arheologice. Rousseau și aici găsește prilej să ironizeze instituturile înalte de cultură din Paris.

despre cei moderni¹ se reduce a ști dacă arborii erau altădată mai mari decât cei de azi. Dacă agricultura s'ar fi schimbat, n'ar fi fost o îndrăzneală răutăcioasă să faci o asemenea chestiune.

468. După ce l-am făcut,² astfel, să ajungă la izvoarele adevăratei literaturi, îi arăt apoi și canalele de scurgere ale compilatorilor moderni: jurnale, traduceri, dicționare. Și-aruncă puțin ochii la toate acestea și apoi le lasă, fără să se mai întoarcă vreodată la ele. Ca să-l înveslesc, îl fac să cunoască și flecăriile Academiilor: îi atrag atenția că fiecare din cei cari le compun prețuește mai mult singur decât împreună cu tovarășii săi; din acestea va trage însuși concluzia despre folosul tuturor acestor frumoase instituțiuni.

469. Îi duc la spectacole ca să studieze nu moravurile, ci gustul; căci aci mai ales pot să vadă gustul acei cari știu să reflecteze. Îi voiu zice: «Lasă preceptele și morala; nu aici le poți învăța». Teatrul nu e făcut pentru adevăr, ci pentru a lin-

¹ În secolul XVIII lumea cultă franceză a fost agitată prin așa numita *ceartă despre cei vechi și cei moderni*. Eră vorba să se decidă dacă, în instrucția tinerimii, e mai folositor să se întrebuinteze scrierile celor vechi sau ale celor moderni. Cum se vede din acest pasagiu și din cele următoare, Rousseau eră de partea celor ce susțineau cultura întemeiată pe autorii vechi (clasici). Din adversarii săi numește aci pe câțiva, din cari *Fontenelle* (1657—1757) cunoscut prin scrierea sa asupra *pluralității lumilor*. Mai citează și alte două nume mai puțin cunoscute: *Abatele Terrasson* (1670—1750) și *La Motte* (1672—1731), cari au luat parte la polemicile timpului și pe atunci au avut mare răsunset prin cărțile și articolele lor.

² Adică pe elevul său.

guși, a distră pe oameni: nicăiri nu poți învăța mai bine arta de a le plăcea și de a interesa inima omenească ¹. Studiul teatrului conduce la al poeziei, căci au acelaș obiect. Să aibă elevul meu o scânteie de gust pentru ea și va cultivă cu mare plăcere limbile poezilor, greaca, latina, italiana. Aceste studii vor fi pentru el niște petreceri nesilite și de aceea se va folosi și mai mult. Le va gustă pe deplin într'o vârstă și în niște împrejurări în cari inima lui se interesează de toate felurile de frumuseți cari pot s'o impresioneze. Inchipuiți-vă deoparte pe Emil al meu și de alta pe un ștregar din colegiu, citind cartea 4-a a Eneidei, sau din Tibull, sau Banchetul lui Platon ². Ce deosebire! Cât de mult va mișcă inima unuia, pe când nici nu va atinge pe a celuilalt! «O dragul meu tânăr! oprește-te, lasă cartea, te văd impresionat. Vreau să-ți placă vorbirea amorului, dar nu să te rățăcească: fii om simțitor, dar fii om înțelept. Dacă ești numai unul din aceștia, nu ești nimic». De altfel, îmi pasă puțin dacă va reuși sau nu în studiul limbilor moarte, în literatură, în poezie. Nu va prețui mai puțin dacă nu va ști nimic din toate acestea, căci în educația lui nu e vorba de asemenea lucruri ușurele.

¹ Chestiunea teatrului a discutat-o el într'o scriere intitulată «*Scrisoare despre spectacole*» (1758).

² Amorul formează fondul povestirii din Cartea IV a Eneidei și subiectul scrierii lui Platon: *Banchetul*. — *Tibul*, poet latin (54—19 în. de Chr.) a scris elegii, mai toate cu subiecte de amor.

470. Dacă-l învăț să simtă și să iubească frumosul în toate, scopul meu este să-i fixeze înclinările și gusturile, să împiedice a i se strică pornirile sale naturale și nu, cumva într'o zi să caute în bogăția sa mijloacele de a fi fericit, în loc să le găsească mai aproape de sine. Am zis în altă parte că gustul este arta de a se pricepe în lucrurile mici ¹ și aceasta e foarte adevărat. Dar dacă plăcerea vieții ține de o țesătură de lucruri mici, grija pentru ele nu poate să ne fie indiferentă: prin ele învățăm să o îndeplinim cu bunurile ce ne stau la îndemână, în chipul cel mai potrivit pentru noi. Nu înțeleg aici bunurile morale cari se țin de buna dispoziție sufletească, ci numai ceace se rapoartă la sensua-litate, la voluptate reală, lăsând la o parte prejudecățile și opinia curentă ².

471. Dați-mi voie, pentru a-mi desvoltă mai bine ideia, să las un moment pe Emil, a cărui inimă curată și sănătoasă nu mai poate servi ca regulă pentru nimeni, și să caut în mine însu-mi un exemplu mai bine simțit și mai apropiat de moravurile cititorului.

472. Sunt situațiuni cari par că schimbă natura și refac pe oamenii cari le îndeplinesc, fie în mai bine fie în mai rău. Un fricos devine brav intrând.

¹ *G. Petitaîn* ne spune că e vorba de scrisoarea către d'Alembert despre spectacole.

² Această gândire îndeamnă la o digresiune despre gustul practic (§ 472 până la § 500), care își are importanța pentru aprecierea lui Rousseau. (*Nota lui Sallwürk*).

în regimentul de Navara.¹ Spiritul de corp nu se ia numai în armată și efectele lui nu sunt totdeauna bune. M'am gândit de o sută de ori cu groază că dacă aș fi avut nenorocirea să îndeplinesc astăzi într'o anumită țară funcțiunea la care mă gândesc,² mâine aș fi de sigur tiran, hoț al banului public, distrugător al poporului, rău făcător pentru principe, dușman al oricărui sentiment de umanitate, dușman al dreptății și al oricărui virtuți.³

473. Deasemenea dacă aș fi bogat, însemnează că aș fi făcut totul ca s'ajung așa; aș fi deci arogant cu unii și umilit cu alții, sensibil și delicat numai pentru mine, neînduplecat și rău cu toată lumea; aș privi cu dispreț nenorocirile «canaliei»⁴, căci n'aș putea să numesc altfel pe cei săraci, ca să nu-și aducă lumea aminte că am fost și eu odată ca dânsii. În fine aș face din averea mea instrumentul plăcerilor mele și numai de acestea m'aș ocupa. Până aci aș fi ca toți ceilalți.

¹ Regimentele erau numite după circumscriptiile de recrutare. Navarezii trec și astăzi drept niște soldați excelenți și neînfricoșați. (*Nota lui Sallwürk*). *Navarre*: ținut în Franța, în regiunea Pirineilor.

² Sallwürk crede că acea funcțiune ar fi: arendașul impozitului general în Franța, cum a fost Helvetius.

³ Rousseau găsește aci prilej să critice pe funcționarii vechiului regim. Și prin asemenea pasagii scrierile sale se pot socoti ca pricini ale marii revoluțiuni.

⁴ *Canalie*, neologism (fr. *canaille*); cuvânt prin care obișnuiau în Franța cei mari să-și arate disprețul față de cei de jos.

474. Dar cred ¹ că într'un lucru m'aş deosebi mult: aş fi mai mult sensual şi voluptuos decât mândru şi îngâmfat; aş căută luxul moliciunii mai mai mult decât al ostentaţiei. Ba chiar mi-ar fi întrucâtva ruşine să-mi pun prea mult în vedere bogăţia şi, când aş stropi cu noroiu pe cei săraci, mi s'ar părea că aud pe invidios zicând la ureche vecinilor săi: *Iată un şarlatan care se teme foarte mult să nu-l cunoască lumea ce e.*

475. Din marele belşug de bunătăţi ce se găsesc pe pământ, aş căută ceeace îmi place mai mult şi ceeace pot să stăpânesc mai bine. De aceea aş întrebuinţa în primul rând bogăţia ca să-mi asigur tihna şi libertatea. La acestea aş adăoga sănătatea; dacă ea s'ar plăti cu bani; dar ea se cumpără numai cu moderaţiunea şi, fiindcă nu există adevărată plăcere în viaţă fără sănătate, aş fi moderat prin sensualitate.

476. Aş sta totdeauna cât se poate mai aproape de natură pentru a-mi mulţumi simţurile pe cari ea mi le-a dat; fireşte că aş fi cu atât mai mulţumit cu cât ar fi mai mult natural în desfătările mele. În alegerea obiectelor de imitaţie, aş luă totdeauna natura drept model; în poftele mele i-aş da totdeauna întâietate; în gusturile mele aş consulta-o totdeauna; în felurile de mâncare tot la ea

¹ Rousseau face aici un adaus la confesiunile sale, Vol. I, 1, unde e vorba de sensibilitatea sa în plăcerile materiale şi în I, 3 de sensibilitatea de iubire în fiinţa sa sbuciumată. (Nota lui Salhwürk).

aş alergă de preferinţă şi aş alege pe acelea cari trec prin mai puţine mâini ca să ajungă pe masa noastră. Aş preveni falsificările fraudei, căci aş alergă să întâmpin plăcerea. Lăcomia mea proastă şi grosolană n'ar îmbogaţi pe bucătar; n'aş cumpără cu aur otravă în loc de peşte¹; masa mea nu va fi încărcată cu acele minunate şi luxoase lături şi stârvuri aduse din depărtare; mi-aş risipi liniştea pentruca să-mi mulţumesc sensualitatea, pentrucă atunci oboseala, aceasta este şi ea o plăcere şi măreşte pe aceea pe care ea ți-o procură. Dacă aş vrea să mănânc un lucru care se găseşte la capătul lumii, mai bine m'aş duce, ca Apicius,² să-l caut acolo decât să-l aduc de acolo, căci bucatele cele mai alese vor fi totdeauna lipsite de acel ceva care nu se poate aduce cu ele şi pe care nu li-l poate da nici un bucătar, adică aerul climei în care s'au produs.

477. Pentru acelaş motiv, nu voi imita pe cei cari se socotesc mulţumiţi numai acolo unde nu se găsesc şi cari pun totdeauna anotimpurile în contradicţie cu ele însele şi climatele în contradicţie cu anotimpurile. Ei caută vara în timpul iernii şi iarna

¹ Joc de cuvinte în franţuzeşte: *poisson* (peşte), *poison* (otravă). În româneşte nu se poate traduce.

² G. Petitaîn ne spune că se cunosc în istoria Romanilor 3 oameni vestiţi cu acest nume şi câteşi trei vestiţi ca mîncăcioşi. Scriitorul Ateneus (cartea I cap. VI) zice că unul dintre ei a făcut o călătorie în Africa numai pentrucă i se spusese că acolo se gîsese un soi de «lăcuste de apă» mai mari decât cele pe cari le mîncă la Minturne. Se crede că aceste lăcuste erau în realitate raci.

în timpul verii și de aceea le e frig în Italia și cald în Nord, căci, crezând că fug de asprimea anotimpurilor, o găsesc în locurile în cari nu se pot păzi de ea. Eu sau voiu sta pe loc sau voiu face tocmai pe dos: voiu căută să profit de tot ce are plăcut un anotimp și de tot ce are particular o climă. Voiu avea astfel o diversitate de plăceri și de obiceiuri cari nu vor semăna între ele și cari vor fi totdeauna naturale; mă voiu duce să petrec vara la Neapole și iarna la Petersburg: voiu respira acum zefirul cel dulce lungit în peșterile răcoroase ale Tarentului, acum voiu fi fermecat de iluminăția unui palat de gheață, prăpădit de oboseală și nemaiputând respira, după plăcerile unui bal.

478. În serviciul mesei mele, în împodobirea locuinței mele, voiu căută să imit, prin mijloace foarte simple, varietatea anotimpurilor și să mă folosesc de desfătările fiecăruia, fără a anticipa asupra celor ce vor urma. E un lucru silnic și fără gust să turburi astfel opera naturii, să-i smulgi producțiuni fără voie, pe cari ți le dă cu părere de rău, bles-temându-te, și cari neavând nici sucurile lor nici savoare, nu pot nici să te hrănească nici să-ți mulțumească cerul gurii. Nu mi se pare nimic așa de insipid ca trufandalele. Numai cu mari cheltueli, cutare bogătaș din Paris, cu diferite cuptoare și sere calde, ajunge să aibă pe masă în toată vremea, legume rele și fructe rele. Dacă aș avea cireșe când e ger și pepeni galbeni ca chihlibarul în tim-

pul iernii, ce plăcere aş simţi, dacă cerul gurii nu simte trebuinţă să fie umezit nici răcorit? Pe căldura lui Cuptor, mi-ar fi plăcute castanele cele tari? Le-aş lua oare, scoase din cuptor, în locul coacăzeilor, fragilor şi fructelor răcoritoare pe cari mi-le-dă pământul fără atâtea griji? Acoperindu-ţi soba, în luna lui Ianuarie, cu vegetaţiuni silite, cu flori palide şi fără miros, nu împodobeşti iarna, ci răpeşti podoabele primăverii; îţi opreşti plăcerea ce simţi când te duci în pădure să cauţi cea dintâiu micşuneă, să pândeşti cel dintâiu boboc şi să strigi, transportat de bucurie: «Muritorilor! nu sunteţi părăsiţi; natura trăeşte încă!»

479. Ca să fiu bine servit, voi avea puţini servitori: am mai spus aceasta şi e bine s'o spun încă. Un burghez se foloseşte mai mult de singurul său «lacheu» decât un duce de cei zece «domni» cari îl înconjoară. De o sută de ori m'am gândit că, având la masă paharul lângă mine, pot să beau în minutul în care îmi place; din potrivă, dacă aş avea o masă de mare lux, ar trebui ca douăzeci de glasuri să repete: «Daţi de băut!» înainte de a-mi putea potoli setea. Ori cum ai lua-o, ceea ce faci prin altul, faci rău. Nu voiu trimite la negustori; voiu merge singur; voiu merge pentru ca oamenii mei să nu se poată înţelege cu dânşii pe spinarea mea, pentru ca să aleg ce-mi place şi să plătesc mai ieftin; voiu merge pentru ca să fac un exerciţiu plăcut, să văz puţin ce se petrece aiurea (aceasta

distrează și câte odată instruește); înfine, voi merge pentru ca să merg — și aceasta este ceva. Plictiseala începe din pricina vieții prea sedentare; când umbli mult, ți se urăște puțin. Portarul și lacheii sunt niște răi interpreți: n'aș vrea să-i am totdeauna pe ei între mine și restul lumii, nici să merg totdeauna cu gălăgia unei carete ca și cum mi-ar fi frică să mă întâlnesc cu oamenii. Căii unui om care se slujește de picioarele lui sunt totdeauna gata; dacă sunt osteniți sau bolnavi, știe el înaintea tuturor și nu i-e teamă că va fi nevoit să stea în casă, pentru acest motiv, când vizitiul său are poftă să nu lucreze; pe stradă nenumăratele încurcături nu-i pun răbdarea la încercare și nici nu-l silesc să stea în loc în momentul când el ar vrea să sboare. În fine, dacă e adevărat că nimeni nu te servește așa de bine cum te servești singur, chiar de-ai fi mai puternic decât Alexandru și mai bogat decât Cresus, nu trebuie să ceri dela alții decât serviciile pe cari nu poți să ți le faci singur.

480. N'aș voi să am ca locuință un palat, căci în acest palat aș locui numai într'o cameră: orice cameră comună nu este a nimănui și odăile tuturor oamenilor mei îmi vor fi tot așa de streine ca și casa vecinilor. Orientalii, deși foarte voluptuoși, au locuințe și mobile simple: ei privesc viața ca o călătorie și casa ca un han. Motivul acesta nu ne convinge pe noi, bogații ceștilalți, cari așezăm lucrurile ca să trăim totdeauna. Aș avea însă un alt

motiv, care ar produce acelaş efect. Mi s'ar părea că, stabilindu-mă cu atâta lux într'un loc, m'aş gonî oarecum din toate celelalte şi m'aş închide, ca să zic aşă, în palatul meu. Lumea e un palat destul de frumos. Oare nu aparţine totul celui bogat când vrea să se folosească de tot? Deviza lui este: *ubi bene, ibi patria*¹; căminul lui sunt locurile unde banul poate orice, ţara sa este pretutindeni unde-şi poate duce casa de bani, precum Filip zicea că e a lui oricare cetate în care putea să intre un catâr încărcat cu bani². De ce deci şi-ar ridică împrejur ziduri şi s'ar închide cu porţi ca şi cum ar fi să nu iasă niciodată? Dacă o epidemie, un războiu, o revoluţie mă gonesc dintr'un loc, mă duc în altul şi îmi găsesc acolo casa înaintea mea. De ce aş avea grije să-mi fac eu singur o casă, când se zidesc pentru mine în toată lumea? Doritor de a trăi, de ce mi-aş pregăti pentru mult mai târziu nişte mulţumiri pe cari pot să le găsesc chiar astăzi? Nu-şi poate face cineva o soartă plăcută, dacă se pune neconţinut în contradicere cu sine. Astfel Empedocle ţineă de rău pe locuitorii din Agrigent pentrucă grămădiau plăcerile unele după altele ca şi cum ar fi avut numai o zi de trăit şi pentrucă zidiau casele lor ca şi cum n'ar fi trebuit să moară niciodată³.

¹ Pe româneşte: *Unde e bine, acolo e patria mea.*

² Filip, regele Macedoniei, care a corupt pe mulţi din conducătorii statelor grece ca să slujească politica lui.

³ Faptul e citat de Montaigne în «Incerări» (cartea II, cap. I). Empedocle, filosof şi medic (sec. V în. de Chr.) a trăit în Sicilia şi s'a sinucis asvârlindu-se în gura vulcanului Etna.

481. De altfel la ce să-mi servească o locuință vastă, dacă n'am cu cine s'o populez și cu ce s'o umplu? Mobilele mele vor fi simple ca și gusturile mele. Nu voiu aveà nici galerie de tablouri, nici bibliotecă, mai ales dacă aș fi iubitor de lectură și cunoscător în ale artei. În acest caz aș ști că asemenea colecțiuni nu sunt niciodată complete și că lipsurile ce constați îți produc mai mult necaz decât dacă n'ai aveà nimic. În felul acesta belșugul face mizeria: nu e nici un proprietar de colecțiuni care să nu fi simțit aceasta. Când te pricepi, nu trebuie să-ți faci colecțiuni: nu poți aveà un salon de arătat altora când știi să-l folosești pentru tine.

482. Jocul nu e o petrecere de om bogat, ci un mijloc de distracție pentru unul care nu are nimic de făcut; iar plăcerile mele mi-ar da prea mult de lucru, încât nu mi-ar rămâneà vreme pentru o așa de rea întrebuințare. Fiind sărac și trăind singuratec, nu joc de loc, ba joc câteodată șah și aceasta îmi e prea destul. Dacă aș fi bogat, aș jucà și mai puțin, și numai un joc cu totul neînsemnat pentru ca să nu fiu nemulțumit și să nu văz pe altul nemulțumit lângă mine. Dacă îndestularea nu-ți dă motiv, interesul jocului nu se poate schimbà niciodată în patimă decât într'o minte proastă. Foloasele pe cari le poate aveà un om bogat din joc sunt totdeauna pentru el mai puțin importante decât pierderile și jocurile zise moderate, cari mănâncă profitul cu vremea, fac ca în

general să ai mai mult pierderi decât câştiguri; de aceea, dacă judeci bine, nu poate să-ți placă mult o distracție în care riscurile de toate felurile sunt în contra ta. Cel care simte o măgulire când norocul îl sprijinește, o poate căută în lucruri mult mai interesante; și acest sprijin al norocului se poate vedea tot așa de bine în jocul cel mai mic ca și în cel mai mare. Gustul pentru joc, rod al avariției și al plictiselei, prinde numai într'o minte seacă și într'o inimă goală; și mi se pare că așa avea destul sentiment și destule cunoștințe ca să mă lipsesc de o asemenea petrecere. Rar se văd cugetători cari să joace cu multă pornire, căci jocul suspendă cugetarea sau o îndreptează asupra unor combinațiuni sterpe; de aceea unul din foloasele și poate singurul pe care l-a produs gustul pentru științe, este că a mai potolit puțin această pasiune murdară: vor fi mai bucuroși să probeze prin argumente folosul jocului decât să joace¹. Eu l-aș combate față de jucători și așa simți mai multă plăcere să rîz de ei văzându-i că pierd decât să le câștig banii.

483. Așa fi același în viața particulară și în raporturile cu lumea. Așa vrea ca averea să dea peste tot îndestulare și să nu facă niciodată să se simtă inegalitatea. Strălucirea gâtului este supărătoare în multe privințe. Pentru ca să-mi păstrez printre oameni întreaga mea libertate, așa vrea să fiu îmbrăcat

¹ Există pe atunci un «Tratat asupra jocului» de Bobeyrac citat de Formey și el însuși apără jocul. (*Nota lui Sallwürk*).

aşa ca în toate rangurile să par a fi la locul meu şi să nu mă deosibesc nicăeri. Aş vrea ca, fără prefăcătorie, fără o schimbare a persoanei mele, să fiu la cârciumă om din popor şi la Palais-Royal om din societatea înaltă¹. În acest chip fiind mai stăpân pe purtarea mea, aş putea să mă folosesc de plăcerile tuturor stărilor. Se zice că sunt femei cari închid uşa lor celor cu mâneci brodate şi nu primesc decât pe cei cu dantelă². M'aş duce deci să-mi petrec ziua aiurea; dar dacă aceste femei ar fi tinere şi frumoase, aş putea câteodată să-mi pun dantelă ca să petrec la ele cel mult noaptea.

484. Singura legătură pe care aş avea-o cu cei apropiaţi de mine aş vrea să fie simpatia reciprocă, potrivirea gusturilor şi învoirea caracterelor. Aş trăi între ei ca om, nu ca bogătaş şi n'aş primi niciodată ca farmecul acestor legături să fie otrăvit prin interes. Dacă bogăţia mea mi-ar fi lăsat oarecare omenie, aş întinde departe serviciile şi binefacerile mele; dar în jurul meu aş dori să am o *societate* nu o *curte*, prieteni nu protejaţi; n'aş fi patronul mosafirilor mei, ci numai gazda lor. Independenţa şi egalitatea ar lăsa acestor legături toată sinceritatea bunei înţelegeri şi, dacă datoria şi interesul nu s'ar amesteca întru nimic, singura lege ar fi plăcerea şi prietenia.

¹ *Palais Royal*, una din clădirile cele mai însemnate din Paris. Are o galerie cu localuri de petrecere şi acolo se adună lumea zisă elegantă, dar cu vremea rămase pentru cei stricaţi.

² Probabil cei cu mâneci brodate sunt *burghezii*, cei cu dantelă sunt *nobili*, judecaţi după îmbrăcăminte.

485. Prietenul și femeia nu se cumpără. Cu bani e lesne să ai femei; dar acesta e mijlocul de a nu fi niciodată iubit de niciuna. Nu numai că amorul nu se vinde, dar banul îl omoară, fără cea mai mică îndoială. Cine plătește — de-ar fi și cel mai plăcut dintre oameni — tocmai din pricina faptului că plătește, nu poate să fie iubit multă vreme. Curând-curând va plăti pentru un altul sau acest altul va fi plătit din banii săi. În această dublă legătură, formată de interes și de desfrânare, fără amor, fără cinste, fără plăcere adevărată, femeia lacomă, necredincioasă și ticăloasă, tratată de nemernicul care primește tocmai cum tratează ea pe prostul care dă, își plătește astfel datoria față de amândoi. Ar fi lucru plăcut să fii darnic cu cine iubești, dacă n'ar ieși din aceasta un târg. Cunoșc un singur mijloc de a-ți satisface această înclinare față de iubita ta, fără să otrăvești amorul: să-i dai tot și pe urmă să fii hrănit de ea. Rămâne de știut care e femeia cu care n'ar fi nepotrivit acest procedeu.

486. Cel care zice: «Posed pe Lais, dar ea nu mă posedă», zice o vorbă fără spirit¹. Posesiunea care nu e reciprocă nu înseamnă nimic; e cel mult posesiunea sexului, nu a individului. Dar, dacă partea morală a amorului nu există, de ce să dai mare importanță restului? Căci nimic nu e mai

¹ E vorba filozofului grec Aristipp din secolul IV înainte de Christos. (*Nota lui Petitain*).

ușor de găsit. Un păzitor de catâri e, în aceasta, mai aproape de fericire decât un milionar.

487. O! dacă ai putea să arăți în deajuns neghiobia vițiului, ce bine s'ar vedeă, când ai obținut ce ai vrut, ce bine s'ar vedeă că nu ți-ai găsit socoteala! De ce această sălbatică lăcomie de a corupe inocența, de a-ți face victimă dintr'o ființă tânără pe care ar fi trebuit s'o protejezi și pe care prin această primă greșeală, o arunci fără scăpare într'o prăpastie de nenorociri, din care nu va ieși decât odată cu moartea? Brutalitate, vanitate, prostie, greșeală și nimic mai mult. Insași această plăcere nu e firească; ea vine dela opinia curentă și dela opinia cea mai josnică, fiindcă e o urmare a disprețului de sine. Cel care se socotește a fi cel din urmă dintre oameni se teme de orice comparație și vrea să treacă el cel dintâiu pentru a fi mai puțin vrednic de dispreț. Vedeți, vă rog, dacă cei lacomi după această bucată imaginară sunt vreodată tineri, plăcuți și vrednici de a fi plăcuți și cari, prin aceasta, ar fi scuzabili că sunt așa de dificili la gust. Nu; cu figura plăcută, cu merite, cu sentimente, nu prea ți-e teamă de experiența iubitei tale. Cu o întemeiată încredere, îi zici: «Tu cunoști plăcerile, n'are aface; inima mea îți promite ceea ce n'ai cunoscut niciodată».

488. Dar un craiu bătrân, istovit de ticăloșii, scârbos, fără delicateță, fără respect, fără nici un fel de onestitate, incapabil și nedemn să placă oricărei

femei care știe să deosebească pe oamenii simpatici, crede că va înlocui toate acestea față de o tânără inocentă, învingând prin grabă lipsa de experiență și dându-i cea dintâiu emoțiune a simțurilor. Ultima sa nădejde este să placă prin farmecul noutății; iată fără îndoială motivul secret al acestei fantazii; dar se înșeală, șila pe care o produce e tot așa de firească pe cât sunt dorințele pe cari voiă el să le excite. Se înșeală și în nebuna sa așteptare. Natura își cere drepturile ei: orice fată care se vinde, s'a dat mai înainte și, fiindcă a făcut-o după alegerea ei, ea a și făcut comparația de care el se teme. Cumpără deci o plăcere închipuită și inspiră tot atâta scârbă.

489. In ce mă privește, oricât m'aș schimbă fiind bogat, e un punct asupra căruia nu mă voiu schimbă niciodată. Dacă nu-mi rămâne nici bune moravuri nici virtute, îmi va rămâne cel puțin oarecare gust, oarecare simț, oarecare delicateță. Acestea m'ar opri să-mi cheltuesc prostește averea, alergând după himeră, să-mi sec punga și viața lăsându-mă să fiu înșelat și batjocorit de copii. Dacă aș fi tânăr, aș căută plăcerile tinereții și, dorind să le simt toată voluptatea, nu le aș căută ca om bogat. Dacă aș rămâne cum sunt, ar fi altceva: m'aș mărgini cu băgare de seamă la plăcerile vârstei mele, aș da urmare gusturilor pe cari le aș putea mulțumi și aș înăbuși pe cele cari mi-ar produce numai chin. Nu-mi voiu expune barba mea cărunță râsului bat-

jocoritor al fetelor tinere; n'aş putea să le văz scărbindu-se de desgustătoarele mele hârjoneli și pregătindu-și, pe socoteala mea, povestirile cele mai ridicole; n'aş putea să mi le închipuesc descriind nesuferitele plăceri ale maimuțoiului bătrân și răs-bunându-se astfel pentrucă le-au îndurat. Iar dacă niște deprinderi pe cari nu le-aş putea potoli mi-ar schimbă în trebuințe vechile mele dorințe, le-aş satisface poate, dar cu rușine și rușinându-mă de mine însumi. Aș despărți pasiunea de trebuință, m'aş potoli cum aș putea mai bine și m'aş oprî aci: nu mi-aş face o ocupațiune din slăbiciunea mea și mai ales n'aş vrea să am decât un singur martor. Viața omenească are și alte plăceri, când acestea lipsesc, alergând zadarnic după cele ce fug, pierzi și pe cele cari rămân. Să ne schimbăm gusturile cu anii, să nu schimbăm nici vârstele nici anotimpurile: trebuie să fii *tu* în toate timpurile și să nu lupți contra naturii, căci aceste sforțări zadarnice istovesc viața și ne împiedică a ne bucura de ea.

490. Oamenii din popor nu se plictisesc niciodată, căci au viață activă. Petrecerile lor nu sunt variate, dar sunt rare: multe zile de oboseală îi fac să guste cu multă plăcere câteva zile de sărbătoare. Trecerea aceasta dela un șir lung de zile de muncă la zile puține de odihnă dă farmec plăcerilor ce pot să guste după starea lor. Nenorocirea celor bogati, e *urâtul*: în mijlocul atâtor distracții

orânduite cu mari cheltueli, între atâția oameni cari caută toți să le placă, urâtul îi istovește și-i omoară. Viața lor se trece ocolindu-l și lovindu-se de el; îi apasă grozav greutatea lui nesuferită. Mai ales femeile, cari nu știu nici să se mai ocupe nici să petreacă, sunt roase de urât, sub numele de *aburi*¹. Pentru ele urâtul acesta devine un rău teribil, care le ia câteodată mintea și în sfârșit viața. După mine, nu există soartă mai nenorocită de cât a unei femei din Paris, firește dacă las la oparte soarta mitelului drăguț care se ține de ea și care, transformat în femeie fără ocupație, se depărtează de două ori de starea sa, și pe care vanitatea de a fi «om norocos» îl face să sufere lungimea zilelor celor mai triste pe cari le-a cunoscut vreodată o creatură omenească.

491. Așa zisele obligații sociale, modele, obiceiurile ce vin din lux și din fumurile nobleței strâng viața noastră în cea mai ursuză uniformitate. Plăcerea pe care vrei s'o ai față de alții este pierdută pentru toată lumea: n'o ai nici pentru ei nici pentru tine¹. Ridicolul, de care opinia se teme în toate,

¹ Se numia pe atunci *vapeurs* (aburi). In sec. XVII și XVIII se atribuia aburilor toate afecțiunile de nervi posibile și toate boile histerice. Rousseau în cartea 6-a a confesiunilor: «Aburii sunt bolile celor fericiți: ele au fost și ale mele». (*Nota lui Sallwürk*).

¹ *Nota lui Rousseau*. Două femei din lumea cea bună, ca să poată zice că petrec foarte mult, se hotărăsc să nu se culce niciodată decât la 5 ore de dimineață. Pe frigul iernii, servitorii lor stau toată noaptea pe stradă ca să le aștepte, păzindu-se cu mare greutate ca să nu degere. Intr'o seară, sau mai bine zis într'o dimineață, intră cineva în apartamentul în care aceste femei petreceau așa de bine încât nu știau când trec ceasurile. Ce credeți? erau singure și dormia fiecare pe câte un jeț.

e totdeauna lângă ea, o tiranisește și o pedepsește. Nu e cineva niciodată ridicol decât prin niște forme determinate: cel care știe să-și schimbe situațiile și plăcerile, șterge astăzi impresia de ieri; este ca neexistent în spiritul oamenilor, dar se bucură, căci este întreg al său în fiecare ceas și în fiecare lucru. Aș păstră pentru mine o singură formă: în fiecare situație nu m'aș ocupa de alta și aș socoti fiecare zi ca una singură, independentă de ieri și de mâine. Precum aș fi om din popor când aș fi cu poporul, tot asemenea la țară aș fi țăran și, când aș vorbi de agricultură, n'ar râde săteanul de mine. Nu m'aș apucă să-mi zidesc un oraș la țară, nici nu mi-aș așeză, în fundul unei provincii, Tuileriile ¹ în fața apartamentului meu. Mi-aș face o căsuță țărănească pe povârnișul unei frumoase coline umbrite, o casă albă cu obloane verzi și măcar că acoperișul de trestie e bun în toată vremea, aș vrea mai bine, ca lux, nu ardezia cea tristă, ci țigla, pentru că e mai curată și mai veselă decât trestia, pentru că așa sunt acoperite casele în țara mea. ² și pentru că aceasta mi-ar aduce puțin aminte de vremea fericită a tinereții mele. Aș avea o curte pentru păsări și un coșar cu vaci, ca să am lăpturi, cari îmi plac foarte mult. Ca grădină, aș avea una de zarzavaturi

¹ Tuileriile (*les Tuileries*) eră reședința regilor Franței în Paris. Grădini mari, un palat mareț și alte clădiri alcătuiau aceasta. Ele au existat până în 1871.

² În Geneva.

și ca parc aș aveã o frumoasă grădină cu pomi roditori la fel cu aceea despre care voiu vorbi îndată. Fructele, la discrețiunea mosafirilor, n'ar fi nici numărate nici culese de grădinarul meu; n'aș face ca un sgârcit luxos care înfățișează ochilor niște mândre spaliere de cari însă nici nu îndrăsești să te atingi. Această mică risipă nu m'ar costă mult, pentrucă mi-aș fi ales azilul în vreo provincie depărtată unde oamenii văd bani puțini, produse multe și unde domnește îndestularea și sărăcia.

492. Acì, mi-aș adună o societate, mai mult aleasă decât numeroasă, de prieteni cari iubesc și înțeleg plăcerea, de femei cari își pot părăsi jețul și se pot învoi cu jocurile câmpenești, cari pot să ia câteodată, în locul suveicei și cărților de joc, undița, lațul pentru păsări, grebla cositorilor și coșul culegătorilor de struguri. Acì ar fi uitate toate fumurile orașului; am deveni săteni în sat și ne-am da la nenumărate petreceri diferite pe cari le-am alege în fiecare seară pentru a doua zi. Exercițiul și viața activă ne-ar da un stomac nou și noi gusturi. Toate mesele năastre ar fi banchete plăcute mai mult prin îndestulare decât prin delicatete. Veselia, lucrările câmpenești, jocurile nebunatică sunt cei dintâi bucătari din lume și fêlurile de mâncare luxos așezate sunt ridicole pentru niște oameni cari au alergat de la răsăritul soarelui. Serviciul n'ar aveã nici mai multă ordine decât eleganță: sala de mâncare va fi totdeauna în gră-

dină, într'o luntre, subț un arbore; câteodată departe, aproape de un izvor, pe iarba verde și răcoroasă, sub tufe de anini și de aluni, un lăung șir de oaspeți veseli ar purtă cântând merindele banchetului; iarba ne-ar slujî drept masă și verdeța drept scaune, țărml izvorului ar țineă locul bufetului; iar desertul¹ ar sta atârnat în pomi. Felurile de mâncare fiind date fără rânduială, pofta de mâncare te-ar scuti de reguli. Fiecare îngrijindu-se pe față de sine, ar socoti firesc ca și ceilalți să facă tot așa: din această familiaritate prietenească și moderată ar ieși, fără grosolanie, fără falșitate, fără silă, o ceartă glumeată de o sută de ori mai încântătoare decât politeța, și mai potrivită pentru unirea sufletelor. N'am aveă nici o slugă supărătoare care să ne spioneze cuvintele, să ne critice, bombănind, toate mișcările, să ne numere cu lăcomie îmbucăturile, să-și facă o plăcere întârziind a ne da de băut și să murmure dacă masa ține prea mult. Am fi servitorii noștri ca să fim stăpânii noștri: fiecare ar fi servit de toți; ceasurile ar trece fără să le numărăm; masa ar fi și odihna și ar țineă cât și căldura zilei. Dacă ar trece pe lângă noi un țaran întorcându-se dela muncă, cu uneltele la spinare, i-aș înveseli inima prin câte-va glume binevoitoare, prin câte-va pahare de vin bun, cari l-ar face să-și ducă mai lesne mizeria; iar eu

¹ *Desertul*: neologism, de care nu m'am putut lipsi, cerut fiind de nevoia descrierii.

aş avea şi plăcerea de-a simţi o emoţiune lăuntrică şi de a-mi zice în ascuns: «Sunt încă om».

493. Dacă locuitorii ţinutului s'ar adună la vre-o serbare câmpenească, aş alergă, între cei dintâiu, cu prietenii mei. Dacă s'ar face în vecinătate vre-o nuntă, mai binecuvântată de Cer de cât cele din oraşe, aş fi desigur invitat, fiindcă s'ar şti că sunt iubitor de petreceri. Aş duce acestor oameni de treabă câteva daruri simple ca şi ei şi acestea ar mări bucuria serbării; iar eu aş află, în schimbul lor, nişte bunuri ce nu se pot preţui, aşă de puţin cunoscute de cei deopotrivă cu mine: sinceritatea şi plăcerea adevărată. Aş sta cu mulţumire în capul mesei la prânzul lor; aş cântă cu ei refrenul vreunei vechi romanze ţărăneşti şi aş jucă în şopronul lor cu mai multă bucurie decât la un bal al Operei¹.

494. «Până acî, îmi veţi zice, totul merge de minune; dar vânătoarea? Poţi să fii la ţară şi să nu vânezi?» Înţeleg. Voiam numai să-mi arendez o moşioară şi mă înşelam. Mă presupun bogat; îmi trebuie deci plăceri excluzive², plăceri distructive.³ Iată alte chestiuni. Imi trebuie moşii, păduri, pădurari,

¹ Adică un bal într'un teatru mare.

² Plăceri pe cari să doresc a le avea eu singur, excluzând pe alţii dela ele.

³ Plăceri cari să consume, să distrugă averi.

cultivatori cari să-mi dea dijmă, onoruri senioriale, și mai ales tămâie și apă sfințită¹.

495. Foarte bine. Dar această proprietate va avea vecini cari țin la drepturile lor și sunt dori-tori să răpească pe ale altora. Păzitorii noștri se vor certă, ba poate chiar și stăpânii; de aci neînțelegeri, certuri, uri, cel puțin procese... lucru care nu e prea plăcut. Vasalii² mei nu vor vedeă bucuros că grâ-nele lor sunt scoase de iepurii mei și legumele de mistreți. Neputând să ucidă dușmanul care le distruge munca, vor căută cel puțin să-l gonească de pe câmpul lor: după ce și-au trecut ziua cultivându-l, va trebui să-și treacă noaptea păzindu-l; vor avea dulăi, tobe, trâmbițe, clopoței și-mi vor turburâ somnul cu toată această harmalaie. Fără să vreau, mă voiu gândi la nenorocirea acestor bieți oameni și nu mă voiu putea opri de a mă găsi vinovat. Dacă aş avea onoarea să fiu prinț, toate acestea nu m'ar impresionă; dar eu, înălțat de curând în ranguri, îmbogățit de curând, voiu avea inima ceva mai mojică³.

496. Dar nu s'a sfârșit. Bogăția de vânat va ispitî pe vânător: va trebui să pedepsesc pe braco-

¹ Aluzie la obiceiul din țările catolice ca, din apa sfințită ce se ține în anume vase la intrarea bisericii, să se dea întâiu celor mai de seamă.

² De și epoca medievală trecuse de mult, Rousseau zice tot *vasali* spre a înțelege pe țărani iobagi.

³ În ediția Furne se găsește sub acest pasagiu nota următoare. În ceea ce spune Rousseau despre vânătoare, se gândia la contele de Charolais, a cărui mizerabilă purtare eră indeobște cunoscută. Aflând apoi că ofițerii prințului de Conti maltratau pe țărani, i-a părut rău că n'a precizat că e vorba de contele, ca nu cumva

nieri¹; voiți avea nevoie de închisori, de temniceri, de arcași, de galere. Toate acestea mi se par destul de crude. Femeile acestor nenorociți se vor grămădi la poarta mea și mă vor supăra cu țipetele lor și va trebui să le gonească ori să le lovească. Cei cari nu vor fi vânat fără voie, dar ale căror țarine vor fi fost prăpădite de vânatul meu, vor veni să se plângă și ei la rândul lor. Unii vor fi pedepsiți pentru că au ucis vânatul; alții vor fi ruinați pentru că nu l-au atins: ce tristă alternativă! Voiți vedea în toate părțile numai nenorociri, voiți auzi numai gemete. Socotesc că acestea trebuie să turbure mult plăcerea de a ucide în voie sumă de prepelițe și de iepuri, pe cari îi vei avea aproape la picioarele tale.

497. Vreți să despărțiți plăcerile de partea supă-

să se aplice celui de al doilea ceace el spusese pentru cel dintâiu. Materia eră însă delicată. Aceleași abuzuri domniau pretutindeni, uneori cu știința marilor proprietari, alteori fără știrea lor. Voiră unii să facă pe Ducele de Choiseul a crede că e vorba de dansul; dar nu izbutiră.

Saltwaterk pune următoarea notă: Prin aceste păreri despre vânătoare voiă Rousseau să dea o lovitură contelui Charolais, făcând abstracție de relele generale cunoscute. Rousseau povestește în Confesiunile sale II, 11 cum adeseori a fost martor în mănăstirea Montmorency la asupririle, pe care le pricinuiă bieților țărani pasiunea pentru vânătoare a acestui senior. Descrieri asemănătoare se află și în povestirile lui Diderot. Crousaz spune în cartea sa de educație apărută în 1722 (II 465): «Vânătoarea e un izvor de neînțelegeri dintre nobili și de nedreptate la seniorii cei mai mari, care ruinează pe supușii lor pentru a-și întreține vânatul». Cf. mai sus IV § 381, unde Emil este îndemnat să vâneze din considerații educative.

¹ *Braconier*, neologism: cel ce vâneze pe furis în locuri unde nu are voie să facă aceasta.

rătoare? Înălăturați excluziunea. Cu cât, le veți lăsa pentru toți oamenii, cu atât vă veți bucura mai bine de ele. Nu voi face deci nimic din câte am spus până acum; ci, fără să-mi schimb gusturile, voi urmări pe acela pe care-l cred mai puțin costisitor: îmi voi așeza locuința mea câmpenească într'un ținut în care vânătoarea să fie liberă pentru oricine și unde să pot petrece fără supărare. Va fi mai rar vânatul, dar va cere mai multă iscusință ca să-l cauți și va da mai multă plăcere dacă-l nemerești. Îmi voi aduce aminte totdeauna cum îi bătea inima tatălui meu la sborul celei dintâiu potârniche și ce bucurie simțea când găsea iepurele pe care-l căutase toată ziua. Da, susțin că, singur cu câinele, purtându-și pușca, toba, cornul cu praf și mica sa pradă, el se întorcea seara, rupt de osteneală și sgârbiat de mărăcini, mai mulțumit de ziua lui de cât toți vânătorii voștri de paradă cari merg pe un cal bun, urmați de 20 de puști încărcate, cari schimbă mereu pușca, trag mereu șiucid împrejurul lor fără artă, fără glorie și aproape fără să facă un exercițiu. Prin urmare plăcerea nu e mai mică și neajunsurile sunt înlăturate când n'ai nici țarină de păzit, nici braconieri de pedepsit, nici săraci de chinuit. Iată un motiv serios pentru preferența mea. Oricum s'ar face, nu poți să chinuești fără sfârșit pe oameni, fără să simți și oarecare mâhnire; iar necontenitele blesteme ale poporului fac, mai curând sau mai târziu, ca vânatul să ți se pară amar.

498. Încă odată: plăcerile exclusive sunt moartea plăcerii. Adevăratele petreceri sunt cele pe care le împărtășești cu poporul; dacă vrei să le ai numai pentru tine singur, nu le mai ai deloc. Dacă am înconjurat cu ziduri parcul meu și dacă mă găsesc ca într'o tristă închisoare, am cheltuit bani ca să mă lipsesc de plăcerea preumblării; sunt deci silit s'o caut mai departe. Demonul proprietății otrăvește tot ce atinge. Bogatul vrea să fie peste tot stăpân și se simte bine numai acolo unde nu se află; e silit deci să fugă totdeauna de el însuși. În ce mă privește, voi face, în chestia aceasta, în bogăția mea ceea ce am făcut în sărăcie. Mai bogat acum prin averea altora decât aș putea vreodată să fiu prin a mea, mă fac stăpân pe tot ce-mi vine la socoteală în vecinătate. Nu există cuceritor mai hotărât decât mine; răpesc chiar dela prinți; mă simt bine pe toate câmpurile deschise cari îmi plac; le dau nume; îmi fac dintr'unul parcul, din altul terasa și iată-mă stăpân. Deatunci mă plimb fără grijă și viu adesea pentru ca să-mi păstrez posesiunea. Umblând încoace și încolo, mă folosesc cât vreau de pământ și nu mă va convinge nimeni că titularul acestui fond¹ folosește mai mult din banii pe cari i-i produce decât folosesc eu din suprafața terenului. Dacă ar vrea cineva să-mi închiză drumul prin șanțuri, prin garduri, nu-mi pasă: îmi iau parcul la spinare și mă duc

¹ Fond: proprietate.

să-l așez aiurea, căci locuri sunt destule. Astfel voi putea multă vreme să jefuesc pe vecinii mei până să ajung a nu mai găsi adăpost ¹.

499. Iată o încercare a adevăratului gust în alegerea petrecerilor plăcute. În felul acesta poți, în adevăr, să te bucuri de ele. Restul e numai iluziune, himeră, vanitate prostească. Cine se va depărta de aceste reguli, oricât de bogat ar putea să fie, își va mânca prostește aurul cu scârbă și nu va cunoaște niciodată prețul vieții.

500. Fără îndoială, îmi veți observa că asemenea petreceri sunt la îndemâna tuturor și n'ai nevoie să fii bogat pentru ca să profiți de ele. Tocmai la aceasta vream să ajung. Simți plăcerea când vrei s'o simți, numai opinia lumii face ca totul să fie greu și gonește fericirea din naintea noastră. E de o sută de ori mai ușor să fii decât să pari fericit. Omul de gust și cu adevărat iubitor de petrecere n'are ce face cu bogăția: îi ajunge să fie liber și stăpân pe sine. Cine e sănătos și are strictul necesar, dacă poate să gonească toate influențele opiniei curente, este destul de bogat. Aceasta este *aurea mediocritas* a lui Horatiu. ² Voi cari aveți grămezi de aur, căutați altă întrebuințare pentru averea voastră, căci în privința plăcerii nu e bună de nimic. Emil nu va ști aceste lucruri mai bine decât mine, dar având inima mai curată și mai

¹ Vezi Cartea III, § 138.

² Horatiu (Ode, II, 10, 5.) vorbește despre o stare de mijloc care dă fericirea omului. Cuvântul a trecut în proverb: uneori se înțelege așa; alteori i se dă un sens batjocoritor.

sănătoasă, le va simți și mai bine și toate observațiile sale asupra lumii îi vor întări aceste convingeri.

501. Petrecându-ne astfel timpul, căutăm neconținut pe Sofia și n'o găsim. Eră necesar să nu se găsească așa de repede și am și căutat-o tocmai unde eram foarte sigur că nu se va găsi.

502. În sfârșit, momentul se apropie. E timpul s'o căutăm cu adevărat, ca nu cumva să afle el una pe care s'o crează că este ea și să nu-și cunoască prea târziu greșeala. Adio deci. Paris, oraș vestit, oraș al sgomotului, al fumului și al noroiului, în care femeile nu mai cred în cinste și bărbații în virtute. Adio, Paris! Căutăm amorul, fericirea, inocența; nu vom fi niciodată destul de departe de tine¹.

¹ *Nota lui Salzwirk.* Este obiceiul dela Ratmer încoace de a se considera «Emil» ca isprăvit aici și de a trece cu totul peste cartea V-a ca fiind un apendice care-i puțin în legătură cu subiectul și care tratează despre educația feminină. Deși partea acestei cărți care poartă titlul „Sofia” este numai un fel de episod, cu § 172 Rousseau reia firul întrerupt și vorbește cu mult mai mult despre Emil decât despre Sofia, ba chiar ultimele părți ale cărții a V-a, ca digresia despre călătorii, nu au nicio legătură cu Sofia. Nici Vinet nu știe nimic despre cartea a V-a când face analiza extinsă asupra celor patru, și cu toate acestea Rousseau a consacrat cel mai mare interes scrierii cărții a V-a. Legătura dintre cartea a V-a și cele precedente devine evidentă, dacă presupunem că Rousseau nu vorbește de omul izolat, ci de educația întregii omeniri. Dacă tocmai de aceea povestirea sa începe cu nașterea, ea vrea să ne conducă până la punctul de unde începe asigurarea continuității speciei. Pe lângă aceasta discuția care începe cu § 311 este tot așa de importantă ca și oricare alt pasagiu din primele patru cărți. Formey amintește la cuvintele finale din cartea IV-a de un pasagiu din prima satiră a lui Boileau. «Pornește impetuos cu mânia în priviri și în inimă și rostește cu turbare al său aspru rămas bun».

De oarece am socotit că traducătorul german are dreptate, am dat cititorului român și cartea V-a.

CARTEA V-a

CUPRINSUL

Vârsta bărbăției. Emil e bărbat, îi trebuie o soție (1—2). Potriviri și deosebiri între cele două sexe; onestitatea femeii (3—19). Femeia nu numai trebuie să fie onestă, dar să și pară astfel (20). Indatoririle speciale ale femeilor întemeiate pe cerințe ale naturii. (21—24). Femeia trebuie să primească educație specială (25—29). Considerații generale despre această educație (30—63). Cântul, dansul și artele plăcute (64—66). Să aibă fetele profesori sau profesoare? (67—69). Educația gustului și educația morală (70—73). Religiuina (74—88). Cultura spiritului și a rațiunii (89—108). Mama de familie și femeia de lume (109—110). Educația fetelor în mânăstiri (111—113). Viața fetelor tinere în orașele mari și în provinciile retrase (114—115). Rolul femeii în diferite timpuri și țări (116—118). Cultul virtuții în educația femeilor (119—122). Educația Sofiei; condițiile ei familiale și însușirile ei personale ca fizice și morale; instrucția ce a dobândit; educația religioasă și morale; pregătirea pentru viața ei de societate (123—145). Pregătirea ei pentru căsătorie (146—157). O ființă reală a inspirat portretul Sofiei (158). Sofia în societate (159—161). Sofia înamorată de croul unei povestiri (162—171). Considerații generale asupra căsătoriei în raport cu așezămintele sociale și cu prejudecățile societății; alegerea soției; calități ce i se cer (172—187). Emil părăsește Parisul pentru a-și căuta soție (188). Diferitele feluri de călătorii; călătoria pe jos (189—198). Emil în casa Sofiei (199—203). Primele simpatii (204—220). Emil se așază în orașul învecinat (221—222). Caracterizarea lui Emil la 20 de ani (223). În amândoi pasiunea se dezvoltă; raporturile cu familia Sofiei; discuții despre posibilitatea căsătoriei între Emil și Sofia (224—238). Tinerii ca viitori logodnici; amorul și gelozia; considerațiunea unuia față de celălalt; compătimirea față de nenorociți (239—338). Emil pleacă în călătorie (339—345). Despre călătorii (346—375). Principiile organizării statelor și ale raporturilor între state (376—441). Cum folosească călătoriile pentru a putea studia popoarele și datorii cetățenești (442—470). Intoarcerea lui Emil lângă Sofia; căsătoria; cuvântări despre purtarea soților; Emil va fi părinte (471—497).

1. Iată-ne ajunși la cel din urmă act al tinereții, dar nu suntem încă la desnodământ.

2. Nu e bine că omul să fie singur. Emil este om; i-am făgăduit o tovarășă; trebuie să i-o dăm. Această tovarășă este Sofia. Unde se va fi adăpostind ea? Unde o vom găsi? Ca s'o găsim, trebuie s'o cunoaștem. Să vedem întâiu ce este ea; vom judecă mai bine despre locurile unde se găsește. Iar când o vom fi găsit, nu va fi nici atunci totul gata. «Pentru că tânărul nostru gentilom, zice Locke, este gata să se însoare, e timpul să-l lăsăm lângă iubita lui». Și cu aceste cuvinte el își sfârșește lucrarea.¹ Eu, care n'am onoarea să cresc un gentilom, mă voiu păzi să imitez pe Locke în privința aceasta.

---

¹ În traducerea română de G. Coșbuc, e § 216 din Cartea lui Locke (partea II).

SOFIA SAU FEMEIA.

3. Sofia trebuie să fie femeie precum Emil este bărbat, adică trebuie să aibă tot ce se potrivește constituției speciei și sexului său, pentru a-și împlini chemarea în ordinea fizică și morală. Să începem deci examinând potrivirile și deosebirile între sexul ei și al nostru.

4. În tot ceea ce nu se raportează la sex, femeia este ca și bărbatul: are aceleași organe, aceleași trebuințe, aceleași facultăți; mașina este construită în acelaș fel, părțile sunt aceleași, mișcările amândurora și figura lor seamănă; din orice punct de vedere i-ai considera, nu e deosebire decât dela mai mult la mai puțin.¹

¹ *Salvörk* pune aici nota următoare:

«D-na de Rémusat judecă toată această parte a cărții lui Rousseau cu severitate, însă just. Rousseau s'a crezut îndreptătit de a desmoșteni pe femei de orice participare serioasă la viața activă. Fără îndoială că epoca lui Ludovic al XV-lea nu era potrivită ca să dea naștere la o judecată justă în asemenea chestiuni.»

Câteva lămuriri despre această scriitoare (după «Dictionnaire pédagogique» de Bouisson): D-na de Rémusat (1780—1821) e cunoscută în literatura franceză prin *Memoriile* sale, iar în literatura pedagogică prin cartea *Incercare asupra educației femeilor* (Essai sur l'éducation des femmes), apărută în 1824. Ea socotește că nu e niciun motiv ca să fie tratată femeia mai puțin serios decât bărbatul. Femeia nu e numai o ființă simțitoare, ci și o ființă cu rațiune; călauza ei este conștiința și mobilul e dorința de a se perfecționa. Ea trebuie să fie instruită și pregătită pentru viață, căci destinul ei nu este independent de viața politică a țării.

5. În tot ce se ține de sex, femeia și bărbatul au pretutindeni asemănări și pretutindeni deosebiri. Greutatea comparațiunii vine din pricina greutateii de a determina în constituția lor ce este în adevăr al sexului și ce nu este. Prin anatomia comparată, și chiar numai prin observație, găsim între ei deosebiri generale cari par că nu țin de sex, dar țin totuși prin niște legături pe cari nu suntem în stare să le vedem. Nu știm până unde pot să se întindă aceste legături, dar un lucru știm cu siguranță: că tot ce au comun este al speciei și tot ce au deosebit este al sexului. Din acest îndoit punct de vedere găsim între ei așa de multe asemănări și așa de multe deosebiri, încât este poate una din minunile naturii cum a putut face două ființe așa de asemănătoare, dându-le o constituție așa de diferită.

6. Aceste asemănări și aceste deosebiri *trebuie să influențeze asupra moralului*; e un lucru ce se înțelege de sine, e conform cu experiența și arată zădărnicia discuțiilor despre preferența sau egalitatea sexelor. Fiecare din ele își urmează drumul spre destinația ce au primit dela natură și perfecțiunea fiecăruia nu se găsește în asemănarea mai mare cu celălalt. În ce au comun, sunt egale; în ce au deosebit, nu se pot compara. O femeie perfectă și un bărbat perfect nu trebuie să se asemeze în spirit, cum nu se aseamănă în figură; iar perfecțiunea nu e susceptibilă de mai mult și de mai puțin.

7. În unirea sexelor, fiecare contribuie *deopotrivă* la obiectul comun, dar nu *în acelaș fel*. Din această diversitate se naște prima deosebire însemnată între raporturile morale ale unuia și ale altuia. Unul trebuie să fie activ și puternic, altul pasiv și slab; e neapărat trebuincios ca unul să voească și să poată, e îndestulător ca celălalt să reziste puțin.

8. Acest principiu fiind stabilit, urmează că femeia este făcută anume ca să placă bărbatului. Nu e tot așa de necesar ca bărbatul să placă la rândul lui: meritul îi stă în putere, place pentru că e puternic. Recunosc că aceasta nu este legea amorului; dar este legea naturii, anterioară chiar amorului.

9. Dacă femeia este făcută ca să atragă și să fie subjugată, ea trebuie să se facă plăcută bărbatului în loc de a-l provoca. Violența stă în farmecele ei, prin ele îl silește să-și adune puterea și să o folosească. Meșteșugul cel mai sigur de a însufleți această forță este s'o facă necesară prin rezistență. Atunci amorul-propriu se unește cu dorința și unul are triumful pentru o victorie pe care celălalt l-a făcut s'o dobândească. De aci se naște atacul și apărarea, îndrăsneala unui sex și sfiiciunea celuilalt, în fine modestia și rușinarea, armele date de natură celui slab ca să robească pe cel puternic.

10. Cum am putea gândi că natura ar fi dat aceleași însușiri și unora și altora și că cel în care se naște întâiu dorința are să fie și cel dintâiu

care s'o arate? Ar fi o ciudată depravație a judecării! Faptul având urmări așa de deosebite pentru cele două sexe, este oare firesc ca ele să aibă aceeași îndrăsneală pentru a-l îndeplini? Nu vedeți că, față de marea inegalitate în tovărășia lor¹ dacă pudoarea n'ar impune unuia moderațiunea pe care natura o impune celuilalt, ar rezultă ruina amândurora și neamul omenesc ar pieri tocmai prin mijloacele ce i s'au dat pentru conservarea lui? Dacă ar exista pe pământ vreun ținut în care filozofia să fi introdus acest obicei și dacă aceasta s'ar întâmplă mai ales în țările calde, unde se nasc mai multe femei decât bărbați, vă închipuiți că femeile, cu înlesnirea ce au de a ațâța simțurile bărbaților și de a putea să deștepte chiar ultimele rămășițe ale unei puteri aproape stinse, femeile — zic — ar tiranisi pe bărbați, i-ar face pe toți victimele lor și s'ar duce, nenorociții, la moarte, fără să se poată apăra.

11. E adevărat că femelele animalelor nu au pudoare; dar ce urmează de aci? Au ele, ca femeile, aceleași dorințe nelimitate, cărora tocmai această pudoare le pune frâu? La ele, dorința vine numai odată cu trebuința; îndată ce trebuința a fost satisfăcută, dorința încetează. Ele nu mai resping pe

¹ Cuvântul nu e cel propriu; dar nici autorul nu l-a putut întruința pe cel propriu, ci a pus vorba «mise commune» (ceea ce se pune la mijloc într'o tovărășie, firește nu în sens bănesc).

bărbătuș¹ ca prefăcătorie², dar îl resping cu tot dinadinsul. Ele fac tocmai din potrivă de ce făcea fata lui August³: nu mai primesc călători când corabia e plină. Chiar când sunt libere, epoca lor de bunăvoință este scurtă și trece repede: instinctul le mână și instinctul le oprește. Ce ar înlocui acest instinct negativ la femeile noastre, dacă le-ai lua pudoarea? A așteptă ca ele să nu mai alerge după bărbați, ar fi să aștepți ca ei să nu mai fie buni de nimic.

(12) Creatorul a voit să cinstească în toate neamul omenesc⁴. Dând omului porniri nemăsurate, îi dă și legea care le pune în rândueală, ca să fie liber și să-și poată comandă sieși. Dând bărbatului pasiuni nepotolite, unește cu ele rațiunea care le stăpânește; dând femeii dorințe fără hotar, îi dă pudoarea ca să și le rețină. Mai mult: adaogă și o răsplată prezentă pentru buna întrebuințare a facultăților sale, adică gustul pentru lucrurile cinstite pe care îl dobândește omul când își face din

¹ «Bărbătuș» se zice despre partea bărbătească numai la unele animale și cu deosebire la păsări; aci i-am dat un înțeles mai larg, neavând alt termen propriu în românește.

² *Nota autorului.* Am observat că refuzul prefăcut și destinat mai mult să excite este comun mai la toate femeile, chiar și la animale. Aceasta o fac chiar când sunt foarte dispuse să cedeze. Numai cine n'a observat mișcările lor, mă va contrazice.

³ Se știe că *Iulia*, fiica lui Octavian August, a avut o purtare foarte rușinoasă. De aceea a și fost cu cruzime pedepsită de tatăl ei. Vezi Cartea IV, § 124.

⁴ *Sallwürk* trimite la § 267, Cartea IV.

ele regula purtării sale. Mi se pare că acestea înlocuesc îndeajuns instinctul animalelor.

13. Deci, ori că femela omului împărtășește ori că nu împărtășește dorințele bărbatului, ori că vrea ori că nu vrea să le satisfacă, ea îl respinge și se apără totdeauna, dar nu totdeauna cu aceeaș forță, deci nu cu acelaș succes. Pentru ca acela care atacă să fie victorios, trebuie ca partea atacată să permită sau să poruncească aceasta, căci ea are mijloace iscusite pentru a silî pe agresor să întrebunțeze forța. Cel mai liber și cel mai dulce act nu admite violență reală, căci se opun și natura și rațiunea: natura, pentrucă ea a dat celui mai slab atâta putere ca să reziste când îi place; rațiunea, pentrucă o violență reală este nu numai cea mai brutală faptă, dar și cea mai protivnică scopului. În acest caz bărbatul ar declară războiul tovarășei sale și ar îndreptăți-o să-și apere persoana și libertatea chiar în contra vieții adversarului; apoi femeia singură își poate da seama de starea în care se găsește și niciun copil n'ar aveâ tată, dacă orice bărbat ar putea să răpească drepturile acestuia.

14. Iată deci o a treia urmare a constituției sexelor: cel mai puternic este stăpân în aparență și depinde în realitate de cel mai slab. Aceasta se întâmplă nu din pricina unei deprinderi ușuratică de aparent respect, nici din generozitatea mândră a protectorului, ci printr'o lege nestrămutată a naturii: în adevăr, femeia, având mai multă ușurință

să ațâțe dorințele decât bărbatul să le satisfacă, îl ține în puterea ei și el e silit, la rândul lui, să caute a-i plăcea, pentruca ea să consimtă a-l lăsa să fie cel mai tare. Astfel, ceace e mai prețios pentru bărbat în izbânda sa este că se îndoește dacă slăbiciunea a cedat forței sau dacă voința s'a supus, iar șiretenia obișnuită a femeii este să lase totdeauna această îndoală între ea și el. Spiritul femeilor se potrivește de minune, în aceasta, cu constituția lor: în loc să roșească de slăbiciunea lor, își fac o glorie; mușchii lor delicați n'au rezistență; se prefac că nu pot să ridice nici cele mai ușoare greutate; le-ar fi chiar rușine să fie puternice. Pentruce? Nu numai pentru a se arăta delicate, ci ca o precauțiune mai iscusită: ca să-și pregătească pentru mai târziu scuza și dreptul de a fi slabe la trebuință.

15. Cunoștințele dobândite de vițiile noastre au schimbat mult vechile opiniuni în privința aceasta. Nu se mai vorbește de violențe de când ele sunt așa de puțin trebuincioase și de când bărbații nu mai cred în ele¹. În vechea antichitate greacă și ebraică ele erau foarte comune, pentrucă aceleași opiniuni sunt în simplitatea primitivă și numai experiența libertinagiului a putut să le desrădăcineze. Dacă, în timpul nostru, se citează mai puține acte

¹ *Nota autorului.* Cu puțință este ca într'o disproporție de vârstă și de forță să existe o violență reală; dar vorbește aci de starea relativă a sexelor după rândueala naturii și de aceea consider pe amândouă în raporturile obișnuite.

de violență, desigur pricina nu e că au devenit oamenii mai potoliți, dar acum sunt mai puțin creduli și o plângere care altădată ar fi convins niște oameni simpli, în zilele noastre ar face pe cei batjocoritori să râză; deaceea e mai cuminte să taci. În *Deuteronom*¹ e o lege care pedepsește și pe o fată care a păcătuit și pe seducător *dacă păcatul s'a îndeplinit în oraș*; dacă s'au petrecut lucrurile la câmp, pedepsește numai pe bărbat: «căci, zice legea, *fata a strigat, dar n'a fost auzită*». Această blândă interpretare învață pe fete să nu se lase înșelate în locurile frecventate.

16. Efectul acestor deosebiri de păreri în privința moravurilor este bine simțit. De aci s'a născut galanteria² modernă. Bărbații, socotind că plăcerile lor depind mai ales de voința celuilalt sex mai mult decât își închipuiau ei, au captivat această voință prin o sumă de foloase pentru cari au primit destul de bună plată.

17. Iată cum, vorbind de fizie, ajungem pe neștiute la moral și cum, din unirea grosolană a sexelor ies, puțin câte puțin, cele mai plăcute legi ale amorului. Superioritatea femeilor nu vine din pricină că au vrut-o bărbații, ci pentru că așa poruncește natura. O avea înaintea de a se părea că o au. Acelaș Hercule, care crezù că poate silui

¹ *Deuteronom*, una din cărțile vechiului Testament. Pasagiul la care se raportă Rousseau se găsește în această carte, XXII-V, 23-27.

² *Galanteria*: politețã aproape exagerată față de femei.

pe cele cincizeci de fete ale lui Thespius, fu totuși silit să toarcă pentru Omphala¹, iar puternicul Samson nu erà mai puternic decât Dalila.²

Stăpânirea e a femeilor și nu poate să le-o ia nimeni, chiar dacă ele ar abuzà. Dacă ar fi fost cu putință s'o piarză vreodată, ar fi pierdut-o de mult.

18. ~~In privința scopului sexual nu este nicio asemănare între sexe. Bărbatul e bărbat numai în anume momente, dar femeia e femeie în toată viața ei sau cel puțin în tot timpul tinereții; totul o chiamă la îndatoririle sexului ei și are nevoie de o constituție potrivită pentruca să-și îndeplinească bine funcțiunile. Cât e însărcinată, trebuie s'o economisești; cât e lehuză, trebuie să se odihnească; îi trebuie o viață liniștită și sedentară ca să-și alăpteze copiii; ca să-i crească, îi trebuie răbdare și~~

¹ *Hercule* sau *Heracles*, erou din Mitologia greacă, despre care au circulat multe și felurite legende. Intre acestea sunt și cele două la cari se raportă acel Rousseau. Scăpând pe Tespieni de un leu, care le prăpădià turmele, a seșus pe cele 50 de fete ale Regelui Thespius, cari toate au născut câte un fiu — *Omphala*, o regină din *Lydia*, a avut în serviciul ei pe *Hercule* timp de trei ani și l-a pus, între altele, să-i toarcă. Acest fapt se citează des de autori ca să arate puterea de stăpânire a femeilor față de bărbați.

² Legenda lui Samson și a Dalilei este și mai cunoscută. Se găsește în Biblie, la povestea vieții lui Samson. De ea s'a servit Eminescu în «Scrisoarea» a V-a, o satiră contra femeilor:

Biblia ne povestește de Samson cum că muierea,

Când dormia, tăindu-i părul, i-a răpit toată puterea.

De l-au prins apoi dușmanii, l-au legat și i-au scos ochii.

Se știe că puterea lui Samson stă în câteva fire de păr din creștetul capului.

blândete, o stăruință și o iubire pe care nimic nu o învinge. Ea este legătura între copii și tată; numai ea îl face să-i iubească și-i dă încrederea ca să-i numească *ai lui*. Câtă duioșie și câtă grijă e necesară ca să păstreze unirea în familie! În sfârșit, toate acestea nu trebuie să fie niște virtuți, ci niște sentimente plăcute, căci fără ele neamul omenesc s'ar fi stins de mult.

19. Severitatea îndatoririlor celor două sexe nu este și nu poate fi aceeași. Când femeia se plânge în privința aceasta de inegalitatea care o nedreptățește față de bărbat, n'are cuvânt: inegalitatea aceasta nu e instituție omenească, adică nu e opera prejudețiului, ci a rațiunii, căci sexul care a primit dela Natură misiunea de a păstră copiii, acela trebuie să răspundă față de celălalt. Fără îndoială, nu e îngăduit nimănui să-și calce cuvântul, și orice soț necredincios care lipsește pe soția sa de singurul preț al îndatoririlor strașnice ale sexului ei, este un om nedrept și barbar; dar femeia necredincioasă face și mai mult, ea distruge familia și rupe toate legăturile firești. Dând bărbatului copii cari nu sunt ai lui, îi trădează și pe unii și pe alții, unește perfidia cu necredința. După aceasta poate să vie orice dezordine și orice crimă. Nu se poate închipui pe lume o situație mai groaznică de cât a unui nenorocit tată care, fără încredere în nevasta sa, nu poate ascultă cele mai dulci porniri ale inimii, care — îmbrățișându-și co-

pilul — se teme să nu îmbrățișeze copilul altuia, dovada rușinii sale și răpitorul bunurilor adevăraților lui copii. În acest caz familia devine o societate de dușmani ascunși, pe cari o femeie vinovată îi înarmează, unul în contra celorlalți, silindu-i a se preface că se iubesc.

20. Prin urmare, nu e destul ca femeia să fie credincioasă, trebuie să fie socotită așa de bărbatul ei, de neamuri și de toată lumea; trebuie să fie modestă, băgătoare de seamă, rezervată, și să înfățișeze și pentru alții, ca și pentru propria-i conștiință, chezașia virtuții sale. În fine, dacă e necesar ca un tată să-și iubească copiii, e necesar să stimeze pe mama lor. Pentru aceste motive, și aparenta se consideră între îndatoririle femeilor, și reputația de care se bucură în societate le este tot așa de trebuincioasă ca însăși nevinovăția.

De aceea se cere cu deosebire femeilor cea mai mare băgare de seamă în privința purtărilor, în privința înfățișării și în privința deprinderilor. A susține în mod vag că cele două sexe sunt egale și au aceleași îndatoriri, însemnează a te pierde în declamațiuni zadarnice, însemnează a nu spune nimic, dacă nu poți răspunde la cele ce zisei mai nainte.

21. Ce fel de temeiu poate să aibă un raționament care răspunde la legi generale bine dovedite prin câteva excepțiuni? Ziceți că femeile nu fac totdeauna copii. Nu, dar aceasta este menirea lor.

Ce, fiindcă se găsesc pe pământ o sută de orașe mari în cari femeile trăesc în destrăbălare și fac copii puțini, pretindeți că starea naturală a femeilor este să facă puțini copii? Dar ce ar ajunge orașele voastre, dacă satele depărtate, unde femeile trăesc mai simplu și mai cinstit, n'ar repara stărpiciunea cocoanelor? Sunt provincii unde femeile cari au avut numai 4-5 copii sunt socotite că au avut puțini.¹

În sfârșit, nu ne pasă dacă cutare sau cutare femeie face ori nu copii. Menirea femeii nu este să fie mamă? Și nu trebuie ca natura și moravurile să aibă niște legi generale în privința aceasta?

22. Chiar dacă ar fi între sarcini intervale așa de lungi cum le socotiți, se va schimbă oare o femeie în mod brusc și alternativ, așa ca să trăească fără primejdie?

Fi-va ea astăzi doică și mâine soldat? Își va schimbă oare ea temperamentul și gusturile, cum își schimbă pielea cameleonul? Va trece ea deodată din pacea odăii și a grijilor casnice la asprimă aerului, la munci, la oboseli, la primejdiile războiului? Fi-va ea acî fricoasă², acî curagioasă,

¹ *Nota autorului.* Fără aceasta, negreșit că specia ar pieri. Ca să se conserve, ar trebui, spre compensație, ca fiecare femeie să aibă cam 4 copii, căci din cei ce se nasc mor aproape jumătate și trebuie să mai rămână doi ca să reprezinte pe cei doi părinți. Credeți că orașele au să vă dea această populație?

Sallwürk trimite la § 56, Cărtea I.

² Timiditatea femeilor este un instinct dela natură împotriva înloitei primejdii din timpul cât sunt însărcinate. (*Nota autorului.*)

acî delicată și acî robustă? Dacă tinerii crescuți în Paris duc greu meșteșugul armelor, oare niște femei cari n'au înfruntat niciodată căldura soarelui și greutatea marșurilor, vor putea să le îndure după cincizeci de ani de viață sedentară? Lua-vor ele aceste meserii în vârsta când bărbații o părăsesc?

23. Sunt ținuturi în cari femeile nasc aproape fără dureri și-și hrănesc copiii aproape fără grijă. Așa este; dar în acele ținuturi bărbații umblă, în toată vremea, pe jumătate goi, ucid în luptă fiare sălbatice, duc o luntre ca o raniță, aleargă după vânat la 7—800 de leghe¹, dorm afară pe pământul gol, îndură oboseli neînchipuite și pot răbdă de foame mai multe zile.

Când femeile devin robuste, bărbații devin și mai robuști; când bărbații se moleșesc, femeile se moleșesc și mai mult. Dacă se schimbă cei doi termeni, diferența rămâne aceeași.

24. Platon, în «Republica» sa, dă femeilor aceleași exerciții ca bărbaților². E foarte natural; căci, scoțând din statul său familiile particulare și neștiind ce să facă cu femeile, a fost silit să le facă bărbați. Acest mare geniu combinase și prevăzuse

---

¹ *Leghe*, măsură de lungime pentru drumuri. Valoarea ei e foarte variabilă. Pentru înțelesul frazei de acî nu e nevoie a o preciza. Insemnează acî mai mult: distanță foarte mare.

² În adevăr, în Cartea V din scrierea aceasta, el zice că femeile trebuie să facă aceleași servicii ca și bărbații și deci să primească aceeași educație: să învețe ca și ei muzica și gimnastica, să se deprindă cu meșteșugul războiului.

totul, previne obiectiuni pe cari poate nu i le făcuse nimeni; dar a răspuns rău la obiectiunea care i se face. Nu vorbesc de acea pretinsă comunitate a femeilor, de care îl învinuiesc mulți, fiindcă nu l-au citit ¹, vorbesc de promiscuitatea ² civilă care amestecă peste tot cele două sexe în aceleași ocupațiuni, în aceleași lucrări, și din care pot ieși cele mai neiertate neorândueli. Vorbesc de această jertfire a celor mai dulci sentimente în folosul unuia artificial și care există numai prin celelalte. Poți oare formă o convențiune fără să ai o legătură firească? Poți avea iubirea către stat fără s'o întemeiezi pe iubirea pentru cei de aproape de tine? Oare patria, familia cea mare, nu se întemeiază pe familie, patria cea mică? Oare bunul cetățean nu se formează din cel ce e bun fiu, bun soț, bun părinte?

25. Indată ce s'a demonstrat că bărbatul și femeia nu au și nu pot să aibă aceeași constituție, nici același caracter și temperament, urmează că nu trebuie să aibă nici aceeași educație. Urmând îndrumările naturii, trebuie să lucreze în bună înțelegere, dar nu trebuie să facă aceleași lucruri. Scopul lucrărilor este același, dar lucrările sunt deosebite. Prin urmare și gusturile cari le dictează. După ce am căutat să formez omul naturii, ca să nu lăsăm

¹ *Nota lui Salicrirk.* Platon spune (Republica, V, 8) «A trăi la olaltă fără regulă sau a face altceva în felul acesta, nici nu se cuvine în statul celor fericiți, nici n'o vor permite stăpânitorii».

² *Promiscuitate*: neologism pe care nu l-am putut evita, căci redă mai bine ideia decât cuvântul vechiu *amestecătură*.

lucrarea noastră nedesăvârșită, — să vedem cum trebuie să se formeze și femeia potrivită pentru asemenea bărbat.

26. Vreți să fiți totdeauna bine conduși? urmați totdeauna îndrumările naturii. Tot ce caracteriză sexul, trebuie respectat ca fiind stabilit de natură. Ziceți neconținut: «Femeile au cutare și cutare defect pe care noi nu-l avem.» Vă înșeală mândria voastră. Pentru voi ar fi defecte, pentru ele sunt calități; lucrurile ar merge mai rău, dacă ele nu le-ar avea. Nu lăsați să degenereze aceste defecte, dar nu vă apucați să le distrugeți.

27. La rândul lor, femeile strigă neconținut că noi le creștem deprinzându-le să fie vanitoase și să caute a plăcea, că le pierdem vremea cu copilării, ca să putem rămâne mai lesne stăpâni; deci ne acuză pe noi pentru defectele de cari le găsim vinovate. Ce nebunie! Dar de când se amestecă bărbații în educația fetelor? Cine împiedică pe mame de a le crește cum le place? N'au colegii? ¹ Ce nenorocire! Dacă ar vrea D-zeu să nu aibă nici băieții colegii! Ar fi crescuți mai înțelepțește și mai cinstit. Cine obligă pe fetele voastre să-și piarză vremea cu fleacuri? Fără voia lor, își petrec junătătea vieții la oglindă, luând exemplul vostru? Cine vă oprește să le instruiți ori să faceți a fi instruite cum vreți? E vina noastră, dacă ele ne plac când sunt frumoase, dacă dragălășeniile lor

---

¹ Adică școli de fete. Despre cele de băieți vezi cartea II § 274 și nota.

ne seduc, dacă meșteșugul învățat dela voi ne atrage și ne prinde în laț, dacă le lăsăm să-și ascută în voie armele cu cari ne supun? Hotărâți-vă să le creșteți ca pe bărbați: ei nu se vor împotrivi. Cu cât vor semăna mai mult cu ei, cu atât le vor fi mai puțin superioare și atunci ei vor fi cu adevărat stăpâni.

28. Facultățile comune ambelor sexe nu sunt împărțite deopotrivă, dar, luate în total, se compensează. Femeia prețuește mai mult ca femeie și mai puțin ca bărbat. Oriunde își arată drepturile ei, izbuteste; oriunde vrea să răpească pe ale noastre, ne este inferioară. Acestui adevăr general i se răspunde numai cu excepțiuni: astfel obișnuesc neconținut să argumenteze așa zișii apărători ai sexului frumos.

29. Prin urmare, dacă cultivi în femei calitățile bărbatului și lași la oparte cele ce sunt ale lor, hotărât că lucrezi în paguba lor. Cele șirete văd foarte bine acest lucru și nu se înșeală: ele caută să răpească foloasele noastre, fără să părăsească pe ale lor. Se întâmplă însă că, neputând să păstreze nici pe unele nici pe altele, fiindcă nu se potrivesc între ele, rămân mai prejos decât trebuie să fie ca femei și nu ajung să se ridice unde trebuie să fie ca bărbați; de aceea pierd jumătate din valoarea lor. Crede-mă, mamă înțeleaptă, nu căută să faci din fata ta un bărbat cum se cade, vrând să te împotrivești naturii, ci fă din ea o femeie

cum se cade și fii sigură că va plăti mai mult și pentru ea și pentru noi.

30. Urmează oare de aci că femeia trebuie crescută în ignoranță și mărginită la trebile casnice? Din tovarășă, deveni-va ea servitoarea bărbatului? Se va lipsi el de cel mai mare farmec al acestei tovarășii? Ca s'o supună mai mult, va opri-o el să simtă, să cunoască? O va face un adevărat automat? Nu, fără îndoială; căci n'arvut așa natura care a dăruit femeilor spirit plăcut și îndemânat; din potrivă, natura vrea că ele să cugete, să judece, să iubească, să aibă cunoștințe, să-și îngrijească spiritul ca și figura. Acestea sunt armele pe cari le-a dăruit femeilor în locul forței ce le lipsește, și cu cari vor conduce pe a noastră. Ele trebuie să învețe multe lucruri, dar numai pe acelea pe cari se cuvine să le știe.

31. Considerând menirea particulară a sexului ei, observându-i înclinările, socotindu-i îndatoririle, din toate acestea rezultă forma de educație care-i convine. Femeia și bărbatul sunt făcuți unul pentru altul, dar nu sunt deopotrivă legați unul de altul: bărbații depind de femei prin dorințele lor, femeile depind de bărbați și prin dorințe și prin trebuințe; mai lesne am trăi noi fără ele, decât ele fără noi. Ca să aibă ce le trebuie și să dobândească o situație, trebuie să le-o dăm noi, trebuie să voim a le-o da, trebuie să le socotim vrednice de aceasta. Ele depind de sentimentele noastre, de prețul pe care-l dăm

meritului lor, de importanța ce dăm farmecelor și virtuților lor. Chiar prin legea naturii, femeile atât în privința lor cât și a copiilor lor, sunt la bunul plac al judecării bărbaților. Nu e destul să fie vrednice de stimă, trebuie să fie chiar stimate. Nu e destul să fie frumoase, trebuie să placă. Nu e destul să fie înțelepte, trebuie să fie recunoscute astfel. Onoarea lor stă nu numai în buna lor purtare, ci și în reputația lor, și nu e cu puțință ca aceea care lasă s'o considere lumea ca necinstită, să fie onestă. Făcând binele, bărbatul atârnă numai de sine însuși și poate înfruntă judecata publică; dar femeia, făcând binele, și-a făcut datoria numai pe jumătate și nu poate prețui mai puțin ceea ce se crede despre ea decât ceea ce este în realitate. De aci urmează că sistemul educației ei trebuie să fie, în această privință, contrariu sistemului nostru. Opinia curentă, în educația bărbaților, omoară virtutea; în a femeilor, o înalță pe tron.

32. De buna constituțiune a mamelor se ține întâiu constituția copiilor; de îngrijirea femeilor depinde prima educație a bărbaților; de ele mai depind și moravurile, pasiunile și gusturile lor, plăcerile și chiar fericirea lor. Astfel întreaga educațiune a femeilor trebuie să fie făcută în vederea bărbaților. Indatoririle femeilor din toate timpurile sunt deci: să placă bărbaților; să le fie folositoare; să se facă iubite și onorate de ei; cât sunt mici, să-i crească; când sunt mari, să-i îngrijească, să-i

sfătuească, să-i mângâie, să le facă viața plăcută și dulce; — aceste lucruri trebuie să învețe ele din copilărie. Câtă vreme nu vom ajunge la acest principiu, ne vom depărta de scop și toate învățăturile cari li se vor da nu vor sluji întru nimic nici pentru fericirea lor nici pentru a noastră¹.

33. De și, însă, orice femeie vrea să placă bărbatului (și trebuie să vrea aceasta), este o mare deosebire între a voi să placi omului de merit, omului cu adevărat vrednic de iubire, și între a voi să placi acelor secături drăguțe cari dezonoază și sexul lor și sexul celălalt pe care-l imită. Nici natura nici rațiunea nu pot îndemna pe femeie a iubi în bărbat ceea ce seamănă ei și nici nu trebuie să caute a se face iubită imitând obiceiurile lui.

34. Când, prin urmare, femeile părăsesc tonul modest și serios al sexului lor și iau deprinderile acestor zăpăciți, ele nu urmează menirea lor, ci se depărtează de ea; își tăgăduesc singure drepturile pe cari le pot câștiga. Ele zic: «Dacă am fi altfel, nu ne-ar plăcea bărbații». E o minciună. Trebuie să fii ne bună ca să iubești pe nebuni: femeia care dorește să atragă pe asemenea indivizi arată prin aceasta ce fel de gust are. Dacă n'ar exista bărbați

¹ Cugetări analoge sunt exprimate în nota I la § 3 al cărții I-a. D-na Necker de Saussure găsește în părerile lui Rousseau egoismul masculin cel mai pronunțat, pe care de mult l-a învins creștinismul. Rousseau ar fi trebuit să spună numai că întreaga educație feminină trebuie să țină seama de mediul înconjurător al femeilor. (Nota lui Sallwürk).

uşuratici, ea s'ar grăbi să-i facă, fiindcă frivolitatea bărbaţilor este opera femeilor mai mult decât se datoreşte bărbaţilor frivolitatea femeilor. Femeia care iubeşte pe adevăraţii bărbaţi şi vrea să le placă, întrebuinţează mijloacele potrivite pentru acest scop. Prin natura ei, femeia este cochetă, dar cochetăria ei îşi poate schimbă forma şi ţinta după dorinţele ei. Să orânduim aceste dorinţe după ale naturii şi femeia va avea educaţiunea ce i se cuvine.

35. Fetiţelor, aproape chiar dela naştere, le place găteala; nemulţumite de a fi frumoase, vor să fie socotite astfel. În nazurile lor copilăreşti descoperi că au în gând această grijă şi, deabia ajunse în vârsta în care înţeleg ce le spui, ele pot fi conduse prin ceea ce zice lumea despre ele. Pentru băieţi, acelaşi motiv, arătat chiar cu multă indiscreţiune, nu poate să aibă aceeaşi influenţă. Dacă sunt liberi şi mulţumiţi, le pasă foarte puţin de ceea ce ar putea să creadă lumea despre ei. Numai cu vremea şi cu multe greutăţi, îi supui acestei legi.

36. Ori de unde ar primi fetele această primă lecţie, e foarte bună. Pentrucă corpul se naşte, ca să zicem aşă, înaintea sufletului, cea dintâiu cultură trebuie să fie a corpului. Această rânduială e comună ambelor sexe, dar obiectul ei este diferit; pentru unul, se urmăreşte dezvoltarea forţelor; pentru altul, dezvoltarea podoabelor. Nu zicem că aceste calităţi trebuie să fie exclusive pentru fiecare sex, dar rândul lor trebuie să fie invers: femeile

trebuie să aibă destulă forță pentru ca să facă cu grație tot ce fac; iar bărbații trebuie să aibă destulă îndemânare ca să facă cu înlesnire tot ceea ce fac.

37. Din pricina prea marii moliciuni a femeilor începe moliciunea bărbaților. Femeile nu trebuie să fie robuste ca ei, dar trebuie să fie robuste pentru ei: pentru ca să fie robuști bărbații ce vor naște. În această privință, mănăstirile, în cari elevele au o hrană cam grosolană, dar au voie să alerge, să se ia la întrecere, să se joace în aer liber și în grădini, sunt mai bune de cât casa părintească, unde fata, hrănită delicat și sau mereu răsfățată sau mereu dojenită, duce viață sedentară sub privirile mamei într'o odaie bine închisă, nu îndrăznește să se scoale, să umble, să vorbească, să sufle, și n'are nici un minut de libertate ca să se joace, să sară, să alerge, să strige, să dea drumul pornirilor firești ale vârstei. Sau o slăbiciune primejdioasă, sau o severitate rău înțeleasă, dar nimic conform rațiunii: iată cum se ruinează corpul și inima tinerimei.

38. Fetele din Sparta se exercitau, ca și băieții, la jocurile militare, nu ca să meargă la războiu, ci ca să dea copii în stare de a îndură oboselile. Nu aprob aceasta, căci nu cred necesar — pentru a da soldați statului — ca mamele să poarte puști și să facă muștră ca în Prusia; dar cred că educațiunea greacă în genere eră foarte bine înțeleasă în privința aceasta. Fetele se arătau adesea în public, nu

amestecate cu băieții, ci adunate între ele. Aproape că nu eră nici o sărbătoare, nici un sacrificiu, nici o ceremonie, în care să nu vezi cete de fete ale fruntașilor cetății, cu cununi de flori pe cap, cântând imnuri, alcătuiind coruri pentru jocuri¹, ducând coșuri, vase, ofrande, și înfățișând pentru simțurile depravate ale grecilor o priveliște încântătoare care putea să șteargă întru câtva efectul rău, produs de gimnastica lor necuviincioasă.² Nu știu cum impresionă acest obicei inimile bărbaților, dar desigur eră foarte bun pentru ca să dea femeilor o bună constituție, în tinerețe, prin exerciții plăcute, moderate, binefăcătoare, și pentru ca să le ascută și să le perfecționeze gustul prin dorința necurmată de a plăcea, fără gânduri necuviincioase.

39. Indată ce aceste tinere se măritau, nu le mai vedeai în public: închise în casele lor, își mărginiau toată grija la gospodărie și la familie. Acest mod de traiu este cerut de natură și de rațiune pentru femei. De aceea din aceste mame se nașteau oamenii cei mai sănătoși, cei mai voinici, cei mai bine făcuți de pe pământ și — afară de câteva insule cari aveau o reputație rea³ — este sigur că

¹ Jocurile religioase, în onoarea diferitelor divinități ale lor.

² *Sallwürk* zice: Părerea aceasta nu e justă nici chiar pentru timpurile în cari gimnastica degeneră într'adevăr. Rousseau se prea poate să se fi gândit la acele relațiuni de iubire caracteristice dintre bărbați și tineri, cari adescori se formau în palestre; însă prin aceasta le-a dat o interpretare ce nu poate fi primită așa de ușor.

³ Cum este insula *Lesbos* (azi *Mytilene*) despre care în adevăr a rămas legenda că avcă cele mai desfrânate femei.

din toate popoarele lumii (punând la socoteală și pe Romani) femeile grece se considerau cele mai cuminți și în acelaș timp cele mai drăgălașe și cari au unit buna purtare cu frumusețea.

40. Se știe că îmbrăcămintea lor liberă și care nu strângea corpul, ajută amândouă sexele să aibă acele frumoase proporțiuni, cari se văd în statuetele lor și cari slujesc artei de când natura, pocindu-se, a încetat să-i mai procure modele de imitat. Hainele lor n'aveau nici una din toate acele strânsuri gotice,¹ din toată mulțimea de legături, cari ne țin peste tot prinse membrele. Femeile nu cunoșteau întrebuintarea acelor corsete prin cari ale noastre izbutesc să-și deformeze talia, în loc să și-o facă mai frumoasă. Nu pot admite că acest abuz, așa de exagerat în Anglia, nu va aduce, cu vremea, degenerarea rasei; ba susțin chiar că acest obiect care se ia pentru plăcere, este de rău gust. Nu e plăcut lucru să vezi o femeie tăiată în două ca o viespe: aceasta supără privirea și lovește dureros imaginația. E frumoasă talia subțire, dar are anume proporții și măsură, ca orice lucru, și, dacă trece peste ele, ajunge un defect. Acest defect, care ți-ar sări în ochi, privind un corp gol, poate fi o frumusețe, sub haină?²

¹ Autorul atribuie influenței germanice hainele acestea strâmte.

² *Sallucürk* zice: Reforma modelor începută prin Rousseau căzde în curând în alte extreme. O găteală ușoară și fără gust, când simplitatea afectată a hainei de gospodină, când adevărate costume teatrale și coafuri de o înălțime disproporționată, succedară modei obișnuite în timpul lui Rousseau.

41. Nu îndrăznesc să cercetez prea mult motivele pe temeiul cărora se încapătănează femeile că să se împlătoșeze astfel: sânul cade, pânțele se mărește, etc. Firește că acestea sunt neplăcute la o persoană de 20 de ani, dar ele nu mai par ciudate la una de 30 de ani. Cu toată împotrivirea noastră, trebuie să fii, în tot momentul, așa cum cere natura, și privirea omului să nu se înșele; de aceea defectele acestea sunt, la orice vârstă, mai puțin supărătoare decât prosteasca prefăcătorie a unei fete de patruzeci de ani.

42. Este de rău gust tot ce supără și siluește natura: lucrul e adevărat și pentru gătelile trupesti ca și pentru podoabele spiritului. Înainte de orice trebuie să pui viața, sănătatea, rațiunea. Grația nu merge fără libertate în mișcări. Delicateța nu e slăbiciune și nu trebuie să fii bolnavă ca să fii simpatcă. Când suferi, provoci mila; dar plăcerea și dorința caută frăgezimea sănătății.

43. Copiii de amândouă sexele au multe petreceri comune, și așa trebuie să fie. Nu au asemenea și când se fac mari? Au, pe de altă parte, și gusturi proprii cari îi deosebesc. Băieții caută mai mult mișcarea și zgomotul: tobe, sfârleze, trăsuri mici. Fetelor le place mai mult ceea ce este văzut și servă la podoabă: oglinzi, giuvaeruri, cârpeturi, mai ales păpuși; păpușa este distracția obișnuită a acestui sex, adică, evident, gustul le e hotărât de însăși menirea lor. Partea fizică a artei de a plăcea este

găteala: atâta pot să cultive copiii din această artă.

44. Uitați-vă la fetița care-și trece toată ziua cu păpușa ei; îi schimbă neconținut înfățișarea, o îmbracă și o dezbracă de o sută de ori, caută neconținut podoabe noi, mai bine sau mai rău potrivite (aceasta nu importă). Mănuțele îi sunt lipsite de iscusință, gustul nu-i e format, dar se vede înclinațiunea. În această neconținută ocupațiune, timpul se scurge fără ca să bage de seamă; ceasurile trec, ea nu mai știe nimic, uită chiar de masă, îi e mai mult foame de găteală decât de hrană. Veți zice, însă, că gătește păpușa, nu pe sine. Fără îndoială, vede păpușa, nu pe sine; pentru sine nu poate face nimic, căci nu e formată, n'are nici talent nici forță, nu e încă nimic, este întreagă în păpușa ei, în aceasta își pune toată dorința de a plăcea. Desigur că nu o va lăsa acolo totdeauna: așteaptă momentul să fie ea însăși păpușa.

45. Iată deci dintru început un gust bine statornicit: n'aveți decât să-l urmați și să-i dați rânduială. Firește că mititica ar voi din toată inima să știe cum să-și gătească păpușa, cum să-i facă niște funde la mâneci, o băsmăluță, niște volane, o dantelă. În toate acestea ea este supusă totdeauna în mod desăvârșit bunului plac al altcuiva și ar fi mult mai lesne să poată face singură toate acestea. Astfel se vede motivul primelor lecțiuni ce i se dau; nu-i impunem anume lucrări, ci îi aducem servicii. De aceea mai toate copilele învață cu silă

scrisul și cititul, dar sunt totdeauna bucuroase să ia acul în mână. Iși închipuesc din nainte că sunt mari și cugetă cu plăcere că aceste talente le vor putea sluji într'o zi că să se gătească.

46. Odată ce s'a deschis acest drum, e ușor de urmat: cusutul, broderia, dantela vin singure. Tapiseria¹ nu le place așa de mult, căci mobilele sunt departe de ele, nu țin de persoană, ci se impun de alte opinii. Tapiseria este distracția femeilor; fetele nu arată niciodată plăcere mare pentru ea.

47. Aceste progrese voite vor putea merge lesne până la desemn, căci el nu este indiferent cui vrea să se îmbrace cu gust; dar n'aș voi să le puie la peisage, și mai puțin la figuri. Le ajunge să facă frunze, fructe, flori, draperii², tot ce poate sluji să dea un contur elegant îmbrăcămintei și să facă singure un tipar de broderie, când nu pot găsi pe gustul lor. In genere, dacă e indicat pentru bărbați să-și mărginească studiile la cunoștințe folositoare, e și mai indicat pentru femei, căci viața lor, de și mai puțin pusă la muncă, este sau trebuie să fie mai stăruitoare pentru anume îndatoriri, este mai frământată de griji diferite și de aceea nu le permite să-și aleagă nici o îndeletnicire în paguba îndatoririlor lor.

48. Orice ar zice glumeții, bunul simț este și

¹ Neologismul acesta (deși *tapet*, *tapete*) s'a introdus prin cerințele practice zilnice.

² *Draperia*, e un neologism care nu se poate înlocui prin alt cuvânt echivalent.

el de două sexe. Fetele, în genere, sunt mai docile decât băieții și trebuie să te servești față de ele de mai multă autoritate, cum voiu arată îndată. Nu urmează însă de aci că trebuie să le ceri vreun lucru al cărui folos să nu-l vază. Artă mamelor este tocmai să le arate folosul tuturor învățăturilor pe cari le dau și lucrul este și mai ușor, pentru că inteligența fetelor este mai precoce decât a băieților. Această regulă înlătură dela sexul lor, ca și dela al nostru, nu numai toate studiile zadarnice cari nu duc la nici un sfârșit și nu fac pe cei ce le-au urmat mai plăcuți față de ceilalți, dar și toate acelea al căror folos nu e pentru vârsta lor și nu pot să-l vadă pentru o vârstă mai înaintată. Dacă nu vreau să silești pe un băiat să învețe a citi,¹ cu atât mai mult cuvânt nu vreau să silești pe o fată, până când n'ai făcut-o să înțeleagă bine ce este citirea, și observăm că le arătăm această utilitate mai mult după ce credem noi, decât după ce cred ele. La urma urmelor, ce nevoie este ca o fată să știe citi și scrie de timpuriu? O să aibă numai decât să conducă o gospodărie? Mai multe din ele se slujesc în rău iar nu în bine de această nenorocită știință² și toate sunt destul de curioase pentru ca să învețe, fără a fi silit, când vor avea vreme și prilej. Poate că ar trebui întâiu să învețe

¹ Despre învățarea citirii vezi cartea II § 149 și urm.

² Numeste «știința» citirii nenorocită, gândindu-se la corespondența fetelor în ascuns de părinții lor.

socotelile, căci folosul acestora este evident. la orice vârstă și în socoteli ești totdeauna mai expus la greșeală. Dacă mititica ar dobândi cireși la masă numai printr'o operație de aritmetică, vă asigur că ar învăța repede să calculeze.

49. Cunosc o fetiță care a învățat întâiu să scrie, nu să citească, și a început să scrie cu acul, nu cu condeii. Din toate literele ea la început făcea numai pe *O*. Făcea neconținut *O* mare și mic, *O* de toate mărimile, câte doi *O* unul într'altul și totdeauna pe dos. Din nenorocire, într'o zi, când se ocupă cu acest folositor exercițiu, se văzută într'o oglindă și, socotind că această poziție silită o făcea disgrațioasă, ca Minerva¹, aruncă condeii și nu mai voi să facă pe *O*. Nici fratelui ei nu-i plăcea mai mult să scrie, dar pe el îl supără tocmai casna, nu înfățișarea ce avea. Atunci au căutat alt mijloc ca s'o învețe scrisul. Fetița era delicată și vanitoasă; nu permitea ca surorile să-i poarte rufele ei. Obişnuiau cei din casă să-i însemneze cu litere aceste rufe. De atunci n'au mai voit să i le însemneze și a trebuit să învețe a face singură aceasta. Se înțelege, cum au progresat lucrurile de aci înainte.

50. Căutați să arătați rostul tuturor lucrărilor ce dați fetelor, dar dați-le totdeauna de lucru. Lenea și nesupunerea sunt, pentru ele, cele mai primej-

¹ *Sallioirk* zice în notă: Care pentru asemenea temei a aruncat flautul.

dioase defecte și cari se pot vindeca mai puțin decât oricari altele, când au fost contractate.

Fetele trebuie să fie stăruitoare și muncitoare. Aceasta nu e tot: ele trebuie să fie de timpuriu deprinse cu supunerea. Această nenorocire (dacă este pentru ele nenorocire) e legată de sexul lor: când scapă de ea, au să sufere neajunsuri mai grozave. Toată viața lor vor fi supuse unei necurmăte tiranii și cea mai severă: a cerințelor sociale. Trebuie să le deprinzi din vreme cu constrângerea, pentru ca aceasta să nu le mai producă supărare; să le înveți a-și stăpâni toate fantaziile, ca să le supună voinței altuia. Dacă ar vrea să lucreze neconținut, ar trebui câteodată să le silești a nu face nimic. Risipa, frivolitatea, nestatornicia, sunt defectele cari se nasc repede din primele gusturi corupte dacă le satisfac neconținut. Ca să împiedici acest abuz, învață-le mai ales să se învingă pe sine. Proastele noastre instituții¹ fac ca viața femeii cinstite să fie o continuă luptă cu ea însăși; e drept însă că sexul ei îndură și el parte din relele pe cari ni le-a pricinuit.

51. Aveți grijă ca fetelor să nu li se urască cu ocupațiile ce le dați și să nu se pasioneze de petreceri, cum se întâmplă totdeauna în educațiile vulgare, cari pun—cum zice Fénelon²—toată plic-

¹ Adică organizarea societății noastre.

² Fénelon (1651—1715), episcop francez, scriitor, pedagog, este cunoscut mai ales prin cartea sa *Télémaque* (1698) care s'a tradus

tiseala deoparte și toată plăcerea de altă parte. Ur-
mând regulele de până aci, nu se poate întâmpla
cel dintâiu din aceste neajunsuri, de cât dacă per-
soana care stă cu ele, le va fi nesuferită. O fetiță
care iubește pe mamă-sa sau pe guvernantă, va lucra
toată ziua lângă ea, fără să i se urască: se va des-
păgubi numai flecărind. Dacă însă persoana care în-
grijește de ea îi e nesuferită, fetița va privi cu acelaș
desgust orice va lucra sub ochii ei. Nu ies fete de
treabă acelea cari nu găsesc plăcut să stea cu mama
lor mai bine de cât cu orice alte persoane; dar ca
să judeci adevăratele lor sentimente, trebuie să le
studiezi, iar nu să te încrezi în ce spun ele, căci
sunt lingușitoare, prefăcute și știi de timpuriu să
se ascundă. De asemenea nu trebuie să le ceri a-și
iubi mama, căci iubirea nu vine prin datorie, și, la
aceasta, obligația nu slujește întru nimic. Prin afec-
țiunea ce-i arată, prin îngrijirile ce-i dă, prin de-
prindere, mama va fi totdeauna iubită de fată, dacă
nu face nimic ca să-i provoace ura. Chiar con-
strângerea la care o supune, dacă e bine condusă,
nu slăbește această legătură, ci o mărește, fiindcă
dependența este o stare firească pentru femei și
fetele se simt făcute ca să asculte.

în toate limbile. La noi prima traducere (neterminată) a fost a lui
Petru Maior (1818) însă după un text italian. Direct din franțu-
zește s'a tradus de Gr. Pleșoianu, profesor din Craiova (1831). Și
Télémaque este o lucrare pedagogică, întru cât a fost scrisă în ve-
derea educației ducelui de Burgundia, al cărui preceptor era; dar
Fénelon are și o carte specială de pedagogie: *Tratat despre edu-
cația fetelor*. Din această carte (V, 29) e' luată observația pe care
o raportează aci Rousseau.

52. Am arătat pentru ce ele au — sau trebuie să aibă — puțină libertate; pentru acelaș motiv abuzează de libertatea ce li se dă. Extreme în toate, se dedau jocurilor cu mai multă pornire decât băieții. Acesta e al doilea dintre neajunsurile despre cari vorbii adineauri ¹.

Trebue să moderăm această pornire; căci din ea se nasc mai multe vicii proprii femeilor: între altele, capriciul și preferința nejustificată, din pricina cărorora ele se înnebunesc azi după un obiect și mâine nici nu se mai uită la el. Nestatornicia gusturilor le face tot atâta rău ca și lipsa de măsură în aceste gusturi, și vin amândouă din acelaș izvor. Nu le oprîți de a fi vesele, de a rîde și de a face sgomot, nu le împiedecați dela jocurile nebanatice; dar nu le lăsați să se plictisească lesne de un joc ca să alerge la altul; nu îngăduiți în nici un minut al vieții lor să piardă măsura. Deprindeți-le să fie oprite în mijlocul jocurilor și să treacă la altele fără murmure. La aceasta slujește deprinderea singură, pentrucă ea dă numai ajutor naturii.

53. Din această obișnuită constrângere rezultă un fel de supunere de care femeile au nevoie toată viața lor, pentrucă ele nu încetează niciodată a fi supuse unui bărbat sau judecății bărbaților și nu le este permis niciodată să se pună mai presus de această judecată. Prima și cea mai de preț însușire a unei femei este blîndețea. Destinată să asculte

¹ In § 51.

pe o ființă atât de imperfectă ca bărbatul, adesea plin de vici și totdeauna plin de defecte, ea trebuie să învețe de timpuriu să sufere chiar nedreptatea și să suporte greșelile soțului, fără să se plângă. Femeea trebuie să fie blândă pentru ea, nu pentru el. Soțiile supărăcioase și încăpățânate măresc și mai mult neajunsurile și procedurile rele ale soților; ei știu că cu aceste arme nu pot fi învinși. Firește că Dumnezeu, nu pentru a fi ursuze, le-a dat îndemânarea de a înduplecă; nu le-a făcut slabe, ca să devie poruncitoare; nu le-a dat glasul acela dulce, ca să rostească ocări; nu le-a dat un chip așa de atrăgător, ca să-l desfigureze prin mânie. Când femeile se supără, se uită pe sine; ele au adesea motiv să se plângă, dar niciodată n'au drept să ocărăscă. Fiecare trebuie să păstreze tonul sexului său: un bărbat prea blând poate face pe o femeie obraznică; dar blândețea unei femei potolește și învinge, mai curând sau mai târziu, pe un bărbat, afară numai dacă nu va fi un monstru.

54. Fetele să fie totdeauna supuse; dar mamele să nu fie totdeauna neînduplecate. Ca să faci supusă pe o tânără, nu trebuie s'o faci nenorocită; ca s'o faci modestă, nu trebuie s'o prostesti; din potrivă, nu mi-ar părea rău s'o văd câteodată punând puțină abilitate, nu ca să scape de pedeapsa neascultării, ci ca să fie scutită de a ascultă. Nu e nevoie să-i faci supunerea nesuferită; e destul s'o faci a se simți supusă. Violența este un talent

firesc al femeilor. Convins că toate pornirile naturale sunt bune și drepte prin ele însele, sunt de părere să se cultive acestea ca și celelalte, cu condiție să împiedeci abuzul ¹.

55. În privința adevărului acestei observațiuni, fac apel la orice om de bună credință care vrea să vadă lucrurile cu băgare de seamă. Pentru aceasta nu e bine să cercetăm pe femei, pentrucă stânjenitoarele noastre instituțiuni le silesc să-și ascută spiritul. Mai bine să cercetăm pe fete, pe fetițele abia născute — ca să zic astfel, să le comparăm cu băieții de aceeaș vârstă și dacă nu veți găsi că aceștia se par greoi, zăpăciți, proști pe lângă ele, atunci să ziceți că n'am dreptate. Să-mi îngăduiți un singur exemplu luat din naivitatea copilărească.

56. E lucru foarte obișnuit a deprinde pe copii să nu ceară nimic la masă; căci lumea crede că educația lor va fi cu atât mai bună cu cât o vei încărca de regule nefolositoare, ca și cum nu s'ar putea refuză sau da repede o bucată de cutare ori cutare lucru, fără să faci neconținut pe un biet copil să moară de poftă atâțată și de speranță ².

¹ Multe scriitoare au combătut această afirmațiune a lui Rousseau despre femei. Sallwürk citează pe d-na de Genlis (1746--1830) care, deși nu intră în amănunțimi, dar zice: «Chiar dacă ar fi de folos violenția în vre-un caz, totuși în sute alte cazuri e vătămătoare. Siguranța o dă numai exercitarea continuă a virtuții».

² Un copil se arată supărător când socotește că are interes să fie așa; dar nu va cere niciodată de două ori acelaș lucru dacă primul răspuns va fi irevocabil. (Nota lui Rousseau).

Știe toată lumea meșteșugul aceluia băiat care, supus acestei legi, văzând că au uitat să-i dea și lui dintr'o mâncare, ceru sare, etc. Nu zic că ar fi putut să-l certe fiindcă ceruse sare, ca să înțeleagă să-i dea carne; căci uitarea eră așa de vi-novată, încât chiar de-ar fi călcat pe față legea și ar fi spus că-i e foame, nu cred că ar fi fost pedepsit. Iată însă cum a făcut, în fața mea, o fețiță de șase ani într'un caz mai greu, de vreme ce nu numai că-i eră strict oprit să ceară ceva, fie deadreptul, fie lăaturalnic, dar neascultarea ei ar fi fost fără iertare, fiindcă mănncase din toate felurile afară de unul care-i plăcea foarte mult, și servitorii uitase s'o serve tocmai din acela.

57. Ca să dobândească îndreptarea acestei uitări fără a se arăta nesupusă, începù să arate cu degetul toate felurile și să zică: *am mănncat dintr'aceasta, am mănncat dintr'aceasta*; dar în mod vădit trecea pe lângă felul din care nu mănncase, astfel ca lucrul să se observe și să i se zică: «*Din acela n'ai mănncat?*» — «*O, nu!*» răspunse blând mica mănncăcioasă, lăsând ochii în jos. Nu voiu adăoga nimic. Comparați: aceasta e șiretenie de fată, cealaltă e șiretenie de băiat.

58. Ceeace este, e bun, și nici o lege generală nu e rea. Această iscușință particulară ce s'a dat femeilor este o foarte dreaptă despăgubire pentru forța care le lipsește; fără aceasta, femeia n'ar mai fi tovarășa bărbatului ei roaba lui: prin superiori-

statea acestui talent ea-i rămâne egală și-l guvernează, deși i se supune. Toate sunt protivnice femeii: defectele noastre, slăbiciunea și timiditatea ei; are pentru dânsa numai frumusețea și arta ei. Nu e drept să le cultive pe amândouă? Dar frumusețea nu e prea statornică: nenumărate accidente o pot face să dispară, ea trece cu anii, iar obișnuința îi strică efectul. Numai spiritul este adevărata putere a sexului feminin. Nu vorbesc de *spiritul* acela atât de prețuit în societate și care nu slujește întru nimic pentru a da fericirea vieții, ci de spiritul propriu femeii, adică meșteșugul de a se folosi de spiritul nostru și de a se folosi de foloasele noastre proprii. Nu-și poate închipui cineva cât de mult prețuește pentru noi această iscusință a femeii, cât farmec dă ea întrunirii celor două sexe, cât de bine servește pentru a potoli înflăcărarea copiilor, cum potolește pe bărbații brutali, cum păstrează pacea căsniciei, pe care discordia ar turburà-o altfel. Știu că femeile prea iscusite și rele abuzează de aceasta; dar de ce lucru nu abuzează vițiul? Să nu distrugem instrumentele fericirii, dacă cei răi se servesc de ele ca să ne facă rău câteodată.

59. Poate străluci cineva prin podoabă, dar place numai prin persoana sa. Podoabele nu sunt în noi și adesea ele ne desgătesc dacă se vād a fi prea căutate; adesea acelea cari atrag mai mult atențiunea asupra persoanei sunt tocmai cele mai

puțin băgate în seamă. Educația fetelor mi se pare, în această privință, cu totul pe dos. Le făgăduim, ca recompensă, obiecte de găteală, le facem să iubească hainele alese. Când sunt foarte gătite, le zicem : *Ce frumoasă sunt!* Ar trebui, tocmai din potrivă, să le facem a înțelege că multă găteală are de scop numai să ascunză oarecari defecte și că adevăratul triumf al frumuseții este să strălucească prin ea însăși. Iubirea modei este de rău gust, fiindcă moda nu schimbă figura și, de oarece figura rămâne aceeași, îi stă bine totdeauna cu ceea ce-i stă bine odată.

60. Când aș vedeà pe o tânără că se mândrește cu hainele ei, mi s'ar părea că vrea să se ascunză astfel și m'aș îngrijî de ce ar putea să gândească lumea. Aș zice : Toate aceste podoabe o gătesc prea mult; credeți că i-ar sta bine cu altele mai simple? E destul de frumoasă, ca să se lipsească de cutare sau de cutare lucru? Dacă ar ști ce gândesc eu, poate că ea cea dintâiu ar cere să i se ia podoabele și să o judecăm, după aceasta, dacă merită să o aplaudăm. Niciodată nu o voi laudă așa de mult ca atunci când aș vedeà-o îmbrăcată mai simplu. Când ea va socoti găteala numai ca un adaos pe lângă grațiile persoanei sale și ca o mărturisire tăcută că are nevoie de ajutor strein pentru ca să placă, atunci nu va mai fi mândră de gătelile ei, ci se va simți umilită. Atunci, de câteori va fi mai gătită ca de obicei și va auzi zicând : *Ce frumoasă e!* va roși de necaz.

61. De altfel, sunt figuri cari au nevoie de găteală; dar nu e nici una care să ceară lucruri scumpe. Gătelile costisitoare sunt cerute de vanitatea rangului și nu de a persoanei; numai prejudecățile le împun. Adevărața cochetărie¹ este câteodată căutată, dar nu e niciodată luxoasă și Junona se gătiă mai mult decât Venus². De aceea Apelles³ zicea unui pictor prost, care zugrăviă pe Elena cu găteli scumpe: *Neputând s'o faci frumoasă, o faci bogată*⁴. Am observat asemenea că cele mai luxoase găteli anunță adesea femeii urâte: aceasta mi se pare o vanitate foarte neîndemânatică. Dați unei fete cu gust și care disprețuește moda, dați-i panglici, zăbranic, tulpan și flori. Fără diamante, fără ciucuri, fără dantele⁵, ea își va face o găteală care o va arăta de o sută de ori mai încântătoare de

¹) Să se observe că acest cuvânt *cochetărie* (pe care am fost siliți a-l păstră) are câteodată la Rousseau o nuanță pejorativă, altădată nu. Aci este cazul din urmă.

²) *Junona* și *Venus*, divinități ale mitologiei grecești. În reprezentările artistice ce ne-au rămas din antichitate ale acestor zeițe se vede totdeauna Junona îmbrăcată cu haine foarte împodobite, pe când Venus are d'abia câteceva pe corp, ba adesea e goală.

³) Apelles, un mare pictor al anticității grece, contemporan cu Alexandru cel Mare și cu succesorii lui.

⁴) Acest cuvânt, zice Petitain, e luat dintr'un scriitor grec Clement din Alexandria, care a trăit pe la 200 înainte de Hristos. E vorba aci de Elena, regina din Sparta, soția lui Menelaus, care fusese răpită de Paris și din pricina ei s'a deslănțuit vestitul războiu troian.

⁵) *Nota autorului*, Ed. Amsterdam: Femeile cari n'au pielea destul de albă ca să se lipsescă de dantele, ar produce mult necaz celor lalte, dacă n'ar purta. De obicei urâtele fac modele la cari se supun frumoasele din prostie.

cât ar putea s'o facă toate strălucitoarele stofe de la Duchapt ¹.

62. Ceea ce e bine e totdeauna bine și trebuie să fii cât se poate mai bine; de aceea femeile cari se pricep în găтели, aleg pe cele bune și le păstrează și, fiindcă nu se schimbă în toate zilele, sunt mai puțin ocupate de cât cele cari nu știu la ce să se oprească. Adevărata grijă a gătelii cere îmbrăcăminte simplă. Fetele tinere rar au rochii bogate; cu toate acestea ele sunt în genere gătite tot așa de bine ca și cocoanele, afară de suliman, ² și adesea cu mai mult gust. Abuzul de găteală nu e totdeauna ceea ce ne am gândi: vine mai mult din plictiseală de cât din vanitate. O femeie care stă șese ceasuri ca să se gătească, știe bine că nu va fi mai frumoasă de cât dacă ar sta o jumătate de ceas, dar a întrebuințat ceva din timpul care este așa de lung și așa de plictisitor și e mai bine să petreacă cu sine însăși de cât să se plictisească de orice. Dacă n'ar fi găteala, ce ar face dela prânz până la nouă ceasuri seara? Adunând în jurul său femeii, ea petrece silindu-le să se plictisească; e un câștig; dar câștigul e și mai mare, căci scapă de a sta singură cu soțul ei pe care-l

¹ Probabil e numele unei vestite case de modă (rochii, vestminte, pălării etc.) de pe vremea aceea din Paris.

² Sulimencala pe timpul lui Rousseau (până în timpul revoluției) cră ceva de sine înțeles, chiar la fete tinere. Damele cari nu se mai folosiau de ea, arătau prin aceasta că de acum înainte renunțau la omagiile bărbaților și că voiau să fie socotite printre femeile bătrâne. (Nota lui Sallwürk).

vede numai în ceasul acesta. Vin apoi negustoresele, vânzătorii de mărunțișuri, domnișorii, auto-rașii, versurile, canțonetele¹, broșurile; fără găteală, nu le-ar fi putut aduna pe toate așa de bine.² Singurul folos adevărat din toate acestea este pretextul de a putea să stea lungită ceva mai mult de cât când e îmbrăcată; dar acest folos nu e poate așa de mare cât li se pare, și femeile nu câștigă cu găteala atâta cât spun.

Dați, fără părere de rău, femeilor o educație femească, deprindeți-le să iubească grijile sexului lor, să fie modeste, să știe îngrijii de ale casei și să se ocupe de gospodărie și atunci găteala va fi lăsată pe al doilea plan și de aceea vor și fi îmbrăcate mai cu gust.

63. Crescând, fetele observă întâiu că toate aceste podoabe streine nu le sunt de ajuns, dacă n'au podoabe personale. Nu poți nici odată *să te faci frumoasă* și nu poți ajunge repede să devii cochetă; dar poți lesne să dai oare care armonie gesturilor, să ai în vorbire un accent măgulitor, să-ți îngrijești ținuta, să umbli cu ușurință, să ai ati-

¹ Canțonetele, cari atunci duceau în casele cele mai nobile orec noutate a zilei și orice veste de scandal. (Nota lui Sallwürk). Canțonetele acestea sunt și azi în mare favoare la Parizieni. O sumă de poeți și compozitori specializați în acest gen se grăbesc cu, îndată ce se prezintă un eveniment la ordinea zilei, să născocască un cântec glumeț ori satiric. Persoanele politice cele mai însemnate, artiștii cei mai vestiți, autorii, etc. sunt eroii acestor canțonete, serise adesea cu mult spirit și câte odată și cu fineț.

² Moda aceasta a dispărut. Femeile nu mai primesc mosafirii în odaia lor de toaletă.

tudini grațioase și să alegi totdeauna ceea ce-ți vine bine. Glasul dobândește volum, devine puternic și-și ia timbrul; brațele se desvoltă, mersul devine sigur, și bagi de seamă că, ori cum ai fi îmbrăcată, există un meșteșug de a atrage privirile. Din acest moment nu mai e vorba de ac și de lucru de mână; alte talente se anunță și-și arată folosul.

64. Știu că învățătorii severi pretind ca fetele să nu învețe nici cântul, nici danțul, nici vreuna din artele plăcute¹. Aceasta mi se pare glumă. Atunci cine să le învețe? Băieții? Dintre bărbați și dintre femei, cine trebuie să aibă de preferință asemenea talente? Ei vor răspunde: «Nimeni! Cântecurile profane sunt adevărate crime, danțul este o născocire a Diavolului; o fată nu trebuie să aibă altă petrecere decât munca și rugăciunea». În adevăr, frumoasă petrecere pentru un copil de 10 ani! În ce mă privește, tare mi-e teamă ca aceste mici sfinte, cari sunt silite a-și petrece copilăria rugându-se lui D-zeu, să nu-și petreacă tinerețea făcând altceva și să nu caute, fiind măritate, a se despăgubi de timpul pe care socotesc că l-au pierdut ca fete². Părerea mea este că trebuie

¹ Sallwürk amintește că Fénelon (cap. 12) vorbind de Platon, care condamnase muzica efeminantă a Asiei, zice: «Cu atât mai mult creștinii, cari niciodată nu caută desfătarea numai de dragul ei, să disprețuească asemenea distracții periculoase». Sallwürk crede că Rousseau nu se referă la Fénelon, ci are în vedere numai pe pedagogii riguroși, nu tocmai numeroși, din timpul său.

² Sallwürk zice: La 15 ani căiau fetele pe atunci din mânăstiri. După asta urmă numaidecât intrarea în lume, baluri și ra-

să ții socoteala de vârstă ca și de sex: o fată tânără nu poate trăi ca bunică-sa, trebuie să fie vioaie, veselă și nebunatică, să cânte, să danseze cât vrea și să guste toate plăcerile nevinovate ale vârstei; va veni destul de curând vremea să fie așezată și să-și ia o înfățișare mai serioasă.

65. Dar oare este în adevăr reală necesitatea acestei schimbări? Nu cumva este și ea un fruct al prejudecăților noastre? Impunând femeilor cinstite numai datorii severe, am gonit din căsătorie tot ceace ar putea s'o facă plăcută bărbatului. De aceea nu trebuie să ne mirăm dacă tăcerea din casă îl gâonește afară, nici dacă vedem că bărbații nu prea aleargă după această situație atât de neplăcută. Exagerând îndeplinirea îndatoririlor morale, creștinismul¹ le face impracticabile și zadarnice. Oprind pe femei dela cântec, joc și toate distracțiile societății, le face ursuze, certărețe, nesuferite în interior. Nu există religie care să supuie căsătoria la legi atât de severe și în care totuș jurământul sfințit să fie călcat cu mai multă ușurință. Au împiedecat așa de mult soțiile de a fi atrăgătoare, încât au făcut pe soți indiferenți. Știu, veți zice că n'ar trebui să fie așa, dar eu zic că n'are cum fi altfel, căci, la urmă, creștinii sunt și ei oameni. Eu cred

---

porturi de dragoste. Atunci părinții căutau să-și mărite fetele. După aceasta urmau datoriile făcute cu îmbrăcămintea și intrigile galante. Acestea le dovedesc romanele, memoriile, etc. și d-na de Genlis în scrierile sale.

¹ E vorba de catolicism.

că o tânără Engleză trebuie să-și desvolte darurile prin cari place bărbatului ei tot așa cum o tânără Albaneză și le cultivă pentru haremul din Ispahan¹ Veți zice că bărbaților nu prea le pasă de aceste daruri. Firește, dacă acestea, în loc să fie întrebuințate pentru a plăcea lor, servesc numai ca să atragă în casă tineri nerușinați cari îi dezonorează. Credeți însă că o femeie atrăgătoare și cuminte, având asemenea daruri, pe cari le-ar întrebuința numai pentru plăcerea bărbatului ei, n'ar adăoga la fericirea vieții și n'ar împiedica pe bărbat de a se duce să se distreze aiurea, când vine cu capul buimăcit dela treburi? N'a văzut nimeni asemenea familii fericite, adunate în casă, unde fiecare contribuie cu partea sa la petrecerea comună? Increderea și familiaritatea cari domnesc în asemenea familii, inocența și dulcețaa mulțumirilor răsplătesc îndeajuns tot sgomotul petrecerilor publice.

66. Prea mult s'a înlăturat *plăcerea* din arte; prea s'au sistematizat; prea s'a dat importanță maximelor și regulelor și de aceea s'a sclîmbat în ceva foarte plictisitor pentru tineret ceea ce trebuie să fie numai distracție și joc nebunatic. Nu-mi închipuesc ceva mai ridicol decât un bătrân profesor de danț sau de cânt care se adresează cu o exagerată seriozitate tineretului vesel și rîzător din

¹ Se vede că femeile din Albania erau vestite prin frumusețea lor și de aceea erau foarte căutate pentru haremul sultanilor din Constantinopol, ale șahilor din Persia ca și ale diferiților viziri și pași.

fire, și caută să-i predeă neînsemnata lui învățatură cu un ton și într'un chip mai pedant și mai magistral decât catehismul. Nu cumvâ cântul ține, de muzica scrisă? Nu putem face vocea flexibilă și justă, nu putem învăța pe cineva să cânte cu gust, ba să se și acompanieze, fără să cunoască o singură notă? ¹ Se potrivește un singur fel de cânt pentru toate vocile? Se potrivește aceeași metodă pentru toate spiritele? Nu voiu putea crede nici odată că aceleași atitudini, aceiași pași, aceleași mișcări, aceleași gesturi, aceleași danțuri se potrivește pentru o ochעיică mică, vioaie și provocatoare și pentru o frumoasă blondă înaltă și cu ochii vișători. Când văd deci pe un maestru dând amândurora aceleași lecțiuni, zic: «Acest om urmează rutina, dar nu-și pricepe arta».

¹ 67 Intreabă unii dacă fetele trebuie să aibă profesori sau profesoare. Nu știu; aș vrea să n'aibă trebuință nici de unii nici de altele, să învețe liber ce doresc să învețe și să nu vezi necontentit rătăcind prin orașele noastre atâți caraghioși gătiți ca de paradă ². Cred că pentru fete e mai primejdios contactul cu asemenea persoane decât le sunt folositoare lecțiile și că expresiile lor, vorbirea lor, înfățișarea lor dau elevelor prima pornire spre ușu-

¹ Aci Rousseau se pronunță contra teoriei muzicale, pe care n'o crede indispensabilă celui ce vrea să cânte pentru plăcerea sa și a familiei.

² Se vede că, în acel timp, diferiții profesori de prin familiile bogate și nobile obișnuiau să se îmbrace luxos.

rință, importantă pentru ei, dar rău făcătoare pentru eleve, căci după exemplul profesorilor, nu vor întârziă și ele să facă din aceasta principala lor ocupațiune.

68. In artele cari au de obiect numai plăcerea, toate pot servî tinerelor drept profesor : tatăl, muma, fratele, sora, prietenele, guvernantele, oglinda și mai ales gustul lor propriu. Nu trebuie să cauți a le da lecții, ci ele să le ceară. Nu trebuie să faci o muncă dintr'o recompensă; mai ales în asemenea studii, succesul vine din voința de a izbuti. De altfel, dacă e nevoie numaimedcât de lecțiuni în toată regula, nu mă voi pronunța asupra sexului profesorului. Nu știu dacă se cuvîne ca un maestru de danț să țină mîna delicată și albă a tinerei eleve, să-i arate cum să-și ridice rochia, cum să-și țină sânul care-i palpită, dar știu că, pentru nimic în lume, n'aș vrea să fiu eu profesorul acela.

69. Prin iscusință și prin destoinicia firească se formează gustul, prin gust spiritul se deschide, pe nesimțite, pentru ideia frumosului în toate și în fine pentru noțiunile morale ce sunt legate de ea. Poate că e aci unul din motivele pentru cari sentimentul cuviinței și al cinstei se desvoltă mai de timpuriu la fete decît la băieți, căci dacă ai admite că aceasta e opera guvernantelor, ar trebui să nu cunoști lecțiile lor și nici mersul spiritului omenesc. Talentul de a vorbi ține locul întăiu în arta de a plăcea; numai prin el se poate adăogă un farmec nou pe

lângă acela cu care obișnuința deprinde toate simțurile. Spiritul nu numai că dă mai multă viață corpului, dar oarecum îl reînoește : prin succesiunea sentimentelor și a ideilor însuflețește și schimbă fizionomia ; prin cuvântările inspirate de el, se susține multă vreme interesul asupra aceluiaș obiect. Pentru aceste motive cred că fetele dobândesc așa de curând darul de a flecări lucruri plăcute, pun simțire în ce spun chiar înainte de a simți, și bărbaților le place să le asculte chiar înainte ca ele să-i poată înțelege. Ei pândesc primul moment al deșteptării inteligenței pentru a prinde și pe cel al deșteptării sentimentului.

70. Femeile au limba mai deslegată : ele vorbesc mai de timpuriu, mai cu înlesnire și mai plăcut decât bărbații. Li se și face vină că vorbesc mai mult. Lucrul mi se pare firesc și așa fi dispus să fac din această vină o laudă. Gura și ochii au la ele aceeaș activitate și pentru acelaș motiv. Bărbatul spune ce știe, femeia ce e plăcut ; ca să vorbească, el are nevoie de cunoștințe, ea are nevoie de gust. Unul trebuie să se ocupe în primul rând de lucrurile folositoare ; cealaltă de cele plăcute. Vorbirile lor nu trebuie să aibă nimic comun decât cerințele adevărului.

71. De aceea nu vom oprî înclinarea spre vorbă multă a fetelor, ca pe a băieților, prin întrebarea : La ce folosește aceasta ?¹ ci prin alta, la care nu

¹ Vezi cartea III § 66 și urm.

e mai ușor de răspuns: *Ce efect va face aceasta?* În vârsta copilărească nu se deosebesc încă binele de rău și, fiindcă nu pot judecă pe nimeni, ele trebuie să-și impuie ca regulă a nu spune niciodată decât lucruri plăcute celor cu cari vorbesc. Aplicarea acestei regule este însă grea, fiindcă rămâne totdeauna subordonată celei dântâiu: a nu minți niciodată.

72. Mai văd și alte greutăți, dar acelea privesc o vârstă mai înaintată. Pentru un moment, zi că fetițele trebuie să spună adevărul, fără grosolănie, și, fiindcă aceasta nu ține de firea lor, educația le învață ușor s'o evite. În contactul cu societatea, observ îndeobște că politeța bărbatului e mai ceremonioasă, a femeilor mai atrăgătoare. Această deosebire nu vine din învățatură, ci e firească. Bărbatul par'că ar vrea mai mult să te servească; femeia, să-ți fie plăcută. Urmează de aci că, orice s'ar zice despre caracterul femeilor, politeța lor e mai puțin falsă decât a noastră, căci vine din instinctul lor. Când însă un bărbat se preface că pune interesul meu înaintea interesului său propriu, ori cu ce manifestațiuni de simpatie ar acoperi această minciună, eu știu bine că minte. Prin urmare nu e nici o greutate pentru femei să fie politicoase, nici pentru fete să învețe a fi. Primă lecție o dă însăși natura; arta numai o urmează și hotărăște, după obiceiuri, în ce formă are să se arate. În ce privește politeța între ele, lucrul stă cu totul altfel: au o înfățișare

așă de silnică, o atențiune așă de rece, încât se sfiesc una de alta și nu ascund aceasta; astfel în minciuna lor își arăta toată sinceritatea, căci nu caută s'o ascundă. Cu toate acestea fetele tinere au câteodată prietenii sincere. La vârsta lor, veselă ține loc de fire bună și, fiind mulțumite de ele, sunt mulțumite de toată lumea. Se observă asemenea că mai cu plăcere se sărută și mai grațios se mângâie între ele când sunt de față și bărbați, mândre oarecum că pot să le âțățe fără primejdie dorința prin arătarea favorurilor pe cari ei le pizmuesc.

73. Dacă nu trebuie să îngădui băieților întrebări indiscrete, cu atât mai mult trebuie să le interzici fetelor, căci satisfăcând curiozitatea lor sau înlăturând-o în mod neîndemânatic, poți provoca niște urmări mai grave, dată fiind puțința lor de a presimți tainele ce li se ascund și meșteșugul de a le descoperi. Dar, dacă nu le las să întrebe prea mult, aș vrea să fie ele întrebate mult, să le facem să vorbească, să le necăjim ca să le deprindem a vorbi cu înlesnire, a aveâ răspunsul totdeauna gata, să le dezlegăm oarecum spiritul și limba, câtă vreme lucrul se poate face fără primejdie. Aceste convorbiri, totdeauna vesele, dar bine conduse și rânduite cu meșteșug, ar fi o minunată petrecere pentru vârsta aceasta și ar putea sădî în sufletele inocente ale copilelor cele dintâiu și poate cele mai folosite lecțiuni de morală din întreaga lor viață, căci îndemnate de plăcere și de vanitate vor află cali-

tățile pentru cari bărbații le vor stimă mai mult, și în ce stă gloria și fericirea unei femei cinștite.

74. Se înțelege bine că dacă băieții mici nu sunt capabili a-și forma o idee adevărată despre religie, cu atât mai mult cuvânt o asemenea idee e mai presus de concepția fetelor. Din această pricină însă aș voi ca lor să le vorbesc mai de vreme decât băieților, căci dacă ar fi să așteptăm să ajungă în stare de a discuta metodic aceste chestiuni adânci, mă tem că nu le-am mai vorbi niciodată. Rațiunea femeilor este o rațiune practică; ea găsește cu dibăcie mijloacele de a ajunge la un scop cunoscut, dar nu poate găsi acest scop. Traiul împreună al sexelor este un lucru admirabil: se formează un fel de persoană morală, având drept ochiu pe femeie și drept braț pe bărbat, dar legătura lor este așa de strânsă încât femeia învață dela bărbat ce trebuie să vază și bărbatul învață dela femeie ce trebuie să facă. Dacă femeia ar putea să-și înalte spiritul până la principii, ca bărbatul, și dacă acesta ar putea urmări detaliile, ca femeia, s'ar simți fiecare independent de celălalt, ar trăi într'o veșnică discordie, și tovarășia lor n'ar putea dăinui. Ei trăesc însă în armonie, pentru că silințele amândurora tind spre un scop comun; nu se știe care are parte mai mare; fiecare urmează îndemnul celuilalt; fiecare ascultă și amândoi sunt stăpâni.

75. Din pricină că purtarea femeii este supusă opiniei publice, credința ei trebuie să fie supusă au-

torităţii. Orice fată trebuie să aibă religia mamei sale şi orice soţie pe a bărbatului ei. Dacă această religie ar fi falsă, blândeţea cu care mama şi fiica se supun ordinii naturii, va face ca D-zeu să ierte păcatul acestei greşeli. Nefiind în stare să judece singure, ele trebuie să primească hotărârea părinţilor şi a bărbatilor ca pe a Bisericii¹.

76. Neputând găsi în ele însele regula credinţii lor, femeile nu pot s'o limiteze prin evidenţă şi prin raţiune; dar, lăsându-se influenţate de nenumărate îndemnuri streine, ele se găsesc totdeauna sau dincoace sau dincolo de adevăr. Iubind extremele, vor fi sau fără credinţă sau bisericose; nu ştiu să unească înţelepciunea cu pietatea. Izvorul acestui rău nu e numai în caracterul exagerat al sexului lor, ci şi în neorânduiala autorităţii sexului nostru: destrăbălarea o face dispreţuită, teama de căinţă o face tiranică şi astfel se face totdeauna sau prea mult sau prea puţin.

77. De vreme ce autoritatea trebuie să hotărască religia femeii, nu e nevoie să-i explicăm motivele ce avem pentru a crede, ci să-i arătăm lămurit ce credem; căci credinţa în idei obscure este izvorul

¹ Nota lui Sallwürk: Atunci, spune Formey, s'ar putea susţine tot atât de bine că femeile nu ar avea suflet, după cum susţin Mahomedanii. Aceasta deveni în curând o învinuire generală ce i se aducea lui Rousseau cu toată seriozitatea. Pe când se află în Motiers-Travers doamnele din toată regiunea vorbeau cu indignare de faptul că Rousseau a spus despre femei că n'au suflet. (Scrisori din Aprilie 1765).

fanatismului, iar credința în lucruri absurde duce la nebunie sau la necredință. Nu știu la ce conduc mai mult catehismele noastre: la impietate sau la fanatism; dar știu bine că conduc ori la una ori la celălalt.

78. Întâiu, ca să înveți pe fete *religia*, nu trebuie să o faci tristă și supărătoare, nici să le fie o datorie silnică¹; de aceea nu le dați să învețe nimic pe din afară pentru religie, nici chiar rugăciuni. Mulțumiți-vă să vă rugați în fața lor, fără a le obliga să asiste. Rugăciunile voastre să fie scurte, cum zice Hristos. Să fie totdeauna făcute cu toată băgarea de seamă și cu respectul ce se cuvine: gândiți-vă că, dacă cereți Ființei supreme atențiunea ca să vă asculte, trebuie să fiți voi cu atențiune la cele ce-i veți spune.

79. Avem mai puțin interes ca fetele să-și cunoască *curând* religia, mai mult avem s'o știe *bine* și mai ales s'o *iubească*. Dacă faceți să fie o dificultate pentru ele, dacă arătați pe D-zeu totdeauna supărat pe ele, dacă le impuneți, în numele Lui, nesfârșite îndatoriri nesuferite pe cari voi nu le îndepliniți niciodată, oare nu vor crede că datoria fetițelor este să învețe catehismul și să se roage lui D-zeu, iar nădejdea este să se facă mari ca să scape, ca și voi, de toate aceste îndatoriri? Exemplul! Exemplul! fără el nimic nu izbuteste față de copii.

¹ Vezi Fénelon: Educația fetelor, cap. VII

80. Dacă le explicați articolele credinței faceți-o sub formă de învățătură, nu prin întrebări și răspunsuri, căci ele trebuie să răspundă totdeauna ceea ce gândesc, nu ceea ce le-a dictat altcineva. Toate răspunsurile din catehism sunt deandoașlea, căci elevul instruește pe învățător; sunt chiar minciuni în gura copiilor, fiindcă explică ceea ce ei nu înțeleg și afirmă ceea ce nu sunt în stare să creadă. Luați pe oamenii, cei mai inteligenți și arătați-mi pe cel care nu minte spunându-și catehismul.

81. Prima întrebare pe care o citesc în catehism este: *Cine te-a creat și te-a adus în lume?* Fetița, deși crede că mama sa a făcut aceasta, zice totuș, fără a se codi, că Dumnezeu a creat-o. Ea vede în toate acestea numai o întrebare pe care n'o înțelege, la care dă un răspuns pe care nu-l înțelege nici atât.

82. Aș vrea să facă un catehism pentru copii un om care cunoaște bine dezvoltarea spiritului copilului. Ar fi poate cartea cea mai folosită ce s'a scris vreodată și, după părerea mea, n'ar fi aceea care ar aduce mai puțină cinste autorului ei. Sigur e un lucru, că, dacă această carte ar fi bună, n'ar semăna nicidecum cu ale noastre.

83. Acest catehism ar fi bun numai când copilul ar putea, după întrebări, să dea singur răspunsurile, fără să le învețe. Firește că va trebui câteodată să întrebe la rândul său. Ca să lămuresc bine ceea ce vreau să spun, ar trebui un fel de

model, și înțeleg bine câte-mi lipsesc pentru a-l face. Voiu încercă să dau, cel puțin, o ușoară idee despre aceasta.

84. Ca să ajungem la prima chestiune din catehismul nostru, îmi închipuesc că ar trebui să se înceapă cam așa :

Dăduca. — Ți-aduci aminte de vremea când mama ta eră fată ?

Fetița. — Nu.

Dădaca. — De ce nu ? ai memorie destul de bună !

Fetița. — Pe atunci nu eram pe lume.

Dădaca. — Va să zică n'ai trăit totdeauna ?

Fetița. — Nu.

Dădaca. — Dar vei trăi totdeauna ?

Fetița. — Da.

Dădaca. — Ești tânără sau bătrână ?

Fetița. — Sunt tânără.

Dădaca. — Dar mama mare e tânără sau bătrână ?

Fetița. — E bătrână.

Dădaca. — A fost tânără ?

Fetița. — Da.

Dădaca. — De ce nu mai e și acum ?

Fetița. — Fiindcă a îmbătrânit.

Dădaca. — Vei îmbătrânî și tu ca ea ?

Fetița. — Nu știu ¹.

¹ Dacă la întrebările la cari eu am pus ca răspuns *Nu știu*, copilul va răspunde altfel, nu vă încredeți și cereți-i să-și explice bine răspunsul. (*Nota autorului*).

Dădaca. — Unde-ți sunt rochiile de anul trecut?

Fetița. — Le-a desfăcut.

Dădaca. — De ce le-a desfăcut?

Fetița. — Pentrucă îmi erau prea mici.

Dădaca. — De ce-ți erau prea mici?

Fetița. — Pentrucă am crescut.

Dădaca. — Ai să mai crești și de acum înainte?

Fetița. — O, da!

Dădaca. — Ce devin fetele mari?

Fetița. — Devin femei.

Dădaca. — Și ce devin femeile?

Fetița. — Devin mame.

Dădaca. — Și mamele ce devin?

Fetița. — Devin bătrâne.

Dădaca. — Vei îmbătrâni și tu?

Fetița. — Când voi fi mamă.

Dădaca. — Și ce devin bătrânii?

Fetița. — Nu știu.

Dădaca. — Unde e bunicul tău?

Fetița. — A murit ¹.

Dădaca. — Și pentruce a murit?

¹ Fetița va spune aceasta fiindcă a auzit vorbindu-se în casă, dar trebuie să verificați dacă are o idee justă despre moarte, căci lucrul nu este așa de simplu pentru copii, cum s'ar părea. În micul poem *Abel* se poate vedea un exemplu despre modul cum trebuie să-i dai ideea aceasta. Această încântătoare lucrare e scrisă cu o simplitate admirabilă, din care te poți inspira ca să știi cum să vorbești cu copiii. (*Nota autorului*).

Sallywürk zice că e vorba de *Moartea lui Abel* de Salomon Gessner (1758). În 1760 a apărut la Paris o traducere în proză. Petitain spune că pasagiul la care se raportă Rousseau e în cântul II.

Fetița. — Pentru că eră bătrân.

Dădaca. — Ce devin deci bătrânii?

Fetița. — Mor.

Dădaca. — Și tu când vei fi mare, când...

Fetița (întrerupând). — Nu, nu vreau să mor!

Dădaca. — Draga mea, nimeni nu vrea să moară și toată lumea moare.

Fetița. — Cum? Și mama va muri?

Dădaca. — Ca toată lumea. Femeile îmbătrânesc ca și bărbații și bătrânețea duce la moarte.

Fetița. — Ce trebuie să faci ca să îmbătrânești târziu?

Dădaca. — Să trăești cuminte când ești tânăr.

Fetița. — Am să fiu totdeauna cuminte.

Dădaca. — Atât mai bine. Dar crezi că vei trăi totdeauna?

Fetița. — Când voi fi bătrână, bătrână...

Dădaca. — Ei? Ce?

Fetița. — Zici că omul când e foarte bătrân, trebuie să moară.

Dădaca. — Așa dar vei muri odată?

Fetița. — Vai, da!

Dădaca. — Cine trăia înaintea ta?

Fetița. — Tata și mama.

Dădaca. — Dar înaintea lor?

Fetița. — Părinții lor.

Dădaca. — Dar cine va trăi după tine?

Fetița. — Copiii mei.

Dădaca. — Și după ei?

Fetița. — Copiii lor... etc.

85. Mergând pe acest drum, prin o serie de raționamente bineînțelese, găsești un început și un sfârșit pentru neamul omenesc, ca și pentru orice lucru, adică un tată și o mamă cari n'au avut nici tată nici mamă și copii cari nu vor avea copii¹. Numai după un lung șir de asemenea chestiuni este pregătită de ajuns cea dintâiu întrebare a catehismului; numai atunci poți s'o faci și copilul poate s'o înțeleagă. De aci însă până la al doilea răspuns, care este, oare cum, însăși definiția esenței divine, e o săritură nemăsurată. Când se va putea umplea acest gol? Dumnezeu e un spirit! Dar ce e un spirit? Incurcă-voiu spiritul copilului în această metafizică obscură în care nu se deslușesc bine nici oamenii formați? O, fetiță nu poate da răspunsuri la asemenea chestiuni; ea poate cel mult să întrebe. În acest caz i-aș răspunde numai atât: «Mă întrebi ce este D-zeu. Nu e ușor de spus. Nu poți nici să-l vezi, nici să-l auzi, nici să-l atingi; îl cunoști numai prin ceea ce a făcut. Așteaptă deci să cunoști ce a făcut, ca să înțelegi ce este».

86. Dacă dogmele noastre se țin toate de acelaș adevăr, nu sunt toate de aceeaș importanță. Pentru slava lui D-zeu e indiferent dacă-l vedem în toate

¹ Rațiunea nu admite să aplice generațiilor omenesti ideia de eternitate. Orice succesiune numerică redusă la acte este incompatibilă cu ideia eternității. (Nota autorului).

lucrurile, dar e necesar pentru societatea omenească și pentru fiecare individ în parte, ca tot omul să cunoască și să împlinească datoriile ce-i impune legea lui D-zeu față de aproapele și față de sine însuși.

Despre aceste lucruri trebuie să ne învățăm unii pe alții și mai ales asupra lor sunt ținuți părinții să instruească pe copii. Dar: fost-a o fecioară mama creatorului ei? a născut ea pe D-zeu? sau numai pe un om cu care s'a unit D-zeu? Substanța fiului și a tatălui este *aceeaș* sau numai *asemănătoare*? pornește sfântul duh dela unul din ei cari sunt în realitate unul singur? sau dela amândoi deodată? În aparență aceste chestiuni sunt esențiale, dar nu văd întrucât răspunsul ar fi mai important pentru neamul omenesc decât să știe în ce zi se celebrează paștele, dacă trebuie să te rogi cu metânie¹, să ajunezi, să postești, să vorbești latinește sau franțuzește în biserică, să pui sau nu icoane pe pereți, să spui sau să ascuți leturghia și să nu ai nevestă. Să crează fiecare despre acestea cum îi place: nu știu ce poate să le pese altora. În ce mă privește, nu mă interesează nicidecum. Dar un lucru mă interesează pe mine și pe toți semenii mei: să știe fiecare că există un judecător al soartei oamenilor, că suntem toți fiii lui, că El ne po-

¹ *Să te rogi cu metânie* traduce expresia: *dire le chapelet*. Catolicii obișnuiesc uu fel de metânie, și în anume ocazii recită pentru fiecare boabă a metâniilor câte o rugăciune.

runcește tuturor să fim drepti, să ne iubim unii pe alții, să fim binefăcători și miloși, să ne ținem de cuvânt față de toată lumea, chiar față de dușmani; că nu prețuiește nimic fericirea aparentă a acestei vieți, că este alta după ea, în care Ființa supremă va răsplăti pe cei buni și va pedepsi pe cei răi. Aceste dogme și cele de acelaș fel trebuie să fie învățate de tineret și despre ele să fie convinși fiecare cetățean. Fără îndoială, cine le combate trebuie să fie pedepsit, căci el turbură ordinea și este dușmanul societății. Cine trece peste ele și vrea să ne supună părerilor sale particulare, ajunge la acelaș lucru pe altă cale. Vrând să așeze ordinea după gândul său, el turbură pacea: cu o îndrăzneată mândrie, se face interpret al Dumnezeirii și cere, în numele Ei, să fie cinstit și respectat de oameni; pe cât poate, se face el însuși Dumnezeu. Acesta ar trebui pedepsit pentru sacrilegiu, dacă nu l-am pedepsi ca intolerant ¹.

87. Lăsați dar deoparte toate aceste dogme misterioase cari sunt pentru noi numai niște cuvinte fără idei, toate aceste doctrine ciudate prin studiul cărora cred unii că pot să înlocuească virtuțile și cari fac pe oameni mai mult nebuni decât buni. Țineți pe copii totdeauna în cercul strimt al dogmelor legate de morală. Convingeți-i că nu e de

¹ Prin aceste vorbe Rousseau se arată dușmanul deosebirilor de secte, cari au dat naștere la atâtea neînțelegeri, și chiar războaie între oameni.

nici un folos să știm decât ceea ce ne învață să facem binele. Nu învățați pe fetele voastre teologia și nu le puneți să se joace cu argumentele ¹. Dintre cele cerești, dați-le numai ceea ce servește pentru înțelepciunea omenească. Deprindeți-le să simtă totdeauna îndreptat asupra-le ochiul lui D-zeu, să și-l facă martor al faptelor, al gândurilor, al virtuții, al plăcerilor lor. Invățați-le să facă binele fără a se mândri, căci așa îi place Lui; să sufere răul fără a murmură, căci El le va răsplăti; în sfârșit să fie în toate zilele vieții lor ceea ce vor dori să fi fost în ziua când se vor înfățișa înaintea Lui. Iată adevărata, iată singura religie, care nu poate fi înjosită nici de abuzuri, nici de impietăți, nici de fanatism. Poate să-mi spuie oricine despre alta mai sublimă, eu nu recunosc decât pe aceasta.

88. De altfel, trebuie să observăm că, până la vârsta în care rațiunea se luminează și sentimentul dă glas conștiinței, *bine* și *rău* pentru aceste tinere persoane este ceea ce au hotărât cei dinprejurul lor. Ceea ce li se poruncește e bine, ceea ce li se oprește e rău: n'au nevoie să știe mai mult. De aci se vede că pentru ele este mai importantă decât pentru băieți alegerea persoanelor cari se apropie de ele și au autoritate asupra lor. Vine în

¹ Am tradus prin perifriza aceasta cuvântul «raisonneuses». Sallwürk zice că și Napoleon întrebuință expresia aceasta *intraductibilă*, când își exprimă îndoiala asupra năzuințelor de a ridică cultura feminină pe-o treaptă mai înaltă.

fine momentul în care ele încep a judecă singure lucrurile; atunci planul educației trebuie schimbat.

89. Poate că am spus prea mult până aci. Poate că am micșora prea mult pe femei dacă le-am da ca lege numai prejudecățile publice. Deci să nu coborâm până într'atât sexul care ne guvernează și care ne onoră dacă nu l-am înjosit. Pentru toată specia omenească există o regulă mai veche decât a opiniei publice; la ea trebuie să raportăm pe toate celelalte; ea judecă chiar prejudiciul și numai dacă stima societății concordă cu ea, numai atunci ea are autoritate asupra-ne.

90. Regula aceasta este simțirea lăuntrică¹. Nu voi mai repetă ce am spus înainte²; voi observa numai că educația femeilor va fi totdeauna defectuoasă, dacă nu vor fi ținute în seamă amândouă aceste reguli. Ascultând numai simțirea nu și opiniunea lumii vor fi lipsite de acea delicatete sufletească, podoaba omului cu creștere aleasă; ascultând numai de opiniunea lumii vor fi niște femei false și chiar necinstite, cari pun aparența în locul virtuții.

91. Trebuie deci să le cultivăm facultatea prin care să ție echilibrul între cele două călăuze, care să nu lase conștiința a se rătăci și care să îndrepte greșelile prejudecății. Această facultate este *rațiunea*. Dar câte întrebări nu deșteaptă acest cuvânt! Sunt în stare femeile să aibă o rațiune solidă? E ne-

¹ Conștiința.

² Sallwürk trimite la § 218 din cartea IV.

voie s'o cultive? O vor cultivà cu succes? Este această cultură folositoare pentru funcțiunile ce i se impun? Este potrivită cu simplitatea ce se cere femeii?

92. Sunt foarte deosebite părerile oamenilor asupra acestor chestiuni și deosebite răspunsurile ce se dau; de aceea unii ajung la o extremă, alții la alta. Unii pun pe femeie numai să toarcă și să coasă în casă cu servitoarele și o fac prima servitoare a stăpânului; alții nu numai că-i asigură drepturile ei, dar îi dau și dintr'ale noastre; căci dacă o lăsăm mai presus de noi în privința calității proprii sexului ei și o facem egală cu noi în celelalte, atunci trecem femeii întâietatea pe care natura a dat-o bărbatului.

93. Rațiunea care conduce pe bărbat la cunoașterea datoriilor sale nu e prea complicată; rațiunea care conduce pe femeie este și mai simplă. Ascultarea și credința ce datorește soțului, iubirea și îngrijirea ce datorește copiilor, sunt urmări așa de firești și așa de simțite, ale condiției sale, încât nu poate, cu bună credință, să nu asculte de simțirea lăuntrică după care se conduce, nici să se prefacă a nu cunoaște datoria pe care i-o poruncește natura, dacă n'a fost și ea stricată.

94. Nu aș zice, îndeobște, că e rău să mărginești pe o femeie numai la lucrările sexului său și s'o lași să nu știe nimic din toate celelalte. Pentru aceasta însă ar trebui niște moravuri pu-

blice foarte simple, foarte curate sau o viață cu totul retrasă. În orașele mari și printre bărbații stricați, asemenea femeie ar fi lesne de înșelat; adesea, virtutea ei ar atârna numai de prilejuri. În secolul nostru de filozofie, trebuie să aibă o virtute pusă la încercare; trebuie să știe dinnainte ce vorbe pot să-i fie spuse de unii și de alții și ce să creadă despre ele.

95. Supusă aprecierii bărbaților, trebuie să merite stima lor, trebuie să obțină mai ales stima soțului său. Să-l facă nu numai a o iubî, ci a-i aprobă purtarea. Ea trebuie să justifice înaintea publicului alegerea făcută de el și să cinstească pe bărbat prin cinstea ce se dă femeii. Cum ar putea să facă toate acestea, dacă n'ar cunoaște instituțiile noastre, dacă n'ar ști obiceiurile, cuviințele sociale, dacă n'ar vedea izvorul judecăților omenești și pasiunile cari le determină? De vreme ce trebuie să asculte și de propria sa conștiință și de opinia altora, trebuie să poată compară aceste două reguli, a le împacă și a preferî pe cea dintâiu numai când ele nu se potrivesc. Femeia devine astfel judecătoarea judecătorilor săi și hotărăște când li se supune și când îi recuză¹. Înainte de a respinge sau a admite prejudecățile, ea le cântărește, le caută izvorul, le preîntâmpină, le face favorabile sieși; are grijă să nu i se afle vreo vină, când datoria

¹ *A recuză*: Neologism ce nu se poate înlocui cu alt cuvânt vechiu; e termen juridic întrebuințat zilnic de tribunale.

îi permite aceasta. Pentru a ajunge aci e neapărat necesar să-și cultive spiritul și rațiunea.

96. Caut totdeauna principiul și el îmi dă deslegarea în toate greutățile. Studiez ce este, cercetez cauza și găsesc, în fine, că ceea ce este, e bine. Intru în case deschise în cari amândoi stăpânii primesc pe mosafiri. Amândoi au primit aceeaș educație, amândoi sunt tot așa de politicoși, au deopotrivă gust și spirit, îi însuflețește aceeaș dorință de a primi bine lumea și de a face pe fiecare să plece mulțumit dela dânsii. Bărbatul nu pierde nici un prilej ca să bage de seamă toate: se duce, vine, umblă de colo până colo, își dă toate silințele și nu mai știe cum să dea atenție tuturor. Femeia stă la locul ei; se formează în juru-i un mic cerc care pare a o despărți de restul adunării; totuș ea observă tot ce se petrece, nu lasă pe nimeni să plece până nu i-a adresat cuvântul; n'a uitat nimic din ce putea să intereseze pe toți; a spus fiecăruia numai ce-i este plăcut și, fără să turbure rândueala, a făcut ca și cel din urmă mosafir să nu fie mai nebăgat în seamă decât cel dintâiu. Masa e gata, au să se așeze: bărbatul, știind legăturile dintre oameni, îi va așeză după câte știe; femeia, fără să știe nimic, nu se va înșelă; ea va citi tot ceea ce trebuie, în ochii și în ținuta fiecăruia și fiecare va fi așezat după dorință. Nu mai spun că nimeni nu e trecut cu vederea la împărțirea bucatelor. Stăpânul casei, cercetând totul, a

putut să nu uite pe nimeni; dar femeia ghicește după ochi ce-ți place și te pofteste; vorbind cu vecinul, privește tocmai la capătul mesei; deosebește pe cel care nu mănâncă fiindcă nu-i e foame, de cel care nu îndrăznește să se serve sau să ceară, fiind stângaciu sau timid. Sculându-se dela masă, fiecare crede că ea s'a gândit numai la dânsul; toți cred că n'a avut timp să guste nici o bucățică, pe când ea, în realitate, a mâncat mai mult decât toți.

97. După ce pleacă toată lumea, tănuiesc despre cele întâmplate. Bărbatul repetă ce i-au spus, ce au vorbit și au făcut persoanele cu cari a stat de vorbă. Femeia, dacă nu știe mai exact lucrurile în această privință, în schimb ea a văzut ce și-au șoptit unii în capătul salonului; știe ce a gândit cutare și ce roșt a avut un anume gest sau o anume expresie. Nu e aproape nici o mișcare mai importantă pe care să n'o poată interpreta și căreia să nu-i dea interpretarea conformă cu adevărul.

98. Dispoziția aceasta de spirit care face pe o femeie din societate să primească cu multă pricepere lumea în casa ei, ajută și pe cochetă¹ în arta de a ține legați pe mai mulți bărbați cari ofteză după ea. Meșteșugul cochetăriei cere o putere de observație mai mare decât politeța; căci, dacă

---

¹ *Cochetă* în înțeles de femeie nu prea cinstită, fără a fi cu totul stricată. Pentru a păstra sensul, am păstrat neologismul, deși nu e prea fericit.

femeia politicoasă e politicoasă cu toată lumea, ea și-a îndeplinit rolul; dar cocheta dacă s'ar purta la fel cu toți, ar fi lipsită de dibăcie și și-ar pierde toată puterea. Voind să mulțumească pe toți cari i-arată iubire, i-ar pierde pe toți. În societate, purtarea deopotrivă a unei femei cu toți bărbații poate să placă și fiecăruia în parte: dacă e privit bine, îi pasă puțin de ceilalți. În amor, o favoare care e covârșitoare este o insultă. Un bărbat simțitor ar vrea de o sută de ori mai bine să fie maltratată, dar să fie *singur*, decât să fie lingușit împreună cu ceilalți; iar lucrul cel mai rău ce ar putea să-i se întâmple, ar fi să nu-l distingă dintre toți. O femeie care vrea să păstreze mai mulți amorozi¹ trebuie deci să convingă pe fiecare că pe el îl preferă și să-l convingă nu numai între patru ochi ci și față de ceilalți și să dea aceeași convingere tuturor.

99. Vreți să vedeți o persoană încurcată? Puneți un bărbat între două femei cu cari ar avea legături ascunse și observați ce înfățișare proastă va avea. Puneți în același caz o femeie între doi bărbați — cazul nu este mai rar — și vă veți minuna cu câtă siguranță va stăpâni pe amândoi și va face ca fiecare să răză de celălalt. Dacă femeia le-ar arăta aceeași încredere și s'ar purta cu amândoi tot

¹ Cuvântul nu e destul de literar — și nicidecum poetic — e singur care traduce în fraza aceasta pe *amants*.

atât de familiar, ar mai putea să-i înșele un singur moment? Dacă i-ar privi deopotrivă, nu le-ar arăta că au aceleași drepturi față de ea? Aș! ea știe să se învârtească mai bine. Nu-i privește în acelaș fel, ba arată anume că-i deosebește, și lucrează cu atâta iscusință, încât cel eu care se poartă bine crede că o face din iubire și cel cu care se poartă rău crede că o face de necaz¹. Astfel, fiecare, mulțumit cu partea sa, o vede ocupându-se tot mereu de el, pe când ea se ocupă în realitate numai de sineși.

100. Cochetăria inspiră femeii mijloace de acest fel, ca să placă. Caprițiile ar fi respingătoare, dacă n'ar fi potrivite cu înțelepciune; din întrebuințarea meșteșugită a lor ea făurește cele mai puternice lanțuri de selavie:

*Usa ogn'arte la donna, onde sia colto
Nella sua rete alcun novello amante;
Nè con tutti, nè sempre' un stesso volto
Serba; mà cangia a tempo atto e sembiantc.²*

101. Această artă se întemeiază pe observațiuni fine neconținut repetate, cari o fac să vadă în tot momentul ce se petrece în sufletul bărbaților; acestea îi dau puterea ca, la fiecare mișcare ascunsă

¹ Adică de necaz că nu e singură cu el și ca să nu bănuiești celălalt, de aceea se poartă rău.

² Versuri din poema italiană a lui Torquato Tasso (1544—1595) *Gerusalemme liberata*, cântul IV, vers 87. Pe românește: «Ca să prinză în mreșile ei pe fiecare nou amant, femeia întrebuințează toată iscusința farmecilor ei; nu păstrează față de toți totdeauna aceeaș figură, ci-și schimbă la timp mișcările și înfățișarea».

pe care o vede, să o oprească pe loc ori s'o grăbească. Se învață undeva această artă? Nicăiri; ea se naște odată cu femeia; o au toate femeile și nici un bărbat nu o poate avea în acelaș grad. În aceasta vedem unul din caracterele distinctive ale sexului lor. Prezența de spirit, pătrunderea, observațiunile fine formează știința femeii; iar talentul lor este dibăcia cu care le întrebuintează.

102. Așa sunt lucrurile și am văzut pentru ce trebuie să fie așa. Se zice că femeile sunt prefăcute. În realitate, ele ajung așa; însă darul lor este iscusința iar nu prefăcătoria. În adevăratele porniri ale sexului lor, chiar când mint, ele nu sunt prefăcute. De ce ascultați gura lor, când nu aceasta trebuie să vorbească? Priviți ochii lor, fața, respirația, înfățișarea temătoare, slaba lor rezistență: aceasta este vorbirea pe care le-o dă natura ca să vă răspundă. Gura zice totdeauna *nu* și trebuie să zică așa; dar accentul cu care spune nu e totdeauna acelaș și acest accent nu știe să mintă. N'are femeia aceeaș trebuință ca și bărbatul fără a avea aceleași drepturi de a o arăta? Ar fi preă crudă soarta ei, dacă, chiar în dorințele legitime, n'ar avea o vorbire echivalentă cu vorbele pe cari nu îndrăznește să le spună. Oare pudoarea ei s'o facă nenorocită? N'are ea nevoie de o artă prin care să-și comunice pornirile fără să le descopere? Are nevoie de o neînchipuită iscusință ca să facă a i se răpi ceace arde de dorință să dea de bună

voie. Trebuie să se deprindă a atrage sufletul bărbatului fără să pară că se gândește la el. Ce încântătoare cuvântare este mărul Galateei și fuga ei neîndemnatică¹! Are nevoie să mai adauge vreun cuvânt? O să se apuce să spună păstorului care o urmărește printre sălcii, că ea fuge numai ca să-l atragă? Ar minți, ca să zic așa, căci atunci nu l-ar mai atrage. Cu cât o femeie e mai rezervată, cu atât are nevoie de mai multă artă, chiar față de soțul ei. Da, susțiu că, dacă ții cochetăria în aceste limite, este modestă și adevărată, ba poate deveni chiar o lege a onestității.

103. Virtutea este una; zicea prea bine unul din adversarii mei²; nu o descompui dacă admiti o parte și respingi alta. Când o iubești, o iubești în toată întregimea ei și-ți depărtezi, când poți, inima și totdeauna gura de orice sentiment pe care nu trebuie să-l ai. Adevărul moral nu este ceea ce este, dar ceea ce e bine. Ce este rău n'ar trebui să existe și nici nu trebuie afirmat, mai ales când afirmațiunea îi dă un efect pe care nu l-ar avea fără aceasta.

Dacă aș fi ispitit să fur și dacă, spunând aceasta, aș îndemna pe altul să devină complicele meu, nu e așa că declarând ceea ce mă ispitește ar fi să

¹ Aluzie la o nimfă Galathea (din mitologia greco-romană), despre care vorbește poetul Virgil în Egloga III. E o convorbire între doi păstori și unul din ei zice despre această nimfă: Tânăra Galathea, încântătoarea ștregăriță, mi-aruncă un măr și se ascunde după sălcii; dar, ascunzându-se, moare de dorința de a fi răzuită.

² Nu știm la cine face aluzie autorul.

cad în ispită? De ce ziceți că pudoarea face pe femeii prefăcute? Cele cari o pierd, sunt ele mai sincere decât celelalte? Nicidecum, sunt de o mie de ori mai prefăcute. La acest grad de depravare ajung numai dobândind viciii puternice de cari nu se pot desbărâ și stăpânesc numai prin intrigă și minciună¹.

Dinpotrivă, cele ce au încă rușine, cari nu se mândresc cu greșelile lor, cari știu să ascunză dorințele lor chiar față de acei cari le-au provocat, acelea dela cari scoți mărturisirea cu cea mai mare greutate, acelea sunt mai sincere, mai statornice în legăturile lor, și pe credința lor poți în genere să pui mai mult temei.

104. Pe cât știu, numai d-ra de Lenclos² se

¹ *Nota autorului.* Femeile cari și-au luat hotărârea pe față în această privință pretind a avea un merit din această sinceritate și jură că, afară de aceasta, ele sunt vrednice de respect; știu însă că ele pot să convingă numai pe proști. Dacă le iei cel mai puternic frâu al sexului lor, ce le mai rămâne? Și cum ar putea să mai prețuească altă cinste, dacă au renunțat la cea care le este proprie?

Dacă odată s'au lăsat în voia pasiunilor, nu mai au interes să le reziste: *Nec femina, amissa pudicitia, alia abnuerit*, zice Tacit, Anale, cartea IV § III (Pe românește: «Femeia, după ce și-a pierdut rușinea, nu mai are nimic de refuzat»).

E vreun autor care să fi cunoscut sufletul omenesc al celor două sexe mai bine decât cel care a spus aceasta?

² *Ninon de Lenclos* (1620—1705), fiica unui mic nobil, a dobândit o instrucție foarte variată și, dela vârsta de 17 ani, a avut o viață plină de aventuri, având legături cu bărbați din cei mai însemnați ai epocii. Se zice că a dat adesea sfaturi bune lui Molière pentru comediile lui. Se spune că, la vârstă foarte înaintată, a cunoscut pe Voltaire care avea 11 ani și, încântată de geniul lui, i-a lăsat prin testament 2000 de fr.

citează ca excepție cunoscută la aceste observațiuni. De aceea d-ra de Lenclos eră și socotită ca o minune. Disprețuind virtuțile sexului său, se zice că păstrase pe ale sexului nostru. Laudă toți sinceritatea ei, dreapta ei judecată, siguranța în relațiile ei, fidelitatea în prietenie, în fine, pentru a se completă tabloul gloriei sale, s'a zis că se făcuse bărbat. Foarte bine! dar cu toată această înaltă reputațiune, n'aș fi voit ca acest «bărbat» să-mi fie prieten prețum n'aș fi voit să-mi fie «amică»¹.

105. Lucrul acesta nu e așa de fără rost cum s'ar părea. Văd bine încotro țintesc maximele filozofiei moderne cari iau în bătaie de joc pudoarea sexului femeesc și pretinsa ei prefăcătorie. Efectul cel mai sigur al acestei filozofii va fi să nimicească și puțina cinste ce a mai rămas femeilor din veacul nostru.

106. Pe temeiul acestor considerațiuni cred că se poate hotărî care este, în genere, felul de cultură potrivit spiritului femeilor și se pot alege obiectele asupra cărora trebuie îndreptată gândirea lor chiar din tinerețe.

107. Precum am mai spus, îndatoririle sexului lor sunt ușor de văzut dar greu de îndeplinit. Trebuie să învețe întâiu a le iubi pentru foloasele ce le aduc; prin acest singur mijloc vor deveni ușoare. Fiecare stare și fiecare vârstă au îndatoririle lor.

¹ *Amică* traduce imperfect fr. *maitresse*, care s'ar putea da prin cuvântul neliterar *ibovnică*.

Fiecare își poate cunoaște pe ale sale, dacă le iubește. Cinstește-te însăși, femeie! și în orice stare socială ar vrea Cerul să te așeze, vei fi totdeauna o femeie vrednică. Lucrul cel mai important este să fim ce ne-a făcut natura, căci destul suntem ceea ce vor oamenii să fim.

108. Căutarea adevărilor abstracte și a principiilor, a axiomelor în științe, tot ce urmărește generalizarea ideilor, nu sunt partea femeilor. Studiile lor trebuie să aibă în vedere practica. Ele trebuie să aplice principiile pe cari le-a găsit bărbatul și să facă observațiile cari conduc pe bărbat la stabilirea principiilor. În afară de cele ce privesc îndatoririle lor particulare, toate reflecțiile femeilor trebuie să aibă de scop: sau studiul bărbaților sau cunoștințe plăcute cari dezvoltă gustul; căci operele de geniu nu sunt la îndemâna lor. Ele n'au nici destulă justeț¹ și băgare de seamă ca să reușească în științele exacte; iar în privința cunoștințelor fizice, numai acela din doi ² care se mișcă mai mult, care umblă mai mult, care vede mai multe obiecte, care are mai multă forță și o întrebuintează mai mult poate să judece raporturile între ființele sensibile și legile naturii. Femeia, care este slabă și nu vede nimic în afară, apreciază și judecă mobilele ³ pe cari le poate pune în mișcare

¹ *Justeț^ă*, neologism ce trebuie păstrat: însușirea de a vedea bine lucrurile și de a le arăta deslușit.

² Adică dintre bărbat și femeie.

³ *Mobilul*, neologism ce trebuie păstrat: pricina care face pe cineva să se miște spre a îndeplini un lucru.

pentru a înlocui forța ce-i lipsește și aceste mobile sunt pasiunile bărbatului. Mecanica ei este mai tare decât a noastră: cu toate pârghiile ei, mișcă din loc inima bărbatului. Ea trebuie să ne facă pe noi a voi tot ceea ce sexul ei nu poate îndeplini singur și-i este necesar sau plăcut. Trebuie deci să studieze, în fond, spiritul bărbatului, nu prin abstracțiune spiritul bărbatului în genere, ci spiritul bărbaților cari o înconjoară, spiritul bărbaților cărora este supusă fie prin lege, fie prin opinia lumii. Să învețe a le ghici sentimentele după cuvintele ce rostesc, după fapte, după priviri, după gesturi; iar ea prin cuvinte, prin fapte, prin priviri, prin gesturi să știe a le deșteptă sentimentele voite de dânsa, fără să se bage de seamă că se gândește măcar la aceasta. Bărbații vor putea să filozofeze mai bine asupra inimii omenești; dar femeia va citi mai bine în inimile bărbaților. Femeile vor găsi, ca să zicem așa, morala sentimentală; iar noi o vom sistematiza. Femeia are mai mult spirit; bărbatul mai mult geniu; femeia observă, bărbatul raționează. Din această ajutorare întreolaltă se ivește cea mai desăvârșită lumină și cea mai întreagă știință pe care o poate dobândi, prin ea însăși, mintea omenească; într'o vorbă, cea mai sigură cunoștință despre sine și despre ceilalți, câtă este cu putință s'o aibă neamul nostru omenească. În acest fel arta perfecționează neconținutul dată de natură.

109. Cartea femeilor este lumea. Când ele citesc:

rău într'însa, greșeala e a lor, ori vreo pasiunē le întunecă vederea. Totuș adevărata mamă de familie nu este o *femeie de lume*¹; ea este închisă în casă ca o călugăriță în mânăstire. Ar trebui deci, pentru fetele cari au să se mărite, să se facă cum se face — sau cum ar trebui să se facă — pentru cele cari intră în mânăstiri: să li se arate plăcerile pe cari le părăsesc, înainte de a le sili să le părăsească, pentru ca nu cumva o închipuire greșită despre aceste plăceri necunoscute să rățăcească într'o zi sufletul lor și să le turbure fericirea retragerii. În Franța fetele trăesc în mânăstiri, iar femeile cât mai mult în viața de societate. La cei vechi eră tocmai din potrivă: fetele aveau, cum am spus, multe jocuri și sărbători publice, iar femeile trăiau retrase². Acest obicei eră foarte cumințe și păstră mai bine buna rândueală. Fetelor de măritat le este îngăduită un fel de cochetărie³, căci preocuparea lor cea mai importantă este să petreacă. Femeile au alte griji în casa lor și nu mai au să-și caute bărbați. Această reformă însă nu le-ar veni la socoteală și, din nenorocire, ele hotărâsc. Mamelor, cel puțin faceți-vă tovarășe pe fetele voastre! Invățați-le să judece drept și să

¹ *Femeie de lume*, neologism (ca expresie): care e obișnuită să trăiască mult în societăți de persoane distinse, să participe la serbări, să meargă la spectacole.

² Vezi § 38 din aceeaș carte.

³ Aci cuvântul *cochetărie* are un înțeles întrucâtva deosebit de cel din § 98; însemnează numai dorința femeii de a fi plăcută bărbaților, fără gânduri rele.

aibă suflet cînstit și nu le ascundeți nimic din câte pot să fie privite de ochii nevinovăției. Cu o asemenea pregătire ele vor putea să vadă fără primejdie toate cele ce farmecă tinerețea fără judecată, din pricina lipsei unei astfel de educații, adică: baluri, prânzuri, jocuri și chiar reprezentații de teatru. Cu cât vor vedea mai mult aceste plăceri sgomotoase, cu atât se vor desgusta mai repede de ele.

110. Aud strigătele ce se ridică în potriiva mea. Ce față ar rezistă unei asemenea primejdioase pilde? D'abiă intră ele în societate, și începe a li se învărti capul; nici una nu mai vrea să părăsească această viață. Se poate să fie așa; dar, înainte de a le pune în fața acestui tablou înșelător, pregătitu-le-ai ca să-l vadă fără a fi mișcate? Spusu-le-ai ce sunt obiectele pe cari le înfățișează? Arătatule-ai aceste obiecte în toată goliciunea lor? Inarmatu-le-ai în potriiva iluziunilor vanității? Făcut-ai să se nască în tinerele lor inimi gusful plăcerilor adevărate cari nu se găsesc în viața cea sgomotoasă? Ce precauțiuni, ce măsuri ai luat ca să le păzești de gustul înșelător care le rătăcește? In loc să înlături din spiritul lor stăpânirea prejudecăților, ai întărit-o și le-ai făcut să iubească, dinnainte, toate plăcerile ușurate pe cari le oferă aceste prejudecăți. Le ai făcut să le iubească și mai mult, intrând în mijlocul lor. Asemenea fete tinere, când intră în societate, n'au altă conducătoare decât pe mama lor.

adesea mai nebunatică de cât ele și care nu poate să le arate lucrurile de cât așa cum le vede și ea. Exemplul ei, mai puternic de cât însăși rațiunea, le îndreptățește față de ele însele și autoritatea mamei este pentru fată o scuză fără replică. Dacă zic ca mama să introducă pe fată în societate, presupun că ea i-o va arăta așa cum este în realitate.

111. Răul începe și mai devreme. Mănăstirile sunt adevărate școale de cochetărie și nu de cochetărie cinstită, de care am vorbit,¹ ci de cochetărie primejdioasă care produce toate cusururile femeilor și le pregătește pentru a fi fete sau femei desfrânate². Ieșind de aci, ca să intre deodată în societățile cele zgomotoase, aceste tinere femei se și simt la largul lor. Dacă au fost crescute ca să trăească într'însele, vă mai mirați că se socotesc mulțumite? Am să spun un lucru, de și mă tem să nu iau o prejudecată drept observație; dar mi se pare că, în general, în țările protestante familia e mai strânsă, soțiile sunt mai cinstite și mamele mai iubitoare decât în țările catolice. Dacă e adevărat, lucrul se datorește, fără îndoială, în parte, educațiunii în mănăstiri³.

¹ § 109.

² Cuvântul francezesc *petites maîtresses* e mai puțin decât «desfrânate»; dar n'avem în românește un cuvânt care să exprime nuanța din original.

³ În Franța, mai ales, s'a obișnuit multă vreme ca diferitele ordine religioase de călugări și călugărițe să organizeze școale chiar în mănăstiri. Multe generații de fete — în deosebi — și-au făcut educația în asemenea școale. Avem și în țara noastră câteva școale de acest fel: la Iași, la București, la Galați, la Craiova, etc. Unele sunt ținute de călugărițe germane; altele, de franceze.

112. Ca să-ți placă viața tilhnită și casnică, trebuie s'o cunoști, trebuie să-i fi simțit, din copilărie, farmecul. Numai în casa părintească înveți să-ți iubești casa ta și nici o femeie pe care n'a crescut-o mama ei nu va simți plăcere să-și crească copiii. Din nenorocire, în orașele mari nu mai există educațiune familială. Societatea este aci așa de amestecată, încât retragerea nu-și mai găsește adăpost și chiar acasă la tine ești tot în public. Trăind cu toată lumea, nu mai ai familie; d'abia îți cunoști părinții, îi vezi ca pe niște streini și simplitatea obiceiurilor casnice se stinge împreună cu acea duioasă familiaritate care îi dădeă un deosebit farmec. Se poate zice că, odată 'cu laptele, copiii sug gustul plăcerilor veacului și al principiilor pe cari le vedem domnind astăzi.

113. Deprindem fetele să se arate sfiicioase, ca să găsim proști cari să le ia în căsătorie, după aparență. Dar studiați puțin pe aceste tinere. Sub o înfățișare silită, ele ascund fără dibăcie poftele cari le mistuesc și le poți citi în ochi arzătoarea dorință de a imită pe mamele lor. Ele poftesc nu un soț, ci libertatea căsătoriei. Ce nevoie este de un soț, când sunt atâtea mijloace ca să te lipsești de el? Dar ai nevoie de un soț drept paravan pentru aceste mijloace¹. Pe față le vezi modestia, iar în fundul sufletului lor este desfrânarea. Această silită

¹ Călea omului în tinerețe eră unul din patru lucruri pe cari înțeleptul nu le puteă înțelege; al cincilea eră nerușinarea femeii adultere. *Quae comedit, et tergens os suum dicit: Non sum operata malum.* (Nota aut. ed. Amst.) Rousseau se rapoartă prin

modestie, e chiar semnul desfrânării, căci se prefac că o au pentru ca s'o poată asvârli cât mai repede. Femei din Paris și din Londra, vă rog să mă iertați pentru câte spusei. Știu că minunile se pot petrece oriunde; dar, dacă vreuna singură dintre voi are sufletul cu adevărat cinstit, nu mai înțeleg nimic din instituțiile noastre.

114. Toate felurile de educație din vremea noastră desvoltă în fetele tinere gustul petrecerilor din lumea de sus și al pasiunilor cari se nasc curând din acest gust. In orașele mari desfrânarea începe odată cu viața; în cele mici începe cu vârsta rațiunii. Provinciale tinere, învățate să disprețuească fericita simplitate a obiceiurilor lor, se grăbesc să vie la Paris ca să se împărtășească de stricăciunea noastră. Vițiile, botezate cu numele pompos de *talente*, sunt singurul scop al călătoriei lor. Când sosesc, se găsesc rușinate, văzându-se așa de departe de nobila obrăsnicie a femeilor de acî; dar foarte repede ajung să merite a fi și ele «din capitală». Unde începe răul, după părerea voastră? In locurile unde se pregătește ori în cele unde se îndeplinește?

115. Nu recomand ca o mamă înțeleaptă să aducă din provincie pe fata ei la Paris ca să-i arate aceste tablouri foarte primejdioase pentru alte fete; dar zic că, dacă acest lucru s'ar întâmpla, sau

---

aceasta la un pasagiu din Proverbele lui Solomon (el e *înțeleptul*) XXX 20. Cele patru sunt: drumul acvilei prin aer, drumul șarpeului pe pământ, drumul unei nave pe apă și drumul omului, în tinerețe. Al cincilea, drumul femeii adultere, care după ce a mâncat, își șterge gura și zice: «n'am făcut nici un rău».

fata nu e crescută cum trebuie, sau aceste tablouri vor fi puțin primejdioase pentru ea. Cine are gust și simț și dragoste pentru lucrurile cinstite nu le va găsi atât de atrăgătoare cum sunt pentru cei ce se lasă fermecați de ele. În Paris lumea vede pe acele tinere descreerate cari vin să se deprindă în grabă cu obiceiurile orașului și cari sunt la modă șase luni pentru a fi disprețuite tot restul vieții; dar nimeni nu observă pe acelea cari nu pot să sufere viața sgomotoasă și se întorc în provincie mulțumite cu starea lor, după ce au comparat-o cu aceea pe care o invidiază toată lumea. Am văzut multe femei tinere aduse în capitală de bărbați îndatoritori și cari puteau să se așeze aci, le-am văzut sfătuindu-i chiar ele să nu facă aceasta, le-am văzut plecând mai bucuroase decât venise și le-am auzit spunând cu duioșie în ajunul plecării: «Să ne întoarcem în coliba noastră. Trăim mai fericiți acolo decât în palatul de aici». Nici nu știți cât de multe sunt cele cari nu se pleacă înaintea idolului și disprețuesc cultul lui nebunesc. Numai nebunele fac sgomot; femeile cum se cade trec nebăgate în seamă.

116. Cu toată corupțiunea generală, cu toate prejudecățile obștești, cu toată educația rea a fetelor, e încă lume care păstrează judecata sănătoasă. Ce ar fi dacă această judecată ar fi hrănită prin învățături potrivite sau, mai bine zis, dacă ea n'ar fi stricată prin învățătura vițliului! căci totul este să păstrezi totdeauna sau să aduci la iveală sentimentele firești. Pentru aceasta nu e vorba să

plictisiți pe fete cu predici lungi și să le dați învățături morale aride. Învățăturile morale pentru amândouă sexele sunt moartea unei bune educațiuni. Asemenea lecții triste nu fac altceva decât ne silesc să urâm și pe cei cari ni le dau și ceea ce ne spun. Vorbind tinerelor, nu trebuie să faci să le fie frică de datoriile lor, nici să le îngreuezi jugul pe care natura li-l impune. Arătându-le aceste îndatoriri, vorbiți hotărât și blând; nu le faceți să creadă că e o greutate a le împlini, nu luați înfățișare nici prea serioasă nici supărată. Tot ce vrea să meargă la inimă trebuie să porceadă din inimă. Catehismul moralei lor trebuie să fie tot așa de scurt și lămurit ca și catehismul religios, dar nu trebuie să fie tot așa de serios. Arătați-le că în aceste îndatoriri este izvorul plăcerilor lor și temeiul drepturilor lor. Este oare un lucru greu de îndeplinit să iubești pentru a fi iubită, să fi amabilă pentru a fi fericită, să fii vrednică de stimă pentru a fi ascultată, să te cinstești singură pentru a fi cinstită de ceilalți? Ce frumoase sunt aceste drepturi! cât sunt de vrednice de respect! ce prețioase sunt pentru inima bărbatului, când femeia știe să le impună! Nu e nevoie să aștepte ca vârsta și bătrânețea să-i dea dreptul a se folosi de ele; căci virtuțile ei îi dau acest drept la orice vârstă. Indată ce începe a deveni atrăgătoare, ea domnește prin blândețea caracterului și se impune prin modestie. Ce bărbat nesimțitor și sălbatic nu-și stăpânește mândria și nu are o purtare cuviincioasă

față de o fată de 16 ani, amabilă și cuminte, care vorbește puțin, care ascultă, care se poartă cuviincios și spune cuvinte potrivite, pe care frumusețea n'o face să-și uite nici sexul nici tinerețea, care devine interesantă chiar prin timiditatea ei și se face respectată, respectând pe toată lumea?

117. Aceste dovezi de respect, de și numai exterioare, nu sunt ușurate, nu sunt întemeiate numai pe atracția simțurilor; ci pornesc din acel sentiment intim, pe care-l avem toți, că femeia este judecătorul natural al meritelor bărbatului. Cine vrea să fie disprețuit de femei? Nimeni, nici chiar cel care nu vrea să le mai iubească. Și dacă eu le spun adevăruri atât de crude, socotiți că judecata lor mi-e indiferentă? Nicidecum. Voturile lor sunt mai prețioase pentru mine decât ale voastre, cititorilor, adesea mai femei decât ele¹. Disprețuindu-le moravurile, onorez dreptatea lor: ce-mi pasă că mă urăsc, dacă le silesc să mă stimeze?

118. Câte lucruri mari nu s'ar face prin acest îndemn, dacă ar fi bine întrebuințat? Vai de veacul în care femeile își pierd întâietatea și în care bărbatilor nu le mai pasă de judecata lor? Acesta e cel din urmă grad al desfrâului. Toate popoarele cari au avut moravuri bune au respectat femeile. Vedeți Sparta, vedeți pe Germani, vedeți Roma,

¹ Expresia «mai femei» este explicată astfel de Sallwürk: Adică puneți și mai mare preț pe opinia publică și pe prejudecată, în timp ce nu bărbatul, ci femeia trebuie să se orienteze după părerea publică. Vezi § 31 aceeași carte.

Roma țara gloriei și a virtuții, dacă acestea au avut vreodată o țară pe pământ. Acolo femeile cinstiau faptele marilor generali, plângeau în public pe părinții patriei, iar dorințele și doliul lor erau socotite ca judecata cea mai solemnă a statului. Toate revoluțiile cele mari au fost provocate de femei: Roma și-a câștigat libertatea printr'o femeie¹; plebeii obținură consulatul printr'o femeie²; printr'o femeie se puse capăt tiraniei decemvirilor³; printr'o femeie Roma, asediată, fu scăpată din mâna unui proscris⁴. Ce ați fi zis voi Francezilor, dacă ați fi văzut trecând această procesiune ridiculă pentru ochii voștri batjocoritori? Ați fi huiduit-o. Aceleași obiecte se văd cu totul deosebit de ochi deosebiți. Și poate că aveți dreptate și unii și alții.

¹ *Lucretia* fiind necinstită de fiul regelui Tarquiniu, s'a sinucis și a provocat prin aceasta o revoluție care a adus căderea regalității și întemeierea Republicei.

² La începutul republicii, cei doi consuli cari guvernau Roma se alegeau numai dintre patricieni. Lupte multe au dus plebeii până să ajungă a se recunoaște dreptul de a se alege consuli și dintre ei. Femeia la care face aluzie aci se numia — zice Sallwürk — Fulvia.

³ Decemvirii, zece magistrați instituți la Roma, puțin timp după întemeierea Republicei, au fost răsturnați în urmă unei revolte a poporului. Unul dintre ei, Appius Claudius (451 în. de Hr.) cerând ca selavă pe Virginia, fiica unui centurion (oficer), acesta a ucis-o cu mâna sa și de aci răscoala care a avut de rezultat demisionarea decemvirilor.

⁴ Aluzie la Veturia, mama generalului roman Coriolan. Acest general, exilat, s'a dus la Volsci și cu ei a venit de a asedia Roma. Toate rugăciunile făcute de autorități au rămas zadarnice. Numai când s'a dus mama și soția sa, cu alte femei, în tabără și l-au rugat, atunci s'a decis să ridice asediul și astfel a scăpat Roma.

Puneți pe niște frumoase dame franceze să formeze cortegiul acesta: nu poate fi ceva mai indecent. Formați-l însă din femei romane și veți avea toți ochii Volscilor și inima lui Coriolan¹.

119. Voiu zice mai mult. Susțin că virtutea nu e mai puțin favorabilă pentru dragoste decât pentru alte drepturi ale naturii și că autoritatea concubinelor nu câștigă, prin aceasta, mai puțin decât a soțiilor și a mamelor. Nu există dragoste adevărată fără entuziasm și nu e entuziasm fără un obiect perfect, fie real fie închipuit, dar care există totdeauna în imaginație. Ce ar putea să înflăcăreze pe îndrăgostiți dacă această perfecțiune n'ar exista și dacă ei ar vedea în iubita lor numai un mijloc pentru satisfacerea simțurilor? Nu, sufletul nu se încălzește în felul acesta și nu se lasă astfel a fi târât în acele porniri sublime cari formează delirul celor ce iubesc și farmecul pasiunii lor. Știu că, în amor, totul este numai iluzie: dar lucru real sunts entimentele pe cari ni le provoacă, făcându-ne să iubim *frumosul* adevărat. Acest *frumos* nu este chiar în obiectul iubirii noastre; el este produs tocmai din eroarea noastră. Și ce însemnează aceasta? Suntem mai puțin dispuși să ne jertfim pornirile josnice pentru modelul imaginar? Ni se pătrunde mai puțin sufletul de virtuțile cu cari împodobim

¹ Sallwürk zice că exemplele lui Rousseau nu pot rezista la o critică istorică. Campe observă că a văzut «cu câtă stimă și emoțiune însoțiau Francezii în Paris în anul 1789 procesiunile feminine cari aduceau sfintei Genoveva o coroană de flori ca mulțumire pentru sfârșitul revoluției».

ființa pe care o iubim? Suntem mai puțin porniți să ne liberăm de jugul egoismului omenesc? Care om înamorat cu adevărat nu e gata să-și dea viața pentru iubita lui? Și cum poate avea pasiune sensuală și grosolană un om care e gata să moară? Rădem de paladini¹; dar ei cunoșteau amorul, pe când noi cunoaștem numai desfrâul. Când aceste maxime de roman² începură a deveni ridicule, pricina schimbării n'a fost rațiunea, ci corupția moravurilor.

120. Relațiunile naturale nu se schimbă niciodată, în nici o epocă, potrivirea sau nepotrivirea care rezultă de aci rămâne aceeași; iar prejudecățile, sub numele pompos de *rațiune*, schimbă numai aparența lucrurilor. Totdeauna va fi ceva frumos și mare să fii stăpân pe tine însuși, chiar dacă ai ascultă de niște motive fantastice. Adevăratele motive de onoare vor vorbi totdeauna oricărei femei cu judecată care va căuta fericirea vieții în situația ei. Castitatea trebuie să fie o virtute foarte plăcută pentru o femeie frumoasă, al cărei suflet are o distincție oarecare. Văzând la picioarele ei pe toată lumea, ea triumfă față de toți și față de sineși; sufletul ei devine tronul pe care-l împodobesc cinstirile de pretutindeni. Sentimentele duioase sau pizmașe, dar respectuoase totdeauna, ale ambelor

¹ Cavalerii din evul mediu, cari își expuneau viața pentru femeile pe cari le iubiau.

² Cari, adică, nu se întâlnesc în viața reală sau sunt prea rare.

sexe, stima obștească și stima sa proprie răsplătesc neconținut, prin semne de acestea, lupta lăuntrică de câteva minute. Privațiunile sunt trecătoare, dar plata lor este statornică. Ce mulțumire găsește un suflet nobil în mândria virtuții, unită cu frumusețea! Realizați o eroină de roman: ea va gusta voluptăți mai alese decât Lais și Cleopatra¹ și când frumusețea ei va trece, vor rămâne gloria și plăcerile ei, și singură se va bucura de trecut.

121. Cu cât îndatoririle sunt mai mari și mai grele de îndurat, cu atât motivele pe cari le întemeiem trebuie să fie mai bine simțite și mai puternice. Se obișnuște ca, asupra subiectelor celor mai serioase, să se toace mereu la urechea tinerelor, într'o vorbire împrumutată din cea bisericască; dar ele nu se conving în mod real. Din cauza nepotrivirii dintre vorbirea aceasta și ideile lor și din cauză că ele în ascuns îi dau puțină importanță, vine ușurința cu care cedează pornirilor lor, neavând motive serioase de rezistență, scoase din natura lucrurilor. O fată crescută înțelepțește și creștinește are, desigur, arme puternice împotriva ispitei; dar una căreia i-ai hrănit mîntea, sau mai bine zis urechile, cu vorbirea cucernică, va cădea, fără îndoială, pradă celui dintâiu seducător care o va urmări. O fată tânără și frumoasă nu-și va putea disprețui niciodată corpul; niciodată nu se

¹ Două femei din antichitate vestite prin viața lor desfrînată: Lais, curtezană greacă din sec. V în. de Hr.; Cleopatra, cunoscuta regină a Egiptului, pentru care Antoniu și-a pierdut viața.

va întrista, cu sinceritate, pentru păcatele mari la cari o îndeamnă frumusețea ei; niciodată nu va plânge cu lacrimi adevărate înaintea lui D-zeu pentru că se vede dorită de atâția; nu va putea crede niciodată, în sufletul ei, că cel mai dulce sentiment al inimei este o născocire a Diavolului. Dați-i alte motive, lăuntrice și privitoare la ea însăși, căci celelalte n'o vor influența. Va fi și mai rău — cum se și obișnuște — dacă veți pune contradicție între ideile sale, adică întâiu o veți umili, disprețuindu-i corpul și farmecele ei ca o mânjire a păcatului și apoi îi veți cere să-l respecte ca pe trupul lui Iisus Hristos. Ideile prea înalte și prea josnice sunt deopotrivă de neîndestulătoare și nu se pot asocia laolaltă; trebuie o rațiune potrivită și pentru sex și pentru vârstă. Importanța unei îndatoriri are putere numai întrucât i se adaogă motive pentru a o împlini: *Quae quia non liceat non facit, illa facit*¹. Nu ți-ar veni să crezi că Ovidiu poate să formuleze o judecată așa de severă².

122. Vreți să faceți pe tinere să iubească viața cinstită? Nu le spuneți neconținut să fie cu minte, ci dați-le un mare interes *să fie*; faceți-le să înțeleagă toată valoarea înțelepciunii, și o vor iubi. Nu e destul să le deșteptați acest interes pentru

¹ Vers din Ovidiu (Amores III eleg. 4). Versul acesta citat de Montaigne (Cartea II cap. 6) este tradus de Coste astfel: *Accea care nu greșește numai pentrucă nu-i este permis, aceea a și greșit.*

² Pentrucă Ovidiu este un scriitor puțin sever, mai ales în poeziile sale cari vorbesc despre amor.

mai târziu, în viitor; ci arătați-li-l chiar atunci, în relațiile vârstei lor și în caracterul celor ce le vorbesc de dragoste. Zugrăviți-le pe omul cinstit, pe omul de merit; învățați-le să-l cunoască, să-l iubească, și să-l iubească pentru ele. Dovediți-le că numai un asemenea om poate face fericită pe o femeie, fie prietenă, fie nevestă, fie amoroasă¹. Intemeiați virtutea pe rațiune. Faceți-le să simtă că stăpânirea sexului lor și toate foloasele ce decurg de aci se țin nu numai de buna lor purtare și de moravurile lor, ci și de ale bărbaților; că au puțină influență asupra sufletelor josnice și degradate și că bărbatul își respectă iubita cum știe să respecte virtutea². Zugrăvindule moravurile din zilele noastre, — după aceste principii — fiți siguri că-le veți inspira desgust pentru ele. Arătându-le pe bărbații «la modă», le veți face să-i disprețuească. Veți putea astfel să le faceți a se depărta de maximele acestora, a avea silă de sentimentele lor, dispreț pentru seaca lor galanterie; veți face să încolțească în sufletul lor o ambiție mai nobilă: dorința de a domni peste niște suflete mari și puternice, ca femeile din Sparta cari porunciau unor adevărați bărbați. O femeie îndrăzneată, nerușinată, intrigantă, care-și atrage amantii prin cochetărie și și-i păstrează prin favoruri, îi face să asculte ca

¹ Greu de înțeles cum se va vorbi fetei despre o asemenea situațiune.

² Adică: numai bărbatul virtuos iubește cu adevărat pe femeie.

niște servitori în chestii obișnuite și de nimic; în lucrurile importante și grave ele n'au nici o autoritate. Dar femeia cinstită, amabilă și înțeleaptă, care impune respectul, care e rezervată și modestă, care — într'o vorbă — susține amorul prin stimă, aceea îi trimite cu un semn la capătul lumii, la luptă, la glorie, la moarte, unde vrea ¹.

123. Iată în ce spirit a fost crescută Sofia, mai mult cu grijă decât cu greutate și mai mult lăsând-o să-și urmeze gustul ei decât să o fi silit. Să spunem acum un cuvânt despre persoana ei, după portretul pe care l-am făcut lui Emil și după cum își închipue el soția care-l va putea face fericit.

124. Nu va fi de prisos să mai spun încăodată că las la oparte minunile. Emil nu e o minune, asemenea nici Sofia. Emil e bărbat, Sofia femeie: această e toată gloria lor și, în mijlocul confuziei sexelor care domnește printre noi, acest lucru este aproape o minune.

125. Sofia e de bună familie și bună din fire. E foarte sensibilă și această excesivă sensibilitate

---

¹ Aici autorul pune nota următoare: Brantôme (scriitor francez 1535—1614) zice că, în timpul lui Francisc I, o tânără care avea un iubit flecar, îi impuse o tăcere absolută și nelimitată, pe care el o păzi doi ani întregi, așa încât lumea credea că a rămas mut din vreo boală. Intr'o zi, în mijlocul unei adunări, iubita sa, care (în vremurile când amorul se făcea în ascuns) nu era cunoscută ca atare, se laudă că-l poate vindeca pe loc și izbuti, în adevăr, zicându-i numai acest cuvânt: *Vorbește!* Nu vedeți ceva mare și eroic în acest amor? Ar fi putut filozofia lui Pitagora să facă mai mult decât aceasta? Ce femeie astăzi ar putea să obțină o asemenea tăcere măcar o zi, chiar dacă ar plăti-o cu tot prețul ce poate da?

fi dă câteodată o activitate de imaginație greu de potolit. Spiritul ei e mai mult pătrunzător, decât just. Nu e supărăcioasă, dar e cam inegală. Are figură comună, dar plăcută, o fizionomie care anunță un suflet și care nu minte; poți să te apropii de ea cu indiferență, dar n'o poți părăsi fără emoțiune. Sunt altele cari au mai multe calități decât ea; altele au pe ale ei într'o măsură mai mare; dar nici una n'are calități mai bine potrivite ca să dea un caracter fericit. Știe să se folosească chiar de defectele ei și dacă ar fi mai perfectă¹, ar plăcea mai puțin.

126. Sofia nu e frumoasă; dar lângă ea bărbații uită de femeile cele frumoase, iar acestea se simt nemulțumite de ele însele. La prima vedere d'abiă ți se pare frumușică; dar cu cât o vezi, cu atât se face mai frumoasă; ea câștigă, pe când altele pierd, și ceea ce câștigă nu mai pierde. Au altele ochi mai frumoși, gură mai potrivită, figură mai impozantă, dar nu poate avea cineva o talie mai bine făcută, o peliță mai frumoasă, mâini mai albe, picior mai delicat, privire mai dulce, fizionomie mai interesantă. Nu înmărmurește pe cineva, dar interesează; are farmec și nu poți spune de ce.

127. Sofiei îi place găteala și se pricepe în aceasta: mamă-sa pe ea o are ca fată în casă².

¹ Așa e textul: mai perfectă (plus parfaite).

² *Fată în casă* (femme de chambre): adică o ajută să se îmbrace și prin aceasta se deprinde cu secretele gătelii.

Are mult gust să se împodobească bine; dar urăște îmbrăcămintea bogată. Imbrăcămintea ei e simplă și elegantă. Nu-i place cece strălucește, ci cece vine bine. Nu știe cari sunt colorile «la modă», dar cunoaște de minune pe cele cari îi stau bine. Nu e tânără care să pară că se îngrijește mai puțin de găteală și totuș nici una nu și-o caută cu mai multă îngrijire: nu pune nimic pe ea la întâmplare, dar arta nu iese nicidecum la iveală. Găteala ei e foarte modestă în aparență, dar produce mult efect. Nu-și scoate la iveală farmecele, ci și le ascunde, dar printr'aceasta face ca oricine să și le închipue. Când o vezi, zici: «Iată o fată modestă și cuminte». Dar, cât timp stai lângă ea, ochii și inima se fixează asupra persoanei ei, fără a se putea deslipi. Ai zice că toată îmbrăcămintea ei, așa de simplă, e pusă numai ca să fie scoasă bucată cu bucată, prin închipuire.

128. Sofia are talente firești: ea știe aceasta și nu le-a lăsat în părăsire; însă n'a putut să le cultive cu multă artă. Având glas frumos, s'a mulțumit să se deprinză a cânta exact și cu gust; s'a mulțumit asemenea să-și deprinză piciorușele la un mers ușor și grațios și s'a învățat să facă reverențe¹ de tot felul fără silă și fără stângăcie. De altfel, nici n'a avut alt profesor de muzică decât pe tatăl ei și altă profesoară de danț decât pe mamă-sa;

¹ *Reverențe* se numesc anume complimente făcute după regulile știute. E un neologism de păstrat, fiind termen tehnic.

ba, un organist ¹ din vecinătate i-a dat câteva lecții pe clavecin ² pentru a se acompania ³, însă ea s'a perfecționat apoi singură. Întâiu, se gândia numai să-și arate frumos mâna albă pe clapele negre, apoi a observat că sunetul ascuțit și uscat al clavecinului făcea glasul mai dulce; în fine, crescând, a început să simtă frumusețea unei execuții expresive și să iubească muzica pentru ea însăși. Dar e vorba aci mai mult de gust, decât de talent; nu știe să descifreze nici o arie pe note.

129. Mai bine știe Sofia — și aceasta a învățat cu mai multă grijă — lucrările proprii sexului ei chiar și acele cari nu sunt destul de cultivate, adică să-și croască și să-și coasă rochiile. Știe orice fel de lucru de mână, și-l face cu trageră de inimă; dar mai presus de toate îi place dantela, pentru că nici una nu dă o poziție mai mulțumitoare, iar degetele se exercitează cu grație și ușurință. S'a ocupat asemenea și cu amănuntele gospodăriei. Se pricepe la bucătărie și la cămară; știe prețurile târgurilor și calitățile lor; știe să ție bine socotelile și servește mamei ca sufragiu. Destinată să fie și ea într'o zi mamă de familie, învață cum să-și conducă propria ei casă, conducând casa părintească; poate la nevoie să înlocuească pe vre-o

¹ *Organist* : care cântă cu orga într'o biserică și conduce și corul.
Clavecin : instrument de muzică cu clape ca și *pianul*, care s'a fabricat mai târziu.

³ *A se acompania* nu se poate traduce prin *a se însoți*; e ca și un termen tehnic.

servitoare și face aceasta cu plăcere. Nu știi să poruncești cum trebuie, dacă nu știi să faci treaba singur: acesta e motivul mamei ei când o pune la asemenea ocupații. Gândurile Sofiei nu merg însă așa de departe: prima ei datorie este să fie fiică și acum se gândește numai să și-o îndeplinească. Urmărește numai să slujească pe mamă-sa și s'o scutească de o parte din griji. E adevărat, totuș, că nu le face pe toate cu aceeaș plăcere. Astfel, deși e mândricioasă, nu-i place bucătăria, ba chiar o desgustă unele amănunte, socotește că nu e destul de curată. În privința aceasta, e foarte delicată și delicateta aceasta, dusă la exces, a ajuns să-i fie un defect. Ar lăsa mai bine să dea o mâncare în foc, decât să-și păteze manșeta. Pentru acelaș motiv, nu i-a plăcut nici grădinăria: pământul i se pare murdar; când vede băligarul risipit, i se pare că-i simte mirosul.

130. Acest defect îl datorește mamei sale. Aceasta zice că, printre cele dintâiu îndatoriri ale femeii este curățenia, că e o îndatorire specială, pe care natura o poruncește și fără care nu se poate. Nu poate fi pe lume ceva mai desgustător decât o femeie murdară, și bărbatul care se desgustă de o asemenea femeie are totdeauna dreptate. A tot vorbit fiicei sale despre această îndatorire încă din copilărie, i-a cerut tot mereu să-și fie curată persoana și lucrurile, odaia și îmbrăcămintea, să lucreze curat, până când toate aceste observații au ajuns obiceiul,

i-au ocupat o mare parte din timp și influențează și restul timpului; astfel că prima grijă în ori ce face este *curățenia*, iar buna executare rămâne în al doilea rând.

131. Toate acestea însă nu s'au prefăcut în afecțiune sau în moliciune, nici n'o stăpânește gustul pentru luxul rafinat. În apartamentul ei n'a fost nimic altceva decât apă curată. Nu cunoaște alt parfum decât mirosul florilor, și soțul ei nu va simți altul mai plăcut decât respirația ei. În fine, grija aceasta pentru exterior n'o face să uite că în viață sunt îndatoriri mai nobile: ea nu cunoaște sau disprețuește acea excesivă curățenie a trupului care murdărește sufletul. Sofia e mai mult decât *curată*, este *pură*¹.

132. Am zis că Sofia este mândricioasă. Această pornire o aveă în mod firesc, dar a devenit cumpătată prin obicei și acum este cumpătată prin virtute. Fetele nu sunt ca băieții, pe cari poți să-i stăpânești, până la un punct, prin lăcomia lor. Pentru femei ar aveă urmări rele și chiar primejdioase, dacă le-ai lăsa supuse acestei porniri. Când Sofia eră copilă, de câteori intră singură în odaia mamei sale, nu eșiă cu mâna goală, și nu eră prea cinstită, față de diferitele feluri de cofeturi². Mamă-sa o surprinse,

¹ Deosebirea între *curat* și *pur* este că cel din urmă cuvânt se raportă și la fizic și la moral, pe când cel dintâiu mai mult la fizic.

² În text: *bombons et dragées*, cuvinte ce n'au echivalente românești, dragăele fiind bomboane cu o preparație specială.

o ținu de rău, o pedepsi, o lăsă nemâncată. Ajunse în fine s'o convingă că cofeturile îi strică dinții și că cine mănâncă multe se îngrașă prea tare. Astfel, Sofia se îndreaptă. Mărindu-se, începù să aibă alte gusturi cari o depărtară de această josnică pornire. La femei, ca și la bărbați, îndată ce inima vorbește, lăcomia nu mai poate fi vițiul dominant. Sofia a păstrat gustul particular al sexului ei: îi plac lăpturile și zaharicalele, îi plac prăjiturile¹, dar carnea îi place puțin; n'a gustat nici vin nici băuturi spirtoase; apoi ea mănâncă din toate cu măsură. Sexul femeesc, mai puțin activ decât al nostru, are mai puțină trebuință de reparație². Îi plac lucrurile bune și știe să le guste; dar, dacă lipsesc, se învoește și cu ce nu-i este pe plac și nu suferă dintr'aceasta.

133. Spiritul Sofiei este plăcut, dar nu strălucitor; solid, dar nu profund. Despre un asemenea spirit nu zici nimic, petrucă nu găsești în el nici mai mult nici mai puțin decât în tine. Spiritul ei place totdeauna celor cu cari vorbește, deși nu e prea împodobit, după cum avem obiceiul să zicem despre cultura femeilor; căci și l-a format nu prin lectură, ci numai prin convorbirile cu părinții, prin propriile ei reflexiuni și prin observările ce a făcut asupra puținelor persoane pe cari le-a văzut. Sofia

¹ Am suprimat cuvântul *Entrémis*, (mâncările ce se servă între fripturi și poame) care n'are echivalent în românește.

² Prin mâncare omul își repară, își restaurează forțele; de aci și vorba de *restaurant*.

e veselă, în mod firesc; în copilărie a fost chiar nebunatică, dar încet-încet mamă-sa a ținut-o de rău, ca nu cumva o schimbare prea repede să nu dea de știre despre momentul care a produs-o¹. A devenit deci rezervată și modestă, chiar înainte de vreme; și acum când a venit vremea, îi e mai lesne să păstreze tonul acesta, decât i-ar fi fost dacă l-ar fi luat, fără să spună pentru ce s'a schimbat. Are haz s'o vezi câteodată cum ascultă rămășița vechilor porniri și se arată sglobie ca un copil; dar deodată devine iar stăpână pe sine, tace, pleacă ochii și roșește. E firesc ca anii aceștia de trecere între cele două vârste să aibă însușiri dela amândouă.

134. Sofia are o mare sensibilitate și de aceea nu poate avea o fire perfect egală, dar blândețea ei face ca aceasta să nu supere pe ceilalți, ci își strică numai sieși. Să-i zică cineva un singur cuvânt supărător, și o vezi că nu se arată supărată, dar inima-i svâcnește puternic, caută să fugă aiurea ca să plângă. Dacă, în mijlocul acestui necez, o chiamă tată-său sau mamă-sa și-i spune numai o vorbă, vine iar să se joace, și râde, ștergându-și lacrimile cu iscusință și căutând să-și ascunză suspinele.

135. Nu putem zice că e lipsită cu totul de capriții. Firea ei, cam pornită, o îndeamnă la îndărătnicie și atunci este expusă a nu se mai stăpâni. Dați-i însă vreme să se liniștească și veți observa ca un merit al ei chipul cum caută să-și scuze

¹ Adică apropierea epocii critice a tinereții.

greșeala. Dacă o pedepsește, e blândă și supusă și se vede că-i e rușine, nu fiindcă a fost pedepsită, ci fiindcă a greșit. Dacă nu-i zice nimeni nimic, își recunoaște singură greșeala, cu atâta sinceritate și drăgălășenie, încât e peste putință să mai fii supărat pe ea. Ar sărută pământul în fața celui din urmă servitor, fără să sufere câtuș de puțin de această înjosire. Apoi, îndată ce a fost iertată, îți arată prin bucuria și prin mângâierile ei, că i s'a luat o mare greutate de pe inima ei bună. Intr'un cuvânt, suferă cu răbdare greșelile altora și-și îndreptează cu plăcere pe ale sale. Așă e firea plăcută a sexului ei, până n'o schimbăm noi în rău. Femeia e făcută ca să se supună bărbatului și să îndure chiar nedreptatea lui. Pe băieți nu-i poți face niciodată ascultători până într'acest punct: sentimentul interior se ridică și se revoltă împotriva nedreptății; natura nu i-a făcut ca s'o sufere:

Gravem

*Peleidae stomachum cedere nescii*¹.

136. Sofia este religioasă; însă religia ei este cu judecată și simplă, are puține dogme și puține practice bisericoidale; mai bine zis, ea cunoaște ca practică esențială numai morala și viața întreagă îi este devotată lui Dumnezeu, făcând binele. Toate învățăturile pe cari părinții săi i le-au dat în această privință au deprins-o cu o supunere respectuoasă.

¹ Vers din Horățiu (Ode cartea 1, oda 6 vers. 5—6). Poetul zice că va cânta «mânia înfricoșată a lui Achile (Peleidul, fiul lui Pelen) care nu știe să se plece, să cedere».

I-au zis totdeauna: «Fata mea, cunoștințele acestea nu sunt pentru vârsta ta; când va veni vremea, bărbatul tău o să te învețe». Apoi, în loc să-i ție discursuri lungi despre faptele bune, ei se mulțumesc să-i vorbească prin exemple și exemplele lor s'au săpat adânc în sufletul ei.

137. Sofia iubește virtutea. Această dragoste este cea mai însemnată pasiune a ei. O iubește, pentru că nimic nu e mai frumos ca virtutea; o iubește, pentru că virtutea face gloria unei femei, pentru că o femeie virtuoasă i se pare aproape deopotrivă cu îngerii; o iubește, pentru că socotește că ea singură conduce la fericire, pe, când viața unei femei necinstite este numai mizerie, părăsire, nenorocire, dispreț, rușine; o iubește, în sfârșit, pentru că vede cât o prețuește respectabilul ei părinte, ca și dulcea și vrednica sa mamă. Aceștia nu se mulțumesc cu fericirea ce le-o dă propria lor virtute, ei vor să fie fericiți și de virtutea ei, iar dânsa socotește că prima sa fericire este nădejdea că va face fericirea lor. Asemenea sentimente dau un entuziasm care înalță sufletul și care robește acestei pasiuni nobile toate pornirile cele mici. Sofia va fi cinstită și curată până la moarte: a jurat aceasta în fundul sufletului ei, iar jurământul l-a făcut în momentul în care simția ce însemnează să ții un asemenea jurământ; l-a făcut tocmai în vremea când ar fi fost foarte cu putință să-l înlătore, dacă ar fi fost atunci roaba simțurilor.

138. Sofia nu este o Franceză drăguță, cu temperamentul rece și cochetă din vanitate, care vrea mai mult să strălucească decât să placă și care caută distracția, iar nu plăcerea. O stăpânește însă dorința de a iubi, aceasta o distrage și-i turbură inima în mijlocul sărbătorilor. Vezi că și-a pierdut vechea ei veselie, că jocurile nebunatice nu mai sunt pentru ea; că nu se teme de singurătate, ci chiar o caută; că se gândește la acela care trebuie să i-o facă plăcută; că o plictisesc toți cei ce-i sunt indiferenți; că-i trebuie unul care s'o iubească, nu o ceată care s'o admire; că vrea mai bine să fie plăcută unui singur om cinstit și să-i placă neconținut, iar nu să auză în jur laudele modei, cari în o zi, iar a doua zi se prefac în ocări.

139. Judecata femeilor se formează mai de vreme decât a bărbaților. Fiind în stare de apărare, aproape din copilărie, având un depozit greu de păzit, în mod fatal ele cunosc mai curând binele și răul. Sofia, precoce în toate, pentru că așa-i e temperamentul, are judecata formată înaintea altor fete de vârsta ei. Aceasta nu este întru nimic lucru extraordinar, căci maturitatea nu este peste tot aceeași în același timp.

140. Sofia cunoaște drepturile și îndatoririle celor două sexe. Cunoaște defectele oamenilor și viciile femeilor; cunoaște și calitățile și virtuțile; toate-i sunt săpate în fundul inimii. Nu se poate forma despre femeia cinstită o idee mai înaltă decât a

-ei și această idee n'o sperie, dar se gândește cu mai multă bunăvoință la omul cinstit, la omul vrednic, simțindu-se făcută pentru acel om, simțindu-se demnă de el, știind că-i va putea întoarce fericirea pe care o va primi dela el. E convinsă că va ști să-l recunoască în lume; e vorba numai să-l găsească.

141. Femeile sunt judecătorii firești ai meritelor bărbaților, precum sunt ei judecători ai meritelor femeilor. E dreptul de reciprocitate și lucrul e cunoscut și de unii și de celelalte. Sofia cunoaște acest drept și se folosește de el, însă cu modestia potrivită cu tinerețea, cu experiența și cu situațiunea ei. Ea judecă numai lucrurile ce-i stau la îndemână și numai când aceasta slujește ca să desvolte vre-o maximă folositoare. Despre cei ce nu-s de față, vorbește cu cea mai mare băgare de seamă, mai ales de femei. Socotește că, vorbind despre sexul lor, femeile se fac rele de gură și batjocoritoare; iar mărginindu-se a vorbi despre sexul nostru, ele sunt mai drepte. Sofia se mărginește deci la aceasta. Despre femei vorbește numai ca să spuie ce știe bine despre ele. Crede că aceasta e o datorie față de sexul ei. Iar despre acelea despre cari nu știe nimic de bine, nu zice nimic, și lucrul se înțelege.

142. Sofia nu prea are deprinderea vieții de societate; dar e îndatoritoare, cu băgare de seamă și face toate cu grație. O fire fericită îi folosește mai

mult decât oricâtă artă. Politeța ei nu se ține de formule, nu e supusă modei, nu se schimbă cu ea, nu face nimic prin obicei, ei vine dintr'o adevărată dorință de a plăcea, și place. Nu știe complimentele de rând și nu inventă altele mai căutate. Nu zice: «*Vă sunt foarte obligată... Imi faceți mare onoare... Nu vă supărați...*» etc. Nu știe nici să facă fraze alese. La o atențiune, la o politeță vădită, răspunde printr'o reverență sau printr'un simplu «*Vă mulțumesc*»; dar acest cuvânt ieșit din gura ei prețuește cât un altul. Pentru un serviciu adevărat, ea lasă inima să vorbească și nu găsește un compliment banal. Nu i-a plăcut nici odată să se supună tiraniei răsfățărilor obiceiurilor franțuzești, cum este: să ia brațul unui bătrân de șaizeci de ani, trecând dintr'o odaie în alta, când ar avea el nevoie a fi sprijinit. Dacă un domnișor ferchezuit îi oferă acest serviciu obrasnic, ea-l lasă în josul scării și, din două sărituri, intră în cameră, zicând că nu e șchioapă. În adevăr, de și nu e înaltă, n'a voit să-și puie niciodată tocuri înalte¹: are picioare destul de mici, așa că n'are trebuința de asemenea tocuri.

143. E tăcută și respectuoasă nu numai cu femeile, dar și cu bărbații însurați sau mult mai în vârstă decât ea. Nu primește niciodată un loc mai de frunte ca al lor, decât dacă i se cere cu stă-

¹ Moda timpului; de aceea se zice și până azi «*Louis Quinze*» tocurelor înalte (după numele Regelui Franței, Ludovic XV).

ruință și, îndată ce poate, își reîă pe cel ce crede că i se cuvine. Ea știe că drepturile vârstei stau înaintea drepturilor sexului, pentrucă socotește că cu vârsta vine înțelepciunea și aceasta merită cinste înainte de toate.

144. Cu tinerii de vârsta ei, are nevoie de un ton cu totul deosebit ca să le impuie și știe să iă acest ton, fără a părăsi înfățișarea modestă ce-i șeade așa de bine. Dacă aceștia sunt modești și cuviincioși, va păstră bucuros față de ei familiaritatea plăcută a tinereții. Convorbirile lor, nevinovate, vor fi glumețe, dar cuviincioase. Dacă vorbele lor sunt serioase, vrea să folosească dintr'ânsele. Dacă degenerază în laude nesărate, le va face să înceteze îndată, căci disprețuește mai ales vorbirea galantă, ca o înșultă pentru sexul ei. Ea știe bine că bărbatul pe care-l caută nu vorbește așa și nu poate să primească bucuros de la altul ceea ce nu e potrivit pentru acela al cărui caracter îl are săpat în fundul sufletului. Opinia înaltă ce are despre drepturile sexului său, mândria sufletească pe care i-o dă curăția sentimentelor sale, energia virtuții pe care o simte în sine însăși și care o face vrednică de respect față de sineș, toate acestea o fac să auză cu indignare cuvintele lingusitoare cu cari vor ei s'o facă a-și trece vremea. Nu se arată supărată, dar le primește cu o aprobare ironică prin care îi descurajează, sau cu un ton rece, la care nu se așteaptă

nimeni. Dacă un domnișor frumos¹ dintre aceștia îi spune complimente, îi laudă cu vorbe de spirit, spiritul ei, frumusețea, grațiile, pomenește despre fericierea de a-i plăcea, ea îl întrerupe, binișor și-i zice politicoasă: «Domnule, mi-e teamă că știu lucrurile acestea mai bine decât d-ta; dacă nu găsim nimic altceva mai interesant să ne spunem, cred că putem încheia convorbirea». E apoi treaba unui minut ca să însoțească aceste vorbe cu o frumoasă reverență și să se și depărteze de el, la douăzeci de pași. Intrebați pe deșteptii voștri dacă e ușor să-și arate multă vreme flecăriia cu un asemenea spirit sălbatic.

145. Să nu credeți însă că nu-i place să fie laudată; dar vrea ca lauda să fie așa făcută încât să poată crede că acel care-i vorbește cugetă despre ea tocmai cum zice. Ca să te arăți impresionat de meritele ei, trebuie să ai întâiu tu merite. Lauda întemeiată pe stimă poate să o măgulească, dar orice ironie galantă va fi totdeauna respinsă. Cu Sofia nu se pot exercita micile talente ale unui mucalit.

146. Având o mare maturitate de judecată și dezvoltată în toate privințele ca o fată de douăzeci

¹ In text: «Un frumos Phoebus». Eră un termen obișnuit pe atunci. Sallwürk dă explicația următoare: Phoebus, figura conducătorului muzelor, strălucind de frumusețe și înzestrat cu darul vorbirii frumoase în operele cu conținut mitologic din epoca Rococo. Cramer: «Un dandy lingușitor și fanfaron». La A Grifphius o damă adorată este numită în titlul unei scrisori (Horribilifax act. 2): «Cea mai elegantă Phoebuză de pe lume».

de ani, Sofia nu va fi considerată copil de părinții ei la cincisprezece ani¹. Cum vor zări în ea prima turburare a tinereții, se vor grăbi să ia măsuri înainte de a se desăvârși. Ii vor vorbi cu dragoste și înțelepciune. Asemenea cuvinte se potrivesc ou vârsta și cu caracterul ei. Dacă are în adevăr caracterul pe care mi-l închipuesc, socotesc că tătăl său ar putea foarte bine să-i vorbească în felul următor:

147. «Sofio, te-ai făcut fată mare, dar n'ai să
«rămâi totdeauna așa. Voim să fii fericită; acesta
«este interesul nostru, căci fericirea noastră atârână
«de a ta. Fericirea unei fete cinstite este să facă
«fericit pe un om cinstit. Trebuie să te gândești
«deci a te mărită. Trebuie să te gândești de tin-
«puriu, căci de măritiș se ține toată soarta vieții
«și niciodată n'o să zici că ai prea mult timp ca
«să te gândești.

148. «Nu e nici un lucru mai greu decât ale-
«gerea unui soț bun, afară numai de alegerea unei
«bune soții. Tu vei fi acea soție rară, gloria vieții
«noastre și fericirea bătrâneții noastre. Dar ori cât
«de mari ar fi calitățile tale, există pe pământ
«bărbați cari au calități mai mari decât tine. Ori
«care s'ar simți onorat să fie soțul tău; sunt mulți
«cari te-ar onora pe tine, luându-te de soție. Intre
«aceștia din urmă trebuie să găsești unul care să-ți
«placă, să-l cunoști și să te cunoască.

¹ La vârsta de 15 ani fetele se considerau crescute și capabile de societate. (*Nota lui Sallwurf*).

149. «Fericirea deplină a unei căsnicii se ține
 «de atâtea cerințe încât ar fi o nebunie să cauți
 «a le adună pe toate. Trebuie să te asiguri de cele
 «mai însemnate: dacă se vor găsi și celelalte, te
 «vei folosi de ele; dacă nu, te vei putea lipsi. Nu
 «există pe pământ fericire desăvârșită, dar cea mai
 «mare nenorocire — și care se poate înlătura —
 «este să fii nenorocit din cauza greșelii tale.

150. «Sunt cerințe firești, sunt cerințe cari țin
 «de educație, sunt și altele impuse de opinia pu-
 «blică. Părinții sunt judecătorii pentru cele două
 «din urmă; copiii pentru cele dintâiu. În căsăto-
 «riile făcute prin autoritatea părinților, se ține
 «seama numai de cerințele educației și ale opiniei
 «publice: nu se căsătoresc persoane, ci condiții și
 «averi. Acest lucru se poate însă schimba. Numai
 «persoanele rămân și țin acele condițiuni. În afară
 «de avere, numai prin raporturile dintre persoane
 «poate fi fericită sau nenorocită o căsătorie.

151. «Mama ta eră de familie bună, eu eram
 «bogat: acestea au fost singurele considerații cari
 «au decis pe părinții noștri să ne unească. Eu mi-am
 «pierdut averea, ea și-a pierdut numele. Uitată de
 «familia ei, la ce i-a servit că s'a născut în ase-
 «menea condiții? În toate nenorocirile, numai unirea
 «inimilor noastre ne-a mângâiat. Potrivindu-ne în
 «gusturi, ne-am retras aci și trăim fericiți în să-
 «răcia noastră, căci fiecare suntem totul pentru ce-
 «lălalt. Sofia este comoara noastră a amândurora

«și mulțumim Cerului că ne-a dat-o și că ne-a luat
 «toate celelalte. Iată, draga mea, unde ne-a condus
 «Provedința: considerațiile ce s'au avut în vedere
 «la căsătoria noastră s'au dus și suntem fericiți
 «prin acelea de cari nu s'a ținut nici o socoteală.

152. «E datorია soților să caute a se potrivi
 «între ei. Inclinarea reciprocă trebuie să fie cea
 «dintâiu legătură. Ochii și inimile trebuie să le fie
 «cei dintâiu conducători. Prima datorie, după că-
 «sătorie, va fi să se iubească; dar iubirea nu stă
 «în voia noastră; de aceea din datoria aceasta vine
 «alta: să se iubească înainte de a se uni. Acesta
 «este dreptul naturii, pe care nimic nu-l poate
 «înlătură: cei ce l-au înlănțuit prin atâtea legi
 «civile s'au gândit mai mult la ordinea aparentă
 «decât la fericirea căsniciei și la moravurile cetă-
 «țenilor. Vezi, dragă Sofio, că nu-ți impunem o
 «morală grea de urmat. Ea tinde numai să te facă
 «stăpână pe tine însăși, iar noi să te întrebăm pe
 «tine în privința alegerii soțului tău.

153. «După ce ți-am spus motivele noastre ca
 «să-ți lăsăm libertatea deplină, trebuie să-ți arătăm
 «și motivele tale, ca să știi să te folosești de ea
 «cu înțelepciune. Fata mea, ești bună și cu jude-
 «cată, ai cuget drept și inimă simțitoare, ai în-
 «sușirile cari se potrivesc unei femei cinstite și nu
 «ești lipsită de grație. Ești însă săracă: ai cali-
 «tățile cele mai prețioase și-ți lipsesc cele ce se
 «prețuesc mai mult. Să nu dorești deci decât ceace

«poți să aibi și potrivește-ți ambiția nu după ju-
 «decata ta și a noastră, ci după opinia oamenilor.
 «Dacă ar fi vorba despre egalitatea meritului, spe-
 «ranțele tale ar putea să fie nemărginite; dar să
 «nu ți le ridici mai presus de averea ta și nu uită
 «că aceasta stă cât se poate de jos. Știu că un
 «bărbat vrednic de tine nu va socoti această nepo-
 «trivire ca o piedică; dar, în asemenea caz, trebuie
 «să faci tu ceea ce el nu va face: Sofia va imită
 «pe mama ei și va intra numai într'o familie care
 «se va simți onorată de aceasta. Tu n'ai văzut bo-
 «găția noastră, te-ai născut în vremea când eram
 «săraci; dar tu ai îndulcit această sărăcie și ai
 «îndurat-o fără suferință. Crede-mă, Sofio, nu umblă
 «după bunuri pe cari ni le-a luat Cerul, — și-i
 «mulțumim pentru aceasta, — căci am gustat feri-
 «cirea numai după ce am pierdut bogăția.

154. «Ești destul de drăguță ca să te placă ori-
 «cine și nu ești chiar în mizerie, ca să fii sarcină
 «mare pentru un om de treabă. Vei fi căutată, și
 «vei putea fi căutată de bărbați cari nu vor prețui
 «cât tine. Firește că, dacă ți s'ar arăta cum sunt
 «în realitate, i-ai vedeă cât prețuesc și tot fastul
 «lor nu ți-ar impune multă vreme; dar, de și ai
 «judecată dreaptă și cunoști meritul adevărat, ești
 «lipsită de experiență și nu știi până unde pot
 «merge oamenii cu prefăcătoria. Un șarlatan iscusit
 «poate să-ți studieze gusturile ca să te subjuge și
 «să arate față de tine virtuți pe cari nu le are.

«Ai putea fi pierdută, Sofio, înainte de a observa,
 «și când îți vei cunoaște greșeala nu vei avea alt
 «ceva de făcut decât să plângi. Dintre toate cursele
 «— și singura pe care rațiunea n'o poate înlătură —
 «cea mai primejdioasă este a pornirii simțurilor.
 «Dacă vei avea vreodată nenorocirea să cazi în-
 «tr'însa, vei vedeă numai iluzii și himere¹; ți se
 «vor întunecă ochii, ți se va turburâ judecata, ți
 «se va strică voința, însăș greșeala ta ți se va
 «părea scumpă, și chiar de vei putea s'o cunoști,
 «nu vei voi să o îndreptezi. Fata mea, te încre-
 «dinez rațiunii Sofiei, iar nu pornirii inimii ei.
 «Câtă vreme îți vei păstră sângele rece, fii singură
 «judecător; îndată însă ce vei iubi, încredințează-te
 «mamei tale.

155. «Îți propun o învoeală care să-ți arate
 «stima noastră și să stabilească între noi relațiile
 «naturale. Obiceiul e ca părinții să aleagă pe soțul
 «fiicei lor și s'o consulte numai de formă. Noi
 «vom face contrariul: vei alege tu și noi vom fi
 «consultați. Folosește-te de acest drept, Sofio; fo-
 «losește-te liber și cu judecată. Soțul potrivit pentru
 «tine, trebuie să fie ales de tine, nu de noi; dar
 «noi avem dreptul să judecăm dacă nu te înșeli
 «în privința cuviințelor și dacă nu cumva, fără să
 «știi, faci altceva decât ce vrei. Nu vom ține so-
 «coteală nici de naștere, nici de avere, nici de

¹ *Himeră*: cuvânt adesea întrebuințat de autor: creațiune a. închipuirii noastre, fără corespondent în lumea reală.

«opinia publică. Ia un om cinstit care să-ți placă și cu al cărui caracter să te potrivești: oricine ar fi, îl vom primi de ginere. Averea lui va fi totdeauna destul de mare dacă are brațe și deprinderi bune și dacă-și iubește familia. Rangul lui va fi totdeauna destul de ilustru, dacă îl va cinsti prin virtute. Iar dacă lumea întreagă ne va vorbi de rău, ce ne pasă? Nu căutăm aprobarea publicului, ci ne mulțumim cu fericirea noastră».

156. Nu știu, cititorilor, ce efect ar face o asemenea cuvântare asupra unei fete crescute după obiceiurile voastre. În ce privește pe Sofia, poate că ea nu va zice nici un cuvânt, rușinea și îndușoarea n'ar lăsa-o, poate, să vorbească lesne; dar sunt sigur că cele auzite îi vor rămâne săpate în inimă pentru toată viața și dacă e vre-o hotărâre omenească pe care poți pune temeiul, va fi aceea pe care o va lua ea, de a se face vrednică de stima părinților.

157. Să ne închipuim lucrul cel mai rău și să zicem că ea are un temperament aprins care face să rabde cu greu o lungă așteptare. Susțin că judecata ei, gustul, delicatetea și mai ales sentimentele cu cari i s'a hrănit sufletul din copilărie, se vor împotrivi furiei simțurilor îndestul pentru ca să le învingă sau, cel puțin, să le ție piept multă vreme. Mai bine ar muri de suferință decât să-și întristeze părinții și să se mărite cu un om de nimic,

expunându-se la nenorocirile unei căsătorii nepotrivite. Chiar libertatea pe care a primit-o îi înalță și mai mult sufletul și o face mai greoaie în alegerea stăpânului ei. Având temperamentul unei Italiene și sensibilitatea unei Engleze, ea are, pentru a-și stăpâni și inima și simțurile, mândria unei Spaniole, care caută un bărbat care s'o iubească, dar nu găsește lesne pe cel vrednic de ea.

158. Nu poate să înțeleagă toată lumea ce putere dă sufletului iubirea faptelor oneste și ce tărie poate să găsească omul în sine când vrea să fie în adevăr virtuos. Sunt oameni cărora li se pare himeric tot ce este mare și a căror judecată josnică și vrednică de dispreț nu pricepe înrâurirea ce poate să aibă asupra pasiunilor omenesti însăș nebunia virtuții. Acestora să le vorbești numai prin exemple; atât mai rău pentru ei dacă se încapățânează să le tăgăduască. Dacă le-aș spune că Sofia nu e o ființă închipuită, că numai numele e inventat de mine, că educația ei, moravurile, caracterul, figura ei chiar au existat în realitate și că amintirea ei face să verse lacrimi o întreagă familie onestă, desigur că nu m'ar crede. Ce aș pierde însă dacă aș termina, fără înconjur, povestea unei fete așa de asemănătoare cu Sofia, încât povestea aceasta ar putea să fie a ei, fără să se mire cineva? Imi pasă puțin dacă o veți crede sau nu adevărată; în orice caz, voiu îi povestit niște închipuiri — dacă vreți să ziceți așa —; însă voiu fi avut mijlocul de a-mi explica

metoda și voiu putea astfel să-mi urmăresc scopul.

159. Tânăra, al cărei temperament l-am pus pe socoteala Sofiei, avea foarte multe asemănări cu ea, încât putea să-i poarte numele și de aceea i-l las. După convorbirea pe care am povestit-o, părinții ei socotiră că în cătunul lor nu vor veni s'o caute pețitorii, de aceea o trimiseră într'o iarnă în oraș, la o mătușă, și-i spuseră în taină scopul călătoriei, căci mândra Sofia avea în suflet hotărârea nobilă de a ști să se stăpânească și, oricât ar fi dorit un bărbat, ar fi vrut mai bine să moară fată bătrână decât să alerge să-l caute.

160. Ca să îndeplinească dorința părinților ei, mătușa a dus-o prin familie, prin adunări, pe la sărbători, i-a arătat lumea sau mai bine zis a arătat-o pe ea, căci pe Sofia n'o prea interesă toată această gălăgie. S'a observat totuș că ea nu fugiă de tinerii frumoși cari păreau cuviincioși și modesti. În rezerva ei, avea chiar oarecare meșteșug de a-i atrage, care seamănă cu cochetăria; dar, după ce vorbiă cu ei de două, trei ori, se da la o parte. Curând își schimbă purtarea și, de unde părea că primește semnele de admirație, luă deodată alta mai umilită și arată o politeță mai respingătoare. Observându-se totdeauna, nu le da prilej să-i facă nici cel mai mic serviciu; prin aceste arată că nu voia să le fie logodnică¹.

¹ *Logodnică* traduce rău fr.: *maîtresse*. Sensul acestui cuvânt s'a schimbat în cursul timpului. Boileau: «Flatte menace, irrite, appaise une *maîtresse*». Astăzi traducând pasagiul acesta nu putem pune alt cuvânt mai exact de cât logodnică, căci acesta este mai aproape de ideia exprimată de autor.

161. Petrekerile sgomotoase nu plac niciodată inimilor simțitoare; ele sunt fericirea zadarnică și stearpă a oamenilor cari nu simt nimic și cari cred că, amețindu-se, se folosesc de viață. Sofia nu găsi ceea ce căută și, ne mai având nădejde să-l afle aci, începù să se plictisească. Iubià tare pe părinți și nimic nu țineà loc acestei iubiri, nimic nu o făcea să-i uite. Se întoarse deci la dâșii, cu mult înainte de termenul hotărît pentru aceasta.

162. D'abia își reîncepù traiul în casa părintească și observară că, deși aveà aceeaș purtare, își schimbà buna dispoziție. Erà câteodată distrată, erà nerăbdătoare, tristă și visătoare; se ascundeà uneori ca să plângă. Crezură întâiu că iubește pe cineva și-i e rușine să spuie. Ii vorbiră despre aceasta, dar tăgădui. Ziceà că n'a văzut pe nimeni care să-i atingă inima, și Sofia nu mințià.

163. Totuș lâncezeala creștea neconținut și sănătatea începuse să-i fie vătămată. Mamă-sa, îngrijată de această schimbare, hotărî în fine să-i afle pricina. O luă deoparte și întrebuiță tot meșteșugul și toată mângâierea pe care o poate aveà în vorbire dragostea unei mame: «Fata mea, te-am purtat în pânțece și acum te port neconținut în inima mea; încredințază mamei tale taina sufletului tău. Este vreo taină pe care o mamă nu poate s'o știe? E cineva care să plângă suferințele tale, care să le împărtășească și să caute a le

«alină, ca tatăl și mama ta? Vrei tu să mor din «pricina durerii tale, fără s'o cunosc?»

164. Nu numai că nu va ascunde maniei sale supărarea, dar fata nu așteptă altceva decât să și-o facă confidenta și consolatoarea ei. Rușinea însă o împiedcă să vorbească, iar modestia ei nu găsiă cuvinte ca să descrie o stare puțin vrednică de sine, adică: emoțiunea care o turbură peste măsură în aceste momente.

În fine, însăș rușinea sluji mamei ca să ghi-cească ceva și aceasta izbuti să-i smulgă mărturisirile cele umilitoare. În loc s'o întristeze prin certuri nedrepte, ea o consolă, o plânse și plânse cu dânsa: eră prea înțeleaptă ca să-i facă o vină așa de mare dint'o suferință pe care numai virtutea ei o făceă atât de apăsătoare. Dar de ce să îndure o suferință când doctoria este ușoară și legitimă? De ce nu se folosește de libertatea ce i s'a dat? De ce nu primește un bărbat? De ce nu și-l alege? Nu știe că-și ține soarta în mână și că părinții vor primi pe oricine ar alege, devremece n'ar puteă să aleagă decât un om cum se cade? Au trimis-o la oraș și n'a mai vrut să ștea; s'au prezentat câteva partide și le-a refuzat pe toate. Ce așteaptă? Ce vrea? E, în adevăr, o contradicție ce nu se poate explica.

165. Răspunsul eră simplu. Dacă ar fi vorba de un tovarăș pentru tinerețe, alegerea ar fi lesne făcută; dar un stăpân pentru toată viața nu e ușor

de ales și, fiindcă aceste două alegeri nu se pot despărți, trebuie să aștepti, uneori chiar să-ți pierzi tinerețea, înainte de a găsi omul cu care să-ți trăiești viața. Acesta eră cazul Sofiei. Vrea să iubească pe un bărbat, dar acesta trebuia să fie soțul ei și, pentru inima ei, și unul și altul erau tot așa greu de găsit. Toți tinerii străluciți pe cari îi cunoscuse îndeplineau numai condiția vârstei, dar toate, celelalte lipsiau; o desgustau și spiritul lor superficial, și vanitatea, și vorbirea lor, și moravurile deșănțate, și deprinderile lor ușuratece. Ea căută un om și găsiă numai maimuțe; căută un suflet și nu găsiă nici unul.

166. «Ce nenorocită sunt! zicea ea mamei sale. «Am nevoie să iubesc, dar nu găsesc pe nimeni «care să-mi placă. Inima mea respinge pe cei pe «cari îi atrag simțurile mele. Fiecare îmi atâță «dorința, dar toți o înăbușesc: o înclinare fără «stimă nu poate să aibă trăinicie. Nu găsesc omul «potrivit pentru Sofia voastră. Chipul încântător al lui «este adânc săpat în inima mea. Numai pe el poate «să-l iubească, numai pe el poate să-l facă fericit, «numai cu el va putea să fie fericită. Mai bine vrea «să se topească și să lupte neconținut, mai bine să «moară nenorocită și liberă decât disperată lângă «un om pe care nu l-ar iubi și pe care l-ar face «nenorocit. Mai bine să nu trăiești, decât să trăiești «pentru a suferi».

167. Mirată de aceste ciudățenii, mamă-sa le

găsi extravagante și bănuia că e o taină la mijloc. Sofia nu eră nici prețioasă nici ridicolă¹. Cum a putut ajunge ea la această delicatete exagerată? mai ales, când fusese învățată din copilărie să se împace cu persoanele cu cari aveà să trăească și să schimbe necesitatea în virtute. Gândindu-se la acel model de bărbat atât de plăcut care o încânta și amintindu-și că de el vorbià în toate convorbirile lor, mamă-sa bănuì că acest caprițiu aveà un temeu pe care nu-l cunoșteà încă și că Sofia nu spusese tot. Apăsată de dorul cel ascuns, biata fată eră foarte bucuroasă să se poată destăinuì. Mamă-sa o silește, ea nu cutează. În fine se dă bătută. Iese din odaie fără să zică nimic și întră după un minut cu o carte în mână: «Jelește pe «nenorocita ta fiică! Intristarea ei n'are leac, izvorul «lacrimilor ei nu poate secà. Vrei să știi pricina? Iat-o!» zise ea, aruncând cartea pe masă. Mamă-sa o ia și o deschide, eră «*Intâmplările lui Telemac*». Întâiu nu înțelege această enigmă; apoi face tot felul de întrebări și primește răspunsuri încurcate; în fine vede, cu o surprindere lesne de înțeles, că fiică-sa eră rivala Eucharisei².

¹ Am păstrat neologismele, fiindcă sunt, oarecum, termeni tehnici. *Prețioase* se numiau femeile din societatea înaltă cari, pe vremea lui Molière (sec. XVII) și mai târziu se ocupau mult cu literatura și arta și lăsau cu totul la o parte grijile gospodăriei. Unele din aceste femei, și mai ales cele din clase inferioare cari voiau să imite pe celelalte, erau *ridicole*. De acestea râde Molière în comedia sa «*Prețioasele ridicole*» (*Les précieuses ridicules*).

² Persoană din «*Telemac*» al lui Fénelon. Eucharis e o nimfă a zeiței Calipo, în cartea 7-a. Ea căută săi câștige iubirea lui Telemac și de aceea vrea să-l îndepărtoze de mentorul său.

168. Sofia iubià pe Telemac și-l iubià cu o pasiune de care n'o puteà nimic tãmadui. Indatã ce pãrinții ei cunoscură această manie ¹, începurã a rãde și socotirã cã rațiunea o va vindecã. Se înșelãrã: n'aveau pe deplin dreptate; aveã și Sofia motivele ei și știã sã le susținã. De multe ori le-a închis gura, întrebuintãnd împotriva lor chiar propriile lor raționamente, arãtãndu-le cã a lor e toatã vina, cã n'au pregãtit-o pentru un bãrbat din acel veac. Le spuneã cã trebuie ori ea sã adopte neapãrat felul de a gãndi al bãrbatului, ori sã-i dea pe al ei; cã primul mijloc nu se poate realizã, din pricina modului cum a fost crescutã, iar al doilea este tocmai ce cautã dãnsa.

«Dați-mi, ziceã, un bãrbat crescut cu maximele
«mele sau pe care sã-l pot iubi, și mã mãrit. Pãnã
«acum însã de ce mã certãți? Plãngeți-mã mai
«bine, cãci sunt nenorocitã, iar nu nebunã. Oare
«voința e stãpãnã pe inima cuiva? Nu mi-a spus
«aceasta chiar tata? Este greșeala mea dacã iubesc
«ceeace nu existã? Nu sunt o vizionãrã; nu vreau
«un prinț, nu caut pe Telemac, cãci știu cã este
«numai o închipuire; caut pe cineva care sã-i se-
«mene. De ce sã nu cred cã existã un asemenea
«om, dacã exist eu care simt cã am un suflet ase-
«menea cu al lui? Nu; sã nu necinstim astfel
«omenirea; sã nu zicem cã un bãrbat plãcut și

¹ Manie nu înseamnă aci *nebunie parțialã*, ci: *exagerația exageratã a unei idei, a unui gust.*

«virtuos este o himeră. Există, trăește, mă caută
 «poate; caută un suflet care să știe a-l iubi. Dar
 «ce este? Cine este? Nu știu. Nu e nici unul din
 «cei pe cari i-am văzut ; fără îndoială, nu e nici
 «din cei pe cari îi voi vedea. Mamă, de ce m'ai
 «făcut să iubesc atât de mult virtutea? Dacă numai
 «pe ea pot s'o iubesc, vina e mai mult a d-tale
 «de cât a mea».

169. Conduce-voiu această tristă povestire până
 la catastrofă? Spune-voiu lungile discuții cari o
 precedară? Arată-voiu o mamă nerăbdătoare, schim-
 bând în severitate dragostea de mai nainte? Infă-
 țisă-voiu un tată supărat, uitând făgăduelile și
 considerând nebună pe cea mai virtuoaasă dintre
 fete? Zugrăvi-voiți, în fine, pe această nenorocită,
 pe care și mai mult o legă de himera ei persecuția
 ce suferiă și care coboră în mormânt în momentul
 în care credeau c'o vor duce la altar? Nu, înlătur
 aceste întristătoare priveliști. N'am nevoie să merg
 atât de departe, ca să arăt printr'un exemplu destul
 de izbitor, pare-mi-se, că, în ciuda prejudecăților
 născute din moravurile veacului, entuziasmul pentru
 bine și frumos nu e mai strein de femei de cât de
 bărbați și că, sub imboldul naturii, se poate do-
 bândi totul dela ele ca și dela noi.

170. Mă opriți aici ca să mă întrebați dacă
 natura ne cere să suferim atât spre a potoli niște
 dorințe nemoderate. Răspund că nu; dar spun că
 nu natura ne dă atâtea dorințe nemoderate. Și tot

ce nu vine dela ea, merge împotriva ei. Lucrul acesta l-am dovedit de o mie de ori.

171. Să dăm pe Sofia lui Emil al nostru. Să înviem pe această drăgălașe fată spre a-i da o imaginație mai puțin vie și o soartă mai fericită. Voiam să zugrăvesc o femeie obișnuită; dar, înălțându-i sufletul, i-am turburat rațiunea; m'am rătăcit cu însumi¹. Să ne înapoiem deci. Sofia are numai o fire bună într'un suflet comun. Tot ce are mai mult decât femeile celelalte se datorește educației.

172. Mi-am propus să spun în cartea aceasta tot ce este cu putință să se facă; dar las pe fiecare să aleagă ce-i stă la îndemână din câte lucruri bune am spus. Mă gândisem la început să formez de departe pe tovarășa lui Emil și să-i crească unul pentru altul, unul cu altul. Reflectând însă, am socotit că aceste alcătuirii premature ar fi rău înțelese și că e absurd să hotărăști că doi copii se vor uni, fără să știi dacă această unire este firească și dacă vor avea între ei legăturile necesare ca să ajungă la ea. Nu trebuie confundat ce este firesc în starea de sălbăticie cu ce este natural în starea de civilizație². În cea dintâiu, toate femeile se potrivesc tu-

¹ Formey, care tratează această parte cu destulă bună-voință nu-i în stare să înțeleagă «rătăcirea lui Rousseau». (*Nota lui Sallwürk*).

² Acest pasagiu — zice Sallwürk — ca și IV § 162 este de cea mai mare însemnătate la Rousseau pentru concepția pe care o are asupra idealului educației. Numai aprofundarea acestui pasagiu dă adevărata pricepere a cunoscutelor dar unilateral interpretatelor §§ 26 ș. u. din cartea I.

turor bărbaților, fiindcă și unii și celelalte au numai forma primitivă și comună. În a doua, instituțiile sociale dezvoltă fiecare caracter; fiecare inteligență dobândește forma sa proprie, și determinată nu numai de educație, dar și de amestecul bun sau rău al naturii cu educația; de aceea nu le poți potrivi altfel decât punându-le față în față, spre a vedea dacă se înțeleg în toate privințele, sau cel puțin spre a înlesni alegerea cea mai nemerită.

173. Rău este că starea socială, dezvoltând caracterele, deosebește rangurile. Aceste două rânduri nu merg însă alături, de aceea cu cât se deosebesc categoriile sociale cu atât se confundă caracterele. Din această pricină avem căsătoriile nepotrivite și toate neorânduile ce ies dintr'însele. Se vede de aci, în mod evident, că, cu cât ne depărtăm de egalitate, cu atât se schimbă sentimentele firești; cu cât crește distanța între cei mari și între cei mici, cu atât legătura căsniciei se slăbește. Dacă sunt bogați și săraci, nu mai sunt părinți și soți, căci stăpânul și sclavul nu au familie, ci fiecare e legat de starea sa socială.

174. Vreți să preîntâmpinați relele și să faceți căsătorii fericite? Inăbușiți prejudecățile, uitați instituțiile omenești și consultați natura. Nu uniți oameni cari se potrivesc numai într'o anumită condiție și cari nu s'ar mai potrivi dacă s'ar schimba condiția. Uniți pe cei ce s'ar potrivi în orice situațiune s'ar găsi, în orice țară ar locui, în orice

rang ar cădeà. Nu zic că raporturile convenționale sunt indiferente în căsătorie; dar zic că influența raporturilor naturale este cu mult mai puternică, zic că numai ea hotărăște soarta vieții; că potrivirea gusturilor, a firii, a sentimentelor, a caracterelor, trebuie să decidă pe un părinte înțelept, fie nobil, fie rege, a-și da băiatul după fata cu care ar aveà el asemenea potriviri, chiar dacă ar fi fata unor părinți neonești, chiar dacă ar fi fata unui calău. Da, susțin că doi soți bine uniți, oricâte nenorociri le-ar cădeà pe cap, vor simți mai multă fericire plângând împreună, decât alții cari ar aveà toate noroacele din lume și ar fi otrăviți de desbinarea inimilor lor.

175. De aceea, în loc să aleg din copilărie o soție pentru Emil, am așteptat să cunosc pe aceea care se potrivește cu el. Alegerea aceasta n'o fac eu, ci natura; eu am numai să găsesc pe cine a ales ea. Zic eu, adică grija mea nu a *tatălui*; căci acesta, când mi-a încredințat pe fiul său, mi-a dat locul lui și îl înlocuesc în toate drepturile; eu sunt adevăratul tată al lui Emil, eu l-am făcut om. N'aș fi primit să-i dau creștere, dacă n'aș fi fost stăpân să-l însor după alegerea lui, adică după a mea. Numai plăcerea de a face pe cineva fericit poate să plătească munca pe care o depui ca să-l aduci în stare să fie fericit.

176. Ca să găsesc soție lui Emil, să nu credeți însă că am așteptat până să fie el în stare a o găsi.

Această prefăcută căutare eră un pretext ca să-I fac să cunoască femeile, ca să-și dea seama și mai bine cât prețuește aceea care i se potrivește. Sofia e găsită de mult, poate că Emil a și văzut-o; dar n'o va recunoaște decât la vremea potrivită.

177. De și egalitatea condițiunilor sociale nu e necesară la o căsătorie, totuș dă și mai mult preț celorlalte condiții, când se găsește și ea. Ea nu are greutatea niciuneia din celelalte, dar, când totul e egal, face să atârne balanța într'o parte.

178. Un bărbat, afară numai dacă n'o fi rege, nu poate să-și ia o femeie din orice stare¹, căci, chiar dacă el n'ar aveà prejudecăți, se va lovì de prejudecățile altora și dacă i-ar conveni cutare fată, nu i-ar da-o din pricina aceasta. De aceea un părinte cu judecată trebuie să ție seama, în căutările sale, de niște anumite maxime de prudență. Nu trebuie să voească a da elevului² său o fată mai presus de rangul lui, fiindcă asemenea lucru nu-i stă în putere. Dar chiar dacă ar putea, n'ar trebui s'o voească, fiindcă rangul n'are nici o importanță pentru un tânăr, cel puțin pentru al meu. Și totuș, urcându-se, se expune la o sumă de rele pe cari le va simți toată viața. Zic chiar că nu trebuie să

¹ Zicând așa despre *regi*, el poate se gândi la soțiile *morganatice* (acelea pe cari regulile Curții nu le recunosc, dar legea civilă le recunoaște) sau făcând o apretiere ironică la adresa moralității regilor.

² Zice *elev* ca să înțeleagă că tatăl trebuie să fie și guvernorul fiului său. Vezi și § 62 din cartea I.

voească a compensa o condiție prin alta, de exemplu averea și nobleța, pentrucă fiecare parte pune mai puțin preț pe cealaltă și nu se pot amesteca; ba nici nu se învoesc asupra valorii lor comune; în fine fiecare parte dă mai mare importanță bunurilor aduse de ea și de aci urmează discordii între cele două familii și adesea chiar între cei doi soți.

179. Pentru căsătorie nu este indiferent dacă bărbatul se aliază cu o femeie de o condiție socială superioară sau cu una de o condiție inferioară lui. Primul caz e cu totul în contra rațiunii; al doilea e mai potrivit. De vreme ce familia e legată de societate prin capul ei, starea acestuia va decide de starea întregii familii. Când se aliază cu o femeie dintr'un rang inferior, nu se coboară, ci înalță pe soția sa; din potrivă, luând o femeie mai de sus decât el, o coboară; fără a se înalță pe sine. Astfel în cazul întâiu e bine fără rău; în al doilea e rău fără bine. Apoi, este firesc ca femeia să asculte de bărbat. Când o ia dintr'un rang inferior, rândueala naturii și a societății se potrivesc și totul merge bine. Când o ia dintr'un rang superior, se întâmplă tocmai contrariul: bărbatul se găsește în situație de a-și vătăma ori dreptul său ori recunoștința, de a fi ingrat ori disprețuit. Atunci femeia, pretinzând să aibă autoritate, se face tiranul capului familiei, iar acesta, devenit sclav, ajunge creatura cea mai ridicolă și cea mai mizerabilă. Așa sunt acei nenorociți favoriți pe cari regii din Asia îi onorează și-i chinuesc

înrudindu-se cu ei și cari—se zice—nu îndrăsnesc să doarmă cu nevestele lor decât suindu-se în pat pe la picioare.

180. Aștept ca mulți dintre cititori, aducându-și aminte că am atribuit femeii un talent natural pentru a governa pe bărbat¹, să-mi găsească vină aci că mă contrazic; cu toate acestea s'ar înșelă. Este mare deosebire între a-și lua cineva dreptul să poruncească și între a governa pe cel care poruncește. Stăpânirea femeii e stăpânirea blândeții, a iscusinței, a delicateții; ordinele ei sunt mângâierile, amenințările sunt plânsetele. Ea trebuie să domnească în casă ca un ministru în Stat, făcând să i se poruncească aceea ce vrea ea să facă. În acest sens se observă că cele mai bune căsnicii sunt acelea în cari femeia are mai multă autoritate; când însă ea nu mai recunoaște glasul conducătorului, când vrea să-i răpească drepturile și să poruncească ea însăși, atunci din această neorânduială rezultă totdeauna numai mizerie, scandal și desonoare.

181. Rămâne alegerea între cele deopotrivă cu sine și cele inferioare. Cred că trebuie făcută oarecare rezervă în privința acestor din urmă, căci e greu de găsit în drojdia poporului o soție care să facă fericirea unui om de treabă. Aceasta nu pentru că oamenii din rândurile din urmă ar fi mai vițioși decât cei din primele rânduri ale societății, ci pentru că ei au mai puțină idee despre frumos și cinstit și

¹ Vezi § 30 și urm. aceeaș carte.

pentru că nedreptatea celorlalte stări face pe aceasta să vadă dreptatea în vițiile sale.

182. Omul nu cugetă în mod natural. Cugetarea este o artă care se învață ca oricare alta și chiar mai greu. Pentru amândouă sexele cunosc numai două clase în adevăr deosebite: una a celor cari cugetă, alta a celor cari nu cugetă. Această deosebire vine aproape numai din educație. Un bărbat din prima categorie nu trebuie să-și caute soție în cealaltă; căci va lipsi acestei uniri cel mai mare farmec al tovarășiei, când bărbatul, având o femeie, este silit să cugete numai el. Oamenii cari își petrec viața întreagă numai muncind pentru a trăi, n'au altă idee decât a munci și ideea interesului lor, și tot spiritul pare că le stă în brațe. Această ignoranță nu vatămă nici cinstea, nici bunele moravuri; ba adesea le vine într'ajutor; adesea, tot reflectând, ajungi să te învoești cu îndatoririle tale și la urmă să pui cuvinte în locul lucrurilor¹. Cel mai luminat dintre filozofi este conștiința omului: n'ai nevoie să cunoști tractatul «despre datoriile morale» al lui Cicerone² ca să fii om moral; iar femeia de bună condiție, cea mai cinstită, poate nici nu știe ce este cinstea. Este însă adevărat că numai un spirit cultivat este plăcut în societate și că e un lucru trist

¹ Adică omul ignorant își face în mod simplu datoria morală așa cât poate pricepe el; omul instruit poate să ajungă a socoti că abilitatea poate ține loc de muncă și atunci devine înșelător.

² E vorba de o scriere a lui Cicerone intitulată: *De officiis*. adică *Despre datoriile morale ale omului*.

pentru un tată de familie, căruia îi place să stea acasă, a fi nevoit să se închiză în sine însuși, neputând să fie înțeles de nimeni.

183. Afară de aceasta, cum ar putea să-și educe copiii o femeie care n'are nici decum obiceiul de a cugeta? Cum va deosebî ea ce le este potrivit? Cum îi va îndreptă spre virtuți pe cari nu le cunoaște și spre merite despre cari n'are nici o idee? Va ști numai să-i laude sau să-i amenințe, să-i facă obraznici sau sfioși, îi va schimbă sau în niște maimuțe manierate¹ sau în niște ștregari fără orânduială, niciodată ei nu vor deveni spirite distinse nici copii drăguți.

184. Nu e bine deci ca un bărbat cu educație să ia o nevastă care n'are deloc educație, sau dintr'o stare socială unde nici n'ar putea să o dobândească. Aș vrea însă de o sută de ori mai bine o fată simplă și cu creștere cam grosolană decât o domnișoară învățată și încrezută care să-mi schimbe casa într'un tribunal de literatură și ea să fie prezidenta. O femeie ce se crede prea învățată este nenorocirea bărbatului, a copiilor, a prietenilor, a slugilor, a tuturor. Din grozava înălțime a marilor sale talente, ea disprețuște toate îndatoririle ei de femeie și începe totdeauna făcându-se bărbat ca d-șoara de l'Enclos². In lume, e totdeauna ridicolă și criticată cu dreptate, căci așa se întâmplă oricui iese din starea sa

¹ Adică cu maniere, cu deprinderi prefăcute, prin cari se arată bine crescuți, fără a fi de treabă în realitate.

² Vezi § 104 din aceeaș carte.

și nu este potrivită pentru aceea în care vrea să treacă. Toate femeile acestea cu talente mari impun numai celor proști. Se cunoaște totdeauna prietenul care ține pensula sau condeiul, când lucrează ele; se cunoaște literatul care le șoptește în taină așteptările lor. Șarlatania nu e vrednică de o femeie cinstită. Chiar dacă ar avea în adevăr talent, pretențiile lor le-ar micșora valoarea. Pentru femeie, demnitatea este să fie necunoscută; gloria ei stă în stima ce-i acordă soțul; plăcerile ei sunt în fericirea familiei. Te întreb chiar pe tine, cititorule. Fii de bună credință și spune-mi despre care din două femei ai avea mai bună părere și pe care o vei respecta mai mult: pe cea pe care o vei găsi îndeletnicindu-se cu lucrările sexului ei, cu grijile gospodăriei, înconjurată de un cârd de copii — sau pe cea pe care o vei afla scriind versuri pe măsuța de toaletă¹, înconjurată de broșuri de tot felul și de bilețele de toate colorile? Toate fetele *literate* ar rămâne fete toată viața lor, dacă ar fi pe lume numai oameni cumiți.

*Quæris cur nolim te ducere, Galla? diserta es?*²

185. După acestea vine chestiunea figurii. Aceasta preocupă întâiu, deși ar trebui să fie cea din urmă; dar nici nu putem să n'o ținem deloc în seamă. În căsătorie mi se pare că ar trebui mai mult să te ferești de o mare frumusețe decât s'o cauți. Prin

¹ Am păstrat franțuzismul; fiindcă expresia «masă de toaletă» e primită în vorbirea familiară și este cea mai potrivită.

² Vers din Marțial XI, 20. Pe românește: «Întrebi, Galla, de ce nu vreau să te iau de soție? Ești prea învătăată».

obișnuință, frumusețea se duce repede: după șase săptămâni ea nu mai valorează nimic pentru posesor, dar primejdia ține cât ține frumusețea. Bărbatul unei femei frumoase este cel mai nenorocit dintre oameni, afară numai dacă ea nu este un înger; și chiar înger dacă ar fi, cum ar face ca să nu fie neconținut înconjurată de dușmani? dacă urâtenia extremă n'ar fi desgustătoare, aș preferi-o extremei frumuseți; căci peste câtva timp și una și alta nu mai înseamnă nimic pentru bărbat și atunci frumusețea devine un neajuns și urâtenia un folos. Urâtenia însă care desgustă este desigur cea mai mare dintre nenorociri; sentimentul acesta, în loc să dispară, se mărește neconținut și se schimbă în ură. O asemenea căsătorie este un iad: mai bine ar muri decât să trăească așa.

186. Căutați dar, în toate mijloacia, fără a face excepție nici pentru frumusețe. Trebuie să preferi o figură plăcută și prevenitoare care nu inspiră amor, ci simpatie; ea nu este primejdioasă pentru bărbat, ba folosește amândurora. Grațiile nu se trec ca frumusețea; ele au viață, se reînouesc neconținut și o femeie cinstită grațioasă place bărbatului ei după 30 de ani de căsătorie ca și în prima zi.

187. Iată reflecțiunile cari m'au hotărît să aleg pe Sofia. Elevă a naturii, ca și Emil, pare făcută pentru el mai mult decât pentru oricare altul: va fi jemea bărbatului. Este egală cu el prin naștere și prin merit, inferioară prin avere. Nu te încântă

la prima vedere; dar în fiecare zi devine mai plăcută. Farmecul ei cel mai mare lucrează încet încet, se desfășoară numai în intimitate și bărbatul ei îl va cunoaște mai bine decât oricine pe lume. Educația ei n'a fost neîngrijită, dar nu e strălucită: are gust fără studiu, talente fără artă, judecată fără cunoștințe. Spiritul ei nu știe, dar e cultivat ca să învețe; e un pământ bine pregătit care așteaptă numai sămânța ca să rodească. N'a citit nici o carte afară de *Barrême*¹ și de «*Télémaque*», care i-a căzut întâmplător în mână; dar o fată capabilă a se pasiona pentru Telemac poate avea inima lipsită de sentimente și spiritul de delicateță? O, dragută ignorantă! fericit cel destinat să te instruească! Ea nu va fi profesorul, ci elevul bărbatului ei; nu va voi să-l supună gusturilor sale, ci va lua pe ale lui. E mai bine pentru el așa decât dacă ar fi fost instruită; căci va avea plăcerea s'o învețe toate. În fine a venit vremea să se vază: să căutăm a-i apropiă.

188. Plecăm din Paris triști și gânditori. Acest loc de flecărie nu e orașul nostru. Emil îndreptează o privire disprețuitoare către acest oraș mare și zice cu necaz: «Ce de vreme am pierdut cu zadarnice căutări! nu este aici soția inimei mele. Știi aceasta bine, iubitule; dar se vede că nu-ți pasă de timpul meu și suferințele mele nu te fac să suferi». Mă

¹ *Bertrand François Barrême* (1640—1703) a fost un autor francez care a publicat o *aritmetică* foarte răspândită pe atunci (1677).

uit fix la el și zic fără să mă turbur: «Emil, crezi ceeace spui?». De odată, foarte mișcat, sare de gât și mă strânge în brațe fără să răspundă. Acesta e răspunsul lui totdeauna când greșește.

189. Iată-ne pe câmpii ca niște adevărați cavaleri rătăcitori, nu căutând aventuri ca ei, ci din potrivă, fugind de ele, devremece am plecat din Paris; imităm însă umbletul lor rătăcitor, neegal, acî gonind, acî mergând la pas. Socotesc că cei cari m'au urmărit au putut să pătrună spiritul meu. Nu-mi închipuesc că vreun cititor, cunoscându-ne obiceiurile, va presupune că ne-am închis amândoi ca să moțăm într'o trăsură de poștă, că am mers fără să vedem nimic, fără să observăm nimic, că am desființat intervalul^m dintre plecare și sosire și că, în fuga călătoriei noastre, am pierdut vremea zicând că o economisim.

190. Oamenii zic că viața e scurtă și observ că se silesc s'o scurteze. Neștiind cum s'o întrebuințeze, se plâng de repeziciunea timpului; dar bag de seamă că se scurge foarte încet pentru ei. Având privirea îndreptată numai spre obiectul pe care-l doresc, ei văd cu părere de rău depărtarea care-i desparte de el: unul ar vrea să fie mâine, altul luna viitoare, altul peste zece ani, niciunul nu vrea să trăească azi. Nimeni nu e mulțumit cu ceasul de acum, găsește că trece prea încet. Când se plâng că timpul curge prea repede, mint; ar plăti bucuros să-l iuțească, și-ar da bucuros toată averea ca să-și con-

sume viața întreagă și poate nu există om care să nu-și fi redus anii la câteva ceasuri, dacă ar fi fost stăpân să înlătore, după voie, din pricina neplăcerii, pe cele rele și din pricina nerăbdării pe cele cari-l despart de momentul dorit. Cutare își petrece jumătatea vieții mergând dela Paris la Versailles și dela Versailles la Paris¹, dela oraș la țară și dela țară la oraș, dela un cartier la altul, însă l-ar încurcă tare ceasurile dacă n'ar avea mijloc să le piarză astfel, și se depărtează înapoi de afacerile sale ca să alerge să le caute. Sau i se pare a câștiga timpul pe care-l întrebuințează pe deasupra sau, dimpotrivă, aleargă ca să alerge și se urcă în căruța poștei fără alt scop decât să se înapoieze tot așa. Muritorilor, nu veți încetă niciodată să calomniați natura? De ce vă plângeți că viața e scurtă, când nu e atât de scurtă cât doriți voi? Dacă vreunul din voi știe să-și potolească îndeajuns dorințele încât să nu poftască niciodată trecerea timpului, acela nu va găsi viața prea scurtă; pentru el va fi acelaș lucru a trăi și a se bucura și, de ar muri chiar tânăr, va muri sătul de zile².

191. Dacă metoda mea ar avea numai acest folos, numai prin aceasta ar trebui preferită altora. N'am crescut pe Emil al meu nici ca să dorească, nici ca

¹ Versailles, mic oraș din Franța, la 18 km. de Paris, vestit ca reședință a regilor Franței pe vremea când scria Rousseau. Înțelege pe cei cari ședeau la Paris și mergeau des la palatul regal.

² G. Petitain observă că ideia exprimată în acest pasagiu se găsește în filozoful latin Seneca (*De brevitate vitae* cap. 7 și 11).

să aștepte, ci ca să se folosească de viață. Când dorințele sale merg dincolo de prezent, el nu simte o pornire atât de arzătoare încât să-l supere încețineala timpului. El se va bucura nu numai de plăcerea de a dori, ci și de a merge la obiectul dorit, iar pasiunile sale sunt totdeauna moderate și de aceea el este totdeauna *unde este*, nu *unde va fi*¹.

192. Călătorim deci nu ca niște curieri, ci ca niște călători². Nici nu ne gândim la cele două capete, ci la intervalul dintre ele. Pentru noi călătoria însăși este o plăcere. N'o facem, așezați triști și înghesuiți într'o mică colivie bine închisă. Nu călătorim nici cu moliciunea și odihna femească. Nu suntem lipsiți nici de aerul liber nici de vederea obiectelor din împrejur nici de înlesnirea de a le admira când și cum ne place. Emil nu se va urea niciodată într'o trăsură de poșta. Numai cine e grăbit aleargă cu poșta. Dar Emil are vreodată de ce să fie grăbit? da; de un singur lucru: a se folosi de viață. Nu mai e nevoie să adăog: și de a face bine, când poate; nu mai adăog, pentrucă și aceasta însemnează a se bucura de viață³.

¹ Vezi § 26 din cartea II.

² O tratare — zice Sallwürk — amănunțită asupra călătoriei (excursiunilor) din punct de vedere pedagogic urmează în § 346 s. u. Aici se vorbește de plăcerile călătoriei pe jos (§ 191—195).

³ G. Petitain arată în notă că aceeaș părere despre călătorii se găsește în Montaigne (Incercări, Cartea III, 9); «A călători mi se pare exercițiu folositor . . . dacă e urât la dreapta, iau la stânga. Dacă am lăsat ceva în urma mea, mă întorc și sunt tot pe drumul meu . . . Mulți pleacă numai ca să vie; călătoresc acoperiți și tixiți într'o prudentă tăcere fără să comunice cu cineva și se apără de contagiunea unui aer necunoscut».

193. Nu știu decât un singur fel de călătorie mai plăcut decât a merge călare: este a merge pe jos. Îți alegi momentul plecării, te oprești după poftă, faci exercițiu mai mult sau mai puțin, după cum vrei. Observi ținutul; te întorci la dreapta și la stânga, cercetezi tot ce te interesează; te oprești la orice priveliște. Dacă vezi un râu, mergi pe marginea lui; o pădurice stufoasă, te răcorești la umbra ei; o peșteră, o vizitezi; o carieră, cercetezi mineralele dintr'însa. Oriunde îmi place, stau. În momentul când mi s'a urât, plec. Nu sunt legat nici de cai nici de vizitiu. N'am trebuință să-mi aleg drumurile bătute nici șoselele ușoare; trec ori pe unde poate să treacă un om; văd tot ce poate să vadă un om; în fine, fiind legat numai de mine însumi, mă bucur de toată libertatea de care se poate bucura un om. Dacă mă oprește vremea rea, nu mă apucă urâtul, atunci iau cai. Dacă sunt obosit... Dar Emil nu se obosește, căci e robust. Și de ce s'ar obosi? Nu e nicidecum grăbit. Dacă se poate opri, cum i s'ar uri? Duce peste tot ceea ce-i trebuie ca să fie mulțumit. Intră la un meșter, lucrează; își exercită brațele ca să-și odihnească picioarele.

194. A călători pe jos este a călători ca Thales, Platon, Pythagora¹. Nu pot înțelege cum un filozof se poate hotărî să călătorească altfel și să se lipsească de cercetarea bogățiilor pe cari le calcă în

¹ *Tales* (640—548 în. de Hr.), *Platon* (429—347), *Pythagora* (sec. VI). filozofi vestiți din antichitatea greacă.

picioare și pe cari pământul i le pune înaintea ochilor. Cel căruia îi place cât de puțin agricultura, nu va voi să cunoască oare cât de cât producțiile particulare ale ținuturilor prin cari trece și felul cum sunt cultivate? Cel care are cât de puțin gust pentru științele naturii, cum se poate hotărî să treacă printr'o câmpie fără s'o examineze, pe lângă o stâncă fără să o cioplească, pe niște munți fără să adune plante, pe lângă pietre fără să caute fosile? Filozofii voștri de sindrofii¹ studiază științele naturale în cabinete împodobite cu jucării, știu nume, dar n'au nici o idee despre natură. Cabinetul lui Emil însă e mai bogat decât al regilor, căci este pământul întreg. Fiecare lucru e pus la locul lui: naturalistul care are grijă de ele le-a așezat în cea mai bună rânduială; Daubenton n'ar fi făcut mai bine².

195. Câte feluri de plăceri deosebite poate să aibă cineva în acest fel de călătorie! Nu mai vorbim de sănătate, care se întărește și de buna dispoziție, care se înveselește. Am văzut totdeauna pe cei cari călătoresc în trăsurii moi, că sunt visători, triști, supărăcioși sau suferinzi; iar pe cei pedestri totdeauna veseli, ușori, mulțumiți cu orice. Ce veselie,

¹ *Filozofi de sindrofii* traduce expresia, azi învechită și ieșită din uz, *philosophes de ruelles*: cei cari petrec prin adunări de femei și în mijlocul lor își desfășoară talentele, făcându-se a fi prețuiți pentru o presupusă știință.

² *Daubenton*, naturalist francez (1716—1799), colaborator al vestitului Buffon.

când te apropii de conac! Ce gustos ți se pare prânzul cel mai grosolan! Cu ce plăcere te odihnești la masă! Ce bine dormi într'un pat rău! Când vrei numai să ajungi undeva, poți să alergi în trăsura de poștă; când vrei să călătorești, trebuie să mergi pe jos.

196. După ce am făcut cincizeci de leghe în felul închipuit de mine, dacă Emil n'a uitat de Sofia, trebuie să fiu eu foarte nepriceput sau să fie el foarte puțin curios. Având atâtea cunoștințe elementare, e greu de admis să nu caute a și le îmbogăți. Cu cât ești mai instruit cu atât ești mai curios și Emil știe tocmai cât trebuie ca să vrea să învețe.

197. În vremea aceasta, un obiect atrage pe altul și noi înaintăm mereu. Pentru primul nostru drum am pus un termen depărtat; pretextul e lesne de găsit. Plecând din Paris trebuie să cauți departe o femeie.

198. Intr'o zi după ce ne-am rătăcit mai mult ca de obicei prin văi și prin munți pe unde nu se văd șosele, observăm că am pierdut drumul. Ce ne pasă? toate drumurile sunt bune dacă poți s'ajungi; dar trebuie s'ajungi undeva când ți-e foame. Din fericire, găsim un țaran care ne duce în coliba lui; mâncăm cu mare poftă din prânzul lui sărac. Văzându-ne osteniți și flămânzi cum eram, ne zise: «Dacă v'ar fi dus D-zeu în partea cealaltă a dealului, ați fi fost mai bine primiți, ați fi găsit o casă pașnică, oameni foarte miloși, foarte cum se

«cade! N'au inimă mai bună decât mine dar sunt
 «mai bogați. Se zice că mai înainte aveau mai multă
 «avere; dar nu sunt strămtorați nici acuma, slavă
 «Domnului, și toți săracii de pe aici capătă câte
 «ceva dela dâșii».

199. Auzind despre «niște oameni cum se
 cade» se deschise inima lui Emil. «Prietene, zise,
 «privindu-mă, să mergem la casa aceea ai cărei
 «stăpâni sunt bine cuvântați în împrejurimi. Aș fi
 «foarte bucuros să-i văd; poate vor voi și ei să
 «ne vază. Sunt sigur că ne vor privi bine. Dacă
 «vom putea, ne vom învoi unii cu alții».

200. Casa ne eră bine arătată. Plecăm, dar ră-
 tăcim în pădure. Pe drum, ne apucă o ploaie groaz-
 nică; ea ne întârziează, dar nu ne oprește. În fine
 ne descurcăm și seara ajungem la casa recomandată.
 În cătunul acela, ea singură are înfățișare mai deo-
 sebită, de și e foarte simplă. Ne prezentăm, cerem
 găzduire. Vorbim cu stăpânul, care ne cercetează
 cu politeță. Nu-i spunem scopul călătoriei noastre,
 dar îi spunem pentruce am ocolit pe acolo. Din
 vremea când eră bogat, a păstrat priceperea de a
 cunoaște lesne situația oamenilor după purtarea lor.
 Cine a trăit în lumea mare, cu greu se înșeală în
 această privință. Cu asemenea pasport, suntem primiți.

201. Ni se dă un apartament foarte mic, dar
 curat și comod. Face focul. Găsim rufe, haine, tot
 ce ne trebuie. «Ciudat! zice Emil cu mare mirare,
 «par'că ne așteptau. Avea mare dreptate săteanul

«acela. Ce atențiune! Ce bunătate! Ce prevedere!
 «și pentru niște necunoscuți! Ai crede că ești în
 «vremea lui Omer¹». — «Fii mulțumit de toate acestea,
 «fi răspund, dar nu te miră. Peste tot unde vin
 «rar streini, ei sunt bine primiți. Niciodată nu ești
 «mai primitor decât atunci când ai rar trebuință
 «să fii. Grămădirea mosafirilor distruge ospitalitatea.
 «In vremea lui Omer lumea nu prea călătoria —
 «și călătorii erau peste tot bine primiți. Poate că
 «suntem singurii trecători cari s'au oprit acî în tot
 «anul acesta». — «Nu-mi pasă, răspunse; ba cred că
 «este o laudă să știi să primești așa de bine pe
 «mosafiri când nu ești deprins cu ei».

202. După ce ne uscăm și ne mai potrivim hainele, ne ducem la stăpânul casei, care ne prezintă nevetei sale. Aceasta ne primește nu numai cu politeță, dar cu bunătate. Mai ales se uită cu băgare de seamă la Emil. Orice mamă, în situația ei, nu poate vedeă fără grijă sau măcar fără curiozitate intrând în casă un bărbat de vârsta lui Emil.

203. Pentru hatârul nostru se grăbiră cu masa. Intrând în sufragerie, vedem cinci tacâmuri. Ne așezăm; un loc rămâne gol. Intră o fată tânără, face o mare reverență și se așează cu modestie, fără să spună un cuvânt. Emil cu gândul la mâncare sau la întrebările ce i se făceau, o salută, vorbește și

¹ In poemele omerice se vorbește despre obiceiurile ospitalității in timpurile primitive ale Greciei. Eră, pe atunci, o datorie a fiecărui să primească și să ospăteze pe trecători, fără a-i întreba măcar cine sunt și de unde vin.

mănâncă. Scopul de căpetenie al călătoriei este foarte departe de gândul său, și de aceea se crede foarte departe de sfârșit. Se vorbește mai ales despre rățacirea călătorilor. «Domnule, zice stăpânul casei, «ai înfățișarea unui tânăr plăcut și cuminte și aceasta mă face să mă gândesc că ai sosit aici, cu guvernorul D-tale, obosiți și muiți ca Telemac și Mentor în insula nimfei Calypso»¹. — «E adevărat, răspunde Emil, că am găsit aci ospitalitatea Calypsei.» Mentorul adaugă: «și farmecele Eucharisei». Emil, care a citit *Odysea*, dar n'a citit pe *Telemac*, nu știe cine e Eucharisa. Pe față însă o văd roșindu-se până în albul ochilor, uitându-se în farfurie și neîndrăsnind nici să răsufle. Mama, care observă aceasta, face semn tatălui și el schimbă vorba. Vorbind despre singurătatea în care trăiau, pe nesimțite începe a povesti întâmplările cari l-au adus aci, nenorocirile vieții sale, statornicia soției, mângâierile ce le-au aflat în unirea lor, viața dulce și liniștită pe care o duc în această retragere și toate acestea fără să spună nici un cuvânt despre fată. Povestirea e plăcută și mișcătoare; n'o poți asculta fără interes. Emil, impresionat, înduioșat, lasă mâncarea și ascultă. În fine când acest bărbat,

¹ Telemac, fiul lui Ulyse (unul din conducătorii grecilor din Europa în războiul troian) plecă să caute pe tatăl său, despre care aflase că a pornit spre patrie (Itaca) după căderea Troiei. În rățacirile lui, ajunsese în insula nimfei Calypso, care îi închină o dragoste aprinsă. În aceste călătorii Telemac era însoțit de Mentor, preceptorul său. Acesta era însăși zeita Minerva, care luase figura preceptorului.

mai cinstit decât toți, vorbește cu mai multă tărie despre credința soției, cea mai cinstită dintre soții, tânărul călător, uitându-se pe sine, ia cu o mână mâna bărbatului, pe care o strânge puternic, și cu alta pe a femeii, spre care se apleacă cu emoțiune și o udă cu lacrimile sale. Pornirea naivă a tânărului încântă pe toată lumea, dar fata, mai simțitoare decât oricine la acest semn de bunătate sufletească, crede că vede pe Telemac înduioșat de nenorocirile lui Philoctet¹. Se uită pe furiș la el ca să-i examineze figura; i se pare că comparația este desăvârșită. Infățișarea lui deschisă arată libertatea fără îndrăsneală; manierele lui sunt vii, dar nu svăpăiate; sensibilitatea lui îi face privirea mai dulce, fizionomia mai interesantă. Văzându-l că plânge, e aproape să plângă și ea. Deși motivul ar fi frumos, totuș e oprită de o rușine ascunsă: își face vină din lacrimile cari erau aproape să-i curgă din ochi, par'că ar fi rău să plângi pentru familia ta.

204. Mamă-sa a observat-o dela începutul mesei; văzându-i situația, o scapă trimitând-o să aducă ceva din altă odaie. După un minut se întoarce, dar așa de puțin liniștită încât turburarea ei este văzută de toți. Mamă-sa îi zice cu blândețe: Li-

¹ Philoctet, unul din conducătorii grecilor în războiul troian, primise dela Hercule niște săgeți otrăvite, dar, rânindu-se din greșeală cu una din ele, a fost părăsit de tovarășii săi în insula Lemnos și a stat acolo zece ani. L-au găsit Ulyse și Diomedee, când se întorceau din războiul Troiei. Aceste nenorociri le porostește el lui Telemac. («Télémaque» al lui Fénelon, cartea XII).

«niștește-te, Sofio. Ai să plângi mereu pentru nenorocirile părinților tăi? Tu ești mângâierea lor, față de toate acestea; nu fii mai simțitoare decât ei».

205. Ați fi putut vedea pe Emil tresărind, când a auzit numele Sofia. Impresionat de un nume atât de scump, se ridică speriat și aruncă o privire curioasă aceleia care îndrăznește să-l poarte. «Sofia! Sofia! Pe tine te caută inima mea? Tu ești iubita inimei mele?» O observă, o admiră cu un fel de frică și de neîncredere. Nu vede tocmai figura ce-și închipuise; nu știe dacă aceea pe care o vede e mai bine ori mai rău. Îi studiază fiecare trăsătură, îi spionează fiecare mișcare, fiecare gest. Pentru toate găsește nenumărate explicații nelămurite; și ar da jumătate din viață numai să vorbească și ea un singur cuvânt. Mă privește îngrijat și turburat. Ochii lui mă întrebă de odată o sută de lucruri, îmi fac o sută de învinuiri. Par'că-mi zice cu fiecare privire: «Sfătuește-mă, cât mai e vreme; dacă inima mea se dă și se înșeală, n'aș mai putea trăi».

206. Nu e om în lume care să știe să se prefacă mai puțin de cât Emil. Cum ar face aceasta în momentul cel mai turburat al vieții sale, între patru privitori cari îl observă? și cel care se pare mai nebăgător de seamă acela îl urmărește cu mai multă atențiune. Situația sa nu scapă nici privirilor pătrunzătoare ale Sofiei, care vede că pricina este ea. Înțelege că această îngrijorare nu este încă amor; dar ce-i pasă? E destul că se ocupă de

dânsa ; ar fi nenorocită dacă s'ar ocupa fără urmare.

207. Mamele au ochi ca și fetele lor, dar au experiență pe d'asupra. Mama Sofiei zâmbeste bucuroasă de succesul proiectelor noastre. Ea citește în inima celor doi tineri și socotește că e momentul să hotărască pe noul Telemac. Face pe fiică-sa să vorbească. Ea, blândă din fire, răspunde cu timiditate, ceea ce face și mai mult efect. La primul sunet al acestui glas, Emil e sdruncinat: este Sofia, nu se mai îndoiește. Și chiar dacă n'ar fi ea, ar fi prea târziu ca să se deszică.

208. Atunci farmecele acestei încântătoare fete îi năvălesc în valuri în inimă și începe să înghită în sorbituri mari otrava cu care-l amețește ea. Nu mai vorbește, nu mai răspunde, vede numai pe Sofia, aude numai pe Sofia. Dacă zice ea un cuvânt, el deschide gura. Dacă lasă ochii în jos, îi lasă și el. Dacă o vede oftând, oftează și el. Par'că-l însuflețește numai sufletul Sofiei. Cum s'a schimbat inima lui în câteva momente! Acum nu mai tremură Sofia, ci e rândul lui Emil. Adio libertate, naivitate, sinceritate! Incurcat, temător, zăpăcit, nu cutează să mai privească împrejur, de frică să nu se vadă observat. Rușinat că este descoperit, ar vrea să fie nevăzut de toată lumea și să se sature admirând-o. Pe Sofia din contră o liniștește temerea lui Emil, își vede triumful și se bucură.

*N'ol mostra già, ben che in suo cor ne rida*¹.

¹ Vers din *Gerusalemme liberata* a lui Tasso (IV. 33). Pe românește: (E vorba de Armida vrăjitoarea care se duce în tabăra inamicilor). Se preface că nu vede, deși în sufletul ei surâde.

209. Ea nu și-a pierdut cumpătul. Cu toată înfățișarea modestă și cu toate că ține ochii în jos, tânăra ei inimă palpita de bucurie și-i spune că Telemac a fost găsit.

210. Dacă voi urmări cu deamănuntul povestea neprefăcută și prea simplă poate a nevinovatului lor amor, mulți vor socoti aceasta ca un joc neînsemnător. Ei vor greși, desigur. Nu se ține deajuns seamă de înrâurirea ce are cea dintâiu legătură a unui bărbat cu o femeie, pentru viața amândurora. Nu se observă că prima impresie, o impresie vie ca aceea a amorului, sau a înclinării care-i ține locul, are urmări depărtate, a căror legătură nu se vede în curgerea anilor, dar nu încetează până la moarte. În tratatele de educație se vorbește cu o flecărie zadarnică și pedantă despre închipuitele datorii ale copiilor; dar nu se spuse nici un cuvânt despre chestia de căpetenie și cea mai grea din toată educația, adică despre criza¹ prin care ei ies din copilărie ca să ajungă vârstnici. Dacă încercarea mea² va avea vreo parte folositoare, va fi mai ales pentru că am dezvoltat foarte pe larg acest lucru neapărat trebuincios, lăsat la oparte de toți ceilalți autori și pentru că nu m'am dat bătut de o înșelătoare sfiiciune morală nici nu m'am speriat de greutatea ce voi întâmpina pentru a-mi exprima ideile. Dacă am spus ceea ce trebuie să facă cineva,

¹ Criza, adică perioada *critică* prin care se face tranzițiunea aceasta.

² Adică scrierea «Emil».

am spus ceace se cuveniã sã spun și nu-mi pasã dacã am scris un roman ¹. Este destul de frumos romanul naturii omenești. Dacã se găsește numai în scrierea mea, sunt eu de vinã? Ar trebui sã fie istoria omenirii. Voi cari stricați moravurile oamenilor, voi faceți ca scrierea mea sã fie un roman de închipuire.

211. O altã considerație care întărește pe cea dintâiu este faptul cã n'avem înaintea noastrã un tânãr deprins din copilãrie cu frica, cu pofta, cu invidia, cu îngãmfarea și cu toate pasiunile cari slujesc de unelte în educațiile obișnuite. Tânãrul nostru nu numai cã simte acum cel dintâiu amor, dar simte cea dintâiu pasiune de orice fel, și de aceastã pasiune, poate singura puternicã în toatã viața, atãrnã forma desãvârșitã ce va luã caracterul sãu. Felul de a gãndi, sentimentele și gusturile sale, hotãrâte de o pasiune statornicã, vor dobândi așã de mare tãrie încât nu se vor mai puteã schimbã.

212. Vã închipuiți lesne cã Emil și cu mine nu prea am dormit în noaptea care a urmat dupã seara aceea. Cum! Numai potrivirea numelui sã aibã atãta putere asupra unui om cu minte? Ce? Numai o Sofie e pe lume? Se aseamãnã ele toate la suflet ca la nume? Toate, pe cãte le va vedea, vor fi ale lui? E nebun sã se pasioneze așã pentru

¹ În adevãr în o serie de paragrafe din Cartea V scrierea lui Rousseau pãrãsește tonul unui tractat și ia pe acela al unei povestiri de fapte, reale sau închipuite.

o necunoscută cu care n'a vorbit niciodată? «Aș-
teaptă, tinere, cercetează, fii cu băgare de seamă.
«Nici nu știi încă în ce fel de casă te găsești și
«vorbești par'că ai fi chiar în casa ta».

213. Nu e însă acum vremea lecțiilor și acestea nu vor fi ascultate. Ele nu vor avea altă urmare de cât să facă pe tânăr a se interesa și mai mult de Sofia, dorind a-și găsi îndreptățită înclinarea. Potrivirea numelui, întâlnirea aceasta, pe care o crede întâmplătoare, însăși îndoiala arătată de mine, toate îi ațâță și mai mult pornirea. Sofia i se și pare vrednică de stimă și e sigur că mă va face s'o iubesc.

214. Sunt sigur că, a doua zi, Emil, de și îmbrăcat într'o haină proastă de drum, va căută să se dichisească puțin. Așa a și fost. Am râs însă de graba cu care a luat din rufele casei. Ii înțeleg bine gândul: să pregătească o întoarcere pentru a înapoia lucrurile și apoi un fel de corespondență care să-i`dea dreptul a trimite câte odată ceva și a mai veni și el.

215. Credeam că și Sofia, la rândul ei, va fi a doua zi ceva mai gătită; dar m'am înșelat. Această cochetărie de rând e bună când vrei numai să *placi* unui bărbat. Acea a adevăratei iubiri este mai isteată, are alte pretențiuni. Sofia e îmbrăcată și mai simplu de cât în ajun și par'că mai neîngrijit, însă tot fără cusur în privința curățeniei. În aceasta eu văd cochetărie, pentru că văd prefăcătorie. Sofia

știe că o găteală mai aleasă este o declarație; dar nu știe că și neîngrijirea poate fi tot o declarație. Aceasta arată că nu te mulțumești să plăci prin găteală, ci prin persoana ta. Și apoi... ce-i pasă de îmbrăcăminte, celui care iubește, dacă vede că i se dă atențiune? Sigură a fi stăpână, Sofia nu se mărginește să încante ochii lui Emil prin nurii ei, dacă inima lui nu-i caută; nu se mulțumește să-i arate, ci vrea ca el să-i bănuască. N'a văzut destul, ea să poată fi acum silită să ghicească restul?

216. Cred că, în noaptea când noi amândoi stăm de vorbă, Sofia și mama ei n'au stat mute: trebuie să fi fost mărturisiri *smulse* și sfaturi *date*. Adouazi ne adunăm eu toții mai bine pregătiți. Nu sunt nici douăsprezece ceasuri de când s'au văzut tinerii noștri, nu și-au spus nici un cuvânt și iată-i că se înțeleg. Apropierea lor nu e familiară, ci încercată, sfiicioasă; nu-și vorbesc, ținând ochii în jos par'că se feresc unul de altul, dar aceasta este un semn de înțelegere. Depărtându-se unul de altul, par a fi învoiți, ca și cum ar fi o taină între ei, înainte de a-și fi vorbit. Plecând, cerem voie să venim ca să aducem înapoi ce am luat. Cu gura Emil se adresează tatălui și mamei; dar cu ochii turburați și îndreptați spre fată se adresează ei cu mai multă stăruință. Sofia nu zice nimic, nu face nici un semn, ca și cum n'ar vedea și n'ar auzi nimic; dar roșește și aceasta e un răspuns mai lămurit de cât al părinților.

217. Ni se dă voie să revenim, dar nu suntem poftiți să rămânem. Așa se și cade: chemi la masă pe un călător strămtorat, dar nu este cuviincios ca îndrăgostitul să se culce în casa dragei sale.

218. D'abia ieșim din această casă iubită și Emil se gândește să ne așezăm în împrejurimi. Bojdeuca din apropiere i se pare foarte departe: ar vrea să se culce în șanțul castelului. «Tinare zăpăcit, îi zic cu un glas de milă, cum! pasiunea te și orbește? Ai uitat și de bună cuviință și de rațiune? Nenorocitul! Crezi c'o iubești și vrei s'o necinstești? Ce o să zică lumea când o auzi că un tânăr care a ieșit din casa ei doarme prin vecini? Zici c'o iubești? Atunci, tocmai tu trebuie să-i vatemî numele cel bun? Așa plătești tu bună-tatea cu care te-au primit părinții ei? Vrei să aduci rușinea asupra aceloră dela tari aștepti fericirea ta?» — «Ce-mi pasă, răspunde el supărat, de vorbele zădarnice ale oamenilor și de bănuelile lor nedrepte? Nu m'ai învățat d-ta să le disprețuesc? Cine știe mai bine decât mine cum cinstesc pe Sofia și cum vreau s'o respectez? Iubirea mea nu va fi o rușine pentru ea, ci o glorie, căci va fi vrednică de dânsa. Dacă va primî dela inima și dela atențiunea mea toate semnele de cinste pe cari le merită, cum pot s'o necinstesc?» — «Dragul meu Emil, zic eu, îmbrățișându-l, acest raționament e pentru tine; dar caută să raționezi pentru ea. Nu asemănă onoarea unui sex cu a celuilalt, căci

«principiile sunt cu totul deosebite. Ele sunt deopotrivă de temeinice și de înțelepte, căci ies din natură. Virtutea ta îți dă dreptul să disprețuești vorbele oamenilor, dar tot ea te silește să le cinstești pentru interesul iubitei tale. Onoarea ta e în tine însuși; onoarea ei e în opinia altora. Nu poți înlătură această opinie, căci meritul tău ar fi știrbit, dacă ai fi tu pricina pentru care meritul ei n'ar fi prețuit întreg».¹

219. Apoi, explicându-i motivele acestei deosebiri, îl fac să înțeleagă ce nedreptate ar face, dacă nu le-ar ține în seamă. De unde e sigur că va deveni bărbatul Sofiei? Nu-i știe sentimentele. Poate inima ei este dată, ori părinții au făcut vreo făgăduială. N'o cunoaște de loc și poate că nu se va găsi între dâșii nici o potrivire din acelea care fac o căsnicie fericită. N'a auzit că orice scandal este pentru o fată o pată ce nu se șterge și care rămâne chiar dacă o ia în căsătorie pricinuitorul scandalului? Ce fel de om simțitor este acela care vrea să piarză pe iubita lui? Poate un om cinstit să facă pe o biată fată să plângă nenorocirea de a-i fi plăcut?

220. Tânărul, înpăimântat de urmările pe cari i le arătam, trece, ca totdeauna, la cealaltă extremitate și i se pare că nu va fi niciodată destul de departe de casa Sofiei. Iși iuște pașii ca să fugă mai repede, se uită împrejur, să vadă dacă nu

¹ Vezi § 20 din aceeaș carte.

ne ascultă cineva; și-ar jertfi de o mie de ori fericirea pentru onoarea aceleia pe care o iubeste; ar vrea mai bine să n'o mai vadă niciodată de cât să-i pricinuească un singur neajuns. Acesta este cel dintâiu rod al îngrijirilor ce i-am dat din tinerețe pentru ca să-și formeze o inimă în adevăr iubitoare.

221. E vorba deci să găsim o locuință depărtată, dar la îndemână. Căutăm, ne informăm și aflăm că la două leghe¹ de aci e un oraș. Ne vom duce acolo să căutăm locuință mai bine de cât într'unul din satele apropiate unde șederea noastră ar putea să dea de bănuț. Aci ajunge în fine tânărul înamorat, plin de dragoste, de nădejde, de bucurie și mai ales de sentimente bune. Iată în ce fel, îndreptându-i puțin câte puțin cele dintâiu manifestări ale pasiunii sale spre ce este bun și onest, pregătesc pe nesimțite ca toate pornirile sale să se îndrepteze în acelaș sens.

222. Mă apropiu de sfârșitul carierei mele; îl văd de departe. Toate greutățile mari sunt învinse, toate piedicile mari sunt înlăturate. Nu-mi mai rămâne nimic supărător de făcut, de cât, poate, să nu-mi stric toată lucrarea, grăbindu-mă s'o duc la capăt. În nesiguranța vieții omeneste, să ne ferim mai ales de acea înșelătoare înțelepciune care ne face să jertfim prezentul pentru viitor, căci prin aceasta jertfim adesea cece este pentru cece *nu va fi*. Să facem pe om fericit în toate vârstele.

¹ Două leghe: cam 8 kilometri.

ca nu cumva, după multe pregătiri, să moară înainte de a fi ajuns la fericire. Dacă este o vârstă când poți să te bucuri mai mult de viață, este tocmai sfârșitul adolescenței: atunci puterile trupului și sufletești sunt ajunse la cea mai mare dezvoltare și omul, în mijlocul căii vieții, vede, la o depărtare mai mare, cele două capete, cari îl fac să-i simtă scurtimea. Dacă tinerețea nesocotită greșeste, greșeala nu vine fiindcă vrea să trăească mulțumită, ci fiindcă aleargă după mulțumire acolo unde nu există și, atunci, nu numai că-și pregătește un viitor nenorocit, dar nici de prezent nu se poate folosi.

223. Priviți pe Emil al meu. A trecut de douăzeci de ani; e bine dezvoltat, bine alcătuit la minte și la trup, voinic, sănătos, vesel, îndemânat, rezistent la oboseală. Are bun simț, rațiune, bunătate, iubire de oameni. Are deprinderi bune și gust. Ii place frumosul și practică binele. Pasiuni puternice nu-l stăpânesc, opinia publică nu-l impresionează, dar se supune poruncilor înțelepciunii și ascultă bucuros glasul prieteniei. Are toate talentele folosite și câteva din cele plăcute. Nu-i pasă de bogăție, căci brațele sale îi pot da mijloace de trai și nu se teme că ar rămâne fără pâine, orice s-ar întâmpla¹. Iată-l acum amețit de o pasiune născândă. Inima i se deschide la cele dintâiu licăriri ale dragostei. Plăcutele lui închipuiri îi făgăduiesc

¹ Vezi caracterizările dela diferite epoci: cartea I § 193, II § 308, III § 189 ș. a.

o lume nouă de bucurii și de plăceri. Iubește pe o persoană vrednică de iubire și mai vrednică prin însușirile caracterului, nu prin ale înfățișării. Nădăjduște și așteaptă reciprocitatea, pe care o simte sigură. Prima lor înclinare vine din legătura inimilor, din conlucrarea sentimentelor cinstite; ea trebuie să fie trainică. Se dă, cu toată încrederea, cu rațiunea sa chiar, acestei aiuriri fermecătoare, fără teamă, fără părere de rău, fără remușcări, fără nici o altă grijă de cât aceea legată, în mod firesc, de sentimentul fericirii. Ce poate să lipsească fericirii sale? Vedeți, căutați, școrniți ce-i mai trebuie și ce i s'ar putea da pe lângă ce are. Toate bunurile cari pot fi dobândite odată, le-a dobândit; nu poți să mai adaogi nici unul, fără să păgubești pe celelalte: are toată fericirea pe care poate s'o aibă un om. Îi voiu scurtă oare acum o viață atât de plăcută? Turbură-voiu o desfătare atât de curată? A! tot prețul vieții stă în fericirea pe care o gustă. Ce i-aș putea da ca să prețuească cât ceeace-i iau? Făcând ca fericirea lui să ajungă la culme, i-aș lua adevărata ei vrajă. Este de o sută de ori mai dulce să nădăjduști această culme a fericirii de cât să o dobândești; te bucuri mai mult când o aștepti, decât când ajungi la ea. O, bunul meu Emil, iubește și fii iubit! bucură-te multă vreme înaintea posesiunii! bucură-te în acelaș timp și de amor și de nevinovăție! fă-ți un raiu pe pământ, așteptând pe celălalt! Nu voiu scurtă această fe-

ricită vreme a vieții tale; voiu toarce pentru tine firul fericirii și-l voiu lungi cât voiu putea mai mult. Vai! va trebui să se sfârșească și chiar în scurtă vreme; voiu face însă să-ți rămâie totdeauna în memorie și să nu te căești niciodată pentru el.

224. Emil nu uită că avem să înapoiem niște lucruri. Indată ce sunt gata, pornim călări și mergem repede: de astădată, plecând, ar vrea să și fi ajuns. Când inima se deschide pentru pasiuni, se deschide și pentru sila de viață. Dacă nu mi-am pierdut vremea în zadar, cu el nu se va petrece tot așa.

225. Din nenorocire, ținutul este tăiat de multe râuri și de râpe și drumurile sunt grele. Ne rătăcim. El bagă întâiu de seamă, dar nu-și pierde răbdarea, nu se plânge, ci caută cu cea mai mare atențiune să găsească drumul. Înainte de aceasta însă rătăcește mult, și tot cu sângé rece. Acest lucru pentru voi nu însemnează nimic, dar însemnează pentru mine, care cunosc firea lui pornită: eu văd rodul silințelor ce mi-am dat de când eră copil ca să-l învăț a se supune necesității.

226. În fine ajungem. Ni se face o primire mai simplă și mai binevoitoare decât prima dată: suntem cunostințe vechi. Emil și Sofia se salută cam încurcați și nu-și vorbesc nici acum. Ce ar putea să-și spună, fiind noi de față? Convorbirea pe care o dorește n'are nevoie de martori. Ne preumblăm prin grădină: într'o parte sunt zarzavaturile așezate cu mult meșteșug; în alta sunt mari și frumoși

pomi roditori de toate soiurile, printre cari dai de pâraiașe ce curg într-o parte ori în alta, și de răzoare pline de flori. «Ce loc frumos! strigă Emil, entuziasmat și cu capul plin de versurile lui Omer; mi se pare că văd grădina lui Alcinous¹». Fata ar vrea să știe cine e Alcinous și mamă-sa întreabă. — «Alcinous, zic eu, eră un rege din Corcyra și «grădina lui, descrisă de Omer, este criticată de «oamenii de gust, socotind-o prea simplă și prea «puțin împodobită². Acest Alcinous aveà o fată «drăguță și îndată ce sosià un strein în casa «lor, socotià că va aveà îndată un bărbat». Sofia, încremenită, se face roșie, lasă ochii în jos, își mûșcă limba: nici nu se poate închipui zăpă-

¹ Persoană legendară: rege al Feacienilor. La Alcinous a fost primit Ulyse, după ce vântul i-a sdrobit corăbiile. (Vezi cartea IV § 5 nota).

² *Nota autorului.* «Ieșind din palat dai de o grădină mare cam de un pogon, închisă de jur-împrejur, plantată cu pomi mari înfloriți. În cari zăriași pere, mere de cele mai bune soiuri, smochini cu poamă dulce și măslini cu măslina verzi. Cât ține anul, nici odată nu rămân pomii fără roadă: iarna ca și vara, boarea dulce a vântului de apus face să lege unele fructe, să se coacă altele. Vezi perele și merele îmbătrânind și uscându-se în pomi, smochinele pe smochini și ciorchinul pe coardă. Via neseacă face mereu struguri noi: pe unii îi pun să se usuce la soare pe o arie, pe alții îi culeg, lăsând pe coarde pe cei ce sunt numai înfloriți sau aguridă ori încep să se innegrească. La un capăt, două mari întinderi bine îngrijite și acoperite cu flori tot anul, sunt răcorite de două izvoare: unul udă toată grădina, altul trece prin palat și apoi e condus la o clădire înaltă în oraș, de unde iau apă cetățenii». Aceasta e descrierea grădinei regesti a lui Alcinous în cartea VII din Odysea, grădină în care — spre rușinea bătrânului visător Omer și a regilor din acel timp — nu se văd nici spaliere, nici statue, nici cascade, nici pașiști cu iarbă».

ceala ei. Tată-său, care vrea să i-o mărească, se amestecă și el în vorbă și zice că tânăra prințesă se duceă să spele ea însăș rufele la râu. «Credeți, «adaose el, că i-ar fi fost rușine să puie mâna pe «șervetele murdare, fiindcă mirosiau a untură?» Sofia simte că e aci ceva la adresa ei și, uitându-și timiditatea firească, se grăbește a se scuza. Tatăl său știe bine că toată mica rufărie n'ar fi avut nevoie de altă spălătoareasă, dacă ar fi lăsat-o pe ea să o spele¹ și că ar fi făcut și mai mult, cu plăcere, dacă i s'ar fi cerut. Zicând acestea, se uită la mine pe furiș, cu o teamă de care nu mă pot oprî de a râde, căci citiam în inima ei naivă grija ce o făceă să vorbească astfel. Tatăl ei, răutacios, observă aceăsta și o întrebă cu un ton batjocoritor de ce vorbește acum despre ea și în ce seamănă ea cu fata lui Alcinous. Rușinată și tremurând, nu mai îndrăznește să zică niciun cuvînt nici să se mai uite la cineva. Fetiță încântătoare! Nu te mai poți preface: te-ai declarat fără voie.

227. Din fericire pentru Sofia, această mică scenă este — sau pare a fi — repede uitată; numai Emil n'a înțeles nimic. Preumblarea se urmează și tinerii noștri, cari erau la început lângă noi, nu pot merge încet ca noi, o iau înainte pe nesimțite, se apropie, merg alături și-i vedem apoi departe înaintea noastră.

¹ Mărturisesc că mulțumesc mamei Sofiei pentru că n'a lăsat să se strice de leșie mâinile Sofiei pe cari Emil va avea să le sărute atât de des. (*Nota autorului*).

Sofia e serioasă și ascultă cu atenție, Emil vorbește și gesticulează cu aprindere; convorbirea nu pare că-i plictisește. După un ceas, ne întoarcem, îi chemăm, vin spre noi; dar, la rândul lor, încet, ca și cum ar vrea să se mai folosească de timp. În fine, de odată, convorbirea lor încetează înainte de a putea să auzim ce zic, și-și iuțesc pașii ca să ne ajungă. Emil vine la noi cu o înfățișare mulțumită și blândă: ochii îi scânteiază de bucurie. Se uită totuș cu oarecare îngrijorare spre mama Sofiei, ca să vadă cum îl va primi. Sofia nu se arată tot așa de stăpână pe sine. Apropiindu-se, pare chiar rușinată că se găsește singură cu un tânăr, de și foarte adesea a stat tot așa de vorbă cu alții, fără a fi turburată și fără să o fi ținut cineva de rău pentru aceasta. Se grăbește să alerge, cam gâfâind, lângă mamă-sa și-i spune câteva vorbe cari nu însemnează nimic ca și cum ar fi fost lângă ea de mai multă vreme.

228. După seninătatea ce se citește pe fața acestor dragi copii, se vede că convorbirea le-a ridicat o piatră grea de pe inimă. Sunt tot așa de rezervați unul față de celălalt, dar mai puțin turburați; această rezervă vine numai din respectul ce-i poartă Emil, din modestia Sofiei și din onestitatea amândurora. Emil îndrăznește să-i spuie câteva cuvinte, câteodată ea îndrăznește să răspundă, dar nu deschide gura până nu se uită întâiu la mamă-sa. Schimbarea care se vede mai bine, e față de mine. Mi-arată mai multă considerație, mă privește cu mai mult interes,

îmi vorbește mai drăgăstos, observă ceea ce ar putea să-mi placă. Înțeleg că mă cinstește cu stima ei și ar dori să dobândească pe a mea. Pricep că Emil i-a vorbit despre mine: ai zice că s'au și învoit ca să mă tragă de partea lor; în realitate nu s'a petrecut așa ceva, căci Sofia singură nu poate fi câștigată așa de repede. Poate că el va avea mai mult nevoie de intervenția mea pe lângă dânsa decât de intervenția ei pe lângă mine. Ce păreche încântătoare! Gândind că tânărul meu amic deschizându-și pentru prima dată inima față de iubita lui, a vorbit mult de mine, simt că mi se recunoaște toată silința mea, prietenia lui mi-a plătit-o îndeajuns.

229. Vizitele se repetă. Convorbirile între tineri se fac mai dese. Emil, îmbătat de amor, crede că a și ajuns la fericire. Nu poate totuș să dobândească mărturisirea curată a Sofiei. Ea l-a ascultă și nu zice nimic. Emil știe cât e de modestă, de aceea nu se prea miră. Se simte bine lângă ea; știe că părinții mărită fetele; bănuiește că Sofia așteaptă un ordin dela ei; îi cere voie să întrebe el; ea îi îngăduie. Îmi spune mie acestea; vorbesc eu în locul lui, chiar față de dânsul. Surprins, află că Sofia e singură stăpână pe sine și, dacă vrea, îl poate face fericit. Atunci începe să nu mai înțeleagă purtarea ei; i se micșorează chiar încrederea. Speriat, vede că a înaintat mai puțin decât credeă și atunci dragostea cea mai duioasă întrebuițează cele mai mișcătoare cuvinte ca s'o înduplece.

230. Emil nu poate ghici pricina acestor neazuri, dacă nu-i spui, n'o va ști niciodată; iar Sofia e prea mândră ea să-i spuie. Neajunsul care o oprește pe ea, ar fi pentru alta un motiv de a se grăbi. Ea n'a uitat lecțiile părinților. E săracă, Emil e bogat. O știe. De aceea el are nevoie să se facă mult stimat de ea. Va trebui să fie foarte merituos ca să șteargă această inegalitate. Dar cum s'ar gândi el la aceste piedici? Știe Emil că e bogat? Caută măcar să se informeze? Slavă Domnului, n'are nevoie să fie și poate face binele și fără aceasta, căci îl ia din inimă, nu din pungă. El dă celor nenorociți timpul său, îngrijirile sale, afecțiunea sa, însăși persoana sa și punând preț numai pe binefaceri, d'abiă intră în socoteală banii pe cari-i dă săracilor.

231. Neștiind pricina nenorocirii sale, crede că e vina lui; căci n'ar putea să îndrăznească nimeni să spuie că e un caprițiu al ființei pe care o adoră. Umilirea amorului propriu mărește părerile de rău ale dragostei refuzate. Nu se mai apropie de Sofia cu inima liniștită, încrezător că se simte vrednic de ea. Acum e fricos și vine lângă dânsa cu sfiiciune. Nu mai nădăjduște s'o înduplece prin duioșie, ci cantă să-i facă milă. Câte odată pierde răbdarea, și neazul e gata. Sofia presimte această pornire și se uită la el. Privirea ei îl dezarmează și-l intimidează: se face mai supus decât înainte.

232. Turburat de această îndărătnică împotrivire, își deschide inima către prietenul său. Lui i-arată

toate suferințele unui suflet sfâșiat de întristare; îi cere ajutor și sfat. «Ce taină nepătrunsă! Nu mă îndoiesc că se interesează de mine. Nu fuge, ci-i place să stăm de vorbă. Când sosesc, se bucură; când plec, îi pare rău. Primește cu bunăvoință atențiunile mele, serviciile mele par că îi plac, își spuné părerea uneori și câteodată chiar poruncește. Și cu toate acestea, înlătură toate stăruințele și rugăciunile mele. Când îi vorbesc de căsătorie, mă silește să tac, iar, dacă mai adaug un cuvânt, pleacă de lângă mine. Prin ce curioasă judecată, primește să fiu al ei, dar nici nu vrea să auză să fie și dânsa a mea? Pe d-ta te respectă, pe d-ta te iubește și nu va îndrăzni să te oprească de a vorbi; te rog spune-i și silește-o să răspundă; ajută pe amicul d-tale, încoronează-ți opera! Nu face ca învățăturile d-tale să-i fie spre rău! De sigur că toate acestea vor fi nenorocirea lui, dacă nu-i desăvârșești fericirea».

. 233. Vorbesc cu Sofia și lesne aflu secretul pe care-l cunoșteam înainte de a mi-l spune. Mai greu mi-a fost să capăt voia de a spune lui Emil, dar am căpătat-o și mă folosesc. Explicația aceasta îi produce o mirare, care nu-i mai trece. Nu pricepe nimic; nu-și închipue ce are a face cu caracterul și cu meritul, dacă sunt monete mai multe sau mai puține. Când îi spun că au a face mult cu prejudiciile, pufnește de râs; apoi, transportat de bucurie, vrea să plece îndată, să rupă tot, să arunce tot, să renunțe la tot, ca să aibă cinstea de a fi

tot așa de sărac ca Sofia și să se întoarcă vrednic de a fi soțul ei.

234. Il opresc, răsând și eu de această pornire și-i zic: «Cum! căpșorul ăsta al d-tale n'are să se «coacă? După ce ai filozofat toată viața, nu vei «învățà să raționezi? Nu vezi că dacă ți-ai urmà «acest gând nebunesc ți-ai face situația mai rea și «Sofia ar deveni mai neînduplecată? E o supe- «rioritate să ai ceva mai multă avere decât ea; «este una și mai mare jertfindu-i-o toată. Dacă «mândria ei o oprește să-ți rămâie îndatorată pentru «cea dintâiu, cum s'ar hotărî pentru cea de-a doua? «Dacă nu poate suferi ca bărbatul să-i spuie că a «îmbogățit-o, cum va suferi dojana că a sărăcit «pentru ea? Nenșocurile, să nu bănuească cumva «că ai avut asemenea gând! Dimpotrivă, fă-te de «hatârul ei, econom și cu grijă, ca să nu-ți bage «vină că vrei s'o câștigi prin iscusință și că-i jertfești «de bunăvoie ceeace pierzi prin neîngrijirea ta.

235. «Și, la urmă, crezi tu că o avere mare ar «speriă-o și că se împotrivesțe anume din pricina «bogăției? Nu, dragă Emil; pricina este mai serioasă «și mai temeinică: este efectul pe care-l produc «aceste bogății în sufletul celui ce le stăpânește. «Ea știe bine că totdeauna bogății pun bogăția «înainte de orice. Ei prețuesc aurul mai mult decât «meritul. Dacă se face o tovărășie între bani și «muncă, ei găsesc totdeauna că munca nu e deo- «potrivă cu banii și cred că tot le mai ești dator

«ceva, după ce ți-ai petrecut viața slujindu-i și
 «mâncându-le pâinea. Ce trebuie să faci, dragul
 «meu, ca să liniștești temerile ei? Fă să te cu-
 «noască bine; dar aceasta nu e treabă de o zi.
 «Arată-i că, în sufletul tău nobil, sunt comori de
 «acelea cari pot cumpăni pe celelalte pe cari ai
 «nenorocirea să le stăpânești. Invinge-i împotrivirea
 «prin stăruință și prin trecere de vreme; iar prin
 «sentimentele tale înalte și generoase, fă-o să uite
 «bogățiile tale. Iubește-o, servește-o, servește pe
 «vrednicii ei părinți. Dovedește-i că toate acestea
 «nu sunt pricinuite de o pornire nebunească și
 «trecătoare, ci de niște principii săpate în sufletul
 «tău și cari nu se vor șterge. Cinstește cum se
 «cuvine meritul necinstit de bogăție: este singurul
 «mijloc ca s'o împaci cu meritul pe care ea l-a
 «ocrotit».

236. Vă închipuiți ce mare bucurie a priciuit tânărilor această cuvântare. Increderea și nădejdea i-au încolțit din nou în suflet și inima lui cinstită e mulțumită că, pentru a plăcea Sofiei, i se cere să facă ceea ce ar face eliar dacă n'ar exista Sofia sau n'ar fi îndrăgostit de ea. Ori cine i-a înțeles caracterul, va prevedea lesne purtarea lui cu acest prilej.

237. Iată-mă deci confidentul ambilor tineri și mijlocitorul amorului lor! Frumoasă slujbă pentru un guvernor! Nespuse de frumoasă, în adevăr! În viața mea, n'am făcut nimic care să mă înalte

atât de sus în ochii mei și să-mi dea atâta mulțumire de mine însumi, ca acum. Apoi această slujbă are și ea plăcerile ei: sunt totdeauna binevenit în casă și au încredere în mine ca să știu rânduiala între cei doi iubiți. Emil, de teamă să nu mă supere, n'a fost niciodată așa de supus ca acum. Dânsa mi-arată multă prietenie, ceea ce nu mă înșeală, căci iau numai cât este pentru mine. Astfel se despăgubește, pe departe, pentru că ține în respect pe Emil. Prin mine îi adresează nenumărate mângâieri duioase, pe cari odată cu capul nu i le-ar spune lui; iar el, care știe că nu pot să lucrez împotriva intereselor lui, e încântat că mă înțeleg așa de bine cu dânsa. La preumblare, când ea nu-i prindește brațul, Emil se consolează, căci îl vrea pe al meu. Se depărtează fără supărare și, strângându-mi mâna, îmi zice cu glasul sau cu privirea: «Prietene, vorbește pentru mine!» Ne urmărește curios cu ochii și caută să citească pe fețele noastre sentimentele ce exprimăm și din gesturi să înțeleagă ce zicem: știe că orice am vorbi nu-i poate fi indiferent. Iar Sofia, draga de ea, își arată liberă toată sinceritatea inimii, vorbind cu Mentor, fără s'o auză Telemac¹. Ce binevoitor și fără prefăcătorie mă lași să citesc tot ce se petrece în inima ta plină de iubire! Cu ce plăcere

¹ Sallwürk observă că, din potrivă, Eucharis din «Télémaque» al lui Fénelon (vezi mai sus nota la § 167) caută să facă pe Telemac să nu poată suferi pe Mentor ca pe un bătrân rău voitor.

mi-arăți toată stima ce ai pentru elevul meu! Cu câtă mișcătoare naivitate mă lași să pătrunz cele mai dulci sentimente ale tale! Cu ce mânie prefăcută îl gonești, când nerăbdarea îl silește să ne întrerupă! Cu ce fermecător necaz îl certî pentru această indiscrețiune, când vine să te oprească de a-l vorbi de bine sau de a auzi din gura mea ori a scoate din răspunsurile mele vreun nou motiv de a-l iubi?

238. Primit astfel ca viitor logodnic ¹, Emil își va arăta toate drepturile. Vorbește, stăruie, se roagă, ajunge supărător. Nu-i pasă dacă-i vorbește aspru, dacă se poartă rău cu el; e mulțumit că-l ascultă. Cu greutate, i se îngăduie, în fine, ca Sofia, la rândul ei, să binevoească a lua, fără prefăcătorie, față de el autoritatea unei viitoare logodnice ², să-i spună ce trebuie să facă, să-i poruncească în loc de a-l ruga, să primească în loc de a mulțumi, să hotărască numărul și vremea vizitelor, să-l oprească de a veni până în cutare zi și de a sta pește ora cutare. Toate acestea nu se fac în glumă, ci foarte serios. Dacă a primit acest drept cu multă greutate, ea se folosește de el în mod strașnic, așa fel, încât bietului Emil îi pare câteodată rău că i l-a dat. Totuș, orice ar porunci ea, el nu zice nimic și adesea plecând — ca s'o asculte — mă privește cu ochi

¹ *Viitor logodnic* traduce imperfect expresia *amant declarat* (amant déclaré), dar se potrivește cu situația.

² *Viitoare logodnică* traduce pe *maîtresse*.

plini de bucurie, cari spun: «Vezi că e stăpână pe mine». Iar trufaşa bagă de seamă şi zâmbeşte în ascens de mândria sclavului ei.

239. Alban şi Rafael, împrumutaţi-mi pensula voluptăţii! ¹ Divinule Milton, învaţă pana mea grosolană să descrie plăcerile amorului şi ale nevino-văţiei! ² Ba nu! ascundeţi arta voastră mincinoasă în faţa sfântului adevăr al naturii! Să aveţi numai inimi simţitoare şi suflete cinstite; apoi lăsaţi imaginaţia voastră, nesilită, să rătăcească, privind entuziasmul celor doi iubiţi, cari, sub ochii părinţilor şi conducătorilor lor, se leagănă fără turburare în dulcea iluzie care-i încântă şi, îmbătaţi de dorinţe, merg încetişor spre desăvârşirea acestora, împodobind cu flori şi cu cufune legătura fericită care trebuie să-i unească până la mormânt. Atâtea vederi fermecătoare mă încântă şi pe mine; le aduc fără rândueală şi fără legătură; plăcerea ce-mi pricinuesc mă împiedică de a le pune în ordine. Ce om cu inimă nu va putea să-şi înfăţişeze în mintea lui plăcutul tablou al deosebitelor stări ale tatălui, ale mamei, ale fetei, ale guvernorului, ale elevului şi apoi nu va ajunge la unirea celei mai încântătoare

¹ E vorba de doi mari pictori italieni: unul, *Francisc Albani* (1578—1660) mai puţin cunoscut, autor al unor tablouri pline de graţie, dar cu puţină vigoare; altul *Rafael Sanzio* (1483—1520), cunoscut în toată lumea, al cărui nume a devenit sinonim cu însăşi pictura, a rămas vestit, între altele, prin chipurile de madone, femei tinere, frumoase şi graţioase.

² E vorba de marele poet englez John Milton (1608—1674), autorul celebrei poeme «Paradisul pierdut».

părechi, căreia amorul și virtutea le chezășuesc fericirea ¹.

240. Tocmai acum, când are în adevăr mare dorință să placă, Emil va începe să simtă prețul talentelor plăcute pe cari le are. Sofiei îi place să cânte; cântă cu ea; ba face mai mult: o învață muzica. E vioaie și ușoară, îi place să sară: el dansează cu ea, îi schimbă săriturile în pași regulați, o perfecționează. Ce drăgălașe sunt aceste lecțiuni! Insufletește de o nebunatică veselie, ele micșorează sfiosul respect al amorului. Celui care iubește i-e îngăduit să dea asemenea lecții cu voluptate; îi este permis să fie învățătorul iubitei sale.

241. E în casă un clavecin ² vechiu stricat. Emil îl drege și-l acordă. E meșter: lucrează instrumente de muzică cum lucrează tâmplărie. Maxima lui a fost să caute totdeauna să se lipsească de ajutorul altuia, când poate face singur ceva. Casa are o poziție pitorească: desenează mai multe vederi, la cari a lucrat câte puțin și Sofia. Cu ele împodobesc camera de lucru a tatălui. Chenarele nu sunt aurite și n'au nevoie să fie. Văzând pe Emil cum desenează, imitându-l, ea se perfecționează după exemplul lui. își cultivă toate talentele și farmecul ei le înfrumusețează pe toate. Părinții, văzând tablourile acestea, și-aduc aminte de vechia lor bogăție, pe care numai

¹ Sallwürk amintește că Forney e fermecat de această descriere: «Rousseau e aici rivalul lui Fénelon. De ce nu-i pretutindeni?»

² Instrument de muzică. Vezi Cartea II § 277.

arta o făceă prețioasă. Amorul le împodobește acum casa: fără cheltueală și fără osteneală, el procură aceleași plăceri pe cari le adunau altădată cu mulți bani și cu mult chin.

242. Precum închinătorul la idoli grămădește comori împrejurul obiectului la care se închină și pune toate podoabele pe zeul adorat, așezându-l pe altar, așa face și înamoratul: oricât de perfectă i s'ar părea iubita lui, el vrea să-i pună neconținut podoabe noi. Ea nu mai are trebuință de ele pentru ca să-i placă, dar el simte trebuință s'o gătească; i se pare că acesta este un nou fel de respect, că plăcerea de a o admiră dobândește prin aceasta un nou interes. I se pare că nici un lucru frumos nu e la locul său, dacă nu împodobește cea mai înaltă frumusețe. E o priveliște mișcătoare și de râs în acelaș timp să vezi cum Emil se grăbește să învețe pe Sofia tot ce știe el, fără s'o întrebe dacă lucrurile sunt pe gustul ei sau dacă-i vin la socoteală. Ii vorbește despre toate, îi explică toate cu o grabă copilărească. Crede că e destul să vorbească pentru ca ea, îndată, să și înțeleagă. Iși închipue din nainte plăcerea ce va avea discutând cu ea filozofie. Socotește că orice a învățat e de prisos, dacă nu se poate fălî înaintea ei: aproape îi e rușine să știe ceva pe care ea nu-l știe.

243. Ii dă lecții de filozofie, de fizică, de matematică, de istorie, de tot, într'un cuvânt. Sofia primește stăruința lui cu plăcere și se silește să.

tragă foloase. Ce fericit e Emil, când i se dă voie să facă lecția în genunchi înaintea ei! Crede că s'au deschis cerurile. Totuș această situație, care stânjenește mai mult pe școlăriță decât pe profesor, nu este prea priincioasă pentru învățătură. Nu prea știe nici unul ce să facă cu ochii ca să-i ferească de ai celuilalt și, când se întâlnesc, lecția merge și mai rău.

244. Femeile nu sunt cu totul streine de arta de a raționă, dar ele trebuie să atingă numai pe deasupra științele de raționament. Sofia înțelege tot, dar nu reține mare lucru. Face mai mari progrese în morală și în lucrurile de gust; din fizică îi rămân numai câteva idei despre legile generale și despre sistemul lumii¹. Câteodată, preumblându-se, admiră minunile naturii și sufletele lor nevinovate și curate îndrăsnesc să se ridice până la Creator: nu se tem de prezența Lui, inimile lor se deschid împreună în fața Lui.

245. Cum! doi îndrăgostiți, în floarea vârstei, să-și întrebuințeze întâlnirile lor tainice ca să vorbească despre religie! Să-și petreacă vremea, spunând catehismul! De ce să înjosească ce este sublim? Da, fără îndoială, vorbesc așa, vrăjiți de închipuirea lor. Se văd desăvârșiți, se iubesc, vorbesc cu entuziasm despre ceeace dă preț virtuții. Jertfele ce-i aduc îi fac s'o iubească într'adevăr. Invingân-

¹ Pe cât se vede, în cursul de fizică se cuprindeau și noțiunile de cosmografie.

du-și pornirile, plâng câteodată împreună și lacrimile lor, mai curate de cât roua cerească, dă cel mai mare farmec vieții lor: simt atunci cel mai minunat delir pe care l-a simțit vreodată un suflet omenesc. Dacă sunt jinduți, aceasta le mărește fericirea și se văd măriți în ochii lor prin jertfele de toată ziua. Oameni robi ai simțurilor, trupuri fără suflete! vor cunoaște și ei într-o zi plăcerile voastre, dar atunci le va părea rău de vremea fericită când nu și le îngăduiau.

246. Cu foată această bună înțelegere sunt câte odată discuții, chiar certuri între ei. Ea are câte odată capriții, el porniri mâniașe: dar aceste mici furtuni trec repede și întăresc mai mult unirea între ei. Experiența învață pe Emil să nu se teamă prea mult de ele, căci are mai mult folos din împăcăciune de cât pagubă din ceartă. Câștigul celei dintâi l-a făcut să nădăjdueseă altele. S'a înșelat; dar, dacă n'are totdeauna un profit destul de simțitor e totdeauna mulțumit să vadă că Sofia se interesează cu sinceritate de inima lui. Vreți să știți care este acel profit? Vă voi spune bucuros, mai ales că acest exemplu îmi va da prilej să dezvolt o maximă foarte utilă și să combat una foarte primejdioasă.

247. Emil iubește și de aceea nu e îndrășneț. Lucrul se înțelege mai bine dacă știm că Sofia este o fată care nu i-ar îngădui prea mare familiaritate. Fiindcă înțelepciunea are în toate un hotăr,

ar putea s'o învinovățească cineva că e prea aspră iar nu prea îngăduitoare și tatăl ei se teme chiar uneori ca nu cumva mândria ei exagerată să n'o facă disprețuitoare. În cele mai tainice întâlniri, Emil n'ar îndrăsnî să ceară nici cel mai mic semn de dragoste, ba nici să arate că-l dorește. Când ea binevoeste să-i dea brațul mergând la plimbare, lucru din care nu îngăduie să se facă un drept, el de abia îndrăznește câte odată suspinând să-i lipească brațul de pieptul său. Cu toate acestea după o lungă constrângere îndrăznește să-i sărute pe furiș rochia și de multe ori este destul de fericit dacă ea se face că nu bagă de seamă. Într'o zi, vrînd să facă acelaș lucru mai pe față, ea îi observă că este un lucru foarte urât; el se încapățânează, ea se supără, necazul o face să spuie câteva vorbe înțepătoare; Emil nu le primește fără răspuns. Astfel restul zilei se petrece cu supărare și se despart foarte nemulțumiți unul de altul.

248. Sofia e neliniștită. Cum ar ascunde mahnirea aceasta de mama ei, care îi este confidentă? E prima ei neînțelegere și o neînțelegere de un ceas este o afacere foarte însemnată. Ii pare rău de greșeala sa. Mama sa îi dă voie s'o îndrepteze, iar tatăl său îi poruncește.

249. A doua zi Emil, îngrijat, vine mai de vreme ca de obicei. Sofia eră în camera mamei sale, tatăl de asemenea ¹. Emil intră respectuos dar trist. Indată

¹ La toaletă damele prînceau vizite intime; astfel Emil și educatorul său găsesc toată familia adunată. (*Nota lui Sallwürk*).

ce părinții îl salutară, Sofia se întoarce spre dânsul și întinzându-i mâna îl întreabă cu glas prietenos ce mai face. Firește că Sofia îi dăduse frumoasa ei mână cu gând că are să i-o sărute; însă el nu i-o sărută. Sofia, cam rușinată, își retrage mâna ascunzându-și neplăcerea cât poate mai bine. Emil, puțin deprins cu obiceiurile femeilor și care nu prea știe la ce folosește caprițiul, nu uită prea lesne și supărarea nu-i trece prea repede. Tatăl Sofiei, văzând-o turburată, o turbură și mai mult prin glumele lui. Biata fată, zăpăcită, umilită, nu mai știe ce face și, ar vrea cu orice preț să îndrănească a plânge. Cu cât se stăpânește cu atât plânsul stă s'o înece; în fine o lacrimă îi scapă fără voia ei. Emil vede această lacrimă, se aruncă la picioarele ei, îi ia mâna și i-o sărută cu foc de mai multe ori. -- «Zău! ești prea bun, zise tatăl râzând; eu aș fi mai puțin îngăduitor pentru caprițioase de acestea; aș pedepsi gura care m'ar fi ofensat.» Emil îmbărbătat prin aceste cuvinte, își întoarce privirea rugătoare spre mamă, și părându-i-se că vede un semn de aprobare, se apropie tremurând de obrazul Sofiei; aceasta, ca să-și scape gura, întoarce capul și-și pune în primejdie astfel obrazul roșu ca un trandafir. Indrăsnețul nu se mulțumește; împotrivirea slăbește. Ce sărutare, dacă n'ar fi fost sub privirea mamei! Păzește-te, Sofio, de strășnicia ta! are să ceară adesea să-ți sărute rochia cu condiție să refuzi câte odată.

250. După această aspră pedeapsă, tatăl se duce după trebi; iar mama găsește pretext să trimită pe Sofia în altă parte și vorbește lui Emil cu glas foarte serios. «Domnule, cred că un tânăr de bun neam și bine crescut ca D-ta, având sentimente înalte și moravuri bune, n'ar voi să plătească prin dezonoare prietenia ce-i arată o familie. Nu sunt nici sălbatică, nici fățarnică; știu că trebuie să ierți nebunaticii tinereți: ceeace am îngăduit sub ochii mei îți dovedește îndeajuns. Întrebă pe prietenul D-tale ce datorii ai. El îți va spune ce deosebire este între glumele făcute în fața părinților și între libertatea ce și-o poate lua cineva departe de ei, abuzând de încrederea lor și făcând o adevărată cursă din ceeace sub ochii lor eră nu lueru nevinovat. Îți va spune, Domnule, că fata mea n'are altă vină față de D-ta decât că n'a îngăduit dela prima dată ceeace nu trebuie să îngădue niciodată. Îți va spune că tot ce se ia ca semn al dragostei este dragoste și că nu este demn de un om cinstit să se folosească de nepriceperea unei fete tinere pentru a dobândi în ascuns ceeace ea poate îngădui în fața lumii, căci se știe ce poate permite buna cuviință în public; dar nu se știe până unde poate să meargă, în taină, acela care se face singur judecător al dorințelor sale».

251. După această îndreptățită dojană, care mă privi mai mult pe mine decât pe elevul meu, în-

țeleapta mamă ne părăsește, lăsându-ne să ne minunăm de prudența ei așa de rară, pentru care e lucru puțin însemnat că a sărutat-o pe Sofia pe gură față cu noi toți și este primejdios să îndrăznească a-i sărută numai rochia în ascuns. Gândindu-mă la proastele noastre maxime, cari sacrifică totdeauna pentru cuviință adevărata onestitate, înțeleg de ce vorbirea e cu atât mai cuviincioasă cu cât inimile sunt mai corupte și de ce procedurile sunt cu atât mai cu multă rânduială cu cât autorii lor sunt mai necinștiți¹.

252. Cu acest prilej, făcând pe Emil să se pătrunză de îndatoririle sale—despre cari trebuia să-i vorbească mai din vreme, — îmi vine o reflecție nouă, care face poate mai cu deosebire cinste Sofiei, dar mă păzesc s'o spun iubitului ei: de sigur că acea pretinsă mândrie, din care se face de obicei o vină, este o măsură foarte înțeleaptă ca să se păzească de ea însăși. Simțindu-se, din nenorocire, că are un temperament care se aprinde lesne, se teme de cea dintâiu scânteie și fuge de ea cu toată puterea. Nu din mândrie este strașnică, ci din smerenie. Dobândind față de Emil puterea pe care se teme să n'o aibă el față de Sofia, ea se slujește de una ca să combată pe cealaltă. Dacă ar fi mai sigură de sine ar fi mult mai puțin mândră. Dacă înlăturăm această pricină, nu e pe lume fată mai apropiată și mai blândă: care suferă mai cu răbdare o nedreptate? care

¹ Sallwürk trimite la Cartea IV § 392 și 443.

se teme mai mult de a o face altuia? care are mai puține pretenții de orice fel, afară de virtute? Dar nici nu se mândrește cu virtutea ei: vrea numai să și-o păstreze; iar când poate lăsa drum liber, fără primejdie, înclinării inimii, o vezi că chiar mângâie pe iubitul ei. Mamă-sa însă, ca femeie cu judecată, nu spune toate aceste amănunte nici chiar tatălui fetei: bărbații nu trebuie să știe toate.

253. Sofia, nu numai că nu se arată mai îngâmfată de izbânda ei, dar s'a făcut mai blajină și mai nepretențioasă cu toată lumea, afară de acela care e pricina schimbării sale. Sentimentul de nea-târnare n'o mai îngâmfă. Se bucură cu modestie de o victorie care-i cere ca preț libertatea. Infățișarea ei nu mai este așa de deschisă ca înainte și vorbirea îi e mai timidă, de când a început să roșească auzind cuvântul de «iubit»¹; dar sficiunea ei te lasă să-i vezi mulțumirea, și dacă se rușinează, aceasta nu o supără. Mai ales față de tinerii ce vin prin casă, purtarea ei este cu totul schimbată. Acum nu se mai teme de dânșii și de aceea nu mai este așa de rezervată ca înainte. Hotărâtă în alegerea sa, se poate arăta fără greutate grațioasă celor ce-i sunt indiferenți. Ne mai interesându-se de ei, nu le mai prețuiește cu severitate meritele și-i găsește destul de amabili ca oameni cari nu vor fi nici odată nimic pentru ea.

¹ Și aici, ca și mai sus, cuvântul «iubit» nu are decât o parte a înțelesului; adică cuprinde numai partea ideală.

254. Dacă adevărata dragoste s'ar putea sluji de cochetărie, aş crede că văd oarecari urme în chipul cum se poartă cu ei când Emil e de faţă. Ai zice că nu e mulţumită de pasiunea lui arzătoare pe care o încălzeşte printr'un delicat amestec de rezervă şi de mângâeală, că nu s'ar supără dacă i-ar atâta-o prin oarecare îngrijorare. Ai zice că, înveselind înadins pe tinerii moşafiri, îl chinueşte prin glumele pe cari nu îndrăzneşte să le facă faţă de el. S'ar părea aşă; dar Sofia e prea îndatoritoare, prea bună, prea cu judecată ca să-l chinuească astfel. Ca să potolească acest primejdios deşteptător, amorul şi onestitatea înlocuiesc înţelepciunea: ştie să-l îngrijeze şi să-l liniştească tocmai când trebuie. Dacă-l turbură câteodată, niciodată nu-l întristează. Să iertăm grija pe care o pricinueşte iubitului ei, temându-se că nu e niciodată destul de bine prins.

255. Dar asupra lui Emil ce impresie va face această iscusită purtare? Va fi gelos sau nu? Lucrul trebuie examinat, căci asemenea digresiuni se potivesc cu scopul cărţii mele şi mă depărtează puţin de subiect.

256. Am arătat mai înainte cum se introduce această pasiune în inima omului, în lucrurile cari ţin de opinia lumii. În amor e însă altceva. Mi se pare că gelozia este aşă de strâns legată de natură, încât cu greu poţi admite că nu este firească. Exemplul animalelor, dintre cari multe sunt geloase până la furie, mi se pare că stabileşte lucrul fără replică

Oare opinia lumii învață pe cocoși să se sfâșie și pe tauri să se bată până la moarte?

257. Incontestabil, e lucru natural împotrivirea față de tot ce turbură sau lovește plăcerile noastre. Până la un punct oarecare, în acelaș caz se găsește și dorința de a posedă în mod exclusiv ceea ce ne place. Când însă această dorință, devenită pasiune, se schimbă în furie sau în închipuire bănuitoare și supărătoare, numită gelozie, atunci e altceva: pasiunea poate să fie firească sau nu; trebuie să facem această deosebire.

258. Exemplul cu animalele a fost examinat în «*Discursul despre inegalitate*»¹. Reflectând acum din nou, argumentarea mi se pare destul de temeinică și îndrăznește a trimite acolo pe cititori². Voiu adăoga numai, la deosebirile ce le-am făcut acolo, că gelozia care vine dela natură ține mult de puterea sexului bărbătesc și când această putere este sau pare a fi nemărginită, atunci gelozia e la culme, căci bărbatul, măsurându-și drepturile după trebuințe, vede în orice alt bărbat un concurent supărător. La speciile aceștea, partea femească, supunându-se primului venit, se supune dreptului de cucerire și pricinuește între bărbați neconținute lupte.

259. Din potrivă, la speciile la cari se fac părechii și se produce un fel de legătură morală, un fel de căsătorie, partea femească este a bărbatului

¹ E vorba de scrierea lui Rousseau: «Discurs asupra originii inegalității între oameni».

² Vezi notele dela finele volumului.

pe care și l-a ales și refuză pe oricare altul; iar bărbatul, având în preferința femeii chezășia fidelității, nu se turbură așa de mult de prezența celorlalți bărbați și trăește cu ei în pace. În aceste specii, bărbatul îngrijește și de pui și de aceea, printr'o lege a naturii care trebuie să te înduioșeze în adevăr, pare-se că femeia dă tatălui răsplata pentru iubirea ce arată copiilor.

260. Considerând neamul omenesc în simplicitatea lui primitivă, e ușor de văzut că bărbatul e sortit să se mulțumească cu o singură femeie, de vreme ce puterea lui e mărginită și dorințele sale restrânse. Aceasta se confirmă prin egalitatea numerică a indivizilor de cele două sexe, cel puțin în clima noastră, egalitate ce nu se prea vede la speciile de animale la cari puterea bărbatului ține mai multe femei lângă unul singur. Deși bărbatul nu clocește ca porumbielul și de și seamănă cu patrupelele, căci n'are țâțe cu cari să alăpteze puii, totuș copiii nu pot umblă multă vreme și sunt slabi și, astfel, mama s'ar lipsi cu greu de iubirea tatălui pentru ei și de îngrijirile ce rezultă din aceasta.

261. Toate observațiile acestea dovedesc că, dacă la câteva specii de animale găsim că bărbații sunt cuprinși de o gelozie furioasă, nu se poate zice acelaș lucru despre om. Ba chiar excepția ce întâlnim în climatele calde — unde e stabilită poli-gamia — confirmă regula, pentrucă din mulțimea femeilor vine grija tiranică a bărbatului și simțirea

propriei sale slăbiciuni îl silește să se folosească de silnicie spre a înfrânge legile naturii.

262. La noi, aceste legi sunt înfrânate însă în sens contrariu și mai urâcios; aici gelozia vine din pasiuni sociale nu din instinctul primitiv. Mai totdeauna în legăturile galante¹, amantul mai mult urăște pe rivalii săi de cât iubește pe femeie. Dacă i-e teamă că nu va fi singur ascultat, pricina este amorul propriu, a cărei origine am arătat-o²: într-insul suferă mai mult vanitatea de cât iubirea. De altfel, nepriceputele noastre instituții au făcut pe femei prefăcute³ și le-au aprins dorințele într'atât în cât eu greu te poți întemeia și pe dragostea cea mai bine dovedită și, oricâtă preferență ar arăta, tot nu poate fi cineva liniștit și fără teamă de concurență.

263. Pentru amorul adevărat este altceva. Am arătat în scrierea citată⁴, că sentimentul acesta nu este așa de firesc pe cât se pare; e mare deosebire între obișnuința plăcută care leagă pe bărbat de tovarăsa lui și între furia neînfrânată, care îl face să se îmbete de niște calități închipuite ale unui

¹ Adică nu în legăturile stabilite prin căsătorie.

² Vezi Cartea IV § 14

³ Prefăcătorii de care vorbesc aici este opusă aceleia care li se cuvine și care pornește dela natură. Una consistă în a-și ascunde sentimentele pe cari le au; cealaltă a arăta pe față pe cele pe cari nu le au. Toate femeile din lumea înaltă își petrec viața mândrindu-se cu sensibilitatea lor, pe când în realitate se iubesc numai pe sine. (*Notă autorului*).

⁴ Vezi § 260.

obiect văzut cum nu este în realitate. Această pasiune, care trăește numai din excluțiuni și din preferințe, se deosebește de vanitate într'un singur punct: vanitatea cere tot și nu dă nimic, este deci totdeauna neechitabilă; amorul dă cât cere și este prin el însuș un sentiment plin de echitate¹. Apoi, cu cât cere mai mult, cu atât e mai lesne crezător: iluzia care-l pricinuește îl face să fie ușor de înduplecat. Dacă amorul e îngrijorat, stima are încredere. Niciodată un suflet cinstit nu poate avea amor fără stimă, căci cel care iubește, iubește în ființa aleasă calitățile prețuite de el.

264. Fiind bine lămurite toate acestea, se poate spune cu siguranță ce fel de gelozie va putea să aibă Emil, căci, dacă se poate zice că această pasiune are oare care sămânță în sufletul omenesc, forma ei însă este hotărîită de educație. Emil, îndrăgostit și gelos, nu va fi supărăcios, bănuitor, neîncrezător, ci delicat, sensibil și cu oarecare teamă. Va fi mai mult îngrijorat decât iritat. Va căuta mai mult să câștige pe iubita lui decât să amenințe pe rivalul său. De va putea, îl va depărta ca pe o piedică, dar nu-l va urî ca pe un dușman. Dacă-l va urî, nu va fi pentru îndrăzneala că a avut pretenții asupra unei inimi pe care o dorește el, ci pentru că-l pune în adevăr în primejdie de a o pierde. Nu va avea mândria nedreaptă de a se supăra prostește pentru că cutează

¹ *Echitate* în deosebire de *dreptate*.

cineva să se ia la întrecere cu dânsul, ci, înțelegând că dreptul de preferință este întemeiat pe merit și că onoarea stă în izbândă, își va îndoii silințele ca să se arate plăcut, și probabil va reuși. Generoasa Sofia, atâțându-i dragostea prin câteva frici, va ști să le potolească și să-l despăgubească; iar concurenții cari erau primiți numai ca să-l puie pe el la încercare, vor fi curând depărtați.

265. Dar unde am ajuns, pe nesimțite? Ce ai devenit, Emil? Pot recunoaște în tine pe elevul meu? Unde e tânărul crescut cu strășnicie, care înfruntă asprimile anotimpurilor, care-și supunea trupul la cele mai grele lucrări, iar sufletul numai legilor înțelepciunii? Unde este el, pe care prejudecățile și pasiunile nu-l ajungeau, care iubiă numai adevărul, care se plecà numai rațiunii și nu doriă nimic din ce nu erà al lui? Acum, moleșit printr'un traiu fără muncă, lasă pe femei să-l conducă: petrecerile lor au devenit ocupațiile lui; voințele lor, legile lui; o fată tânără a devenit stăpâna soartei sale, se îndoiaie și se târăște înaintea ei; Emil cel serios este jucăria unui copil.

266. Așà se schimbă viața: fiecare vârstă are imboldurile ei, dar omul e totdeauna acelaș. La zece ani sunt prăjiturile, la douăzeci femeia, la treizeci petrecerile, la patruzeci ambițiunea, la cincizeci avariția. Când aleargă după înțelepciune? Fericit cel care e dus spre ea, fără voia lui! Ce interesează conducătorul, dacă ajungi la țintă? Eroii

și chiar înțelepții au plătit această dajdie slăbiciunii omenеști și dacă cutare a stricat fusele torcând, aceasta nu l-a împiedicat de a fi om mare ¹.

267. Vreți să prelungiți asupra vieții întregi efectul unei bune educațiuni? Faceți să se păstreze în timpul tinereții bunele deprinderi dobândite în copilărie; apoi când elevul vostru a ajuns ce trebuie să fie, faceți să rămâie așa în toată vremea. Aceasta este cea din urmă perfecțiune ce rămâne s'o dați operei voastre. De aceea se cade să lăsați pe guvernor și pe lângă tânăr, căci e puțină primejdie că nu va pricepe amorul fără el. Guvernorii și mai ales părinții se înșeală, crezând că un fel de a trăi înlătură pe celălalt, că îndată ce te-ai făcut mare trebuie să renunți la tot ce făceai când erai mic. Dacă ar fi așa, la ce ar mai sluji îngrijirea copilăriei, dacă învățătura bună sau rea ar dispărea odată cu dânsa și dacă, cu schimbarea deplină a modului de viață, s'ar schimbă neapărat și felul de a gândi?

268. Numai o boală foarte gravă poate să aducă o soluție de continuitate ² în memoria cuiva; tot așa, numai o pasiune puternică poate s'o facă în moravuri. De și gusturile și înclinările noastre se schimbă, schimbarea aceasta, adesea destul de neașteptată, este îndulcită întrucâtva prin obiceiuri. În

¹ Aluzie la legenda lui Hercule. Vezi § 17 și nota aceeaș cartă.

² Expresie primită în stilul științific: despărțire deplină între două părți sau între două momente.

urmarea înclinărilor noastre, ca și într'o treptată slăbire de colori într'un tablou, bine făcută, artistul iscusit trebuie să facă trecerile nesimțite, să amestece și să facă a se confundă colorile și, ca să înlătore deosebirile izbitoare, să întindă mai multe colori peste tabloul întreg. Experiența întărește această regulă: oamenii necumpătați își schimbă zilnic simpatiile, gusturile, sentimentele și sunt statornici numai în obiceiul de a se schimbă; oamenii așezați se întorc totdeauna la vechile deprinderi și păstrează chiar la bătrânețe gustul pentru plăcerile ce aveau fiind copii.

269. Dacă faceți așa ca tinerii, trecând într'o nouă vârstă, să nu disprețuească pe cea din naintea ei, — dobândind deprinderi noi, să nu părăsească cu totul pe cele vechi, — și să caute totdeauna să îndeplinească ce e bine, fără a se uită la vremea când au început; — numai atunci veți fi desăvârșit lucrarea voastră și veți fi siguri de ei pentru toată viața lor, căci schimbarea cea mai de temut este tocmai cea din vârsta de care ne ocupăm acum. Fiindcă toți ne aducem aminte de ea¹ cu părere de rău, firește că gusturile pe cari le-am păstrat în această vreme se pierd greu în cursul anilor; iar, din potrivă, dacă ne-am desvâțat, nu ne mai întoarcem la ele niciodată.

270. Cele mai multe din deprinderile pe cari credeți că le dați copiilor și tinerilor nu sunt ade-

¹ Adică de tinerețe.

vărate deprinderi, fiindcă le-au luat de silă și le urmează fără voie; de aceea, caută 'să se scape de ele la cel dintâiu prilej. Dacă te-ar țineă mult în închisoare, nu ai prinde gust de ea; în acest caz deprinderea ar mări ura în loc s'o micșoreze. Cu Emil nu s'a întâmplat așa, căci în copilărie a făcut numai ce a vrut și ce i-a plăcut și de aceea, urmând tot astfel ca bărbat, adaugă stăpânirea deprinderii pe lângă dulceața libertății. Viața activă, munca manuală, exercițiul, mișcarea îi sunt așa de necesare încât nu s'ar putea lipsi de ele fără să sufere. A-l sili deodată la o viață molatică și sedentară ar însemnă să-l arestezi, să-l pui în fiare, să-l ții într'o situație de constrângere violentă; cred că buna lui dispoziție și chiar sănătatea ar suferi dintr'aceasta. Într'o cameră închisă, d'abia poate să respire în voie; îi trebuie aer liber, mișcare, oboseală. Chiar când stă la picioarele Sofiei, se uită câteodată cu coada ochiului la câmpie și ar dori s'o străbată împreună. Când trebuie totuș să stea, el stă; dar este îngrijat, agitat, par'că ar vrea să pornească; stă, fiindcă se simte legat. Iată deci — veți zice — că l-am supus trebuințelor, că i-am dat îndatoriri. E adevărat: i-am dat îndatoririle stării de bărbat.

271. Emil iubește pe Sofia. Dar ce l-a atras pe el întâiu? Sensibilitatea, virtutea, iubirea pentru ce este onest. Iubind într'însa această iubire, ar fi pierdut-o pentru sine? Iar Sofia, la rândul ei, prin

ce a căutat să fie prețuită? Prin toate sentimentele cari, în mod firesc, se aflau în inima iubitelui ei, prin priceperea adevăratelor bunuri, prin cumpătate, prin simplitate, prin desinteresare generoasă, prin disprețul luxului și al bogăției. Emil aveà aceste virtuți înainte de a i le fi poruncit amorul. Deci în ce s'a schimbat Emil întru adevăr? Are numai motive noi ca să fie el însuș: în aceasta este deosebit de ce erà.

272. Nu-mi închipuesc că, citind scrierea aceasta cu băgare de seamă, ați puteà crede că toate împrejurările situațiunii lui Emil sunt potrivite astfel prin întâmplare. Oare e întâmplare că fata care-i place se găsește în fundul unei cătune depărtate, când în orașe sunt atâtea fete drăguțe? O întâlnește din întâmplare? Din întâmplare se potrivesc? Din întâmplare nu pot locui în acelaș sat? Din întâmplare își găsește locuință așa departe de ea? Din întâmplare o vede așa de rar și e silit să plătească prin atâtea osteneli plăcerea de a o întâlni câteodată? Ziceți că se moleșește. Din potrivă, se întărește. Trebuie să fie robust, cum l-am făcut eu, ca să îndure toate oboselile de hatârul Sofiei.

273. Locuește la o depărtare de două leghe de casa ei. Această distanță este ca suflarea foalelor peste foc; prin ea îi oțlesc amorul. Dacă ar locui poartă în poartă sau dacă s'ar puteà duce s'o vază așezat frumușel într'o trăsură, ar iubi-o în toată liniștea, ca un Parizian. Leandro ar fi vrut să

moară pentru Hero, dacă nu i-ar fi despărțit marea? ¹ Cititorule, scutește-mă de vorbe multe. Dacă ești făcut ca să mă înțelegi, îmi vei urmări regulile în amănuntele ce dau.

274. Prima dată când ne-am dus să vedem pe Sofia, am luat cai ca să mergem mai repede. Mijlocul acesta eră lesnicios și chiar a cincia oară tot luarăm cai. Eram așteptați; la vreo jumătate de leghe dela casa lor, vedem lume pe șoseă. Emil bagă de seamă, îi bate inima; se apropie, recunoaște pe Sofia, sare repede de pe cal, pleacă, zboară, ajunge lângă iubita familie. Lui Emil îi plac caii frumoși. Al lui e vioiu. Simțindu-se slobod, fuge peste câmp; mă iau după el, îl ajung cu greutate, îl aduc înapoi. Din nenorocire, Sofiei îi e frică de cai; nu îndrăsnesc deci să mă apropiu de ea. Emil nu vede nimic; dar Sofia îi spune la ureche ce m'a silit să fac. Emil alcargă rușinat, ia caii și rămâne înapoi: fiecare la rândul său. Pleacă înainte ca să se scape de cai. Lăsând, astfel, pe Sofia în urmă, nu mai are cal ca să se întoarcă; vine găfâind și ne întâlnește pe la jumătatea drumului.

¹ *Leandru* e un personaj din legendele Greciei vechi, cunoscut prin amorul lui pentru *Hero*. El locuia la *Abydos*, ea la *Sextos*, adică pe cele două țărături ale *Helespontului* (*Strâmtoarea Dardanele*). Neputându-se căsători, el trecea în fiecare noapte strâmtoarea, călăuzit de un felinar pe care ea-l aprindea pe țăr. Într-o noapte furtuna a stins lumina și *Leandru* s'a înecat. A doua zi când apa i-a scos cadavrul la suprafață și l-a văzut *Hero*, s'a aruncat de pe o stâncă și a murit. Această legendă a inspirat o piesă a poetului german *Grillparzer*, care a fost tradusă și jucată și pe scena Teatrului național.

275. La următoarea călătorie, Emil nu mai vrea cai. «De ce? îi zic; putem lua un servitor ca «să aibă grijă de ei». — «Cum! Să supărăm în-
«tr'atât pe această vrednică familie? Nu vezi că
«vrea să hrănească și pe oameni și pe cai?» — «E:
«adevărat, răspund, că sunt primitori ca niște săraci
«de treabă. Bogații, sgârșiți în luxul lor, găzduesc
«numai pe prieteni; dar săracii dau de mâncare și
«cailor prietenilor». — «Să mergem pe jos! zice
«el. Ce? N'ai curaj, d-ta care împărtășiai bucu-
«ros petrecerile ostentivoare ale copilului d-tale?»
— «Foarte bine, răspund eu repede. Mi se pare
«că și amorul nu ține la sgomot prea mare.»

276. Apropiindu-ne, găsim pe mamă și pe fată, mai departe de casă decât prima oară. Venisem fără să ne odihnim. Emil eră numai apă: o mână iubită binevoește a-l șterge cu batista pe obraz. Ar putea să fie mulți cai pe lume până când să ne hotărîm iar să venim călare.

277. Totuș e nesuferit lucru să nu poată petrece seara împreună. Vara trece, zilele încep să scadă. Orice am zice, nu ni se dă voie să ne întoarcem noaptea și, dacă nu venim de dimineață, trebuie să plecăm când d'abia am sosit. Tot părăndu-i rău și interesându-se de noi, mamă-sa cugetă că în adevăr n'ar fi cuviincios să ne ție noaptea în casa lor, dar ar putea să ne găsească în sat o gazdă ca să dormim câteodată. Auzind aceasta, Emil bate din palme cu bucurie; iar Sofia, fără să se gândească,

sărută ceva mai des pe mamă-sa în ziua când înlesnirea aceasta a fost găsită.

278. Puțin câte puțin, blândețea amicitiei și familiaritatea nevinovăției se stabilesc și se întăresc între noi. În zilele hotărâte de Sofia sau de mamă-sa, vin de obicei și eu cu Emil; câteodată însă îl las să se ducă singur. Increderea înalță sufletul, și bărbatul nu mai trebuie socotit copil; apoi: ce aș fi lucrat până acum, dacă elevul n'ar fi vrednic de stima mea? Mi se întâmplă câteodată să mă duc fără el. Atunci e trist, dar nu cârtește: la ce i-ar folosi aceasta? Apoi știe bine că eu nu pot să-i vatăm interesele. Afară de aceasta, fie că mergem împreună sau numai unul din noi, se înțelege bine că nici un fel de vreme nu ne oprește, ba suntem mândri când ajungem acolo într'o stare vrednică de plâns. Din nenorocire, Sofia nu ne îngăduie această cinste și ne oprește să venim pe vreme rea. Numai într'aceasta s'a arătat protivnică regulilor ce i-am dat în ascuns.

279. Într'o zi când s'a dus singur și când îl așteptam numai a doua zi, îl văd că vine în aceeaș seară. Imbrățișându-l, îi zic: «Ce e, dragă Emil? N'ai vrut să-ți părăsești prietenul?» În loc să răspundă mângâierilor mele, îmi zice căm supărat: «N'aș fi venit de bună voie așa de repede; am venit silit. Așa a vrut ea. Pentru ea viu, nu pentru «d-ta». Mișcat de această naivitate, îl îmbrățișez din nou, zicându-i: «Ce suflet deschis! Ce amic

«sincer! Nu-mi lua ce e al meu. Dacă ea te-a făcut
 «să vii, eu te-am făcut să vorbești; întoarcerea e
 «opera ei, sinceritatea, a mea. Păstrează pentru
 «totdeauna această nobilă nevinovăție pe care o
 «au numai sufletele alese. Lasă pe cei indiferenți
 «să cugete ce vor; dar este o crimă să lași
 «pe un amic să-ți atribue ca merit o faptă pe care
 «n'ai făcut-o pentru el».

280. Mă păzesc să nu micșorez în ochii lui, prețul acestei mărturisiri, găsind în ea mai mult amor de cât generozitate și spunându-i că a vrut să-l atribue Sofiei în loc să-și facă un merit din această întoarcere. Iată însă cum îmi desvălește el, fără să bănuască, fundul sufletului său: dacă a venit liniștit, încetșor, gândindu-se la dragostea lui, Emil este numai îndrăgostit de Sofia; dacă a venit repede, obosit, deși cam supărat, Emil este prietenul Mentorului său.

281. Potrivind lucrurile în acest fel, se vede că tânărul meu nu-și petrece toată viața lângă Sofia și n'o întâlnește de câte ori vrea. I se dă voie să facă o călătorie sau două pe săptămână și vizitele acestea țin numai o jumătate de zi, rar și a doua zi. Cea mai mare parte din vreme trece cu nădejdea că are s'o vadă sau cu mulțumirea că a văzut-o, dar nu văzând-o în adevăr. Și chiar vremea ce o întrebuintează în călătoriile sale, mai scurtă e cea petrecută lângă dânsa decât aceea pe care o cere drumul ca să se apropie sau să se depărteze de ea.

Plăcerile sale adevărate, curate, încântătoare sunt mai mult închipuite de cât reale și-î întrețin amorul fără să-i slăbească inima.

282. In zilele când n'o vede, nu șeade în nelucrare. In zilele acelea e tot Emil: nu s'a schimbat de loc. Mai adesea aleargă pe câmpurile dimprejur ca să urmeze cursul de istorie naturală: observă, cercetează pământul, produsele și cultura lor; compară lucrările pe cari le vede cu cele pe cari le știe, caută motivele deosebiriilor; când crede că alte metode sunt mai bune decât cele de acolo, le arată cultivatorilor; dacă-i sfătuește să-și facă o căruță mai bună, le dă de semn ca să lucreze după el, dacă găsește o carieră de marnă, necunoscută în partea locului, le arată folosul ei. Adesea pune singur mâna. Se minunează toți când îl văd că mănuește uneltele lor mai bine decât ei, că face brazde mai adânci și mai drepte decât ale lor, că seamănă cu mai multă potrivire, că face șanțurile de scurgere¹ cu mai multă iscusință. Nu râd de el ca de unul ce vorbește frumos despre agricultură; văd că o știe în adevăr. Intr'o vorbă, își dă silința și îngrijirile sale pentru toate cele ce sunt de un folos obștesc. Câteodată nu se mărginește la acestea. Intră prin casele țăranilor,

¹ Prin «șanțuri de scurgere» am tradus cuvântul *ados*. Petittain într'o notă arată două înțelesuri ale acestui cuvânt: a) brazdă ridicată dealungul unui zid pe care se seamănă ceva. (Această e singurul înțeles ce găsim în Dicționarul lui Poenaru, Hill și Aaron); b) ridicături de formă longitudinală cari se fac pe locurile cultivate cu cereale ca să înlesnească scurgerea apelor. Mi s'a părut acest din urmă înțeles mai potrivit cu pasagiul.

cercetează starea lor și a familiilor, îi întreabă dacă au copii, dacă au pământ, ce produce pământul și cum desfac, ce greutăți au, ce datorii, ș. a. Bani dă puțini, fiindcă știe că de obicei se întrebuințează rău; dar supraveghează el însuș întrebuințarea lor, făcându-i în adevăr folositori. Plătește lucrători pentru ei, ba uneori le plătește chiar munca lor pentru lucrările de cari au tot ei nevoie. Pe unul îl pune să-și dreagă sau să-și acopere coliba, pe altul îl pune să-și desfunde țarina pe care o părăsise fiindcă n'avea mijloace; altuia îi dă o vacă, un cal, o altă vită, în locul celor pierdute. Dacă doi vecini sunt gata să intre în judecată, el îi împacă. Dacă un țăran se bolnăvește, pune să-l îngrijească sau îl îngrijește el însuș¹. Când unul sărac e asuprit de un vecin puternic, el îl apără și-l recomandă. Ajută pe tinerii săraci să se căsătorească. Dacă unei biete femei i-a murit copilul, se duce s'o vază, o mângâie și nu iese cum a intrat. Nu disprețuește pe săraci, nu e grăbit să părăsească pe nenorociți; adesea stă la masă cu țărani pe cari îi ajută și chiar cu aceia cari n'au nevoie de el. Devenind binefăcătorul unora și prietenul altora,

¹ Nota autorului: A îngrijit pe un țăran bolnav nu înseamnă a-i da curățenie și doctorii, a-i trimite un doctor. Oamenii aceștia săraci n'au nevoie de asemenea lucruri când sunt bolnavi, ci de o hrană mai bună și mai îndestulătoare. Voi ceilalți, când vă prind frigurile, puteți să stați nemâncați; dar când țărani de pe moșiile voastre se bolnăvesc dați-le carne și vin. Mai toate boalele lor vin din mizerie și din istovire. Cel mai bun ceaiu e în pivnița voastră, singurul spițer este măcelarul.

nu încetează de a fi egalul lor. În sfârșit face totdeauna tot atâta bine cu persoana sa cât face cu banii săi.

283. Câteodată se îndreptează spre locuința Sofiei. Ar putea nădăjdui s'o zărească pe furiș, s'o vadă, la preumblare, fără să fie văzut. Emil însă nu e deprins cu tertipurile, nu știe și nici nu vrea să ocolească lucrurile. Amorul lui propriu se hrănește și se mândrește, având despre sine propria sa mărturie. Se supune cu strășnicie poruncii de oprire și nu se apropie niciodată așa ca să dobândească de la întâmplare ceea ce vrea să primească de la Sofia. În schimb, rătăcește cu plăcere prin împrejurimi, căutând urmele pașilor iubitei sale și se înduioșează de ostenelele ce și-a dat și de alergăturile făcute pentru hatârul lui. În ajunul zilelor când trebuie s'o vadă, se duce la vreo fermă vecină și pregătească o gustare pentru a doua zi. Preumblarea se îndreptează spre partea aceea fără să se bage de seamă; intră ca din întâmplare; găsesc fructe, prăjituri, smântână. Sofia, căreia îi plac lucrurile bune, se simte măgulită de aceste îndatoriri și, bucuroasă, mănâncă din toate. Apoi ne mulțumește amândurora, chiar dacă eu n'aș avea nici un amestec: e o mică șiretenie, ca să fie mai puțin stânjenită, mulțumind. Tatăl ei și cu mine mâncăm prăjituri și bem vin; iar Emil e în tovărășia femeilor, stând la pândă să fure vreo farfurie cu smântână din care a gustat Sofia.

284. Vorbind de prăjituri, i-aduc aminte lui

Emil alergările cele vechi ¹. Vor să știe ce erau acele alergări. Dau explicarea; toți râd și-l întrebă dacă mai știe să alerge. — «Mai bine ca oricând, «răspunde el; mi-ar părea foarte rău să fi uitat». Cineva dintre noi ar avea dorință să-l vadă luându-se la întrecere; dar nu îndrăznește să-i spuie; altcineva se hotărăște la aceasta. El primește. Adună doi-trei tineri din împrejurimi; se fixează un premiu și, ca să se imite mai bine jocurile din copilărie, se pune o prăjitură² la punctul unde trebuie să ajungă. Toți sunt gata; tatăl dă semnalul bătând din mâini. Emil, sprinten, spintecă aerul și ajunge la țintă, pe când cei trei neîndemânatici d'abiă au pornit. Emil primește premiul din mâna Sofiei și, tot așa de darnic ca și Enea ², dă daruri tuturor învinșilor.

285. În mijlocul sgomotului triumfului, Sofia îndrăznește să ție frunte învingătorului și se laudă că poate să alerge tot așa de bine ca el. El nu se împotrivește de a se lua cu ea la întrecere. Ea se pregătește, își ridică rochia în amândouă părțile și, mai doritoare par'că să arate lui Emil un picior delicat de cât să-l biruească în luptă, se uită dacă fusta i-a rămas destul de scurtă. El spune un cuvânt la urechia mamei, care surâde și-i face

¹ Vezi Cartea § 245 și următorul.

² În cartea V a *Eneidei* se povestește cum Enea a organizat niște jocuri, între cari eră și o întrecere la fugă și a împărțit daruri nu numai celor ce ajunseser înainte, dar și celor ce nu învinseser, dar se arătase vrednici (vers. 286—361).

un semn de încuviințare; apoi vine de se așează lângă concurenta lui. D'abia se dă semnalul, și Sofia pornește și zboară ca o pasăre.

286. Femeile nu sunt făcute ca să aierge: când fug, doresc să fie prinse. Întrecerea nu este singurul lucru pe care-l fac cu stângăcie, dar e singurul pe care-l fac de silă: coatele înapoi și lipite de corp le dă o ținută caraghioasă, iar tocurele înalte ¹ pe cari stau înfipte le dau înfățișarea unor lăcuste cari ar vrea să fugă fără să sară.

287. Emil, socotind că Sofia e la fel cu oricare femeie, nici nu se mișcă din loc și, zâmbind ca de o glumă, o privește cum pleacă. Sofia însă e ușoară și are tocuri scurte: n'are nevoie de meșteșugiri ca să creadă cineva că are picior mic. O ia deci înainte cu mare repeziciune și el, ca să ajungă pe această nouă Atalantă ², d'abiă mai are vremea trebuincioasă când o vede așa de departe. Pornește și dânsul, ca un șoim care se aruncă pe pradă; o urmărește, cât p'aci s'o ajungă, o ajunge în fine foarte obosită, o ia de mijloc, ca pe o pană o ridică și, ținând pe inimă această dulce sarcină, sfârșește întrecerea, o face să atingă întâiu ea ținta; apoi strigând: «*Sofia a invins!*» îngenuche înaintea ei și se mărturisește bătut.

288. Pe lângă aceste deosebite ocupațiuni, Emil

¹ Moda timpului.

² *Atalanta*, fiică a unui rege din vechia Grecie, vestită prin agerimea cu care fugia. Anunțase că va lua de bărbat pe acela care o va întrece la alergări și învingea pe toți candidații.

are și meseria pe care am învățat-o. Cel puțin odată pe săptămână și în toate zilele când vremea rea nu ne îngăduie să alergăm pe câmp, ne ducem amândoi să lucrăm la un meșter. Nu lucrăm numai de formă, ca oameni cari am fi mai presus de starea lor, ci foarte serios ca niște adevărați muncitori. Tatăl Sofiei, venind să ne vadă, ne găsește odată la treabă și vorbește cu admirație nevastei și fetei lui despre ce a văzut. «Duceți-vă, zice el, să vedeți pe acest tânăr în atelier și veți înțelege «că nu disprețuește pe sărac!» Vă închipuiți că Sofia aude aceasta cu foarte mare plăcere. Mai vorbesc și altădată și ar dori să-l surprindă la lucru. Imi fac oarecari întrebări, fără să arate că au vreun anume gând și, după ce au aflat ziua, mama și fata iau o trăsură și vin în oraș chiar în ziua aceea.

289. Intrând în atelier, Sofia zărește la capătul celălalt un tânăr în vestă, cu părul rău așezat, și atât de prins de ceea ce face încât nici n'o vede. Se oprește și face semn mamei sale. Emil cu dalta într'o mână și cu ciocanul într'alta, sfârșește o scobitură¹; apoi taie cu fereștrăul o scândură și fixează o bucată pe teighea ca s'o rândeluească. Scena aceasta nu face pe Sofia să râză, ci o mișcă, fiindcă e vrednică de respect. Femeie, cinstește pe

¹ *Scobitură* traduce fr. *mortaise* : «crestătură făcută într'o bucată de lemn sau de metal în care se întărește vre-o altă bucată, când voește cineva să unească două bucăți» (Diction : Hill, Poenaru și Aaron).

capul tău! el lucrează pentru tine, el îți câștigă pâinea, el te hrănește: iată bărbatul!

290. Pe când ele stau și se uită la el cu băgare de seamă, le zăresc și trag de mânecă pe Emil. Se întoarce, le vede, aruncă uneltele și aleargă spre dânsule cu un strigăt de bucurie. Liniștindu-se, le pofteste să șează și-și urmează lucrul. Sofia însă nu poate sta locului: se scoală repede, străbate atelierul, cercetează uneltele, pune mâna pe scândurile date la rândeă, ridică așchii de pe jos, se uită la mâinile noastre și apoi zice că-i place meseria asta fiindcă e curată. Zglobia încearcă să imite chiar pe Emil. Cu mâna-i albă și delicată trage cu rândeaua pe o scândură: rândeaua alunecă și nu prinde. Par'că văd Amorul râzând în aer și bătând din aripi; par'că-l aud strigând cu bucurie: *Hercule este răsunat*¹.

291. În vremea aceasta mama întreabă pe meșter: «Domnule, cât plățiți băieților?» — «Dau fiecăruia 1 franc² pe zi și mâncarea; dar tânărul acesta, dacă ar vrea, ar putea să câștige și mai mult, căci e cel mai bun lucrător în partea locului.» — Un franc pe zi și mâncare! zice mama, privind-ne înduioșată. — «Așă este, Doamnă!» afirmă meșterul.

¹ Aluzie la legendele despre Hercule (Vezi § 17 tot din Cartea V). Acî puterea bărbătească execută lucrări pe cari femeia nu le poate face. Regina, despre care vorbește legenda, pușese pe Erou să toarcă.

² Cuvântul nu e potrivit pentru epoca în care scria Rousseau, dar arată exact valoarea, căci autorul zice «vingt sous».

Atunci ea aleargă la Emil, îl îmbrățișează, îl strânge la piept și plângând, nu poate zice decât: «Fiul meu! Fiul meu!»

292. Mai stau puțin de vorbă cu noi, însă noi ne vedem de treabă. Apoi ea zice către fată: «Haidem! Se face târziu și nu e bine să ne aștepte». Se apropie de Emil, îl bate drăgălaș pe obraz, zicând: «Nu vrei să vii cu noi?» El răspunde cu glas foarte întristat: «M'am tocmit, întrebă pe meșter». Întrebă pe meșter dacă s'ar putea lipsi de noi. El răspunde că nu poate. — «Am lucrări grăbite, trebuie să le gătesc până poimâne. M'am bizuit pe dânșii și am înlăturat alți lucrători ce s'au înfățișat. Dacă ei pleacă, nu știu unde să găsească alții și nu aș putea să dau lucrul în ziua făgăduită». Mama nu mai zice nimic: așteaptă să vorbească Emil. El lasă în jos capul și tace. «Domnule, îi zice cam mirată de tăcerea lui, n'ai nimic de spus?». Emil privește cu dragoste la fată și răspunde numai atât: «Vedeți bine că trebuie să rămân». Apoi femeile pleacă și ne lasă. Emil le însoțește până la ușă, le urmărește cât poate cu ochii, oftează și se așează iar la lucru fără a zice un cuvânt.

293. Pe drum, mama, cam supărată, vorbește cu fie-sa despre ciudățenia acestei purtări. «Ce! zice ea, eră lucru greu să fi dat ceva meșterului și să nu mai fie silit să rămâie? Un tânăr risipitor, care aruncă paralele fără nevoie, nu găsește bani când este în adevăr trebuință?» — «Mamă, răspunde

«Sofia, Emil nu prețuește așa de mult banul încât
 «să se slujească de el spre a înlătură o făgăduială
 «personală, spre a nu se țineă de cuvânt și a face
 «pe altul să-și calce cuvântul. Știu că ar putea
 «lesne să despăgubească pe meșter de mica pagubă
 «ce ar avea-o prin plecarea lui, dar atunci și-ar
 «pune sufletul mai prejos decât averea, s'ar deprinde
 «ca ea să-i țină loc de îndatoriri și să creadă că
 «nu mai are nimic de făcut, dacă plătește. Emil
 «are ideile lui și nădăjduesc că nu voi fi eu pricina
 «ca să și le schimbe. Crezi că el n'a suferit deloc,
 «când a rămas acolo? Nu te înșelă, mamă; numai
 «pentru mine a rămas: am citit aceasta în ochii lui».

294. Să nu credem că Sofia ar fi îngăduitoare în privința amorului; din potrivă, cere mult, e poruncitoare; ar vrea mai bine să nu fie iubită deloc decât să fie cu măsură. Simțind o nobilă mândrie pentru meritele pe cari și le cunoaște, vrea să i se dea aceeași cinste pe care și-o acordă ea însăși. Ar disprețui o inimă care nu ar cunoaște întreg prețul inimii ei, care n'ar iubi-o tot așa de mult, sau poate mai mult, pentru virtuțile ei decât pentru frumusețea ei. Ar disprețui pe cel care n'ar pune înaintea ei îndatoririle lui morale și care n'ar pune-o pe ea înaintea oricărui alt lucru. N'a voit să iubească pe un om care să n'aibă altă lege decât a ei. Vrea să domnească, dar peste un bărbat pe care nu l-a schimbat în rău. Astfel Circe, după ce a

apocrit pe tovarășii lui Ulise, îi disprețuește și-l vrea numai pe el, fiindcă n'a putut să-l schimbe¹.

295. Lăsând însă la o parte acest drept sfânt și neatins, Sofia ține mult la toate drepturile sale și urmărește cum le păzește Emil cu băgare de seamă, cum îi îndeplinește voința ei cu toată stăruința, cum i-o ghicește cu iscusință, cum sosește hotărât la ceasul poruncit, căci nu vrea nici să întârzie, nici să vie înainte, ci să fie exact. Dacă vine înainte însemnează că ține mai mult la sine decât la ea; dacă întârziază, însemnează că o uită. S'o uite pe Sofia! aceasta nu s'ar întâmpla de două ori. O simplă bănuială neîntemeiată eră cât p'aci să strice totul; dar Sofia are simțimântul dreptății și știe bine să-și îndrepteze greșelile.

296. Intr'o seară eram așteptați; așa i se poruncise. Au ieșit să ne întâmpine, dar n'am sosit. «Unde or fi? Ce nenorocire li s'o fi întâmplat? «Și să nu trimită pe cinevâ să ne dea de știre!» Biata Sofia ne crede morți; desnădăjduită, se chinuște și își trece noaptea plângând: Trimisese de cu seara un om să afle și să le aducă știri a doua zi dimineța. Acela se întoarce însoțit de unul trimis de noi, care le spune că suntem bine și rugăm să ne ierte. Peste câteva minute sosim și noi. Scena se schimbă. Sofia își șterge lacrimile sau plânge

¹ Aluzie la un episod din *Odysea* lui Omer. În rătăcirile sale, Ulyse ajunge în insula Aea, unde locuia vrăjitoarea Circe. Aceasta prefăce în porci pe toți tovarășii lui, iar pe el nu, și apoi îl reține în insulă, arătându-i mare iubire.

acum de necaz. Mândria ei n'o lasă a se bucură de sosirea noastră: Emil trăește și a făcut-o să-l aștepte zadarnic.

297. Când află că am sosit, vrea să se ascundă. Silită să rămână, își schimbă repede hotărârea, și de odată se arată liniștită și mulțumită, ceea ce ar fi putut înșelă pe alții. Tatăl ne iese înainte și ne zice: «Ne-ați făcut să fim îngrijorați. Sunt aici persoane cari nu vă vor ierta așa ușor». — «Cine oare, tată?» întrebă Sofia, prefăcându-se că zâmbește cât se poate mai grațios. — «Ce-ți pasă, de vreme ce nu ești tu aceea?» răspunde tatăl. Sofia nu mai zice nimic și se uită numai la ei. Mama ne primește cu seriozitate și cu oarecare răceală. Emil, turburat, nu îndrăznește să se adreseze Sofiei. Ii vorbește ea întâiu, îl întrebă ce mai face, îl poartă să șează, se preface așa de bine încât bietul tânăr, care nu pricepe încă limba pasiunilor violente, se lasă înșelat de indiferența ei și e aproape să se supere el acum.

298. Ca să-i deschid ochii, iau mâna Sofiei și vreau să i-o sărut, cum fac câteodată; dar ea o retrage cu repeziciune, zicând «*Domnule!*» în așa fel, în cât, fără voie s'a dat pe față în ochii lui Emil.

299. Ea însăși, văzând că s'a descoperit, începe a se preface mai puțin. Indiferența-i silită se schimbă într'un dispreț batjocoritor. La tot ce o întrebăm, răspunde prin monosilabe, pronunțate încet și nesigur,

ca și cum i-ar fi teamă să nu-i izbucnească indignarea. Emil, aproape mort de frică, o privește cu durere și caută s'o facă a se uită la el, ca să înțeleagă mai bine din ochi ce sentimente are în adevăr. Sofia, și mai supărată de aceasta, îi aruncă o privire, care-i ia pofta de a mai cere pe a doua. Emil, zăpăcit, tremurând, nu mai îndrăznește, din fericire pentru el, nici să-i vorbească, nici s'o privească; căci, chiar de n'ar fi fost vinovat, ea nu i-ar fi iertat niciodată că a putut să-i îndure supărarea.

300. Văzând atunci că e rândul meu și că trebuie să ne explicăm, mă apropii de Sofia. Ii iau din nou mâna, dar ea n'o retrage, căci e aproape să-i vie rău. Ii zic cu blândețe: «Dragă Sofio, suntem «nenorociți, dar tu ești dreaptă și înțeleaptă. Nu «poți să ne judeci fără a ne ascultă. Ascultă-ne». Ea nu răspunde nimic. Eu îi vorbesc astfel:

301. «Am plecat ieri la patru ceasuri. Trebuie «să ajungem la șapte. De obicei pornim mai de «vreme decât ar trebui, ca să ne putem odihni «apropiindu-ne de aici. Făcusem trei sferturi din «drum și auzim deodată niște gemete de durere. «Ele veniau dela poalele unei coline, la o mică de- «părtare de noi. Alergăm acolo și găsim un biet «țăran care, întorcându-se călare din oraș cam amețit, «căzuse foarte rău și-și rupsese piciorul. Strigăm, «chemăm ajutor, dar nu ne răspunde nimeni. In- «cercăm atunci să așezăm pe rănit pe cal, dar nu

«izbutim : la cea mai mică mișcare are dureri groaz-
 «nice. Atunci ne hotărâm să legăm calul în pădure-
 «deoparte ; apoi îl așezăm pe brațele noastre ca pe
 «un pat și-l ducem cât putem mai bineșor, după
 «arătările lui, până la el acasă. Drumul erà lung ;
 «a trebuit să ne oprim de mai multe ori. In sfârșit
 «ajungem ruți de obōseală. Mirați, băgăm de seamă
 «cu părere de rău, că ne erà cunoscută casa și că
 «nenorocitul pe care l-am adus cu atâta greutate
 «erà omul care ne primise foarte prietenește în ziua
 «când am ajuns pentru prima dată în partea locului.
 «In turburarea noastră, nu ne recunoscusem până
 «în acel moment.

302. «Aveà numai doi copii mici. Nevasta sa,
 «care erà aproape să-i dea pe al treilea, fu așa de
 «șperiată când a văzut că-l aducem încât fu apucată
 «de dureri mari și născu după câteva ceasuri. Ce
 «să facem în împrejurarea aceasta într'o căsuță de-
 «părtată unde nu puteam să ne dea nimeni nici un
 «ajutor ? Emil se hotărî să se ducă în pădure să
 «ia calul pe care-l lăsasem acolo și să alerge în
 «goană să caute un medic în oraș. Dete calul me-
 «dicului și, neputând găsi altul, veni pe jos cu un
 «servitor și avu grijă să vă trimeată pe omul acela
 «să vă dea de știre. In vremea aceasta, precum vă
 «închipuți, încurcat între un om cu piciorul rupt
 «și o femeie în durerile facerii, căutam prin casă
 «să pregătesc tot ce socotiam că va fi de folos
 «pentru ajutorul amândurora.

303. «N'am să vă mai spun amănuntele celor
«întâmplăte după aceea, căci nu ne interesează.
«Destul că, până la ceasul două după miezul nopții,
«nici unul nici altul n'am avut nici un minut de
«odihnă. In fine nu se luminase încă de ziuă când
«am ajuns la locșorul nostru de aici de aproape,
«unde am așteptat vremea ca să vă sculați pentru
«a vă putea povestî întâmplarea noastră.»

304. Am tăcut fără să mai zic nici un cuvânt.
Innaintea de a mai vorbi cineva, Emil se apropie
de iubita lui și-i spune cu glas puternic și cu mai
multă hotărâre decât m'aș fi așteptat: «Sofio, ești
«stăpână pe soarta mea, o știi bine. Poți să mă
«faci să mor de durere; dar să nu crezi că mă
«vei face să uit drepturile umanității: acestea îmi
«sunt mai sfinte decât drepturile d-tale și nu le
«voiu părăsi pentru d-ta».

305. La aceste cuvinte Sofia se scoală, îl ia de
gât și-l sărută pe obraz, apoi întinzându-i mâna cu
o grație ce nu se poate imita, îi zise: «Emil, iată
«mâna mea, ți-o dau. Fii, când vei voi, soțul și
«stăpânul meu; mă voiu silî să fiu vrednică de
«această cinste».

306. Cum l-a sărutat, tatăl încântat bate din
palme strigând *bis! bis!*; iar Sofia, fără să o si-
lească, îl mai sărută de două ori pe celălalt obraz.
Aproape în acelaș moment însă, speriată de tot ce
făcuse, fuge în brațele mamei sale și-și ascunde la
pieptul ei obrazul înflăcărat de rușine.

307. Nu voi descrie bucuria obștească: oricine trebuie s'o simțã. După masã Sofia întrebã dacã nu e prea departe ca sã meargã și ea sã vadã pe acești bieți bolnavi. Dorința ei e un lucru frumos. Mergem cu toții: îi găsim pe fiecare într'un pat, cãci Emil trimesese unul. Găsim împrejurul lor oameni cari vãd de ei. Emil îngrijise și de aceasta. Sunt însă amândoi bolnavii rãu îngrijiți încât sufer tot atãt din pricina asta cãt și din pricina stãrii lor. Sofia cere un șorț al femeii, o așează cum trebuie în pat; apoi face tot așã pentru bãrbat. Mâna ei blãndã și ușoară cautã tot ce le face rãu și le așează mai bine membrele suferinde. Se simt ușurați numai când se apropie ea, par'cã ar ghicì tot ce-i supãrã. Fata aceasta delicatã nu se scãrbește nici de murdãrie nici de mirosul urãt și știe sã le înlãture fãrã sã cearã ajutor dela nimeni și fãrã ca bolnavii sã fie prea sãcãiți. Fata aceasta totdeauna rezervatã și câteodată disprețuitoare, care pentru nimic în lume n'ar fi atins cu degetul patul unui bãrbat, întoarce și schimbã pe rãnit fãrã nicio șovãire și-l așează în poziția cea mai bunã în care poate sã stea mai mult. Stãruința de a face binele este modestã: ce face Sofia, face așã de ușurel și cu atãta iscusințã încât bolnavul se simte ușurat fãrã sã bage chiar de seamã cã l-a atins. Nevasta și bãrbatul binecuvinteazã împreunã pe această fatã bunã care le dã ajutor, care-i plãnge, care-i mângãie. E un înger trimis de Dumnezeu din cer: are chipul lui, e milos-

tivă, dulce și bună ca el. Emil, înduioșat, o admiră în tăcere. Bărbate, iubește-ți tovarășa; Dumnezeu-ți-o dă ca să-ți îndulcească necazurile și să-ți mângâie suferințele: iată femeia!¹.

308. Curând se făcù botezul noului născut. Cei doi tineri îi fură nași, având în fundul inimilor lor dorința să puie și ei pe alții să facă la fel. Așteaptă momentul dorit; cred că-l ajung; îndoielele Sofiei sunt înlăturate, dar acum vin ale mele. N'au ajuns încă unde gândesc: trebue să vie rândul fiecăruia.

309. Intr'o dimineață intru în odaia lui Emil, care nu văzuse pe Sofia de două zile, și cu o scrisoare în mână, îi zic privindu-l fix: «Ce-ai face, «dacă ți-ar aduce cineva vestea că Sofia a murit?»». Dete un țipăt, se sculă și fără să zică un singur cuvânt se uită la mine zăpăcit. — «Răspunde-mi» urmez eu tot așa de liniștit. Atunci, supărat de indiferența mea, se apropie cu ochii înflăcărați de mânie și se oprește înaintea mea cu o înfățișare aproape amenințătoare: «Ce aș face? nu știu nimic «dar știu că n'aș mai vedeà în viața mea pe acela «care mi-ar fi spus». — «Liniștește-te, îi răspunz «zâmbind; trăește, e sănătoasă, se gândește la tine «și ne așteaptă astă seară. Să mergem însă să ne «preublăm puțin și vom vorbi»».

310. Pasiunea care îl stăpânește nu-l mai lasă a se îndeletnici, ca înainte, cu convorbiri de rațio-

¹ Vezi § 289 tot Cartea V.

nament; acum trebuie să-l fac ca tocmai prin această pasiune să dea atenție lecțiilor mele. Aceasta am urmărit prin groaznica mea introducere; acum sunt foarte sigur că mă va asculta.

311. «Dragă Emil, scopul existenței fiecărei «ființe sensibile este a fi fericit. Aceasta e cea «dintâiu dorință pe care ne-a dat-o natura și singura «care nu ne părăsește niciodată. Dar unde e feri- «cirea? cine știe? toți o caută și nimeni n'o găsește. «Ne prăpădim viața ca s'o urmărim și murim fără «să o fi ajuns. Dragul meu, când te-am luat în «brațe după, nașterea ta și când, chemând mărturie «pe Cel-prea-nalt pentru făgăduela ce îndrăsniam «să fac, îmi închinam zilele mele pentru fericirea «ta, știam eu singur ce legătură făceam? Nu; «știam numai că făcându-te fericit, eram sigur că «fericit voi fi și eu. Făcând pentru tine această «cercetare folositoare, făceam un lucru folositor «pentru amândoi.

312. «Câtă vreme nu știm ce avem să facem, «înțelepciunea cere să stăm în nelucrare. Dintre «toate maximele, de aceasta are omul mai multă «nevoie și pe aceasta o urmează mai puțin. Căutând «fericirea fără să știi unde este, te expui a te depărta «de ea, a trece prin nenumărate primejdii și prin «drumuri pe cari te poți rătăci. Dar nu poate toată «lumea să stea în nelucrare. Ingrijorarea pe care «ne-o dă dorința bunului traiu ne îndeamnă să ne «înșelăm mai bine căutându-l decât să stăm și să

«nu facem nimic. Apoi odată porniți din locul în care puteam să-l cunoaștem, nu ne mai putem întoarce.

313. «Găsindu-mă și eu tot așa de neștiutor, încercam să mă feresc de aceeaș greșală. Luându-te sub îngrijirea mea, m'am hotărât să nu fac niciun pas de prisos și să te împiedic și pe tine de a face. M'am ținut pe drumul naturii, așteptând să-mi arate ea drumul fericirii. S'a întâmplat să fie acelaș și am mers pe el, fără să mă gândesc.

314. «Fii martorul meu, fii judecătorul meu; te voi primi în totdeauna. Primii tăi ani n'au fost jertfiți pentru anii următori: te-ai bucurat de tot ce ți-a dat natura. Dintre nevoile la cari te-a silit și de cari nu te-am putut feri, ai simțit numai pe cele ce puteau să te întărească pentru altele. N'ai suferit nici un rău decât numai ca să fii păzit de altul mai mare. N'ai cunoscut nici ura nici robia. Slobod și mulțumit, ai rămas drept și bun, căci pedeapsa și vițiul sunt nedespărțite și omul se face rău numai când e nenorocit. O! de s'ar prelungi până la bătrânețe aducerea aminte a copilăriei tale! Sunt sigur că niciodată inima ta cea bună nu și-o va reaminti, fără să binecuvinteze mâna care a condus acea copilărie.

315. «Când ai ajuns în vârsta rațiunii, te-am ferit de opinia oamenilor. Când inima ta a ajuns să știată, te-am păzit de stăpânirea pasiunilor. Dacă aș fi putut prelungi această liniște lăuntrică până

«la sfârșitul vieții tale, opera mea ar fi fost asi-
 «gurată și tu ai avea totdeauna toată fericirea cât
 «e dat unui om să aibă. Dar, dragul meu Emil,
 «în zadar am înmuiat sufletul în apele Styxului¹;
 «nu l-am putut face peste tot invulnerabil. Se ridică
 «acum un dușman nou, pe care n'ai învățat încă
 «să-l înfrânghi, și de care eu nu te-am putut scăpa.
 «Acest dușman ești tu însuși. Natura și norocul te
 «făcuse liber. Puteai să înduri sărăcia, puteai să
 «suferi durerile trupești, căci cele sufletești îți erau
 «necunoscute. Nu erai legat de nimic decât numai
 «de starea de om și acum te țin toate legăturile
 «pe cari singur ți le-ai făcut. Invățându-te să do-
 «rești, ai ajuns robul dorințelor tale. Fără să se
 «schimbe nimic în tine însuși, fără să te supere,
 «fără să te atingă ceva, câte dureri nu-ți pot acum
 «lovii sufletul! Câte boale nu poți simți, fără să
 «fii bolnav! Câte morți fără să mori! O minciună,
 «o greșeală, o îndoială pot să te aducă la desnă-
 «dejde.

316. «In piesele de teatru vedeai eroi, supuși
 «unor groaznice dureri, cari făceau să răsune scena
 «de țipetele lor nebane, cari se întristau ca femeile,
 «plângeau ca copiii și-și dobândiau astfel aplausele
 «publicului. Adu-ți aminte cum te supărau acele
 «tânguiri, acele țipete, acele plânsete, când le vedeai
 «la oameni dela cari ar fi trebuit să aștepti fapte
 «de hotărîre și de statornicie». „Cum! ziceai tu ne-

¹ Adică i l-a întărit. Vezi § 55 din Cartea I.

„căjit, acestea sunt exemplele cari ni se dau ca să
 „le urmăim, acestea sunt modelele de imitat? Ce?
 „le e teamă că omul nu va fi destul de mic, destul
 „de nenorocit, destul de slab, dacă nu-i vor lăuda
 „slăbiciunea sub falsa imagine a virtuții?”. «Dragul
 «meu prieten, fii de acum înainte mai indulgent
 «pentru teatru: ai ajuns și tu unul din eroii lui.

317. «Tu știi să suferi și să mori. Tu știi să
 «te supui legii necesității în durerile trupesti; dară
 «până acum nu ai supus unei legi pornirile inimii
 «tale și toată turburarea vieții se naște mai mult
 «din pornirile sufletești de cât din trebuințele noastre.
 «Dacă dorințele noastre se întind foarte departe,
 «puterea noastră e aproape de nimic. Prin dorințele
 «sale, omul este legat de o mie de lucruri, iar
 «prin el însuși nu e legat de nimic, nici chiar de
 «propria sa viață. Cu cât își mărește înclinările, cu
 «atât își înmulțește necazurile. Pe pământ totul e
 «trecător: tot ce iubim va pieri mai curând sau
 «mai târziu și noi ne prindem de aceste lucruri
 «ca și cum ar putea să dăinuească veșnic. Că groază
 «ți-a produs numai bănuiala despre moartea Sofiei!
 «Ce? ești sigur că va trăi totdeauna? N'ai auzit
 «niciodată să moară cineva la vârsta ei? Dragul
 «meu copil, ea trebuie să moară și poate înaintea
 «ta. Cine știe dacă în acest moment ea trăiește?
 «natura te-a ursit să ai o singură moarte și tu te
 «osândești la a doua; ajungi deci să mori de
 «două ori.

318. «Supus astfel pasiunilor tale fără rânduială,
 «tu vei fi foarte de plâns. Totdeauna cu lipsuri,
 «totdeauna cu pierderi, totdeauna cu temeri, nu te
 «vei bucura nici de câte ți se vor îngădui să-ți
 «rămâie. Frica să nu pierzi totul te va face să nu
 «ai nimic. Voind să ascuți numai de pasiunile
 «tale, nu le vei putea mulțumi nici odată. Totdea-
 «una vei alerga după odihna și odihna va fugi
 «totdeauna dinnaintea ta; vei fi nenorocit și-ți vei
 «face rău. Și cum ai putea să nu fii astfel, dacă
 «n'ai nici o lege care să-ți stăpânească dorințele
 «tale neînfrânate? Dacă nu poți îndurâ niște lipsuri
 «fără voia ta, cum ai putea să-ți impui cu voie,
 «cum vei putea să jertfești înclinarea ta pentru
 «datorie și cum te vei împotrivi inimei ca să ascuți
 «rațiunea? Tu nu vrei nici să mai vezi pe acela
 «care te-ar înștiința despre moartea iubitei tale;
 «cum dar ai privi pe acela care ar vrea să ți-o
 «răpească vie, care ar îndrăzni să-ți spună că ea a
 «murit pentru tine, căci virtutea te desparte de ea?
 «Dacă trebuie să trăești cu ea orice s'ar întâmplă,
 «dacă Sofia va fi măritată sau nu, dacă tu vei fi
 «liber sau nu, dacă ea te va iubi sau te va urî, dacă
 «familia ți-o va da sau ți-o va refuza, tu vei vrea
 «să fie a ta cu ori și ce preț. Spune-mi deci dacă
 «va fi vre-o crimă la care să se oprească acela
 «care n'are altă lege decât dorințele inimei sale și
 «care nu știe să se împotrivească niciunei dorințe?

319. «Dragul meu, nu există fericire fără curaj,

«nici virtute fără luptă. Cuvântul *virtute* e la origine
 «tot una cu *vârtute*, *putere*¹, puterea este temeliea
 «oricărei virtuți. Virtutea o are numai cel slab din
 «fire și puternic din voință: numai în aceasta stă
 «meritul omului drept. De și numim pe D-zeu drept,
 «nu-l numim virtuos, căci el n'are nevoie de efort
 «ca să facă binele. Am așteptat să ajungi în stare
 «de a mă înțelege pentru a-ți explica acest cuvânt
 «așa de mult luat în deșert². Câtă vreme virtutea
 «nu costă nimic ca s'o îndeplinești, ai puțină nevoie
 «să o cunoști. Această nevoie vine când se deșteaptă
 «pasiunile: pentru tine a și venit.

320. «Te-am crescut cu totul simplu; cum cere
 «natura și, în loc să-ți propoveduesc niște îndă-
 «toriri silnice, te-am ferit de viciile cari fac ca
 «aceste îndatoriri să fie silnice. Am vrut să fac ca
 «minciuna să fie mai mult nefolositoare pentru tine
 «decât urâtă. N'am stăruit mult să te deprinzi a
 «da fiecărui ce este al său, ci mai mult să te în-
 «grijești numai de ce este al tău. Te-am făcut mai
 «mult bun decât virtuos. Acela însă care e numai
 «bun rămâne bun numai câtă vreme vrea să fie
 «așa: bunătatea se sdrobește și pierе, lovită de

¹ În românește se potrivește de minune această observație fi-
 lologică a lui Rousseau. Din latiniul *virtus* vine vorba românească
 veche *vârtute* și neologismul *virtute*.

² *Petitain* pune aici ca notă următorul pasagiu din Montaigne
 (cartea II cap. XI). «Se pare că cuvântul *virtute* presupune greu-
 tate și contrast și nu se poate exercita fără împotriviri. De aceea
 numim pe D-zeu bun, puternic și drept, dar nu-l numim virtuos.
 Faptele lui sunt toate simple și fără efort».

«pasiunile omenești. Omul care e numai bun e bun
«numai pentru sine¹.

321. «Care om este deci *virtuos*? Acela care
«știe să-și învingă pornirile, căci el ascultă de ra-
«țiuinea și de conștiința sa, își face datoria, respectă
«ordinea și nimic nu-l poate depărtă dela acestea.
«Până aci erai liber numai în aparență: aveai liber-
«tatea neliberă a unui sclav căruia nu i s'a dat
«încă nici o poruncă. Acum fii liber în adevăr,
«învață să-ți fii singur stăpân. Poruncește inimii
«tale, Emil, și vei fi *virtuos*.

322. «Iată deci că ai să faci o nouă ucenicie,
«ucenicie mai grea decât cea dintâiu; căci natura
«ne scapă de relele pe cari ni le dă ea sau ne
«învață a le îndurà; dar nu ne spune nimic pentru
«cele cari vin *dela noi*, ci ne lasă la voia noastră.
«Ne lasă, jertfe ale pasiunilor noastre, să cădem
«sdrobiți de deșertele noastre dureri, ba să ne și
«lăudăm cu niște lacrimi de cari ar trebui să ne
«fie rușine.

323. «Ai ajuns la prima ta pasiune. E poate
«singura vrednică de tine. Dacă știi să fii om și

¹ G. Petittain notează că aceeaș idee se găsește într'o scrisoare a lui Rousseau către Marchizul de Mirabeau (31 Ian. 1767); acolo însă e modificată. «Imi vei zice că a fi bun numai pentru sine este «a nu fi bun de nimic. Dar poți fi cu adevărat bun pentru tine «însuți fără să fii, într'un fel oarecare, bun și pentru ceilalți? Nu «apartine însă oricărui amic al oamenilor să fie și binefăcătorul lor «real. Eu n'am nici situație, nici avere, îmbătrânesc, sunt bolnav, «părăsit, persecutat, urât de oameni și vrând să fac bine aș face «rău, mai ales mie însumi. Natura și oamenii m'au scos din slujbă: «primesc aceasta și vreau să profit chiar».

«s'o stăpânești, ea va fi și cea din urmă, căci pe
 «toate celelalte le vei supune și vei ascultă numai
 «de poruncile virtuții.

324. «Știu bine că pasiunea aceasta nu e cri-
 «minală, că poate să fie foarte curată în niște inimi
 «foarte curate. Născută de onestitate, a fost hrănită
 «de nevinovăție. Ce fericită e, în adevăr, iubirea
 «voastră! Virtutea își adaogă farmecul său pe lângă
 «al amorului și legătura dulce care vă așteaptă
 «este și răsplata înțelepciunii voastre ca și a dra-
 «gostei dintre voi. Dar vorbește-mi cu toată sin-
 «cêritatea și spune-mi dacă această pasiune, așa
 «curată cum este, n'a pus stăpânire pe tine? Nu
 «te-a făcut și ea rob? Și dacă mâine n'ar mai fi
 «nevinovată, ai înăbuși-o chiar mâine? A venit
 «vremea să-ți încerci puterile; când va fi nevoie de
 «ele, va fi prea târziu. Incercările acestea primej-
 «dioase trebuie să se facă departe de primejdie. Nu
 «se deprinde nimeni la luptă în fața dușmanului,
 «ci se pregătește înainte de războiu, pentru ca la
 «războiu să fie gata.»

325. «Este o greșeală să deosibești pasiunile
 «permise de cele nepermise și să te dai celor dintâiu,
 «să fugi de celelalte. Toate pasiunile sunt bune
 «câtă vreme ești stăpânul lor; toate sunt rele când
 «ești robul lor. Natura ne oprește să ne întindem
 «dorințele mai departe decât puterile noastre. Ra-
 «țiunea ne oprește de a voi ceace nu putem să
 «dobândim. Conștiința nu zice să fugim de ispită,

«ci să nu ne lăsăm pradă ispitei. Nu stă în pu-
 «terea noastră să avem sau să nu avem pasiuni,
 «dar stă în puterea noastră să domnim peste ele.
 «Toate sentimentele pe cari putem fi stăpâni sunt
 «legiuite; toate cele cari ne stăpânesc sunt crimi-
 «nale. Nu e vinovat bărbatul care iubește pe soția
 «altuia, dacă pune această nenorocită pasiune sub
 «porunca datoriei morale; dar este vinovat cel care
 «iubește pe însăș soția sa, dacă jertfește totul pentru
 «această iubire.

326. «Nu așteptă dela mine niște regule lungi
 «de morală: nu-ți pot da decât una singură care
 «te cuprinde pe toate. Fii om; mărginește-ți inima
 «în hotarele acestei condițiuni. Află și studiază
 «aceste hotare. Oricât de înguste ar fi, nu e nimeni
 «nenorocit cât timp se ține înlăuntrul lor. E ne-
 «norocit când vrea să treacă dincolo de ele; e ne-
 «norocit când, ascultând dorințele-i nebune, crede
 «că este cu putință ceace nu e; e nenorocit când
 «își uită starea sa de om și-și alcătuește altele
 «închipuite și cade iarăș într'a sa. Este supărătoare
 «numai lipsa lucrurilor la cari crezi că ai drept.
 «Când este învederată neputința de a le dobândi,
 «te depărtezi de ele; dorințele fără nădejde nu
 «chinuesc pe nimeni. Pe cerșetor nu-l necăjește
 «dorința de a fi rege; regele nu vrea să fie zeu,
 «decât când crede că nu mai e om.

327. «Izvorul celor mai mari nenorociri ale noastre
 «sunt iluziile mândriei; pe când privirea mizeriei

me

«omenești face pe înțelept să fie totdeauna moderat.
«El stă la locul lui și nu se turbură niciodată ca
«să iasă de aci. Nu-și prăpădește degeaba puterile
«ca să se folosească de ceeace nu poate păstră; ci
«din potrivă, întrebuintându-le pe toate pentru a
«stăpâni ceeace are, e în adevăr, mai puternic și
«mai bogat prin ceeace dorește mai puțin decât
«noi. Sunt muritor și pieritor: de ce mi-aș face
«niște legături veșnice pe acest pământ, de vreme
«ce totul se schimbă, toate trec, iar eu, mâine poate
«voiu dispărea? O, Emil! o fiul meu! dacă te-aș
«pierde, ce mi-ar mai rămânea din mine? Totuș
«trebuie să mă deprinz cu gândul că te voiu pierde,
«căci nu știe nimeni când îmi vei fi răpit.

328. «Dacă vrei deci să trăești fericit și înțelept,
«nu-ți legă sufletul decât de *frumusețe*, care nu
«piere niciodată; mărginește-ți dorințele după con-
«dițiunea în care te găsești; pune datoriile morale
«înaintea înclinărilor; ~~aplică legea~~ ^{necesității}¹ la
«lucrurile morale; deprinde-te să pierzi ceeace poate
«să-ți fie răpit și să părăsești orișice când virtutea
«îți poruncește; învață-te să te ții deasupra împrе-
«jurărilor și să-ți poți desprinde inima fără să ți-o
«sfășii; să fii curajos în nenorocire, ca să nu fii
«niciodată nenorocit, să fii hotărît în îndeplinirea
«datoriei, ca să n'ajungi niciodată criminal. Atunci
«vei fi fericit, chiar împotriva soartei, și înțelept,
«chiar împotriva pasiunilor. Atunci vei găsi, în însăși

¹ Vezi § 35—36 cartea II.

«stăpânirea bunurilor trecătoare, o mare mulțumire
 «pe care nimic n'o va putea turbura; le vei stăpâni
 «fără să te stăpânească și vei simți că omul se
 «bucură numai de ceea ce știe să piarză. E adevărat
 «că nu vei avea iluzia unor închipuite plăceri; dar
 «nu vei avea nici durerile cari sunt fructul lor.
 «Vei câștiga mult dintr'aceasta, căci durerile sunt
 «dese și reale, iar plăcerile sunt rare și himerice.
 «Invingând toate opiniile înșelătoare, vei învinge și
 «pe aceea care dă vieții un preț așa de mare. Ți
 «vei petrece viața fără să te turburi și o vei sfârși
 «fără să te îngrijești, căci te vei lipsi de ea ca de
 «orice alt lucru. Poate că alții, înspăimântați, so-
 «cotesc că, sfârșind viața, încetează de a exista;
 «tu însă, cunoscându-i deșertăciunea, vei crede că
 «începi a exista. Moartea este sfârșitul vieții celui
 «rău și începutul vieții celui drept».

329. Emil mă ascultă cu băgare de seamă, dar și
 cu îngrijorare. Se teme ca introducerea aceasta a
 mea să n'aibă vreo concluziune tristă. Presimte că
 dacă-i arăt nevoia de a-și exercita puterea sufletească,
 am de gând să-l supun la acest greu exercițiu.
 Ca un bolnav care tremură când vede că se apropie
 medicul, așa și el crede că se apropie mâna care
 va atinge rana și-i va produce dureri, dar în acelaș
 timp îi va aduce vindecare.

330. Nesigur, turburat, grăbit să știe unde vreau
 să ajung, în loc să răspundă, mă întrebă cu frică:
 — «Ce să fac?» zise aproape tremurând și neîn-

drăsnind să ridice ochii spre mine. — «Ce să faci? răspund eu cu hotărîre, trebuie să părăsești pe Sofia». — «Ce spui? strigă el supărat. Să părăsesc pe Sofia? «S'o părăsesc, s'o înșel, să fiu un trădător, un înșelător, un om care să-mi calc jurămintele!» — «Ce fel? îl întrerup eu, dela mine o să învețe Emil să merite asemenea nume?» — «Nu, zise el furios, nici dela d-ta nici dela altcineva. Voiu ști, fără voia d-tale, să-ți păstrez opera; voiu ști să nu le merit».

331. Mă așteptam la această primă izbucnire; o las să treacă, fără să mă impresionez. Dacă n'aș avea eu moderațiunea pe care i-o cer lui, aș predică în pustiu. Emil mă cunoaște destul de bine și știe că n'aș fi în stare să-i cer ceva rău; dar știe bine că ar face rău, dacă ar părăsi pe Sofia, în înțelesul ce dă el acestui cuvânt. Așteaptă deci să mă explic. Atunci reiău cuvântul:

332. «Crezi, dragă Emil, că un om — în orice situație s'ar află — ar putea să fie mai fericit de cât ești tu de trei luni încoace? Dacă crezi, îndreptează-ți greșeala. Înainte de a gustă plăcerile vieții, tu i-ai sorbit toată fericirea. Dincolo de ce ai simțit tu, nu mai e nimic. Mulțumirea simțurilor e trecătoare; inima pierde totdeauna dintr'aceasta. Ceeace ai simțit tu, nădăjduind, nu vei simți niciodată în realitate. Imaginația îți împo-dobește dorința ta; îndată însă ce ai pus stăpânire pe ceeace doriai, podoba se risipește. În afară de ființa care există prin ea însăși, nu este frumos

«decât ceace nu există. Dacă starea de lucruri de
 «azi ar putea să ție totdeauna, aș zice că ai găsit
 «tu fericirea supremă; dar tot ce e omeneș' poartă
 «în sine slăbiciunea omenească; totul are un sfârșit;
 «tot e trecător pentru om; iar dacă starea care ne
 «face fericiți ar rămâne totdeauna, deprinderea ne-ar
 «face să ne săturăm. Dacă nu se schimbă nimic,
 «inima omului se schimbă. Ori fericirea ne pără-
 «sește ori o părăsim noi.

333. «Timpul, pe care-l uitaseși, a trecut, pe când
 «te găsi ai în fericire. Vara a trecut, iarna se apropie.
 «Dacă am putea să ne urmăm drumurile noastre în
 «acest anotimp friguros, n'ar voi familia ei să ne lase.
 «Trebue deci, fără voia noastră, să ne schimbăm
 «felul de traiu, căci cel de azi nu mai poate să
 «ție. Citește în ochii tăi, că nu te încurcă această
 «greutate: declarația Sofiei și dorințele tale proprii
 «îți dictează un mijloc ca să te ferești de zăpadă
 «și să nu mai ai nevoie de călătorie ca s'o vezi.
 «Lucrul e ușor, fără îndoială; dar cum vine primă-
 «vara, zăpada se topește și căsătoria rămâne; trebue
 «să te gândești la toate anotimpurile.

334. «Vrei să te însori cu Sofia și sunt d'abiă
 «cinci luni decând o cunoști. Vrei s'o iei în căsătorie
 «nu pentru că ești potrivit cu ea, ci pentru că-ți place:
 «par'că amorul nu se poate înșelă niciodată în pri-
 «vința potrivirii dintre două persoane; par'că nu
 «sunt părechi cari au început prin a se iubi și au
 «sfârșit prin a se urî! Știu că ea e virtuoașă; dar

«aceasta este oare de ajuns? Este destul ca două
 «persoane să fie oneste, pentru a putea să trăească
 «împreună? Eu nu mă îndoiesc de virtutea, ci de
 «caracterul ei. Oare caracterul unei femei se arată
 «într'o zi? Știi în câte situații trebuie s'o fi văzut,
 «ca să-i cunoști cu temeiul firea? Patru luni de
 «afecțiune pot fi cheazășie pentru toată viața? Poate
 «că, lipsind două luni, o vei uita. Poate că altul
 «așteaptă numai să te depărtezi tu ca să te înlo-
 «cuească în inima ei. Poate că, la întoarcere, o
 «vei găsi tot așa de indiferentă pe cât o găsești
 «acum de simțitoare. Sentimentele nu atârnă de
 «principii: ea poate rămâne foarte cinstită și să
 «nu te mai iubească. Pot să cred că ea va rămâne
 «statornică și credincioasă; dar cine-mi răspunde
 «de ea și cine-mi răspunde de tine, pe câtă vreme
 «n'ați fost puși la încercare? Aștepta-vei până când
 «această încercare va fi fără nici un interes? Ca
 «să vă cunoașteți, aștepta-veți până când nu vă
 «veți mai putea despărți?

335. «Sofia n'are nici optsprezece ani, tu d'abiă
 «ai împlinit douăzeci și doi: aceasta e vârsta amo-
 «rului, nu a căsătoriei. Grozavi părinți de familie
 «ați mai fi! Ca să știți să creșteți copiii, așteptați
 «cel puțin să nu mai fiți voi înșivă copii. Nici nu
 «știi cât de primejdioasă este sarcina înainte de
 «vreme și câte fete măritându-se prea timpuriu au
 «suferit în constituția lor, li s'a ruinat sănătatea
 «și li s'a scurtat viața? Câți copii n'au rămas

«piperniciți și slabi, fiind purtați într'un corp care
 «nu erà pe deplin format? Când mama și copilul
 «cresc în acelaș timp și când substanța trebuin-
 «cioasă pentru creșterea amândurora se împarte,
 «nici unul nici altul n'au ceeace le trebuie. Cum
 «se poate să nu sufere amândoi?» Dacă cunosc
 pe Emil, pot fi sigur că mai bine va voi să aibă
mai târziu femeie și copii sănătoși decât să-și
 mulțumească nerăbdarea în paguba vieții și a să-
 nătății lor.

336. «Să vorbim de tine. Dorești să fii soț și
 «tată. Gânditu-te-ai bine la îndatoririle ce urmează
 «de aci? Ajungând cap al unei familii, vei fi și
 «membru al statului. Știi tu ce însemnează a fi
 «membru al unui stat? Până acum ai studiat da-
 «toriile tale ca om; dar oare cunoști pe ale cetă-
 «țeanului? Știi tu ce însemnează guvern, legi,
 «patrie? Știi tu cu ce preț îți este îngăduit să
 «trăești și pentru cine trebuie să mori? Socotești
 «că ai învățat tot; dar nu știi încă nimic. Până
 «să iei un loc în rândueala cetățenească, învață s'o
 «cunoști și să știi ce loc ți se cuvine.

337. «Emil, trebuie să pleci de lângă Sofia; nu
 «zic s'o părăsești¹, căci dacă ai fi în stare să faci

¹ *Să pleci de lângă și să părăsești* traduc fr. *quitter* și *aban-
 donner*. Cuvintele franțuzești, în dicționarul lui Aaron, Hil și Poe-
 naru, sunt traduse ambele prin *a părăsi*, ba la vorba *quitter* se
 dă chiar exemplu: *il a quitté sa femme* = și-a năpustit nevasta.
 Rousseau, punându-le alături, le-a dat o deosebire de înțeles. Aceeaș
 deosebire am căutat s'o dau și eu prin cele două cuvinte românești.

«aceasta, ar fi o fericire pentru ea că nu te-a luat
 «de bărbat. Trebuie să pleci ca să te întorci vrednic
 «de ea. Să nu mergi cu îngâmfarea până a crede
 «că o meriți. He! cât îți mai rămâne de făcut!
 «Vino și-ți împlinește această nobilă îndatorire.
 «Vino să înveți cum să înduři lipsa Sofiei! Vino
 «să câștigi premiul staterniciei pentru ca, la întoar-
 «cere, să ai cu ce te laudă față de ea și să-ți dea
 «mâna nu ca un hatâr, ci ca o răsplată».

338. Nefiind încă deprins să se împotrivescă
 sieși, nefiind încă obișnuit să *dorească* un lucru
 și să *vrea* altul, tânărul meu nu se lasă, ci se
 împotrivesc, stărue. De ce să părăsească fericirea
 care-l așteaptă? Intârziând, n'ar arată că dispre-
 tuește mâna ce i se dă? Ce nevoie este să se
 depărteze de ea, pentru ca să învețe ce trebuie să
 știe? Și dacă e nevoie, de ce să nu-i lase chezașia
 întoarcerii prin legătura nedeslegată a căsătoriei?
 Să fie soțul ei, și e gata să mă urmeze; să fie
 uniți, și se depărtează fără teamă. — «Să vă uniți
 «ca să vă despărțiți? Ce contradicție, dragă Emil!
 «E frumos ca un bărbat să poată trăi fără iubita
 «lui; dar un soț nu trebuie să-și părăsească nicio-
 «dată soția, fără o trebuință. Ca să te scap de
 «îndoeli, văd că trebuie să fii silit și să poți zice
 «Sofiei că pleci fără voia ta. Ei bine! fii mulțumit;
 «dacă nu ascuți de rațiune, te vei supune altui
 «stăpân. N'ai uitat învoeala ce am făcut-o între
 «noi. Emil, trebuie să te depărtezi de Sofia; așa
 «voesc eu».

339. La acest cuvânt, lasă capul în jos, tace, stă un minut pe gânduri, apoi zice, privind-mă cu hotărîre: «Când plecăm?». — «Peste opt zile. «Trebue să pregătim pe Sofia. Femeile sunt mai «slabe, trebue să le iei cu binișorul; iar lipsa aceasta «este o datorie pentru tine, dar nu pentru ea; dă-i «voie s'o sufere cu mai puțină tărie decât tine».

340. Tare mă bat gândurile să merg cu povestirea, zi cu zi, a dragostei tinerilor până la despărțire, dar prea am obosit bunătatea cititorilor; să scurtăm ca să isprăvim odată. Indrăsni-va Emil să se arate față de iubita lui tot așa de hotărît cum s'a arătat față de mine? O cred, căci această hotărîre trebue să vie din însăși tăria iubirii lui. Ar fi mai turburat în fața ei, dacă l-ar costă mai puțin plecarea aceasta; ar părăși-o ca un vinovat și, pentru orice suflet cinstit, situația această e totdeauna supărătoare. Cu cât însă jertfa e mai simțitoare, cu atîta se poate fâli față de aceea din pricina căreia îi este greu s'o facă. Nu-i e teamă că ea se va îndoi de motivul care-l hotărăște. Par'că-i zice cu fiecare privire: «Sofio! citește în inima mea și fii cre-«dincioasă; iubitul tău nu e om fără virtute».

341. Din partea ei, Sofia caută să îndure cu demnitate o asemenea lovitură neprevăzută. Se silește să arate că nu-i pasă, dar ea n'are, ca Emil, cinstea luptei și a izbândeii și de aceea stăpînirea de sine e mai puțin statornică. Fără să vrea, plînge, geme și teama că va fi uitată mărește durerea des-

părțirii. Nu plânge însă în fața iubitului ei și nu lui îi spune temerile sale: s'ar omori mai lesne decât să lase a i se auzi măcar un suspin în fața lui. Eu însă îi aud plânsetul, îi văd lacrimile, căci pe mine se face că mă ia drept tănuitor. Femeile sunt iscusite și știu să se prefacă: cu cât vorbește de rău în ascuns, în potriua tiraniei mele, cu atât caută să mă lingusească fiindcă simte că soarta ei este în mâinile mele.

342. O mângâiu, o liniștesc, iau pe răspunderea mea pe iubitul ei, aș putea zice pe soțul ei. Să-i fie credincioasă, cum îi va fi și el, vreme de doi ani și atunci îi jur că-i va fi soț. Are pentru mine destulă stimă și de aceea crede că nu vreau s'o înșel. Eu sunt chezașul fiecăruia față de celălalt. Inimile lor, virtutea lor, onestitatea mea, încrederea părinților, toate sunt temelii sigure pentru a fi liniștiți. Dar ce poate rațiunea în fața slăbiciunii! Se despart ca și cum ar fi să nu se mai revadă.

343. Atunci Sofia și-aduce aminte de părerea de rău a Eucharisei¹ și crede că este în adevăr în locul ei. Să nu lăsăm însă, în timpul lipsei noastre, să se deștepte în sufletul ei un asemenea amor caprițios. Ii zic într'o zi: «Sofio, fă un schimb de cărți cu Emil: dă-i «*Telemac*», ca să «învețe a semăna cu el; să-ți dea «*Privitorul*», «pe care-ți place să-l citești². Studiază acolo dato-

¹ Vezi § 167 tot din cartea V.

² *Privitorul* de care se vorbește aci este o scriere (ce apărură ca o revistă) intitulată «*Spectator*», publicată de scriitorul englez

«riile femeilor cinstite și gândește-te că acestea vor «fi datoriile tale, peste doi ani». Acest schimb e pe placul amândurora: pare că le mărește încrederea. În fine iată ziua tristă a despărțirii.

344. Vrednicul părinte al Sofiei, cu care am pus la cale totul, mă îmbrățișează; apoi, la o parte, îmi spune aceste cuvinte cu glas serios și cam apăsător: «Am făcut totul ca să-ți fiu pe plac; știam că am «aface cu un om de onoare. Îmi rămâne să-ți spun «numai un cuvânt. Adu-ți aminte că elevul d-tale «a semnat contractul de căsătorie¹ pe gura fetei «melé»².

345. Ce deosebire între puterea de stăpânire a celor doi iubiți! Emil, pornit, înflăcărat, turburat, nemai știind aproape ce face, strigă, varsă râuri de lacrimi pe mâinile tatălui, ale mamei, ale fetei, îmbrățișează suspinând pe toți ai casei, spune de o mie de ori aceleași lucruri într'o zăpăceală care ar provoca râsul în orice altă împrejurare. Sofia, tristă, palidă, cu ochii stinși, cu privirea întunecată, stă pe loc, nu zice nimic, nu plânge, nu vede pe nimeni, nici chiar pe Emil. De geaba, el o ia de

---

Iosef Addison (1672—1719). E un tablou al moravurilor societății engleze din secolul XVIII. O traducere franceză s'a publicat în Amsterdam pe la 1726: *Le spectateur ou le Socrate moderne, où l'on voit un portrait naïf des mœurs de ce siècle* (Privitorul sau Socrate modern, în care se vede un portret naiv al moravurilor acestui secol). Se vede că scrierea era citită și pe vremea când seria Rousseau.

¹ La Francezi expresia aceasta e foarte uzitată. Ei obișnuiesc să facă căsătoria în ziua când se semnează contractul.

² Vezi § 249, tot cartea V.

mâini, o strânge în brațe; rămâne nemișcată, nesimțitoare la toate plânsetele și mângâierile lui, la tot ce face: pentru ea, el a și plecat. Starea ei e mult mai mișcătoare decât plânsul nepotrivit și regretele sgomotoase ale iubitului ei. El vede, simte, i se sfâșie inima. D'abia îl târâsc; dacă l-aș mai lăsa un minut, n'ar mai vrea să plece. Sunt încântat că pleacă cu această tristă priveriște în suflet. Dacă vreodată ar fi pe cale să uite pe Sofia, i-aș arătă-o așa cum a văzut-o în momentul plecării și ar trebui să aibă inima cu totul înstreinată de ea, pentru ca să nu reușesc a-l apropiâ de dânsa.

DESPRE CĂLĂTORII ¹

346. Se întreabă dacă e *bine ca tinerii să călătorească* și se discută mult asupra acestei chestiuni. Dacă s'ar pune altfel întrebarea: *e bine ca oamenii să fi călătorit?* poate că n'ar fi atâta discuție.

347. Prea multa întrebuintare a cărților omoară știința. Crezând că știi cele citite, te crezi scutit de a le mai învăța. Citirea prea multă face numai niște ignoranți cari se cred învățați. În nici unul din veacurile literare ² nu s'a citit așa mult ca în al nostru și în nici unul n'a fost așa de puțină învățătură. În nici o țară din lume nu sunt și nu se tipăresc atâtea cărți ca în Franța și nicăeri, cu toate acestea, nu se cunosc mai puțin ca în Franța

¹ § 346—461. Acesta nu-i un simplu episod. Emil a crescut «ca om» el e merit să devină soț și cap de familie; el trebuie acum să-și ocupe și rangul în societatea burgheză, pe care trebuie să o cunoască prin călătorii întreprinse prin diferite țări. Tratatetele mai vechi de educație au firește toate câte un capitol despre călătorii, căci ele-s scrise pentru clasele mai înalte sociale al căror tineret își dobândește educația definitivă prin călătorii. (*Nota lui Saltwürk*). În cartea lui Locke (trad. Coșbuc) capitolul 212 (Partea 2-a) e consacrat călătoriilor.

² Adică în epocele vestite pentru dezvoltarea literaturii.

geniul și moravurile altor națiuni. Mormanul acesta de cărți ne face să uităm cartea lumii sau, dacă o mai citim, fiecare se mărginește la foaia lui. Dacă n'aș cunoaște vorba «Poate fi cineva Persan?» aș ghici, când aș auzi-o, că vine dintr'o țară în care prejudecățile naționale sunt mai puternice, și dela sexul care le propagă mai mult¹.

348. Un Parizian crede că cunoaște pe oameni, și cunoaște numai pe Francezi. În orașul său, care e totdeauna plin de streini, el se uită la fiecare strein ca la un fenomen extraordinar, care n'ar aveà pereche în restul universului. Trebuie să cunoști de aproape pe burghezii acestui oraș mare, trebuie să fi trăit cu ei, ca să-ți vie să crezi că niște oameni așa de spirituali, pot să fie așa de stupizi. Și mai ciudat este că fiecare dintre ei a citit de zece ori poate descrierea țării al cărei locuitor îl umple de mirare.

349. E peste puterea omenească să pătrunză și prin prejudecățile autorilor și prin ale noastre, ca să ajungă la adevăr. Mi-am petrecut viața citind povestiri de călătorii și n'am găsit niciodată două cari să-mi dea aceeaș idee despre acelaș popor. Comparând puținele văzute de mine cu cele citite, am ajuns să las deoparte pe *călători* și să-mi pară rău de timpul pe care l-am pierdut cu gândul să învăț ceva din cărțile lor, convins că în privința observațiunilor de orice fel nu trebuie să citești, ci

¹ Vocește a vorbi de Francezi.

trebuie să vezi. Acest lucru ar fi adevărat, chiar dacă toți călătorii ar fi sinceri și ar spune numai ce au văzut și ce cred, fără să prefacă adevărul decât doară întrucât s'a înfățișat ochilor lor cu altă culoare. Ce să mai zici însă, când trebuie să descurci adevărul din minciunile și din reaua lor credință?

350. Să lăsăm cărțile laudate, pe seama celor cari se mulțumesc cu ele. Ele sunt bune ca și meșteșugul lui Raymond Lulle, ca să înveți a flecări ceace nu știi ¹. Ele sunt bune ca să *dreseze* pe Platonii de cincisprezece ani ² pentru a face filozofie în anumite cercuri, sau ca să instruească o societate despre moravurile Egiptului sau ale Indiilor după mărturia lui Paul Lucas sau a lui Tavernier ³.

351. Socotesc drept o maximă netăgăduită că *cine a văzut numai un popor nu cunoaște oa-*

¹ *Raymond Lulle* (1235—1315), unul din scriitorii vestiți ai evului mediu, vestit mai ales prin mulțimea și varietatea operelor sale. Unii biografi socotesc numărul lor la 486. Spaniol de felul lui, a scris în spaniola, în latinește, în araba. «*Meșteșugul cel mare*» este o încercare de a așeză diferitele idei materiale și formale în trei cercuri, cari se învârtesc în jurul aceluiaș punct și prin amestecul lor dau naștere la toate combinațiile posibile.

² *Platonii de 15 ani* sunt tinerii cari au învățat multe din cărți fără să poată pătrunde lucrurile și cari se găsesc în situația animalelor *dresate*, cari execută anume mișcări fără a-și da seama de ele.

³ *Paul Lucas* (1664—1437), călător și scriitor francez, a umblat prin Siria, Turcia, Grecia, Egipt și a publicat multe relații de călătorie «foarte adesea *exagerate*». *Jean Baptiste Tavernier*, călător francez (1605—1689), de origină belgian. A trăit prin Ungaria, Italia, Germania, Turcia, Persia, India și a scris o relație despre călătoriile sale. Rousseau, ca și Voltaire, l-au prețuit prea puțin.

menii, ci numai persoanele cu cari a trăit. Iată deci un alt fel de a formulă aceeaș chestiune a călătoriilor: Este destul ca un om cult să cunoască numai pe compatrioții săi sau e nevoie să cunoască și pe oameni în genere? Cred că aici nu mai încapă nici discuție nici îndoeală. Iată cum deslegarea unei probleme grele atârnă câteodată de modul de a o formulă.

352. Dar, ca să studiezi pe oameni, trebuie să străbați pământul întreg? Trebuie să te duci în Japonia ca să observi pe Europeni? Ca să cunoști *specia*, trebuie oare să cunoști pe toți indivizii? Nu. Sunt oameni cari seamănă așa de mult încât nu e nevoie să-i studiezi în deosebi. Cine a văzut zece Francezi i-a văzut pe toți. Despre Englezi și alte popoare nu se poate zice tocmai așa; dar e sigur că fiecare națiune are caracterul său propriu și specific, care se găsește prin inducțiune, nu observând pe un om singur, ci pe mai mulți. Cine a comparat zece popoare, cunoaște omenirea, precum cine a comparat zece Francezi cunoaște pe Francezi.

353. Ca să te instruești, nu e destul să alergi din țară în țară, ci să știi a călători. Ca să observi, trebuie să ai ochi și să privești la obiectul pe care vrei să-l cunoști. Sunt mulți pe cari călătoriile îi instruesc și mai puțin decât cărțile, fiindcă nu știu să cugete. În cărți, spiritul lor este barem călăuzit de autor, pe când în călătorii nu pot să vadă nimic prin ei înșiși. Alții nu se instruesc de loc, fiindcă

nu vor. Scopul lor este așa de deosebit, încât călătoria însăși nu-i interesează: numai printr'o rară întâmplare se poate să vezi exact ceea ce n'ai în gând să privești. Francezii călătoresc mai mult decât toate popoarele; dar fiind prea pătrunși de obiceiurile lor, confundă între ele toate lucrurile cari nu se aseamănă cu acestea. În toate colțurile lumii sunt Francezi. În nici o țară nu găsești așa de mulți oameni umblați, ca în Franța. Cu toate acestea, dintre toate popoarele Europei, ei cunosc mai puțin pe celelalte popoare, deși au văzut mai multe. Englezul călătorește și el, dar cu totul altfel; se vede că e scris ca aceste două popoare să fie protivnice în toate. Nobilimea engleză călătorește, iar cea franceză nu; poporul francez călătorește, poporul englez nu. Pentru cel din urmă mi se pare că deosebirea îi este spre laudă. Francezii urmăresc totdeauna un interes în călătoriile lor, pe când Englezii nu umblă să se procopsească în țări streine, afară numai dacă nu fac negoț și nu vin încărcăți cu fel de fel de lucruri. Ei călătoresc aruncând banii, nu lucrând: sunt prea mândri ca să se înjosească afară din țara lor. Din această pricină, ei se instruesc printre streini mult mai bine decât Francezii, cari au totdeauna altceva în gând. Cu toate acestea, Englezii au și ei prejudecăți naționale, ba mai mult decât oricare; dar acestea vin mai mult din pasiune decât din ignoranță. Englezul are prejudecățile mândriei; Francezului pe ale deșertăciunii.

354. Popoarele cele mai puțin cultivate sunt în deobște cele mai înțelepte; de aceea popoarele cari călătoresc mai puțin călătoresc mai bine: fiind mai puțin deprinse decât noi în cercetări ușuratică și mai puțin ocupate cu lucrurile cari alcătuesc deșarta noastră curiozitate, ele își îndreptează întreaga lor băgare de seamă spre ceea ce este în adevăr folositor. După cât știu, numai Spaniolii călătoresc în felul acesta. Pe când Francezul aleargă la artiștii unei țări, pe când Englezul pune să i se deseneze ceva în felul celor vechi, pe când Germanul își duce *albumul*¹ pe la toți învățații, Spaniolul studiază în tăcere cum e guvernul, poliția, cum sunt moravurile și, singur dintre cei patru, întorcându-se acasă aduce din câte a văzut vreo observație folositoare pentru țara sa.

355. Cei vechi călătoriau puțin, citiau puțin, scriau puține cărți. Cu toate acestea se vede din câte ne-au rămas dela dânșii, că ei se observau mai bine între dânșii decât observăm noi pe contemporanii noștri. Să nu ne ducem până la operele lui Omer, singurul poet care ne face să trăim în țările pe cari le descrie; dar trebuie să recunoaștem că Herodot, de și a scris istoria sa mai mult în narațiuni decât în reflexiuni, a zugrăvit însă într'însa moravurile mai bine de cât toți istoricii noștri, cari grămădesc în cărțile lor portrete și ca-

¹ Se vede că pe atunci Germanii aveau obiceiul să aibă albume cu autografe ale persoanelor distinse.

ractere ¹. Tacit a descris pe Germanii din timpul său mai bine decât cum a descris vreun scriitor pe cei de astăzi ². Sigur este că cei ce au studiat istoria antică cunosc pe Greci, pe Cartaginezi, pe Romani, pe Gali, pe Perși, mai bine decât cum cunoaște vreun popor din zilele noastre pe vecinii săi.

356. Trebuie să mărturisim asemenea că din zi în zi caracterele originale ale popoarelor se mai șterg și prin urmare devin mai greu de deosebit. Amestecându-se rasele și confundându-se popoarele, dispar văzând cu ochii acele deosebiri naționale cari altădată te izbiau la cea dintâiu privire. Altădată fiecare națiune eră mai închisă în ea însăși, comunicațiile erau puține, călătoriile rare, mai puține interese comune sau contrarii, mai puține legături politice și civile între un popor și altul; nu erau atâtea încurcături regești cari se numesc «negociațiuni»; nu erau ambasadori obișnuiți ai unei țări în alta. Rare ori se făceau călătoriile lungi pe mare, și puțin negoț se făcea în depărtare; iar cât se făcea, eră al prințului, care se slujiă de streini, sau al câtorva oameni nebăgați în seamă, cari n'aveau nici o influență și nu puteau să facă nici o apropiere între națiuni. Astăzi, între Europa și Asia sunt de o sută de ori mai multe legături decât

¹ Despre Herodot vezi § 111 din Cartea IV.

² E vorba de scrierea lui C. Corn. Tacit «Despre viața și moravurile Germanilor».

erau odinioară între Galia și Spania: Europa singură eră atunci mai risipită decât este astăzi pământul întreg.

357. Adăogați la acestea faptul că popoarele vechi se socotiau de baștină în țara pe care o ocupau și se găseau acolo de vreme îndelungată, astfel că pierduse amintirea despre veacurile depărtate, când strămoșii lor se așezase acolo; astfel clima putuse să aibă asupra lor niște înrăuriri trainice. Din potrivă, după năvălirile Romanilor, emigrările barbarilor au amestecat și confundat totul printre noi. Francezii de astăzi nu mai sunt înnați, albi la față și cu părul bălan ca altădată. Grecii nu mai sunt oameni frumoși, făcuți par'că pentru a servi ca modele artiștilor. Chiar figura Romanilor s'a schimbat ca și firea lor. Perșii, originari din Tartaria, pierd pe fiecare zi din urâciunea lor primitivă prin amestecul sângelui circazian. Europeanii nu mai sunt Gali, Germani, Iberi, Alobrogi, ei sunt toți niște Sciți degenerați, unii într'un fel, alții într'altfel, și în privința figurii și mai ales în privința moravurilor ¹.

358. Iată pentru ce vechile deosebiri dintre rase precum și însușirile aerului și ale pământului, se arătau cu mai multă putere în temperamentul, în

¹ Sallwürk observă că aceste afirmațiuni sunt exagerate și în multe privințe neexacte; totuș ele sunt caracteristice pentru punctul de vedere al lui Rousseau, adică: amestecul popoarelor a produs amestecul însușirilor fizice, intelectuale și morale și a făcut ca popoarele să semene prea mult între ele.

figura, în moravurile, în caracterele popoarelor decât cele din zilele noastre; acum nestatornicia europeană nu mai lasă vreme nici unei cauze naturale să-și producă efectul. Astăzi, când pădurile se taie, când bălțile sunt secate, când pământul se cultivă pe mai mare întindere dar mai rău ca altă dată, nu se mai vede nici chiar în înfățișarea pământului aceeași deosebire de la ținut la ținut și de țară la țară.

359. Asemenea cugetări vor face poate pe cineva să ia mai puțin în răs pe Herodot, Ctesias,¹ Pliniu,² cari au înfățișat pe locuitorii diferitelor țări cu trăsături mai originale și cu deosebiri mai mari decât vedem noi astăzi. Ar trebui să găsești pe aceiași oameni ca să recunoști aceleași figuri. Ar trebui să nu-i fi schimbat nimic, pentru ca să poată rămâne aceeași ca atunci. Dacă am putea privi deodată pe toți oamenii care au fost, nu rămâne îndoială că i-am găsi mai deosebiți din secol în secol în aceeași națiune decât îi găsim azi de la o națiune la alta.

360. Cu cât observațiunile devin mai greu de făcut cu atâta se fac cu mai puțină băgare de

¹ Ctesias (400 înainte de Christ.) medic la curtea Persană. a scris în 23 de cărți istoria Persiei și o descriere a Indiei. În franțuzește au fost traduse de Larcher. (*Nota lui Petitain*).

² Poate fi vorba de *Pliniu cel tânăr* (61--113), care, în «scrierile» sale vorbește, cu multe amănunte, despre viața și obiceiurile societății romane din vremea lui Traian, sau de *Pliniu cel bătrân* (23--73) cel înecat de lavă Vezuviului la Pompei, unchiul celui alt și care a scris despre «Răsboaiele Romanilor cu Germanii».

seamnă și mai rău. Acesta este un alt motiv care explică de ce nu izbutim în cercetările noastre asupra istoriei naturale a neamului omenesc. Din călătoriile noastre dobândim învățături numai pentru scopul în vederea căruia le-am întreprins. Dacă acest scop este filozofia cu sistemele ei, călătorul vede numai ce vrea să vadă. Dacă este interesul, el atrage toată atențiunea. Negotul și artele, cari amestecă și confundă popoarele, le împiedică și de a se studia între ele. Când au aflat folosul pe care-l pot trage unul dela altul, ce zor mai au să știe și altceva?

361. E bine ca omul să cunoască toate locurile în cari poate trăi, ca să-și aleagă pe acelea în cari poate trăi mai în tihnă. Dacă fiecare om s'ar mulțumi cu sine însuși, i-ar fi destul să cunoască numai întinderea țării care ar avea să-l hrănească. Sălbaticul care n'are trebuință de nimeni și nu râvnește la nimic, nu cunoaște și nu caută altă țară afară de a sa. Dacă nevoile îl silesc să iasă dintr'însa, fuge de ținuturile locuite de oameni, aleargă numai după animale și are trebuință numai de ele pentru a se hrăni. Noi însă, cari ducem viață socială și cari nu ne mai putem desbărâ de a mânca oameni ¹, avem interes de locurile unde se găsesc mai mulți oameni. Iată de ce se grămădește lumea la Roma, la Paris, la Londra. În capitalele acestea sângele omenesc se vinde totdeauna mai

¹ Adică Societatea sacrifică pe indivizi în interesul comunității.

ieften. Astfel cunoaştem numai popoarele mari şi popoarele mari seamănă toate unele cu altele.

362. Se zice că avem învăţaţi cari călătoresc pentru a se instrui. Greşală! Invăţaţii călătoresc şi ei pentru interes, ca şi ceilalţi. Nu se mai găsesc azi ca Platon şi Pythagora¹ sau, dacă or fi, sunt departe de noi. Invăţaţii noştri călătoresc după porunci dela Curte: sunt porniţi în grabă, li se plătesc cheltuelile, li se cere să vază cutare sau cutare obiect, care desigur nu este ceva moral. Pentru acest obiect îşi dau ei tot timpul, căci sunt oameni prea cinstiţi ca să fure banii ce li s'au dat. Dacă — în vreo ţară oarecare — sunt curioşi cari călătoresc pe socoteala lor, aceştia n'o fac ca să studieze pe oameni, ci ca să se facă cunoscuţi. Ei nu urmăresc ştiinţa, ci fala. Cum ar învăţa ei, în călătorii, să scuture jugul opiniunii, când tocmai pentru opinia lumii călătoresc?

363. E mare deosebire între o călătorie care se face pentru a vedeà ţări şi una pentru a vedeà popoare. Oamenii curioşi urmăresc totdeauna primul scop, al doilea fiind cu totul neînsemnat pentru ei. Cine vrea să filozofeze, trebuie să facă tocmai contrariul. Copilul observă lucrurile până când să ajungă a observà pe oameni. Omul trebuie să înceapă prin a observà pe semenii săi şi, dacă mai are timp, poate să observe şi lucrurile.

364. Este deci o greşală a conchide că sunt

¹ Platon şi Pythagora, filozofi greci.

zadarnice călătoriile, pentru că noi călătorim rău. Dar, recunoscând folosul călătoriilor, urmează că toată lumea trebuie să călătorească? Desigur, nu; ci numai puține persoane: numai oameni destul de stăpâni pe sine pentru ca să auză poveștile greșelii fără a se lăsa ispitiți de ea și pentru ca să vază exemplul viciului fără a se lăsa târați de el. Călătoriile dau pe față firea omului și o arată desăvârșit, făcând pe om bun sau rău. După ce ai străbătut lumea și vii acasă, ești cum vei fi în toată viața: firește, se întorc mai mulți răi decât buni, pentru că pleacă mai mulți înclinați spre rău decât spre bine. Tinerii creșcuți și conduși rău primesc, în călătoriile lor, toate viciile popoarelor pe cari le-au cercetat și niciuna din virtuțile lor. Cei de neam bun însă și ale căror însușiri firești li s'au cultivat cum trebuie, dacă și călătoresc cu gând de a se instrui, ei se înapoiază mai buni și mai înțelepți decât erau la plecare. Astfel va călători Emil al meu. Astfel a călătorit acel tânăr, vrednic de un veac mai ferice, ale cărui merite au fost admirate de Europa pusă în mirare și care a murit în floarea vârstei pentru patria sa, de și merită să trăească, iar mormântul său, împodobit numai de ale sale singure virtuți, a așteptat ca o mână streină să-l cinstească acoperindu-l cu flori ¹.

¹ Nota lui G. Petitain lămurește că aci trebuie să fie vorba despre contele de Gisors, pomenit și în cartea II § 325. Tânăr cu cele mai rare calități, el a murit la vârsta de 27 de ani (1758), după trei zile în urma bătăliei dela Crevelt, în care a fost rănit

365. Tot ce se face după porunca rațiunii trebuie să aibă niște reguli. Călătoriile, considerate ca o parte a educației, trebuie să aibă regulile lor. A călători *pentru a călători* înseamnă a rătăci, a fi vagabond; a călători *pentru a se instrui* este prea nelămurit: instrucțiunea care n'are un scop determinat nu e nimic. Aș vrea ca tânărul să aibă un interes bine simțit pentru a se instrui; acest interes bine ales ar hotărî felul învățaturii. M'am silit să-mi urmăresc într'aceasta metoda mea.

366. La început și-a studiat legăturile sale fizice cu celelalte ființe; apoi legăturile sale morale cu ceilalți oameni; acum trebuie să-și dea seama de legăturile sale civile cu concetățenii săi. Pentru aceasta, trebuie să înceapă studiând natura guvernului în genere, deosebitele forme de guvern și în fine guvernul particular al țării în care s'a născut, spre a vedea dacă-i vine la socoteală să trăiască acolo; căci fiecare om are un drept, ce nu i se poate tăgădui: ajungând vârstnic și stăpân pe sine, el e stăpân să strice și învoeala ce-l leagă de comunitate și să părăsească țara în care eră așezat. Numai rămânerea lui în țară după această vârstă este, pe tăcute, o întărire a legăturii părin-

de moarte. Cuvintele «*o mână streină*» zice Petitain că îl arată chiar pe Rousseau, care vrea să fie de rău, astfel, pe Francezi că n'au cinstit, cum trebuia, memoria acestui tânăr. Adnotatorul adaugă că aceasta s'a îndeplinit mai târziu prin elogiul făcut de ducele de Nivernois, socrul lui de Gisors, în discursul de recepție la Academie în 1770.

tilor și moșilor lui. Precum cineva are drept să renunțe la moștenirea tatălui său, tot așa are drept să renunțe la patria sa. Ba încă, locul nașterii fiind un loc al naturii, dacă renunță la el, însemnează că dă ceva cu adevărat al său. Teoretic vorbind, fiecare om, oriunde s'ar fi născut, rămâne liber, *pe socoteala sa*, afară numai dacă nu se supune, cu voință, legilor pentru a dobândi dreptul să fie apărat de ele.

367. Ii voi spune deci, cam așa: «Până acum
«ai trăit sub conducerea mea, căci nu erai în stare
«să te conduci singur. Te apropii însă de vârsta la
«care legea, lăsându-te stăpân pe avere, te face
«stăpân și pe persoana ta. Te vei găsi singur în
«societate, legat de tot, chiar de moștenirea părin-
«tească. Ai de gând să-ți faci un rost: foarte
«frumos, e una din îndatoririle¹ omului. Înainte
«însă de a te căsători, trebuie să știi ce om vrei
«să fii, cum vrei să-ți întrebuițezi viața, cum ai
«de gând să asiguri pâinea ta și a familiei tale;
«căci, de și grija aceasta nu are să fie principală
«ta îndeletnicire, trebuie totuș să te gândești odată
«la ea. Vrei să-ți faci legături cu oamenii pe cari
«îi disprețuești? Vrei să-ți așezi starea și averea
«ta în legături sociale, cari te vor silî să faci ce

¹ În franțuzește se deosebește bine *devoir* de *dette*. În românește se zice *datorie* pentru ambele («datoriile omului către D-zeu» — am o *datorie* de plătit la capul lunii); am socotit însă că pot face și în românește uz de 2 cuvinte și am întrebuițat *datorie* pentru *dette* iar *îndatorire* pentru *devoir*.

«vor găsi alții cu cale și cari te vor silii să fii
«șiret ca să scapi de șiretenia altora?».

368. Îi voi spune atunci diferitele mijloace de
a-și întrebuința averea, fie în negoț, fie în dregătorii,¹
fie în finanțe; îi voi arăta că în toate sunt pri-
mejdii, că toate îl pun în stare de atârnare, îl
silesc să-și potrivească și moravurile și sentimentele
și purtarea sa după exemplul și după prejudecățile
altora.

369. «Mai este — îi voi zice — și alt mijloc
«ca să-și întrebuințeze cineva vremea și persoana
«sa: serviciul militar, adică să se închirieze ieftin
«și să se ducă să omoare oameni cari nu i-au
«făcut nici un rău². Meseria aceasta e foarte pre-
«țuită de oameni și sunt grozav de lăudați cei
«cari nu mai sunt buni de altceva. Ea însă nu te
«scutește de alte venituri, ba ți le face mai nece-
«sare; pentru că cinstea acestei stări este de a ruina
«pe cei ce i se devotază. E adevărat că nu se
«ruinează toți; ajung chiar unii pe nesimțite de
«se îmbogățesc — ca în orice altă meserie; dar nu

¹ *Să-și întrebuințeze averea în dregătorii*: pe acele vremuri erau unele funcțiuni, mai ales în administrația finanelor, pentru cari trebuia să aibă cineva oarecare avere ca să se poată ocupa cu treburile lor.

² Curioasă definiție a carierei militare. Ea s'ar putea potrivi mai mult pentru armata de mercenari decât pentru o armată națională. Oricum, trebuie să observăm că chiar armata «națională» din acele vremi eră departe de a reprezenta organizația democratică și pa-
triotică a oștirii din timpurile noastre.

«vreau să-ți explic cum fac ei, căci mă tem că te-aș face curios să-i imitezi¹.

370. «Vei mai ști că în meseria aceasta nu se cere nici curaj, nici bravură, afară poate față de femei; ba, din potrivă, cu cât este cineva mai de rând, mai târător, mai slugarnic, cu atât e mai onorat. Dacă-ți va veni poftă să-ți faci cu tot dinadinsul datoria, vei fi disprețuit, urât, gonit poate, în cel mai bun caz vei fi dat la o parte și întrecut de camarazii tăi tocmai pentru că-ți vei fi făcut serviciul în tranșee, pe când ei și-l fac sclivisindu-se înaintea oglinzii».

371. Firește că nici una din aceste deosebite îndeletniciri nu vor fi pe gustul lui Emil. «Cum, îmi va zice el, uitat-am jocurile copilăriei mele? pierdutu-mi-am brațele sau puterea? nu mai știu să lucrez? ce-mi pasă de toate slujbele cele frumoase și de toate proastele păreri ale oamenilor? o singură glorie cunosc: să fii binefăcător și drept; cunosc o singură fericire: să trăești liber cu ce îți place, câștigând în fiecare zi poftă de mâncare și sănătate prin munca ta. Toate încurcăturile de cari îmi vorbești îmi sunt cu totul streine. Nu vreau altă avere decât o moșioară într'un colț al lumii. Mă voi strădui din toate puterile s'o fac să producă și voiu trăi fără grijă. Cu Sofia și cu țarina mea voiu fi bogat».

¹ E aci o contradicere — cel puțin aparentă: dacă educația dată lui Emil i-a asigurat bunele deprinderi morale, cum s'ar putea ca el să imiteze pe cei neonești?

372. «Da, dragul meu; pentru fericirea unui
 «înțelept e destul să aibă o femeie și un câmp
 «cari să fie ale lui. Aceste comori însă, așa de
 «modeste, nu se găsesc așa de lesne cum ți se
 «pare. Tu ai izbutit să găsești pe cea mai rară;
 «să vorbim de cealaltă.

373. «Vrei, dragă Emil, un câmp care să fie al
 «tău. Dar în ce loc îl vei alege? În ce colț al
 «pământului vei putea să zici: sunt aici stăpân pe
 «mine și pe țarina mea? Se știe în ce locuri te
 «îmbogățești ușor, dar cine știe în ce loc te poți
 «lipsi de a fi bogat? Cine știe unde poți trăi ne-
 «atârnat și slobod, fără să fii nevoit a face rău
 «cuiva ori a suferi dela cineva? Crezi că este ușor
 «să găsești țara în care e permis totdeauna să fii
 «om cinstit? Dacă există un mijloc legiuit și sigur
 «pentru a trăi fără intrigă, fără afaceri, fără supu-
 «nere, este, fără îndoială, a trăi din munca mâi-
 «nilor cultivând țarina ta proprie. Dar unde este
 «statul în care poți zice că pământul pe care calci
 «este *al tău*? Înainte de a alege această fericită
 «țară, încredințează-te bine dacă vei avea pacea
 «pe care o cauți. Bagă de seamă ca nu cumva
 «vreun guvern furios, vreo religie silnică sau
 «niște moravuri stricate să te turbure. Ferește-te
 «de dările apăsătoare cari ți-ar mânca rodul silin-
 «țelor tale, de procesele nesfârșite cari îți vor mic-
 «șorà averea. Fă așa ca, trăind după dreptate, să

«n'ai nevoie să te pleci intendenților ¹ sau locțiitorilor lor, judecătorilor, preoților, vecinilor puternici, pungașilor de toate felurile, totdeauna gata să-ți facă rău, dacă nu-i bagi în seamă. Pune-te mai ales la adăpost față de nedreptățile celor mari și puternici; gândește-te că pretutindeni ei se pot învecina cu via lui Naboth ². Dacă, din nenorocire, vreun om sus pus cumpără sau zidește o casă aproape de bordeiul tău, știi tu că nu va găsi mijlocul, sub un pretext oarecare, de a-ți rășlui din pământul tău ca să-și potrivească moșia lui? Că nu-ți va tăia toate veniturile prin deschiderea unui drum larg? ³. Dacă zici că vei avea destulă trecere ca să te ferești de asemenea neajunsuri, mai bine păstrează-ți și bogățiile, căci nu va fi mai greu să le păzești. Bogăția și trecea se ajută între ele: una fără alta o duc greu.

374. «Am mai multă experiență decât tine, dragă Emil; văd mai bine greutatea proiectului tău. El este însă frumos, cinstit și te-ar face în adevăr fericit. Să ne silim a-l îndeplini. Am să-ți fac o propu-

¹ În Franța, sub vechea monarhie, intendenții erau funcționari superiori din diverse ramuri (finanțe, poliție, mine, ape, etc.) și niște funcționari din provincie cari reprezentau, oarecum, autoritatea regelui față de autoritățile cu caracter mai local.

² Aluzie la un fapt din viața profetului Ilie (vechiul Testament). Regele Achab, dorind să stăpânească via unui locuitor numit *Naboth*, a pus să-l omoare. (Cartea Regilor cap. XXI).

³ Pe vremea aceea nu se proclamase încă «drepturile omului», cari după revoluția cea mare au influențat mai mult sau mai puțin atât legiurile cât și deprinderile administrative din diferite țări, punând mai multă dreptate în raporturile dintre stat și particular.

«nere: să întrebuițăm cei doi ani, pe cari i-am
«luat până la înapoierea ta, ca să căutăm în Europa
«un loc unde să poți trăi fericit cu familia ta, ferit
«de toate primejdiile de cari ți-am vorbit. Dacă
«izbutim, vei află acolo fericirea desăvârșită, după
«care alții au alergat zadarnic și nu-ți va părea
«rău de timpul pierdut. Dacă nu izbutim, vei fi
«vindecat de o himeră: te vei mângâia de o ne-
«norocire ce nu se poate înlătură și te vei supune
«legii necesității».

375. Nu știu dacă toți cititorii mei își vor da seama până unde ne va duce căutarea propusă de mine; dar știu bine că, dacă după aceste călătorii, începute și urmărite cu scopul ce arătai, Emil nu se va înapoiă cunoscând chestiile de guvern, de moravuri publice și de maxime de stat de tot felul, atunci ori el va fi lipsit de inteligență ori eu de judecată.

376. Dreptul politic așteaptă să fie creat și poate că nu va fi creat niciodată. Grotius¹, care este magistrul tuturor savanților în această ramură, este

---

¹ *Hugo Grotius*, este numele latinizat al Olandezului Ioan Hugo de Groot (1583—1645). Diplomat, juriconsult și istoric, el a avut și o carieră politică plină de suferințe ca și de mari succese. Mai ales a fost cunoscut ca ambasador al Suediei pe lângă Curtea Franciei, într'o vreme când fusese silit să-și părăsească patria. Operele sale sunt foarte numeroase și destul de variate; cele mai multe sunt scrise în latinește. Rousseau vorbește despre el ca autor al vestitei cărți de drept internațional: «Despre dreptul războiului și al păcii — trei cărți — în cari se explică dreptul natural și al ginților și principiile dreptului public» (Paris 1613).

d'abiã un copil și — ce e mai rău — un copil de rea credință. Când aud pe unii laudând pe Grotius și ocărând pe Hobbes¹, văd câți oameni cu judecată citesc sau înțeleg pe acești doi autori. În realitate, principiile lor sunt cu totul asemenea; se deosebesc numai prin exprimarea lor. Se deosebesc și prin metodă. Hobbes se reazemă pe sofisme, iar Grotius pe poezi: restul e comun².

377. Singurul scriitor modern care ar fi putut să creeze această mare și zadarnică știință ar fi fost vestitul Montesquieu³. El însă n'a tractat principiile dreptului politic, ci s'a mulțumit să studieze dreptul pozitiv al guvernelor așezate și nu există pe lume lucruri mai deosebite decât aceste două studii.

¹ Despre *Hobbes* vezi nota la § 44, Cartea II.

² G. Petitain trimite, în privința aceasta, la *Contractul social*, Cartea I cap. 2. Sallwürk pune nota următoare: Și Hobbes e plin în «Leviathan» de citate din Sf. Scriptură. Rousseau dă de aici și până la 443 rezultatul studiilor sale asupra societății politice din care relevă în contractul social, după ce a constatat că aceste cercetări întrec puterile sale (vezi § 410 nota), ceace se referă la convențiune. Nu e aici sarcina noastră de a cercetă care-i atitudinea lui Rousseau față de Grotius, Pufendorf și Hobbes, totuși trebuie să arătăm că în «Emil» problema e dusă cu mult mai departe ca în «Contractul social», care-i cu mult mai pozitiv. Aici el duce critica așa de departe încât abandonează întreaga problemă (§ 436, 440, 442) și lasă să se întrevadă că omenirea regenerată după ideile sale și principiile naturii, n'ar mai avea nevoie de organizație de stat.

³ *Montesquieu* (1689—1755), unul dintre publiciștii precursori ai revoluției franceze celei mari. Principalele sale scrieri sunt «Spiritul legilor» (*L'esprit des lois*); «Mărirea și decadența Romanilor» (*Grandeur et décadence des Romains*).

378. Cel care vrea, însă, să judece temeinic guvernele cum sunt, trebuie să le unească pe amândouă: să știe ce *se cuvine să fie*, pentru ca să judece *ce este*. Cea mai mare greutate pentru a lămurii aceste chestiuni importante este să pui pe un particular să le discute și să răspundă la două întrebări: *Ce-mi pasă?* și *Ce pot să fac?* Pe Emil al nostru l-am pus în stare să răspundă la amândouă.

379. A doua greutate vine din prejudecățile copilăriei și din maximele cu cari am crescut, iar mai ales din pricina părtinirii autorilor, cari vorbesc totdeauna despre adevăr și n'au habar de el, gândindu-se numai la interesul lor, de care nu vorbesc de fel. Poporul nu dă nici catedre, nici pensii, nici locuri în Academii: cum vrei ca oamenii aceștia să apere drepturile lui? Am lucrat așa ca această greutate să nu existe pentru Emil. D'abiă știe ce este un guvern; dar vrea să știe care e cel mai bun. El n'are de gând să scrie cărți și, dacă va scrie vreodată, nu va urmări să lingusească pe cei puternici, ci să susțină drepturile omului.

380. Rămâne o a treia greutate, mai mult înșelătoare decât temeinică și pe care nu vreau nici s'o înlătur nici s'o propun¹. Destul că ea nu mă sperie. Sigur că, în cercetări de acest fel, nu e atâta nevoie de un talent mare cât de o iubire sinceră pentru dreptate și de un adevărat respect

¹ Adică întrebarea dacă autorul lui Emil posedă pentru aceasta cunoștințele necesare și pătrunderea cerută. (*Nota lui Sallwürk*).

pentru adevăr. Dacă chestiunile despre guvernarea statelor pot fi tractate după cuviință, acum este, după mine, momentul cel mai potrivit.

381. Înainte de a observa, trebuie să-ți faci niște reguli pentru observațiile acestea: trebuie să-ți faci o scală¹ la care să raportezi măsurile ce vei lua. Principiile noastre de drept politic sunt această scală. Măsurile sunt legile politice ale fiecărei țări.

382. Elementele noastre vor fi lămurite, simple, luate deapreptul din natura lucrurilor. Ele vor ieși din chestiunile ce vom discuta între noi și le vom formulă ca principii numai după ce vor fi fost în deajuns deslegate.

383. De exemplu, urcându-ne până la starea primitivă, vom cercetă dacă oamenii se nasc robi sau slobozi, legați între ei sau neatârnați; dacă se unesc de voie sau de silă; dacă forța care-i unește poate da naștere unui drept nepieritor, pe temeiul căruia ea ar rămâneă pravilnică, chiar dacă altă forță s'ar ridică în urmă. Se zice că puterea regelui Nembrot a supus cele dintâiu popoare². E întrebare dacă toate celelalte puteri cari au dărâmat pe aceasta sunt răpitoare și fără temei legiuit, dacă regi cu

¹ *Scală* sau *scară*, măsura de care te servești în facerea unui plan, unei hărți, etc. ca să arăți raportul între deșemn și realitate.

² Rousseau scrie *Nembrot* numele cunoscut din Biblie al regelui *Nemrod* sau *Nimrod*. În adevăr în cartea Făcerii (X, 9) se întâlnește numele acestui rege cuceritor, nepotul lui Cham (fiul lui Noe). Legende ebraice îl socotesc un răsvrătit contra lui D-zeu. Altele vorbesc de el ca de un rege viteaz și mare vânător.

drept sunt numai urmașii lui Nembrot și împuter-niciții lor; sau dacă încetând puterea dintâiu, puterea care vine are și ea dreptul de a porunci și strică dreptul celeilalte, astfel că te supui numai câtă vreme ești silit la aceasta și scapi de ascultare când poți să te împotrivești. Acest *drept* mi se pare că n'ar adăoga nimic *forței* și ar fi numai un joc de cuvinte.

384. Vom cercetă dacă se poate zice că orice boală vine de la Dumnezeu și dacă, prin urmare, este o crimă să chemi pe medic.

385. Vom mai cercetă dacă conștiința ta îți poruncește să dai punga unui tâlhar care ți-o cere la drumul mare, când ai putea s'o ascunzi; căci, la urma urmei, pistolul cu care te amenință este și el o *forță*;

386. dacă cuvântul «*forță*», în împrejurarea aceasta, însemnează altceva decât «putere legală», adică supusă unor legi dela cari pornește ființa sa.

387. Presupunând că respingem dreptul *forței* și primim ca principiu al societăților, numai *dreptul naturii* sau *autoritatea părintească*, vom cercetă măsura acestei autorități, vom vedea cum se întemeiază ea pe natură și dacă mai are vreun temei afară de folosul copilului, slăbiciunea lui și iubirea firească a tatălui pentru el. Prin urmare, dacă slăbiciunea copilului încetează și rațiunea i se desvoltă, nu cumva devine el singur judecătorul firesc despre ceea ce-i trebuie pentru conservarea lui, nu cumva

devine singur stăpân pe sine și neatârnat față de oricine, chiar de tatăl său? Căci este mai sigur că fiul se iubește pe sine, decât că tatăl iubește pe fiu.

388. Vom cercetă dacă, murind tatăl, copiii sunt ținuți să asculte de primul născut sau de altcinevă care n'ar aveă pentru ei iubirea firească a unui tată și dacă, generație după generație, va fi totdeauna un *cap* de care trebuie să asculte toată familia. In acest caz vom cercetă cum se poate împărți autoritatea și cu ce drept pot fi pe pământ mai mulți capi cari guvernează neamul omenesc.

389. Presupunând că popoarele s'au format prin alegere, vom deosebî atunci *faptul* de *drept*. Ne vom întrebă dacă oamenii supunându-se astfel, de voie nu de silă, fraților, unchilor sau rudelor, societatea lor nu este o formă de asociație liberă?

390. Trecând apoi la dreptul robiei, vom cercetă dacă un om poate, în mod legiuit, să se dea în stăpânirea altuia, fără nici o mărginire sau deosebire, fără nici un fel de condiție. Ne vom întrebă, adică, dacă se poate lepădă de persoana sa, de viața și de rațiunea sa, de *eul* său și de orice moralitate în faptele sale, cu alte vorbe dacă poate să moară înainte de a muri, când natura îl îndatorează să se păstreze singur, când rațiunea și conștiința sa îi poruncesc ce să facă și ce să nu facă.

391. Dacă în actul de robie ar fi oarecari mărginiri sau deosebiri, vom cercetă dacă atunci actul nu este un adevărat contract între doi con-

tractanți, cari n'au pe altcineva mai mare decât ei amândoi ¹. În acest caz ei rămân singuri judecători în privința condițiilor contractului și deci slobozi — de o parte și de alta — să-l strice oricând s'ar socoti loviți în drepturile lor.

392. Dacă, deci, un rob nu se poate da pe sine, fără mărginire, unui stăpân, cum se poate da un popor pe dea'ntregul unui cap? Și dacă robul rămâne judecător în privința păzirii contractului, cum să nu fie și poporul judecător pentru păzirea contractului de către capul său?

393. Siliți să mergem înapoi astfel cu discuțiile noastre și luând seama că vorba *popor* are înțeles *colectiv*, vom căută dacă nu e nevoie de un contract mai vechiu, fie și pe tăcute, pentru a se formă această colectivitate.

• 394. Dacă — înainte de a alege pe capul său — poporul este *un popor*, cine l-a făcut? N'a fost nevoie de o învoeală între indivizi? Această învoeală, acest *contract social* este deci temeiul oricărei societăți civile și din felul acestui contract vine felul societății alcătuite pe baza lui.

395. Vom căută ce cuprinde acest contract, vom vedeă dacă nu s'ar puteă să-l exprimăm cam în felul următor: «*Fiecare dintre noi pune la o laltă averea, persoana, viața și toată puterea sa sub*

¹ Dacă ar aveă pe cineva, acela n'ar puteă fi decât *suveranul* și atunci *dreptul robiei*, întemeiat pe *dreptul suveranității*, n'ar fi *principiul suveranității*. (Nota autorului). Acî Rousseau vorbește contra monarhiei absolute.

porunca voinței obștești, și cărmuirea o avem toți împreună, ca parte nedeslăpită a unui singur întreg».

396. După ce am presupus aceasta, să definim termenii de cari avem nevoie. Vom observă că, în locul persoanei particulare a fiecărui individ contractant, actul acesta de asociație dă naștere unui corp moral și colectiv, compus din atâția membri câte glasuri sunt în adunare. Această *persoană* ia, în deobște, numele de *corp politic*; iar membrii lui îi zic: *stat*, când este pasiv; *suveran*, când este activ; *putere*, când îl compară cu alte corpuri asemenea. Membrii adunării, cu toții la un loc, se numesc *popor*; iar în deosebi *cetățeni*, întrucât sunt membri ai *cetății* și participă la suveranitate, sau *supuși*, întrucât se supun acestei suveranități.

397. Vom observă că acest act de asociație cuprinde o învoeală reciprocă a totalității și a indivizilor; că fiecare individ contractează așa zicând cu sine însuși și se găsește legat în două feluri: odată ca membru al suveranității față de particulari și altădată ca membru al statului față de suveranitate.

398. Vom mai observă că nimeni nu e ținut să respecte îndatoririle pe cari le-a luat numai față de sine; de aceea desbaterea obștească prin care supușii pot fi siliți să asculte de autoritatea supremă, din cauza celor două raporturi despre cari am vorbit ¹ nu poate să silească pe stat față de sine

¹ In § precedent.

însuși. De aci se vede că nu e și nu poate fi altă lege fundamentală propriu zisă, afară de *pactul social*. De aci nu urmează însă că «corpul politic» nu poate face legături cu altul, în unele privințe; căci față de streinătate el se poartă ca o ființă simplă, ca un *individ*.

399. Cele două părți, adică fiecare particular și totalitatea lor, n'au pe nimeni mai mare care să judece neînțelegerile ce s'ar putea ivi între ele. De aceea vom cerceta dacă fiecare dintre ele rămâne stăpână să strice contractul, adică să renunțe la legăturile ce o privesc, când s'ar socoti nedreptățită.

400. Ca să lămurim această chestiune, vom observa că autoritatea suverană poate lucra numai prin voințe generale și comune, deci actele ei pot avea numai scopuri generale și comune. De aici urmează că un particular nu poate fi lovit direct de către autoritatea suverană fără să fie toți, ceea ce nu e cu putință, fiindcă ar însemna că oamenii vor să-și facă rău lor înșile. Astfel, contractul social n'are nevoie de alt garant de cât forța publică fiindcă loviturile nu pot veni decât dela particulari și prin aceasta ei nu se găsesc liberi de legătura ce au făcut, ci sunt pedepsiți fiindcă au călcat-o.

401. Ca să judecăm temeinic în chestiuni de acest fel, să ne aducem aminte totdeauna că contractul social este ceva particular, căci poporul contractează cu sine însuși, adică poporul în corp, *ca suveran*, cu particularii *ca supuși*. Aici stă

tot mecanismul special al mașinei politice și numai prin aceasta devin legiuite, raționale și neprimejdioase niște învoeli cari, altfel, ar fi absurde, tiranice și ar da naștere la cele mai groaznice abuzuri.

402. Particularii sunt supuși numai autorității suverane, iar autoritatea suverană este numai voința generală. Vom vedea, de aceea, că fiecare om, supunându-se autorității suverane, se supune sie-și cu că sub regimul contractului social este mai liber decât sub regimul naturii.

403. Am comparat libertatea naturală cu libertatea civilă în privința persoanelor; acum să comparăm, în privința averilor, dreptul de proprietate cu dreptul de suveranitate, domeniul particular și domeniul superior¹. Dacă autoritatea suverană se bazează pe dreptul de proprietate, ea trebuie să-l respecte mai mult decât pe toate. Va fi, pentru ea,

---

¹ Autorul întrebuițează termenul: «domeniu eminent». Am tradus cuvântul, dar trebuie să-i explicăm înțelesul. Nu e vorba aci de *proprietatea statului*, adică de acele pământuri, case, etc. cari aparțin statului prin cumpărări, moșteniri, etc., ci de un *drept superior al statului asupra proprietăților particulare*, drept nevăzut și totdeauna amenințător, cum îl califică marele jurist francez *Planiol* (*La grande Encyclopédie*). El își are origina la Romani, căci la ei poporul socotia că are drept de stăpânire asupra *țărilor cucerite*, iar particularii cari stăpâneau de fapt diferite case, moșii, etc. erau socotiți că nu au proprietate deplină, ci numai posesiune și usufruct (dreptul de folosință). În vremea lui Ludovic XIV ideia aceasta veche a ieșit la iveală, fiindcă venia în sprijinul monarhiei absolute. Se vede că se vorbea încă de ea și pe vremea lui Rousseau, de aceea o pomenește. Azi ea este înlăturată în forma aceasta; dar a rămas ceva din ea în *dreptul de expropriere* pe care-l are statul față de particular.

inviolabil și sfânt, întrucât va fi socotit ca un drept particular, individual. Indată însă ce va fi socotit comun tuturor cetățenilor, va fi supus voinței obștești și această voință poate să-l desființeze. De aceea suveranul (autoritatea suverană) n'are nici un drept să se atingă de averea unui particular sau a mai multora, dar poate pune mâna pe averea tuturor, cum s'a făcut în Sparta în vremea lui Lycurg. Aceasta a fost legal pe când iertarea datoriilor de către Solon a fost un act nelegal ¹.

404. Dacă pe supuși nu-i poate silii decât voința generală, vom căuta cum se arată această voință, după ce semne o poți cunoaște, ce este o lege și cari sunt adevăratele însușiri ale legii. Subiectul e cu totul nou: definiția legii rămâne de formulat ².

¹ *Solon*, poet și legislator al vechei Atene (639—559 în. de Hr.), având în mâna sa, după războaiele Atenci cu Megara, să vindece starea de turburare în care se găsea patria sa, făcând o reformă *economică* și alta *constituțională*. Aci ne privește cea dintâiu, despre care pomeneste Rousseau. Sărăcii, datori celor bogăți, își vânduseră toată averea ca să plătească și se vindeau și ei ca sclavi. Solon, prin măsura zisă *seisachthia*, dăte libertate celor ce se vânduse ca sclavi și iertă parte din datoriile celorlalți. Aceasta, zice Rousseau că a fost un act *nelegal*, fiindcă statul a intervenit în relațiile dintre particulari.

² Sallwürk zice că Rousseau afirmând că definiția legii nu e încă formulată, se gândia la definiția dată de Hobbes. E sigur însă că el avea dreptate, în parte, și în principiu, căci definiția, caracterul și originea acestei noțiuni «lege» au dat naștere unor lungi discuții, la cari au luat parte cei mai însemnați juriconsulți. În Marea enciclopedie franceză citim: «Legile, sociale, civile sau politice sunt regulile de purtare ale societăților omenesti, determinând relațiunile dintre membrii lor.» Această definiție este departe de a arăta caracterul și însușirile unei legi și de aceea observația lui Rousseau își află oarecare îndreptățire.

405. În momentul în care poporul consideră ca particulari pe unu sau mai mulți din membrii săi, poporul se împarte. Se formează între tot și parte, o legătură ca între două ființe deosebite: una este partea, alta este totul minus acea parte. Însă totul fără o parte nu e *totul*. Deci, câtă vreme există asemenea legătură, nu mai avem tot, ci două părți neegale.

406. Din contră, când tot poporul hotărăște ceva pentru tot poporul, se ia în seamă numai pe sine; se face atunci un raport între obiectul *întreg* considerat dintr'un punct de vedere și iarăși obiectul *întreg* considerat din alt punct de vedere; dar *totul* nu suferă nici o împărțire. Atunci obiectul pentru care s'a hotărât este general și voința care hotărăște e generală. Vom examina dacă poate fi și vreun alt fel de act care să poată fi numit *lege*.

407. Suveranul (autoritatea suverană) vorbește numai prin legi, iar legea nu poate urmări decât ceva general care să privească deopotrivă, pe toți membrii statului; de aci urmează că suveranul nu poate hotărî nimic asupra unui lucru particular. Cu toate acestea este în interesul statului să se ia hotărâri și pentru chestiuni particulare. Vom cerceta deci cum se poate face aceasta.

408. Actele puterii suverane sunt acte de voință generală, adică legi. După ele e nevoie de acte de forță sau de guvern pentru ca aceste legi să fie executate și acestea nu pot urmări decât ceva par-

ticular. Astfel actul prin care puterea suverană hotărăște că *se va alege un cap* este o lege; dar actul prin care *se alege* acest cap executându-se legea, este un act de guvern.

409. Iată deci a treia înfățișare sub care poate fi privit poporul: ca magistrat sau executor al legii pe care a făcut-o ca suveran ¹.

410. Vom examina dacă e cu putință ca poporul să se despoaie de dreptul suveranității sale pentru a-l da unei persoane sau mai multora; căci actul alegerii nu e lege, iar în acest act poporul nefiind suveran, nu vedem cum poate da un drept pe care nu-l are.

411. Esența suveranității stă în voința generală; de aceea nu se vede cum se poate constată dacă o voință particulară va fi totdeauna la fel cu această voință generală. Ba mai mult e de crezut că va fi adesea contrarie, căci interesul particular tinde la preferențe, iar interesul public la egalitate. Când acest acord ar fi cu putință să se stabilească, ar fi deajuns să nu fie *necesar și indistructibil*, pentru ca să nu rezulte de aci dreptul suveranității.

412. Vom căuta dacă, fără a se călca contractul social, capii poporului, orice nume ar purta, pot fi

---

¹ *Nota autorului* în 1761: Aceste chestiuni și propozițiuni sunt mai toate extrase din «*Contractul social*», care și el este un extras dintr'o lucrare mai mare, pe care am început-o fără a-mi întrebă puterile, și pe care am părăsit-o de mult. Tractatul pe scurt ce am scos de acolo și din care am dat aci un rezumat se va publica deosebit. (În realitate tipărirea scrierii de care vorbește aci s'a terminat mai nainte de a fi apărut «*Emil*».)

altceva decât *oficeri ai poporului*, cărora el le poruncește să execute legile; apoi dacă acești capi nu trebuie să dea și ei socoteală de administrația lor și dacă nu sunt supuși și ei legilor pe cari au datoria să le execute.

413. Dacă poporul nu-și poate înstreinà dreptul său suveran, poate să-l încredințeze cuiva pentru un timp oarecare? Dacă nu poate să-și puie un stăpân, poate să-și aleagă reprezentanți? E o chestiune importantă care merită să fie desbătută.

414. Dacă poporul nu poate să aibă nici stăpân nici reprezentanți, vom cercetă cum își poate face singur legile; vom vedeà dacă trebuie să aibă legi multe, dacă trebuie să le schimbe des, dacă e ușor ca un popor mare să fie singur legiuitorul său;

415. dacă poporul roman nu erà un popor mare;

416. dacă é bine să existe popoare mari.

417. Din considerațiunile arătate urmează că se găsește în stat un corp care să mijlocească între supuși și suveranitate. Acest corp, format din unu sau din mai mulți membri, are în sarcina sa administrația publică, îndeplinirea legilor, păstrarea libertății civile și politice.

418. Membrii acestui corp se numesc *magistrați* sau *regi*, adică oameni cari guvernează. Corpul întreg, socotindu-se oamenii cari îl alcătuesc, se chiamă *principe*, iar socotindu-se acțiunea sa, se numește *guvern*.

419. Dacă considerăm acțiunea corpului întreg

lucrând asupra lui însuși, adică raportul între *tot* și *tot* sau între puterea suverană și stat, putem asemăna acest raport cu extremele unei proporții continue, în care guvernul ar fi termenul mediu ¹. Magistratul primește dela puterea suverană poruncile pe cari le dă poporului. Produsul, adică puterea lui, este de acelaș grad ca produsul sau puterea cetățenilor, cari sunt deoparte supuși, de alta suverani. Dacă ai face vreo schimbare în oricare din cei trei termeni, proporția s'ar strică îndată. Dacă suveranul (puterea suverană) vrea să guverneze sau dacă principele vrea să facă legi ori dacă supușii nu vor să asculte, regula se schimbă în neorădueală și statul, distrugându-se, cade în despotism sau în anarhie.

420. Să zicem că statul este alcătuit din zece mii de cetățeni. Puterea suverană poate să fie considerată numai în mod colectiv și ca corp. Ca supus însă, fiecare particular are existență individuală și independentă. Astfel suveranul sau puterea suverană este față de supus ca zece mii față de unu, adică fiecare membru al statului are pentru sine numai a zecea mie parte din autoritatea suverană, iar el îi este supus întreg. Dacă poporul ar fi format din o sută de mii de oameni, starea supușilor nu s'ar schimba și fiecare poartă toată puterea legilor, pe

¹ Dacă pe șeful statului îl numim a , guvernul b , poporul c , atunci proporția este: $a : b = b : c$ sau $b^2 = ac$ și intrucât a este și el în anumite împrejurări $= c$, avem $b^2 = c^2$. (Nota lui Sallwürk).

când votul său, fiind a suta mie parte, are de zece ori mai puțină influență în facerea lor. Astfel supusul, rămânând *unu*, raportul puterii suverane se mărește după numărul cetățenilor. De unde urmează că, cu cât se mărește statul, cu atât libertatea se micșorează.

421. Cu cât voințele particulare se rapoartă mai puțin la voința generală, adică moravurile la legi, cu atât forța care înfrână trebuie să se mărească. De altă parte, mărimea statului dă celor ce țin puterea publică mai multe ispite și mijloace de abuz: cu cât guvernul are mai multă putere ca să reprime poporul, cu atât suveranul trebuie la rândul său să aibă mai multă putere, ca să stăpânească guvernul.

422. Din acest îndoit raport urmează că proporțiunea continuă între suveran, principe și popor nu este o idee arbitrară, ci este o consecuență a naturii statului. Mai urmează încă ceva: una din extreme, adică poporul, fiind fixă, totdeauna când rațiunea dublă se mărește sau se micșorează, și rațiunea simplă se mărește sau se micșorează la rândul său; aceasta nu se poate întâmpla decât dacă termenul de mijloc se schimbă și el la fiecare dată. De aci am putea trage concluzia că nu există o constituție de guvern unică și absolută, ci trebuie să fie atâtea feluri de guvern diferite în natură câte state diferite prin mărimea lor există.

423. Dacă e adevărat că, cu cât poporul e mai

numeros, cu atât se potrivește mai puțin moravurile cu legile, vom cerceta dacă — prin analogie — nu se poate zice că cu cât magistrații sunt mai numeroși cu atât guvernul e mai slab.

424. Ca să lămurim această chestiune, vom distinge în persoana fiecărui magistrat trei voințe cu totul deosebite:

întâiu, *voința proprie a individului*, care caută folosul său particular;

al doilea, *voința comună a magistraților*, care caută numai folosul principelui (ea s'ar putea numi *voința corpului*, care e generală, raportând-o la guvern, și particulară raportând-o la statul din care face parte guvernul);

* al treilea *voința poporului* sau *voința suverană*, care este generală și raportând-o la stat considerat ca tot și raportând-o la guvern considerat ca parte din tot.

Intr'o legislație perfectă, voința individuală și particulară trebuie să fie aproape nulă, iar voința corpului care formează guvernul foarte subordonată; prin urmare voința *generală și suverană* este regula tuturor celorlalte. Din potrivă, după rânduiala naturii, aceste diferite voințe devin mai active pe măsură ce se concentrează. Voința generală e totdeauna cea mai slabă, voința corpului are al doilea rând, iar voința particulară este preferată față de tot. Astfel fiecare este întâiu el însuși, apoi magistrat, în fine cetățean. E o gradațiune direct opusă celei pe care o cere ordinea socială.

425. Acestea fiind stabilite, vom presupune că guvernul e în mâna unui singur om. Iată voința particulară și voința corpului perfect reunite și prin urmare aceasta ajunsă la cel mai înalt grad de intensitate pe care-l poate avea. De acest grad atârnă întrebuințarea forței, iar forța absolută a guvernului, fiind totdeauna a poporului, nu variază nicidecum; de aci urmează că guvernul cel mai activ din toate este al unuia singur.

426. Din potrivă, să unim guvernul cu autoritatea supremă, să facem din suveran principe și din toți cetățenii magistrați. Atunci voința corpului, confundată cu voința generală, nu va avea mai multă activitate decât ea și va lăsa voința particulară în toată puterea ei. Astfel guvernul, cu aceeași forță absolută, va avea *minimum* de activitate.

427. Aceste reguli nu se pot tăgădui și mai sunt și alte cuvinte cari le întăresc. Se vede, de exemplu, că magistrații sunt mai activi în corpul lor decât este cetățeanul în al său, prin urmare voința particulară are mai multă influență; — căci fiecare magistrat are mai totdeauna o anumită funcțiune de guvern, pe când fiecare cetățean, luat în parte, n'are nici o funcțiune de suveranitate. De altfel, cu cât se întinde statul cu atât forța sa reală se mărește, de și nu se mărește în raport cu întinderea. Statul însă rămânând același, oricât s'ar înmulți magistrații, guvernul nu dobândește o mai mare forță reală, pentru că este depozitarul forței

statului, pe care o socotim totdeauna egală. Astfel, prin pluralitatea aceasta, activitatea guvernului se micșorează fără ca forța sa să se poată mări.

428. Am găsit că guvernul se slăbește pe măsură ce magistrații se înmulțesc și că, cu cât poporul e mai numeros, cu atât forța de înfrânare a guvernului trebuie să se mărească. După aceasta trebuie să conchidem că raportul între magistrați și guvern este invers față de cel dintre supuși și suveran; adică cu cât se mărește statul cu atât trebuie să se restrângă guvernul, precum numărul capilor trebuie să se micșoreze cu cât se mărește poporul.

429. Pentru a fixa această deosebire de forme sub niște numiri mai precise, vom observa în primul rând că suveranul (puterea suverană) poate încredința depozitul guvernului poporului întreg sau, măcar, celei mai mari părți din popor, astfel ca să fie mai mulți cetățeni magistrați decât cetățeni simpli particulari. Această formă de guvern se numește *democrație*.

430. Sau iarăși puterea suverană poate da guvernul în mâna unui număr restrâns, astfel ca să fie mai mulți cetățeni simpli particulari și mai puțini magistrați. Această formă se numește *aristocrație*.

431. În fine, se poate concentra tot guvernul în mâna unui singur magistrat. Această a treia formă e cea mai obișnuită și se numește *monarhie* sau *guvern regesc*.

432. Vom observa că toate aceste forme — sau cel puțin cele două dintâi — au putința să varieze între niște hotare: spre mai mult ori spre mai puțin. Democrația poate cuprinde poporul întreg sau se poate mărgini din ce în ce până la jumătatea lui. Aristocrația, la rândul ei, dela jumătatea popoului se poate mărgini până la un cât de mic număr. Chiar regalitatea admite câteodată o împărțire: între tată și fiu, între doi frați sau altfel. La Sparta au fost totdeauna doi regi; în imperiul roman s'au văzut până la opt împărați deodată fără a se putea zice că imperiul eră desfăcut în mai multe. Este un punct în care fiecare formă de guvern se confundă cu cea următoare și — sub aceste trei numiri speciale — guvernul poate lua atâtea forme câți cetățeni are statul.

433. Mai mult. Fiecare din aceste guverne pot, în unele privințe, să se împartă în diferite părți, administrându-se fiecare în alt fel. Rezultă deci din aceste trei forme, dacă se combină, o mulțime de forme mixte, fiecare putându-se înmulți prin toate formele simple.

434. S'a cercetat mult în toate vremile, care să fie cea mai bună formă de guvern; dar nu s'a ținut seama că fiecare e cea mai bună în anume împrejurări și cea mai rea în altele. În ce ne privește, ținând socoteală că în deosebitele state numărul magistraților ¹ trebuie să fie în raport invers cu al

¹ Prin «magistrați» înțeleg pe magistrații *supremi* sau *capi* ai națiunilor, căci ceilalți sunt numai reprezentanții lor într'o parte sau alta. (Nota autorului).

cetățenilor, vom zice că, în genere, guvernul democratic se potrivește statelor mici, cel aristocratic celor mijlocii, cel monarhic celor mari.

435. De acest fir ne vom sluji ca să ajungem a ne da seamă despre datoriile și drepturile cetățenilor, a vedea dacă unele se pot despărți de celelalte, a înțelege ce este *patria*, cari sunt însușirile ei și cum poate cunoaște fiecare dacă are sau nu patrie.

436. După ce am socotit, astfel, fiecare fel de societate civilă în ea însăși, le vom compara între ele ca să vedem diferitele lor soiuri de raporturi: unele fiind mari, altele mici; unele puternice, altele slabe; unele atacând sau ofensând pe altele, luptându-se și prăpădindu-se una pe alta; iar în această acțiune și reacțiune neconținută nenorocindu-se și pierind mai mulți oameni, decât dacă ar fi rămas în starea primitivă în care și-ar fi păstrat libertatea vieții sălbatice. Vom cerceta dacă s'a făcut prea mult sau prea puțin pentru întocmirea socială. Observând că indivizii sunt supuși legilor și oamenilor, iar *societățile* păstrează între ele neatârnamul naturală, ne vom întreba dacă indivizii nu se găsesc supuși relelor ambelor stări ¹ fără să aibă foloasele lor sau dacă n'ar fi mai bine să nu existe nici o societate organizată pe lume decât să existe mai multe. Nu cumva această stare mixtă se îm-

¹ Adică starea primitivă naturală de independență și starea de organizare socială burgheză.

părtășește din amândouă, fără să asigure nici pe una nici pe alta, *per quem neutrum licet, nec tanquam in bello paratum esse, nec tanquam in pace securum*?¹. Nu cumva această asociație parțială și nedesăvârșită produce tirania și războiul? iar tirania și războiul nu sunt cele mai mari nenorociri ale omenirii?

437. Vom cercetă, în sfârșit, îndreptările cari s'au încercat pentru aceste neajunsuri, prin ligi și confederații, cari lăsând pe fiecare stat stăpân la dânsul acasă, îl înarmează în afară împotriva oricui l-ar atacă pe nedrept. Vom căută cum se poate așeză o bună tovărășie pe principiul federațiunii, cum s'ar putea statornici trăinicia ei, până unde se poate întinde dreptul confederației, fără a stânjeni dreptul suveranității.

438. Abatele de Saint-Pierre² propusese o asociație a tuturor statelor Europei pentru a se asigura între ele o pace veșnică. Se poate îndeplini această asociație? Presupunând că s'ar stabili, s'ar putea să ție? Aceste cercetări ne duc deadreptul la chestiunile de drept public cari pot să lumineze pe cele ale dreptului politic.

439. În fine vom așeză adevăratele principii ale dreptului războiului și vom cercetă pentru ce Grotius și ceilalți au dat principii false³.

¹ Din *Seneca, De tranquillitate animi* cap. I. Românește: *prin ea nu se permite nici una nici alta: nici a fi înarmat ea în timp de războiu. nici a fi sigur ca în timp de pace.*

² Despre acest scriitor vezi nota dela § 155, cartea I și § 146, cartea III.

³ Vezi mai nainte § 376.

440. Nu m'aș miră nicidecum dacă, în mijlocul tuturor raționamentelor noastre, tânărul meu, care are bun simț, m'ar întrerupe și mi-ar zice: «S'ar «parea că alcătuim clădirea noastră cu lémne, nu «cu oameni, așa de bine așezăm fiecare bucată la «locul ei!». — «E adevărat, dragul meu; dar gân- «dește-te că dreptul nu trebuie să se plece pasiu- «nilor omenști și că erà vorba să stabilim întâiu «adevăratele principii ale dreptului politic. Acum, «după ce am așezat temeliile, hai să cercetăm ce «au clădit oamenii pe ele și vei vedeà frumoase «lucruri!».

441. Atunci îi dau să citească pe «Telemac» și mergem înainte. Căutăm fericitul *Salent* și pe bunul *Idomeneu*, înțelepțit prin nenorociri. În drumul nostru găsim mulți ca *Protesilas* și nici unul ca *Philocles*. De asemenea dăm și peste *Adrast*, regele Daunienilor ¹.

¹ În acest § sunt mai multe nume din vestita carte a lui Fénelon: *Télémaque*: «Fericitul Salent» erà o veche cetate din Italia (în Calabria de azi), supusă de Romani la 266 în. de Chr. Originea acestei cetăți — ca a tuturor celorlalte, de altfel — erà amestecată cu diferite fapte legendare. Ca intemeietor se socotea Idomeneu. Fénelon povestește că Telemac a ajuns și în această țară și a găsit aci statul ideal ca organizare și administrativ. — *Idomeneu*, erou din mitologia greacă, erà rege în Creta și de acolo a fost silit să fugă și astfel a ajuns în Italia și a întemeiat Salentul. Cea mai mare dintre nenorocirile la cari face aluzie Rousseau a fost aceea că făgăduise lui Neptun (zeul Mărilor) că-i va jertfi pe cea dintâiu persoană care-i va ieși înainte și dă peste fiul său. — *Protesilas*, unul dintre Grecii cari au luat parte la războiul Troici și a fost ucis de Hector. Aci vorbește Rousseau de el ca personagiul din «Telemac»: favorit al regelui Idomeneu, părăște acestuia pe *Philocles*, un om

Dar să lăsăm pe cititor să-și închipue călătoriile noastre sau să le facă, în locul nostru, având pe «Telemac» cu sine. Să nu-i sugerăm niște aplicațiuni supărătoare pe cari autorul le înlătură sau le face fără voia sa.

442. De altfel, Emil nefiind rege și eu nefiind zeu¹, nu ne supărăm nicidecum dacă nu putem imită pe Telemac și pe Mentor în binele pe cari îl făceau oamenilor. Noi mai bine ca oricine știm să stăm la locul nostru și nu dorim să-l părăsim. Știm că toți oamenii au aceleași îndatoriri, că cine iubește binele din toată inima și îl face cu toată puterea sa, acela și-a îndeplinit datoria. Știm că Telemac și Mentor sunt niște închipuiri. Emil nu călătorește ca un om leneș și face mai mult bine decât dacă ar fi prinț. Dacă am fi regi, n'am mai fi binefăcători. Iar dacă am fi regi și binefăcători, am face, fără să știm, o mie de rele adevărate pentru fiecare bine ce ni s'ar părea nouă că-l facem.

de o onestitate fără pereche, adică: se întâlnesc mulți intriganți pe lângă cei mari.—*Adrast*, rege crud și viclean, pe care-l ucide Telemac. În ediția Furne se găsește o notă în care se spune că inimicii lui Rousseau voind a-l face să piarză protecția lui Frederic, regele Prusiei (pe când locuia la Motiers) au înștiințat pe mareșalul Keit, cancelarul acestuia, că prin *Adrast Rousseau* a vrut să arate pe Regele Prusiei. Rousseau nu a negat aluziunea și vorbește de ea în *Confesiuni* (II, 12). După ce publicase pe «Emil» și fugise din Franța, i se propusese să stea la Motiers în comitatul Neuchatel, care ținea de Prusia. Ii era însă teamă de regele Frederic II, despre care vorbise de rău și pe care-l zugrăvisese sub numele lui *Adrast*, regele Danumienilor, în «Emil» (Ed. Lahure 1857, vol. 6. pag. 139).

¹ Am arătat că conducătorul lui Telemac era însăși zeița Minerva care luase chipul lui Mentor.

Dacă am fi regi și înțelepți, cel dintâiu bine pe care am vrea să-l facem nouă înșine și celorlalți, ar fi să abdicăm și să devenim ce suntem acum.

443. Am spus din ce pricină călătoriile în de obște sunt fără folos¹. Dar pentru tinerime ele sunt și mai nefolositoare, din pricina chipului cum se fac. Guvernorii, dorind mai mult să petreacă ei decât să instruească pe tineri, îi duc din oraș în oraș, din palat în palat, din club în club; iar dacă sunt învățați și scriitori, țin pe tineri toată vremea prin biblioteci ori îi plimbă pe la anticari², îi pun să răscolească monumente vechi, să transcrie vechi inscripții. În fiecare țară ei se ocupă de alte vremuri³, nu de cele în cari trăesc, ca și cum s'ar ocupă de altă țară. Astfel, străbat Europa cu mari cheltueli și, după ce și-au trecut vremea cu nimicuri ori s'au plictisit, se înapoează fără să fi văzut nimic din câte puteau să-i intereseze, fără să fi învățat nimic din câte puteau să le fie folositoare.

444. Capitalele tuturor țărilor se aseamănă: aci

¹ Vezi § 365 din Cartea V.

² Cei ce au sau cei ce studiază rămășițe ale trecutului (obiecte, monumente, monete etc.). Cuvântul are, în limba curentă de azi un alt înțeles (negustor de cărți vechi), dar la Grigore Alexandrescu (1812—1885) găsim un vers unde cuvântul are înțelesul de aci:

Și precum *anticarul*, de patima-i cuprins,

Culege vechea aramă ce nu mai are curs.

Asemenea putem citi și pe Odobescu (Istoria arheologiei), care îl întrebuințează cu acelaș înțeles.

³ Și nu de aceea în care se găsesc, pe care însă nu o cunosc pentrucă ei nu întreabă de prezent, ci de trecut, de antichități și altele la fel. (*Nota lui Sallwürk*).

națiile se amestecă și moravurile se confundă între ele. Nu în ele poți studiă popoarele. Parisul și Londra sunt, pentru mine, acelaș oraș. Locuitorii lor se deosebesc prin câteva prejudecăți, dar au tot atâtea și unii și ceilalți, iar maximele lor de purtare sunt aceleași. Se știe ce fel de oameni se adună la curțile regești. Se știe ce fel de moravuri produc ori unde grămădirea locuitorilor și inegalitatea averilor. Dacă-mi vorbești de un oraș de două sute de mii de oameni, știu din nainte cum se trăește acolo. Ce aș învăța ducându-mă, nu plătește osteneala ce aș luă ca să mă duc acolo.

445. Spiritul particular și moravurile unei națiuni trebuie să le studiezi în provinciile depărtate, unde e mai puțină mișcare și mai puțin comerț, unde vin puțini streini, de unde locuitorii pleacă mai rar și mai rar își schimbă averea și situațiunea. Vezi, în treacăt, capitala; dar du-te mai departe de observă țara. Francezii nu sunt la Paris, ci în Touraine¹; Englezii sunt mai Englezi în Mercie² decât la Londra; Spaniolii mai Spanioli în Galice³ decât la Madrid. Numai la depărtări mari poporul are caracterul său și se înfățișează fără amestecătură. Acolo se simt mai bine efectele bune sau rele ale unui guvern, precum

¹ *Touraine*: provincia din centrul Franciei cu capitala Tours; formează departamentul Indre-et-Loire.

² Provincie a Angliei (în centru).

³ *Galice*, provincie a Spaniei, în nord-vestul Peninsulei, la nordul Portugaliei.

la sfârșitul razei mai mari măsura arcelor este mai exactă.

446. Raporturile necesare între moravuri și guvernământ au fost foarte bine expuse în cartea «Spiritul legilor»¹, de aceea n'ai decât să te slujești de această scriere ca să le studiezi. Sunt însă două reguli ușoare și simple după cari poți judeca bunătatea relativă a guvernelor. Una e populația. În țara care se depopulează statul merge spre ruină, iar țara în care locuitorii se înmulțesc, chiar dacă ar fi cea mai săracă, este desigur cea mai bine guvernată².

447. Trebuie însă ca această creștere a populației să vie în mod firesc dela guvern și de la moravuri, căci dacă s'ar produce prin colonizări sau prin împrejurări întâmplătoare și trecătoare, ar dovedi prin remediu, tocmai răul. Când August făcù legea împotriva celibatului aceasta arată decăderea imperiului roman. Trebuie ca guvernul, fiind bun, să îndemne pe cetățeni a se căsători; iar nu să-i silească prin legi. N'are importanță ceace se face prin forță, căci legea care se împotrivesc dezvoltării firești se calcă cu iscusință și în curând i

¹ E vorba de scrierea lui *Montesquieu* (vezi mai înainte § 377) intitulată «*Spiritul legilor*» (*L'esprit des lois*), care pune la început chiar definiția următoare: «Legile, în înțelesul cel mai larg, sunt raporturile necesare cari derivă din natura lucrurilor: divinitatea are legile ei, lumea materială ca și cea intelectuală, animalele ca și omul».

² Nota autorului: Cunoșc o singură excepție la această regulă: China.

se zădărnicește scopul; din potrivă, e de mai mare însemnătate cece se face prin înrăurirea moravurilor și prin îndrumarea nesilită dată de guvern, căci numai aceste mijloace au urmări statornice. Politica bunului abate de Saint Pierre căută totdeauna o doctorie gentru fiecare boală în parte, în loc să caute izvorul lor comun și să vază că nu se pot vindecă decât toate odată. Nu folosești nimic dacă îngrijești deosebit fiecare ulcer al unui bolnav, ci trebuie să cureți sângele lui în întregime, căci el le pricinuește pe toate. Se zice că în Anglia s'au instituit premii pentru agricultură; n'am nevoie să mai știu altceva pentruca să fiu sigur că acolo agricultura nu va strălucì multă vreme.

448. Al doilea semn că guvernul și legile sunt bune pentru un popor se vede tot în populațiune, dar altfel: în împărțirea ei, nu în număr. Două state deopotrivă în întindere și în numărul locuitorilor, pot să fie foarte nepotrivite în forță. Cel mai puternic dintre ele va fi totdeauna acela care va aveà locuitorii răspândiți în mod mai egal pe tot pământul lui. Cel care are mai puține orașe mari, deci strălucește mai puțin, va biruì totdeauna pe celălalt¹. Orașele mari istovesc Statul și-l fac să fie slab. Bogăția produsă de ele este o bogăție numai văzută și amăgitoare: mulți bani și puține roade. Se zice că orașul Paris prețuește, pentru regele Franciei, cât o provincie. Eu cred că-l costă

¹ Opinie exagerată și care nu se poate susține cu destule dovezi.

cât mai multe. În destule privințe provinciile hrănesc Parisul și mare parte din veniturile lor se varsă în acest oraș și rămân acolo, fără să se întoarcă vreodată nici poporului nici regelui. Nu-mi pot închipui cum, în veacul nostru de calculatori ¹, nu se găsește nici unul care să vadă că Franța ar fi mult mai puternică dacă ar dispărea Parisul. O populație rău împărțită nu numai că nu e folositoare pentru un Stat, dar e mai păgubitoare decât însăși depopularea, căci depopularea dă un produs nul, pe când consumațiunea rău înțeleasă dă un produs negativ. Când aud pe un Francez și pe un Englez, mândri de mărimea capitalelor lor, discutând între ei dacă Parisul sau Londra are mai mulți locuitori, pentru mine e ca și când ar discuta care din cele două popoare are onoarea de a fi mai rău guvernat.

449. Studiați poporul afară din orașe, căci numai așa îl veți cunoaște bine. Nu însemnează nimic să cunoști forma aparentă a unui guvern, sulemenită de aparatul administrativ și de vorbirea specială a celor ce administrează, dacă nu poți studia natura acestui guvern prin efectele pe cari le produce asupra poporului și în toate treptele administrației. Deosebirea între formă și fond se împarte, oarecum, între toate aceste trepte și numai cunoscându-le pe toate, poți să cunoști această deosebire. În cutare țară începi a simți spiritul ministerului după unel-

¹ Adică oameni cari fac bine socotelile. E zis în ironie.

tirile subdelegaților ¹; în alta trebuie să vezi cum se aleg membrii parlamentului ca să judeci dacă națiunea aceea e în adevăr liberă; în orice țară, cine a văzut numai orașul nu poate cunoaște felul guvernării, căci nu e niciodată același spirit administrativ în sat ca în oraș. Și tocmai satul este țara, căci poporul dela țară formează națiunea.

450. Studiând diferitele popoare în provinciile lor depărtate și în simplitatea spiritului lor original, dobândim o cunoștință generală foarte favorabilă epigrafului meu ² și liniștitoare pentru sufletul omenească. Toate națiunile observate în felul acesta, se văd că prefusec mult mai mult. Cu cât ele se apropie de natură, cu atâta e mai multă bunătate în caracterul lor. Numai când se închid în orașe, numai schimbându-se prin cultură, se strică și prefac în viciuri plăcute și primejdioase câteva defecte cari erau grosolane, iar nu răufăcătoare.

451. Din această observație rezultă un nou folos pentru chipul de a călători propus de mine, căci tinerii locuind puțin în orașele mari, unde domnește o groaznică corupțiune, sunt mai puțin în primejdie să cază în mreșile ei și păstrează, printre oameni mai simpli și societăți mai puțin numeroase, un

¹ Adică multirile funcționarilor mai mici.

² Epigraful sau motto se numesc cuvintele scrise la începutul unei cărți sau al unui capitol. Epigraful cărții «Emil» este: *Santalibus aegrotantibus malis; ipsaque nos in rectum genitos natura, si emendari volumus, juvat.* (Seneca, De ira, II, 13). Pe românește: suferim de boale cari se pot vindeca și chiar natura care ne-a creat spre bine, ne ajută dacă vrem să ne îndreptăm.

gust mai sănătos și moravuri mai curate. În ce privește pe Emil, pentru el nu e nici o teamă de asemenea corupțiune; are tot ce-i trebuie ca să se păzească. Din toate măsurile de pază ce am luat pentru această, pun temelie mai ales pe dragostea ce poartă în sufletul său.

452. Nu se știe înrăurirea adevăratului amor asupra înclinărilor tinerilor, căci acei cari îi conduc nu-și dau seama de aceasta și-i depărtează de asemenea lucru. Cu toate acestea un tânăr trebuie sau să iubească sau să fie desfrânat. E ușor să impui prin aparențe. Mi se citează o mie de tineri, cari — se zice — trăesc neprihăniți, fără a iubi; dar să mi se citeze un singur om, un om deplin, care să spună că și-a petrecut tinerețea în acest fel și care să fie de bună credință. În toate virtuțile, în toate îndatoririle se caută numai aparențele; eu caut realitatea și pentru a o găsi, tare m'aș mira să fie alte mijloace decât cele propuse de mine — sau mă înșel cu desăvârșire.

453. Ideea de a face pe Emil să se îndrăgostească înainte de a pleca în călătorie n'a fost născocită de mine. Iată ce împrejurare mi-a sugerat-o.

454. Eram la Veneția în vizită la guvernorul unui tânăr Englez. Eră iarnă. Ședeam în jurul focului. I se aduc guvernorului scrisorile dela poștă. Le citește și apoi recitește una cu glas tare elevului său. Eră pe englezește și n'am înțeles nimic. Am văzut însă, în cursul citirii, că tânărul își rupe

mânecuțele, niște mânecuțe frumoase de dantelă¹, și le aruncă în foc binișor una după alta, căutând să nu fie observat. Mirat de aceasta, îi privesc figura și cred că zăresc o emoțiune. Semnele exterioare ale pasiunilor însă, deși sunt asemănătoare la toți oamenii, au deosebiri dela o nație la alta cari te fac să te înșeli câteodată. Precum au vorbiri deosebite prin gura lor, asemenea au și prin figură. Aștept să termine citirea și arăt guvernorului că elevul lui are pumnii goi și că îi ascunde. Il întreb dacă pot ști ce înseamnă aceasta.

455. Guvernorul, văzând ce se petrecuse, începù să râză, îmbrățișă pe elev cu mulțumire și, după ce-i cerù voie, îmi dă explicația cerută de mine

456. «Mânecuțele, îmi zise, pe cari le-a rupt d. John, sunt un dar pe care o doamnă din acest oraș i l-a făcut acum câțva timp. Trebuie să știi că d. John e logodit în țara sa cu o domnișoară pe care o iubește foarte mult și care e vrednică și de mai multă dragoste. Scrisoarea este dela mama domnișoarei și am să-ți traduc pasagiul care a dat naștere scenei la care ai fost martor.

457. «Lucy nu mai lasă mânecuțele lordului «John. Miss² Betty Roldham a stat la noi ieri «după amiază și a vrut cu orice preț să-i lucreze «puțin și ea. Lucy s'a sculat azi mai devreme de «cât de obicei și, cercetând pricina, am găsit-o

¹ Pe atunci bărbații bogați purtau costume foarte luxoase și complicate. Intre alte detalii, erau și mânecuțele de dantelă la mâneci.

² Cuvânt englezesc; însemnează: domnișoară.

«desfăcând tot ce lucrase ieri Miss Betty. Nu vrea ca, darul ce pregătește să aibă măcar un punct «făcut de altă mână».

458. D. John ieși puțin din odaie ca să-și ia alte mânecute și atunci zisei guvernorului: «Ai un elev cu o fire minunată. Dar te rog să-mi spui adevărat dacă scrisoarea nu erà înadins ticluită. Nu cumva este un meșteșug al d-tale în potrivea doamnei care i-a dat mânecutele?». — «Nu, îmi răspunse; este tocmai așa. În îngrijirile ce i-am dat nu am pus atâta artă, ci numai simplitate și stăruință, și Dumnezeu mi-a binecuvântat munca».

459. Am ținut minte întâmplarea cu acest tânăr: în capul unui visător ca mine¹ trebuia să producă ceva

460. Dar e vremea să sfârșim. Să aducem pe lord John lângă miss Lucy, adică pe Emil lângă Sofia. Cu o inimă nu mai puțin iubitoare decât înaintea plecării, Emil i-aduce un spirit mai luminat și se întoarce în țara sa după ce a cunoscut toate vițiile guvernelor și toate virtuțile popoarelor. Am avut grijă să cunoască de aproape un om de merit din fiecare națiune și chiar să facă cu dânsul o legătură de găzduire, ca în vechime². Aș fi mulțumit să-și cultive aceste cunoștințe prin scrisori. Întâiu, e totdeauna folositor și plăcut să ai corespondență

¹ Ne amintim că despre opera «Emil» s'a spus că e o carte de *visé*; iar autorul a fost numit visător. Probabil că aceleași aprepieri se făcuse și despre alte scrieri ale lui și despre dânsul și de aceea zice el aci cuvintele acestea.

² Dreptul pe care-l avea un prieten să tragă în gazdă la altul când trecea prin orașul sau satul unde locuia acela.

cu țări depărtate; apoi e o înțeleaptă măsură ca să te păzești de stăpânirea prejudecăților naționale, cari, încet încet în cursul vieții, ajung, mai curând sau mai târziu, să ne influențeze. Nimic nu e mai potrivit, pentru a înlătura această influență, ca legăturile fără interes cu oameni înțelepți și cinstiți cari nu au aceleași prejudecăți sau combat pe ale noastre prin ale lor și ne dau astfel mijlocul să le punem neconținut față în față unele cu altele și să ne ferim de toate ¹. Nu e tot una dacă avem legături cu streinii când vin la noi sau când sunt la ei acasă. În primul caz, ei simt oarecare îndatorire pentru țara în care trăesc și nu spun totdeauna tot ce gândesc sau chiar au în adevăr o părere foarte bună câtă vreme se află într'însa; sosind însă acasă mai lasă câte ceva și ajung să fie drepți. Mi-ar părea foarte bine ca streinul pe care-l întreb, să fi văzut țara mea, dar nu-i voi cere părerea decât în țara lui.

---

¹ S'a văzut în tot cursul acestei scrieri că, de câte ori a avut prilejul, a vorbit contra prejudecăților pe cari le consideră ca pricinile stricăciunii societății.

461. După ce am întrebuințat aproape doi ani străbătând câteva din statele mari ale Europei și multe din cele mici; după ce am învățat cele două sau trei limbi de căpetenie; după ce am văzut tot ce este mai interesant, fie cu privire la științele naturale, fie cu privire la guvernământ, la arte sau la oameni, Emil, prăpădit de nerăbdare, îmi dă de știre că termenul se apropie. Atunci îi zic: «Ei «bine, dragul meu, îți amintești despre scopul de «căpetenie al călătoriilor noastre. Ai văzut, ai ob- «servat. Care e rezultatul observațiilor tale? Cum «te hotărăști?». Dacă metoda mea n'a dat greș, îmi va răspunde cam așa:

462. «Cum mă hotărăsc? Să rămân cum m'ai «învățat să fiu și să nu adaog de bunăvoie nici o «nouă legătură pe lângă cele pe cari mi le-au impus «natura și legile. Examinând opera oamenilor în «instituțiile lor, văd că, cu cât au voit să fie mai «independenți, cu atât s'au robit mai mult și că-și «prăpădesc și libertatea câtă le mai rămâne, în lupta «de a și-o asigura. Ca să nu se lase târați de cursul

«lucrurilor, își crează o mie de legături felurite;
 «apoi îndată ce voesc să facă un pas văd că nu
 «pot și se miră că sunt ținuți pe loc de toate
 «lucrurile. Mi se pare că pentru a fi liber n'ai
 «nimic de făcut; e destul să nu voești a-ți pierde
 «libertatea. D-ta, iubite al meu învățător, m'ai
 «făcut liber, învățându-mă să mă supun necesității.
 «Să vie când va voi: las să mă târască fără silă
 «și, fiindcă nu vreau să mă împotrivesc, nu mă
 «leg de nimic care să mă oprească. Am căutat în
 «călătoriile noastre un loc unde să pot fi cu totul
 «al meu. Dar, fiind printre oameni, e vreun loc
 «unde să nu atârni de pasiunile lor? Examinând
 «bine toate lucrurile, am găsit că însăș dorința
 «mea este contradictorie ¹, căci chiar de n'aș fi
 «legat de nimic, tot aș țineă la pământul pe care
 «m'am așezat. Viața mea ar fi legată de acest
 «pământ ca viața driadelor de copacii lor ². Am
 «găsit că *stăpânire* și *libertate* sunt două cuvinte
 «ce nu pot sta împreună și că dacă vreau să fiu
 «stăpân pe o colibă nu mai pot fi stăpân pe mine
 «însumi. *Hoc erat in votis, modus agri non ita*
 «*magnus* ³.

¹ *Contradictorii* se numesc două propozițiuni când se găsesc între ele în așa raport încât dacă una e adevărată, a doua trebuie să fie falsă și viceversa: *Muritor și nemuritor; acum plouă și acum nu plouă*.

² Driadele erau niște zeități ale pădurilor (la Grecii cei vechi).

³ Vers din Horațiu, Satire Cartea II, sat. 6, vers. 1. Pe românește: *Accasta mi-eră dorința: un peticel de pământ la țară*.

463. «Mi-aduc aminte că pricina cercetărilor ce
 «am întreprins a fost averea mea. Imi dovediai
 «foarte bine că nu pot, în acelaș timp, să-mi pă-
 «strez și bogăția și libertatea. Când voiai însă ca,
 «în acelaș timp, să fiu și liber și fără trebuințe,
 «voiai două lucruri cari nu puteau sta împreună;
 «căci dacă aș putea scăpa să nu mai fiu legat de
 «oameni, aș fi neapărat legat de natură. Ce voiu
 «face deci cu averea pe care mi-au lăsat-o părinții
 «mei? Voiu căută întâiu să nu fiu legat de ea
 «sau să-mi fie legăturile cât se poate mai slabe,
 «astfel ca, și dacă o păstrez și dacă o pierz, să
 «nu mă târască și pe mine. Nu mă voiu chinuî
 «nicidecum s'o păstrez, ci voiu rămâneà hotărât în
 «locul meu. Bogat sau sărac, voiu fi liber. Și voiu
 «fi liber nu numai în cutare țară, în cutare ținut,
 «ci oriunde pe pământ. Lanțurile opiniei publice
 «sunt rupte pentru mine, și cunosc numai pe ale
 «necesității. M'am deprins să le port dela naștere
 «și le voiu purtă până la moarte, căci sunt om.
 «Și de ce nu le-aș purtă, fiind liber, dacă ar trebuî
 «să le port și fiind rob, ba atunci aș aveà pe
 «deasupra și lanțurile robiei?

464. «Ce-mi pasă de condiția mea pe pământ?
 «Ce-mi pasă unde mă găsesc? Oriunde sunt oameni,
 «mă aflu între frații mei; oriunde. nu sunt, mă aflu
 «la mine acasă. Câtă vreme voiu putea să rămân
 «neatârnat și bogat, am avere ca să trăesc și voiu
 «trăi; când însă averea mă va subjuga, o voiu pă-

«răsi fără nici o greutate, căci am brațe ca să
 «muncesc și voiu trăi. Dacă-mi vor lipsi și brațele,
 «voiu trăi dacă-mi vor da de mâncare; voiu muri,
 «dacă mă vor părăsi. Voiu muri și dacă nu mă
 «vor părăsi, căci moartea nu e una din suferințele
 «sărăciei, ci o lege a naturii. Nu mi-e frică de
 «moarte, ori în ce moment ar veni, pentrucă nu
 «mă va prinde niciodată făcând pregătiri pentru a
 «trăi: nu mă va oprî niciodată de a fi trăit¹.

465. «Tată², iată hotărârea mea. Dacă aș fi
 «fără pașuni aș fi -- în starea mea de om --
 «neatârnat ca însuși Dumnezeu, căci voesc numai
 «ce este și de aceea nu voiu avea niciodată să
 «lupt în potriva soartei. Am și eu o legătură, nu-
 «mai una, singura pe care o voiu păstră vreodată
 «și pot să mă laud pentru aceasta. Vino deci;
 «dă-mi pe Sofia și sunt liber!».

466. «Dragul meu Emil, sunt foarte mulțumit
 «auzind din gura ta cuvinte de om adevărat și
 «văzând în sufletul tău sentimente cu adevărat
 «omenești. Desinteresarea aceasta fără hotar, la
 «vârsta ta, îmi place. Când vei avea copii, se va
 «mai micșorâ și vei fi atunci tocmai cum trebuie
 «să fie un bun părinte de familie și un om cu-
 «minte. Înainte de a plecâ, știam care va fi efectul

¹ De mai multe ori în lucrarea de față Rousseau a afirmat această idee: că, după principiile educației sale, omul *profită* de viață, oricât de puțin ar trăi. Vezi § 32 din cartea I; 26 și urm. cartea II.

² Ii zice *tată* fiindcă guvernorul ține locul părintelui.

«călătoriilor tale. Știam că, privind de aproape
 «instituțiile publice, nu le vei da încrederea pe
 «care n'o merită. Sub paza legilor, alergi zadarnic
 «după libertate. Legi? Unde sunt legi? Unde sunt
 «respectate? Ai văzut pretutindeni domnind sub
 «numele acesta numai interesul particular și pasiuni-
 «nile omenești. Dar legile veșnice ale naturii și ale
 «ordinei naturale există. Pentru înțelept, acestea
 «înlocuiesc legile pozitive¹: conștiința și rațiunea
 «i le-au scris în fundul inimii. Supunându-te lor,
 «vei fi liber: rob este numai acela care face rău,
 «căci face totdeauna fără voia lui. Libertatea nu
 «se găsește în nici o formă de guvern, ci este în
 «sufletul omului liber, care o duce peste tot cu
 «sine. Omul de nimic duce cu sine sclavia. Unul
 «va fi rob la Geneva, altul liber la Paris¹.

467. «Dacă ți-aș vorbi despre datoriile cetățea-
 «nului, m'ai întrebă poate unde îți este patria și ai
 «socoti că m'ai învins. Cu toate acestea, te-ai în-
 «șelă, dragul meu. Cine n'are o patrie, are cel
 «puțin o țară. E totdeauna un guvern și niște
 «umbre de pravili, sub a căror oblăduire omul
 «poate trăi liniștit. Se poate ca contractul social
 «să nu fie nicidecum respectat; nu-ți pasă, dacă
 «interesul particular te apără cum ar fi făcut-o
 «voința obștească, dacă violența publică te păzește

¹ Legi *pozitive*: cele făcute de un legislator.

² Zice așa, vrând să înțeleagă că în Geneva organizarea statului este *liberală*, iar la Paris *autocratică, despotică*.

«de violența particulară, dacă răul ce vezi întâm-
 «plându-se te face să iubești binele și dacă insti-
 «tuțiile singure te fac să cunoști și să urăști
 «propriile lor nedreptăți? Dragă Emil, care este
 «omul de bine care să nu datorească nimic țării
 «sale? Oricare ar fi ea, el îi datorește ce este,
 «mai prețios în om: moralitatea faptelor și iubirea
 «virtuții. Dacă s'ar fi născut în fundul unei păduri,
 «ar fi trăit mai fericit și mai liber; dar, neavând
 «nevoie de luptă pentru a-și mulțumi pornirile¹,
 «ar fi fost bun fără merit, n'ar fi avut virtute;
 «pe când acum² știe să fie virtuos, împotriva pa-
 «siunilor sale. Văzând măcar aparența ordinii,
 «ajunge s'o cunoască și s'o iubească. Binele public,
 «care pentru alții este numai un pretext, pentru el
 «este un motiv real. Se deprinde a se lupta cu
 «sineși, a se învinge, a-și jertfi interesul personal
 «pentru interesul obștesc. Nu e adevărat că din
 «legi nu trage nici un folos: ele îi dau tărie su-
 «fletească de a fi drept, chiar în mijlocul celor
 «răi. Nu e adevărat că ele nu l-au făcut slobod:
 «l-au învățat să domnească asupra lui însuși.

468. «Să nu zici deci că nu-ți pasă unde ești.
 «Îți pasă să fii acolo unde-ți poți îndeplini înda-
 «toririle. Una din aceste îndatoriri, este să-ți iubești
 «locul nașterii. Compatrioții tăi te-au apărat pe

¹ După Rousseau pornirile firești ale omului sunt bune.

² Acum, adică: când trăește în mijlocul societății.

«când erai copil; ajungând bărbat, trebuie să-i
 «inbești. Trebuie să trăești în mijlocul lor sau
 «măcar în locul în care le-ai putea fi folositor, în
 «marginea puterilor tale, și de unde ei să știe să
 «te ia dacă au vreodată nevoie de tine. Sunt îm-
 «prejurări în cari un om poate fi mai folositor
 «concetățenilor săi trăind afară din țară decât dacă
 «ar trăi între ei. Atunci trebuie să asculte numai
 «de patriotismul lui și să sufere exilul fără a mur-
 «murâ; căci acest exil însuși este una din îndato-
 «ririle sale. Dar ție, dragă Emil, nu ți se cere nici-
 «decum o asemenea dureroasă jertfă; tu nu ți-ai
 «luat trista datorie să spui oamenilor adevărul ¹;
 «de aceea du-te de trăește în mijlocul lor, caută
 «prietenia lor și fii prietenul lor, binefăcătorul,
 «modelul lor. Pilda ta va slujî mai mult decât
 «toate cărțile noastre și văzându-te că faci binele
 «se vor simți impresionați mai mult decât de toate
 «zadarnicile noastre discursuri ².

469. «Pentru aceasta nu te sfătuesc să trăești
 «în vreun oraș mare. Dimpotrivă, una din pildele
 «pe cari cei buni trebuie s'o dea celorlalți, este
 «pilda vieții patriarhale și câmpenești, viața dintâiu

¹ Prin aceste cuvinte Rousseau se gândește la sine. Socotește că în scrierile sale, a căutat să spună totdeauna *adevărul* și de aceea a pătimit multe. Astfel, a *spune adevărul* e o datorie *tristă*.

² În prefața la *Narcisse* (17, 53) Rousseau afirmă, că pentru societatea coruptă actuală, științele și artele au cel puțin meritul de a acoperi păcatele. Omul care se întoarce în sânul naturii n'are nevoie de ele. (*Nota lui Sallwürk*).

«a omului, viața cea mai pașnică, mai firească și
 «mai dulce pentru cine n'are inima stricată. Ferice,
 «dragul meu, de țara în care n'ai nevoie să cauți
 «pacea într'un pustiu! Dar unde este această țară?
 «Un om binefăcător cu greu își îndeplinește por-
 «nirea sufletească în mijlocul unui oraș, căci devota-
 «mentul său găsește numai intriganți sau înșelători.
 «Primirea ce se face acî trândavilor cari vin să-și
 «încerce norocul aduce pustiirea satelor, când, tocmai
 «din potrivă, pe acestea ar trebui să le împoporezi
 «în paguba orașelor. Toți câți se retrag din societățile
 «numeroase sunt folositori tocmai prin aceasta, căci
 «vițiile unei societăți au ca pricină anume marele
 «număr al locuitorilor. Mai sunt folositori și când
 «pot duce în locurile pustii¹ viața, cultura și dra-
 «gostea pentru starea primitivă. Mă înduioșez gân-
 «dindu-mă la câte binefaceri pot să răspândească
 «Emil și Sofia în jurul lor, din locul retras în
 «care trăiesc. Ei pot să învioreze pe locuitorii dela
 «țară și să însuflețească zelul stins al nenorocitului
 «sătean. Mi se pare că văd cum se înmulțește po-
 «porul, cum rodese câmpiile, cum își pune pământul
 «o podoabă nouă, cum bogăția și mulțimea oame-
 «nilor prefac muncile în sărbători, cum se înalță
 «spre cer strigăte de bucurie și binecuvântări în
 «jocurile câmpenești, împrejurul drăgălașei perechi
 «care le-a adus această nouă viață. Se zice că

¹ Pustii, adică lipsite de civilizația orașelor.

«veacul de aur este o himeră; așa va fi totdeauna
 «pentru cei cari și-au corupt inima și gusturile. Ba
 «nu e adevărat nici că le pare rău de el, fiindcă
 «părerile acestea de rău sunt zadarnice. Ce ar
 «trebuî deci pentru ca să-l facem să reînvieze? Un
 «singur lucru — dar imposibil: să-l iubim.

470. «Pare că el ar învia împrejurul locuinței
 «Sofiei. Impreună, veți putea desăvârși ceea ce au
 «început vrednicii ei părinți. Dar, dragă Emil, viața
 «această dulce să nu te desguste de îndatoririle
 «grele, dacă îți vor fi cerute vreodată. Adu-ți
 «aminte că Romanii treceau dela plug la consulat¹.
 «Dacă principele sau statul te chiamă în slujba
 «Patriei, părăsește tot și du-te unde ți se arată,
 «pentru a-ți îndeplini vrednica slujbă de cetățean.
 «Dacă funcțiunea e împovărătoare, ai un mijloc
 «cinstit și sigur ca să scapi: s'o îndeplinești cu
 «toată virtutea, și n'are să-ți fie lăsată multă vreme¹.
 «De altfel, nu trebuie să te prea temi de asemenea
 «întâmplare, căci pe câtă vreme vor exista oameni
 «de ai veacului nostru, n'au să vie la tine să te
 «caute pentru serviciul Statului».

471. De ce nu mi-e îngăduit să zugrăvesc în-
 toarcerea lui Emil lângă Sofia și sfârșitul amorului
 lor sau mai bine, începutul amorului conjugal care-i
 unește! Acest amor se întemeiază pe stimă, care

¹ Aluzie la anecdota despre *Cincinat*, Acest om politic (see. V în. de Hr.) când nu eră ocupat cu treburile publice, își vedeă de moșioara sa. De aceea când au venit să-i anunțe că a fost ales dictator, l-au găsit conducând plugul.

ține toată viața; pe potrivirea caracterelor care face plăcut traiul împreună și prelungește și la bătrânețe farmecul primilor ani. Asemenea detalii ar putea să placă, fără să fie folositoare și până acum nu mi-am permis să dau alte amănunte plăcute dacă nu am socotit că au și folos. De ce aș călca această regulă la sfârșitul operei mele? Nu am cuvânt; simt că pana mi-e obosită. Fiind prea slab pentru lucrările lungi, aș părăsi-o pe cea de față, dacă n'ar fi așa de înaintată. Ca să nu o las imperfectă, mă voi grăbi să o închei.

472. În sfârșit se apropie ziua cea mai încântătoare dintr'ale lui Emil și cea mai fericită dintr'ale mele: văd încoronarea îngrijirilor mele și încep să le simt rodul. Vrednica păreche se unește acum cu o legătură ce nu se poate sfărâma. Buzele lor rostesc și inițiile lor întăresc jurăminte ce nu vor fi zadarnice: sunt soți. Intorcându-se dela biserică, nu mai știu unde sunt, unde merg, ce se face în jurul lor: se lasă duși de alții. Nu aud, răspund vorbe încurcate, ochii lor turburați nu mai văd nimic. Ce nebunie! Ce slab e omul! Sentimentul fericirii îl zdrobește: e mai presus de puterile lui.

473. Sunt foarte puțini oameni cari știu să vorbească cum trebuie, în ziua nunții, cu niște tineri căsătoriți. Cuviința rece a unora și vorba glumeață

¹ Autorul e ironic, ca în multe părți din scrierea aceasta.

a altora mi se par amândouă nepotrivite. Ar fi mai bine să lași pe acești tineri să cugete asupra lor înșile și să simtă fireasca turburare care-și are farmecul ei, decât să le chemi atenția în altă parte, sau întristându-i cu vorbe dictate de o falsă bună-cuviință sau încurcându-i prin glume de rău gust, cari poate că le-ar plăcea altădată, dar acum de sigur li se par nepotrivite.

474. Văd pe tinerii mei, turburați de o dulce oboseală, că nu ascultă nicidecum cuvintele ce li se spun. Eu am avut ca principiu să las pe om să se bucure de fiecare zi a vieții; cum i-aș face deci să piarză una așa de prețioasă? Nu, vreau să o simtă, să o guste cu încetul, să scoată din ea tot ce are mai dulce. Li smulg din mijlocul indiscrețiilor cari se grămădesc în jurul lor și, ducându-i la o parte, le vorbesc numai despre ei și-i fac să-și adune la aceasta toate gândurile lor. Vreau să le vorbesc nu numai pentru urechi, dar și pentru inimă și știu care e singurul subiect de care se pot ocupa atunci.

475. «Dragii mei, le zic luându-i de mână, sunt «trei ani de când am văzut cum se naște această «flacăra vie și curată care vă aduce astăzi fericirea. «Ea a crescut neconținut; în ochii voștri citesc că «a ajuns la cel mai mare grad de putere; de aci «înainte, ea poate numai să se micșoreze.» Cititorilor, nu vedeți pornirea, supărarea, jurămintele lui Emil, privirea disprețuitoare cu care Sofia își retrage

mâna? nu vedeți duioasele protestări pe cari și le fac unul altuia cu privirea, că se vor adoră până la cea din urmă clipă a vieții? Ii las în pace și apoi urmez.

476. «M'am gândit adesea că, dacă s'ar putea «prelungi fericirea amorului după căsătorie, am «avea raiul pe pământ. Aceasta nu s'a întâmplat «niciodată până acum; dar lucrul nu e cu totul «peste putință și voi amândoi sunteți vrednici să «dați un exemplu pe care nu l-ați văzut la nimeni «și pe care puțini soți vor ști să-l imite. Vreți, «dragii mei, să vă spun mijlocul pe care mi-l «închipuiesc pentru aceasta și care cred că singur e «cu putință?»».

477. Se uită zâmbind unul la altul și-și bat joc de simplitatea mea. Emil îmi mulțumește scurt pentru rețeta mea, căci socotește că Sofia are alta mai bună și lui i-ajunge aceea. Sofia aprobă și se arată tot cu atâta încredere. Mi se pare totuș că dincolo de înfățișarea ei batjocoritoare se zărește oarecare curiozitate. Privesc pe Emil: ochii lui pătrund cu lăcomie farmecele soției sale: e singura lui curiozitate și cuvintele mele nu-l interesează. Zâmbesc și eu și zic în gândul meu: «Te voiu «face numaidecât să așculți cu băgare de seamă».

478. Deosebirea aproape nebăgată în seamă dintre aceste mișcări ascunse este semnul hotărât al deosebirii dintre cele două sexe și e cu totul împotriva prejudecăților răspândite. Adică, în deobște bărbații

sunt mai puțin statornici decât femeile și mai puțin mulțumiți de amorul fericit. Femeia presimte de departe nestatornicia bărbatului și începe să fie îngrijorată¹. Aceasta o face și mai geloasă. Când el începe să se răcească, ea e silită a întrebuiți aceleași mijloace ca să-l păstreze pe cari le întrebuițase ca să-i placă, plânge, se umilește ca la rândul ei și numai rar izbutește. Sentimentele și atențiunile pot câștiga o inimă, dar n'o pot redobândi. Mă întorc deci la rețeta mea împotriva micșorării amorului în căsătorie.

479. «E simplă și ușoară, zisei eu; este să «urmați a fi îndrăgostiți după ce veți fi soți». «In adevăr, — răspuse Emil, râzând; lucrul nu «va fi prea greu de îndeplinit».

480. «Mai greu decât îți închipuești d-ta care «vorbești așa. Lăsați-mă, vă rog, să mă explic.

481. «Când vrei să strângi prea mult un nod, se «rupe. Așa se întâmplă cu căsătoria când yrei să-i «dai mai multă putere decât trebuie să aibă. Cre- «dința pe care ea o impune soților este dreptul «cel mai sfânt; dar puterea ce dă fiecăruia dintre

---

¹ *Nota autorului.* In Franța femeile se depărtează întâiu de acest amor. E natural să fie așa, căci ele sunt puțin pornite spre plăcerile trupești și pretind numai supunere; iar când bărbatul nu le mai arată destulă, încep să nu se mai intereseze de persoana lui. In alte țări, din potrivă, bărbatul se depărtează întâiu și acest lucru este asemenea firese, căci femeile, credincioase, dar indiscrete, îi supără cu dorințele lor și-i desguță. Aceste adevăruri generale pot să aibă multe excepții, dar cred că sunt adevăruri generale.

«ei asupra celuilalt e de prisos. Porunca și dra-
 «gostea nu merg bine împreună, căci plăcerea nu
 «se poruncește. Nu te roși, Sofio, și nu căută să
 «fugi. Să mă ferească D-zeu de gândul de a voi
 «să jicnesc modestia ta; dar e vorba acî de soarta
 «vieții voastre. Pentru un scop așa de însemnat,
 «ascultă, față de soț și de un părinte, lucruri pe-
 «cari aiurea n'ai putea să le auzi.

482. «Nu satură pe om atât de mult posesiunea
 «cât obligațiunea și se văd atâția cari păstrează
 «pentru o concubină un atașament mai îndelungat
 «decât pentru o soție. De ce s'a făcut o *datorie*
 «din cele mai duioase mângâieri și un drept din
 «cele mai dulci semne ale amorului? Dreptul îl
 «formează numai dorința amândurora; natura nu
 «cunoaște alt drept. Legea poate restrânge acest
 «drept, dar nu-l poate în nici un caz mări. Vo-
 «luptatea farmecă prin ea însăși. Oare sila i-ar da
 «puterea pe care n'o poate găsi în propria-i atracție?
 «Nu, dragii mei; căsătoria leagă inimile, dar cor-
 «purile nu sunt înlănțuite. Sunteți datori unul altuia
 «fidelitate nu îngăduință. Fiecare din voi nu poate
 «fi decât al celuilalt, dar nici unul nu e ținut la
 «aceasta decât atâta vreme cât îi place.

483. «Dacă e adevărat, dragă Emil, că vrei să
 «fii îndrăgostit de nevasta ta, să fie și ea femeia
 «ta, dar stăpână pe sine. Fii fericit în dragostea
 «ta, dar fii și respectuos: cere totul amorului și
 «nimic datoriei; cel mai mic lucru să ți se dea

«de voie bună, nu să-ți fie un drept. Știu că pudoarea
 «se ferește de mărturisirile formale și cere să fie
 «oarecum învinsă; dar adevăratul amor și delicateța
 «purtării nu te înșeală nici odată asupra voinței
 «ascunse. Poți să știi cu siguranță când inima și
 «ochii zic da, măcar că gura zice nu. Fiecare dintre
 «voi, stăpân pe persoana sa, să aibă dreptul a o
 «da numai când voește. Aduceți-vă totdeauna aminte
 «că chiar în căsătorie, plăcerea e legitimă numai
 «când dorința e împărtășită. Nu vă temeți, dragii
 «mei, că această lege vă va ține departați; din
 «potrivă, va face să fiți mai băgători de seamă ca
 «să plăceți unul altuia și va împiedică sașiul.
 «Mărginiți numai a fi unul al altuia, natura și
 «amorul vă vor apropiă în deajuns».

484. Auzind vorbele acestea și altele asemenea,
 Emil se supără, protestează; Sofia, rușinată, își
 pune evantaliul în fața ochilor și nu zice nimic.
 Poate că cel mai nemulțumit din ei nu este cel
 care se plânge mai mult. Stăruesc fără milă. Fac
 pe Emil să se rușineze de puțina lui delicateță și
 mă pun chezaș pentru Sofia că ea primește în-
 voeala. O silesc să vorbească; firește că nu mă
 desminte. Emil, îngrijorat, întreabă din ochi pe
 tânăra lui soție și o vede, deși stăpânită de nedu-
 merire, dar turburată de voluptate, ceea ce îi hotă-
 răște toată încrederea. Se aruncă la picioarele ei,
 sărută cu drag mâna pe care i-o întinde și-i jură
 că afară de fidelitatea făgăduită, renunță la orice

drept față de ea. — «Fii, draga mea soție, zice el, «stăpâna plăcerilor mele, cum ești a vieții și a «soartei mele. Chiar dacă cruzimea ta m'ar costă «viața, cele mai scumpe drepturi ți le hărăzesc ție. «Nu vreau nimic dela bunăvoința ta, ci totul de «la inima ta».

485. «Liniștește-te, dragul meu Emil; Sofia e «și ea bună la suflet și nu te va lăsa să mori «victimă a bunătății tale sufletești».

486. Seara, când să mă despart de ei, le spun cu glasul cel mai serios pe care-l pot avea: «Adu- «ceți-vă aminte amândoi că sunteți liberi și că nu e «vorba de *datoriile* soților; credeți-mă că nu e «vorba de un respect mincinos. Emil, vrei să vii «cu mine? — căci Sofia-dă voie». Emil, furios, ar vrea să mă bată. «Și tu, Sofio, ce zici? Să-l iau «cu mine?». Mincinoasa, roșindu-se va zice da. Dulce și încântătoare minciună, ea prețuește mai mult decât adevărul.

487. A doua zi... Vederea fericirii nu mai măgulește pe oameni, căci corupțiunea viciului le-a stricat și gustul și inima. Nu mai simt ce e atingător și nu mai văd ce e plăcut. Ca să zugrăviți voluptatea, vă închipuiți numai îndrăgostiți norocoși cari înnoată în fericire, dar tablourile voastre sunt pline de lipsuri: aveți numai o jumătate, și cea mai grosolană; iar partea cea mai duioasă nu există. N'ați văzut niciodată doi soți tineri, uniți în împrejurări cari prevestesc tot binele, nu i-ați văzut

a doua zi după nuntă? Ei au în privirile lor, sfârșite și curate, și beția plăcerilor pe cari le-au simțit și siguranța duioasă a nevinovăției și siguranța fermecătoare că așa se vor scurge toate zilele vieții lor. Iată în adevăr, priveliștea cea mai încântătoare pentru sufletul omului. Iată adevăratul tablou al voluptății: l-ați văzut de o sută de ori, dar nu l-ați recunoscut, căci el nu poate să placă inimilor voastre împietrite. Sofia, fericită și liniștită, și-a petrecut ziua în brațele iubitei sale mame: e un fel de odihnă foarte potrivită după ce ai petrecut noaptea în brațele unui soț.

488. A treia zi observ oarecare schimbare. Emil se arată cam nemulțumit, dar se zărește oarecum că este o prefăcătorie, căci îl văd îndatoritor cu ea, duios, ba chiar supus; astfel, nu bănuiesc nimic supărător. Sofia e mai veselă decât în ajun; mulțumirea îi strălucește în ochi. Cu Emil are o purtare încântătoare, ba chiar îl necăjește, lucru de care lui îi cam pare rău.

489. Schimbările acestea sunt puțin observate; dar tot mă îngrijesc puțin și întreb pe Emil între patru ochi. Aflu că, cu toată părerea de rău și cu toată stăruința sa, a trebuit ca în noaptea precedentă să doarmă în altă odaie. Trufașă, ea a și căutat să-și pună în aplicare drepturile. Urmează apoi o explicație: Emil se plânge amarnic, Sofia glumește; dar, văzându-l gata a se supăra cu adevărat, îl privește cu duioșie și cu dragoste și

strângându-mă de mână, pronunță un singur cuvânt, dar cu un glas care merge drept la inimă. «*Nemulțumitorul!*» Emil, ca un prost, nu înțelege nimic. Eu înțeleg; depărtez pe Emil și vorbesc de astă dată numai cu Sofia.

490. «Văd — îi zic — motivul caprițiului tău. «E o mare delicateță, dar e foarte rău întrebuintată. «Dragă Sofio, fii liniștită: ți-am dat un bărbat, «nu sta la îndoială și prețuește-l ca bărbat. Tine- «rețea lui a ta a fost întâiu și multă vreme va fi «numai al tău.

491. «Trebue, draga mea copilă, să-ți deslușesc «cele ce vi le-am spus, când am vorbit alaltăieri «câteși trei. Poate că ați văzut într'insele numai «un meșteșug prin care urmăream să vă economisesc «plăcerile ca să fie mai trainice. Nu, Sofio; scopul «meu era mult mai însemnat. De îndată ce Emil «ți-e soț, e conducătorul tău; trebue să-l ascuți, «căci așa a voit natura. Cu toate acestea, când «femeia este ca Sofia, e bine ca bărbatul să fie «condus de ea. Aceasta este și ea o lege a naturii. «Ca să poți avea asupra inimii lui atâta autoritate «câtă îi dă asupra-ți sexul lui, te am îndemnat să «hotărăști despre plăcerile lui. Firește că vei avea «de luptat cu multe greutate; dară vei domni peste «el, dacă vei ști să domnești peste tine; iar ceeace «s'a și petrecut mi-arată că acest greu meșteșug «nu e mai presus de puterea ta. Vei fi multă «vreme stăpână prin dragoste, dacă semnele de

«dragoste vor fi rare și prețioase, dacă vei ști să
 «le faci prețuite. Ca să-ți fie bărbatul totdeauna
 «supus, ține-l la oarecare depărtare. Să se vadă
 «însă, într'aceasta, cumpătare, iar nu caprițiu; să
 «te vadă că ești înțeleaptă, iar nu cu toane. Să
 «bagi de seamă ca nu cumva, căutând să-i păstrezi
 «dragostea, să se îndoască el de a ta. Să te faci
 «iubită prin semnele iubirii tale și respectată prin
 «refuzurile tale. Să cinstească curăția soției sale,
 «dar să nu se plângă de răceala ei.

492. «Astfel, îți va da toată încrederea, îți va
 «ascultă sfaturile, va sta de vorbă cu tine despre
 «treburile lui și nu va lua nici o hotărâre până
 «nu va fi discutat cu tine. Când îl vei vedeă că se
 «rătăcește, vei putea, astfel, să-l chemi pe drumul
 «înțelepciunii printr'o dulce înduplecare; vei putea
 «fi plăcută ca să fii folositoare, să întrebunțezi
 «cochetăria în slujba virtuții și dragostea în inte-
 «resul rațiunii.

493. «Să nu crezi însă că meșteșugul acesta
 «poate să-ți slujească totdeauna. Oricâte măsuri s'ar
 «lua, dorința care se îndeplinește își pierde din vioi-
 «ciune și aceasta se întâmplă mai ales cu dragostea.
 «Când însă dragostea a putut să ție mai multă
 «vreme, vine în locu-i o dulce obișnuință, și încre-
 «derea ce se stabilește are un farmec care înlocuiește
 «pornirile pasiunii. Copiii formează, între părinții
 «lor, o legătură tot așa de plăcută și uneori mai
 «puternică decât însuș amorul. Când nu vei mai

«fi *iubita* lui Emil, vei fi *soția* și *prietena* lui,
 «vei fi mama copiilor lui. Atunci părăsește băgarea
 «de seamă de la început și caută să întemeiezi cea
 «mai mare intimitate: nu mai căută să ai altă odaie,
 «nu mai refuză, nu te mai arată caprițioasă. Caută
 «să fii într'adevăr *jumătatea* lui, așa încât să nu
 «poată trăi fără tine și, când te părăsește, să i se pară
 «că se depărtează de sine însuși. Când erai în casa
 «părintească, știai să dai farmec vieții de familie;
 «fă acelaș lucru în casa ta. Bărbatul care se simte
 «bine în casă își iubește nevasta. Gândește-te că,
 «dacă soțul tău trăește fericit, vei fi o soție fericită.

494. «Iar acum, nu fii prea aspră cu iubitul
 «tău, căci a meritat mai multă bunăvoință și te-
 «merile tale l-ar supără. Nu-i economisî prea mult
 «sănătatea în paguba fericirii lui și bucură-te și de
 «fericirea ta. Nu așteptă desgustul, nici nu respinge
 «dorința. Nu refuză pentru a refuză, ci numai pentru
 «a face să se prețuească ceace dai».

495. Apoi chemându-i la un loc, îi spun față
 cu soțul ei: «Trebue să porți lanțul cu care te
 «ai legat. Caută să fii vrednică de a-ți lăsa mai
 »multă libertate. Fii mai ales drăguță în purtarea
 «ta și nu-ți închipui că vei fi mai iubită arătându-te
 «supărăcioasă. Pacea se va face lesne și fiecare
 «cunoaște condițiunile. Tractatul se va semnă printr'o
 «sărutare». Apoi zic elevului meu: «Dragă Emil,
 «omul are toată viața nevoie de sfat și de călăuz.
 «Mi-am dat toate silințele ca să îndeplinesc această

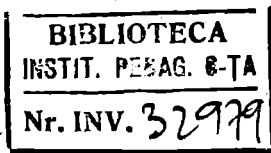

«îndatorire față de tine până astăzi. Acum sarcina mea a încetat și altcineva trebuie să-mi ia locul. Mă leapăd deci de toată puterea pe care mi-ai dat-o asupra-ți și iată guvernorul tău de aci înainte».

496. Incet încet primele porniri se potolesc și ei pot să cunoască, în pace, tot farmecul noiei lor vieți. Fericiți îndrăgostiți! vrednici soți! Ca să le cinstesc virtutea, ca să le zugrăvesc fericirea, ar trebui să scriu povestea vieții lor. De câte ori, admirând în ei opera mea, nu m'am simțit mișcat și nu mi s'a bătut inima de bucurie! De câteori nu le am luat mâinile în mâinile mele, binecuvântând pe Dumnezeu și suspinând de mulțumire! De câteori n'am sărutat mâinile lor cari se strâng cu iubire și de câteori nu le-am stropit cu lacrimi de bucurie! Se înduioșau și ei, văzându-mă atât de încântat. Vrednicii lor părinți își mai trăesc odată tinerețea în tinerețea copiilor lor, reîncep să trăească în ei sau, mai bine zicând, cunosc pentru prima dată prețul vieții și blestemă bogăția de altădată, căci aceea i-a împiedecat la vreme să aibă o soartă tot așa de încântătoare. Dacă există fericire pe pământ, trebuie s'o cauți în colțișorul în care petrecem noi.

497. După câteva luni, Emil intră într'o dimineață în odaia mea și îmi zice, îmbrățișându-mă: «Învățătorule, fericită pe copilul tău, căci nădăjduște că va aveà cinstea să fie părinte. Câte griji vom aveà de acum înainte! și câtă trebuință

«vom aveà de dumneata! Dar nu te voiu lăsà să
 «crești pe fiu, după ce ai crescut pe tată. O ase-
 «menea dulce și sfântă datorie n'o voiu lăsà pe
 «seama altuia, ci numai pe a mea, chiar dacă aș
 «putea alege pentru copilul meu tot așa de bine
 «cum au ales alții pentru mine. Fii însă învățato-
 «rul tinerilor învățatori! Sfătuște-ne, călăuzește-ne,
 «vom fi ascultători. Voiu aveà trebuință de dum-
 «neata cât voiu trăi. Acum am trebuință mai mult
 «decât oricând, căci încep sarcinile mele de om.
 «Dumneata ți-ai împlinit pe ale dumitale; ajută-mă
 «să fac și eu așa și odihnește-te, căci a venit
 «ceasul».

ADAOSE ȘI INDREPTARI

Imprejurările în cari s'a săvârșit tipărirea edițiunii de față, în lipsa traducătorului din București, au făcut ca lucrarea să apară cu multe greșeli de tipar. Căutând iertare pentru cele ce se pot lesne îndrepta de cititor, dăm aci o listă a acelor cari strică înțelesul frazelor.

Asemenea dăm și trei note cari și-ar fi avut mai bine loc în cursul cărții.

TABLA GREȘELILOR DE TIPAR

Viața lui Rousseau

Pg. IX rând 2 de sus în loc de *confesiunile* să se citească: *confesiunile*.

Pg. XVII rând 4 de sus în loc de *perceptor* să se citească *preceptor*.

Prefața

Pg. 29 rând 7 de sus în loc de *prin* să se citească *prins*.

Pg. 30 » 10 » » » » » *xile* » » » *xice*.

Cartea I

P	9 rând	6 de sus	fn loc	de slarul	să se citească	slarul
Pg. 42	»	1	»	»	»	»
Pg. 43	»	11	»	jos	»	»
Pg. 49	»	2	»	sus	»	»
Pg. 54	»	3	»	jos	»	»
Pg. 70	»	12	»	sus	»	»
Pg. 70	»	12	»	jos	»	»
Pg. 76	»	14	»	sus	»	»
Pg. 79	»	8	»	jos	»	»
Pg. 113	»	15	»	»	»	»
Pg. 114	»	14	»	»	»	»
Pg. 126	»	9	»	»	»	»

Cartea II

Pg. 140	»	9	»	»	»	»
Pg. 141	»	9	»	sus	»	»
Pg. 141	»	10	»	»	»	»
Pg. 142	»	5	»	jos	»	»
Pg. 153	»	15	»	»	»	»
Pg. 168	»	10	»	»	»	»
Pg. 171	»	7	»	»	»	»
Pg. 173	»	11	»	»	»	»
Pg. 175	»	15	»	sus	»	»
Pg. 181	»	5	»	»	»	»
Pg. 182	»	14	»	jos	»	»
Pg. 187	»	4	»	sus	»	»
Pg. 195	»	7	»	»	»	»
Pg. 201	»	2	»	»	»	»
Pg. 203	»	5	»	jos	»	»
Pg. 205	»	4	»	»	»	»
Pg. 215	»	1	»	sus	»	»
Pg. 244	»	12	»	»	»	»
Pg. 251	»	6	»	»	»	»
Pg. 256	»	16	»	»	»	»
Pg. 267	»	1	»	»	»	»
Pg. 268	»	12	»	jos	»	»
Pg. 273	»	5	»	»	»	»
Pg. 285	»	11	»	sus	»	»

Pg. 293	rând 11	de sus	în loc de	<i>mieră</i>	să se citească	<i>mi-eră</i>
Pg. 331	» 10	» »	» »	» » <i>aceea această</i>	» »	<i>aceea în care această</i>
Pg. 343	» 8	» »	» »	» » <i>n'avem</i>	» »	<i>n'aream</i>
Pg. 346	» 12	» jos	» »	» » <i>de</i>	» »	<i>pe</i>
Pg. 361	» 3	» sus	» »	» » <i>222</i>	» »	<i>322</i>

Cartea III

Pg. 381	de sus 4	» »	» »	» » <i>plea</i>	» »	<i>prea</i>
Pg. 386	» 11	» jos	» »	» » <i>puse</i>	» »	<i>pusesè</i>
Pg. 401	» 7	» »	» »	» » <i>înfână</i>	» »	<i>înfrână</i>
Pg. 421	» 10	» »	» »	» » <i>de părerea</i>	» »	<i>după părerea</i>
Pg. 435	» 12	» »	» »	» » <i>Exceleență trebuie</i>	» »	<i>Exceleență, trebuie</i>
Pg. 439	» 9	» sus	» »	» » <i>nimai</i>	» »	<i>nu mai</i>
Pg. 445	» 11	» jos	» »	» » <i>pe Emil</i>	» »	<i>Emil</i>
Pg. 464	» 14	» »	» »	» » <i>aceasta</i>	» »	<i>aceasta.</i>

Cartea IV

Pg. 478	rând 6	de jos	în loc de	<i>vechi</i>	să se citească	<i>restite</i>
Pg. 485	» 1	» »	» »	» » <i>este</i>	» »	<i>sa este</i>
Pg. 506	» 9	» »	» »	» » <i>da</i>	» »	<i>de</i>
Pg. 512	» 3	» sus	» »	» » <i>să fie</i>	» »	<i>să facă</i>
Pg. 542	» 5	» jos	» »	» » <i>Munteniei</i>	» »	<i>Mauritaniei</i>
Pg. 613	» 12	» sus	» »	» » <i>pūtem</i>	» »	<i>pūteam</i>
Pg. 614	» 14	» »	» »	» » <i>onestitate și toate</i>	să se citească	<i>despre onestitate și despre toate.</i>
Pg. 617	rând 14	de jos	în loc de	<i>miciuna</i>	să se citească	<i>mineiuna</i>
Pg. 619	» 14	» sus	» »	» » <i>între e</i>	» »	<i>e între</i>
Pg. 619	» 15	» »	» »	» » <i>acele cari</i>	» »	<i>acela care</i>
Pg. 634	» 1	» »	» »	» » <i>corpurile</i>	» »	<i>corpurilor</i>
Pg. 642	» 8	» jos	» »	» » <i>judecata și</i>	» »	<i>judecața. Și</i>
Pg. 646	» 16	» »	» »	» » <i>creându-i</i>	» »	<i>creându-le</i>
Pg. 646	» 17	» »	» »	» » <i>făcându-i</i>	» »	<i>făcându-le</i>
Pg. 651	» 13	» sus	» »	» » <i>atribuite</i>	» »	<i>atribute</i>

Pg. 665	rând 3	de jos în loc de	<i>Protou</i>	să se citească	<i>Proteu</i>
Pg. 674	» 17	» sus » » »	<i>oameni</i>	» »	<i>oamenii</i>
Pg. 675	» 14	» jos » » »	<i>adevărat</i>	» »	<i>adorat</i>
Pg. 675	» 3	» » » » »	<i>departe</i>	» »	<i>depărtate</i>
Pg. 678	» 3	» sus » » »	<i>trebuia rațiune</i>	» »	<i>trebuie argu- mente</i>
Pg. 691	» 5	» » » » »	<i>lor!</i>	» » »	<i>lor?</i>
Pg. 700	» 6	» » » » »	<i>colții</i>	» » »	<i>calții</i>
Pg. 703	» 1	» » » » »	<i>mult</i>	» » »	<i>înalt</i>
Pg. 705	» 12	» » » » »	<i>putem</i>	» » »	<i>puteam</i>
Pg. 729	» 3	» » » » »	<i>Meisner</i>	» » »	<i>Meister</i>
Pg. 770	» 3	» sus » » »	<i>decât o</i>	» » »	<i>decât de o</i>

Cartea V

Pg. 842	» 17	» jos » » »	<i>satisfac</i>	» »	<i>satisfaci</i>
Pg. 899	» 2	» sus » » »	<i>ele n'au</i>	» » »	<i>ea n'are</i>
Pg. 905	» 4	» jos » » »	<i>entremts</i>	» » »	<i>entremets</i>
Pg. 950	» 4	» » » » »	<i>N'ol</i>	» » »	<i>No'l</i>
Pg. 998	» 5	» » » » »	<i>Cartea § 245</i>	» » »	<i>Cartea II § 245</i>
Pg. 1033	» 6	» » » » »	<i>(1664—1737)</i>	» » »	<i>1664—1737</i>
Pg. 1039	» 2	» » » » »	<i>(23—79)</i>	» » »	<i>(23—79)</i>
Pg. 1057	rând 10	de jos în loc de	<i>lor înșile</i>	» » »	<i>lor înșiși</i>
Pg. 1078	» 5	» » » » »	<i>Sanalibus</i>	» » »	<i>Sanabilibus</i>

NOTE

Din «*Originea inegalității între oameni*»¹.

Partea I (Ed. Bibl. Nat. pg. 75 și u.)

«Să începem prin a deosebi moralul de fizic în sentimentul amorului. Fizicul este dorința unui sex a se uni cu altul. Moralul este ceea ce determină această dorință și o fixează asupra unui singur obiect. Moralul e un sentiment artificial născut din obiceiurile societății... El e întemeiat pe niște noțiuni de merit sau de frumusețe pe cari un sălbatec n'ar putea să le aibă... Inima sălbatecului nu poate avea sentimente de admirație... El ascultă numai glasul naturii și orice femeie e bună pentru el...»

¹ Traduc aici pasagiul la care se raportă Rousseau la § 259 din Cartea V.

«E deci necontestabil că și amorul, ca și celelalte pasiuni, numai în societate a dobândit această pornire înflăcărată care e așa de nemorocită pentru oameni.

«S'ar putea desigur compara aceasta cu lupta între indivizii de partea bărbătească la diferite specii de animale, care însângerează neconținut curtea păsărilor și face să răsunе primăvara pădurile de strigăte. Trebuie însă să excludem toate speciile la cari natura a stabilit între sexe alte raporturi de cât între noi. La speciile la cari proporțiunea e mai bine observată, luptele acestea nu pot avea altă pricină de cât raritatea femelelor față de numărul indivizilor bărbați sau intervalele în cari femela respinge cu totul pe bărbat, ceea ce revine la acelaș lucru, căci dacă femela nu admite pe bărbat de cât două luni pe an, este ca și cum numărul femelelor ar fi mai mic cu $\frac{5}{6}$. Nici unul din aceste cazuri nu se observă la specia omenească, la care numărul femeilor întrece pe al bărbaților... și la care amorul nu este periodic. Nu se poate deci zice că — în stare naturală — s'ar petrece între oameni aceleași lupte ca între animale; și, chiar de s'ar putea trage o asemenea concluziune, de vremece aceste lupte nu distrug speciile celelalte, n'ar distruge nici pe a noastră. Mai mult: putem zice că ele ar aduce mai puține pierderi decât cele ce se produc în societate, unde gelozia inamoratilor și răsbunarea soților produc în fiecă zi dueluri, omoruri».

*Considerațiuni despre guvernământul Poloniei*¹.

Cap. IV Educațiunea.

«Acesta este articolul cel important. Educațiunea trebuie să dea sufletelor forma națională și să îndrepte opiniile și gusturile lor

¹ Între scrierile lui Rousseau este și un memoriu scris în 1772 și intitulat «*Considerațiuni despre guvernământul Poloniei*». El eră făcut după cererea *Confederațiunii de la Bar*.

După alegerea regelui Poloniei Stanislas Poniatovski, impus de Rusia, s'a format contra lui o puternică opoziție care voia să organizeze o mișcare pentru a salva independența Poloniei (1770). Central ei eră orașul Bar. În vederea întocmirii viitoare se adresează lui Rousseau ca să le facă un proiect de constituție.

Aci vorbește el în cap. IV despre educațiune. L-am reprodus aproape în întregime spre a arată ce idei a avut el despre *educația publică*.

Cum se știe, proiectul lui Rousseau n'a fost niciodată aplicat, căci acțiunea Confederațiunii a fost învinsă și a urmat îndată prima împărțire a Poloniei.

aşa încât oamenii să fie patrioți prin înclinare, prin pasiune, prin necesitate. Copilul, deschizând ochii, trebuie să vadă patria și până la moarte s'o vadă numai pe ea. Orice adevărat republican a supt, odată cu laptele mamei, și iubirea patriei, adică iubirea legilor și a libertății. Această iubire îi stăpânește toată existența; vede numai patria, trăește numai pentru ea. Indată c ee singur, e un nimic; când nu mai are patrie, nu mai există; dacă nu moare, e și mai rău.

«Educațiunea națională aparține numai oamenilor liberi; numai ei au o existență comună și sunt în adevăr legați prin lege. Un Francez, un Englez, un Spaniol, un Italian, un Rus sunt toți cam a fel, ca un acelaș om; iese din colegiu pregătit pentru viața dezordonată, adică pentru sclavie. Polonezul la 20 de ani vreau să nu fie un alt om; trebuie să fie un Polonez.

«Vreau ca el, învățând a citi, să citească lucrurile țării sale; la zece ani să-i cunoască toate producțiunile, la doisprezece toate provinciile, toate drumurile, toate orașele; la cincisprezece să-i știe toată istoria, la șaisprezece toate legile; să aibă în memorie și în inimă toate faptele frumoase întâmplate ori unde în Polonia și viața tuturor oamenilor iluștri și să-și dea indată seama de ele. De aci se înțelege că nu voesc să facă niște studii obișnuite sub conducerea străinilor.

«Legea trebuie să reguleze materia, ordinea și forma studiilor lor. Institutorii lor să fie numai Poloni, căsătoriți, dacă se poate, distinși prin moravurile, prin probitatea, prin învățătura lor și toți destinați pentru funcțiuni, nu zic mai importante și mai onorabile, căci aceasta nu se poate, ci mai puțin grele și mai strălucitoare; iar acele funcțiuni să nu le ocupe de cât după ce vor fi îndeplinit câțiva ani pe aceasta.

«Păziți-vă a face o profesiune din rolul de pedagog....

«Nu-mi place deosebirea ce se face între academii și colegii, cari fac ca nobilimea bogată și cea săracă să fie crescute în mod deosebit.

«Toți fiind egali prin constituția statului, trebuie să fie crescuți împreună și în acelaș fel; iar, dacă nu se poate face un învățământ cu totul gratuit, măcar să se pună un preț pe care să-l poată plăti și cei săraci. Nu s'ar putea stabili în fiecare colegiu un număr de locuri cu totul gratuite, adică pe socoteala statului, cari în Franța se numesc burse? Aceste locuri s'ar da fiilor nobililor săraci și vrednici, nu ca o pomană, ci ca o mulțumire pentru slujbele făcute de părinții lor. Alegerea aceasta ar trebui să nu fie arbitrară ci să se facă pe temeiul unei judecăți... Cei cari ar ocupa aceste locuri s'ar numi «copii ai statului» și ar fi oarecum mai aleși decât colegii lor de aceeaș vârstă.

«In toate școalele să fie un loc de exerciții fizice pentru copii. Acest articol este, după mine, partea cea mai importantă a educației nu numai pentru a forma temperamente robuste și sănătoase, ci mai ales pentru scopul moral care de obicei se neglijează sau se îndeplinește prin precepte pedante și zadarnice, cari sunt numai cuvinte pierdute. Adevărata educație trebuie să fie negativă: oricât voiu repetă aceasta, nu va fi de prisos. Impiedecați nașterea viciilor și veți face deajuns pentru virtute. Lucrul e foarte ușor într-o bună educație publică. Țineți pe copii ocupați totdeauna, dar nu prin studii plicticoase pe cari nu le înțeleg și pe cari le vor urî din pricină că au fost ținuți ținuți pe loc, ci prin exerciții plăcute, potrivite cu trebuințele corpului în creștere, care are nevoie de mișcare neconținută...

«Să nu li se îngăduie să se joace singuri după cum vor, ci toți împreună și în public, ca să aibă toți un scop comun, care să excite concurența și emulațiunea. Părinții cari vor crește pe copii în familie vor fi obligați să-i pună și la aceste exerciții. Instrucția lor poate să fie particulară, dar jocurile lor trebuie să fie comune, căci aci nu e vorba numai de a-i ocupa, de a le da o constituție robustă, ci de a-i deprinde de timpuriu cu regula, cu egalitatea, cu fraternitatea, cu concurența, de a-i deprinde să trăească sub ochii concetățenilor lor și să dorească aprobarea publică. De aceea nu trebuie ca premiile și recompensele să fie distribuite oricum de profesorii lor, nici de directorii colegiilor, ci prin aclamațiunea și prin judecata privitorilor. Se poate socoti că aceste aprecieri vor fi totdeauna drepte, dacă vom face aceste jocuri atrăgătoare și spectaculoase; atunci e de presupus că toți oamenii de treabă și toți bunii patrioți își vor face o datorie și o plăcere să asiste.

«La Berna e un exercițiu foarte ciudat pentru tinerii nobili cari ies din colegii. E o copie în mic a tot ce formează guvernul republicii.... Aceste instituții, autorizate și protejate de stat, sunt pepiniera oamenilor cari vor conduce într-o zi afacerile publice.

«Un colegiu de magistrați superiori va avea administrația educației publice. Aceștia vor numi, schimbă și revocă atât pe institutori cât și pe directorii colegiilor».

Nota la § 418, Cartea V.

Cuvântul *magistrat* întrebuițat de Rousseau aici și în următoarele paragrafe nu trebuie confundat cu cel obișnuit de noi: *magistrat* = *judecător*. Cuvântul nostru înseamnă un om care face parte din organizarea *puterii judecătorești*, iar la Rousseau înseamnă: *înalt funcționar*. În Franța președintele republicii se zice că e *cel mai înalt magistrat al statului*.

INDICE ALFABETIC AL MATERIEI

Cifrele latine arată *Cartea*; cele arabe, *paragraful* (§).

- Adolescența IV, 1 ș. u.
Aerul (în creșterea copilului)
I, 119 și urm.
Alăptarea copiilor I, 45, 54.
Alegerea materiilor de învățămînt III, 64.
Alergatul II, 245 și urm.
Alimente; regimul alimentar
I, 114, 115, 299. II, 198 și urm.
Ambiția IV, 125.
Amiciția IV, 92.
Amiciția și amorul IV, 18, 43, 89.
Amorul. Iluzia în amor V, 119; educație în vederea amorului V, 210.
Amorul propriu II 62. IV, 14, 19, 94, 126, 130.
Antropomorfism IV, 166, 167.
Apa de băut II, 198 și urm.
Apolog (vezi: fabule).
Aristocrație V, 430.
Aritmetica în instrucția fetelor V, 48.
Austeritatea în educația fetelor V, 64, 65.
Azul II, 270 și urm.
Baia I, 131 ș. u.
Bărbăția V, 1.
Băutura de vin II, 284.
Binele și răul IV, 285 și urm.
binele moral IV, 298 și urm.
Binefacerea IV, 150.
Boale II, 209.
Bogați și săraci IV, 63, 97; viața oamenilor bogați IV, 473 și urm.; neajunsurile bogăției IV, 490 și urm.
Bunătatea IV, 93.
Busola III, 51.
Călăria: II, 213.
Călătorii V, 189-193; 346-375; călătoria pe jos 194 și urm.; cărțile despre călătorii V, 349 — 350; cum trebuie să călătorești pentru a studia pe oameni V, 352 și urm. V, 443 și urm. V, 451 și urm.
Cântul, cum să se învețe, II, 275 și urm. V, 64.
Caprițiile copiilor II, 170 și urm.
Carieră (alegerea unei cariere; caracterizarea câtorva din ele) V, 368 și urm.

- Cărțile, învățătura pe cărți, II, 309 și urm. III, 96 și urm. V. 347.
- Căsătoria IV, 393; pregătirea în vederea căsătoriei IV, 408 și urm. V, 336; pregătirea fetei pentru căsătorie V, 146 și urm.; alegerea soțului V, 149 și urm.; căsătoria și prejudiciile sociale V, 173 și urm.
- Catehismul în genere și în special în instrucția fetelor V, 81 și urm.
- Catolicismul, apretieri asupra clerului IV, 182, 186; preoții catolici IV, 204—206; biserica catolică IV, 334.
- Chimia, studiul ei, III, 80 și urm.
- Citirea (învățământul citirii) II, 147 și urm. V, 48.
- Colegii (ca institute de educație) I, 24. IV, 150.
- Clasicism (cultura clasică) IV, 467, 468.
- Conștiința IV, 203, 289 și urm.
- Continența IV, 423.
- Copilăria IV, 20, 85; copilul, îngrijirea îndată după naștere I, 35—43, 122—127; prima copilărie I, 60—99, 128 și u.; a doua copilărie II, 1; dorința de a domina II, 46.
- Corpul, exerciții corporale, rostul lor II, 268 și urm.; influența asupra inteligenței II, 187 ș. u.
- Cosmografia II 21 și urm.
- Croitorie V, 129.
- Cunoștința (alegerea lor) III, 7 ș. u.
- Cultul (stabilirea lui, însemnătatea reală) IV, 311 și urm.
- Curajul II, 4.
- Curățenia în educația fetelor V, 130.
- Curiozitatea II, 11, 15, 20, 35. III, 11, 123; IV, 20, 24; curiozitatea în privința chestiunii sexuale IV, 31—34.
- Dantela (facerea dantelei) V, 129.
- Danțul V, 64, 66, 128.
- Dărnicia II, 101 și u.
- Datoria (noțiunea de datorie la copii) II, 54, și urm.
- Democrație V, 429.
- Depopulare I, 44.
- Desemnul II, 253 și urm.
- Digestiunea II, 285.
- Divinitatea. Ideia. Ființa supremă IV, 164, 167, 169. IV, 251 și urm. IV, 279 și urm.
- Dogmele religiei IV, 325. V, 86.
- Doica I, 107 și urm.
- Dorința elevului de a învăța să fie călăuză pentru noi III, 34.
- Dragostea pentru femeie IV, 18, 42.
- Dreptatea IV, 93, 105, 151 II, 82.
- Dreptul politic; stabilirea lui V, 376 — 382; principiile dreptului politic V, 385—440.
- Dreptul și forța V, 383 și urm.; fundamentul contractului social V, 394 și urm.

- Durerea (deprinderea cū) II, 4, 209.
- Educația: însemnătatea educației I, 4—12; educația naturii I, 26—27; educația din leagăn I, 30, 133; educația fizică I, 57 și urm., 94 și II, 156 și urm., 162 și urm. educația copilăriei II, 11 ș. u.; greșeli în educație II, 57; educația negativă II, 66 ș. u., 152; educația fizică a fetelor V, 38 și urm.; educația fetelor la Spartani V, 38 și urm. educația fetelor V, 50 și urm., 110 și urm. educația și virtutea V, 121; educația Sofiei, ca tip V, 123—145.
- Egalitatea între oameni III, 117, 135.
- Emulațiunea ca mijloc de educație II, 58. III.
- Evangelhia IV, 34 și urm.
- Exemplele (puterea lor) II, 72 III, 127 ș. u.
- Experiențele; cum să se folosească ca să aibă urmări educative III, 173, 183-185. experiențele pentru învățătura științelor, fără instrumente III, 54, 55.
- Fabule II, 135 și urm. IV, 139, 140, 141.
- Familia; familia și patria V, 24.
- Fașă, înfășurarea I, 35, 38, 39, 40, 41, 42.
- Femeia, educația ei V, 21 ș. u.; rolul ei în diferite țări și timpuri V, 116 ș. u.
- Femeile literate V, 184.
- Ferieirea IV, 56, 63, 76, 198 II, 17. III, 61.
- Fermitatca II, 56.
- Fidelitatea celor două sexe V, 19 și urm.
- Fizica; experiențele pentru învățământul ei, III, 52, 53, 54, 59.
- Fizionomia IV, 79, 80.
- Frica I, 137.
- Frigul (deprinderea cu), 196 ș. u.
- Frumusețea femeii V, 185.
- Găteala femeilor V, 42 și urm.; abuzul de găteală V, 62 și urm.
- Gelozia V, 255 și urm.
- Generozitatea II, 250 și urm.
- Geografia II, 124. III, 16 și urm. 30 și urm.
- Geometria II, 257 și urm. III, 10.
- Gospodăria în educația fetelor V, 129, 226.
- Gustul II, 281 și urm. IV, 450 și urm.
- Guvernorul; calitățile guvernorul I, 65—73, 78—82; raportul între guvernor și elev IV, 135—138; I, 89. II, 163 și urm.
- Guvernul; guverne bune și guverne rele V, 446 și urm.
- Hainele copiilor (vezi: Imbrăcăminte).
- Hărțile III, 31, 36.
- Hrana II, 285 și urm.
- Idei, formarea ideilor III, 167 și urm.
- Igiena I, 104.
- Imbrăcăminte copiilor II, 191 și urm.; imbrăcăminte fete-

- lor și a femeilor V, 40 și urm.
- Imitațiunea II, 107. III, 148 ș. u.
- Incălțăminte copiii II, 197. 239.
- Inegalitatea IV, 95 ș. u.
- Ingratitudinea IV, 90; 91, 92.
- Innotul II, 213 și urm.
- Instinct și sentiment IV, 12.
- Inteligența supremă IV, 247.
- Interesul personal (ca mobil al faptelor omenesti) IV 291.
- Întărcatul copiilor I, 172.
- Instrucțiunea femeilor V, 94 și urm.
- Intuiția; învățământul intuitiv III, 71, 78.
- Întunecul II, 220 ș. u.
- Învățământul prin acțiune și experiență, IV, 147.
- Invidia IV, 46.
- Istoria IV, 103,—124, 130; II, 126, 128, 129.
- Iubirea de sine IV, 10, 11, 14, 19.
- Jocuri, jocuri de noapte II, 221 și urm.; jocuri diferite II. 265 și urm.; jocuri de distracție, de noroc IV, 482.
- Judecata III, 166 și u.
- Lăcomia, ca pasiunea copilăriei II, 286 și urm. V, 132, 133.
- Lecțiuni prin fapte și lucruri II, 90.
- Lectura; prima carte de lectură III, 100 și urm.; lectura în educația fetelor V, 133.
- Lemnăria III, 155, 156.
- Lenca II, 207.
- Libertatea II, 34, 41; libertatea omului IV, 266 și urm.; libertatea naturală și libertatea civilă V, 403; libertatea mișcărilor I, 166 ș. u.
- Limbi (studiul lor) II, 120 și urm. IV, 469. V, 461.
- Limbuțenia femeilor V, 70 și u.
- Locuința IV, 480 și urm.
- Logodnici, viața ca logodnici V, 238 și urm.
- Lucrul manual I, 106; III, 138 și urm.; V, 288 și urm.; lucrul de mână al fetelor V, 46 și urm.
- Luxul III, 122 ș. u.
- Magnetism III, 38 ș. u., 51 ș. u.
- Mahomedanism IV, 336 și u.
- Mama, rolul mamei și datoria ei I, 44 ș. u.; mama de familie și femeia de lume V, 109.
- Mănăstiri, educația fetelor în mănăstiri V, 111.
- Mâncare IV, 478 și urm.; mâncare și băutură II, 198 și urm. 281 și urm.
- Mândria și îngâmfarea III, 39 și urm.
- Mânia II, 78, 79.
- Manual (vezi: lucrul manual).
- Materie, materialisti și idealisti IV, 223, 234, 238 și urm.
- Materialul didactic la geografie II, 26 și urm.
- Medici, medicină I, 96 ș. u. IV, 82.
- Memoria; rolul ei în învățământ II, 116, 117, 119, 132 și urm.
- Meserie (alegerea unei meserii) III, 150 și urm.

- Mesteşugurile**; învăţarea lor, III, 111, 112 şi urm.
Mila IV, 46, 52, 54, 55, 58-61, 75, 152.
Minciuna II, 95 şi urm. V, 71.
Minuni IV, 318.
Mirosul II, 298 şi urm.
Mişcarea universului IV, 235, 245.
Misionari IV, 339 şi urm.
Moartea, ideia morţii IV, 66. II, 209.
Modestia; modestia oamenilor superiori IV, 132.
Monarhie V, 431.
Moneta III, 119 şi urm.
Morala; lecţii de morală II, 52, 108. V, 116; morală universală (Principiile de) IV, 287 şi urm. formarea caracterului moral IV, 302 şi urm.
Muzica; inv. muzic. III, 278 şi urm. V, 128.
Născuţi (nou) I, 122.
Natura şi omul; omul naturii I, 1, 15, 29.
Necesitatea II, 50.
Nestatornicia stărilor sociale III, 136 şi urm.
Nevinovăţia copiilor IV, 22, 30, 44.
Observaţiunea, spiritul de observaţiune III, 22. V, 98 şi urm.
Omul naturii şi al societăţii II, 18, 19. IV, 100, 155, 162.
Opinia publică în educaţia băiatului şi a fetei V, 218-219.
Oraşe; viaţa de oraş I, 121, 187; reţele oraşelor II, 73.
Orientarea. Cum să se înveţe III, 72 şi urm.
Păpuşile; fetele şi jocul cu păpuşile V, 43 şi urm.
Paradoxe II, 66.
Pasiunile IV, 7, 8; pasiuni fireşti şi nefireşti IV, 9, 10. izvoarele pasiunilor IV, 10, 36; primele pasiuni IV, 14. educaţia faţă de pasiuni IV, 37, 38, 53.
Pasivitatea şi activitatea în educaţia intelectuală III, 63.
Patria; datorii către patrie V, 24, 467.
Pedepse II, 94, 172.
Petrecerile şi viaţa simplă, IV, 77; petrecerile în viaţa socială a fetelor V, 51, 110.
Pipăitul II, 219 şi urm. 235 şi urm.
Plânsul copiilor I, 148 ş. u. 153 ş. u. 169 ş. u. II, 2 ş. u. 38.
Poezia (studiul poezilor) IV 469.
Politeism IV, 167.
Politeţa V, 142.
Pomana II, 102 şi urm.
Poporul IV, 62.
Prejudecăţi I, 33. II, 66. III 32.
Preoţi IV, 81; preoţia IV, 202, 250.
Prevedere II, 26. III, 60, 61 şi urm.
Primejdii şi boale II, 209.
Profesiunea de credinţă a preotului din Savoia IV, 201 ş. u.
Profesori sau profesoare pentru fete V, 67.
Proprietate (ideia de) II, 84 şi urm.

- Pubertate IV, 20.
 Puteri vitale IV, 42, 85.
 Răsfățul copiilor I, 55.
 Raționamentul III, 180 ș. u.
 Rațiunea femeilor V, 91 și urm.
 Răul IV, 269.
 Recunoștința IV, 90.
 Regimul alimentar II, 288 și urm.
 Religiunea (învățământul ei), IV, 170—177, 180; însemnătatea ei IV, 187; necesitatea ei IV, 354; religia și morala V, 136; religia în învățământul fetelor V, 74 și urm. Religiunea naturală (Vezi: teism).
 Retorica IV, 148.
 Revelațiunea IV, 309 și urm. 342 și urm.
 Rușinea la copii IV, 28.
 Sălbatecul și țărănul II, 157 și urm.
 Sănătatea și educația I, 94.
 Scepticism IV, 207, 210.
 Schimbul III, 116.
 Scrisul (învățătura scrisului de către fete) V, 49.
 Sensațiunile I, 143. II, 116.
 Servitori; primejdia lor pentru educația copiilor II, 73.
 Severitatea și indulgența II, 38 ș. u.
 Sexele, deosebirea între ele IV, 2, 17, 35. V, 4 și urm.; pornirea sexuală IV, 17, 18, 44; rostul educației în această privință IV, 24, 25, 26, 36, 41, 82, 86, 88, 363 și urm.; curăția sexuală IV, 369 și urm. 416 și urm. Pregătirea pentru viața sexuală IV, 376 și urm.; prevenirea greșelilor în această privință IV, 397 și urm.; raporturile sexuale la animale V, 11; la om V, 12 și urm.; educația deosebită a sexelor V, 24 și urm.; educația și instrucția speciale femeii V, 30, 32 și urm.
 Simplitatea în educație II, 64.
 Simplitatea vieții III, 124.
 Simțuri, educația lor II, 216 ș. u. 284 și urm.
 Simțul comun II, 303 și urm.
 Slăbiciune II, 21, 32.
 Social, omul social III, 132.
 Sofia, soția viitoare a lui Emil IV, 410.
 Solfegiarea II, 278 ș. u.
 Somn 200 și urm.
 Spirit IV, 166; spiritul femeilor în deosebire de al bărbaților V, 96 și urm.
 Sporturi II, 213.
 Stat: principiile organizării statelor și raporturile dintre state V, 376—441.
 Suferința, ideia suferinței IV, 67.
 Suflet IV, 258; sufletească (puterea): stăpânire asupra pasiunilor V, 312 și urm.
 Supunerea în educația fetelor V, 52 și urm.
 Suveranitatea; organizarea V, 407 și urm.
 Tatăl; datoriile tatălui I, 6.
 Teatru IV, 469.
 Teism IV, 307 și urm., 309, 357 și urm.

Teologi (discuțiile între) IV 329.
 Țară; viața la țară II, 73.
 Țăranul și sălbatecul II, 157
 și urm.
 Țipătul copiilor I, 145 ș. u.
 Trinitate IV, 166.
 Umanitate (simțul de) V, 296
 și urm.
 Umbletul II, 7; umbletul cu
 picioarele goale II, 240 și
 urm.
 Utilitatea ca criteriu în ale-
 gerea cunoștințelor III, 65
 și urm.
 Vaccinarea II, 210 și urm.
 Valoarea III, 118 și urm.
 Vânătoarea (ca mijloc educativ)
 IV, 381; vânătoarea (celor
 bogați) IV, 495.
 Vanitatea IV, 134.
 Vârsta adolescentului 4, 5,
 44, 49, 64, 85; între
 10—12 ani (caracterizare) II
 307 și urm.; copilul la 12-13
 ani III, 3 și urm.; copilul

între 12—15 ani (caracteri-
 zare) III, 191 și urm.; tân-
 nărul între 20—25 ani (ca-
 racterizare) IV, 430 și urm.
 V, 223.
 Văzul II, 241 și urm.
 Viața viitoare IV, 274 și urm.;
 viața la țară IV, 491 și u.;
 viața socială, deprinderea fe-
 telor pentru ea V, 142 și u.
 Vin II, 284.
 Virtutea II, 131. IV, 271, 272;
 practicarea virtuții IV, 144;
 virtuți negative II, 108; vir-
 tutea femeii V, 120, 137 și
 urm.; virtutea și educația V,
 121.
 Vițitul desfrânării IV, 486 ș.u.
 Voința supremă IV, 250.
 Voința și putința II, 30.
 Vorbirea; origina vorbirii I,
 146; cum învață copiii a
 vorbi I, 176 ș. u.; diferitele
 glasuri ale copilului II. 272
 și urm.

